

**III Međunarodna naučno-stručna
konferencija**

**Regionalni razvoj i
saradnja**

ZBORNIK RADOVA

Pirot, decembar 2019.

ZBORNIK RADOVA BOOK OF PROCEEDINGS

REGIONALNI RAZVOJ I PREKOGRANIČNA SARADNJA REGIONAL DEVELOPMENT AND CROSS- BORDER COOPERATION

Urednici/Editors:

Dragan Kostic PhD

Prof.D.Sc. (Econ.) Statty Vasilev Stattev

Pirot, decembar 2019.

ZBORNİK RADOVA III MEĐUNARODNE NAUČNO-STRUČNE KONFERENCIJE
/ BOOK OF PROCEEDINGS OF THE III INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EXPERT
CONFERENCE

REGIONALNI RAZVOJ I PREKOGRANIČNA SARADNJA / REGIONAL
DEVELOPMENT AND CROSS-BORDER COOPERATION

ORGANIZATORI KONFERENCIJE / CONFERENCE ORGANIZERS:

Srpska akademija nauke i umetnosti - ogranak u Nišu, Grad Pirot, UO Privredna komora Pirot, Fakultet za menadžment Zaječar, Univerzitet Metropolitan Beograd, Fakultet za primenjenu ekologiju „Futura“ Beograd.

Serbian Academy of Sciences and Arts - branch in Nis, City of Pirot, Contracting Chamber of Economy Pirot District, Faculty of Management Zajecar, Metropolitan University of Belgrade, Faculty of Applied Ecology "Futura" Belgrade

IZDAVAČ/PUBLISHER:

UO Privredna komora Pirot / Contracting Chamber Of Economy Pirot District

UREDNICI / EDITORS:

Dragan Kostic PhD,

Prof.D.Sc. (Econ.) Satty Vasilev Stattev

RECENZENTI / REVIEWERS:

Prof. Petar Andjelković, Chief Assistant Dr- Georgi Tsolov, prof. Zoran Matevski, prof.

Dragan Mihajlović, prof. Bojan Đorđević, prof. Silvana Ilić, prof. Dalibor Miletić

LEKTURA / PROOFREADING

Jelena Stamenović

TEHNIČKI UREDNICI / TECHNICAL EDITORS: Aleksandra Madić, Dušica Živković, Goran Ćirić, Vladan Stojanović i Aleksandar Simonović

ŠTAMPA / PRINTED:

UO Privredna komora Pirot/ Contracting Chamber Of Economy Pirot District

ISBN 978-86-900497-2-1

TIRAŽ / PRINTING: 80

štampano izdanje / printed edition

© 2019 UO Privredna komora Pirot

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovan, čuvan u sistemu za pretraživanje ili prenositi u bilo kom obliku ili na bilo koji način, bez prethodne pismene dozvole izdavača. / All rights reserved. No part of this book can be reproduced, stored in the search system, or transmitted in any form or in any way, without the prior written permission of the publisher.

NAUČNI ODBOR/SCIENTIFIC COMMITTEE

Academician Prof. Ninoslav Stojadinovic, PhD, Branch of the Serbian Academy of Science and Art in Nis, president of the program committee;
Prof. Jelena Stankovic, University of Nis, Faculty of Economics;
Prof. Mile Ilic, University of Nis;
Prof. Jadranka Djurovic Todorovic, University of Nis, Faculty of Economics;
Prof. Igor Mladenovic, University of Nis, Faculty of Economics;
Prof. Dragan Mihajlovic, Faculty of Management, Zajecar;
Prof. Srdjan Zikic, Faculty of Management, Zajecar;
Prof. Anton Vorina, Higher education school Celje, Republic of Slovenia;
Doc. Viktorija Rjapukhina, PhD, Belgorod State Technological University "Shukhov"
Prof. Petar Andjelkovic, Faculty of Philosophy, University of Pristina, Kosovska Mitrovica;
Prof. Stati Statev, University of national and world economy of Sofia;
Prof. Cipriana Sava, Christian University „Dimitrie Centimir“ of Bucharest;
Senior Scientific Counselor Drazen Bogic, Department of Social Sciences, Academy of Sciences and Art of Republic of Srpska;
Jan Polcyn, Assistant Professor, Economics Institute of Stanislaw Staszic University of Applied Sciences in Piła, Poland;
Prof. Aristotelis Naniopoulos, Aristotle University of Thessaloniki;
Prof. Milovan Ilic, Belgrade Metropolitan University;
Prof. Duska Matevska, PhD, Faculty of Pedagogy, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, R. Macedonia;
Doc. Aleksandar Djordjevic, PhD, Faculty of Law, University of Nis;
Prof. Silvana Ilic, Faculty of Management, Zajecar;
Prof. Dalibor Miletic, Faculty of Management in Zajecar;
Doc. Dragan Kostic, PhD, Faculty of Management in Zajecar;
Prof. Dragana Trifunovic, The Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad, University Business Academy in Novi Sad;
Prof. Andrea Bucalina Matic, Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, University Business Academy in Novi Sad;
Doc. Svetozar Krstic, PhD, Metropolitan University Faculty of Applied Ecology – Futura Belgrade;
Prof. Milos Milovancevic, University of Nis, Faculty of Mechanical Engineering;
Prof. Emeritus Andon Kostadinovic, Faculty of Law, Security and Management, "Constantine the Great", Nis.

ORGANIZACIONI ODBOR/ORGANIZING COMMITTEE

Aleksandar Simonovic, *Chamber of Economy Pirot, president of the organizing committee*
Prof. Bojan Djordjevic, *Faculty of Management in Zajecar*
Goran Stamenovic, MSc, *Belgrade Metropolitan University*
Bojan Randjelovic, *Assistant Mayor, Pirot City*
Doc. Suncica Vjestica PhD, *Faculty of Applied Ecology – Futura Belgrade*

PREDGOVOR

Zbornik pred Vama rezultat je Konferencije Regionalni razvoj i prekogranična saradnja: suprostavljenost i prožimanja koja je održana početkom decembra 2019. godine u organizaciji Srpske akademije nauke i umetnosti - Ogranka u Nišu, Grada Pirota, Privredne komore Pirota, Fakulteta za menadžment Zaječar, Univerziteta Metropolitan i Fakulteta za primenjenu ekologiju Futura Beograd. Naziv konferencije upućuje na aktuelnu i veoma važnu temu koja je u žiži interesovanja brojnih krugova kako u Srbiji, tako i u čitavom svetu. Ona, usled spleta različitih okolnosti, izaziva mnogo kontroverzi i dilema. Iz tog razloga potrudili smo se da među izlagačima na skupu imamo i predavače iz država u okruženju, da čujemo i publikujemo, njihove stavove i iskustva.

U ovom međunarodnom tematskom zborniku prikupljeni su naučni radovi 124 istraživača iz 11 država sa ciljem da se podstakne rasprava o jednoj izuzetno značajnoj teorijskoj i praktičnoj temi – odnosu procesa regionalnog razvoja i prekogranične saradnje. Teme koje se razmatraju pokrivaju čitav niz aspekata i dimenzija ova dva dejstvujuća procesa, naravno u kontekstu globalizacije. Rezultati istraživanja do kojih su različiti autori došli pokazuju da globalizacija koju su usmeravale snage globalizma vodi destrukciji obe vrste suvereniteta. S jedne strane, neoimperijalna ekspanzija megakapitala teži slamanju spoljnog suvereniteta država u cilju širenja prostora za ostvarivanje superprofita transnacionalnih kompanija i kontrolu prirodnih resursa (za koje se i vode agresivni ratovi u čitavoj prvoj deceniji ovog veka) i, s druge strane, napadnut je unutrašnji, narodni suverenitet destrukcijom institucija demokratije i prevratom društvenih klasa (od radnih ka vlasničkim grupama kompradorske i lumpen-buržoazije). Neoliberalna strategija razvoja i globalistički modeli organizacije društava, koji su kao obavezujući obrasci nametnuti svim zemljama u tranziciji pa i balkanskim državama stvorile su u ovim državama niz negativnih tendencija od: blokade demokratskih procesa, destrukciji socijalno-ekonomskih i kulturnih prava ljudi, stvaranju prekarijata kao novog društvenog sloja značajnog u globalnim razmerama, dovodeći neoburžoaziju na vlast i šireći prostor za nekontrolisanu eksploataciju u planetarnim razmerama i stvaranje centara otuđene političke moći. Međutim, posebno su dva procesa, sa kojima se države sa ovih procesa susreću, ključna sa dalekosežnim negativnim posledicama: velike regionalne razlike i depopulacija stanovništva.

Imajući u vidu tendenciju sukobljanja globalnog i lokalnog, Robertson je predložio uvođenje pojma glocalno, koji je označavao prilagođavanje privrednih i marketinških aktivnosti međunarodnih kompanija lokalnim tržištima. Danas je, međutim, toliko porastao uticaj globalnih zbivanja, da je o čisto lokalnim teško i govoriti. Stoga bi bilo realnije pojam lokalnog, kao antipod, zameniti pojmom glocalnog, koji bi jasno ukazivao na međuticaj. Jedan od slučajeva oživljavanja i praktične primene glocalnog, jeste i proces prekogranične saradnje u značenju povraćaja kontrole domaćih vladajućih klasa nad vođenjem ekonomske, socijalne i kulturne politike. Ako se moglo utvrditi da je jedna od karakteristika procesa globalizacije bila desuverenizacija država, pri čemu neki autori ukazuju s pravom da je zapravo reč o drugačije nazvanom „neokolonijalnom procesu“, sada se može konstatovati kako pred globalističkim izazovima države u prekograničnoj saradnji traže načina da obnavljaju svoj suverenitet, i koliko je to moguće uzimajući sudbinu u svojim rukama.

Kada govorimo o prekograničnoj saradnji u videokrugu vrednosti imamo na umu da ako se kraj XX veka može označiti kao period gušenja nacionalnih država, nacionalnih identiteta i nacionalnih vrednosti, pre svega, na poluperiferiji i periferiji svetskog kapitalističkog sistema, početak novog milenijima iznova budi svest podjarmljenih o potrebi otpora nacionalnom i socijalnom podjarmljivanju. A jedan od najboljih načina da se to ostvari jeste međusobno povezivanje i saradnja na principima međusobnog uvažavanja i poštovanja. Jer bez tih principa svaka saradnja je iluzorna.

U radovima se ne traga samo za uzrocima i posledicama ovakvog stanja u odnosima procesa globalizacije prekogranične saradnje i regionalnog razvoja, već pokušava da se ukaže i na potrebu istraživanja alternativnih strategija razvoja, puteva i metoda izlaska iz ovakvog, do sada uglavnom po posledicama negativnog trenda razvoja. U tom kontekstu se pledira i za izgradnju celovite alternativne strategije zasnovane na razumevanju da je prevladavanje negativnih tendencija moguće samo na humanističkim i internacionalnim osnovama, uz uvažavanje svih specifičnosti nacionalnih kultura i lokalnih identiteta. U tom smislu je neophodno nastaviti produbljenja naučna istraživanja. Ovaj zbornik, pored ostalog, ima i društveni smisao da podstakne ovakva istraživanja.

Iskreno verujemo da smo ovom konferencijom, koja polako sve više dobija na ugledu, doprineli, a da i ovim zbornikom dalje dorpinosimo, da diskusija o bitnim temama bude što kvalitetnija.

Priredivači i urednici izražavaju veliku zahvalnost svim autorima koji su priložili svoje radove.

U Pirotu,

Uređivački odbor

decembra 2019.

P. A. i D. K.

FOREWORD

Proceedings before you are the result of the Conference Regional Development and Cross-border Cooperation: opposition and permeation, which was held in early December 2019, organized by the Serbian Academy of Sciences and Arts Branch in Nis, City of Pirot, Chamber of Economy Pirot, Faculty of Management in Zajecar, Belgrade Metropolitan University and Faculty of Applied Ecology – “Futura” Belgrade. The name of the conference refers to a actual and very important topic that is in the focus of interest of many circles in Serbia as well as in the whole world. Due to a variety of circumstances, it raises many controversies and dilemmas. For this reason, we made every effort to have lecturers from the surrounding countries, to hear and publish, their views and experiences, among the exhibitors at the event.

In this international thematic collection, the scientific papers of 124 researchers from 11 countries have been collected in order to stimulate discussion on one extremely important theoretical and practical topic - the relationship between the process of regional development and cross-border cooperation. The topics which are being considered cover a whole range of aspects and dimensions of these two current processes, of course in the context of globalization. The findings of various authors have shown that globalization driven by the forces of globalism leads to the destruction of both types of sovereignty. On the one hand, the neo-imperial expansion of megacapital tends to break the external sovereignty of states in order to expand the space for trans-national companies super-profits and control of natural resources (for which aggressive wars have been waged throughout the first decade of this century) and, on the other, invaded the internal popular sovereignty through the destruction of the institutions of democracy and the upheaval of the social classes (from the working classes to the ownership groups of the comprador and lumpen-bourgeoisie). The neoliberal development strategy and globalist models of society organization, imposed as binding patterns on all countries in transition and the Balkan countries, have created in these countries a number of negative tendencies: blockade of democratic processes, destruction of socio-economic and cultural rights of the people, creation of precarias as new a social stratum significant on a global scale, bringing non-bourgeoisie to power and expanding space for uncontrolled exploitation on a planetary scale and the creation of centers of alienated political power. However, especially the two processes that these countries face are crucial with far-reaching negative consequences: large regional disparities and depopulation.

Given the tendency of clashing global and local, Robertson proposed the introduction of the term glocal, which meant adapting international companies' business and marketing activities to local markets. Today, however, the impact of global events has increased so much that it is difficult to talk about the purely local. Therefore, it would be more realistic to replace the notion of the local with the term glocal, which would clearly indicate an interaction. One of the cases of the revival and practical application of the Glocal is the process of cross-border cooperation in the sense of regaining control of the domestic ruling classes over the conduct of economic, social and cultural policies. If it could be established that one of the characteristics of the globalization process was the desuvernization of states, with some authors pointing to the fact that this was otherwise

called the "neo-colonial process", it can now be stated that in the face of globalist challenges, states in cross-border cooperation are looking for ways to renew their sovereignty, and as far as possible take fate in their own hands.

When we talk about cross-border cooperation in the video circle of values, we have in mind that if the end of the 20th century can be characterized as a period of choking of nation-states, national identities and national values, above all, at the hemisphere and periphery of the world capitalist system, the beginning of the new millennium will again awaken the consciousness of the subjugated the need to resist national and social subjugation. And one of the best ways to achieve this is through mutual connection and cooperation on the principles of mutual appreciation and respect. Because without these principles, any cooperation is illusory.

The paper not only looks for the causes and consequences of this situation in the relations of the process of globalization of cross-border cooperation and regional development, but also tries to point out the need to explore alternative development strategies, ways and methods of getting out of this, so far mainly due to the consequences of the negative development trend. In this context, it also advocates building a comprehensive alternative strategy based on the understanding that overcoming negative tendencies is possible only on a humanistic and international basis, while respecting all the specificities of national cultures and local identities. In this regard, it is necessary to continue deeper scientific research. This collection, among other things, has the social sense to encourage such research.

We sincerely believe that we have contributed to this conference, which is slowly gaining in popularity, and that we continue to contribute to this volume, so that the discussion on relevant topics is of the highest quality.

The editors and editors are grateful to all the authors who have submitted their papers.

Pirot,

Editorial Board

December 2019

P. A. & D. K.

SADRŽAJ/TABLE OF CONTENT

1.	ODRŽIVA KONKURENTSKA PREDNOST I UTICAJ EKOLOŠKOG POSLOVANJA NA REGIONALNI RAZVOJ– STUDIJA SLUČAJA SLOBODNA ZONA PIROT Docent, Biljana Ilić, Dr, Leposava Jovanović, Student DS, Aleksandar Simonović.....	17
2.	STANJE I PERSPEKTIVE KONJIČKE INDUSTRIJE U REPUBLICI SRBIJI Milan Đorđević, Dr Kosana Vićentijević	31
3.	MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA Kristina Pešić, master ekonomista, Dr Bojan Đorđević, redovni profesor.....	43
4.	MUZIKA, KAO ČINIŁAĆ PREKOGRANIČNE SARADNJE Akad. SKANU, Prof. dr Radomir D. Ćorĳević, Red. prof. Marina Denić.....	61
5.	DRUŠTVENA TRGOVINA KAO ALTERNATIVA „KLASIČNOJ“ ELEKTRONSKOJ TRGOVINI Istraĳivać pripravnik, Ćina Ivanović Naućni saradnik, Vladimir Simović	79
6.	ĆETVRTA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA - PORUKE ZA REINDUSTRIJALIZACIJU REPUBLIKE SRBIJE Vanredni profesor Vladimir Mićić	91
7.	UTICAJ TURIZMA NA REGIONALNI RAZVOJ Doc.dr Marija Lakićević Dr Milica Ćarevac Bošković Dr Zorica Sagić	103
8.	ANALIZA NIVOVA IDENTIFIKACIJE ZAPOSLENIH S ORGANIZACIJOM prof. dr Vesna Milanović prof. dr Andrea Bućalina Matić MA Jelena Golubović	113
9.	PERCEPCIJE ZAPOSLENIH O VERBALNOJ I NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI U ORGANIZACIJI prof. dr Andrea Bućalina Matić, MA Jelena Golubović, prof. dr Vesna Milanović.....	125
10.	LOGISTIKA 4.0 KAO JEDAN OD KONCEPATA INDUSTRIJE 4.0 Vanredni profesor, Svetlana Dabić-Miletić, Redovni profesor, Momćilo Miljuš.....	137
11.	NEW CONCEPT FOR EQUAL REGIONAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA PhD. Zoran Matevski PhD. Dushka Matevska	149
12.	EKONOMSKA POLITIKA U SLUĳBI REGIONALNOG RAZVOJA Teodora Simonović, Student osnovnih akademskih studija	159
13.	EKOMENADĳMENT STARE PLANINE U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA I PREKOGRANIĆNE SARADNJE Prof. dr Vidoje Stefanović Doc. dr Nedĳad Azemović	173
14.	TURISTIĆKA KONKURENTNOST SRPSKE EKONOMIJE Prof. dr Silvana Ilić, redovni profesor Prof. dr Dragan Mihajlović, redovni profesor Nenad Andrić, master ekonomije	187

15. ULOGA ZELENOG BANKARSTVA U POSTIZANJU REGIONALNE I GLOBALNE ODRŽIVOSTI dr Dragica Stojanović, docent Prof.dr Bojan Đorđević, redovni profesor	201
16. ZNAČAJ EKOLOŠKE SVESTI ZA PRIMENU SAVREMENE TEHNOLOGIJE I INŽENJERSTVA U POLJOPRIVREDI Prof. dr Dragica Ilić Prof. dr Saša Ivanov Dr Mirjana Marković.....	213
17. POTENCIJALI RAZVOJA ŽELEZNICA SRBIJE NA TEMELJIMA MARKETINGA Prof. dr Momčilo Manić, vanr. prof.	223
18. EKONOMSKO - EKOLOŠKI EFEKTI INVESTIRANJA U OBNOVLJIVE IZVORE ENERGIJE dr Violeta Jovanović, docent dr Dragica Stojanović, docent dr Dragan Mihajlović, redovni profesor.....	235
19. ZNAČAJ KORPORATIVNE FILANTROPIJE ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE PhD student, Miljana Talić	251
20. STANDARDIZACIJA I PRAVA INTELEKTUALNE SVOJINE Dr Ljubinka Radosavljević, dipl. maš. Ing. Grdović Tomislav, dipl.maš.ing.....	263
21. TURISTIČKI PROIZVOD GRADA LESKOVCA – STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA PhD, Jelena J. Stanković, MSc, Ivana Marjanović.....	269
22. KOMPARACIJA RELEVANTNIH PERFORMANSI U MENADŽMENTU Prof.dr Miroslav Milutinović, Prof. dr Andon Kostadinović, Tanja Mitrović,doktorant	279
23. DRUŠTVENA ODGOVORNOST U HOTELIJERSTVU PIROTSKOG OKRUGA Prof. dr Dejan Riznić, Prof. dr Milovan Vuković, Prof. dr Snežana Urošević	287
24. ČETVRTA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA I BLOCKCHAIN mr Goran Stamenović, dr Dejan Rančić	299
25. ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA NA PRIMERU VRNJAČKE BANJE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE PhD student, Bojana Beljić , Vanredni profesor, dr Snežana Milićević.....	311
26. THE CHALLENGES OF TALENT MANAGEMENT IN MARKETING Assoc. Prof. Dr. Nadezhda Dimova.....	325
27. НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ И ПРЕКОГРАНИЧНА САРАДЊА Проф. др Петар, М. Анђелковић , Проф. емиритус Андон Константиновић	331
28. БАЛКАН БАЛКАНСКИМ НАРОДИМА – САВЕЗ ПРАВОСЛАВНИХ НАРОДА ЗА СПАС У ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИМ ИЗАЗОВИМА, Немања Ађелковић – докторанд, Невена Настић – докторанд	349
29. ULAGANJE U LJUDSKE RESURSE U FUNKCIJI POBOLJŠANJA POSLOVANJA I UTICAJ NA REGIONALNI RAZVOJ prof. dr Dragana Trifunović, doc. dr Goran Lalić, doc. dr Ranka Mitrović.....	365

30. RAČUNOVODSTVENI ASPEKT CIRKULARNE EKONOMIJE KAO FAKTORA PRIVREDNOG RAZVOJA Prof.dr Maja Andrijašević Msc. Vesna Pašić Tomić Prof.dr Radica Pavlović	373
31. KORPORATIVNO UPRAVLJANJE U FUNKCIJI POZICIONIRANJA STRATEŠKOG MENADŽMENTA Dipl. pravnik – master menadžer Aleksandra Nitovski-Mitić	381
32. UNAPREĐENJE SISTEMA DRŽAVNE POMOĆI U REPUBLICI SRBIJI Prof. dr Boban Stojanović Doc. dr Vladan Vučić dr Zorana Kostić	391
33. FINANSIJSKO ULAGANJE U OBRAZOVANJE ZAPOSLENIH – TROŠAK ILI INVESTICIJA U ERI GLOBALIZACIJE I MEĐUNARODNE SARADNJE prof.dr Radica Pavlović prof.dr Maja Andrijasević MA Vesna Pašić	405
34. THE AUCTIONS – PERSPECTIVES OF APPLICATION IN THE TRADE WITH PERISHABLE FOODS Boyko Doychinov, PhD Yoanna Ivanova.....	411
35. QUALITY OF EDUCATIONAL SERVICES: VIEWPOINTS OF STUDENTS Lidija Kodrin, PhD	421
36. CILJEVI ODRŽIVOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI U SVETLU AGENDE 2030 Dr Snežana Radukić Dr Zorana Kostić.....	431
37. DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS Nicola Raimo Marianna Zito ² Alessandra Caragnano.....	441
38. STRATEGIJSKI PRISTUP UPRAVLJANJA LANCIMA SNABDEVANJA SA STANOVIŠTA LEAN DISTRIBUCIJE Dragan D. Milanović Mirjana Misita Petar Kefer Ankica Borota Tišma Marija D. Milanović	457
39. ENERGETSKI SEKTOR I NJEGOV UTICAJ NA PRIVREDNI RAZVOJ Student DS Milica Mladenović, Dr Silvana Ilić; Dr Slobodan Mladenović	467
40. LOGISTIČKI ASPEKT ORGANIZACIJE IZVOZNIH ROBNIH TOKOVA ZA RUSIJU Aleksandra Novković, student master studija, dr Milan Andrejić, docent	481
41. ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU Miloš Simović, student master studija, dr Milan Andrejić, docent.....	499
42. RAZVOJ TURIZMA U FUNKCIJI REVITALIZACIJE DEVASTIRANIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE Dr Živorad Gligorijević Dr Gorica Bošković Aleksandar Manasijević	517
43. REGIONAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL CRISIS: HOW TO MAKE AN ENVIRONMENTALLY SUSTAINABLE SOCIETY PhD. Aleksandar Manasievski, PhD. Ilija Aceski	527
44. ULOGA ZAŠTITE GEOGRAFSKOG POREKLA U OSTVARIVANJU CILJEVA PRIVREDNOG RAZVOJA Marko Milojković.....	537

45. FAKTORI KOJI UTIČU NA RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI redovni profesor, dr Maja Ivanović Đukić redovni profesor, dr Biljana Đorđević Ekspert za regionalni razvoj i strateško planiranje Dobrila Sudimac Mratinković istraživač-pripravnik, doktorand Sandra Milanović	545
46. UTICAJ POJEDINIH DIMENZIJA LIČNOSTI NA PREDUZETNIČKO PONAŠANJE Prof. dr Ivana Simić.....	559
47. ARTEŠKI IZVORI KAO KOMPARATIVNA PREDNOST ZAJEČARA Redovni Profesor dr, Igor Trandafilović Student Doktorskih Studija, Ivan Živić Student Doktorskih Studija, Aleksandar Manić	569
48. STRENGTHENING POSITION OF FREE ZONES Dr. Dragan Kostic Dr. Samir Hamrouni Vladan Vasić Aleksandar Simonovic Vladan Stojanovic.....	579
49. ZNAČAJ CILJANIH INVESTICIJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA NA REGIONALNI RAZVOJ doc.dr Ranka Mitrović professor Jan Polcyn prof.dr Dragana Trifunović	591
50. ULOGA DRŽAVE U PROCESU REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE Dr Marija Petrović-Ranđelović Aleksandar Manasijević.....	601
51. DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE NEW DEMOGRAPHIC REALITY – MANIFESTATION OF PARADOXES Desislava Botseva	611
52. SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BULGARIAN REGIONS: COHESION OR DEVELOPMENT OF INEQUALITIES? Elka Vasileva, Chief Assistant, Dr. Valbona Sakollari, PhD Student	623
53. BUILDING AN INTEGRATED REGIONAL APPROACH IN THE NEW PROGRAMMING PERIOD 2021-2027 Georgi Nikolov, Assoc. prof. , Veselina Lyubomirova, Assist. , Tulus Suryanto, Prof.	631
54. BASIC CONCEPT OF A SMART CITY Margarita Terzieva	639
55. RESEARCH OF REGIONAL DIFFERENCES IN BULGARIAN POPULATION INCOME Nikola Tanakov	645
56. MODERN METHODS AND STAGES FOR ASSESSMENT AND ANALYSIS COMPETITIVENESS IN THE REGIONS Ivan Kochev	655
57. U SUSRET REGIONALNOJ (KOHEZIONOJ) POLITICI EU – STRATEŠKI I INSTITUCIONALNI OKVIR Dipl. Pravnik Dijana Stojković MA Dobrila Sudimac Mratinković	661
58. SPECIFICITY OF TOTAL QUALITY MANAGEMENT IN CONSTRUCTION INDUSTRY Marija Radosavljević, PhD Đorđe Radosavljević, MSc	671
59. POTENCIJALNI MODEL REGIONALNOG RAZVOJA Izv.prof.dr.sc. Jerko Glavaš, izvanredni profesor.....	679

60. RELEVANTNOST SIX SIGMA KONCEPTA ZA UNAPREĐENJE POSLOVNIH PROCESA
LANACA SNABDEVANJA Prof. dr Goran Milovanović, Student doktorskih studija,
Jovana Stojanović 687
61. РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЗАНАТА – ПРОМОЦИЈА И РАЗВОЈ ПОГРАНИЧНИХ
ОПШТИНА Асистент Радица Недељковић Доцент доктор Зоран
Недељковић 695
62. TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND INNOVATION AS A FACTOR FOR
IMPROVING CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL COMPETITIVENESS
Georgi Tsolov, Chief Assistant PhD Radoslav Kostev, PhD student Zahariy
Stoyanov, PhD student 703

1. ODRŽIVA KONKURENTSKA PREDNOST I UTICAJ EKOLOŠKOG POSLOVANJA NA REGIONALNI RAZVOJ – STUDIJA SLUČAJA SLOBODNA ZONA PIROT

Docent, Biljana Ilić¹,
Dr, Leposava Jovanović²,
Student DS, Aleksandar Simonović³

Rezime: Cilj većine poslovnih strategija je da ostvare održivu konkurentsku prednost. Na savremenom tržištu, evidentno je postojanje tržišnih sila. Prvu silu čine politički faktori, drugu neprenosivi troškovi, zatim konkurentske kompanije, suparništvo, otpor potrošača, baza potrošača, dok sedmu silu predstavljaju Alternative. Kako bi subjekat opstao na tržištu, potrebno je da pronađe i usavrši pravilan izbor alternativa. Smatra se da je jedan od osnovnih faktora povećanja konkurentnosti kompanija stalno uvećanje intelektualnog kapitala. Međutim, intelektualni kapital se u savremenom poslovanju mora uzdati u ekologiju i ekološko, odnosno društveno odgovorno poslovanje. Znanje nema svoju pravu vrednost ukoliko se ne primenjuje na način da se održi zdrava prirodna sredina i postigne odgovarajući profit poslovanja. Društveno odgovorno poslovanje predstavlja poslovnost u skladu sa održivim razvojem koji u sebi sažima, pored ekonomske komponente, i ekološku ali i društvenu stranu svih preduzimnih aktivnosti. Društvena komponenta Održivog razvoja se zasniva na ujednačavanju i prevazilaženju regionalnih neujednačenosti. U radu je obrađeno Društveno odgovorno poslovanje na studiji slučaja Slobodne zone Pirotdistrict, sa ciljem dostizanja i postizanja održive konkurentske prednosti ali i lokalnom, odnosno regionalnom razvoju.

Glavne reči: Tržišne sile, alternative, konkurentska prednost, društveno odgovorno poslovanje, regionalni razvoj, SZ Pirotdistrict

Uvod

Poslovanje kompanija u globalnom okruženju uslovljeno je uvažavanjem novih izazova i trendova radi jačanja poslovnih performansi i uvećanja doprinosa društvenom blagostanju. Savremene kompanije kreiranjem održivih poslovnih i marketing strategija teže stvaranju efikasnih performansi u turbulentnim tržišnim uslovima privređivanja (Stefanović, 2000). Trend koji uslovljava moderno poslovanje jeste zahtev za odgovornijim ponašanjem kompanija na tržištu uz prihvatanje etičkih, moralnih i ekoloških principa. Odgovornost kompanije za efikasno, dobro i racionalno korišćenje resursa, posebno neobnovljivih, uz

1 Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, biljana.ilic@fmz.edu.rs

2 Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, leposava.jovanovic@fmz.edu.rs

3 Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, student DS Fakulteta za menadžment Zaječar

obezbeđivanje i stvaranje proizvoda i usluga u cilju zadovoljenja potreba potrošača je fundament na kome se temelje ostali nivoi odgovornosti kompanije. Ukoliko je primena principa društveno odgovornog poslovanja u kompanijama veća, utoliko je jača osnova za sticanje održive konkurentske prednosti. Poseban osvrt u studiji slučaja daće se slobodnoj zoni Piroć, sa ciljem isticanja osnovnih preporuka za usvajanje i lakšu implementaciju koncepta društveno odgovornog poslovanja, samim tim i održanju, kao i dostizanju željene konkurentske prednosti na mapi tržišta špedicije u Srbiji.

1. Koncept i značaj Društveno odgovornog poslovanja – ekološko poslovanje

U godinama koje dolaze, poslovni uspeh kompanija će sve više biti uslovljen jačanjem tržišne orijentacije i stvaranjem bliskih i dugoročnih odnosa sa svim učesnicima na tržištu, posebno sa krajnjim potrošačima. Tom zahtevu potpomaže društveno odgovorno poslovanje (DOP), jer oslobađa veliki potencijal za inovacije na svim nivoima i granama delatnosti, u svim sferama poslovanja bez obzira da li se iste odnose na proizvodne ili uslužne delatnosti (Jovanović, Ilić, Pavlović, 2017). DOP predstavlja, u suštini svest o novom položaju i značaju koje kompanije imaju u savremenom, globalnom društvu, a ogleda se u odgovornosti koja iz te svesti proizlazi (Čajka, Babić, 2015). Praksa ovakvog poslovanja odnosi se na celokupno delovanje jednog privrednog subjekta, odnosno: šta proizvodi, kako kupuje i prodaje, da li poštuje zakone, kako se odnosi prema zaposlenima, da li ulaže u lokalnu zajednicu i na koji način doprinosi očuvanju životne sredine. Zaštita i poboljšanje postojećih resursa (ljudski kapital ili životna sredina) od kojih zavisi poslovanje kompanije podrazumeva sledeće stavke (Ilić, Sovtić, Mihajlović, 2019):

- predviđanje, izbegavanje i umanjivanje rizika poslovanja i sa njima povezanih troškova;
- povećavanje finansijske delotvornosti privredne delatnosti smanjenjem troškova poslovanja;
- otvaranje novih poslovnih mogućnosti i novih tržišta;
- zaštita, izgradnja i poboljšanje reputacije poslovnog subjekta, posebno u odnosu prema potrošačima.

Poštovanjem pobrojanih stavki, privredni subjekat postaje atraktivan investitorima, kao i edukovanim i motivisanim radnicima. DOP daje okvir za odgovorno upravljanje, uzimajući u obzir finansijska, ekološka, socijalna, upravljačka i etička pitanja. Pomaže u smanjenju troškova, potrošnje energije i otpada. Takođe, doprinosi poslovnoj razlici, stvarajući mogućnost da se neki privredni subjekat posebno istakne u odnosu na druge. Od velikog je značaja što DOP otvara mogućnosti da privuče i zadrži najbolje zaposlene, smanji rizike troškova osiguranja, konačno da ljudima (zaposlenima i građanima) osigura bolji kvalitet života. Svaka kompanija nastoji da se što bolje pozicionira u javnosti. Stvaranje pozitivne slike, kao i nastojanje da se što više približi krajnjim korisnicima, zapravo je primarni interes kompanije (Ilić, Đukić, Balaban, 2019). Time nastoji da obezbedi veću efikasnost u poslovanju, veći profit uz promenu ponašanja i percepcije krajnjih korisnika. Uspešno upravljanje kompanijom uslovljeno je sposobnošću menadžmenta da razume potrošače, njihove potrebe i želje i ponudi im i isporuči superiornu vrednost u odnosu na konkurente. Međutim, ostvarenje superiornih poslovnih performansi i doprinos društvenom blagostanju, često su u suprotnosti, pa ponašanje kompanija ponekad može

biti neodgovorno, što se ne sme zataškavati. U procesu DOP-a, odgovoran marketing nezaobilazno i skoro idealno je sredstvo, kojim kroz određene napore i aktivnosti, većina kompanija nastoji učiniti svoje poslovanje dobro a da pri tom formira jače veze sa stakeholderima. DOP je svakako najsigurniji a istovremeno najbolji način da se ostvare unapred definisani ciljevi (Spasojević, 2018).

2. Špedicija i društveno odgovorno poslovanje

Špedicija spada u specijalizovanu privrednu delatnost koja se bavi organizacijom otpreme robe i drugim poslovima koji su sa tim u vezi. Špediter koji obavlja špediciju, jeste privrednik, a može biti pravno ili fizičko lice koje se isključivo bavi organizacijom otpreme robe svojih komitenata ali i drugim poslovima koji su s tim u vezi. Međunarodna špedicija predstavlja posebnu granu špedicije koje se bave pružanjem privrednih usluga međunarodnog, spoljašnjeg trgovinskog prometa. Obuhvata poslove: otpreme robe iz vlastite u strane zemlje (izvozna špedicija); dopreme robe iz stranih u vlastitu zemlju (uvozna špedicija) i provoza robe između stranih preko vlastite zemlje (provozna ili tranzitna špedicija). Poslove međunarodne špedicije obavljaju međunarodni špediteri a isti mogu obavljati delatnosti drugih propisanih ili uobičajenih specijalnih (sporednih) poslova i radnji u vezi s otpremom, dopremom ili provoza (tranzitom) robe.

Međunarodni špediter predstavlja privredni subjekat, pravno ili fizičko lice registrovano za obavljanje poslova spoljnotrgovinskog prometa, koje isključivo i u obliku stalnog zanimanja sklapa u svoje ime i za tuđi račun (kao komisionar), a u tuđe ime i za tuđi račun (kao agent) i u svoje ime i za svoj račun (kao samostalni privrednik) ugovore potrebne pri organizovanju otpreme (izvoza), dopreme (uvoza) i prevoza (tranzita) robe svojih nalogodavaca, takođe pomoću vozača obavljajući propisane ili uobičajene specijalne (sporedne) poslove i radnje u vezi s otpremom, dopremom i provoza robe. Obzirom da transport kao grana saobraćaja ima veliki uticaj na zagađenje prirodne sredine, zbog otpadnih gasova koje emituje u atmosferu (između ostalog), svakako da postoji mogućnost i obaveza implementacije DOP-a. Pružanje vrhunskih usluga u oblasti distribucije, logistike i marketinga, osvajanje novih tržišta, stabilan razvoj privrednog subjekta i rast profita, briga o klijentima i zaposlenima, aktivan doprinos i podrška razvoju zajednice i očuvanje životne sredine, trebali bi biti osnovni postulati u poslovanju (<http://www.nelt.rs/upload/distribuiramoodgovorno.pdf>). Poslovi međunarodne špedicije se mogu podeliti na osnovne i specijalne poslove, koji su predstavljeni i raščlanjeni u tabeli 1.

Mnogo argumenata ide u prilog da postoji realan poslovni interes poslovnog subjekta ili kompanije za društveno odgovornim ponašanjem, dok se iza svake poslovne aktivnosti, čak i one vezane za inkorporiranje društvene odgovornosti, krije direktan interes (Rajević, Čiaček, Tomić, 2011).

Prvi argument je reputacija, koja je direktno povezana sa vrednošću poslovnog subjekta. Drugi argument, vezan je za zaposlene a to je njihova bolja motivisanost, veća lojalnost i mogućnost privlačenja boljih kadrova. U socijalnoj sferi, ulaganje u edukaciju, radne uslove te stvaranje dobrih odnosa sa zaposlenima, može doprineti produktivnosti. Biti

društveno odgovoran, ne znači samo ispunjavati zakonske obaveze, već i više od toga, investirati u ljudski kapital, okolinu i odnose sa ostalim stejkholderima (Vujić, 2005).

Tabela 1: Poslovi međunarodne špedicije

MEĐUNARODNI ŠPEDITER	1. Stručni saveti i učestvovanje u pregovorima radi zaključivanja ugovora o međunarodnoj kupoprodaji 2. Intradacija 3. Doziv robe 4. Zaključivanje ugovora o prevozu robe na klasičan način – upotreba prevoz. sredst. jedne prom. grane 5. Zaključivanje ugovora o multimodalnom transportu robe i organizacija transp. «od vrata do vrata» 6. Prihvat robe radi otpreme 7. Otprema, doprema i prevoz robe u užem smislu 8. Zaključivanje ugovora o ukrcaju, iskrcaju i prekrcaju robe 9. Zaključivanje ugovora o transportnom osiguranju 10. Zaključivanje ugovora o uskladištenju i uskladištenje robe 11. Ispostavljanje ili pribavljanje prevoznih i drugih isprava 12. Obavljanje poslova u vezi sa carinjenjem robe 13. Kontrola ispravnosti dokumenata i obračuna vozarine, carine i drugih taksi i troškova 14. Informisanje nalogodavca	OSNOVNI POSLOVI	POSLOVI MEĐUNARODNOG ŠPEDITERA
	15. Zaključivanje ugovora o pakiranju i signiranju i obavljanje tih poslova 16. Zaključivanje ugovora o vaganju i sortiranju i obavljanje tih poslova 17. Izdavanje jamčevnih pisama 18. Izdavanje špediterskih potvrda i drugih FIATA- isprava 19. Uzorkovanje robe 20. Zastupanje nalogodavca u regresnome postupku prema trećim osobama 21. Zastupanje nalogodavca u slučaju zajedničke (generalne) havarije 22. Ugovorna kontrola kvaliteta i kvantiteta robe u međunarodnome prometu 23. Doleđivanje robe 24. Hranjenje i pojenje živih životinja 25. Sajamski poslovi 26. Lizing (leasing) poslovi 27. Konsignacijski poslovi 28. Međunarodni pomorski prometnoagencijski poslovi 29. Kreditiranje nalogodavca 30. Otprema, doprema i prevoz zbirnog prometa 31. Drugi propisani ili uobičajeni poslovi u vezi s otpremom, dopremom i prevozom robe	SPECIJALNI POSLOVI	

Izvor: www.apeiron-uni.eu/lycboardclient/detail.aspx?documentid

3. Slobodna Zona Piroć i Društveno odgovorno poslovanje

Srbija se nalazi na vratima Evropske unije i raskrsnici koridora br. 10 i br. 7, na Balkanskom poluostrvu i predstavlja vezu između istočne i zapadne, severne i južne Evrope

ODRŽIVA KONKURENTSKA PREDNOST I UTICAJ EKOLOŠKOG POSLOVANJA NA REGIONALNI RAZVOJ – STUDIJA SLUČAJA SLOBODNA ZONA PIROT

(Stefanović, Azemović, 2010). To omogućava privrednim društvima, koja posluju u slobodnim zonama, lak pristup tržištu Evropske unije. Poslovanjem u slobodnim zonama, investitoru se obezbeđuju specijalne olakšice i povlašćeni poreski režim (oslobađanje od PDV-a i carine na uvoz sirovina i materijala namenjenim proizvodnji robe za izvoz, mašina, opreme i građevinskog materijala). Uvoz i izvoz robe u zonu je neograničen. Roba koja se iz zone uveze na domaće tržište podleže režimu uvoza strane robe. Poslodavcima unutar slobodne zone omogućen je zakup poslovnih prostorija, radionica, skladišta pod povoljnim uslovima. Slobodna zona "Piroć" a.d. (SZ Piroć) počela je sa radom aprila 1998. godine, po Rešenju Savezne vlade od 8. avgusta 1996. godine na lokaciji industrijske zone Piroća. Slobodna zona Piroć je organizovana kao akcionarsko društvo, u formi zatvorenog tipa. Nalazi se na istočnom srpskom prolazu ka Srednjem istoku. Povezanost sa putevima E-80 i Koridorom 10 koji predstavljaju najkraću vezu između Evrope, čini je strateški važnim područjem Srbije. Obuhvata površinu od preko 122 ha sa mogućnošću dodatnog proširenja. Od toga je 215.917 m² iskorišćeno za proizvodni prostor a 648.491 m² i 200.920 m² za skladišta, otvorenog i zatvorenog tipa. U slobodnoj zoni postoji i 14.479 m² kancelarijskog prostora. Prema svim pobrojanim karakteristikama, spada u jednu od vodećih slobodnih zona u zemlji. Posebno ograđen, označen i infrastrukturno opremljen prostor daje mogućnosti da se obavljaju delatnosti pod specijalnim pogodnostima i olakšicama, a sve u cilju privlačenja stranih investicija, što za posledicu treba da ima ubrzani privredni razvoj i povećanje zaposlenosti na teritoriji Piroć. Prema Zakonu o slobodnim zonama, u slobodnoj zoni Piroć dozvoljeno je obavljanje svih vrsta delatnosti, u koje spadaju: proizvodnja roba, dorada, lon poslovi, skladištenje robe i repromaterijala, bankarski i finansijski poslovi, poslovi osiguranja i reosiguranja, turističke i ostale usluge i sve vrste privređivanja koja ne zagađuju životnu sredinu. Pored pobrojanih delatnosti vrši i sluge špedicije u inostranstvu, domaći i strani šiping, utovar i pretovar robe, depo za kontejnere. Posедуje opremljena skladišta i magacine (otvorenog i zatvorenog tipa). Slobodna zona Piroć (SZ Piroć) predstavlja „One stop shop“ organizaciju u kojoj korisnici mogu dobiti sve carinske i administrativne dozvole vezane za protok robe, na jednom mestu. Slobodna zona Piroć svoj poslovni uspeh i očuvanje liderske pozicije u Srbiji i regionu bazira na politici pružanja usluga kvaliteta, koji će osvojiti korisnike i zadovoljiti njihove potrebe. Doprinosi stvaranju bezbednog i zdravog radnog okruženja i očuvanju i unapređenju životne sredine. Rukovodstvo Slobodne zone Piroć, teži da kroz transparentno i etičko ponašanje doprinosi održivom razvoju, uz poštovanje i ispunjavanje očekivanja svih interesnih strana, u skladu sa međunarodnim pravilima ponašanja. Prepoznavanjem faktora društvene odgovornosti i spremnošću za njihovu integraciju u strateška opredeljenja i ciljeve, organizacionu kulturu, poslovne odluke, svakodnevne aktivnosti i komunikacije, zagovara se odgovorno ponašanje u svim sferama poslovnog uticaja SZ Piroć. Realizacijom procesa izrade strategije društveno odgovornog poslovanja, u skladu sa svim prethodno navedenim elementima, uz stalna preispitivanja i poboljšanja ovog procesa, definisani su principi društveno odgovornog poslovanja koji se implementiraju u poslovnu praksu SZ Piroć. Njihov redosled pobrojan je u skladu sa ključnim temama iz standarda SRPS ISO 26000. Akcionari Zone, odnosno Skupština akcionara, ostvaruju učešće i neposredni uticaj na rad Upravnog odbora, kao organa upravljanja, na jedan od sledećih načina:

- Usvajanjem poslovne politike i strategije Zone;

- Donošenjem statuta i usvajanjem izmena osnivačkog akta i statuta;
- Imenovanjem i razrešavanjem predsednika i članova Nadzornog odbora;
- Razmatranjem i usvajanjem finansijskog izveštaja Zone.

U Slobodnoj zoni, ljudi predstavljaju najvažniji resurs i ključni faktor uspeha (Stefanović, 2000). Velika pažnja se posvećuje kreiranju radnog okruženja u kome su prava i individualne potrebe zaposlenih na prvom mestu (Ilić, Simeonović, 2018). Kako bi se poboljšala motivacija zaposlenih, isti se podstiču na usavršavanje i razvijanje već stečenih znanja i veština, te se na taj način stvara dobra radna atmosfera, uz čvrstu opredeljenost u poštovanju međunarodnih principa ljudskih i radnih prava, koji se baziraju na principima Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija i pravima Međunarodne organizacije rada (Horst, Freitas, 2016). Na osnovu svega ovoga, osnovne odrednice politike SZ Pirot koja se odnosi na: "ljudska prava profilisana je na način da se stvaraju odgovarajući okviri u kojima se sprečavaju bilo koji vidovi diskriminacije, prisilnog rada, zapošljavanja maloletnika i uznemiravanja, a obezbeđuje sloboda udruživanja, pravo na obrazovanje, zaposlenje, učešće u kulturnom životu, sloboda mišljenja i veroispovesti i izražavanja mišljenja" (Ilić, 2016). Složenost posla SZ Pirot, zahteva rad i zalaganje svih zaposlenih, koji svoje radne zadatke moraju obavljati profesionalno i motivisano. Iz tih razloga, razvoj i usavršavanje zaposlenih, ključni je vid ulaganja, ne samo u zaposlene, profesionalne veštine, njihovu karijeru, već i u poboljšanje poslovanja Zone u celini. Ulaganje u zaposlene doprinosi povećanju njihovog zadovoljstva, unapređenju poslovnih procesa i produktivnosti, pa samim tim direktno utiče na ostvarivanje boljih poslovnih rezultata. Pri zapošljavanju, vodi se računa o kriterijumima kvaliteta, shodno cilju menadžmenta ljudskih resursa SZ Pirot, da okupi stručne i posvećene ljude, koji će biti ključni faktor poslovnog uspeha. O tome svedoči i primena načela jednakosti, kada je reč o zapošljavanju u SZ Pirot. Različiti aspekti odgovornog odnosa prema zaposlenima definisani su dokumentima za pojedinačne oblasti, među kojima su najznačajniji sledeći:

- Pravilnik o radu kod poslodavca;
- Kodeks etičkog i poslovnog ponašanja zaposlenih u Slobodnoj zoni Pirot;
- Interna i eksterna komunikacija i
- Pravilnik o bezbednost i zdravlju na radu zaposlenih u SZP.

Razvoj i usavršavanje zaposlenih omogućeni su sprovođenjem širokog spektra aktivnosti unutar poslovanja SZ, među kojima se kao naročito važni u kontekstu društvene odgovornosti ističu sledeći:

- Interne i eksterne obuke zaposlenih;
- Pružanje zaposlenima mogućnosti celoživotnog obrazovanja i učenja, u cilju sticanja neophodnih znanja i veština, i samim tim povećanju ukupne zaposlenosti
- Omogućavanje zaposlenima prisustvo na seminarima, konferencijama i drugim skupovima, za koje se utvrdi da su sveukupno adekvatni za dodavanje vrednosti na njihova znanja i veštine.
- Sa ciljem daljeg razvoja motivišućeg radnog ambijenta, baziranog na pravima i potrebama zaposlenih prioriteti Slobodne Zone Pirot u ovaj oblasti su:
- Razvoj i usavršavanje zaposlenih i
- Bezbednost i zdravlje na radu

ODRŽIVA KONKURENTSKA PREDNOST I UTICAJ EKOLOŠKOG POSLOVANJA NA REGIONALNI RAZVOJ – STUDIJA SLUČAJA SLOBODNA ZONA PIROT

Pored stručnog usavršavanja zaposlenih, za prioritetnu odgovornost smatra se briga o bezbednosti i zdravlju na radu. Ova oblast uključena je u Integrisane Menadžment Sisteme (posedujemo sertifikat standarda SRPS OHSAS 18001:2008 Sistem upravljanja zaštitom zdravlja i bezbednošću na radu) i definisana je Pravilnikom o bezbednost i zdravlju na radu zaposlenih u Slobodnoj zoni Pirot. Formiran je i Odbor za bezbednost, koji čine dva predstavnika zaposlenih i jedan predstavnik rukovodstva. Izradom Akta o proceni rizika na radnom mestu i u radnoj okolini, stvoreni su polazni uslovi za efikasno upravljanje zdravljem i bezbednošću. Ovim dokumentom definisan je postupak identifikacije rizika, prepoznavanja u utvrđivanja opasnosti i štetnosti na radnom mestu i u radnoj okolini, procenjivanja rizika u odnosu na njih i utvrđivanja načina i mera otklanjanja, smanjenja ili sprečavanja rizika, i sve ostale aktivnosti koje doprinose efikasnom upravljanju zaštitom zdravlja i bezbednošću na radu. Uzimajući u obzir prirodu posla najvećeg broja zaposlenih u Zoni, uzrok najčešćih zdravstvenih problema koji su povezani sa radnim mestom jeste dugotrajno sedenje pred računarom. Nedostatak kretanja i fizičke aktivnosti može imati niz posledica za zdravlje kičme, srca, kao i za vid i druge zdravstvene rizike povezane s nedostatkom kretanja. Iz tih razloga, četvrtu godinu za redom SZ Pirot organizuje preventivne lekarske preglede, besplatne za zaposlene, u saradnji sa specijalističkim ordinacijama. Preglede koji su u prethodnom periodu organizovani za sve zaposlene su: osnovni lekarski pregled, pregled vida (oftalmološki pregled), EKG, ultrazvuk dojki, štitne žlezde i abdomena. Svoju posvećenost i brigu za bezbedan i zdrav rad SZ Pirot potvrđuje i definisanjem operativnog cilja, koji glasi „Bez povreda na radu“. Poštujući principe na kojima se zasniva društveno odgovorno poslovanje, za zaposlene u SZ Pirot se dodatno obezbeđuju sledeći benefiti:

- Solidarna novčana pomoć zaposlenom usled duže ili teže bolesti zaposlenog;
- Jubilarna nagrada povodom provedenih godina rada;
- Poklon za Novu godinu deci zaposlenih starosti do deset godina;
- Porodiljsko odsustvo sa zagarantovanom dinamikom isplate zarada i povratkom na radno mesto.
- Kolektivno osiguranje zaposlenih od posledica nesrećnog slučaja za vreme obavljanja posla, kao i u vreme dolaska na posao i odlaska s posla;
- Odgovarajuća otpremnina, pri odlasku u penziju i
- Naknada štete zbog povrede na radu ili profesionalne bolesti u skladu sa zakonom.

4. Aspekt životne sredine, fer poslovanja SZ Pirot i uticaj na regionalni razvoj

Oblast zaštite životne sredine, SZ Pirot prepoznaje kao podjednako važnu oblast u društveno odgovornom poslovanju. Svoju posvećenost zaštiti životne sredine potvrđuje posedovanjem sertifikata standarda SRPS ISO 14001:2005 Sistemi upravljanja zaštitom životne sredine. Identifikacija aspekata životne sredine koji se odnose na aktivnosti SZ Pirot, ali i na aktivnosti korisnika njenih usluga predstavljaju stalan proces, kojim se određuju sadašnji i potencijalni uticaji na životnu sredinu. Ove je definisano dokumentom pod nazivom „Identifikacija i vrednovanje aspekata životne sredine u Slobodnoj zoni Pirot“. Kod prve identifikacije aspekata životne sredine, predstavnik rukovodstva za kvalitet formirao je multidisciplinarni tim koji je u svom sastavu uključio lica upoznata sa aktivnostima,

proizvodima odnosno uslugama u režimu slobodne zone. Član tima bio je i inženjer zaštite životne sredine. Tim je izvršio sagledavanje svih područja u režimu rada Slobodne zone Pirot, procesa, aktivnosti i proizvoda i formirao popis svih elemenata aktivnosti, procesa i proizvoda koji su u interakciji sa životnom sredinom u području. Izvršen je popis aspekata životne sredine kako SZ Pirot, tako i korisnika njenih usluga. Identifikacijom su obuhvaćene aktivnosti u redovnom režimu rada ali i u vanrednim okolnostima. Evidentirani su i aspekti sa potencijalnim uticajem na životnu sredinu, odnosno uticajem u slučaju udesa, požara ili sličnog neželjenog događaja. Postupak identifikacije aspekata životne sredine urađen je u skladu sa procedurom pod nazivom "Upravljanje aspektima životne sredine", s tim što je za interne potrebe razvijen poseban model vrednovanja aspekata. Registar aspekata životne sredine, sadrži aspekte svih pravnih lica koji obavljaju svoju delatnost u režimu slobodne zone (korisnika), sa ocenom njihovog uticaja na životnu sredinu. Korisnici usluga SZ Pirot su u obavezi da primenjuju preventivne mere, kao i da svoje aspekte kontrolišu prema odredbama iz ugovora. Aspekti životne sredine su pod kontrolom samih korisnika usluga u SZ Pirot. Za sve nove korisnike usluga, još u fazi ugovaranja vrši se identifikacija i vrednovanje aspekata životne sredine i definisanje načina komunikacije o značajnim aspektima životne sredine.

Svesni činjenice da etičko ponašanje predstavlja temelj poverenja koje je neophodno za dugoročni uspeh kompanije, a u cilju definisanja odgovornosti u pogledu etičkog i zakonskog poslovnog ponašanja i poslovanja (Stefanović, 2017), rukovodstvo SZ Pirot usvojilo je Kodeks etičkog i poslovnog ponašanja zaposlenih u Slobodnoj zoni Pirot. Smernice koje su sadržane u Kodeksu godinama čine osnovu predanosti poslu, u smislu da se sve poslovne aktivnosti obavljaju na zakonom dozvoljen način i uz poštovanje najviših etičkih i poslovnih standarda koji se odnose na sve zaposlene, nezavisno od toga da li su angažovani na neodređeno ili određeno vreme. Zahtevi modernog poslovanja i poslovne kulture, koji su u Kodeksu pobrojani, imaju za cilj da doprinesu poslovnom uspehu, ukupnoj reputaciji Slobodne zone i svih zaposlenih i održanju leaderske pozicije „Slobodne zone među slobodnim zonama u Republici Srbiji”, te na taj način istu bolje promovišu kao društveno odgovoran poslovni subjekt. Principi koji su sadržani u ovom Kodeksu čvrsti su i dugoročni, isključujući neodređenost a dajući jasne preporuke za donošenje etički izbalansiranih odluka u različitim situacijama. Dalje u radu, biće opisani neki od principa iz Kodeksa, najznačajniji u kontekstu obavljanja društveno odgovornog poslovanja.

U Slobodnoj zoni se u svakom trenutku mora voditi precizna i verodostojna dokumentacija, a svako falsifikovanje dokumenata predstavlja ozbiljan prekršaj.

Sve isplate novca, prenosi imovine, pružanje usluga i druge transakcije moraju biti detaljno unete u računovodstvenu i drugu dokumentaciju i odobrene u skladu sa poslovnim politikom.

Zaposleni su u obavezi da sarađujući sa internim i eksternim revizorima, tokom procesa revizije ili istrage, u potpunosti prezentuju sve relevantne podatke.

Sva dokumenta, planovi i izveštaji kompanije koji nisu javno dostupni smatraju se poverljivim, a njihova zloupotreba je zabranjena. Ovakvi podaci, u elektronskom, pisanom, usmenom ili bilo kom drugom obliku ne smeju se otuđivati i koristiti u neposlovne svrhe, ili davati na uvid konkurenciji.

ODRŽIVA KONKURENTSKA PREDNOST I UTICAJ EKOLOŠKOG POSLOVANJA NA REGIONALNI RAZVOJ – STUDIJA SLUČAJA SLOBODNA ZONA PIROT

Na radnom mestu nije dozvoljen bilo kakav vid diskriminacionog uznemiravanja. Zaposleni u zoni ne smeju obavljati bilo koju aktivnost koja je vezana za pretnje, zastrašivanje ili neprijateljsko ponašanje, kao ni da koriste epitete ili omalovažanja koja se odnose na rasu, boju kože, religiju, pol, nacionalno poreklo, godine života, fizički nedostatak ili politički stav, kao i seksualno opredeljenje drugog zaposlenog ili korisnika usluge, po bilo kom od navedenih osnova.

Ustanovljeni postupak za dostavu žalbi predviđa da se sve žalbe ili primedbe dostave neposrednom rukovodiocu ili rukovodiocu sektora opštih i pravno-normativnih poslova.

Seksualno uznemiravanje na radnom mestu, ili bilo koji drugi vid nepoželjnog verbalnog ili fizičkog ponašanja seksualne prirode, nije dozvoljeno. Za ovakve prekršaje predviđene su odgovarajuće sankcije.

Nije dozvoljeno korišćenje reputacije, interesa ili imovine Slobodne zone radi pružanja podrške nekoj političkoj partiji ili pokretu, kao ni bilo koji vid političke aktivnosti na radnom mestu. Istovremeno, očekuje se da podrška ili članstvo zaposlenog u nekoj političkoj partiji ili pokretu, neće ni u kom smislu imati negativan uticaj bilo koje vrste na valjani i pošten rad zaposlenog.

Svoje opredeljenje za „FER” poslovnu praksu, pored etičkog ponašanja, SZ Pirot dokazuje i svojim transparentnim poslovanjem. Gradi se poverenje sa svim interesnim stranama kroz otvorene komunikacije i transparentno predstavljanje poslovnih aktivnosti koje nudi SZ Pirot. Kao predstavnici akcionarskog društva, akcionari imaju pravo na blagovremene i istinite informacije o poslovanju, dok je obaveza nadležnih službi da im te informacije obezbede. Celokupna finansijska komunikacija sa akcionarima zasniva se na transparentnosti, sveobuhvatnosti i blagovremenosti informisanja, uz potpuno poštovanje zakonske regulative. Akcionari imaju svog predstavnika u Skupštini akcionara. Pravila postupka i način rada Skupštine akcionara definisani su Poslovníkom o radu skupštine akcionara akcionarskog društva (Pravila postupka). Odnos prema dobavljačima transparentan je i nediskriminatorski. Poslovna politika SZ Pirot zagovara uspostavljanje partnerskih odnosa utemeljenih na međusobnom poverenju ali i insistiranju na efektivnosti i izvršavanju preuzetih obaveza. Izbor dobavljača, zasniva se na jasno definisanim kriterijumima kroz objektivne i transparentne procedure čime se garantuju jednake mogućnosti u izboru dobavljača.

Vodeći računa o potrebama lokalne zajednice, oblasti delovanja SZ Pirot u pružanju podrške razvoju zajednice, ogledaju se u:

- Podrški izgradnje inkluzivnog društva u cilju podsticanje javnosti na razumevanje potreba ovih lica i poštovanje različitosti;
- Doprinosu opštem boljitku zajednice, kroz podršku projektima koji imaju za cilj smanjenje siromaštva, veći stepen zdravstvene zaštite, širu dostupnost kulturnih sadržaja, razvoj amaterskog sporta;
- Zaštiti životne sredine i jačanje ekološke svesti u cilju stvaranja zdravijeg i bezbednijeg okruženja za sadašnje i generacije koje dolaze kroz podršku

projektima koji jačaju ekološku svest o zaštiti životne sredine, značaju reciklaže i upotrebi recikliranih proizvoda i

- Razvoju znanja i talenata u cilju razvoja znanja i veština.

U skladu sa svojim mogućnostima, SZ Pirot pruža i podršku organizacijama, institucijama kulture, socijalne ili zdravstvene zaštite, pojedincima i inicijativama za opšte dobro u cilju unapređenja zajednice i okruženja u kome posluje.

Svoje filantropske aktivnosti, pored ostalih, SZ Pirot promovise na web sajtu www.freezonepirot.com, fejsbuk stranici i tviteru, što je dokaz da se u SZ Pirot prati i savremena IT tehnologija, odnosno pogodnosti koje Internet u domenu marketinških aktivnosti nudi. Izveštaji o društveno odgovornom poslovanju koncipirani su tako da na jasan način predstavljaju rezultate i potvrđuju opredeljenost za stalno usavršavanje poslovanja i održavajući i razvijajući saradnju sa svim interesnim stranama. Objavljeni podaci odnose se na registrovanu lokaciju Zone u Pirotu i obuhvataju upravljanje organizacijom, korektan odnos prema zaposlenima, njihovo usavršavanje, smanjivanje povreda na radu, zaštitu životne sredine, uštedu energije, izgradnju novih objekata, donaciju i učešća u humanitarnim akcijama.

5. Zaključak

Savremena konkurentnost može biti dostižna, ali pravila i putevi moraju biti prilagođeni, primenjeni i sprovedeni planski, sistematično i odgovorno. Osnovni putevi za postizanje viših nivoa konkurentnosti leže u kreiranju inovativnih menadžment i marketing strategija. Važno pitanje u konkurentskoj strategiji odnosi se na položaj subjekta u privredi. Pozicija određuje da li je profitabilnost firme iznad ili ispod proseka u privredi. Fundamentalna osnova za vanprosečnu efikasnost na duže vreme, predstavlja održivu konkurentsku prednost. U savremenim uslovima poslovanja, među konkurentima vlada mišljenje, da se može efikasno i efektivno poslovati, ukoliko se strategija poslovanja usmeri podjednako, kako na konkurenciju, tako i na potrošače, odnosno na krajnje korisnike proizvoda i usluga. Danas, potrošači s pravom očekuju da se poslovanjem ne ugrožava životna sredina i društvo u celini, ali i da se rezultati poslovanja vrate društvenoj zajednici u kojoj su ostvareni. Da se vrate sredini u kojoj žive. Kako bi SZ Pirot nastavila svoje poslovanje putevima društveno odgovornog ponašanja, uputno je da sprovede određena istraživanja okoline u kojoj posluje kao i da ispita stavove javnog mnjenja o svom poslovanju. Prepoznati aktuelne potrebe mladih, nosilaca napretka u našoj zemlji, podrazumeva kreiranje posebnih edukativnih programa, kao i ostvarivanje partnerstva SZ Pirot sa obrazovnim institucijama. Pružanje podrške talentovanim pojedincima u različitim oblastima, sa željom da se podrže u daljoj afirmaciji i razvoju karijere, takođe bi trebao biti jedan od prioriteta ciljeva SZ Pirot. Imajući u vidu primarne uticaje na životnu sredinu koji se ostvaruju kroz transport, neophodno je konstantno pokretanje inicijative za smanjenje potrošnje energije i smanjenje štetnih emisija. Kako bi se i ubuduće postizali dobri rezultati i u narednim godinama neophodno je voditi računa o sledećim strateškim prioritetima:

Dostizanje sposobne i angažovane organizacije. Prepoznati, obučiti i zadržati najbolje talente kroz definisan sistem ukupnog nagrađivanja. Gajenjem preduzetničkog pristupa,

Podržavanje inicijative i razvijanje otvorenosti u komunikaciji.

ODRŽIVA KONKURENTSKA PREDNOST I UTICAJ EKOLOŠKOG POSLOVANJA NA REGIONALNI RAZVOJ – STUDIJA SLUČAJA SLOBODNA ZONA PIROT

Dostizanje operativne i servisne izvrsnosti. Generisati vrhunski kvalitet usluga kroz visoko razvijenu IT strukturu i potpuno automatizovati poslovanje, mogli bi biti budući ciljevi.

Omogućiti rast poslovanja. Ostvariti dugoročna strateška partnerstva i omogućiti brzi rast biznisa kroz diversifikaciju i proizvodnju vodećih brendova u raznovrsnim kategorijama, trebala bi biti ideja vodilja. Stečeno poverenje u proteklom godinama potrebno je doživeti kao obavezu da se unapredi poslovanje i postigne još veća efikasnost i u narednom periodu, nastavljajući rast i konstantno podižući nivo kvaliteta usluga koje SZ Piroto nudi.

Na kraju, neophodno je konstantno voditi računa o kvalitetu života zajednice u kojoj SZ Piroto posluje.

Izuzetno je važno, da jedna savremena kompanija prilikom postavljanja osnove za društveno odgovornim poslovanjem, vodi računa o interesima grupacijskih struktura - koje su za nju bitne (vlasnici, akcionari, svi zaposleni, dobavljači) ali i o definisanim i postavljenim strategijama poslovanja, kako ne bi došla u sukob sa njima. Zato je kreiranje održivih poslovnih menadžment i marketing strategija odavno ne samo potreba, već i nužnost u poslovanju svake kompanije, pa i Slobodne Zone Piroto.

LITERATURA

- Čajka, Z., Jovanović, L., Babić, V. (2015) The importance of sustainable marketing management for the consumer awareness of eco-friendly products. *Ecologica*, (78), str. 239-244.
- Horst, L.V., Freitas, C.C.G. (2016). Sustainable development and social innovation: recycling from the perspective of social technology. *Revista Tecnologia E Sociedade*, 12, pp. 20-41.
- Ilić, B. (2016) *Strategijski pravci regionalnog ekonomskog i ekološkog razvoja turističkog potencijala Gamzigradske banje*. Doktorska disertacija, Fakultet za menadžment, Zaječar.
- Ilić, B., Sovtić, K., Mihajlović, D. (2019) Ekonomska i ekološka održivost Srbije - uslov podizanja kvaliteta i zaštite životne sredine. Naučni rad. *Ecologica*, 26, (94), str.193-198
- Ilić, B., Đukić, G., Balaban, M. (2019) Modern management and inovative organizations. *Proceedings of 41st International Scientific Conference on Economic and Social Development*, ESD – Belgrade, pp. 35-43
- Ilić, B., Simeonović, N. (2018) Održivo poslovanje primenom savremenih menadžment sistema. *Петта меѓународна научна конференција "Современите менаџерски предизвици и организациските науки" со предметен фокус "Иновациите и организацискиот развој":BAS*. Bitola. str.234-242.

Jovanović, L., Ilić, B., Pavlović, A. (2017) Društveno odgovorno poslovanje kao temelj strategije održivog rasta i profitabilnosti kompanije. 7. *Međunarodni Simpozijum o upravljanju prirodnim resursima*. Fakultet za menadžment Zaječar. (VII), str.415-420.

Odgovorno poslovanje, dostupno na:

<http://www.nelt.rs/upload/distribuiramoodgovorno.pdf>

Poslovi međunarodne špedicije, dostupno na: [www.apeiron-](http://www.apeiron-uni.eu/lycboardclient/detail.aspx?documentid)

[uni.eu/lycboardclient/detail.aspx?documentid](http://www.apeiron-uni.eu/lycboardclient/detail.aspx?documentid)

Rajević, D. Čiaček, J., Tomić, M. (2011) Ekološka politika kao pokretačka snaga održivog razvoja. Zbornik radova. Međunarodna konferencija - Ekološki izazovi kao faktor privrednog razvoja. *Ecologica et al.*, 93-101.

Spasojević, A. (2018) Zeleni marketing i društveno odgovorno poslovanje, *Ecologica*, (89), 95-98

Stefanović, V. (2017) *Terač, teorijski koncept privrednog razvoja pograničnih opština istočne i jugoistočne Srbije*. Mašinski fakultet, Niš

Stefanović, V., Azemović, N. (2010) *Marketinške aktivnosti u turističkoj privredi*, Monografija. Geografski Fakultet. Beograd, str. 201

Stefanović, V. (2000) *Naučno-tehničke promene i razvoj*. Ekonomski fakultet. Priština.

Vujić, V. (2005) *Menadžment ljudskog kapitala*. Fakultet za turistički i hotelski menadžment. Rijeka.

**SUSTAINABLE COMPETITIVE ADVANTAGE AND THE IMPACT OF
ENVIRONMENTAL BUSINESS ON REGIONAL DEVELOPMENT - A CASE
STUDY FREE PIROT ZONE**

Abstract: *The goal of most business strategies is to achieve a sustainable competitive advantage. The existence of market forces is evident. The first force is political factors, the second - non-transferable costs, companies competing, rivalry, consumer resistance, consumer base, while the seventh force is Alternatives. For company it is necessary to find the right choice of alternatives. One of the main factors for company's competitiveness is constant increasing in intellectual capital. Intellectual capital must rely on socially responsible business(CSR). Knowledge does not have its true value unless it is applied in a way to maintain a healthy natural environment. CSR is a business in line with sustainable development which, in addition to the economic component, summarizes the environmental and social aspects of all entrepreneurial activities. The social component of Sustainable Development is based on balancing and overcoming regional disparities. The paper is focused on Corporate Social Responsibility - case study of the Pirot Free Zone, with the aim of achieving a sustainable competitive advantage, but also to contribute to local and regional development.*

Key words: *Market forces, alternatives, competitive advantage, corporate social responsibility, regional development, FZ Pirot.*

2. STANJE I PERSPEKTIVE KONJIČKE INDUSTRIJE U REPUBLICI SRBIJI

**Milan Đorđević¹,
Dr Kosana Vićentijević²**

Rezime: Predmet istraživanja u ovom radu su trenutno stanje i perspektive razvoja konjičke industrije u Republici Srbiji. Akcenat u istraživanju je stavljen na neophodnost uspostavljanja nacionalne strategije razvoja konjičke industrije i odgovarajućih prostora za odgoj, držanje i trenažni rad sa konjima i jahačima. Zaključna razmatranja u radu upućuju na regulatorno definisanje i moguće načine finansiranja konjičke industrije i sporta. Identifikovanje ključnih elemenata strategije konjičke industrije, kroz ovaj rad, treba da podstakne razvoj konjičke industrije u Republici Srbiji.

Ključne reči: konjička industrija, strategija, održivost, ekonomsko okruženje.

Uvod

U mnogim ekonomski razvijenim zemljama, odgoj konja i delatnosti koje su povezane sa njim objedinjuju se pod nazivom konjička industrija (horse industry) (Vićentijević, 2018, 80). Važni segmenti konjičke industrije su odgoj, higijena, zdravlje i obuka konja između starosti od oko 6 meseci i 3-4 godine za određenu aktivnost. Osim toga, potrebno je izgraditi okruženje, uključujući ljudski i ekonomski kapital koji olakšava proizvodnju konja kroz čitav lanac vrednosti. Iz tog razloga, postoje dve vrste potražnje u konjičkoj industriji: s jedne strane, postoji potražnja za konjima i aktivnostima vezanim za konje, a sa druge strane, postoji potražnja za proizvodima i uslugama vezanim za konje i aktivnosti sa konjima (Vićentijević, 2019, 39).

U ekonomski razvijenim zemljama, ali i u zemljama u kojima je zapaženo povećanje ekonomskog standarda, bavljenje konjima (sport, odgoj, rekreacija i drugo) sve više postaje odraz načina i kvaliteta življenja, koji je upravo jedan od glavnih interesa u modernim konjičkim industrijama pojedinih država. Konj je sredstvo koje može poslužiti u aktivnostima opuštanja i edukacije ljudi svih starosnih doba (Čačić, 2010).

Da bi istraživali uticaj konjičke industrije kao globalne pojave i mogućnosti za njeno unapređenje u Republici Srbiji, moraju se istaći istorijski podaci koji upućuju na neophodnost donošenja Nacionalne strategije konjičke industrije u Republici Srbiji (u daljem tekstu Strategija). Konjička industrija, nekada jedna od najuspešnijih oblasti privrednog delovanja, a sada posrnula grana privrede, da bi se vratila u obime zastupljenosti nacionalne ekonomije, neophodno je prema autorima rada, da bude doneta Strategija njenog razvoja u Republici Srbiji.

¹ Dresura, Republika Srbija; milan.djordjevic@dresura.rs

² Visoka poslovna škola strukovnih studija Valjevo, Republika Srbija; kosana.vicentijevic@vipos.edu.rs

Predmet istraživanja u ovom radu su stanje konjičke industrije i perspektive razvoja koje upućuju na izradu Strategije iz ove oblasti poslovanja na nacionalnom nivou.

Osnovni cilj istraživanja u radu je da se teorijsko metodološki i empirijski sagleda veza između učesnika konjičke industrije i procesa koji se nameću da budu uključeni u nacionalnu Strategiju. Autori ističu da neki elementi Strategije treba da doprinesu jačanju nacionalne ekonomije i prepoznatljivosti u regionalnom ekonomskom okruženju, delovanja konjičke industrije u Republici Srbiji.

Na osnovu pregleda dosadašnjih istraživanja, a prema raspoloživim saznanjima, u Republici Srbiji ne postoje radovi koji istražuju uticaj Strategije konjičke industrije na ekonomski razvoj učesnika konjičke industrije, što je cilj istraživanja ovog rada i njegov naučni doprinos.

1. Konjička industrija u Republici Srbiji

Konjička industrija se deli na dva glavna dela: deo koji se bavi osnovnim aktivnostima (core) koje obuhvataju upotrebu, posedovanje, vlasništvo konja, i drugi deo koji se odnosi na pružanje usluga i dobara za realizaciju osnovnih aktivnosti (DEFRA, 2005). Sve aktivnosti koje pokriva konjička industrija su međusobno povezane i uslovljene (Vićentijević, 2018, 82).

Konji su pitome i blagorodne životinje, da nije tako ne bi nas nosili kroz milenijume ratne i turbulentne istorije čovečanstva. Kroz istoriju su konji nosili sedla, uzde, oklope, štitnike za noge, potkovice, specijalne zastave za konjanike, amove, vukli kočije, artiljeriju, ranjenike i tako dalje.

Prema rezultatima popisa iz 1859. i 1866. godine, konja je u Srbiji bilo izrazito malo. Struktura konja između ova dva popisa nije se mnogo menjala. Konji su korišćeni u saobraćaju, kao teretni konji i konji za jahanje. U navedenom periodu, po odgoju konja Srbija je zaostajala za susednim turskim oblastima (Miljković, Katić, 2014).

Danas su konji, „sportisti“ koji pružaju velike uspehe i zadovoljstvo, ali imaju sve veću upotrebu u terapiji osoba sa posebnim potrebama i invaliditetom, kao i u rekreaciji i turizmu, što zahteva privrednu pažnju i potrebu za Strategijom.

1.1. Istorijski aspekti konjičkog sporta u Republici Srbiji

U Beogradu je 1885. godine osnovano naše prvo konjičko društvo pod imenom "Udruženje oficira za dresuru konja i priređivanje trka" (Šiljak, 2007). U Šapcu je 1888. godine osnovano prvo "Kolo jahača". Deset godina kasnije, "Kola jahača" su osnovana u Nišu, Kragujevcu i Zaječaru, a godišnji zbor, nešto ranije formiranog srpskog jahačkog društva u Beogradu, odlučuje da promeni ime u Dunavsko kolo jahača "Knez Mihailo".

Utakmice u pravilnom jahanju i dresuri konja bile su preteče turnirskog sporta kod nas. U to vreme u Beogradu je osnovana prva škola jahanja. Pri državnoj ergeli Ljubičevo 1894. godine je započela sa radom "Škola za konjarstvo", koja nekoliko godina kasnije menja naziv u "Škola lakih jahača" orijentisajući se na školovanje kadrova za trke (Šiljak V. 2007).

Kasačke trke, jednoprežne i dvoprežne, prikazane su u Beogradu 1909. godine. Konjička takmičenja se najredovnije održavaju između dva rata, na beogradskom

hipodromu koji je nakon izmeštanja sa lokacije današnjeg hotela „Metropol“, našao svoje mesto pokraj Careve čuprije 1914. godine i time i dan-danas nosi titulu najstarijeg sportskog objekta u Republici Srbiji. Hipodrom kod Careve čuprije je sagrađen 1914. godine, kada je tadašnji ministar Narodne privrede Jaša Prodanović dodelio ovo zemljište Dunavskom kolu jahača "Knez Mihailo" za organizaciju konjičkih trka. Ukazom Kralja Aleksandra od 15. novembra 1920. godine Dunavskom kolu jahača "Knez Mihailo" ustupljeno je državno zemljište u besplatan zakup na period od 75 godina. Prvi galopski Derbi i prva Trka grada Beograda održani su 1921. godine i od tada postaju tradicionalne.

Na Topčideru, u Beogradu, je 1911. godine organizovano prvo javno takmičenje u dresurnom jahanju i preskakanju prepona, kao priprema i kvalifikacija za Olimpijske igre u Stokholmu 1912. godine. Tada je sportsko jahanje i prvi put uvršteno u program Olimpijskih igara, u to vreme među ukupno 14 sportova, gde su i dan-danas među preko 30 disciplina.

U razdoblju između dva svetska rata, turnirski sport se sve više razvija i postiže međunarodnu afirmaciju manjih razmera. Posle oslobođenja pri Fiskulturnom savezu Jugoslavije formiran je Odbor za konjički sport, koji 1949. godine postaje samostalna organizacija pod imenom Konjički savez Jugoslavije (Internet: www.skss-ofd.org.rs).

Godine 1947. osnovan je Konjički savez Srbije koji je bio orjentisan na ravne galopske i kasačke trke konja u Srbiji. Predstavnici međunarodno priznatih sportskih disciplina odvajaju se u Udruženje građana za konjički sport Jugoslavije, Srbije 1998. godine, a od 2002. godine u Savez za konjički sport Srbije za olimpijske i FEI discipline (Internet: www.fei.org).

1.2. Stanje konjičkog sporta i odgoja konja u Republici Srbiji

U Republici Srbiji su konji i jahanje malo rasprostranjeni u populaciji od oko 7,5 miliona stanovnika. Ne postoji evidencija o tačnom broju: sportskih, trkačkih, školskih, radnih i priplodnih konja. Takođe nije javno poznat ni broj: odgajivača, zaljubljenika u jahanje i vožnju zaprega.

Definisanje ovih značajnih javno neobelođanih brojeva potrebno je sistemski definisati i održavati kroz Nacionalnu bazu konja (koja trenutno nije sistematizovana), dok bi nacionalni konjički savez trebalo da preuzme adekvatnu brigu o svim ljudskim resursima konjičke industrije.

Kada se govori o broju aktivnih sportista u svim prepoznatim konjičkim disciplinama, onda se govori o stotinama, ali ne i hiljadama, što bi trebalo da bude cilj u desetogodišnjoj projekciji Strategije razvoja konjičke industrije u Republici Srbiji, koja u ovom trenutku ne postoji.

Broj konja i ponija je javno nepoznat, jer ne postoji kompletan registar konja, kako radnih, tako ni sportskih ni trkačkih. Kasačka asocijacija u Republici Srbiji ima kompletnu bazu pedigrea i rezultata konja (Internet: <http://www.serbia-trot.org.rs>).

Za baze podataka trkačkih konja može se reći da su i najurednije i da postoje, ali tačan broj konja javno nije poznat, a nije poznato ni koliki je tačan broj konja u priplodu, koliki u

trkama (kas i galop). Kompletne baze podataka o rezultatima u galopskim trkama u Republici Srbiji nema, već je sporadična i u ličnoj inicijativi.

Prema dostupnim infomacijama Udruženja za kasački sport u Republici Srbiji, broj konja u trkama je oko hiljadu, a broj registrovanih ždrebadi između 300 i 350 godišnje (Internet: www.serbia-trot.org.rs). Na osnovu navednih brojeva, proističe da je to prilično velik broj u odnosu na razvijenost konjičke trkačke industrije u Srbiji.

U sprovedenom istraživanju autora, za potrebe ovog rada, broj sportkih konja u Republici Srbiji registrovanih za takmičenja u priznatim međunarodnim disciplinama je ispod 500, dok registar ždrebadi sportskih konja ne postoji, jer ne postoji ni matična knjiga na nacionalnom nivou. Registar svih konja i ponija na nivou Republike Srbije ne postoji, ali ih po poslednjem popisu ima oko 15.000, gde većinu čine konji lipicanske rase i radni konji koji se koriste u vožnji zaprega (Internet: RZS, 2019). U Tabeli 1. navedeno je stanje konja po popisu za poslednje tri godine.

Tabela 1. Popis konja u Republici Srbiji

Teritorija	Godina	Konji ukupno (hiljada)	Od ukupnog broja konja: kobile i ždrebice omice
Republika Srbija	2016	15	6
	2017	17	8
	2018	15	8

Izvor: Republički zavod za statistiku

Upotreba pojma "industrija" u oblasti konjarstva, ima za cilj da naglasi nacionalnu važnost svih raznovrsnih aktivnosti i mnogih veza među njima, kao i zajedničku posvećenost učesnika. Termin takođe obuhvata konjičke entuzijaste koji nisu angažovani u ovim segmentima sa punim radnim vremenom, i ima za cilj da uključi mnoge jahače rekreativce, vlasnike konja i druge koji se ne vide kao deo industrije u tradicionalnom smislu.

Konjička industrija u Republici Srbiji nije zanemariva grana privrede i može se, na osnovu istraživanja autora ovog rada, predstaviti kroz sledeće procenjene pokazatelje: populacija konja je procenjena na minimum 15.000 (RZS, 2019), pa do nezvaničnih 20.000, oko 12.000 ljudi jašu konje ili vozi zaprege, broj radnika u konjičkoj industriji se procenjuje na oko 20.000 direktno i indirektno (treneri, jahači, potkivači, odgajivači, veterinari, proizvođači hrane, prostirke, bokseva, zaprežnih vozila, medicinske opreme), oko 300.000 ljudi ima neko interesovanje za konje, a oko 80.000 aktivno interesovanje, godišnji promet se procenjuje na preko 80.000.000 evra.

U radu se navodi glavni zahtev za rast učesnika konjičke industrije u narednih deset godina, kroz razvoj neophodne infrastrukture za sprovođenje zadataka značajnih za povećanje interesovanja, pozitivne slike u javnosti i pristupačnosti trening terena, hala i puteva/ruta.

Zdravlje i dobrobit konja i ponija su osnova za uspeh konjičke industrije i moraju da budu iznad svih ciljeva i želja vlasnika, trenera ili jahača. Zakonska regulativa u Republici

STANJE I PERSPEKTIVE KONJIČKE INDUSTRIJE U REPUBLICI SRBIJI

Srbiji koja tangira, zdravlje i dobrobit životinja obuhvaćena je Zakonom o sportu („Sl. glasnik RS“, br. 10/2016) i Zakonom o dobrobiti životinja („Sl. glasnik RS“, br. 41/2009).

Ovo poglavlje u radu se završava, navođenjem aktivnosti u okviru neophodne Strategije, koje treba da budu korisne za dobrobit konja. Te aktivnosti podrazumevaju: poboljšanje držanja i zdravlja konja, upravljanje pašnjacima i stvaranje sigurnijeg pašnjaka i smeštaja, podizanje standarda poslovanja i promocija višeg nivoa veština unutar konjičke industrije.

1.3. SWOT analiza konjičke industrije u Republici Srbiji

Za potrebe ovog rada urađena je analiza snaga, slabosti, mogućnosti i opasnosti koje su prisutne u konjičkoj industriji u Republici Srbiji (Tabela 2). Ovo ujedno može da bude i preporuka za polaznu osnovu za izradu Strategije i Akcionog plana u oblasti konjičke industrije. Postoji mnogo izazova i rada kako bi se kompletno konjarstvo približilo savremenom sportu, odgoju, turizmu i inkluziji osoba sa invaliditetom.

Tabela 2. SWOT analiza konjičke industrije u Republici Srbiji

Snage	Slabosti
Sportsko-privredna razgranatost Postojeća infrastruktura sa vekovnom tradicijom Postojeći ljudski i poljoprivredni resursi prepoznati u svetu Uticaj na razvoj dece u zdravoj životnoj sredini Inkluzija osoba sa invaliditetom i duh paraolimpizma Rekreativni sport Geografski položaj kao centar regiona	Nepostojanje Nacionalnog konjičkog centra Sportski objekti u lošem stanju Nepotpuna baza podataka Nedovoljna stručnost i iskustvo kadrova Nedovoljan publicitet o značaju konja u sportu i privredi Nedostatak Strategije i vizije razvoja Negativan publicitet Nejednaka rasprostranjenost u Srbiji
Mogućnosti	Opasnosti
Pogodno podneblje za odgoj vrhunskih konja Školsko i celoživotno obrazovanje i karijera u konjičkoj industriji Povećanje obima sporta, konja i pratećih privrednih grana (zanati, transport, poljoprivreda, veterina, medicina) Regionalni lider u sportu, trkama i odgoju konja i ponija i pratećih industrijskih grana	Troškovi infrastrukture za sport i trke Povećanje broja zaposlenih mimo zakonskih procedura Dug period osposobljavanja, edukovanja u sferi sporta i odgoja Odlazak iz zemlje mladih i talentovanih jahača i trenera

Izvor: Izrada autora

2. Izazovi konjičke industrije u Republici Srbiji

Jedinstvenost i velike sportsko-privredne mogućnosti konjičke industrije otvaraju širok spektar aktivnosti, kroz više privrednih grana. Konj je jedinstven „rekvizit“ u sportu, kao što i ostali sportovi imaju rekvizite (bicikli, reketi, lopte, luk i strela, mete, koševi, golovi, mrežice, sportski tereni, hale i slično), a ima i svog proizvođača (odgajivača), servisera (trenera/jahača). Ostali učesnici u konjičkoj industriji su: hranitelji/štalari, potkivači,

veterinari, proizvođači: hrane, suplemenata, opreme za jahače i konje, objekata za život konja i terena za treniranje, ograda, terena i pašnjaka, transportnih sredstava za konje, alata i potkovica, medicinske opreme i lekova namenjenih konjima.

Autori u radu su naveli učesnike, da bi se steka slika koliko su ovi živi „sportski rekviziti“ rasprostranjeni i koliko je grana industrije naslonjeno na njih. Iz navedenog proizilazi zapažanje da je konj centar konjičke industrije, koja podrazumeva uključivanje mnoštva privrednih grana, znanja i veština različitih profesija, koje je prate za uspešno funkcionisanje.

Odgovaj kvalitetnih konja i ponija, bez obzira da li su za sport, trke ili rekreaciju je poseban potencijal i razvojni segment koji zahteva standardizaciju i sistematizaciju u okviru delokruga aktivnosti Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Osnovni troškovi držanja konja su skoro identični, bez obzira da li se odgaja konj od „lošijih“ ili najkvalitetnijih grla, ali kasnija vrednost, kao i dugovečnost konja nisu isti. Stoga, posebnu pažnju treba pokloniti pravilnoj selekciji, kako bi se izbegli nepotrebni troškovi „lošeg“ ulaganja u konje i ponije.

Nacionalni i regionalni granski savezi i vrhunski konjički sport u Republici Srbiji, nalaze se na prekretnici, kako organizacionog usavršavanja, tako i sistemskog uobličavanja. Konjički sport i trke i sve što ih prati, susreće se sa velikim brojem problema, koji direktno utiču, ne samo na budući razvoj i brojnost, već i na održanje postojećeg nivoa razvoja.

Problemi koji opterećuju konjički sport i trke su različiti i mogu se klasifikovati kao unutrašnji, u okviru samog sporta, i spoljašnji. Unutrašnji problemi su svojstveni samoj konjičkoj organizaciji, a među spoljašnje se ističe neadekvatnost prostornih i materijalno-tehničkih uslova za trening. Treningom se gradi vrhunski jahač i rezultat sa dobro odgojenim konjem. Adekvatan oporavak sportista (i konj se smatra sportistom), zdravstvena zaštita, obrazovanje, obuka, sportska i radna karijera, samo su deo aktuelne situacije velikog broja nerešenih problema koji zahtevaju brzo rešavanje.

Za potrebe ovog rada izvedena su terenska ispitivanja i ističe se da su sportski objekti i trkačke staze u Republici Srbiji u prilično lošem stanju. Veliki broj važnih objekata je blizu rashodovanja, što će u bliskoj budućnosti stvoriti potrebu za izgradnjom novih objekata i terena. Čak i objekti koji se nalaze u znatno boljem stanju od onih za koje se može reći da su pri kraju veka upotrebe, zastareli su i iziskuju popravke i modernizaciju.

Dalji razvoj sporta i trka u Republici Srbiji zahteva analizu stanja na terenu, a potom i plansku rekonstrukciju i izgradnju infrastrukture objekata, terena i staza koja po troškovima predstavlja opasnost za realizaciju.

Nepotpune baze podataka o broju objekata, sportskih terena i staza u Republici Srbiji, kao i o njihovoj vlasničkoj strukturi i kategorizaciji dovode do stihijskog i neplanskog finansiranja rekonstrukcije postojećih i izgradnje novih.

Postojeći sportski objekti su uglavnom nepristupačni sportistima sa invaliditetom zbog arhitektonskih barijera. Iz toga proizilazi da ne postoje specijalizovani, ili barem prilagođeni sportski objekti i centri, niti potrebna sportska oprema i rekviziti za trening i pripreme sportista sa invaliditetom.

Ne postoji obrazovna institucija koja se bavi školovanjem novih kadrova i stručnim osposobljavanjem trenerskog kadra za rad sa takvom populacijom sportista, kao ni specijalizovana ustanova koja bi unapredila rad odgajivača i svih radnika u konjičkoj industriji. Dug period osposobljavanja je neizostavan činilac i iziskuje posebnu posvećenost, ističu autori u ovom radu.

Žene u konjičkom sportu zauzimaju najznačajniju ulogu, jer gledano po brojnosti u sportu i rekreaciji, ali i nacionalnim i međunarodnim rezultatima, imaju ubedljivu dominaciju. One su zastupljene u sportskim organizacijama, ali ne u dovoljnoj meri, u odnosu na njihovu uspešnost u postizanju sportskih rezultata.

Sredstva javnog informisanja zanemaruju i prećutkuju probleme prisutne u konjičkoj industriji u bitnim i suštinskim slučajevima, i time se stiču pogrešne pretpostavke o tome šta je potrebno menjati i unaprediti u konjičkoj industriji i sportu u Republici Srbiji.

Nacionalne konjičke asocijacije ne koriste u dovoljnoj meri sredstva javnih glasila u svrhu promocije konjičkih dostignuća, zdravog načina života, značaja fizičke aktivnosti za razvoj svakog građanina Republike Srbije, ne bave se prezentacijom konjičkog sporta, trka i jahanja i približavanju široj javnosti i najmlađima. Saradnja medija i sportskih organizacija na pravovremenom i objektivnom izveštavanju o budućim i proteklm sportskim događajima nije na zadovoljavajućem nivou, mistifikuje i stigmatizuje konjičku industriju u celini.

U radu se naglašava, da se ne sme izostaviti i inertnost konjičkih saveza i udruženja koji ne poklanjaju pažnju pravljenju pozitivne slike o jahanju, sportu, trkama, rekreaciji i sve što nam konji donose. Sporadične medijske objave koje daju pozitivan publicitet višestruko su manjeg obima od negativnog publiciteta koji se uglavnom odnosi na padove, doping, izglednelost konja, ili loše postupanje i iznurivanje do krajnjih granica.

Jedan od načina za postizanje ciljeva Strategije može biti razvoj Nacionalnog konjičkog centra (Generalni plan Beograda, 2021, 103) što bi moglo da obezbedi ključnu tačku za konjičku industriju u Republici Srbiji.

Baza konjičkog sporta se smatra Hipodrom Beograd (Internet: www.hipodrom.rs) gde je ujedno i koncentracija privrede, usluga i organizacija u ovoj oblasti, a pokazala se kao ogromni potencijal i korist za industriju, trke i sport. Nacionalni konjički centar ne samo da može da prikaže trke i konjički sport, već takođe predstavlja fokusnu tačku za promociju konja, takmičenja, poslovnog sveta, rekreacije i turizma povezujući Adu Ciganliju i Košutnjak sa njegovim kapacitetima što je već predviđeno u „Generalnom planu Beograd 2021“. Svi glavni poslovni, sportski i istorijski aspekti govore u prilog Hipodroma Beograd, na lokaciji na kojoj se nalazi preko jednog veka, kao i da je na idealnom mestu da bude Nacionalni konjički centar u partnerstvu sa konjičkim organizacijama, i sa aktivnim interesovanjem javnih tela. Konjička industrija moraće da razmotri kako konstruktivno i pragmatično da se realizuje „Generalni plan Beograd 2021“, u saradnji sa lokalnim i republičkim organima.

Volonterizam u konjičkoj industriji nije razvijen u dovoljnoj meri. Trenutna situacija oslikava se kroz nepostojanje odgovarajućeg propisa o volonterskom radu, dok sa druge strane većinu kadrova u konjičkom sportu i trkama čine volonteri (vodiči konja, štalari, radni jahači, instruktori, treneri). Takođe nepotpuno regulisani i kategorisani ljudski resursi u

sportu i trkama nisu prepoznati, pa praktično stotine ljudi su slabo vidljivi u poreskom i zdravstvenom sistemu, ali takođe i u bankarskom kada žele da reše, npr. svoje stambeno pitanje.

Konjičke organizacije suočavaju se sa problemima volonterizma kada je u pitanju, kako kratkoročno (organizacija sportskih manifestacija) tako i dugoročno volontiranje (trenerski i radni kadar). Zakonsko uređivanje volonterskog i svakog drugog rada predstavlja potrebu srpske konjičke industrije u celini.

Praksa u zemljama sa razvijenom konjičkom industrijom kao održivo rešenje je totalizator kladenje na trke konja. Totalizator kladionica (PMU) u Francuskoj (patent registrovan 1868. godine) iz „svoje“ zarade izdvaja za trke i konjički sport 793 miliona evra i 854 miliona evra za porez (od prometa od 9.072 milijardi evra u Evropi u 2017. godini) (Internet:www.parimutuel-europe.org). U Republici Srbiji je PMU sistem funkcionisao od početka devedesetih godina prošlog veka, ali se zbog neadekvatne zakonske regulative ugasio pre desetak godina. Ovo, takođe, treba da bude jedan od zadataka Strategije, radi postizanja optimalnih okvira i zadataka kako bi se kladenje stavilo u funkciju razvoja i održanja konjičke industrije, u kojoj je kladenje sastavni deo od kada postoje trke konja.

Osim do sada dostupnih izvora finansiranja (donacije, sponzorstva, lokalna samouprava i nadležna ministarstva) koji se i pored nedostataka mogu prihvatiti, postoje i drugi, do danas, nedovoljno iskorišćeni izvori finansiranja, pa je jedan od ciljeva Strategije identifikovati oblike finansiranja i njihovo aktiviranje.

Donošenje Strategije predstavljalo bi raskid sa praksom u kojoj decenijama nisu rešavana pitanja u oblasti finansiranja konjičke industrije i sporta i označilo bi početak pravnih, organizacionih, kadrovskih i tehničkih promena koje bi rezultirale uvođenjem jasnog i transparentnog sistema finansiranja u celokupnoj konjičkoj industriji i sportu kao njenom nosiocu.

3. Perspektive konjičke industrije u Republici Srbiji

Kroz godine sa dolaskom mehanizacije i danas digitalizacije, od izvora radne snage konj je postao osnova za sportska takmičenja, rekreaciju i turizam (Čačić, Matasović 2013). Konjarstvu se u Republici Srbiji poklanjala najveća pažnja (u pogledu odgoja, selekcije i oplemenjivanja) između dva svetska rata. Tada su konji imali mesto u skoro svim poljoprivrednim radovima (obradi zemlje, vuči i prenosu tereta), u vojsci za vojne potrebe kao i u sportu (Vićentijević, 2019b, 463). Brojni su razlozi zbog kojih se neko odlučio da se bavi konjima: hobi, rekreacija, sport, odgoj, zdravstveni razlozi, ekološka proizvodnja hrane i slično. Osnovni pokazatelji koji ukazuju na pozitivan trend razvoja neke nacionalne konjičke industrije su: povećanje broja konja, povećanje broja aktivnih učesnika i povećanje broja rasa i odgojnih tipova (Čačić 2010). U razvijenim zemljama konjička industrija zauzima značajan deo nacionalne ekonomije. Posebno u zemljama u kojima je razvijena trkačka konjička industrija (racing horse industry).

U Republici Srbiji, ljubitelji konja, pokreću poslovne aktivnosti konjičke industrije izazvane interesovanjem za konje, a ne za ostvarivanjem profita, kao cilja svakog privrednog društva. Mnogi od ovih privrednih subjekata i društava bez obzira da li su klubovi, škole

jahanja, odgajivači, rentijeri bokseva ili sarači – mogu biti dobro vođeni od strane stručnjaka za dobrobit konja, konjarstva ili zanatskog posla u proizvodnji. Međutim, ova praktična ekspertiza se ne poklapa uvek sa dovoljno poslovnog znanja ili veština upravljanja kako bi se maksimizirao potencijal poslovanja. Potrebno je razviti menadžerska znanja i veštine iz oblasti konjičke industrije, prilagođene potrebama konjičkih privrednih subjekata i društava, kroz sistem celoživotnog učenja. Kontinuirana edukacija iz ove oblasti prema delatnosti koje uključuje bi doprinela opstanku i rastu poslovnih aktivnosti i zadržavanju radnika u delatnostima koje uključuje konjička industrija (core, i pružanje usluga i dobara za realizaciju core aktivnosti). Osnivanje obrazovnih ustanova je ključno pitanje. Percepcija i potreba konjičke industrije je da se u okviru postojećih srednjoškolskih ustanova mogu akreditovati smerovi specijalizovani za konjičku industriju. Takve mogućnosti se mogu realizovati kroz otvaranje odeljenja u srednjim poljoprivrednim školama u Srbiji koje su već prepoznate kao strateški važne obrazovne institucije. Učenici ovih odeljenja bi u skladu sa posebnim planom i programom imali mogućnosti da grade svoju karijeru u konjičkim privrednim subjektima i društvima (ergele, konjički klubovi, trkačke štale, organizacija i realizacija trka i takmičenja). Poznato je da pojedine visokoškolske ustanove već imaju uspostavljen program za stručno osposobljavanje instruktora i trenera u konjičkom sportu, ali svakako sa razvojem konjičke industrije, biće neophodna i nova znanja i usavršavanja kako bi se stručan i obrazovan kadar stavili u funkciju razvoja kompletne konjičke industrije – jahači, štalari, radni džokeji, džokeji, potkivači, odgajivači konja. Smer odgajivača konja već postoji u Šapcu u okviru Poljoprivredne srednje škole (Internet: www.sredpoljskola.edu.rs).

U Republici Srbiji konjička industrija je izuzetno mala, posebno u delu koji se odnosi na osnovne (core) aktivnosti u konjičkoj industriji. Kroz aktivno učešće u konjičkoj industriji (u delu core ili delu pružanje usluga) se mogu ostvariti mnoge preduzetničke ideje, u cilju održivosti privrednog subjekta i poslovanja sa dobitkom (Vićentijević, 2019b, 465). Poslovne aktivnosti u konjičkoj industriji koje se mogu razviti u Republici Srbiji i podstaći kroz strateške ciljeve obuhvataju proizvodnju i prodaju: opreme za jahanje, hrane, prostirke (slama/piljevina), ograda, prepona, kočija, transportnih prikolica, kombija i kamiona, štalske opreme (metle, lopate, kolica, pojilice), boksevi (montažni, stalni za konje), tekstilne robe (pokrivači, podsedlice, podmetači, bandazi), medicinskog materijala, opreme i lekova, fotografija, video snimaka. Zatim angažovanje sledećih profesija: sarača, potkivača, veterinara, laboratorija (za analizu krvi, urina, tkiva), ljudskih resursa (štalsko osoblje, konjovoci, radni jahači, treneri itd). Poboljšanje ekonomskih efekata rada ovih preduzetnika i privrednih subjekata je važno ne samo za direktno uključivanje pojedinaca – kao kupci, vlasnici ili zaposleni, već za industriju kao jednu celinu. Uspešnost konjičke industrije je od vitalnog značaja za kontinuirani rast i razvoj konjičkog sporta, dok ekonomski učinak, pa čak i opstanak mnogih konjičkih privrednih subjekata i društava zavisi od tržišta, podstaknutog od strane drugih strateških ciljeva.

Sportski objekti i hipodromi u Republici Srbiji, najvećim delom su u lošem stanju i zapušteni. To umanjuje mogućnost za bezbedno bavljenje konjičkim sportom i trkama, kao i ograničavanje mogućnosti za razvoj vrhunskog sporta, a istovremeno destimuliše građane da se uključe u programe jahanja. Bez odgovarajućeg prostora za trenažni rad sa konjima i jahačima svih uzrasta, nema pravog razvoja konjičkog sporta, a sportski objekti predstavljaju nasleđe generacijama kao osnova za bavljenje sportom i rekreacijom. Zbog toga je

neophodno započeti sa strateškim ulaganjem u obnavljanje i izgradnju konjičke infrastrukture širom Republike Srbije. Neki od infrastrukturnih objekata koji postoje u Republici Srbiji su Hipodromi u Beogradu, Požarevacu, Šapcu, Subotici, Leskovcu i ostali centri i konjički klubovi. U radu se ukazuje na neophodnost planiranja i sistemskog ulaganja u obnavljanje i izgradnju konjičke infrastrukture širom Republike Srbije. Razvoja konjičke industrije nema bez infrastrukture i sportskih objekata koji predstavljaju nasleđe koje ostaje budućim generacijama kao podsticaj za bavljenje sportom i rekreacijom. Strateški cilj konjičke industrije u Republici Srbiji treba da bude, revitalizacija najznačajnijih postojećih objekata tamo gde je to moguće, a potom da se grade novi sportski objekti.

Mogućnosti za širenje i rast učesnika konjičke industrije (dela core i dela pružanje usluga) u Republici Srbiji postoje, ali nisu iskorišćene, sa primenom elemenata Strategije došlo bi do rasta njenog udela u nacionalnoj ekonomiji.

Učesnici konjičke industrije u Republici Srbiji znaju koliko je ona važna za nacionalnu ekonomiju, potrebno je široj javnosti ukazati na ulogu konja i konjarstva. Za očekivati je da ovaj rad inicira nova istraživanja u pravcu donošenja Strategije, i pronalaženju mogućnosti razvoja konjičke industrije, kao i ekonomskih kategorija koje će doprineti razvoju ekonomske efikasnosti svih učesnika.

4. Zaključak

Da bi bila uspešna konjička industrija u Republici Srbiji, mora se doneti i usvojiti Strategija na nacionalnom nivou. U radu se ističe da je Nacionalna strategija za razvoj konjičke industrije više nego neophodna u Republici Srbiji, shodno slojevitosti i neophodnom povezivanju svih njenih činilaca, kao i opštih i posebnih ciljeva industrije.

Terenska istraživanja za potrebe rada potvrdila su da su sportski objekti i hipodromi u najvećem delu u lošem stanju i zapušteni, ne upravlja se njima pažnjom dobrog privrednika. Navedeno umanjuje mogućnosti bezbednog bavljenja konjičkim sportom i trkama, što ograničava mogućnosti za razvoj vrhunskog sporta i destimuliše uključivanje šire javnosti u programe jahanja. Bez odgovarajućeg prostora za trenažni rad sa konjima i jahačima svih uzrasta i kategorija, nema razvoja konjičkog sporta. Izgradnja konjičke infrastrukture širom Republike Srbije je jedan od ciljeva Strategije koju preporučuju autori rada.

Uvođenje zakonskog okvira za klađenje na trke konja na teritoriji Republike Srbije je takođe jedan od elemenata koje treba uključiti u Strategiju.

Elementi Strategije upućuju na mogućnosti povećanja broja konja, ljudi zaposlenih u konjičkoj industriji i ljubitelja konja. Rekreativno jahanje i vožnja zaprega može da bude opšte prihvaćen i poželjan model društveno odgovornog poslovanja i delovanja pojedinaca i društva u celini.

Takođe, u radu je potvrđeno da sveobuhvatna analiza strateškog pristupa održivoj konjičkoj industriji u razvijenim zemljama, doprinosi jačanju ne samo stočarstva i poljoprivrede nego i ostalih delatnosti koje pružaju usluge osnovnim aktivnostima konjičke industrije i povećanju poreskih prihoda država.

Postojeći broj konja (vučnih, rekreativnih, paradnih, sportskih, trkačkih) predstavlja značajnu referentnu bazu za koncipiranje buduće Strategije konjičke industrije u Republici Srbiji.

Očekuje se da ovaj rad inicira nova istraživanja, naročito u oblasti usvajanja i sprovođenja Strategije konjičke industrije u Republici Srbiji sa različitih aspekata društveno odgovornog poslovanja u pravcu jačanja uloge svih učesnika konjičke industrije, u cilju njene prepoznatljivosti u regionalnom ekonomskom okruženju.

LITERATURA

Čačić, M. (2010) Što je to konjička industrija, Stočarstvo, 64, 49-64.

Čačić, M., Matasović, M. (2013), Uloga lipicanaca u razvoju Hrvatskog konjičkog turizma, Stočarstvo, 67, 1, 17-22.

DEFRA, (Department for Environment, Food and Rural Affairs) (2005) Strategy for the Horse Industry in England and Wales
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69260/pb11323-en-horse-industry-strategy-051128.pdf -
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69 pristupljeno 15. septembar 2019.

Federation equestre international www.fei.org , pristupljeno: 02. septembar 2019.

www.sredpoljskola.edu.rs, pristupljeno: 02. septembar.2019.

Miljković Katić, B. (2014) Poljoprivreda kneževine Srbije (1834-1867), Beograd: Istorijski institut, Posebna izdanja knjiga 65.

Republički zavod za statistiku
<http://data.stat.gov.rs/Home/Result/130202010202?languageCode=sr-Cyrl/>
pristupljeno: 05. septembar 2019.

Savez za konjički sport srbije za olimpijske i FEI discipline www.skss-ofd.org.rs pristupljeno: 02. septembar 2019.

Strategy for the Horse Industry in England and Wales,
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69260/pb11323-en-horse-industry-strategy-051128.pdf,
pristupljeno: 10. septembar 2019.

Šiljak, V. (2007). Istorija sporta. Beograd: Fakultet za menadžment u sportu Univerziteta "Braća Karić", Beograd.

The European Pari Mutuel Association www.parimutuel-europe.org, pristupljeno: 12. septembar 2019.

Udruženje za kasački sport Srbije – Srpski kasački savez, www.serbia-trot.org.rs, pristupljeno: 12. septembar 2019.

Vićentijević, K. (2019a). Konjička industrija u svetlu cirkularne ekonomije, Zbornik radova II međunarodne naučne konferencije (str. 39-48). Pirot: UO Privredna komora Pirot.

Vićentijević, K. (2019b). Aspekti cirkularne ekonomije u funkciji konjičke industrije, Isaknuti tematski zbornik radovavodećeg nacionalnog značaja (str. 455-468). Beograd: Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti-CESNA B.

Vićentijević, K. (2018). Održivost konjičke industrije u savrmenom ekonomskom okruženju. Agroekonomika, 48 (82), 79-88.

Zakon o sportu („Sl. glasnik RS“, br. 10/2016)

Zakon o dobrobiti životinja („Sl. glasnik RS“, br. 41/2009)

STATE AND PERSPECTIVES OF HORSE INDUSTRY IN REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: The subject of research in this paper is the current state and prospectives of development of the horse industry in the Republic of Serbia. Emphasis is placed on the need to establish a National Strategy for the development of the horse industry and appropriate facilities for the upbringing, keeping and training of horses and riders. The concluding considerations in the paper point to the regulatory definition and possible ways of financing the horse industry and sport. Identifying the key elements of the horse industry strategy, through this work, should encourage the development of the horse industry in the Republic of Serbia.

Key words: horse industry, strategy, sustainability, economic environment.

3. MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Kristina Pešić, master ekonomista¹,
Dr Bojan Đorđević, redovni profesor²

Rezime: Predmet istraživanja ovog rada jeste siva ekonomija u zemljama Zapadnog Balkana. Cilj istraživanja je identifikacija ključnih makroekonomskih i društvenih uzroka sive ekonomije u Republici Srbiji, Severnoj Makedoniji, Albaniji, Bugarskoj i Hrvatskoj. Primenom osnovnih statističkih metoda – korelacione analize i višelinearne regresije – za uzorke vrednosti izabranih varijabli u periodu od 1999. do 2015. godine utvrđena je statistički značajna veza i uticaj pojedinih makroekonomskih i društvenih faktora na nivo sive ekonomije u izabranim zemljama. Formirani višelinearni regresioni modeli zadovoljavaju osnovne ekonometrijske testove, tako da statistički značajne nezavisne varijable modela možemo posmatrati kao ključne indikatore sive ekonomije, na koje bi kreatori ekonomskih politika u ovim zemljama trebalo da obrate posebnu pažnju.

Ključne reči: siva ekonomija, BDPpc, nezaposlenost, poreska politika, korupcija, Indeks ekonomske slobode

Uvod

Siva ekonomija predstavlja jedan od najvećih izazova sa kojima se suočavaju savremene privrede, kako razvijenih tako i zemalja u razvoju. Njene posledice manifestuju se kroz utaju poreza, nelojalnu konkurenciju i neefikasnu raspodelu resursa. U mnogim zemljama u tranziciji je siva ekonomija značajna prepreka za razvoj snažnog poslovnog sektora i tržišne privrede. Iako siva ekonomija i dalje predstavlja „sigurnosnu mrežu“ za mnoge pojedince i domaćinstva u tranzicionim ekonomijama, njene negativne posledice po zaposlene, kompanije i društvo u celini, daleko prevazilaze njene prednosti.

Rast sive ekonomije je posledica raznovrsnih faktora i razlikuje se od zemlje do zemlje, tj. od nivoa ekonomskog i društvenog razvoja. Pogrešno je mišljenje da se siva ekonomija javlja samo u nerazvijenim zemljama i onim u razvoju. Siva ekonomija postoji i u ekonomski i društveno najrazvijenijim zemljama u svetu, ali na različitim nivoima. Prema mnogobrojnim istraživanjima, među najznačajnijim pokretačima sive ekonomije ističu se rast poreskog opterećenja i doprinosa za obavezno socijalno osiguranje, jačanje propisa vezanih za privredu i tržište rada, prinudno smanjenje radnog vremena, ranije penzionisanje, nezaposlenost, kao i slabljenje građanske svesti, odanosti javnim

¹ M&Co., Paraćin, Republika Srbija

² Fakultet za menadžment Zaječar, Republika Srbija; bojan.djordjevic@fmz.edu.rs

institucijama i poreskog morala. S obzirom da ekonomski faktori samo delimično mogu da objasne rast sive ekonomije, za detaljniju analizu je neophodan interdisciplinarni pristup, odnosno potrebno je ovu pojavu sagledati i sa socijalnog aspekta. U tom cilju, za istraživanje smo koristili istorijske vrednosti komponenti (podindekse) dva indeksa – Indeksa ekonomske slobode (Economic Freedom Index, Heritage Foundation i Wall Street Journal), kojim smo, pored socijalnih, upotpunili i ekonomske varijable istraživanja, i Indeksa percepcije korupcije (Corruption Perception Index, Transparency International). Time dolazimo do osnovnog cilja istraživanja u ovom radu: identifikovati osnovne uzroke i pokretače sive ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana (Srbija, Severna Makedonija, Albanija, Bugarska i Hrvatska) i izmeriti jačinu njihove povezanosti i uticaja na rast sive ekonomije. Kako su dve od pet ispitivanih zemalja članice EU, a jedna od njih (Bugarska) u vrhu liste evropskih zemalja po stopama sive ekonomije i korupcije već duži niz godina, jedan od ciljeva je videti da li postoje razlike u ekonomskim i socijalnim uzrocima sive ekonomije u odnosu na zemlje koje su u tranziciji, odnosno koje su kandidati za članstvo (Republika Srbija, Severna Makedonija i Albanija).

1. Osnovne karakteristike sive ekonomije

1.1. Pojam sive ekonomije

U literaturi se mogu pronaći brojne definicije sive ekonomije. Pri njenom definisanju prisutna su različita gledišta autora, kao i mnoge nedoumice. Ovu složenu pojavu teško je definisati jer, između ostalog, obuhvata različite aktivnosti i stalno se menja obuhvatajući nove aktivnosti/pojavne oblike u skladu sa razvojem ili krizom, odnosno promenama u društvu.

Prema jednoj od definicija, siva ekonomija obuhvata ekonomske aktivnosti i njima stvorene prihode kojima se zaobilaze ili na drugi način izbegavaju propisi, oporezivanje ili praćenje od strane nadležnih organa i vlasti (Feige, 1989). Ona se može definisati i kao deo tržišnih aktivnosti koje su ili neregulisane ili nedovoljno regulisane od strane države, ili kao skup aktivnosti koje stvaraju prihode i uključuju legalna dobra, ali su van domena državne regulacije (Garcia-Bolivar, 2006; Castells *et al.*, 1989).

Teško je pronaći precizniju definiciju sive ekonomije, budući da ne postoji saglasnost u pogledu njenih pojava oblika. Učestvovanje u sivoj ekonomiji posledica je društvenih, kulturnih, ekonomskih i istorijskih okolnosti u kojima njeni nosioci žive i rade. U nekim delovima sveta, u kojima su odnosi zasnovani na običajima i tradiciji (npr. neke afričke ili južnoameričke zemlje), neformalne aktivnosti su mnogo bliže realnoj situaciji i stanju u društvu i državi, nego učešće u formalnom, zakonom regulisanom sistemu. Prema Castells-u *et al.* (1989), siva ekonomija može biti posledica neprepoznavanja njenih aktivnosti od strane pravnog sistema/zakonskog okvira, ili posledica visokih troškova (poreza i doprinosa, komplikovane regulative i dr.).

Visok nivo sive ekonomije predstavlja simptom dubljih poremećaja privredne strukture, slabe primene zakona i lošeg funkcionisanja institucija. Kako navodi Mintz-Habib (2009), neoliberalni ekonomisti, predvođeni peruanskim ekonomistom Hernandom de

MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Sotom, smatrali su da je siva ekonomija odgovor na slabo funkcionisanje vlada/vlasti i država, u smislu njihove nesposobnosti da primene zakone i propise na građane.

Jedan od najuticajnijih istraživača sive ekonomije u svetu, Schneider (2011), definiše sivu ekonomiju kao skup svih tekućih neregistrovanih ekonomskih aktivnosti koje doprinose zvaničnom BDP-u posmatrane zemlje. Siva ekonomija može da se opiše i kao proizvodnja i promet nelegalnih ili legalnih proizvoda i usluga koji se ne mogu otkriti zvaničnim metodama procene BDP-a. Od ne manjeg značaja je i definicija OECD-a (2002), prema kojoj se nevidljiva ekonomija opisuje kao onaj deo privrede koji obuhvata nezakonite, nedozvoljene, prikrivene, neformalne i druge neregistrovane proizvodne aktivnosti koje se ne mogu obuhvatiti statističkim sistemom jedne zemlje. Nezavisno od preferirane definicije, radi se o svim privrednim tokovima, radnjama i pripadajućem dohotku koji ne podležu oporezivanju, kao ni važećoj regulativi. Preciznije, opsežna definicija pojma skrivene ekonomije obuhvata sve nelegalne radnje, počevši od neprijavljenih prihoda iz prometa robe i usluga, preko finansijskih transakcija i barter aranžmana (trampe), pa sve do poslovnih aktivnosti u samostalnoj režiji.

Siva ekonomija takođe uključuje i celokupnu tržišno zasnovanu proizvodnju dozvoljenih proizvoda i usluga koji su sa jasnom namerom prikriveni i isključeni iz dometa kontrolnih organa javne uprave. Drugim rečima, siva ekonomija predstavlja tržišno verifikovani deo legalne privrede koji se odvija na ilegalan način. Pri tome, učesnici u sivoj ekonomiji mogu da donesu odluku o obavljanju legalne delatnosti u skrivenoj formi iz sledećih ključnih razloga (Schneider, 2006):

- Izbegavanje plaćanja poreza na dodatu vrednost (PDV-a), poreza na dohodak ili nekih drugih poreskih oblika;
- Izbegavanje plaćanja doprinosa za socijalno osiguranje;
- Izbegavanje primene propisanih standarda rada poput isplate minimalne plate, poštovanja maksimalno dozvoljenog radnog vremena, primene standarda zaštite na radu i sl., i
- Izbegavanje usaglašavanja poslovanja sa propisanim administrativnim procedurama (npr. izbegavanje dostavljanja finansijskih izveštaja o poslovanju).

Često ne postoji jasna linija između formalne i sive ekonomije. Podela na formalni i neformalni sektor je, prema nekim autorima, prevaziđena. Složen i često nejasan odnos između ove dve pojave može se posmatrati na globalnom i nacionalnom nivou. Kompanije koje zvanično posluju u formalnom sektoru u razvijenim zemljama, da bi smanjila troškove poslovanja, deo svojih poslovnih aktivnosti ili proizvodnje prenose u nerazvijene zemlje, često sklapajući ugovore sa kompanijama koje posluju u sivoj zoni, što prikrivaju u zvaničnim dokumentima. Dakle, globalno gledano, siva ekonomija obuhvata složene odnose između formalnih i neformalnih kompanija, koje se sve češće nalaze na različitim krajevima sveta.

Nejasnu granicu između sive i formalne ekonomije potvrđuju i okolnosti u Srbiji. Pored neregistrovanih firmi za koje je jasno da posluju u sivoj zoni, registrovane kompanije, ponekad čak i državne, ne prijavljuju odnosno skrivaju deo svojih aktivnosti, ili najčešće zloupotrebljavaju različite vrste ugovora (ugovor na određeno vreme, ugovor o autorskom delu i sl.) i zapošljavaju radnike „na crno“, pri čemu im ne uplaćuju doprinose za zdravstveno

i socijalno osiguranje, prijavljuju ih na minimalan iznos zarade, dok im ostatak isplaćuju na ruke, ili ih uopšte ne prijavljuju i ceo iznos zarade im isplaćuju na ruke.

Mrkšić (1994) ističe da se akteri mogu pojavljivati u regularnoj i neregularnoj oblasti, a pored toga, veoma je teško precizno utvrditi i izmeriti raznovrsne vidove skrivene ekonomije: neprijavljene proizvodne jedinice, neprijavljeni radnici, samozaposleni koji ne prijavljuju dohodak, prijava primarnog, ali ne i sekundarnih dohodaka, delimično deklarisanje poslova i plata itd. U sivu ekonomiju uključene su i bogate kompanije da bi izbegle poreze i druge troškove, ali i male firme koje ne bi mogle da podnesu troškove poslovanja u formalnoj ekonomiji.

1.2. Motivi, uzroci i posledice sive ekonomije

Motiv za uključivanje u sivu ekonomiju najčešće je obezbeđivanje egzistencije ili ostvarivanje dodatnih koristi. Pripadnici nižih društvenih slojeva često su primorani da učestvuju u sivoj ekonomiji, dok za neke pojedince bavljenje neformalnim aktivnostima predstavlja njihov dobrovoljni izbor. Imajući to u vidu, treba praviti razliku između ove dve grupe učesnika u sivoj ekonomiji, i mere za suzbijanje, odnosno formalizovanje sive ekonomije prilagoditi tako da se siromašni ne dovedu u još gori položaj.

Uzroci sive ekonomije su mnogobrojni i raznovrsni, i oni se razlikuju od zemlje do zemlje, u zavisnosti od mnogih faktora. Prema Cvejiću (2002), osnovni motivi za nastupanje na neformalnom tržištu su: 1) Nepostojanje/nedovoljna pokrivenost formalnog tržišta; 2) Previsoki troškovi i rizici nastupa na formalnom tržištu (visoka poreska opterećenja, korupcija, neregulisan svojinski status, neefikasna administracija); 3) Niski troškovi/rizici nastupa na neformalnom tržištu (neefikasna kaznena politika, slabo razvijen socijalno-kulturni kapital).

Kao najznačajniji uzroci sive ekonomije navode se visina poreskog opterećenja i doprinosa za socijalno osiguranje, prenatrpana regulacija poslovne aktivnosti, nivo nezaposlenosti, stepen ekonomskog razvoja, zakonodavna zaštita zaposlenja (otpremnine, minimalna zarada, bezbednosni uslovi, maksimalno radno vreme i sl.), kvalitet državnih institucija, kvalitet usluga javnog sektora i odnos i stavovi građana prema sivoj ekonomiji. Što su viša poreska opterećenja i doprinosi za socijalno osiguranje, prenatrpanija regulacija poslovne aktivnosti, više stope nezaposlenosti, niži stepen ekonomskog razvoja, slabiji kvalitet državnih institucija i usluga javnog sektora, tolerantniji odnos i stavovi građana prema korupciji, to je viši nivo sive ekonomije. Plaćanje direktnih poreza (uključujući i doprinose za socijalno osiguranje) i indirektno poresko opterećenje, praćene merama državne regulacije, stopom nezaposlenosti i vrednošću BDP po stanovniku, predstavljaju pokretačke sile rasta sive ekonomije.

Njihov redosled se razlikuje u zavisnosti od nivoa razvijenosti zemlje. Tako, u zemljama u razvoju najveći uticaj ima teret državne regulacije, potom stopa nezaposlenosti i BDP po stanovniku. U zemljama u tranziciji to su pre svega direktni porezi (uključujući i doprinose za penziono i zdravstveno osiguranje), stopa nezaposlenosti i učešće indirektnih poreza, dok su u visoko razvijenim zemljama OECD-a to direktni porezi i socijalni doprinosi, poreski moral i kvalitet državnih institucija (Schneider, 2006). Navedeno je prikazano u Tabeli 1.

MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Tabela 1. Najznačajniji uzroci sive ekonomije u zavisnosti od stepena razvijenosti zemlje

Zemlje u razvoju
1. Teret državne regulacije
2. Stopa nezaposlenosti
3. BDP po stanovniku
Zemlje u tranziciji
1. Direktni porezi i doprinosi za socijalno osiguranje
2. Stopa nezaposlenosti
3. Indirektni porezi
Visoko razvijene zemlje OECD-a
1. Direktni porezi i doprinosi za socijalno osiguranje
2. Poreski moral
3. Kvalitet državnih institucija

Siva ekonomija prvenstveno ima posledice na državni budžet, zbog neuplaćivanja poreza. Ovo dalje može dovesti do pogoršanja kvaliteta javnih usluga i povećanja poreza u sektoru formalne ekonomije, što posledično dovodi do još većeg porasta neformalne ekonomije i usporavanja ekonomskog rasta. Može se reći da siva ekonomija ima i određene pozitivne posledice, u smislu zapošljavanja viška radne snage. U sivoj ekonomiji, u velikoj meri, posluju i zapošljavaju se oni koji nemaju drugog izbora, jer ne mogu da pronađu posao u formalnom sektoru i na taj način dolaze do osnovnih sredstava za život. To je ujedno i razlog zbog koga mnoge države tolerišu neformalnu ekonomiju i činjenica koja se mora imati u vidu prilikom formulisanja mera za suzbijanje ove pojave.

Generalno posmatrano, siva ekonomija je posledica jednog nezakonitog i nesavršenog privrednog sistema i neadekvatne ekonomske politike koja se vodi u ovom sistemu. Uzroci koji podstiču i generišu sivu ekonomiju su mnogobrojni i kompleksni. Kao primarni i vodeći razlog, mnogi istraživači ekonomija u tranziciji ističu nedovoljnu snagu institucija. Zakoni koji štite uslove radnika na radnom mestu i radnu sredinu malo znače, ukoliko se ne sprovode i ne poštuju zakonske odredbe. Nema dobrog radnog zakonodavstva bez dobre inspekcije rada. Sprovođenje zakona, odnosno obezbeđivanje poštovanja pravila i propisa je primarna odgovornost inspektora svih oblasti.

Zakoni postoje ali, nažalost, kontrola sprovođenja i implementacija zakona nisu adekvatno sprovedeni. Same institucije ne pokazuju dovoljno snage i sposobnosti da se adekvatno uhvate u koštac sa problemima sive ekonomije. Rade po zastarelim metodama, nestručne su, podložne pritiscima i korupciji, nefleksibilne, nezainteresovane, trome. U priručniku za inspektore rada kaže se: „Inspektori moraju da učine napor da uključe predstavnike sindikata i višeg rukovodstva u svaku inspekcijsku posetu. Poboljšanje količine i kvaliteta učinka inspekcije rada treba da idu ruku pod ruku“ (Rice, 2006).

Postoje raznovrsni razlozi za pojavu sive ekonomije u Srbiji. Kao najčešći, pominju se siromaštvo odnosno nizak životni standard, nezaposlenost, visoke dažbine i porezi, loš privredni sistem. Todorović (2013) ističe da su nezaobilazni razlozi za rast stope sive ekonomije utemeljeni u ratovima i ekonomskim sankcijama 90-tih godina prošlog veka, i dugogodišnjoj ekonomskoj i političkoj nestabilnosti u zemlji. Takođe, od značaja je i

neefikasan i spor pravni sistem, ali i odluke države o vođenju ekonomske politike (Fiskalni savet, 2018). Uopšteno posmatrano, možemo grupisati faktore za nastajanje sive ekonomije u:

- Ekonomsko-finansijske – nezaposlenost, visoki poreski nameti, sankcije, ekonomska kriza, trgovinski ratovi, nepoverenje u bankarski sistem, inflacija, stabilnost deviznog kursa, strane investicije i privatizacija...
- Socijalne – nepoverenje u državne institucije i pravni sistem, poreski moral, korupcija, neslaganje sa postojećom politikom, migracije u inostranstvo...

Većina ovih faktora koji su i uzroci sive ekonomije delom su aktuelni i danas. Godinama unazad nije došlo do suštinskih promena koje bi učinile da se problem sive ekonomije pomeri sa mrtve tačke. Dugogodišnja ekonomska i politička kriza, neravnomeran regionalni razvoj, siromaštvo, kao stanje koje preovladava, i čime su naročito pogođene zemlje u tranziciji, značajni su faktori rizika koji pogoduju mitu i korupciji. Korupcija je opasnost za državu i društvo, a prisutna je u svim mogućim sferama društva i države. Korupcija šteti obavljanju društvenih poslova, snižava potreban nivo morala, a sudstvo čini neefikasnim.

Rast sive ekonomije uzrokovan je pojavom raznovrsnih faktora, među kojima se ističu rast poreskog opterećenja i doprinosa za obavezno socijalno osiguranje, jačanje propisa vezanih za privredu i tržište rada, prinudno smanjenje radnog vremena, ranije penzionisanje, nezaposlenost, kao i slabljenje građanske svesti, odanosti javnim institucijama i poreskog morala. S obzirom da ekonomski faktori samo delimično mogu da objasne rast sive ekonomije, u analizu je neophodno uključiti interdisciplinarni pristup, odnosno uključiti sociološke i političke faktore kao moguće uzročnike sive ekonomije (Schneider & Enste, 2000). Mikrosociološki i psihološki pristup mogu da obezbede dodatni uvid u proces donošenja odluka o radu na crno na individualnom nivou. U okviru interdisciplinarnog pristupa obraća se značajna pažnja na varijable poput poreske etike ili doživljaja pravičnosti izvesnog poreskog sistema.

2. Metodologija istraživanja

2.1. Teorijska osnova i naučno utemeljenje

Teorijsku osnovu i naučno utemeljenje našeg istraživanja nalazimo u rezultatima istraživanja mnogih autora u svetu, i to pre svih Fridriha Šnajdera. Naime, Šnajder i saradnici su u svojim mnogobrojnim istraživanjima sive ekonomije u razvijenim i nerazvijenim ekonomijama u svetu, utvrdili efikasnost više modela merenja sive ekonomije (npr. MIMIC), kao i ključne uzročne faktore koji dovode do pojave i rasta sive ekonomije. Istražujući osnovne faktore koji determinišu sivu ekonomiju u 162 zemlje sveta u periodu od 1999. do 2007. godine, Šnajder i saradnici izdvajaju nekoliko statistički značajnih faktora sive ekonomije u zemljama tranzicije (Schneider *et al.*, 2010):

- BDP po stanovniku (regresioni koeficijent negativan, -)
- Nezaposlenost (+)
- Fiskalne slobode (-)
- Ekonomske slobode (-)
- Poslovne slobode (-)

MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

- Otvorenost zemlje (-)
- Veličina vlade i državnog aparata (+)
- Stopa inflacije (+)

Kao osnovne indikatore sive ekonomije, isti autori navode: rast BDP po glavi stanovnika (%) i rast učešća radne snage (radno sposobnog stanovništva) u ukupnoj populaciji (%). Na osnovu rezultata više desetina izvedenih studija Šnajder (2011) i Buehn & Schneider (2013) procenjuju uticaj odnosno učešće osnovnih uzroka tj. pokretača rasta sive ekonomije. Rezultati su sledeći:

1. Rast poreskog opterećenja i socijalne nesigurnosti (35-38%)
2. Kvalitet rada državnih institucija (10-12%)
3. Socijalni transferi i povlastice (5-7%)
4. Regulativa na tržištu rada (7-9%)
5. Usluge javnog sektora (5-7%)
6. Poreski moral (22-25%)

Zapaža se visoko učešće pokretača sive ekonomije sa strane fiskalne politike (57-63%) i rada državnih institucija (15-19%).

Medina i Schneider (2018), predstavljaju osnovne komponente modela za merenje sive ekonomije – MIMIC (Multiple Indicators and Multiple Causes), dobijenih primenom Grendžerovog testa kauzalnosti (Granger Causality Test). Analizom makroekonomskih i socijalnih pokazatelja u preko 150 zemalja sa 1897 opservacija, dobijeno je pet (5) statistički značajnih (0,01; 0,05) varijabli-uzroka sive ekonomije i tri (3) potencijalna indikatora, koje redom navodimo sa koeficijentima:

Pokretači sive ekonomije

1. Veličina vlade i državnog aparata (0,102)
2. Institucije (uloga prava)(-0,049)
3. Nezaposlenost (0,051)
4. BDP po stanovniku (-0,33)
5. Otvorenost trgovine (-0,086)

Indikatori

1. Ponuda novca ($M0/M1$)(1)
2. Učešće radne snage u ukupnoj populaciji (-0,521)
3. Rast BDP-a po glavi stanovnika (-0,208)
4. Na osnovu prethodno iznetog, teorijsko utemeljenje izbora pokretača tj. uzroka sive ekonomije kao nezavisnih varijabli naših modela, nalazimo u sledećem:

BDP po stanovniku (prema paritetu kupovne moći – PPP). Razvoj zvanične (državne) ekonomije je jedan od ključnih faktora u sivoj ekonomiji. Što je viša (niža) stopa rasta BDP-a, to je manja (veća) verovatnoća za poslovanjem u zoni sive ekonomije. Osnovni indikator i mera rasta ekonomskih aktivnosti, a time i rasta blagostanja i životnog standarda stanovništva u liberalnim ekonomijama, jeste BDP. Preciznija mera životnog standarda i uslova života jeste BDP po stanovniku PPP (prema paritetu kupovne moći)(Gross Domestic Product Per Capita – Purchasing Power Parity). Godišnje podatke o ostvarenom BDP po

stanovniku (prema paritetu kupovne moći, PPP, u hiljadama US\$) izabranih zemalja za period istraživanja 1999-2015, uzimamo sa sajta Svetske Banke (World Bank), internet portala Trading Economics i Global Economy. Očekuje se negativan regresioni koeficijent (-).

Stopa nezaposlenosti. Tržište rada i radne snage usko je povezano sa BDP-om. Visok BDP pretpostavlja ekonomski rast i razvoj, investicije i nova radna mesta, a time i višu stopu zapošljavanja. Što je viša stopa nezaposlenosti, veća je verovatnoća za poslovanjem u zoni sive ekonomije. Godišnje podatke o ostvarenoj stopi nezaposlenosti izabranih zemalja za period istraživanja 1999-2015, uzimamo sa sajta Svetske Banke (World Bank), internet portala Trading Economics i Global Economy. Očekuje se pozitivan regresioni koeficijent (+).

Poreski prihodi. Efikasnost javnog sektora takođe ima indirektan efekat na razmere sive ekonomije jer utiče na revnost poreskih obveznika. Ispunjenje poreskih obaveza vođeno je psihologijom poreskih ugovora koji sadrže prava i obaveze građana i poreskih obveznika, s jedne strane, ali i države i poreske uprave, s druge strane. Poreski obveznici su motivisani da pošteno plaćaju svoje takse ukoliko zauzvrat dobijaju vredne (korisne) javne usluge. Međutim, poreski obveznici su poštteni čak i u slučajevima kada koristi od plaćanja poreza ne postoje, na primer kod preraspodele, ukoliko takve političke odluke prate poštene, fer procedure. Način na koji poreska uprava tretira poreske obveznike je takođe od značaja. Ukoliko se obveznici tretiraju kao partneri u (poreskom) ugovoru umesto kao podređeni u hijerarhijskom odnosu, poreski obveznici će se lakše pridržavati svojih ugovornih obaveza. Prema tome, bolja poreska politika i jače društvene norme mogu dovesti do smanjenja mogućnosti pojedinaca da posluju u okviru sive ekonomije. Godišnje podatke o ostvarenim poreskim prihodima (% učešća u BDP-u) izabranih zemalja za period istraživanja 1999-2015, preuzet ćemo sa sajta Svetske Banke (World Bank), internet portala Trading Economics i Global Economy. Očekuje se negativan regresioni koeficijent (-).

Poresko opterećenje. Povećanje opšteg poreskog tereta utiče na izbore rada i može povećati ponudu radne snage u sivoj ekonomiji. Što je veća razlika između ukupne cene rada u zvaničnoj ekonomiji i oporezovanih prihoda (od rada), to je veća motivisanost da se smanji poresko opterećenje i rad u sivoj ekonomiji. Poresko opterećenje zavisi od tereta/plaćanja socijalne zaštite i opšteg poreskog tereta, čineći ih ključnim determinantama za postojanje sive ekonomije. Kao meru poreskog opterećenja (engl. tax burden) izabranih zemalja uzećemo godišnje vrednosti Indeksa poreskog opterećenja koji je deo Indeksa ekonomskih sloboda (Economic Freedom Index, Heritage Foundation i Wall Street Journal). Poresko opterećenje je mera poreskih nameta koje nameće vlada. Uključuje direktne poreze, u smislu najviših graničnih stopa poreza na dohodak pojedinaca i preduzeća, i ukupnih poreza, uključujući sve oblike direktnog i indirektnog oporezivanja na svim nivoima vlasti, u procentu od BDP-a (na skali indeksa od 0-100). Što je vrednost Indeksa poreskog opterećenja manja, to znači da je država represivnija u poreskoj politici, odnosno prisutna je viša stopa poreskog opterećenja pojedinaca i preduzeća. Očekuje se negativan regresioni koeficijent (-).

Poverenje u institucije i nivo korupcije. Kvalitet javnih institucija je još jedan ključni faktor u razvoju neformalnog sektora. Efikasna i diskreciona primena poreskih zakona i propisa od strane državne uprave igra ključnu ulogu u odluci da se radi „na crno“, odnosno

mimo propisa, čak je i bitnija nego sam teret taksi i propisa. Birokratija sa izuzetno korumpiranim zvaničnicima povezuje se sa pojačanom neslužbenom aktivnošću, dok primenjena vladavina prava kroz obezbeđivanje vlasničkih prava i primenu ugovora povećava korist od poštovanja formalnih obaveza. Deo poreza, koji se uglavnom troši na produktivne javne usluge, predstavlja jednu od karakteristika efikasne politike. U stvari, proizvodnja u službenom sektoru prihoduje od većih provizija produktivnih javnih usluga i na nju porez utiče negativno, dok siva ekonomija reaguje upravo suprotno. Neslužbeni sektor se razvija kao posledica neuspeha političkih institucija da promovišu efikasnu tržišnu ekonomiju, a preduzetnici posluju u zoni sive ekonomije zbog neefikasnog osiguravanja javnih dobara. To se može promeniti ako se institucije dovedu u red (koriguju svoj rad) i fiskalna politika se približi preferencijama prosečnog birača. Poverenje u institucije predstavljemo putem Indeksa integriteta vlade i institucija (engl. Government Integrity) koji je deo Indeksa ekonomskih sloboda (skala 0-100). Što je vrednost indeksa manja, znači da postoji slabo poverenje građana u državne institucije i vladu. Dakle, što je vrednost poverenja u institucije veća, stopa sive ekonomije će biti manja. Očekuje se negativan, inverzan regresioni koeficijent (-). Nivo korupcije u izabranim zemljama će biti predstavljen putem vrednosti Indeksa percepcije korupcije (Corruption Perception Index – CPI) organizacije Transparency International koji zauzima vrednosti 0-100. Što je vrednost ovog indeksa veća, to znači da se u državi korupcija smanjuje. Dakle, što je vrednost indeksa percepcije korupcije veća, stopa sive ekonomije će biti manja. Očekujemo negativan tj. inverzan regresioni koeficijent (-).

Sloboda rada i zapošljavanje. Propisi tržišta rada ili trgovinskih ograničenja su još jedan važan faktor koji smanjuje slobodu izbora pojedinaca u zvaničnoj ekonomiji. Oni vode do značajnog povećanja cene rada u zvaničnoj ekonomiji i tako obezbeđuju još jedan podsticaj za rad u sivoj ekonomiji gde zemlje sa strožijim propisima češće imaju veći udeo sive ekonomije u ukupnom BDP-u. Posebno je samo izvršenje, a ne sveukupni obuhvat propisa koji se najčešće i ne primenjuju, ključni faktor za teret koji se nameće firmama i pojedincima, prisiljavajući ih tako da posluju u sivoj zoni. Slobodu rada i zapošljavanja odnosno opterećenje poslodavaca plaćanjem doprinosa radnicima, kao i mogućnosti nalaženja radnog mesta u izabranim zemljama predstavljemo putem godišnjih vrednosti Indeksa sloboda rada (engl. Labor Freedom), u okviru Indeksa ekonomskih sloboda na skali 0-100. Što je vrednost indeksa veća, pretpostavlja se da su manja opterećenja poslodavaca i veće mogućnosti rada, tako da su manji izgledi za ulazak u sivu zonu poslovanja. Očekuje se negativan regresioni koeficijent (-).

2.2. Metode istraživanja

Važnost i sveobuhvatnost istraživanja o sivoj ekonomiji zahteva korišćenje više istraživačkih metoda. Istraživanje podrazumeva analitički pregled naučno-teorijskih saznanja i relevantne inostrane i domaće literature korišćenjem osnovnih analitičkih metoda. Statističku povezanost i uticaj ekonomskih i društvenih faktora na stopu sive ekonomije u izabranim zemljama, predstavljemo putem deskriptivne, korelacione i višelinearne regresione analize, uz formiranje više linearnih regresionih jednačina, tipa:

$$Y = a_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_n X_n + \varepsilon$$

Gde su: Y – zavisna varijabla (godišnja stopa sive ekonomije); α_0 – konstanta višelinearnog regresionog modela; $\beta_{1,2,n}$ – regresioni koeficijenti uz prediktorske varijable; $X_{1,2,n}$ – nezavisne (prediktorske) varijable (godišnje vrednosti); ε – standardna greška višelinearnog regresionog modela

Za statističku obradu podataka (deskriptivna i korelaciona analiza), formiranje i ocenu kvaliteta i pouzdanosti višelinearnih regresionih modela, koristeće se statistički softveri SPSS 20 i XLStata Premium. Vrednosti zavisne i nezavisnih varijabli predstavljene su na godišnjem nivou, za period istraživanja 1999-2015 (17 godina). Opis zavisne i nezavisnih varijabli predstavljen je u **Tabeli 2**.

Tabela 2. Opis varijabli istraživanja

Zavisna varijabla			Jedinica
Y	Stopa sive ekonomije	SE	% BDP
Nezavisne varijable			Jedinica
X ₁	BDP po stanovniku prema paritetu kupovne moći, PPP	BDPPC	000 US\$
X ₂	Stopa nezaposlenosti	STNEZ	% radno sposobnog stanovništva
X ₃	Poreski prihodi	PORPRIH	% BDP
X ₄	Poresko opterećenje	POROPT	Indeksni poeni – komponenta Indeksa ekonomske slobode Heritage Foundation & Wall Street Journal
X ₅	Nivo korupcije	CPI	Indeksni poeni Corruption Perception Index, Transarency International
X ₆	Poverenje u institucije	POVINST	Indeksni poeni – komponenta Indeksa ekonomske slobode Heritage Foundation & Wall Street Journal
X ₇	Sloboda rada i zapošljavanja	SLRZAP	Indeksni poeni – komponenta Indeksa ekonomske slobode Heritage Foundation & Wall Street Journal

Testovi koji će biti korišćeni za ocenu kvaliteta i pouzdanosti dobijenih regresionih modela su: Shapiro-Wilk i Jarque-Bera (normalna raspodela), VIF, TOL (multikolinearnost), Breusch-Pagan, White (homoskedastičnost), Durbin-Watson test (autokorelacija reziduala).

3. Rezultati i diskusija

Primenom korelacione analize dobijeni su rezultati Pirsonovog koeficijenta korelacije R zabeleženih stopa sive ekonomije u izabranim zemljama SE sa potencijalnim faktorima-indikatorima za period 1999-2015 godina. Zapaža se izuzetno visok stepen negativne korelacije stopa sive ekonomije i ostvarenog BDP pc, PPP u posmatranim zemljama, što odgovara našim pretpostavkama. Jačina i smerovi veza ostalih nezavisnih varijabli sa zavisnom varijablom se razlikuju po zemljama. (videti Tabelu 3.)

Tabela 3. Pirsonov koeficijent korelacije zavisne i nezavisnih varijabli izabranih zemalja

R	BDPPC	STNEZ	PORPRIH	POROPT	CPI	POVINST	SLRZAP
SESRB	-0,592	-0,258	-0,060	-0,033	-0,591	-0,702	-0,511
SESM	-0,815	0,349	0,178	-0,625	-0,773	-0,261	-0,605
SEAL	-0,979	0,721	-0,760	-0,880	-0,904	-0,862	-0,777
SEBUG	-0,993	0,712	-0,515	-0,903	-0,064	-0,501	-0,599

MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

SEHRV	-0,982	0,369	0,635	-0,178	-0,402	0,308	-0,324

Na osnovu podataka F-statistike iz ANOVA tabela regresionih modela, zaključujemo da sve prediktorske varijable u svim modelima dobro objašnjavaju zavisnu promenljivu ($p < 0,01$) odnosno da su regresioni modeli dobri. Višelinearni regresioni modeli stope sive ekonomije sa regresionim koeficijentima, koeficijentima determinacije i vrednostima t-statistike u izabranim zemljama prikazani su u Tabelama 4. i 5.

Tabela 4. Višelinearni regresioni modeli izabranih zemalja ($\alpha \leq 0,05$)

Zemlja	Dobijeni regresioni model
BUG(SEBUG)	45,84-1,740(BDPPCBUG)+0,214(STNEZBUG)+0,176(POVINSTBUG)+0,528
HRV (SEHRV)	75,36-1,843(BDPPCHRV)-0,213(STNEZHRV)-0,484(PORPRIHHRV)+0,489
ALB (SEALB)	44,153-1,599 (BDPPCAL)+0,311(STNEZAL)-0,360(PORPRIHAL)+0,613
SRB (SESRB)	1,063(STNEZSRB)+1,356(PORPRIHSRB)-0,912(POROPTS RB)- 0,403(POVINSTSRB)+1,279 (SLRZAPSRB)+1,828
SM (SESM)	1,483(STNEZMAK)-1,548(PORPRIHMAK)+0,548(POVINSTMAK)+1,79

Tabela 5. Koeficijenti determinacije i regresioni koeficijenti dobijenih modela sive ekonomije

	R ² adj.	BDPPC	STNEZ	PORPRIH	POROPT	CPI	POVINST	SLRZAP
BUG	0,990	-1,740* (-13,06)	0,214** (2,30)	NSZ	NSZ	NSZ	0,176** (2,67)	NSZ
HRV	0,981	-1,843* (-19,56)	-0,213* (-3,83)	-0,484** (-2,65)	NSZ	0,084*** (3,23)	NSZ	NSZ
ALB	0,976	-1,599* (-13,40)	0,311** (2,79)	-0,360** (-2,17)	NSZ	NSZ	NSZ	NSZ
SRB	0,866	NSZ	1,063* (4,13)	1,356** (2,78)	-0,912* (-3,64)	-0,854** (-3,90)	-0,403** (-2,64)	1,279* (3,59)
SM	0,859	NSZ	1,483** (2,38)	-1,548* (-4,02)	NSZ	-0,530***	0,548** (3,04)	NSZ

*Sig. 0,01; **Sig. 0,05; ***Sig. 0,1; NSZ – nije statistički značajno; u zagradama su vrednosti t-statistike

Prilagođeni koeficijent odlučivanja tj. determinacije (R^2 adj.) dobijenih regresionih modela kreće se u rasponu od 0,859 (S.Makedonija) do 0,990 (Bugarska), što nam ukazuje da regresione varijable dobro objašnjavaju varijabilitet stope sive ekonomije kao zavisne varijable.

Prva nezavisna varijabla koja je uzeta za objašnjenje je BDP po stanovniku, meren prema paritetu kupovne moći, PPP. Posmatrajući podatke iz korelacione matrice (Tabela 3.), zapažaju se visoki negativni koeficijenti korelacije R sa stopom sive ekonomije kod svih zemalja. Koeficijenti determinacije R^2 su veoma visoki (najviši kod Bugarske 98,2%) i najmanji kod Srbije (35%), što nam govori da BDP po glavi stanovnika, PPP objašnjava 35% varijanse stope sive ekonomije u Srbiji, a 98,2% u Bugarskoj. Vidimo da je varijabla BDP po glavi stanovnika, PPP prisutna u tri od pet regresionih modela na nivou poverenja 0,05 i to sa negativnim regresionim koeficijentom, što se očekivalo. Pogledajmo Tabelu 4. i regresioni koeficijent za Albaniji koji iznosi -1,599. U slučaju da se BDP po stanovniku, PPP poveća za 1

tj. 1000 US\$, učešće sive ekonomije u BDP-u Albanije će se smanjiti za 1,599%, i obratno. U zavisnosti od vrednosti regresionih koeficijenata, isto važi i za ostale zemlje.

Nezavisna varijabla Stopa nezaposlenosti prisutna je u svih pet regresionih modela sive ekonomije na nivou poverenja 0,05, sa pozitivnim regresionim koeficijentima. Izuzetak je Hrvatska gde je dobijen negativan regresioni koeficijent (-0,213), što ne odgovara našim očekivanjima. Vidimo da je varijabla stope nezaposlenosti u Srbiji statistički značajna i prisutna u regresionom modelu sive ekonomije. Regresioni koeficijent je pozitivan i iznosi 1,063. Ovo nam govori da će u slučaju pada stope nezaposlenosti za 1% od ukupnog broja radno sposobnog stanovništva u Srbiji, stopa sive ekonomije (učešće u ostvarenom BDP-u) pasti za 1,063% i obratno, pod uslovom da su ostale varijable modela nepromenjene. Na osnovu dobijenih rezultata, možemo prihvatiti hipotezu da postoji pozitivna i statistički značajna pozitivna povezanost između stopa sive ekonomije i nezaposlenosti u zemljama tranzicije. Ovu hipotezu potvrđuje i nezavisna varijabla Indeks slobode rada i zapošljavanja, koja se odnosi na administrativna i finansijska opterećenja poslodavaca u sferi radnih odnosa. Naime, indeks slobode rada je deo indeksa ekonomske slobode, gde više vrednosti indeksa slobode rada upućuju na manja opterećenja poslodavaca i time manji stepen sive ekonomije. Očekivan je negativan regresioni koeficijent. Dobijeni koeficijenti korelacije upućuju na jaku inverznu povezanost i mogućnosti objašnjenja varijabiliteta sive ekonomije u izabranim zemljama. Statistički značaj ova nezavisna varijabla poseduje i u modelu za Srbiju, gde je dobijen pozitivan regresioni koeficijent koji nije u skladu sa očekivanjima (1,279; $p < 0,01$). Dakle, niže opterećenje poslodavaca od strane države po pitanju radnih odnosa i zapošljavanja novih radnika dovešće do otvaranja novih radnih mesta, smanjenja stope nezaposlenosti i postepenog izlaska poslodavaca i radnika iz sive zone.

Visok nivo poreske kontrole podrazumeva veću naplatu poreza, ali i određeni stepen poreskih sloboda odnosno niže poresko opterećenje (viša vrednost indeksa poreskog opterećenja). Prema velikom broju istraživanja, poreska politika i instrumenti poreske politike države su najznačajniji faktor i uzrok pojave sive ekonomije. Teorijsko utemeljenje stoji na činjenicama da visoke stope direktnih i indirektnih poreza, veći broj fiskalnih davanja i nezadovoljavajući rad poreskih službi i poreske policije, dovodi do rasta stope sive ekonomije. U tom smislu, očekivani korelacioni i regresioni koeficijenti jesu inverzni, tj. negativni. Iz korelacionih matrica zapažamo ne tako snažnu vezu sive ekonomije i nezavisnih varijabli – poreski prihodi i poresko opterećenje, koje se drastično razlikuje od zemlje do zemlje. Koeficijenti R^2 kreću se u sledećim rasponima: od 0,36% (Srbija) do 57,7% (Albanija) za stopu poreskih prihoda i od 0,10% (Srbija) do 86% (Bugarska) za indeks poreskog opterećenja. Dakle, varijabilitet sive ekonomije u Srbiji objašnjavaju nezavisne varijable stopa poreskih prihoda, odnosno indeks poreskog opterećenja sa izuzetno niskih 0,36%, odnosno 0,10%. Varijabla stopa poreskih prihoda je statistički značajna (0,05) i prisutna u regresionim modelima Hrvatske, Albanije, Srbije, S. Makedonije, s tim što je u modelu sive ekonomije Srbije dobijen pozitivan regresioni koeficijent (1,356) što ne odgovara očekivanjima. Uzmimo primer Hrvatske, gde je dobijen koeficijent poreskih prihoda -0,484. Ovo nam govori da će u slučaju rasta učešća poreskih prihoda u BDP-u Hrvatske za 1%, stopa sive ekonomije tj. učešća sive ekonomije u BDP-u biti manja za 0,484%, i obratno. Iznenadjujuće je da, pored veoma niskih koeficijenata korelacije i determinacije sa stopom sive ekonomije, nezavisna varijabla Indeks poreskog opterećenja bude statistički značajna i

MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

prisutna u samo jednom modelu regresije – Srbija, sa očekivanim smerom i vrednošću regresionog koeficijenta (-0,912). U ovom slučaju, svako povećanje Indeksa poreskog opterećenja tj. smanjenje poreskih nameta, za 1 indeksni poen, dovodi do smanjenja stope sive ekonomije za 0,912% u okviru ostvarenog godišnjeg BDP-a Srbije, i obratno. Uzimajući u obzir prethodno navedeno, vidimo da varijabla stopa poreskih prihoda poseduje statističku značajnost za većinu zemalja koje su u procesu pridruživanja EU i koje su dubokim tranzicionim procesima, tako da možemo tvrditi sa 95% tačnosti da povećanje nivoa poreske kontrole dovodi do pada stope sive ekonomije u zemljama tranzicije u regionu Zapadnog Balkana.

Viša vrednost indeksa CPI ukazuje na manji stepen korupcije, i obratno. Kako je, po mnogim istraživanjima, korupcija kao društvena pojava prisutna u mnogim sferama društva i mnogim delatnostima i usko povezana sa sivom ekonomijom u zemljama nižeg stepena razvoja, korelacioni i regresioni koeficijenti koji se očekuju su negativni. Iz korelacione matrice zapažamo visoku negativnu korelisanost stopa sive ekonomije i korupcije u većem broju posmatranih zemalja. Vidimo da Bugarska ima veoma nisku korelisanost sive ekonomije i korupcije (-0,064), što nas dovodi do zaključka da Indeks percepcije korupcije objašnjava samo 0,4% varijanse stope sive ekonomije u Bugarskoj. Najviše vrednosti koeficijenta determinacije R^2 ima Albanija (81,0; $p < 0,01$), što će reći da indeks percepcije korupcije objašnjava 81% varijabiliteta sive ekonomije u toj zemlji. Ako pogledamo regresione modele, regresorska varijabla Indeks percepcije korupcije prisutna je u jednom regresionom modelu na nivou statističke značajnosti 0,05 (95%) (Srbija), dok se kao statistički značajna na nivou 0,10 (90%) pojavljuje kod Hrvatske i S. Makedonije. Kod Hrvatske se pojavljuju pozitivni regresioni koeficijenti, što ne odgovara našim očekivanjima. Najviši regresioni koeficijent Indeksa percepcije korupcije ima Srbija (-0,854; $p < 0,05$), ali ova varijabla nije uključena u regresioni model za Srbiju iz razloga multikolinearnosti tj. visokih faktora inflacije varijanse (VIF) i tolerancije (TOL).

Nezavisna varijabla poverenje u institucije države prikazana je preko Indeksa integriteta vlade i institucija koji je deo Indeksa ekonomske slobode. Što je vrednost indeksa veća, znači da građani imaju više poverenja u državne institucije, pa je time i stopa sive ekonomije manja. Očekuju se negativni korelacioni i regresioni koeficijenti. Iz korelacionih matrica možemo videti da se radi značajnoj inverznoj povezanosti stope sive ekonomije i poverenja u državne institucije zemalja tranzicije. Koeficijenti R^2 kreću se u rasponu od 6,8% u S. Makedoniji do 74,4% Albaniji. Za Srbiju ovaj koeficijent iznosi 34,9%, što će reći da varijabla Indeks poverenja u državne institucije objašnjava 34,9% varijabiliteta stope sive ekonomije u Srbiji. Posmatrajući dobijene regresione modele, vidimo da je ovaj prediktor prisutan kao statistički značajan u tri od ukupno pet regresionih modela sive ekonomije (statistički nije značajan u modelima Hrvatske i Albanije). Najznačajnije vrednosti regresionog koeficijenta beležimo u modelima sive ekonomije Srbije (-0,403; $p < 0,05$). Uzimajući u obzir rezultate regresionih koeficijenata koji nisu u skladu sa očekivanjima (Bugarska, S. Makedonija) i na osnovu statistički značajnih rezultata u skladu sa očekivanjima, možemo da potvrdimo da veće poverenje u institucije države dovodi do smanjenja stope sive ekonomije.

ZAKLJUČAK

Siva ekonomija jedan je od najvećih izazova sa kojima se suočavaju savremene privrede, od koga nisu izuzete i visoko razvijene zemlje Evrope i sveta. U mnogim zemljama Zapadnog Balkana, pa tako i u Srbiji, siva ekonomija je značajna prepreka za razvoj snažne ekonomije i poslovnog sektora, unapređenje poslovnog ambijenta i za izgradnju funkcionalne tržišne privrede.

Na osnovu mnogobrojnih istraživanja uzroka sive ekonomije u zemljama našeg regiona, od fiskalnih uzroka sive ekonomije relevantni su sledeći: visoko fiskalno opterećenje rada, komplikovane i skupe poreske procedure, komplikovan i netransparentan poreski sistem, neadekvatno organizovana, nedovoljno obučena i opremljena poreska administracija, nizak kvalitet usluga javnog sektora i visok nivo tolerancije prema sivoj ekonomiji. U domenu institucija tržišta rada, među širom grupom faktora izdvaja se nekoliko ključnih faktora slobode rada koji održavaju i podstiču sivu ekonomiju i to: visoko fiskalno opterećenje rada na nižim nivoima zarada, sistem socijalnih davanja koji praktično ne omogućava da formalno zaposlene osobe nastave da primaju socijalnu pomoć i druge transfere, nivo minimalne zarade, kao i određena pravila u okviru zakonodavne zaštite zaposlenja, regulative radnog vremena, naknada za nezaposlenost i funkcionisanje penzijskog sistema.

Postoji i niz drugih institucionalnih i ekonomskih faktora koji doprinose visokom učešću sive ekonomije. Usled niske produktivnosti poslovni model značajnog broja preduzeća podrazumeva profitabilno poslovanje jedino u uslovima neizmirenja poreskih obaveza. Ekonomska kriza i visok stepen nelikvidnosti su i one produktivnije privredne subjekte primorale da deo svog poslovanja prebace u neformalni sektor. Zbog neefikasnog mehanizma izlaska sa tržišta, privredni subjekti koji celokupnu ili deo svojih aktivnosti obavljaju u neformalnom sektoru podstaknuti su da tamo i ostanu. Drugi uzroci koji značajno utiču na učešće u sivoj ekonomiji su visoko administrativno opterećenje poslovanja, nizak kvalitet regulatornog okruženja i pravna nesigurnost. Pored navedenih regulatornih uzroka na poslovanje u sivoj ekonomiji utiču i visok nivo korupcije i nizak nivo poreskog morala. Među najznačajnije faktore iz finansijske oblasti spadaju značajno učešće gotovinskih transakcija u ukupnim plaćanjima, neformalni izvori finansiranja i neregistrovane doznake migranata iz inostranstva.

Zaključci izneti u ovom radu upućuju na potrebu daljeg ispitivanja obima i uzroka sive ekonomije u zemljama regiona, prevashodno u Republici Srbiji, kao i utvrđivanja kvantitativnih odnosa između pojedinačnih ekonomskih (makro i mikro) i socijalnih elemenata i rasprostranjenosti sive ekonomije. U cilju otkrivanja ključnih uzroka i faktora koji pospešuju intenzitet sive ekonomije i neformalnih transakcija, neophodno je sivu ekonomiju sagledati interdisciplinarno tj. u okviru sveobuhvatnih modela koji će utvrditi specifičan značaj kako ekonomskih uslova, tako i društveno-političkih determinanti sive ekonomije.

Naime, kako smo videli iz rezultata regresionih modela, postoji statistički značajna povezanost makroekonomskih i društvenih faktora sa stopom sive ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana, ali se ona razlikuje po značajnosti prediktora za svaku od analiziranih

MAKROEKONOMSKE I DRUŠTVENE DETERMINANTE SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

zemalja sa ograničenim brojem prediktorskih varijabli. Naše mišljenje je da bi bilo potrebno uključiti veći broj prediktora, kako na strani ekonomskih faktora (npr. novac/gotovina u opticaju, inflacija, uvoz/izvoz, krediti privredi i građanima), tako i na strani društvenih, odnosno političkih (efikasnost vlade i institucija, uloga prava, stopa radno sposobnog stanovništva, nivo obrazovanja). Na taj način bi bilo moguće formirati par nezavisnih statističkih modela sive ekonomije, gde je moguće utvrditi statistički najznačajnije ekonomske i društvene/političke faktore posebno i videti na koji način oni objašnjavaju varijansu zavisne varijable tj. stopu sive ekonomije. S obzirom da se istraživanja sive ekonomije u Srbiji i u zemljama regiona trenutno svode na mikroekonomski pristup ovom problemu (ankete kompanija i građana), kao i analize modela za merenje stope sive ekonomije (MIMIC, HTC), smatramo da bi svako naredno empirijsko istraživanje imalo svoju naučnu i društvenu opravdanost i doprinos.

LITERATURA

- Feige, E. L. (ed.) (1989). *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge University Press
- Garcia –Bolivar, O.E. (2006). *Informal Economy: Is it a problem, a solution or both? The perspective of the informal business*, Law & Economics Papers, Northwestern University School of Law, Dostupno na:
http://works.bepress.com/omar_garcia_bolivar/2/
- Castells, M., Portes, A. (1989). *World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy*, in *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, edited by Alejandro Portes, Manuel Castells and Lauren A. Benton. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, pp. 11-40.
- Mintz-Habib, N. (2009). *To what extent can the informal economy concept adequately explain the dynamism of the non-formal sector in developing countries?* *The Journal of International Business and Economy*, 10(1), pp. 1-19.
- Schneider, F. (ed.), (2011). *Handbook on the Shadow Economy*, Cheltenham (UK), Edward Elgar Publishing Company
- OECD (2002). *Measuring the Non – Observed Economy - A Handbook*. OECD, Paris, Dostupno na: <https://www.oecd.org/sdd/na/1963116.pdf>
- Schneider F. (2006). *Shadow economies and corruption all over the world: What do we really know?*, Discussion Paper No. 2315, Institute for the study of labor, Bonn
- Mrkšić, D. (1994). *Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura: Siva ekonomija kao način preživljavanja, Razaranje društva: Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić
- Cvejić, S. (2002). *Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: Siva ekonomija u Srbiji 90-ih, Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu

- Rice, A. (2006). Priručnik za inspektore rada, Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije, Beograd
- Todorović, M. (2013). Efekti poreske kontrole na evaziju poreza i sivu ekonomiju u Republici Srbiji, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
- Fiskalni savet (2018) Mišljenje na fiskalnu strategiju za 2019. godinu sa projekcijama za 2020. i 2021. godinu, Dostupno na: <http://www.fiskalnisavet.rs/doc/ocene-i-misljenja/2018/FS-Misljenje-na-Fiskalnu-strategiju-2019-2021.pdf>
- Schneider, F., Enste, D.H. (2000). Shadow economies: Size, causes, and consequences. Journal of Economic Literature, American Economic Association, vol. 38(1), pp. 77-114.
- Ivlevs, A. (2016). Remittances and Informal Work. Discussion Paper No. 10196 September 2016, IZA, Germany, Dostupno na: <http://ftp.iza.org/dp10196.pdf>
- PASOS (2016). Dostupno na: https://www.ceas-serbia.org/images/2016/06/PASOS_Istrazivanje_o_povjerenju_u_institutcije_saoptenje_za_javnost.pdf
- Schneider, F., Buehn, A., Montenegro, C.A. (2010). Shadow Economies All over the World- New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007, Policy Research Working Paper 5356, The World Bank Development Research Group, Poverty and Inequality Team & Europe and Central Asia Region Human Development Economics Unit, Dostupno na: <http://documents.worldbank.org/curated/en/311991468037132740/pdf/WPS5356.pdf>
- Schneider, F. (2011). The Shadow Economy and Shadow Economy Labor Force: What do we (not) know?, IZA DP No. 5769, Dostupno na: <http://ftp.iza.org/dp5769.pdf>
- Buehn, A., Schneider, F. (2013). Estimating the Size of the Shadow Economy: Methods, Problems and Open Questions, Working Paper No. 1322, December 2013.
- Medina, L., Schneider, F. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF Working Paper, WP/18/17
- Economic Freedom Index, Dostupno na: <https://www.heritage.org/index/about>
- Corruption Perception Index, Dostupno na: <https://www.transparency.org/whatwedo/publications>

MACROECONOMIC AND SOCIAL DETERMINANTS OF THE SHADOW ECONOMY IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Abstract: *The subject of research in this paper is the shadow economy in the Western Balkan countries. The aim of the research is to identify the key macroeconomic and social causes of the shadow economy in the Republic of Serbia, Northern Macedonia, Albania, Bulgaria and Croatia. Using basic statistical methods - correlation analysis and multilinear regression, for samples of values of selected variables from 1999 to 2015, statistically significant relationship and influence of certain macroeconomic and social factors on the level of shadow economy in selected countries was determined. The multilinear regression models formed satisfy the basic econometric tests, so that statistically significant independent variables of the model can be seen as key indicators of the shadow economy, to which economic policy makers in these countries should pay special attention.*

Key words: *shadow economy, GDPpc, unemployment, tax policy, corruption, Economic Freedom Index*

4. МУЗИКА, КАО ЧИНИЛАЦ ПРЕКОГРАНИЧНЕ САРАДЊЕ

**Акад. СКАНУ, Проф. др Радомир Д. Ђорђевић¹,
Ред. проф. Марина Денић²**

Резиме: Сажетак нашег рада изражава се у анализи музике, и уједно као „привредне делатности“ која је увек присутна у нашим животима, било на један или на други начин. Музика једног народа одражава суштину и бит једног народа. Она је његова водила понашања, и према њој се препознају народи. И док је некада национална музика, или како би је назвали „народна музика“ и особеност сваког народа, данас имамо да се народна музика у великој мери упоређује и меша са нама блиским народима. Музика се уједначује у звуцима, тоновима, фолклору и другим особеностима. Балкан је у томе скоро највише отишао у својој разноликости, да би опет, на неки начин, дошло и до нужне сарадње на пољу музике, између народа. Та и таква музика прекорачила је границе сопствене територије, и шири се даље и даље. Опет, за музику не постоје границе, и она се уз помоћ модерних техничких уређаја, и преноси и на друге, стране средине. Она тражи своје слушаоце а тиме и пријатеље. Прекогранична сарадња се, дакле, не мора само сводити на „проток робе и развита економије и тржишта“, већ и на разумевању култура између блиских народа. Економија свега, па и музике, опет, долази на крају споразумевања, као и о узајамности мењања музичких модела, једне музике у односу на другу, или више њих, стварајући заједничку музику блиских народа.

У раду смо користили неке од метода социолошке науке, као што су метода разумевања, метода посматрања, и анализу музике блиских земаља и анализом појединих текстова песама, и који су понекад доминантнији од саме музике.

Кључне речи: музика, домовина, прекогранична сарадња, Балкан, нео-фолк, рокенрол, озбиљна музика.

УВОД

Рад који се налази пред научном јавношћу, плод је заједничког размишљања оба аутора, и који свако са своје старне и својом струком којом се баве (социолог и музичар), покушавају да утврде одређену чињеницу, која би гласила; Да ли и музика

¹Е-маил: radomir.djordjevic@hotmail.com Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“, Ниш, Универзитет,

²Е-маил: violakamerna@yahoo.com Факултет уметности - музички одсек, К. Митровица, Универзитет у Приштини, Србија,

(било каква), може да се узме као пример међуграничне сарадње и самих друштвених и привредних односа међу људима? Сведоци смо, да се на овом пољу – музика као уметност, све више закупља наше слободно време, не улазећи у то, коју музику слушамо. Чињеница је, да са развојем електронских преносних мрежа, и разних врста електронских и дигиталних апарата, све нас, окружује музика, свакако, прво домаћа па инострана, иако може да буде и супротно. Такав однос у свету, да Вас „нешто“ закупља са свих страна, је јединствено али не и једино. Ипак, у овом раду дајемо предност музици, јер сматрамо, да је она по свом изражавању, присна скоро сваком људском бићу, као и културама и цивилизацијама. Свакако, ни музика, (било која), није јединствена у свом културном и цивилизацијском изражавању, али она је познаваоцима музике увек препознатљива, ма са које стране она долазила. Ипак, оно што је нас повело, да истражујемо музику, јесте њена моћ, да веома лако прелази вештачки постављене границе између људи, и која нам тиме указује, да сви народи у овом погледу изражавају сличне осећаје према овој уметности. Можда је то и тако, али је музика далеко суптилнија, и она закупља не само вашу душу, већ и ваш унутрашњи его и према коме нисте равнодушни. Свакако, ово је само један део изражавања музике и који нас закупља, али постоји и онај други, и све израженији. То је наш однос према надолazeћој модерној стварности, коју, ма како сузбијали њено ширење, више је не можемо ограничити границама и тзв. модерну музику, која прелази границе свих држава. Она се слуша од стране свих, и упоређује са својом домаћом. Чињеница је све израженија, када многи у једној земљи прихватају „туђу музику“ и кажу да је добра (код нас, то је грчка музика), код других народа нека друга. То показује и наш најпознатији Сабор народне музике у Гучи у Србији, који је посвећен инструменту труби и њеном звуку. На овом Сабору могу се сусрести многи страни туристи који су дошли због самог музичког амбијента, али и свирања трубе и њеног узбуђивања људске душе. Можда и зато, што у њиховој култури немају таква музичка искуства, и који се одвија у слободном простору. Често се и каже „Музика за своју душу“ (код Срба), али се тако нешто примећује и код страних туриста.

Једном речју, поставља се питање, не само уметничког презентирања музике, већ и размишљање од стране привредника, који све озбиљније схватају музику не само као уметност већ и као одређен специфичан бизнис, и који може бити уносан ако се буде радило на томе. Тиме се презентује пре свега домаћа музика, домаћи певачи (домаће певачке звезде), и који својом песмом остварују знатне девизне приходе са стране. Тако нешто остварују и познати инострани певачи, нарочито са Запада који имају статус међународних певачких звезди, и који све чешће прелазе границе својих држава, не само да презентују своју музику, већ и да путем музике зараде за живот, што потпада под термином привредна делатност. Отуда, *„лични рад, квалитет и зарада“*, јесу гесло свих певача и музичара. Под овим подразумевамо само професионалне музичаре који искључиво живе од свог рада – бављења музиком. Музика, на крају, постаје предмет стварања и њене продаје на домаћем и светском тржишту. Њен квалитет и популарност је све више предмет свих оних појединаца који се баве привредном делатношћу.

МУЗИКА КАО ДАР БОГОВА, ИЛИ НЕШТО ДРУГО...?

Неко је већ рекао, да је музика „дар богова“. И то је свакако тачно, јер саму музику и не можемо до краја дефинисати, па онда прибегавамо „оностраним“ силама, преко којих неке друштвене појмове једино и можемо преко њих дефинисати. Свакако, ово не значи и тотално прихватање овакво дефинисане музике где је, с једне стране, наука а са друге религиозност, али је она понекад неопходна како би се изразили о потпуно непознатим странама „научности“ или религиозности. Музичка делатност је свакако уметничка по свом изражавању, али и помало и „занатска“ када се одређује њена дефиниција, а често може попримити и идеолошку димензију.

Ипак, овакав положај једне људске делатности као што је музика, свакако је, појединачно сегментаран, али и групно, ако нас уводи у стање духа „друге реалности човека“ где се музика не само изражава него и ствара активном делатношћу обдарених људи за музичку делатност. Музика као духовно-уметничко изражавање човека, није, нажалост, дата свим људима да могу и сами да је развијају. Вероватно би онда и ситуација у друштву била другачија, и свакако максималистички израженија. Осим духовног задовољства, музика у суштини доноси људима много више. Свакако, под овим подразумевамо музику као уметничку делатност, а у новија времена, она поприма и обресе које раније, или у старија времена, није поседовала, или се није знало за њих. Наиме, музика данас, постаје у тој мери *привредно успешна* да она – као таква, постаје и једна од људских делатности од које се може веома добро живети. Сви актери у стварању музике, почев од композитора, аранжера, писца стихова за песму, извођача, и фабричке делатности да се плоча произведе, па до њене продаје, чине једну врсту привредног процеса, која ствара *одређени производ за тржиште*, и који се купује од стране купаца, односно, уживаоца таквог производа.

МУЗИКА СЕ СЛУША, ПЕВА, СТВАРА И ПРОДАЈЕ

Музика је, свакако, део лепше стварности људског друштва. Када чујете звуке са било које стране света многима је она интересантна, а некима и блажена, или једноставо речено: допадљива за слушање. То само показује да је музика по свом изражавању интернационална, и без строгог ограничавања граница развоја, мада је било и таквих покушаја забране 50-60. г.прошлог века, нарочито у тзв. источном – варшавском блоку социјалистичких земаља. У тим земљама, и у времену када се тек појављивао рокенрол у САД, таква музика се проглашавала непристојном и непријемчивом за младе појединих социјалистичких земаља. Наша тадашња земља Југославија је, у неку руку, имала више среће по том питању дозволе слушања, допадљивости или недопадљивости. Тадашњи политички систем СФРЈ, дозвољавао је слушање такве музике која је долазила са „са Запада“, у почетку „стидљиво“, али касније, нико више није ни обраћао пажњу какву музику слушају млади.

Тадашње понашање многих дотичних земаља, тзв. „социјалистичког блока“, који су из превасходно политичких разлога, забрањивали музику са Запада, средином прошлог века, морали су у каснијем времену да посустају и либерализовати своју забрану. Млади својим политичким ангажманом, умногоме утицали на тадашње државне органе појединачних држава, да прихвате и дозволе да се дозволи слушање

такве музике. Уколико је ово тачно, а јесте, то је можда и први случај³ у историји музике, да се један један правац у музици - музички стил, (рокенрол) забрањује и проглашава накарадним. Свакако, овоме се придружују и неки истакнути теоретичари музике, који су „догађања“ око музике, која се појавила средином 20 века, проглашававали погубним за надлазеће генерације, јер је таква музика (по њима) и код нас, само огромна „количина буке“ и ништа више (Симовић, 2019.).⁴ Таква музика не прија људском уху и буди најниже страсти код оба пола, говорили су теоретичари. Таква, условна забрана, важила је и за поједине плесове у стилу валцера, самбе, танга и сл. Музика је била означена као *сладострашће* између полова, и на крају „безобразна“, по начину играња парова, јер су били превише прибијени један уз другог или у начину плесања. Свакако, свако време је обиловало одређеним изражавањем укуса, и који је понекад прелазио границе „пристојности“, али, као што се и париски „*Фоли Бержер*“ (Folies Bergere), појавио са својим програмом еротских плесачица, и никада није укинут, и важио као место изузетне забаве за оба пола, тако је било и са савременом музиком друге половине 20. века, која се у једном тренутку проглашавала непогодном, да би на крају била дозвољена за јавно извођење и изражавање.

³Ако не рачунамо раније епохе, 17 и 18 век, када је нешто слично било и са делима Баха, Моцарта, Вагнера, и чија је музика, такође, била забрањивана или под присмотром.

⁴„Како унутра, тако и напољу! Пре четрдесет година, у разговору за један београдски месечни часопис, рече ми професор Драгољуб Јовашевић, уважени композитор и етномузиколог из Чачка: Новокомпановане србске песме подстичу, пропагирају и промовишу владари из сенке, заклету непријатељу Србства, преко својих људи и удружења, како у Србији тако и изван Србије, а са једном једином сврхом – урушавање, раслојавање, разводњавање и поништавање србског духовног бића, србске самосвести и самобитности, србске изворне музике и душе, србске традиције, србске културе и уметности. Ова новокомпанована музика, овај кич и шунд, ово смеће у музици и култури, опасније је од свих врађјих дивизија, од сваке душманске војске на бојном пољу. Кроз пола века, Срби ће, слушајући ово смеће од музике, изгубити сваку самосвојност и самобитност, изгубити слух, осећај и осећање за уметнички лепо, а с тим ће, упоредо, изгубити и своју националну и расну самосвест. По објављивању овог текста у београдским новинама, одмах сам, од другова из Це-Ка, стављен на листу државних непријатеља, а и сам професор је имао доста неприлика у свом родном месту. Данас, путујући Србијом, уздуж и попреко, схватам да је турбо-фолк, кич и шунд – то најгрозније музичко смеће захватило свеколико Србство, од последњег заосека, у последњем – како планинском тако и равничарском – селу, па све до саме метрополе. Какву будућност – питам се – какво благостање, какав напредак и какав мир у срцу и души може да има народ који слуша такво смеће од музике?! Примитивизам и протаклук је свуда око нас. Све је више примитиваца и протакла, све је више злог и поганог света. Ни у граду ни на селу одавно нема мира, смирења и спокоја. Ма где да се лети затекнете у Србији, ви, напосто, не можете да живите од буке. Бука вас доводи до пуцања, до растројства, до лудила. Преостаје вам једино да побегнете некамо у дивљину, где уопште нема људи, јер, у противном, свуда око вас људи производе неподношљиву буку – музиком, говором, мислима, осећањима, делима... Ако смеће од музике слушамо свакодневно, без престанка, онда ће и смеће од пластике бити свуда око нас!“ / Драган Симовић/

МУЗИКА, КАО ЧИНИЛАЦ ПРЕКОГРАНИЧНЕ САРАДЊЕ

Изглед амбиента у: „Folies Bergere“ (Фоли Берже), Парис.

Извор, интернет:<https://www.google.com/search?q=%D1> Приступљено, 16.11.2019.

Музика и музикалност код једног дела народа има изузетна својства оригиналности, по звуку, темпераменту, ритмичношћу, или пак, под утицајем музичког таласања, „преношењем“ сопствене свести у неке „друге светове – надреалности (нпр. Уколико се узимају опојна средства, то се одиста и може догодити, односно, да вас музика потпуно трансформише у другачију личност, и пренесе све своје изражајне тонове, уводећи вас у потпуно нове светове духовности и музикалности).

Особеност музике је поред свирања и певања, било само „хорско“, или уз помоћ симфонијског оркестра и под утицајем диригента, као и пратње уз помоћ оркестарских инструмената. Уколико, намерно изузмемо ово вокално певање, и које припада тзв. подручју „озбиљне музике“, остаје нам оно прво, тзв. хорско (које може бити црквено-религиозно у православљу), и као световно у облику хорског певања. Такви хорови су обично формирани од стране појединих организација /хор „Стеван Мокрањац“) за бављење музиком. Ипак, када кажемо да се и пева уз музику, прва помисао нам је да одређена личност пева, или без инструмента или са инструментом, било у множини или једнини. Таква музика, такође, дели према ентитетима, крајевима одакле долази, њиховим особеностима и шта изражава, популарности или непопуларности певача, који певају неке од песама. У другој половини прошлог века, биле су код нас нарочито изражене тзв. *мексичке песме*, и које су се обожавале од већине људи. У једном од тих времена, неговале су се тзв. „*шлагер песме*“ и низ фестивалских композиција по угледу на дотадашњи најпознатији фестивал забавне музике у Европи *Сан Ремо* у Италији. Код нас је у исто време настао познати „*Опатијски фестивал*“ у Опатији код Ријеке, у Хрватској, затим, у Србији веома престижан југословенски музички фестивал забавне музике „*Београдско пролеће*“ (1961-2000) (<https://sr.wikipedia.org/sr-ec/>, приступ, 19.10.2019.г.)⁵ После овога 2009.

⁵ „Први фестивал Београдско пролеће одржан је 17. и 18. априла 1961. године у Дому синдиката. Од око двеста песама, пристиглих на конкурс који је расписало Удружење џез музичара, одабрано је четрнаест. Песме су извођене у две верзије (алтернатије) са два различита вокала и два различита аранжмана, један у пратњи Ревиијског оркестра, а други у пратњи Џез оркестра. Једини жири на првом фестивалу била је публика. На првом Пролећу наступили су, тада, најпопуларнији певачи забавне музике у Југославији: Ђорђе Марјановић, Предраг Гојковић Цуне, Тереза Кесовија, Лола Новакровић, Нада Кнежевић, Душан Јакшић, Радослав Граић и Марко Новосел. Победник првог Београдског пролећа била је песма „*Анђелина*“, чије су верзије певали Ђорђе Марјановић и Радослав Граић, аутор песме. Друго место освојио је Ђорђе Марјановић са песмом „*Нек' прође зима*“, док је треће место припало Марку Новоселу, који је изводио песму „*Валови*“. Према: <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/>, приступ, 19.10.2019.г.

г. уследио је и други фестивал забавне музике под називом „Пролеће у Београду“. (Према: <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%25D/>, Приступ:19.10.2019.г.)⁶:

Као што се може видети, добар део друге половине двадесетог века, био је прожет фестивалима популарне музике који су имали и музичку и комерцијалну вредност. На њима су се истакли многи анонимни певачи, који су касније били познатији као познати солисти. Чини се да је међу тим певачима био најпопуларнији Ђорђе Марјановић, који је нагињао западном стилу певања и понашања на бини, као и умерена Лола Новаковић, која нас је заступала на једном од фестивала за песму „Евровизије“. Од народних певача, истицао се Предраг Цуне - Гојковић, затим Предраг Тозовац, Лепа Лукић, и многи други. Један од веома актуелних народних црногорско-југословенских народних певача био је и Никола Каровић, који је више био познатији као певач мексичких народних песама. Велику популарност изазвала је и песма коју је певао Ђорђе Марјановић, под називом „Звиждук у осам“, која је била и његова најпопуларнија песма, док је Предраг Цуне Гојковић, највише био познат по песми „Кафу ми драга испеци“. Оба певача су због великог продајног тиража својих песама добили као награду своје „златне плоче“ од својих издавача.

Већ у то време, почеле су обимније свирке по Београду, а затим и у осталим деловима ондашње Југославије. Истовремено, све више се појављивала и почињала да преовладава *рокенрол музика*, као нешто ново и шта се слушало на Западу. Свакако, рокенрол је био најзаступљенији по обиму песама, а међу најпопуларнији певачима, пре доласка рокенрола, Френк Синатра, Дик Мартин, Пет Бун, али и многи црначки певачи са особеним музичким правцима – блуз, ритам и блуз. Већ при крају 50 г. прошлог века највећа звезда у певачком успону, био је непревазиђени Елвис Присли,⁷ (Ђорђевић, Д. Др Р.,стр.117) кога су називали краљем “рокенрола“. Овај певач, рођен у америчкој држави Тенеси, спојио је тзв. вестерн или кантри песме („кантри вестерн“), са надолазећим рокенролом и брзим ритмичким песмама. Својом особеном бојом гласа, привлачио је и старе и младе, које су постајале његове присталице. Елвис Присли је један од певача, који је продао највише тзв. поливинил музичких дискова у свету уопште. Његову популарност су, на неки начин, полако скинули са трона, нове певачке звезде у успону, које су долазиле из Енглеске, из града Ливерпула, рокенрол састав или бенд под називом „Beatles“ (Бубе), и који су своју конкуренцију имали такође у Енглеској, у виду рокенрол састава „Rollingstouns“ („Камење које се котрља“). Све после ових највећих звезда припада новој „музичкој ери“, и за сада нећемо о њима говорити, јер би и сам рад био далеко дужи.

Овај кратак излет у историју популарне музике, јесте за све оне који нису довољно упућени, у развој популарне музике, у њој су видели само део непосредних актера - певаче и музичке групе и које су већ за нама. Ипак, да ли је баш тако? Није. Они јесу певали и за себе и своју популарност, али и за све оне љубитеље њихових

⁶ „Популарни фестивал забавне музике обновљен је маја месеца 2014. године, на иницијативу Уметничког ансамбла Министарства одбране у сарадњи са Удружењем композитора Србије и Туристичком организацијом Београда, а селектор фестивала био је Војкан Борисављевић. Према: <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D/>, Приступ: 19.10.2019.г.

⁷ Елвис Присли, је још за живота постао легенда и краљ рокенрола. За двадесетак година рада објавио је 97 плоча, а на врховима музичких топ листа провео је чак 996 недеља.

песама. Ова музика је долазила са Запада, и од стране многих социјалистичких тадашњих земаља, означавана као капиталистичка, односно, да иза свега стоји огроман уложен новац, и да неко од певача постане „звезда“. Али, исто тако и да та „певачка звезда“ потом поврати уложени капитал у њу, и као крајњи циљ, да се из свега насталог, стекне профит – илити вишак вредности, коме тежи сваки капиталиста. Полазило се од тога, да певач – „звезда“, који највише привлачи публику, тиме и највише доприносио зарађивању новца, уложеног у њега, и који се потом расподељивао на даваоца капитала, и поделе профита између капиталисте и певача. Отуда, многи певачи тзв. *рокенрол музике*, били су на крају каријере веома богати, и који су потом и сами постајали капиталистички произвођачи музичког производа на тржишту. Сматра се, да се у другој половини двадесетог века, ни једно тржиште није у тој мери размахало, и било тиражно и профитабилно као музичка индустрија (Фрит, 1987). Од почетног, или успутног музичког забављања, обично са гитаром на рамену, као најраширенијим тадашњим инструментом, који се потом претворио у један од првих електричних инструмената, све што се користило у музичкој индустрији кренуло је најбољим токовима. Рекламе за поједине певаче су биле баснословне, индустрија обуће и панталона, познатијих као фармерице) превазишла је све оно о чему су маштали капиталисти. Електронска индустрија која се бавила производњом затим, фабрике за прављење грамофонских плоча, порасла је у толикој мери, да је индустријски капитал, који је потицао из индустрије забаве, био најутицајнији и најплодоноснији. (Божиловић, 2004.) Да би прешао још једну препреку – капиталиста, и који би му донео још додатног капитала из музике, требало је прећи и „реку Рубикон“, односно, окренути се и Истоку и источним земљама у коме је прикривено владала права јагма за рокенролом. По правилу, за развој капитала нема граница које капиталиста неће прећи да би свој капитал обогатио још више. Шансу за тако нешто, пружила је музичка индустрија, и још увек непокривено тржиште.

Док је источно тржиште у том смислу политички било ван сфере утицаја Запада, полако се и на Истоку стварала атмосфера легалности слушања рокенрол музике, и обожавање рокенрол певача. После растурања Варшавског пакта и слома социјализма 1989.г., источно тржиште је оживело свим новинама које су стизале са Запада. Тако је и рокенрол ушао у, за њега „забрањено“ подручје, које је дуго времена било за Запад неприступачно. Могли бисмо нагласити, да се већ тада одигравала „представа“, о будућој прекограничној сарадњи. Оно што се није могло за дуго одиграти у сфери тешке индустрије и размени капитала, учињено је на подручју лаке индустрије и уопштено у сфери културе, и опште цивилизованости света.

Музика са Запада, није се само задржала на пласирању музике рокенрола, већ је са њом ушао и низ пратећих фирми које су пратиле музичку индустрију. Пре свега, индустрија пића, нарочито сокови – међу њима, свакако, понајвише „Кока-кола“, „Пепси-кола“ и други производи лаке индустрије. Слично се дешавало широм Истока, од источноевропских социјалистичких земаља па све до Кине, и многих других земаља. За капитал се уопште може рећи да нема границе које он не може прећи. То се коначно и догодило, тамо где то можда и нико није очекивао, у сфери музике и дела културе коју називамо подкултуром. Показало се да, ако се свет не може ујединити у некој привредно-политичкој сарадњи, што је било очигледно у Европи после Другог

светог рата и раздобља после њега, тзв. „*периода хладног рата*“, због општих, личних, и надасве политичких интереса, између Истока и Запада, то је ипак учинила музика, као аутсајдер у свему, и приближила људе свих народа Европе једне другима. Треба у том смислу истаћи и највећи фестивал европске забавне музике под насловом „*Песма Евровизије*“, која траје више од 50 година, све до данас. Осим забавне потребе, и упознавања других народа преко музике и песме, коју је сама земља-такмичар одабрала за представљање, ова врста фестивала, има и другу димензију, рекло би се скромно, *трговачку* у музичкој индустрији. Кроз прихватање музике популарног типа *-рокенрола* и његових подврста.

Схватило се, коначно, да је свет један, и да се мора живети заједно, и са малим и великим разликама у културном погледу, али и могућностима да се заради као победник фестивала, а потом и сви остали учесници победничке песме. Победничка песма би се потом што брже комерцијализовала, уз помоћ еврвизијских ТВ канала и била убрзо позната у многим крајевима Европе, па и света. Чини се, су у таквим околностима, многи теоретичари изгубили појам разлучивања, на оно што је заиста музички добро и оно што је у основи музички кич. Као да се намах заборавило, шта све утиче на друштво, његов развој као и спајање, па су углавном полазили од оних претпоставки које су у први мах биле непробојне. Отуда су и многе теорије о заједничком свету пропадале, јер су и саме полазиле од лоших предзнања.

ПРЕКОГРАНИЧНА САРАДЊА У ОКВИРУ МУЗИЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ

Прекогранична сарадња у оквиру музичке индустрије, није у оној мери видљива као што је то привредна индустрија. У овом случају, имамо „невидљив“ случај међусобне прекограничне сарадње у оквиру музичке културе, шире културологије, и уопште културе музике, односно шта јесте она и шта она може.

На ова питања није лако одговорити, јер се тзв. „невидљива индустрија“, иако је таква, шири свом силином и доноси низ прихода, како на једној страни тако и на другој страни. Ми смо до сада углавном посматрали музику као уметничку делатност или даровитост појединаца, да својим гласом или инструментом презентирају своје умеће широј публици. Могло би се рећи, да је такво стање - посматрање музике, данас непојмљиво, и да се музика данас, посматра као и свака привредна делатност. Ипак, није одувек тако било. У блиској прошлости, музика је била само забава, нпр. народна, те као таква и свирала и чула обично у кафанама. Она, нешто боља, и са већим бројем свирача, имала је и боље просторе – хотеле за изражавање свог талента, док је озбиљна музика, на неки начин, била одувек „краљица музике“, и она се упражњавала у великим или специфичним музичким дворанама, и скоро би се могли рећи, само за одабране (читај, богатије, прим. Р.Д.Ђ). У светским метро-полома, озбиљна музика се озбиљно схватала и као израз највишег музичког укуса или достигнућа једног ансамбла, певача солисте, или хора, као што је и опера у којој учествује цео ансамбл неке дотичне опере.

Ипак, рекло би се, да је популарност опере, достигла своје највеће уздигнуће у 18. и 19. веку, нарочито у Европи, и у богатијим земљама. Хоровође, оперске певачице, и певачи мушког пола, су у неким државама били уздигнути у ранг тадашњих „звезда“

и опште познати и слављени као чланови друштва. Њима су се посвећивали и давали хвалоспеви, у виду великих музичких ведета. Достигнућа из тог времена, у погледу извођења опера и њихових твораца, имала је велику популарност, некада у Европи, али и сада. Можда не као у прошлим временима, али су опере још увек популарне.

На Балкану је ситуација у погледу музике у најмању руку шаренолика, и то из простог разлога, што је још у бившој Југославији било у њој шест народа који су је чинили. Све оне су имале скоро као самосталне државе по тадашњем Уставу СФРЈ, ПРАВО НА РАЗВОЈ СВОГ КУЛТУРНО-МУЗИЧКОГ ЖИВОТА, ТЕ ЈЕ И СВАКА ОД ЊИХ И РАЗВИЈАЛА МУЗИКУ СВОГ ПОДНЕБЉА. Овакво слободно понашање, и рекло би се „предемократско“, учинило је у први мах тадашњу музичку сцену у Југославији веома разноврсном, а по многима и богатијом у односу на друге земље из околине. Можда је то тако и изгледало споља, док су се у унутрашњости свега, нарочито музичке сцене, одвијали прави мали „музички ратови“ по питању „ми“, „они“. Ове две речи су заправо изражавале нешто друго, не музички тренд, већ национални тренд њихове републике. Није се ишло у правцу што већег зближавања музичких перформанси, него је било пуно различитости и истицање свог музичког идентитета. Међутим, преко тога се свега прелазило у име тзв. „*братства и јединства*“, и некварења односа између република. На крају, таква политика нас је и одвела касније до коначног раскида или повезивања (ако га је уопште и било), између музичких укуса у бившој Југославији. Потоњи грађански ратови су у потпуности укинули међусобну сарадњу (које је пре тога, ипак било у неким доменима).

На међународном нивоу, свега овога није било, па ни код нас, када смо раскрстили са тим шта је чије. Отпочело је доба међусобне „демократске“ сарадње, а све оно што је некада било негативно, све је „отишло у заборав“. Како су државне границе у СФРЈ сада постале и званичне, и сама музика је морала да се у великој мери трансформише, пре свега због губитка великог тржишта распадом Југославије. „КАПИТАЛ, И ПРОФИТ“, те чаробне речи индустријалаца, су прорадиле свом силином, не питајући одакле је песма, певач, композитор, било је важно да нека песма постане пре свега хит, а онда, постаје све лакше. Зарада која се потом добијала, постајала је све већа, и како се хит неке песме ширио географски, хватајући преко ТВ МРЕЖА и „стране земље“, најпре суседне, затим нешто блискије, он се завршавао тамо где је била свакако наша емиграција. Прорадила је и чаробна реч „тезга“, што је у преносном значењу певача значило обавезан наступ у неким иностраним просторима, најпре кафанским, а затим све раскошнијим хотелима и музичким клубовима, али и у неким познатијим европским музичким дворанама као што је на пример „Париска Олимпија“. У њој су наступали и неки наши певачи.

Из колекције слика, Оливере Вучо, глумице и певачице

Извор: интернет, <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D>,
приступљено, 16.11.2019.

Понајвише је запамћено гостовање Оливере Вучо у „Париској Олимпији“. И најзад, дошло се и до промовисања званично најпопуларнијег певача Европе, односно, певача који анимира највећи географски простор, и добијајући звање „звезда“, чиме се давало до знања широкој публици, да је певач добар и неприкосновен у свом домену. Време друге половине двадесетог века, било је најексплозивније у погледу музичке индустрије. То је време рађања сасвим нових музичких стилова, у „народној музици“, па и самих музичких инструмената, који су постојали електрични, док је опрема - појачала, била све звучнија. Појавиле су се и тзв. „биг стејџеви“) – велике бине, са свом електронском опремом, и која се могла поставити на сваком слободном простору па и на стадионима. Бина је осветљавана новијом и дигиталном опремом и електронским командама на даљину, и која је регулисала гласове певача, његову боју, тоналитет и свеукупно певање.

У току 50-тих година код нас је једна мешавина појаве рокенрола и нових народних песама, које ће у будућим деценијама добити сасвим другачије тоналитете, мешовите ритмове, и где се спаја рок, поп и народни мелос – једна врста музичког гемишта, и који је добро пролазио на тржишту. Свакако, рокенрол и његова појава у прво време, била је доминанатна, да би, како су време и деценије пролазиле, све ишло у корист новокомпонованих народних песама, који су неки стручаци називали нео-фолк, или „хибридни рокенрол“. Први такав експеримент су код нас зачео још у бившој Југославији са рок саставом „Бијело дугме“, који је успешно спајао народне деонице и музички звук рокенрола са солистичким деоницама гитаристе, и обиљем шљаштаве одеће на себи. Томе у прилог ишле су и са бурним сценама на бини, у јавним средствима, музичким листовима за омладину, док је музика постајала све гласнија и гласнија и што се сматрало врхунским звуком. Настајао је тзв. „пастирски рокенрол“ како га је и назвао вођа састава „Бијело дугме“ - Горан Бреговић.

Уједно, овај ансамбл или бенд, како се данас означава , рок састав, је био 70 год. прошлог века један од најпознатијих бендова, не само у Југославији, него и у осталим земљама у окружењу. „Бијело дугме“ је свакако доносило нешто ново у музичкој индустрији што се исказивало нарочито у *профиту и капиталу* који се тако

МУЗИКА, КАО ЧИНИЛАЦ ПРЕКОГРАНИЧНЕ САРАДЊЕ

стицао. За њим су пошли и други бендови са сличним особинама, али се сада тржиште све више смањивало, нарочито после грађанских ратова у бившој Југославији.

Бенд „Бијело Дугме“ у својим различитим периодима

(Извор: интернет:

[https://www.google.com/search?q=bijelo+dugme+band&client=firefox-b-d&sxsrf=A\),приступљено, 16.11.2019.](https://www.google.com/search?q=bijelo+dugme+band&client=firefox-b-d&sxsrf=A),приступљено, 16.11.2019.)

Ипак, када је реч о музици морамо бити обазриви, и рећи, да нема те справе, која би зауставила добру песму да пређе све границе и доспе тамо где треба. То се и радило, и тржиште плоча се ипак одржало – мењајући се у музичке дискове, и коначно слободно прелазећи границу за сада. Становници многих држава су били задовољни и зачуђени, шта су доживели, и какав звук су чули са подијума и тадашње Југославије. Нарочито у томе је предњачила и једна женска особа, која се прво пробила код нас, са песмом „Миле воли диско“, а затим је све почело спонтано да се шири, односно њена популарност је из дана у дан расла невероватном брзином. После низа песама у полурокерско-народном ритму, дошли су ред и снимање музичких филмова, од стране - сада музичке и народне „диве“ под псеудономом „ЛЕПА БРЕНА“ (алијас Фахрета ЈАХИЋ) рођеној у Б.и Х. Својим бендом названим провокативно „Слатки грех“ наступило је „време Лепе Брене“, а као израз те популарности у многим градовима најлепше зграде су добијале њено име. У исто време, Лепа Брена закорачује и ван граница некадашње Југославије и Србије, у којој се и удала. Њен велики наступ у Софији на стадиону „Васил Невски“ 1989.г. изазвао је велику пажњу бугарских љубитеља њених песама, а она сама, досада невиђену славу једне стране певачице. Вероватно је то било први пут, да се у једној прекограничној земљи као што је то Бугарска, одржи један музички концерт „највеће звезде Балкана“, и кад је стадион био препун. Лепа Брена је неколико пута била у Софији, и веома добро пролазила и у музичком и у финансијском погледу. Такође њено гостовање у Румунији и на стадиону „Steaua“ у Букурешту, Лепа Брена је певала пред 65.000 слушаоца и гледаоца.

„Лепа Брена“ на својим концертима у Бугарској, арена „Армец-Софија“, „Армец“, Софија.

(Према: интернет. <http://www.novosti.rs/>, приступљено:19.10.2019.)

Њено гостовање у Румунији је било спектакуларно, јер се певачица попела на багер-дизалицу и са веће висине и у корпи дизалице, пред гледаоцима, певала своје песме, док се багер кретао дуж стазе стадиона. Доживела је велику славу и први пут је једна српска певачица, тзв. нео-фолка, успела да анимира гледаоце да слушају нови звук песама у мешовитом ритму, и невиђену ескалацију самих гледаоца, као и самог бенда, који је пратио њен наступ названог изазовним именом „Слатки грех“.

Пре Лепе Брене и њеног гостовања у Бугарској и Румунији, као први претходник који је отишао у иностранство да се представи иностраној публици, био је Ђорђе Марјановић са својим гостовањем у Москви. (Према: <https://www.google.com/search?q=%D> Приступ: 19.10.2019.г.)⁸ Популарност овог певача је у Русији била је запањујућа, обзиром на све политичке околности у некадашњем СССР-у. „Na popularnosti i slavi Đorđa Marjanovića, mogu pozavidjeti sve pjevačke zvijezde. Milionska armija poklonika pratila je ovog pjevača, koji su ga čak iznosili na ramenima po završetku koncerta. Za publiku on nije imao konkurencije. A za kritičare da mu nedostaje pjevački talenat, da nema glasa, te kako ima klovnovsko ponašanje na sceni. No, kritika nije mogla ništa čovjeku koga su fanovi obožavali i uvažavali.“ (Према: <https://www.google.com/search?q=%>, приступ:19.10,2019.г.).

Ђорђе Марјановић на гостовању у Москви, Русија

Извор, интернет: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Ђорђе+МАРЈАНОВ>, приступљено, 16.11.2019.

Женски део публике је био можда више наклоњенији Ђорђу Марјановићу, јер је у себи спајао одређену младалачку наивност, али и истовремено и зрелост младог човека у најбољим годинама и професијом којом се бавио. Његова песма „Звиждук у осам“, „Милорд“ и др. доживеле су неколико издања.

“По први пут у својој историји, нова Југославија суочила се са музичким феноменом, који је, одједном постао „друштвени проблем“. „Као дрогирани, обожаваоци Ђорђа, по десетак сати чекају испред куће; улаз његовог стана на Теразијама број 5, ишаран је стотинама графита - „Боко срце, од када тебе знам више нисам заплакала“, „Ђорђе, једина наша утехо, шта бисмо ми без тебе“, „Ти си сунце које нас греје“; ⁹ Београдска пошта се жали да писма морају да му испоручују у – џаковима. „Жене су још и тад биле навалентније! Нудиле су му брак, заказивале састанак, обећавале егзотичне сексуалне ужитке. (Према: <https://www.xxmagazin.com/dzhordzhe-maryanovich-covek-koji-je-pokorio-rusiju>; Приступ: 19.10.2019.г.) Сматра се, да је за 11 г. колико је био укупно у Русији одржао дестине концерата, и које је посетило најмање око 750000 људи.

Још једна наша нео-фолк певачица која је певала у иностранству (Бугарска), била је певачица Цеца Ражнатовић, њен концерт на стадиону у Софији гледало преко 30.000 хиљада људи.¹⁰ Концерт Цеце Ражнатовић је обиловао веома препознатљивим песмама са обе стране границе, тако да су и Бугари (пре свега млада полулација), заједно певали све хитове ове наше нео-фолк певачице.

Светлана -Цеца Ражнатовић, фотографије са концерата

⁹

¹⁰“Фолк звезда Светлана Цеца Ражнатовић у суботу увече одржала је велики концерт на стадиону у Бугарској. Преко тридесет хиљада људи певало је углас добро знане хитове, а Цеца је у црној комбинацији блистала на сцени. Оборила је рекорд у Бугарској! Како су рекли организатори, оборен је рекорд посећености стадиона: - Никада до сада нисмо имали оволико интересовање и овај број посетилаца на стадиону. Неколико дана пре концерта више нисмо имали ниједну улазницу, а преко тридесет хиљада људи било је на стадиону - изјавио је један од организатора овог великог концерта у Банском. Концерт је почео чувеним хитом "Аутограм", потом су се ређали добро знани хитови, а читав спектакл трајао је више од два сата.“ Према: <https://naslovi.net/cir/2019-09-08/svet-plus/svetlana-ceca-raznatovic-oborila-rekord-u-bugarskoj-video/241/> 19.10.2019.г./,

Извор: интернет: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&sxsrf=>,
приступљено 16.11.2019.¹¹

Истакли смо само најосновније музичке звезде код нас, које су умногоме утицале не само на њихову популарност, већ и на само тржиште, како страно, тако и на домаће. У нашем случају, наведене певачке звезде су својом популарношћу стварале уједно и простор за остваривање многих пословних сусрета, не само у свету музике, већ и многих других.

Прекогранична сарадња исказивала је једну смелу хипотезу, да се тржишна економија одвија и на пољу лепих уметности, у нашем случају и у сфери музике. Таква делатност је прво припала новокомпонованој музици и ритмовима, који су поникли као хибрид са западног музичког простора, али можда и пре тога већ је почело да се ствара као будућа нео-фолк музика која је поникла са нашег балканског простора, пре свега са југа Балкана, Северне Македоније, Грчке и Турске, или пак Хрватске, Црне Горе, БиХ, Русије. Дошло је до својеврсног музичког микса, и у који је произвео низ популарних хитова, и који су били популарни у свим земљама које смо споменули. Та и таква прекогранична сарадња на пољу уметности, културе и субкултуре, дала је одређене резултате, и у финансијском погледу, и од чега су имали користи и суседне земље. Музичка индустрија је показала своју моћ прилагођавања тржишту, менаџменту, комуникацији и многим другим наукама, које су осетиле, да на таквом тржишту и за њих има посла. Музичка индустрија је таква индустрија, у коју се релативно мало улаже, али се добијају многи вреднији привредни и профитни резултати.

Говорили смо у пређашњим деловима, углавном о комерцијалној музичкој индустрији, и шта она може да учини у свом походу привређивања. Ипак, ради неке објективности, мора се истаћи велики број међусобних посета, опет из сфере музике, али коју, уобичајено именујемо и као *озбиљну*. И на овом пољу долазило је до међусобних сусрета, као и размене музичког материјала – односно гостовања филхармонија, појединачних музичких уметника, као и гостовања опере. Тако је само у Нишу, више пута, гостовала *Софијска опера*, поводом одређених празника или Нове године. Посете у Нишу су биле веома озбиљне и са препуном салом у Дому војске и Народном позоришту. Било је и гостовања Симфонијског оркестара из Софије, такође

¹¹ „16. март 2017. једина српска звезда која је у два дана распродала „*Армец арену*“ у Софији је Цеца. Концертом у поменутој највећој дворани у Бугарској Цеца је доказала и бројем продатих карата, који је износио преко 40.000 за два дана. Цеца је направила сјајну атмосферу где је публика у глас певала хитове са најновијег албума „*Аутограм*“. /Према: <https://sr.wikipedia.org/sr-ec>: Приступ:19.10.2019.г./

у Нишу, који су изазивали пажњу слушаоца и гледаоца, као и узвратне посете из Ниша. Један од главних покретача и извођача озбиљне музике у Нишу у својству диригента био је (и још увек) диригент Зоран Андрић.“ (Андрић, 1988, стр. 89)¹², као један од доајена и један од најактивнијих музичких стваралаца у Нишу, у оквиру озбиљне музике. Са богатим личним искуством у разним срединама у којима је радио, успео је да у Нишу организује низ концерата озбиљне музике. “Оснивач је и уметнички директор Интернационалног фестивала камерне музике „ОЛД“ у Нишу, као и репризе традиционалног Новогодишњег концерта из Беча у Нишу.Оснивач је и покретач Нишког камерног хора, састављеног од доајена нишког хорског певаштва (1994-1998). Године 1982. био је у номинацији за Октобарску награду града Ниша.Током 2010.г. маестро Андрић, оснива Омладинску филхармонију града Ниша - “Наиссус“. У статусу је слободног уметника. Бави се промоцијом озбиљне музике у Нишу. Као диригент наступао је са многим оркестрима: Симфонијским оркестром РТС-а,(2000.),“Македонском омладинском филхармонијом“, и као њен оснивач 1980.г. Нступао је у својству диригента „Приштинског симфонијског оркестра“, „Титоградског (Подгоричког) симфонијског оркестра“, “Мостарског симфонијског оркестра (1985), као и са филхармонијским оркестрима у местима Враца, Видина, Руссе, Пловдива, Софије (1993-2011). Оснивач је камерног оркестра „СОРАБИА“ из Београда, а потом и камерног КПГТ оркестра у Нишу.“ (Андрић, 2019). (Према: https://sh.wikipedia.org/wiki/Zoran_Andric, Приступ: 19.10.2019.г.).¹³

ЗАКЉУЧАК

У раду се истражују неки од параметара прекограничне сарадње на пољу културе или субкултуре у којем доминира музичка активност и уметност. У првом делу смо говорили о томе шта би се подразумевало под музиком, и њеним одредиштем, као својеврсне уметничке делатности. У другом делу смо се бавили значајем музике у свакодневљу, или институцијама система, као и мањим историјатом музике, која је у основи популарна, док се код нас називана и као *нео-фолк*. У том делу смо наводили оне музичке целине, који нас уводе у свет такве музике и њеног утицаја на прекограничну сарадњу. Истакли смо и поједине личности фолклорне нео-фолк музике, као и дела забавне-шлагерске музике, која је, такође, била популарна у свом периоду. Велики део смо посветили утицају музике на прекограничну сарадњу и моћ музичке делатности у привредном погледу. Сматрамо да се музика, у ма ком облику, може искористити као спона за узајамно напредовање и приближавање између суседних земаља, и које су нама блиске по култури, језику и фолклору, и другим елементима. Отуда, извели смо закључак, да је музика веома респектабилна привредна делатност која може озбиљно помоћи у привредном погледу, са нама суседним земљама, у пограничју. Нисмо заборавили ни озбиљну музику, која се

¹² „Zoran Andrić je diplomirao na odseku za kompoziciju i dirigovanje, na FMU u Skopju (Makedonija). Godine 1983. privatno se usavršavao u tehnici dirigovanja na Visokoj muzičkoj školi u Grazu, kod prof. Milana Horvata. Od 1984., do 1993. radi kao profesor za predmete hor i orkestar, u Muzičkoj školi *Petar Konjović* u Beogradu, ostvarivši u tom periodu i veoma uspešne nastupe sa dečijim kamernim orkestrom i horom, u zemlji i inostranstvu (1988.-89.).“ /Према: https://sh.wikipedia.org/wiki/Zoran_Andrić, Приступ:19.10.2019.г.

¹³

такође показује као респектована и рентабилна за привредну делатност, али и надасве као део културне сарадње између суседних земаља – земаља у пограничју.

ЛИТЕРАТУРА:

Божиловић, Н. (2004.), *Рок култура*, Ниш: СКЦ.

Ђорђевић, Д. Р. (2002), *Лексикон поткултура*, Ниш: Зограф,

Ђорђевић, Д. Р. (2015.), *Социологија и историје музике – социологија музике*, Први том, Косовска Митровица – Ниш: Филозофски факултет у Косовској Митровици, Кућа књиге Србона.

Ђорђевић, Д. Р. (2016), *Социологија музике*, Косовска Митровица, Ниш: Филозофски факултет, Косовска Митровица, суиздавач Кућа књиге Србона,

Фрит, С. (1987) *Социологија рока*, Београд: TRZ Panpublik.

Електронски извори:

https://sh.wikipedia.org/wiki/Zoran_Andri%C4%87, приступљено: 19.10.2019.г.

<https://srpski.zurnal.com/>, приступљено, 23.10.2019.г.

[/https://sr.wikipedia.org/sr-ec/](https://sr.wikipedia.org/sr-ec/), приступљено, 19.10.2019.г./

https://www.xxzmagazin.com/dzhordzhe-maryanovich-covek-koji_je_pokorio_rusiju, приступљено: 19.10.2019.г.

интернет извор: <https://naslovi.net/cir/2019-09-08/svet-plus/svetlana-ceca-raznatovic-oborila-rekord-bugarskoj-video/241/> Приступљено 19.10.2019.г.

MUSIC AS A FACTOR OF CROSS-BORDER COOPERATION

Abstract: *The summary of our work is expressed in the analysis of music, and at the same time, as an "economic activity", which is always present in our lives, one way or another. The music of one people reflects the essence and essence of one people. She is his guiding behavior, and according to her, nations are recognized. And while it is sometimes national music, or as it may be called "folk music" and the peculiarity of every nation, today we have that folk music is largely compared and mixed with us close peoples. The music is balanced in sounds, tones, folklore and other peculiarities. The Balkans, in that sense, almost went to great lengths in their diversity, so that, in a way, the necessary cooperation in the field of music, between the peoples, could be reached. Such and such music has transcended the boundaries of its own territory, and is spreading further and further. Again, music has no boundaries, and with the help of modern technical devices, it is also transmitted to other, foreign environments. She is looking for her listeners and therefore friends. Cross-border cooperation must therefore not only be reduced to "the flow of goods and the development of economy and market", but also to the understanding of cultures between close peoples. The economy of everything, including music, comes again at the end of communication, as well as the reciprocity of changing musical models, one music versus another, or more, creating a common music of close peoples. In the paper we used some of the methods of sociological science, such as the method of understanding, the method of observation, and the analysis of the music of close countries and the analysis of individual song lyrics, which are sometimes more dominant than the music itself.*

Key words: *music, homeland, cross-border cooperation, Balkans, neo-folk, rock and roll, serious music.*

5. DRUŠTVENA TRGOVINA KAO ALTERNATIVA „KLASIČNOJ“ ELEKTRONSKOJ TRGOVINI¹

Istraživač pripravnik, Đina Ivanović²
Naučni saradnik, Vladimir Simović³

Rezime: Društvene mreže, kao vid posredovanja, pomažu kupcima da se povežu i da komuniciraju na ličnom nivou, omogućavajući im da dele iskustva o različitom sadržaju. Neki od tih iskustava usmereni su ka robi koja je deo ponude elektronske i društvene trgovine. Kupci iz Srbije su takođe deo tog globalnog fenomena i u tom kontekstu, ovaj rad pruža pregled referentne literature i ukazuje na trenutno stanje inovativnih trgovina u svetu i Republici Srbiji.

Ključne reči: društvena trgovina, elektronska trgovina, društvene mreže

Uvod

Pojava društvenih mreža dovela je do velikih promena u poslovanju firmi kao i promena u ponašanju samih potrošača. Tržište roba i usluga postalo je diferencirano, pa upotreba svih socijalnih mreža iz godine u godinu ima porast i uticaj na prihode firmi. Preporuke proizvoda kao i usluga, u većini slučajeva u prošlosti su se prenosile usmenim putem dok danas njih zamenjuje „lajkovanje“, „komentarisanje“ „tagovanje“, „pinovanje“ „shareovanje“ i ostali termini koji se vezuju za pojam društvenih mreža. Drugim rečima, ovi termini predstavljaju savremeni vid preporuka danas. To dovodi do online kupovine putem web sajtova kompanija ili putem samih društvenih mreža kroz kontakt forme (direktne poruke prodavca usluge ili proizvoda). Firme koje imaju svoje naloge na društvenim mrežama, kako bi privukle što više kupaca putem mreža i uz to se bolje pozicionirale na tržištu, plasiraju različite vidove indirektnog uticaja na svest potrošača. Konkretno gledano, društvena trgovina je pomerila okruženje online kupovine koja je orjentisana na posao, na onu orjentisano ka korisniku (Busalim & Ab, 2016). Ovaj rad je baziran na literaturi koja se bavi ovom tematikom. Pored uvoda, i nekoliko delova koji definišu razlike elektronske i društvene trgovine, u poslednjem delu, komparativnom analizom urađeno je poređenje stanja digitalne pismenosti stanovništva Republike Srbije na osnovnu podataka Republičkog zavoda za statistiku i uz to, poređeno je učešće na društvenim mrežama kao i kupovinu preko interneta.

1 Ovaj rad rezultat je istraživačkih projekata pod šiframa 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateške smernice za ekonomski razvoj i usklađivanje sa zahtevima EU) i 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) koje finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

2 Institut ekonomskih nauka, Srbija; djina.ivanovic@ien.bg.ac.rs

3 Institut ekonomskih nauka, Srbija; vladimir.simovic@ien.bg.ac.rs

Društvena trgovina kroz vreme i njeno poređenje sa elektronskom trgovinom

Pojam društvene trgovine pojavljuje se 2005. godine, usled sve veće komercijalne upotrebe veb lokacija za društveno umrežavanje i mnogih drugih društvenih medija (Curty & Zhang, 2011). Prema Wang i Zhang (2014) definiše se kao trgovina koja uključuje korišćenje društvenih medija koji podržavaju društvene interakcije i pomoć u aktivnostima kupovine kao i prodaje, proizvoda i usluga na mreži i van nje. Počeci se vezuju za „Yahoo’s Shoppisphere” i „Pick list” koje se pojavljuju 2005. godine od strane Yahoo-a (Rothberg, 2005). Odmah nakon plasiranja iste, časopis Guardian (2005) zabeležio je vest Yahoo-a u kojoj se ukratko govori o svrsi novih društvenih mreža „Verujemo da je zajednica kupaca jedan od najboljih izvora za informacije i savete o proizvodu. Shoppisphere je mesto za otkrivanje zanimljivih proizvoda koje su kupci tematski rasporedili u Pick Liste. One se uvek menjaju. Obuhvataju nove liste u „toku proizvoda” i liste sa najvišom ocenom koje su zabavan način za istraživanje novih proizvoda i trendova. Shoppisphere će nastaviti da se razvija kao središte za druge vrste sadržaja koje je stvorio korisnik.” (Wang & Zhang, 2014). U periodu 2006. godine došlo je do prelaska elektronske prodaje na društvene sajtove, nakon toga u 2007. godini Facebook, dodaje opcije gde postaje moguće praćenje kupovina osoba iz sopstvene mreže; dok u toku 2008. godine dolazi do ekspanzije razvoja društvenih mreža u poslovne svrhe (Wang & Zhang, 2014). U periodu 2009, 2010. godine razvoj društvene trgovine ide ka mobilnim telefonima i mobilnim aplikacijama, gde se koren te trgovine bazira na deljenju ideja za kupovinu sa prijateljima preko društvenih medija (Wang & Zhang, 2014). Prema rezultatima istraživanja na preko 6000 ispitanika u periodu od 17 meseci i čiji je fokus društvena trgovina na Facebooku, Twitteru i Pinterestu koje je sproveo Stadd 2013. godine, društveni mediji ostvaruju približno jednake količine prodaje na mreži i u prodavnici; skoro 4 od 10 korisnika Facebooka je reklo da u nekom trenutku od lajkovanja, deljenja ili komentarisanja došlo do kupovine istih i da je 43% korisnika društvenih medija kupilo proizvod nakon deljenja ili favorizovanja na Pinterestu, Facebook ili Twitteru (Barnes, 2014). U tabeli ispod biće hronološki prikazan razvoj društvene trgovine kroz četiri dimenzije: ljudstvo, menadžment, tehnologija i infomacija, koje su definisane kao I-model (information model) od strane Zhang & Benjamin (2007).

Tabela 1. Hronološki razvoj društvene trgovine u I modelu

Godina	Dimenzije	
	Ljudstvo	Menadžment
2005	Ljudi vole da dobijaju i daju savete ostalim kupcima	Strategija koja zadovoljava male firme
2006	Kupci generišu ideje kroz socijalizaciju	Strategija socijalnog iskustva
2007	Socijalni kupci usmereni ka korisnosti i zabavi	Kombinacija offline i online društvene mreže
2008	Korisnici društvenih mreža nisu prijemčivi za marketing	Društvene mreže su dobre za brendiranje, a ne za transakcije; beton sadržajna strategija
2009	tradicionala EC je muški orjentisana, društvena trgovina je ženski orjentisana	višekanalne strategije

DRUŠTVENA TRGOVINA KAO ALTERNATIVA „KLASIČNOJ“ ELEKTRONSKOJ TRGOVINI

2010	društvena trgovina je dobra za borbu protiv deflacije, društvena štednja je više rasprostranjena u Aziji, a društvena zabava u zapadnim zemljama	kulturne perspektive su se pojavile kroz socijalne trgovine
2011	Kupci imaju interes izvan vršnjačkog uticaja	online aukcijski sajтови+Ebay+Facebook, društvena trgovina
	Tehnologija	Informacija
2005	blogovi i sajтови firmi	od strane korisnika
2006	start up socijalni kupovni sajтови, sajтови e trgovine + funkcije društvene mreže	sadržajni sajтови sa kombinacijom istraživanja i kupovine na platformi
2007	funkcija pretraživača i funkcija socijalne mreže	tip informacije: tekst+audio+video
2008	EC + funkcija društvenog umrežavanja; sajтови za društvenu kupovinu	izvori informacija: korisnik zajednice
2009	Twitter i mobilni telefoni	izvori informacija: korisnici i trgovci
2010	iPhone; f-poslovanje (facebook); grupna kupovina aplikacija na Facebook-u	globalni izvor
2011	Facebook, Google+, Twitter kupovina	lokalni sadržaj
	EC = elektronska trgovina	

Izvor: The Evolution of Social Commerce: The People, Business, Technology, and Information Dimensions, Wang i Zhang, 2014.

Prikazani informacioni model koncipiran iz već navedene četiri dimenzije: ljudstva odnosno samih korisnika, tehnologije koju oni upotrebljavaju, menadžmenta čija svrha je usmerenje odnosno strategija i informacije koje dolaze sa različitih strana. Sve ove dimenzije su povezane u određenom periodu, konkretno u tabeli od 2005. do 2011. godine. Prva godina u kojoj se javlja društvena trgovina, 2005. je karakteristična za to da ljudi vole da dobijaju i daju savete kupcima (dimenzija ljudstva), koriste strategiju koja je usmerena na male firme (dimenzija menadžmenta), koriste blogove i same sajtove firmi (dimenzija tehnologija) i informacije dolaze od strane korisnika (dimenzija informacija). Kombinacija pojmova koja je vezana za ovu godinu, može se protumačiti kao fokusiranje na elektronsku trgovinu. Šest godina kasnije, 2011. nakon kontinuiranog razvoja kako tehnologije tako i načina ostvarivanja ciljeva samih korisnika, kupci se preusmeravaju na E-bay, Facebook i ostale društvene medije u kojima preovlađuje lokalni sadržaj.

Razlike prema perspektivi gledanja između elektronske i društvene trgovine, prikazane su u tabeli 2.

		Reference
Funkcionalna	efikasnost vs. društveno(socijalno) umrežavanje	Beisel, 2006
Poslovna vrednost	transakcije vs. Brendiranje	Clawson, 2008
Polna	muški vs. Ženski	Carroll, 2008

Inovacija	socijalna trgovina je novi vid elektronske trgovine	Harkin, 2007; Wang, 2009
Evolucija	socijalna trgovina nije revolucija već evolucija	Kooser, 2008; Marsden 2009a
Dizajn	tradicionalni EC je kataloškog dizajna, socijalno trgovinski dizajn kombinuje virtuelno tržište sa socijalnim mestima za kooperaciju	Khoury, Shen et al., 2008
Proizvodna kategorija	tradicionalni EC sajtovi prodaju primarno prave stvari; socijalni trgovinski sajtovi prodaju virtuelne i prave stvari; kupovina nije glavna funkcija već kategorizacija socijalnih trgovinskih sajtova	Cha, 2009

Izvor: The Evolution of Social Commerce: The People, Business, Technology, and Information Dimensions, Wang i Zhang, 2014.

Perspektiva gledanja od funkcionalne kao osnovne gde je glavna svrha elektronske trgovine sama kupovina proizvoda, društvena trgovina je usmerena ka umrežavanju i deljenju mišljenja između korisnika. Fokus poslovne vrednosti elektronske trgovine je na transakcijama, a društvene trgovine na samom brendiranju proizvoda i prodavaca. Podela prema 'polu' trgovine je orjentisana ka samim karakteristikama ovih dveju trgovina, gde se klasična elektronska definiše kao muška (jednostavna i izričito na trgovinu usmerena) dok društvena, kao ženska, poseduje karakter emotivnosti (povezivanje ljudi i deljenje mišljenja).

Na osnovu izvora koji se pojavljuju od 2005. a potom i narednih godina, može se zaključiti da se globalizacijom, uz razvoj informacionih tehnologija, menja i svest potrošača kao i njihova percepcija gledanja na same proizvode. Rezultat toga je analogni razvoj društvene trgovine, kao novi vid elektronske. Brzina napredovanja nije jednaka u svesti potrošača kao u tehnologiji, ali ima tendenciju da se sinhronizuje u nekom narednom periodu.

Poređenje društvene i elektronske trgovine prema prednostima i manama

Kada se danas govori o kupovini proizvoda i usluga i njenom izboru, uglavnom se sve svodi na dodavanje određenog prodavca na društvenim mrežama poput Facebooka ili Instagrama, ili na pretraživanje interneta i određenih blogova kao i sajtova, koji nude informacije koje su nam potrebne. Najčešći razlozi se vezuju za to da svi žele da na efikasniji i pregledniji način, uz što manje troškove, dođu do samog proizvoda. Web sajtovi koji su prethodnici društvenih mreža i danas imaju značajan uticaj na svest potrošača, međutim neretko se dešava da isti nisu ažurirani, nemaju dovoljno informacija koje bi pomogle pri kupovini ili one ne daju sigurnost potrošačima. Društvene mreže su spojile katalog proizvoda (ili usluga) sa povratnim informacijama (feedback) o istim od strane poznatih ili nepoznatih ljudi. To pomaže kupcu da vrši selekciju i samim tim dođe do potrebnog proizvoda. Sa druge strane, benefiti za prodavca ili proizvođača su raznoliki, ali se najčešće ogledaju u racionalizaciji raspodele sredstava u kome društvene mreže danas, uglavnom imaju jači uticaj pri izboru. Prema istraživanju Li C.Y. & Cheng Y. (2018) niska efikasnost transakcija preusmerava potrošače sa e-trgovine na sajt za društvenu trgovinu. Word Of

DRUŠTVENA TRGOVINA KAO ALTERNATIVA „KLASIČNOJ“ ELEKTRONSKOJ TRGOVINI

Mouth, definisana kao sva neformalna komunikacija usmerena na druge potrošače o vlasničkoj upotrebi, korišćenju ili karakteristikama određene robe i usluga ili njihovih prodavaca, predstavlja važnu determinantu ponašanja potrošača (Hennig-Thurau et al., 2003). Razvoj interneta, a potom i svih servisa na istom, doveo je do razvoja electronic word of mouth-a (EWOM). EWOM je povezan sa time da feedback-ovi sa online medija, mogu biti dobijeni od strane prijatelja, poznanstava i kolega, putem lične komunikacije, ali i od bezbroj drugih ljudi, inače nepoznatih, koji su imali iskustva sa relevantnim proizvodima (Hennig-Thurau et al., 2003). Hennig-Thurau et al. su 2000. godine uradili istraživanje u Nemačkoj na preko 2.900 ljudi. Rezultat istraživanja predstavljaju izvedeni motivi (videti tabelu 3) koji navode kupce da se informišu o kupovini pre njene realizacije. Informisanje se vrši kroz čitanje različitih članaka drugih kupaca na online platformama. Za potrebe ove analize, korišćena je Likertova skala 1-5, gde 1 predstavlja potpuno slaganje sa značajem motiva a 5 potpuno neslaganje. Uprosečene vrednosti su prikazane u tabeli 3 u koloni M (mean).

Tabela 3. Motivi i njihov značaj za kupce

	M
Redukcija rizika	2.027
Redukcija vremena istraživanja	2.155
Učenje o upotrebi proizvoda	2.579
redukcija neusaglašenosti	2.912
utvrđivanje društvenog položaja	2.529
pripada virtualnoj zajednici	2.854
plata	3.253
saznati koji proizvodi su novi na tržištu	2.954

Legenda: 1= potpuno se slažem, 5= potpuno se ne slažem

Izvor: Electronic Word-of-Mouth: Motives for and Consequences of Reading Customer Articulations on the Internet, Hennig-Thurau et al., 2003.

Na osnovu tabele možemo zaključiti da informisanje kupaca o proizvodima na online platformama smanjuje rizik od pogrešnog izbora prilikom kupovine. To navodi na zaključak da kupci prelaze sa e-trgovine na društvenu trgovinu gde je moguće pre kupovine, dobiti povratne informacije.

Rezultati istraživanja Li C.Y. & Cheng Y. (2018), doneli su određeni broj zaključaka u poređenju ove dve vrste kupovine, od kojih su u nastavku navedeni najbitniji:

- da je e-trgovina efikasna, dok je društvenoj trgovini efikasnost na drugom mestu posle društvenih ciljeva (povezivanje ljudi)
- društvena trgovina podržava kreacije sadržaja i doprinose korisnicima olakšavanjem kupovine i prodaje proizvoda
- društvena trgovina obezbeđuje okruženje u kojem su članovi psihološki prisutni, primaju podršku od drugih članova, osećaju se blisko, upoznati su sa drugim članovima; ili im pomažu da otkriju lične informacije kako bi se uspostavio lični identitet
- beneficije sa društvenih medija koje nude trgovinu, imale su najjači efekat na promenu interesa, zatim na socijalnu podršku, društvenu prisutnost i

samopredstavljanje Shadkam & O'Hara (2013) naveli su da društvena trgovina u kombinaciji sa mrežnim medijima podržava društvene interakcije, poboljšavajući iskustvo kupovine na mreži. Liang et al. (2012) otkrili su da dobijanje podrške od ostalih članova povećava potrošačke namere pri korišćenju sajtova za društvenu trgovinu.

- bez obzira da li potrošači imaju visok ili nizak nivo relevantnog ličnog iskustva, efekti društvene prisutnosti i socijalne podrške na prebacivanje namera nisu bili neznatni (sa e-trgovine na društvenu)

U narednoj tabeli je prikazan odnos teorijski izvedenih motiva i razloga koji su sa njima povezani, prema istraživanju Hennig-Thurau, et al., (2003)

Tabela 4. Teorijski izvedeni motivi i razlozi koji su povezani sa njima

Teorijski izvedeni motivi	Razlozi
Redukcija rizika	doprinosi od strane drugih kupaca pomažu da se donese prava odluka prilikom kupovine
	benefiti od tuđe kupovine proizvoda pre kupovine svog proizvoda ili usluge
Redukcija vremena istraživanja	informisanje o kvalitetu proizvoda brže nego negde drugde
	prilikom kupovine skraćuje se vreme iste, zbog informisanja na takvim sajtovima(socijalnim)
Utvrđivanje društvenog položaja	moгуćnost poređenja svog mišljenja o proizvodu sa tuđim (moгуćnost poistovećivanja)
	poređenje svoje procene sa drugim
Redukcija neusaglašenosti	čitanjem se može dobiti potvrda o donošenju dobre odluke
	čitanjem i saznanjem da nismo jedini koji imamo određeni problem, čini da se osećamo bolje
Pripadnost virtuelnoj zajednici	dobro se osećam kao deo takve zajednice
	volim da učestvujem u iskustvima drugih članova zajednica
Informisanje o novim proizvodima na tržištu	zainteresovanost o novim proizvodima
	upoznavanje sa temama koji su sada "in"
Plata*	dobijanje nagrade za čitanje i vrednovanje doprinosa
	omogućavanje da zarade još par nemačkih maraka
Učenje o upotrebi proizvoda	pronalaženje pravih odgovora prilikom poteškoća sa proizvodom
	Pronalaženje saveta i rešenja za moje poteškoće

*zbog nagrade prilikom popunjavanja upitnika

Izvor: Prema Hennig-Thurau T. i Walsh G. 2003.

Na osnovu prethodno iznete argumentacije o razlikama između društvene i elektronske trgovine, motivima za izbor načina kupovine kao i njihove važnosti za kupce, možemo zaključiti da isti prelaze sa elektronske trgovine na društvenu iz više razloga. Glavni motiv za to se navodi smanjenje, odnosno redukcija rizika. Skepticizam, koji se javlja kao posledica nedovoljnog informisanja, dovodi do poređenja načina kupovine i racionalnog donošenja odluke pri izboru proizvoda i usluga.

Republika Srbija – stanje i perspektive

U narednom delu biće prikazani u tabelama zvanični podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije i to:

- upotreba elektronske trgovine (e-commerce) kod pojedinaca u periodu 2009-2018. godine u %
- podela preduzeća koja imaju veb sajt, prema veličini u % u periodu 2009-2018. godine
- podela preduzeća koja primaju porudžbine putem veb-sajta ili mobilne aplikacije, prema veličini u %
- podela preduzeća koja su naručivala proizvode putem veb-sajtova ili mobilne aplikacije, prema veličini u %

Važnost ovih podataka ogleda se u prikazivanju stanja u zemlji koje nam može pomoći pri zaključivanju o korišćenju e-trgovine i društvene trgovine, kao i njihovog značaja za stanovništvo i preduzeća. Tabela 5 prikazuje upotrebu elektronske trgovine kod stanovništva u periodu od 9 godina, gde su ponuđene 4 opcije za deklarisanje.

Tabela 5. Upotreba elektronske trgovine (e-commerce) kod pojedinaca u periodu od 2009-2018. godine u %

Period	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Nikada nije koristio/la	87.4	87	81.9	73.3	64.5	59.5	57.7	54.6	49.9	45.4
U poslednja 3 meseca	6.5	6.1	9.3	16.6	19.3	21.6	22.7	26.3	28.3	30.9
Pre više od 3 meseca(manje od 1 godine)	4	4.5	5.1	5.4	9.2	10.2	10.6	12	13	14.6
Pre više od godinu dana	2.1	2.4	3.7	4.7	7	8.8	9	7.1	8.8	9.1

Izvor: Republički zavod za statistiku

Kao što se iz tabele može videti upotreba elektronske trgovine je iz godinu u godinu rasla, odnosno učešće onih koji je nikada nisu koristili, se smanjuje. U 2009. godini iznosio je 87.4% dok u 2018. godini je taj procenat 45.4%. Kada govorimo o učestalosti kupovine na taj način, 2018. godine u odnosu na 2017. godinu, taj procenat se povećao, odnosno više ljudi je u poslednja tri meseca (od dana testiranja) elektronski kupovalo.

Na narednoj tabeli prikazano je učešće malih, srednjih i velikih preduzeća koji imaju veb sajt u periodu 2009-2018.

Tabela 6. Podela preduzeća koja imaju veb sajt, prema veličini u %

	Period									
Veličina preduzeća	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UKUPNO	67	67.5	67.6	73.8	73.8	74	75.2	80.8	80.4	82.6
Mala (10-49 zaposlenih)	62.5	62.8	63.2	70.3	69.1	71	71.2	77.9	76.9	80.1

Istraživač pripravnik, Đina Ivanović Naučni saradnik, Vladimir Simović

Srednja (50-249 zaposlenih)	79.8	82.1	79.3	84.1	87.7	81.5	88	89.8	92.1	90.4
Velika (250 i više zaposlenih)	81	86.7	89	89.3	87	93.7	92.9	93.9	93.6	94.8

Izvor: Republički zavod za statistiku

U tabeli 6 je prikazano koliko procenata malih, srednjih i velikih preduzeća poseduje veb sajt. Ova informacija je potrebna kako bi se ustanovilo koliko su veb sajtovi firmi, koje posluju na teritoriji Srbije (domaćih), dostupni stanovništvu za kupovinu. Tabela 5, gde se vidi rast elektronske trgovine, može se porediti sa tabelom 6. Ukoliko bi firme odlučile da nemaju veb sajt, analogno tome pojedinci bi imali manje mogućnosti za domaću elektronsku kupovinu. Kao i sam rast elektronske trgovine kod pojedinaca tako i veb sajtovi firmi, iz 2018. godine u odnosu na 2009. godinu beleže porast.

Sledeća tabela je fokusirana na prodaju odnosno primanje narudžbina od strane pojedinaca. Sama tabela prikazuje upotrebu elektronske trgovine (veb sajt kao deo nje) i spremnost pojedinaca na istu.

Tabela 7. Podela preduzeća koja primaju porudžbine putem veb-sajta ili mobilne aplikacije, prema veličini u %

	Period									
Veličina preduzeća	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
UKUPNO	19.9	20	20.7	20.7	20.9	21.2	22.9	23.3	23.8	26.3
Mala (10-49 zaposlenih)	19.8	17.1	18.4	18	22.8	21.1	23.6	22.5	22	25.8
Srednja(50-249 zaposlenih)	19.8	30.1	20	27.6	15.4	23.4	21.8	23.9	27.7	26.3
Velika (250 i više zaposlenih)	21.8	26.8	23	23.8	22.3	14.4	14.6	34.5	41	34.3

Izvor: Republički zavod za statistiku

Preduzeća koja primaju porudžbine putem veb sajta ili mobilne aplikacije (deo njih je iz tabele 6) nisu imale kontinuiran rast i stabilan tok, s obzirom da je kod malih preduzeća došlo do blagog pada u 2009. godini u odnosu na 2008., 2011. u odnosu na 2010. godinu, 2013. godine u odnosu na 2012. godinu, 2015. u odnosu na 2014. godinu, 2016. u odnosu na 2015. godinu. Srednja preduzeća imaju pad u 2010. godini za čak otprilike 10% u odnosu na prethodnu godinu, 2012. godini u odnosu na prethodnu godinu, 2014. u odnosu na 2013. i 2017. u odnosu na 2016. godinu.

Velika preduzeća su, takođe, imale pad u odnosu na prethodnu godinu u 2010,2012, 2013. i 2017. u odnosu na prethodnu, 2016. godinu. Razlog koji stoji iza ovih blagih padova može biti u smanjenoj kupovnoj moći stanovništva, preferencijama ili s druge strane veličini preduzeća s obzirom da ona nekada određuje mogućnost tehničko tehnološke opremljenosti i investiranja u nove vidove poslovanja kao i na prilagođavanje novim vidovima tražnje na tržištu.

Na osnovu tabele može se videti da se godine ne poklapaju kada je došlo do pada za sve veličine preduzeća, dok 2013. godina vezuje mala i velika, a srednja i velika vezuje 2010, 2012. i 2017. godina. Mala i srednja preduzeća nemaju iste periode pada primanja porudžbina.

DRUŠTVENA TRGOVINA KAO ALTERNATIVA „KLASIČNOJ“ ELEKTRONSKOJ TRGOVINI

Kada poredimo tabelu 6 sa tabelom 7, vidimo da se za mala preduzeća poklapa godina 2013. gde je došlo do pada učešća preduzeća koji imaju sajt kao i učešća preduzeća koja primaju porudžbine putem veb-sajta ili mobilne aplikacije. Srednja preduzeća imaju poklapanje u 2014. dok velika imaju u 2013. godini istovetno malim.

Nakon prodaje proizvoda preduzeća preko veb sajtova, potrebno je ustanoviti koliko preduzeća naručuju njima potrebne proizvode preko tuđih vidova elektronske trgovine. Tabela 8 bavi se ovom tematikom.

Tabela 8. Podela preduzeća koja su naručivala proizvode putem veb-sajtova ili mobilne aplikacije, prema veličini u %

	Period									
Veličina preduzeća	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
UKUPNO	22.4	23.3	32.5	40.1	40.2	40.4	40.3	41	41.4	41.9
Mala (10-49 zaposlenih)	21.9	21.8	27.9	38.2	38.5	39.4	42.7	39.4	39.3	40.7
Srednja(50-249 zaposlenih)	24.1	28.4	48.6	59.1	40.1	44.6	35.2	44.9	46.5	43.6
Velika (250 i više zaposlenih)	24.4	26.5	41.4	57.3	49.9	42.4	N/A	51.9	59.6	56.7

Izvor: Republički zavod za statistiku

Suprotno prethodnoj tabeli, ova tabela prikazuje učešće preduzeća koja su naručivala proizvode putem veb sajtova ili mobilnih aplikacija. Za sva preduzeća možemo da tvrdimo da kontinualnost ne postoji. Najveće učešće malih preduzeća bilo je u 2014. godini kada je iznosilo 42.7%, kod srednjih 2011. godine a kod velikih 2016. godine.

Na osnovu istraživanja Bradić-Martinović, et al. (2018) urađen je pregled pojedinačnih digitalnih veština poznavanja online servisa kod anketiranog stanovništva, od kojih su u tabeli izvedene online kupovina i online prodaja. Ovaj deo je značajan s obzirom da pojedinci čine stanovništvo, a njihove sposobnosti su potrebne kako bi se razvila elektronska pa i društvena trgovina.

Tabela 9. Pregled pojedinačnih digitalnih veština kod anketiranog stanovništva u %

Poznavanje online servisa	2015	2017
Online kupovina (u poslednjih 12 meseci)	22.5	30.7
Online prodaja	21	17.8

Izvor: Bradić-Martinović A. i dr. (2018)

U toj tabeli rezultati su dobijeni analizom na 2355 ispitanika u 2015. godini i 2759 ispitanika u 2017. godini, u 2015. godini 22.5% od anketiranih, kupovalo je online i taj procenat se povećao u 2017. godini. na 30.7%. Dok online prodaja anketiranih pojedinaca u 2015. godini iznosi 21% a u 2017. dolazi do pada i iznosi 17.8%. Na osnovu ovog pregleda, možemo sumirati da pojedinci ređe prodaju online, što je i očekivano (suprotno preduzećima), dok online kupovina raste. Blagi porast iz 2017. u odnosu na 2015. godinu rezultiran je većim brojem ispitanika ali i samim porastom korišćenja online alatki.

Zaključak

Sami pojmovi elektronske i društvene trgovine, nedovoljno su spomenuti i istraživani, kako od strane inostranih autora tako skoro da nisu uopšte kod domaćih. Na osnovu toga, možemo zaključiti da je nedovoljno pažnje posvećeno istim, kao i njihovom uticaju na razvoj industrije. Ogroman jaz postoji između istraživanog na pomenutu tematiku i realan razvoj ovih vidova trgovine u svetu. Danas osnovni načini komunikacije svedeni su na društvene medije, gde se uz društvena umrežavanja i sama trgovina odvija. Data tematika koja je usmerena ka društvenoj trgovini, nije istraživana od strane Republičkog zavoda za statistiku te zbog toga nije bilo izvodljivo prikazati učešće trgovine na društvenim mrežama u Republici Srbiji. Iz analiziranih stranih radova, hronološki se mogao povezati razvoj elektronske i društvene trgovine, kao i prikazati sam njen značaj u datom periodu. Motivi koji su izvedeni iz studije nemačkih autora, rezultirali su time da je glavni motiv u donošenju odluka pri kupovini smanjenje rizika. To se vodi time da kupci teže racionalizaciji i efikasnosti, a sa druge strane i prodavci teže istim pojmovima. Racionalizaciji pri trošenju sopstvenih sredstava a opet, efikasnosti pri prodavanju proizvoda i usluga. Glavni cilj za obe strane je višak sredstava, kod kupaca za neke nove proizvode ili štednju, za prodavce za rast i razvoj poslovanja ulaganjem ili akumulacijom sredstava. Situacija u Srbiji vezano za e-trgovinu kod preduzeća, ima u proseku trend rasta, međutim nedovoljno praćen rastom razvoja načina poslovanja i tehnologije. Stanovništvo, iako ima trend u razvoju svojih digitalnih veština, i dalje određene veštine imaju nisku procentnu stopu. Preporuke za dalje istraživanje bi bile usmerene ka empirijskom dokazivanju određenih profila ponašanja pojedinaca, kroz anketiranje stanovništva u pogledu kupovine preko društvenih mreža i uopšte njihovih sposobnosti i zainteresovanosti za taj način nabavljanja proizvoda. Nakon rezultata tog istraživanja, usmerenje bi vodilo ka 'influencerima' i njihovo brendiranje proizvoda kao i taj uticaj na kupovinu tih reklamiranih proizvoda. Polazna pretpostavka bi bila da oni utiču na rast prodaje određenih proizvoda, kao i na njihove supstitute.

LITERATURA:

- Barnes, N. G. (2014). "Social Commerce Emerges As Big Brands Position Themselves to Turn "Follows", "Likes" and "Pins" into Sales". American Journal of Management, vol. 14(4)
- Bradić-Martinović A., Banović J., Pavlović D. (2018) Digitalne veštine u Republici Srbiji „U kojoj meri smo izloženi drugoj digitalnoj podeli?“
- Busalim, A. & Razak, A. & Hussin, C. (2016). Understanding social commerce: A systematic literature review and directions for further research. International Journal of Information Management
- Curry, R. & Zhang, P. (2011). Social Commerce: Looking Back and Forward. U: Proceedings of the American Society for Information Science and Technology, USA: American Society for Information Science and Technology

- Hennig-Thurau, T. & Gwinner, K. & Walsh, G. & Gremler, D. (2003). Electronic Word of Mouth: Motives for and Consequences of Reading Customer Articulations on the Internet. *International Journal of Electronic Commerce* 4. 51-74
- Li C.Y & Cheng Y. (2018). The power of a thumbs-up: Will e-commerce switch to social commerce? *Information & Management Volume* 55(3), 340-357
- Liang, T.P. & Ho, Y.T. & Li, Y.W. & Turban, E. (2011). What Drives Social Commerce: The Role of Social Support and Relationship Quality. *International Journal of Electronic Commerce*. 16. 69-90
- Republički zavod za statistiku, Baza podataka. Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija-pojedinci i preduzeća, <https://data.stat.gov.rs/?caller=SDDb>, pristupljeno: 10.Oktobar 2019.
- Rotherberg D. (2005). "Yahoo Unleashes a User-Plugged Shoposphere," u: eWeek.com, preuzeto sa <https://www.eweek.com/news/yahoo-unleashes-a-user-plugged-shoposphere>, pristupljeno: 03. Septembar 2019.
- Shadkam, M. & O'Hara, J. (2013). Social Commerce Dimensions: The Potential Leverage for Marketers. *Journal of Internet Banking and Commerce*. 18.
- Wang, C. & Zhang, P. (2012). The Evolution of Social Commerce: The People, Business, Technology, and Information Dimensions. *Communications of the Association for Information Systems*
- Zhang, Ping & Benjamin, Robert. (2007). Understanding information related fields: A conceptual framework. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. 58. 1934-1947

SOCIAL COMMERCE AS AN ALTERNATIVE TO "CLASSICAL" ELECTRONIC COMMERCE

Abstract: *Social networks, as a form of mediation, help customers connect and communicate on a personal level, allowing them to share experiences about different content. Some of these experiences are geared towards merchandise that is part of the e-commerce offering. Buyers from Serbia are also part of this global phenomenon and in this context, this paper provides an overview of reference literature and indicates the current state of innovative stores in the world and the Republic of Serbia.*

Key words: *social commerce, electronic commerce, social networks*

6. ČETVRTA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA - PORUKE ZA REINDUSTRIJALIZACIJU REPUBLIKE SRBIJE

Vanredni profesor Vladimir Mičić¹

Rezime: Četvrta industrijska revolucija se odnosi na razvoj „Industrija 4.0“, promenu proizvodne paradigme i digitalizaciju. Četvrta industrijska revolucija pruža važne poruke za sprovođenje ponovne industrijalizacije R. Srbije. Osnovni cilj rada jeste da ukaže na značaj digitalizacije, efikasnog razvoja „Industrija 4.0“ i reindustrijalizaciju putem razvoja novih pametnih industrija budućnosti. Koncept „Industrija 4.0“ je vezan za digitalizaciju i razvoj i primenu niza novih visokih tehnologija u prerađivačkoj industriji. Razvojne performanse ukazuju da inovacioni procesi sporo utiču unapređenje tehnološkog nivoa prerađivačke industrije R. Srbije usled nedovoljnih tehnoloških inovacija proizvoda i procesa, ali i ulaganja. Rezultati ovog istraživanja su korisni kreatorima industrijske i inovacione politike jer ukazuju na stanje i neke od ključnih pravaca promena kako bi se stvorili uslovi za razvoj „Industrija 4.0“ digitalizaciju i reindustrijalizaciju.

Ključne reči: Četvrta industrijska revolucija, „Industrija 4.0“, digitalizacija, inovacije, industrijska politika, reindustrijalizacija

Uvod

Industrijske revolucije karakterišu radikalne i brze promene. One su pokretane inovacijama u tehnici i tehnologijama i novim načinima proizvodnje, što je dovelo do fundamentalnih promena u ekonomskog i društvenog sistema. Tokom procesa razvoja industrije menjanje načina proizvodnje je uslovljeno tehničkim i tehnološkim inovacijama, pronalascima i usavršavanjem proizvoda, mašina i tehnologija. Prvu industrijsku revoluciju pokrenula je parna mašina, drugu električna energija i pokretna traka radi masovne proizvodnje, a treću automatizacija i robotizacija proizvodnje zahvaljujući elektronici, računarima i informaciono-komunikacionim tehnologijama (IKT) (Mičić, 2017).

Četvrta industrijska (r)evolucija je nova, odnosi se na razvoj „Industrija 4.0“ ili umreženih „pametnih“ industrija i fabrika budućnosti, što je povezano i sa konceptom smart (inteligentne) proizvodnje i specijalizacije (McCann & Ortega-Argiles, 2015; Wang, et al., 2016). Smatra se da je koncept „Industrija 4.0“ glavni pokretač Četvrte industrijske revolucije, a da se ona zasniva na nizu novih trendova i tehnologija, pre svega na veštačkoj inteligenciji, znanju i novim generacijama digitalnih tehnologija i infrastrukture, veštačke inteligencije, mašinskog učenja, robotike, interneta, nanotehnologije, genetske modifikacije, novih vrsta i načina skladištenja energije i informacija, kvantnog računarstva,

¹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, R. Srbija, micicv@kg.ac.rs

genetike i biotehnologije. Opšteprihvaćeno je da se nova industrijska revolucija u osnovi temelji na digitalnoj revoluciji (Stankovic, et al., 2017).

S tim u vezi, predmet istraživanja ovog rada Četvrta industrijska revolucija, kao poruke za sprovođenje procesa reindustrijalizacije Republike Srbije (R. Srbije). Osnovni cilj istraživanja da ukaže na značaj digitalizacije, efikasnog razvoja „Industrija 4.0“ i reindustrijalizaciju putem razvoja novih pametnih industrija budućnosti. Centralno istraživačko pitanje jeste kakve su performanse prerađivačke industrije R. Srbije u vreme nastajuće Četvrte industrijske revolucije, posebno u odnosu na članice EU iz okruženja, ali i one koje dobro napreduju u digitalizaciji i razvoju „Industrija 4.0“, kao vizije reindustrijalizacije EU. Metod analize biće korišćen za uočavanje promena, značaja i izazova Četvrte industrijske revolucije, kao i koncepata „Industrije 4.0“ i nove industrijske paradigme. U radu će biti korišćen komparativni metod prilikom poređenja tehnoloških promena prerađivačke industrije R. Srbije i odabranih članica EU.

Karakteristike i značaj Četvrte industrijske revolucije

„Četvrta industrijska revolucija je zasnovana na fuziji niza savremenih tehnoloških inovacija u različitim poljima, utemeljenih na tehnologiji digitalne revolucije u čijem su središtu veštačka inteligencija, nanotehnologija i mobilni uređaji. Platforme ovih inovacija, a naročito mobilnih uređaja, pružaju mogućnosti kreiranja znanja, transfer i pristup. One velikom brzinom umnožavaju inovacije koje generišu i nove oblike tehničke i društvene komunikacije. Inovacije istovremeno deluju na razvoj društva, njegovu strukturu i dinamiku, vrednosni sistem, kao i na svakodnevni život ljudi“ (Bazić, 2017).

„Glavni pokretač Četvrte industrijske revolucije je napredak u veštačkoj inteligenciji, nanotehnologiji, 3-D štampi, genetskom inženjeringu i drugim savremenijim područjima nauke. Brzina, obim i priroda promena imaju potencijal da promene industrije i preduzeća, odnosno imaju potencijal da transformišu industrije iz realnog, ali i uslužnih sektora ekonomije, zdravstva, obrazovanja“ (Đuričin & Vuksanović, 2016).

Četvrta industrijska revolucija u poređenju sa prethodnim se razvija eksponencijalnim tempom, a u odnosu na Treću razlikuje po brzini, obimu i uticaju. Širina i dubina promena utiču na transformaciju celokupnih sistema proizvodnje, menadžmenta i upravljanja (WEF, 2016). Njen početak se vezuje za 2011. godinu i „Sajam industrijskih tehnologija“ u Hanoveru. Posle toga je postala važna industrijska tema, zbog ekonomija članica EU i načina na koji da izađu iz recesije i budu konkurentnije. Četvrta industrijska revolucija promovisana je kao ideja reindustrijalizacije, rasta konkurentnosti članica EU.

Osnovne karakteristike Četvrte industrijske revolucije su: (1) pametni sistemi proizvodnje, kao što su pametne fabrike i pametni proizvodi, ali i logistika, marketing i pametne usluge sa fokusom na individualne potrebe korisnika; (2) horizontalna integracija, u smislu integracije preduzeća i potrošača, tj. novi poslovni modeli; (3) transformacija lanca vrednosti, i životnog ciklusa proizvoda; (4) ubrzan razvoj kroz povećanje fleksibilnosti i smanjenje troškova industrijskih procesa (Bazić, 2017).

Četvrti talas tehnološkog napretka i nove digitalne tehnologije donose koristi prerađivačkoj industriji rastom produktivnosti, prihoda, zaposlenosti, i investicija. Proces

proizvodnje će biti fleksibilan i omogućiti će ekonomičnu proizvodnju malih serija proizvoda. U industriji ova revolucija dovodi do stvaranja i proizvodnje novih proizvoda i usluga, kao i povećanja produktivnosti, smanjenja troškova, što utiče na ekonomski rast i razvoj. Posledice su strukturne promene, nova radna mesta, rasta tražnje za obrazovanim radnicima, ali i ukidanje nekih radnih mesta i zanimanja (Rüßmann, et. al, 2015).

Četvrta industrijska revolucija i „pametne fabrike“ stvaraju svet virtuelnih i fizičkih proizvodnih sistema da se uključe u globalnu i fleksibilnu saradnju. To omogućava prilagođavanje proizvoda i kreiranje novih poslovnih modela. Ova industrijska revolucija ne pokriva samo pametne i međusobno povezane mašine i sisteme. Njene dimenzije su znatno veće i šire, jer se poklapaju sa otkrićima u različitim oblastima. Veza između tehnologija i njihove interakcije u fizičkom, digitalnom i biološkom polju, je ono što Četvrtu značajno razlikuje od prethodnih industrijskih revolucija (Xu, David & Kim, 2018).

Kod Četvrte industrijske revolucije inovacije i tehnologije uvode se mnogo brže nego u prethodnim, koje u nekim delovima sveta još uvek nisu u potpunosti dovršene. Činjenica da je skoro manje od petine sveta još uvek nije u potpunosti iskusilo Drugu industrijsku revoluciju, budući da preko milijarde ljudi još uvek nema pristup električnoj energiji. Ovo se odnosi i na Treću industrijsku revoluciju, jer više od polovine svetske populacije, uglavnom iz zemalja u razvoju, još nema pristup internetu. Pored brzine i obima, Četvrta industrijska revolucija je takođe jedinstvena zbog sve veće koordinacije različitih disciplina i otkrića i njihove integracije (Shwab, 2017).

Četvrta industrijska revolucija započela je kao vizija reindustrializacije i oporavka članica EU, a pre svega, značaja je zbog rasta zaposlenosti. Ona dovodi do promena u obrazovanju. Dolazi do velikih promena i u strukturi obrazovnih profila i zanimanja. Poslovi koji se vide kao najpotrebniji u budućnosti su oni koji se odnose na analizu podataka, kreiranje i razvoj softvera i aplikacija. Tehnološke inovacije sve više nameću potrebu za doživotnim učenjem, razvojem zanimanja i prekvalifikacijom (Bazić, 2017).

Kako se odvija Četvrta industrijska revolucija industrijska preduzeća nastoje da iskoriste nove i tehnologije u razvoju kako bi dostigle viši nivo efikasnosti proizvodnje. Zbog toga preduzeća traže radnike sa novim veštinama. Da bi se iskoristio potencijal industrije će morati da formulišu strategiju radne snage spremne da odgovori izazovima inovacija. Ključno je identifikovanje promena zanimanja koje se odvijaju i poslova koji gube na značaju. Značajno je identifikovanje mogućnosti novih tehnologija za povećanje efikasnosti rada i poboljšanje kvaliteta posla, a posebno praćenje razvoja relevantnih veština, kao i ulaganje u usavršavanje i transformaciju radne snage (WEF, 2018).

Promene i izazovi Četvrte industrijske revolucije

Četvrta industrijska revolucija donosi značajne promene i izazove. Sigurno da je najznačajna promena i izazovi u novim i efikasnim tehnologijama. Pored ovoga se mogu izdvojiti kao veoma važne sledeće promene i izazovi (Vujović, 2019):

- 1) Dubok uticaj na dinamiku i strukturu industrije. Pojam industrija je dobio šire značenje. Podrazumeva sposobnost organizovanja proizvodnje robe i usluga kako bi se odgovorilo na potrebe tržišta. Primarni sektor, kao što je poljoprivreda,

integrisan je u prerađivačku industriju i obogaćen inovacijama i znanjem. Isto tako, proizvodi sa visokom dodatom vrednošću su povezani sa uslugama.

- 2) Potreba za novom industrijskom politikom. Odnosi se na zahtev za promenama koje se tiču novog tipa industrijske strategije i politike. U skladu sa širim značenjem industrije, industrijska politika predstavlja skup aktivnosti koje imaju za cilj da omoguće i olakšaju strukturne promene i usmere industrijski razvoj u željenom pravcu. „Pametna proizvodnja i digitalizacija zahtevaju „pametnu“ industrijsku, obrazovnu i inovativnu politiku (Mičić & Savić, 2019).
- 3) Digitalna globalizacija. Kompleksna transformacija ekonomije, društva i kulture. Zasniva se na naučnim i tehnološkim unapređenjima u oblasti veštačke inteligencije, robotizacije, novih materijala, nanotehnologije.
- 4) Promena uloge obuke i obrazovanja. Sistem obrazovanja, obuke i učenja mora da se prilagodi izmenjenim okolnostima koje stvara nova industrijska revolucija.

Obrazovni sistem mora da osposobi radnu snagu da se prilagodi tehnološkim promenama. Potrebna znanja i veštine neophodno je razviti pre uključivanja na tržište rada i nastaviti sa usavršavanjem tokom radnog veka. Tržište rada koje se formira sa novom industrijskom revolucijom ima i izazove i mogućnosti. Kako preduzeća formulišu strategije transformacije poslovanja i radne snage, one imaju mogućnost da iskoriste nove tehnologije, uključujući automatizaciju, da povećaju stvaranje ekonomske vrednosti kroz nove aktivnosti, poboljšaju kvalitet posla u tradicionalnim i novonastalim zanimanjima, i uvećavaju veštine zaposlenih kako bi dostigli svoj pun potencijal za obavljanje novih poslova sa visokom dodatom vrednošću (WEF, 2018).

Četvrta industrijska revolucija će imati ogroman uticaj na globalnu ekonomiju, koja će biti velika i složena da će se jedan poseban uticaj teško izdvojiti. Uticaj koji će ona imati na ekonomski rast deli ekonomiste. Jedni imaju kritički stav prema tehnologiji i tvrde da je digitalna revolucija već pružila maksimalni doprinos i da je njen uticaj na produktivnost završen. Drugi, sa optimističnim pogledom na tehnologiju, tvrde da su inovacije na prekretnici, i da će se postići povećanje produktivnosti i veći ekonomski rast. U industrijama se uvodi tehnologija koja stvara potpuno nove načine zadovoljavanja potreba. Uticaj na poslovanje se smatra neizbežnim pomakom od jednostavne digitalizacije, koja je obeležila Treću industrijsku revoluciju, do mnogo složenijeg oblika inovacija i digitalizacije (Shwab, 2017).

Nekada se od ekonomija sa nižim BDP *per capita* očekivalo da se razvijaju kroz industrijalizaciju koristeći niskokvalifikovanu radnu snagu. U vreme Četvrte industrijske revolucije, nije jednostavno predvideti put razvoja zemalja, s obzirom da su troškovi tehnologija i kapitala niži, ali njihov uspeh zavisi od brojnih faktora. Automatizacija će smanjiti mogućnost razvoja koji se oslanja na niske troškove rada u prerađivačkoj industriji. Rast u nekim zemljama u razvoju je vođen uslugama, dok novoindustrijalizovane zemlje započinju deindustrijalizaciju mnogo pre nego što je to bio slučaj sa razvijenim. IKT omogućavaju brz prenos ideja, tehnologija i nematerijalnih proizvoda, otvarajući nove mogućnosti procese reindustrijalizacija zemlja u razvoju (WEF, 2018).

Četvrta industrijska revolucija odnosi se na razvoj „Industrija 4.0“ koje menjaju paradigmu proizvodnje od centralizovane do decentralizovane pametne proizvodnje.

„Industrije 4.0“ predstavljaju kompjuterizaciju proizvodnje i stvaranje pametnih fabrika budućnosti, kod kojih se fizički objekti integrišu u informacionu mrežu. Proizvodni sistemi su vertikalno umreženi sa poslovnim procesima u fabrikama, i horizontalno povezani sa mrežama stvaranja vrednosti kojima je moguće upravljati u realnom vremenu. „Interakcija implementiranih sistema, baziranih na specijalnim softverima i korisničkom interfejsu, koji je integrisan u digitalne mreže, stvara novi funkcionalni sistema za horizontalnu i vertikalnu integraciju“ (Chukalov, 2017).

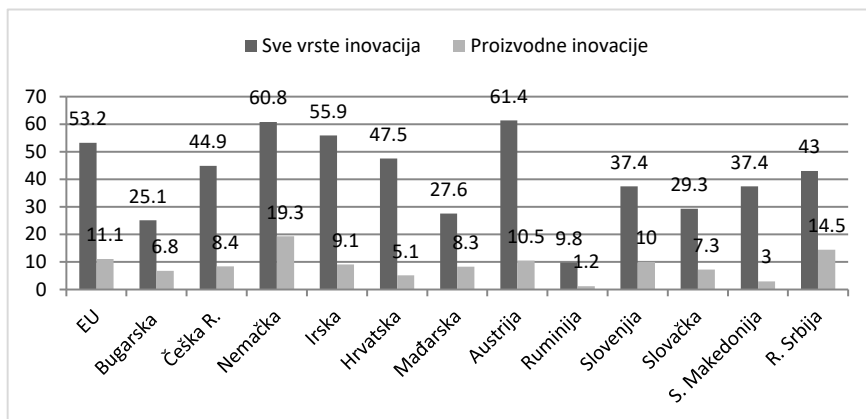
Razlika između industrije i usluga sve je nejasna. Digitalne tehnologije su povezane sa proizvodima i uslugama u hibridne. Kod pametnih fabrika, sajber fizički sistemi i mreže prate fizičke procese, kreiraju virtualni fizički sistem i donose odluke. Upotrebom interneta stvari i sajber fizičkih sistema mašine komuniciraju i sarađuju međusobno i sa ljudima, dok putem interneta usluga učesnici u lancu vrednosti koriste interne i među organizacijske usluge. Podaci se prikupljaju tokom celog životnog ciklusa proizvoda. Ovo generiše optimizaciju pametnih, fleksibilnih lanaca snabdevanja i distribucije, kao i efikasnu upotrebu mašina i opreme. Preduzeća su u stanju da donose brže, pametnije odluke, brzo reagujući na zahteve, uz minimiziranje troškova (Stankovic, et al., 2017).

Očekivanja su da će „Industrija 4.0“ uticati na četiri načina na promenu industrijske paradigme, kao i strukturu prerađivačke industrije. Pre svega, promenom i poboljšanjem odnosa fabrika i prirode, fabrika i lokalne zajednice, fabrika i lanaca vrednosti i fabrika i ljudi (Santos, et al., 2017). Promenu industrijske paradigme donose nove tehnologije što omogućuje da se proizvodi brže, čistije, po nižoj ceni. Veće novostvorene vrednosti biće rezultat inovacija koje će promeniti proizvodnju. Kada tehnološka rešenja budu integrisana u proizvode i mreže, ona će olakšati načine na koji su proizvodi dizajnirani, proizvedeni i korišćeni. Razlika između jeftinih proizvoda masovne proizvodnje i više cene za prilagođene proizvode biće smanjene zbog broja i vrsta proizvoda. Nove digitalne tehnologije doneće personalizaciju uz direktni doprinos kupaca dizajnu, biće omogućena proizvodnja prilagođenih proizvoda u kraćim proizvodnim ciklusima, sa nižim troškovima. Proizvođač i kupac zajedno će učestvovati u kreiranju proizvoda (Foresight, 2013).

Performanse prerađivačke industrije Republike Srbije

Anketa o inovacijama pokazuje da je učešće preduzeća prerađivačke industrije R. Srbije koja su uvele barem jednu vrstu inovacija 43,0% u 2016. godini (Slika 1). Učešće je ispod proseka EU, a iznad učešća nekih od posmatranih zemalja iz okruženja, ali je znatno ispod članica EU koje su predvodnice digitalizacije (Nemačka Irska, Austrija). Kada se radi o inovacijama proizvoda i procesa učešće inovativnih preduzeća je znatno niže. Reč je o nedovoljnom broju tehnoloških inovacija proizvoda i procesa, ali i neefikasnim mehanizmima praktične primene rezultata naučno-istraživačke aktivnosti prerađivačke industrije. Unapređenje digitalizacije nije samo pitanje inovacija i ulaganja.

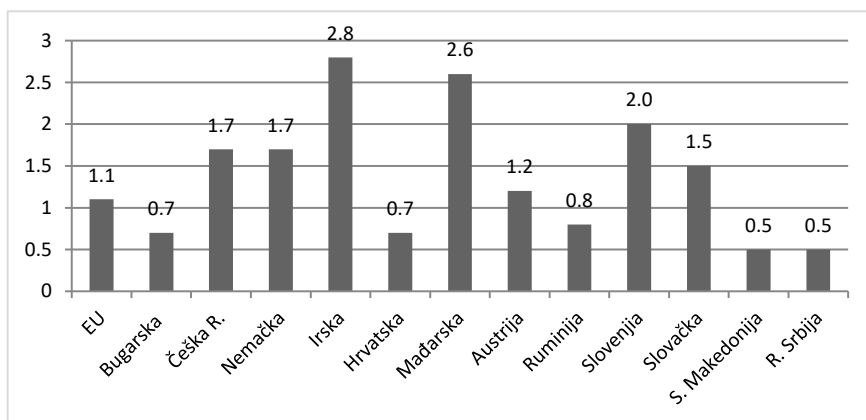
Slika 1. Anketa za merenje inovacija – prerađivačke industrije R. Srbije, 2016 u %

Izvor: Autor na osnovu Baze podataka Eurostata, 2019.

U visokotehnološkoj proizvodnji prerađivačke industrije R. Srbije zaposleno je 0,5% ukupno zaposlenih u 2018. godini, dok je ovaj procenat u EU 1,1 (Slika 2). Ovo učešće se razlikuje između posmatranih zemalja, gde prednjače Irska i Mađarska. U EU prosečna stopa rasta zaposlenosti u visokotehnološkoj industriji bila je negativna tokom perioda 2011-2018. godina usled posledica ekonomske krize.

Slika 2. Zaposlenost u visokotehnološkoj proizvodnji, u 2018. godini

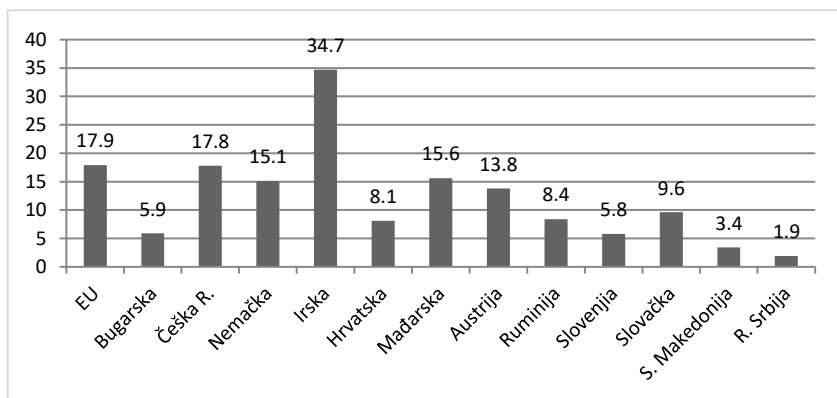
Izvor: Autor na osnovu Baze podataka Eurostata, 2019.

Visokotehnološki proizvodi čine 17,9% ukupnog izvoza iz EU u 2018. godini, sa priličnim razlikama među posmatranim članicama (Slika 3). Najveće učešće, kao i rast učešća, imaju Irska, Nemačka, Austrija, kao predvodnice digitalizacije, ali i zemlje koje imaju jaku industrijsku bazu, poput Češke, ali i Mađarske. U pogledu kvaliteta i izvoza visokotehnoloških proizvoda prerađivačka industrija R. Srbije zaostaje u odnosu na članice EU. Podaci ukazuju da u izvozu dominiraju proizvodi koji su intenzivni prirodnim resursima i nisko kvalifikovanim i jeftinim radom. Nije značajnije poboljšanje tehnološki nivo proizvodnje industrije, a digitalizacija je uslov rasta izvoza. U narednom periodu neophodne su

ČETVRTA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA - PORUKE ZA REINDUSTRIJALIZACIJU R. SRBIJE

intenzivne strukturne promene, koje bi uticale na povećanje tehnološkog nivoa proizvodnje i izvoza, putem inovacija i njihove komercijalizacije, ali i transfer tehnologije iz inostranstva.

Slika 3 Izvoz visokotehnoloških proizvoda u ukupnom izvozu u 2018. godini

Izvor: Autor na osnovu Baze podataka Eurostata, 2019

U odnosu na posmatrane članice EU izvoz visokotehnoloških proizvoda R. Srbije značajno odstupa. Grupe proizvoda Elektronike-telekomunikacija i Vazduhoplovstva, činili su 29,2% visokotehnološkog izvoza, što je znatno manje u od proseka EU u 2017. godini, sa 15,1% slede ih Farmaceutski proizvodi, 12,9% Kompjuteri i 11,8% Naučni instrumenti. Ostale grupe učestvuju sa 31% u izvozu.

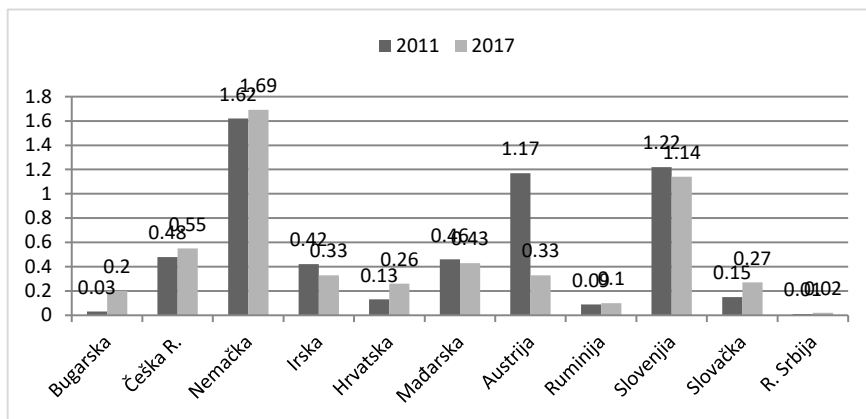
Tablela 1. Izvoz visokotehnoloških grupa proizvoda u izvozu u 2017. godini, u %

	Elektronika-telekomunikacije	Vazduhoplovstvo	Kompjuteri	Farmacija	Naučni instrumenti	Ostalo
EU	28,2	17,5	12,4	18,7	13,4	9,8
Bugarska	48,3	2,7	10,6	13,1	13,6	11,7
Češka R.	43,0	2,8	38,8	1,8	6,3	7,3
Nemačka	26,7	18,5	9,5	15,0	19,1	11,2
Irska	16,6	14,9	7,8	48,9	10,6	1,2
Hrvatska	19,6	2,1	3,1	47,4	7,7	20,1
Mađarska	45,5	0,6	19,8	8,8	13,9	11,4
Austrija	40,4	3,5	6,2	30,3	9,3	10,3
Rumunija	62,0	1,5	3,9	2,7	21,4	8,5
Slovenija	25,6	4,6	7,2	26,1	15,8	20,7
Slovačka	76,6	0,2	13,2	0,9	3,8	5,3
S. Makedonija	82,9	0,0	1,8	11,6	1,2	2,5
R. Srbija	26,6	2,6	12,9	15,1	11,8	31,0

Izvor: Autor na osnovu Baze podataka Eurostata, 2019

Nivo ukupnih izdataka za istraživanje i razvoj u BDP-a porastao je u od 2011. sa 1,24% na 1,36% BDP-a u 2017. godini. Uprkos povećanju učešća koji su zabeležili, EU zaostaje za Japanom (3,6%), SAD (2,7%) i Kinom (2,0%). Pored smanjenja učešća, Nemačka prednjači kada se posmatra visina iznosa izdvajanja prerađivačke industrije za istraživanje i razvoj u BDP-a (Slika 4).

Slika 4 Ulaganje u istraživanje i razvoj prerađivačke industrije, % BDP-a

Izvor: Autora na osnovu Baze podataka Eurostata, 2019

Podaci o učešću ukupnih izdataka za istraživanje i razvoj u BDP-a su izuzetno nepovoljni za R. Srbiju kada se posmatraju izdvajanja prerađivačke industrije. Republika Srbija zaostaje u odnosu na sve posmatrane industrije. Reč je o relativno niskim iznosima, a radi se i vrlo skromnim apsolutnim iznosima, naročito imajući u vidu važnost prerađivačke industrije u kojoj je koncept „Industrija 4.0“ sveobuhvatan i novi trend. Cilj povećanja ulaganja u istraživanje i razvoj prerađivačke industrije trebalo da bude digitalizacija, stvaranje i primena znanja, razvoj novih proizvoda i procesa.

Proces ponovna (re)industrijalizacije

U tranzicionom periodu došlo je do prevremene deindustrijalizacije privrede i devastacije industrije, što je ekonomski rast i razvoj R. Srbije učinilo neodrživim. Deindustrijalizacija je dovela do pada učešća industrijske proizvodnje u BDP-a, stvaranju dodate vrednosti i zaposlenosti. Situacija u pogledu učešća ovih indikatora je poboljšana od 2015. godine. Ono što je primetno jeste rast produktivnosti rada u prerađivačkoj industriji. Stope rasta produktivnosti rada prerađivačke industrije su uglavnom visoke i pozitivne. Pri tome, stope rasta produktivnosti rada više su od stopa rasta dodate vrednosti, što znači da je rast produktivnosti više posledica smanjenja broja zaposlenih nego povećanja fizičkog obima proizvodnje i novostvorene vrednosti (Mičić & Savić, 2019).

Podaci o inovacijama, zaposlenost u visokotehnološkoj proizvodnji, izvozu visokotehnoloških proizvoda, i ulaganjima u istraživanje i razvoj prerađivačke industrije, pokazuju na spore tehnološke promene, a da postojeća struktura industrije nije u mogućnosti da obezbede održivi ekonomski razvoj, kao i povećanje životnog standarda. U cilju ostvarenja stabilnog ekonomskog razvoja, potrebna je ponovna industrijalizacija i reindustrijalizacija R. Srbije. Industrijalizacija zato što su pojedine aktivnosti devastirane i zahtevaju da se krene od početka, a reindustrijalizacija zato što nisu iskorišćene sve mogućnosti Treće industrijske revolucije i kako bi istoremeno stvorila propulzivnija struktura i razvoj „Industrija 4.0“.

Činjenica je da su „Industrije 4.0“ pokretač i nosilac održivog ekonomskog rasta i razvoja, s obzirom na to da su nivo razvoja i konkurentnost industrije u korelaciji sa intenzitetom reindustrijalizacije i kvalitetom strukture prerađivačke industrije. Rezultati istraživanja ukazuju da razvijenije industrije članice EU imaju efikasnije strukturne promene i propulzivnu proizvodnju, koja stvara veću dodatnu vrednost. Pored nivoa industrijskog razvoja, to je i rezultat stvaranja uslova i podsticanja razvoja „Industrija 4.0“. Budući održivi razvoj ekonomije R. Srbije direktno će zavisi od brzine, intenziteta promena i stvaranja moderne i propulzivne sektorske privredne strukture, posebno razvoja moderne proizvodne strukture i razvoja „Industrija 4.0“ (Mičić, 2017). Zbog toga je neophodno na značaj reindustrijalizacije.

Reindustrijalizacija je strukturna transformacija industrije u pravcu veće dodate vrednosti, zaposlenosti, stvaranju novih visokotehnoloških baziranih industrija i više znanjem intenzivnih proizvoda koji će služiti novim tržištima. Povezuje se sa pojavom novih tehnoloških mogućnosti. One pomažu da se postojeće zrele industrije mogu regenerisati kroz radikalnu promenu proizvodne tehnologije ili da radikalnim tehnološkim inovacijama mogu biti stvorene nove industrije (Savić, Ilić & Mičić, 2015).

Reindustrijalizacija je proces transformacije ekonomske strukture, zasnovan na dinamičnom razvoju novih tehnologija, automatizacije, robotizacije, i primene industrijskih metoda i organizacije proizvodnje kako u industriji, tako i u drugim sektorima. U tom smislu, reindustrijalizacija označava prodor novih industrijskih tehnologija, alata i metoda rada u sve oblasti ljudske aktivnosti, pri čemu industrija ima vodeću ulogu u tom procesu. Industrijska proizvodnja je značajan pokretač ekonomskog rasta i glavni je izvor stvaranja dodate vrednosti i porasta zaposlenosti (Pokrajac, et al., 2016)

Reindustrijalizacije razvijenih tržišnih privreda se vezuje za promenu osnovne razvojne paradigme, prema kojoj uspešan razvoj nije više u posedovanju prirodnih resursa i kapitala u funkciji masovne prerade prirodnih materijala u standardizovane proizvode, već primarno zavisi od raspoložive tehnologije i inovacija, obrazovanja i motivacije radne snage i veština obezbeđenja saradnje sa ključnim partnerima u lancu reprodukcije od dobavljača, proizvođača do potrošača i korisnika (Jakopin, 2011).

Temelji reindustrijalizacije jesu obrazovanje, istraživanje i inovacije. Takođe, to su faktori od značaja za razvoj jake, dinamične i održive industrijske baze, koja doprinosi strukturnim promenama i održivom ekonomskom rastu. Osim toga, doprinosi stvaranju novih radnih mesta, ekološkoj efikasnosti, razvoju novih proizvoda sa visokom dodatnom vrednošću i stvaranju ekonomije zasnovane na znanju. Reindustrijalizacija doprinosi rastu industrijske produktivnosti, ali doprinosi i rastu produktivnosti drugih sektora i to putem obima ulaganja u nove tehnologije. Ovaj proces je u centru novog modela ekonomskog rasta i razvoja većeg broja visoko razvijenih i brzorastućih ekonomija (Mičić, 2017).

U industrijski razvijenim zemljama, proces deindustrijalizacije je prerastao u proces reindustrijalizacije, tj. sa početkom deindustrijalizacije istovremeno je počela da se sprovodi i reindustrijalizacija. Proces razvoja industrije danas se razlikuje u odnosu na iskustvo razvijenih zemalja na početku industrijalizacije i Prve industrijske revolucije, kao i zemalja u razvoju koje su se brzo industrijalizovale u vreme Druge i Treće industrijske revolucije. Brojne ekonomije sa višim BDP *per capita* u proteklih decenija su doživele

deindustrijalizaciju, ali se ona odvijala i postala je sve češća i u zemljama sa srednjim BDP *per capita*. Izazov industrijalizacije danas je za sve izazov reindustrijalizacije.

Reindustrijalizacija se može posmatrati kao stalno povećanje učešća industrijske proizvodnje u BDP-a i zaposlenosti, što ne znači da je u pitanju obrnuta deindustrijalizacija. Reindustrijalizacija predstavlja veći izazov, zahteva veći napor nego što je to bio slučaj na početku industrijalizacije. Reindustrijalizacija može biti posebno neophodna u zemljama u kojima je došlo do prevremene deindustrijalizacije. Teško izgraditi izgubljene i dislocirane proizvodne kapacitete zbog brojnih faktora, kao što su gubitak tržišta, kapitala, znanja i veština, što može otežati reindustrijalizaciju u odnosu na slučaj da se održavala ranija pozicija kontinuiranom proizvodnjom (Tregena, 2011).

Zaključak

Četvrta industrijska revolucija se odnosi na razvoj „Industrija 4.0“, promenu proizvodne paradigme i digitalizaciju ekonomije. Ona utiče da se prevaziđe nedostatak resursa i poveća životni standard. Ona je dovela do značajne transformacije ekonomske teorije i evolucije paradigme održivog razvoja. Unapređenje digitalizacije poslovnih i proizvodnih odnosa nije samo pitanje inovacija i ulaganja.

Ispoljeni efekti i kretanja u svetskoj ekonomiji u prve dve decenije ovoga veka pokazuju da u dugom roku nema održivog ekonomskog rasta i razvoja bez razvijene i visoko konkurentne prerađivačke industrije. EU je prihvatila činjenicu da se bez jake industrijske baze ne može. Smatra se da je rešenje u reindustrijalizaciji i izgradnji digitalizovanih, modernih i tehnološki sofisticiranih, ekološki i energetski efikasnih „Industrija 4.0“, koje zapošljavaju visoko kvalifikovanu i obučenu radnu snagu. Činjenica je da prerađivačke industrije članica EU koje koriste nove digitalne tehnologije stvaraju znatno viši nivo dodate vrednosti i zaposlenost. Zbog toga ne čudi stav EU da su „Industrije 4.0“ vizija procesa reindustrijalizacije, i u centru su novog modela ekonomskog rasta EU.

Cilj ponovne industrijalizacije R. Srbije jeste rast konkurentnosti industrije. Time bi se obezbedio rast proizvodnje, zaposlenosti, izvoza, kao i životnog standarda. Izazovi ponovne industrijalizacije su brojni i zahtevaju dosta napora i ulaganja. Ponovno povećanje učešća industrije u BDP-u i zaposlenosti zahteva više napora u odnosu na slučaj sa početka ili tokom industrijalizacije. Uzrok toga je i promena razvojne paradigme, prema kojoj privredni razvoj R. Srbije sve više zavisi od faktora koji su osnova reindustrijalizacije, nastanka novih znanjem i tehnologijom intenzivnih industrija i proizvoda, a ne samo prirodnih resursi, kapital i jeftina radna snaga.

Rezultati ovog istraživanja su korisni kreatorima industrijske i inovacione politike jer ukazuju na stanje i neke od ključnih pravaca promena kako bi se stvorili uslovi za razvoj „Industrija 4.0“, digitalizaciju i reindustrijalizaciju. Značajno je ukazati i na ograničenja rada. Povezanost i relacije između tehnoloških promena, inovacija i „Industrija 4.0“ su složene prirode. U radu nije korišćena kompleksnija metodologija i statistička analiza tehnoloških kriterijima kojom bi se obuhvatio veći broj faktora i njihov uticaj na tehnološke promene i uslove razvoja „Industrija 4.0“. Stoga bi buduće istraživanje moglo biti usmereno na faktore

i uslove razvoja, kao i na ispitivanje stavova i mišljenja privrednika o perspektivi njihovog razvoja.

LITERATURA

- Bazić, J. R. (2017), Trendovi promena u društvu i obrazovanju koje generiše Četvrta industrijska revolucija, *Sociološki pregled*, 51(4), 526-546.
- Chukalov, K. (2017). Horizontal and vertical integration, as a requirement for cyber-physical systems in the context of industry 4.0. *Industry 4.0*, 2(4), 155-157.
- Đuričin, D., & Vuksanović, I. (2016). The future of Serbia and how to survive it: catching up and convergence with the eu. *Ekonomika preduzeća*, 64(1-2), 15-36.
- European Commission. (2019d). *Eurostat database*. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/science-technology-innovation/data/database>.
- Jakopin, E. (2011). The framework of new Serbian industrial policy. *Ekonomika preduzeća*, 59(1-2), 73-88.
- McCann, P., & Ortega-Argilés, R. (2015). Smart specialization, regional growth and applications to European Union cohesion policy. *Regional Studies*, 49(8), 1291-1302.
- Mićić, V. (2017), Ekonomski razvoj Republike Srbije determinisan sektorskom strukturom privrede, *Ekonomski horizonti*, 19 (1), 31-43.
- Mićić, V., Savić Lj., (2019), *Razvojne performanse i konkurentnost industrije Republike Srbije*, U: Leković, V., Veselinović, P., (ur.) Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 31-52.
- Pokrajac, S., Nikolić, M., Filipović, M., Josipović, S., & Vasić, M. (2016), Industrial competitiveness as a basis of Serbian reindustrialization, *Journal of Applied Engineering Science*, 14(2), 248-259, str. 249.
- Rüßmann, M., Lorenz, M., Gerbert, P., Waldner, M., Justus, J., Engel, P., Harnisch, M. (2015). *Industry 4.0 The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries*, The Boston Consulting Group, 5-12.
- Santos, C., Mehra, A., Barros, A. C., Araújo, M., & Ares, E. (2017). Towards Industry 4.0: an overview of European strategic roadmaps. *Procedia Manufacturing*, 13, 972-979.
- Savić, Lj. Ilić, M. i Mićić, V. (2015), *Ekonomika industrije*, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 95-98.
- Schwab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. Currency. Geneva: World Economic Forum, 91-93.
- Stankovic, M., Gupta, R., & Figueroa, J. (2017). *Industry 4.0 Opportunities behind the challenge*. United Nations Industrial Development Organization, 8-9.

- Tregenna, F. (2011). *Manufacturing productivity, deindustrialization, and reindustrialization* (No. 2011, 57). Working paper//World Institute for Development Economics Research, 5-19.
- Vujović, D. (2019), The challenges of income convergence at times of the fourth industrial revolution. *Ekonomika preduzeća*, 67(1-2), 73-82.
- Wang, S., Wan, J., Zhang, D., Li, D., & Zhang, C. (2016). *Towards smart factory for industry 4.0: a self-organized multi-agent system with big data based feedback and coordination*. *Computer Networks*, 101, 158-168.
- WEF. (2018). The future of jobs report 2018. World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 6-44.
- Xu, M., David, J. M., & Kim, S. H. (2018). The fourth industrial revolution: opportunities and challenges. *International journal of financial research*, 9(2), 90-95.

FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION – MESSAGES FOR REINDUSTRIALIZATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The Fourth Industrial Revolution is about the development of Industry 4.0, the paradigm shift and digitization. The Fourth Industrial Revolution provides important messages for the reindustrialization of R. Serbia. The main objective of the paper is to point out the importance of digitization, efficient development of Industry 4.0 and reindustrialization through the development of new smart industries of the future. The concept of Industry 4.0 is related to the digitization and development and application of a number of new high technologies in the manufacturing industry. Development performance indicates that innovation processes are slow to influence the advancement of the technological level of the R. Serbia processing industry due to insufficient technological innovation of products and processes, but also investment. The results of this research are useful to the makers of industrial and innovation policy, as they indicate the state and some of the key directions of change in order to create the conditions for the development of Industry 4.0 digitalization and reindustrialization.*

Key words: *Industry 4.0, Fourth Industrial Revolution, Digitization, Innovation, Industrial Policy, Reindustrialization*

7. UTICAJ TURIZMA NA REGIONALNI RAZVOJ

Doc. dr Marija Lakićević¹
Dr Milica Žarevac Bošković²
Dr Zorica Sagić³

Rezime: *Turizam ima veliki uticaj na ekonomski razvoj privrede naročito industrijski nerazvijenih regiona sveta. Imajući u vidu visok turistički potencijal koji poseduju određeni regioni sveta izuzetno je značajno uticati i raditi na poboljšanju njihove turističke ponude čime bi se u neku ruku nadomestili ekonomski nedostaci regiona. S tim u vezi polazna osnova ovog rada bila je da se ispituju ekonomski i neekonomski efekti turizma na regionalni razvoj.*

Ključne reči: *regionalni razvoj, turizam, ekonomski i neekonomski efekti turizma.*

Uvod

Istovremeno sa razvojem svetske privrede menja se i struktura delatnosti, odnosno učešće pojedinih sektora u društvenom proizvodu, nacionalnom dohotku i zapošljavanju radne snage. Krajem XX i početkom XXI veka, osnovna strukturalna promena u svetskoj ekonomiji ogleda se kroz rastući broj usluga, odnosno značajno učešće tercijarnog sektora privredivanja u koje spada i turizam. Skoro da ne postoji moderna država čija privreda ne poseduje značajan udeo sektora usluga, naročito turizma (Bartoluci et al., 2011). Dugo vremena je vladalo opšteprihvaćeno pravilo da je turizam samo izvedena, posledična pojava privrednog razvoja. Ovakav dugogodišnji stav se objašnjavao time da pozitivni uticaji turizma na privredni razvoj ukazuju na posledično postojanje prethodno dostignutog nivoa opšteg društvenog i privrednog razvoja. Ključni faktori koji igraju ulogu u pokretanju razvoja turizma su pre svega rezultat brzog privrednog razvoja određenog regiona. Imajući u vidu činjenicu da su se privreda i privredni razvoj pojavili pre turizma, turizam se na svom početku smatrao samo posledicom privrednog razvoja (Bakić, 1996). Međutim, kasnija istraživanja turizma ukazala su na to da razvoj turizma utiče i na ostale privredne i društvene delatnosti to jest na ukupni privredni razvoj određenog regiona. U ovoj situaciji i sa ovakvim gledištem, turizam je prepoznat ne samo kao posledica regionalnog privrednog razvoja već i kao njen značajan faktor. Značaj turizma i njegov doprinos ukupnom regionalnom razvoju prepoznat je još od strane Hunzikera i Krapfa 1942. godine. Ova dva istraživača su u svojim istraživanjima dokazali da zavisno od ulaznih i izlaznih turističkih tokova, turizam može da ima i pozitivne, ali i negativne efekte na veličinu i stepen regionalnog ekonomskog razvoja.

¹ Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Univerzitet u Kragujevcu, Srbija, marija.lakicevic@kg.ac.rs

² Visoka tehnička škola strukovnih studija Kragujevac, Srbija, zarevac.milica@gmail.com

³ Visoka škola strukovnih studija Užice, Srbija, zoricasagic@gmail.com

Turizam utiče na redistribuciju nacionalnog dohotka u svetskim okvirima, ali takođe i na redistribuciju dohotka između sektora i kompanija u okviru nacionalne ekonomije (Bartoluci et al., 2011). Počevši od ovog istraživanja, pažnja mnogih teoretičara usmerena je na analiziranje različitih ekonomskih uticaja turizma na regionalni razvoj određenih područja, naročito onih u kojima industrija i ostale privredne grane nisu razvijene te u neku ruku nisu ekonomski prosperitetni. Upravo se u ovakvim regionima, ukoliko postoji turistički potencijalno, izuzetno mnogo ulaže u turističku ponudu koja bi na neki način nadomestila ekonomsku nerazvijenost i doprinela razvoju samog regiona koji bi postao konkurentan u odnosu na ostale regione. Imajući u vidu navedene činjenice, cilj ovog rada je bio da na prvom mestu istaknu ekonomski, ali i neekonomski benefiti koje ostvaruje turizam određenih regiona što sve zajedno utiče na prosperitet datih destinacija.

Ekonomski uticaji turizma na privredu

Savremeni turizam ima brojne funkcije koje su međusobno povezane čineći jedinstvenu celinu koja ima snažan uticaj na regionalni ekonomski razvoj određenog mesta (**Dobre, 2005**). Osnovne funkcije turizma, kao privredne grane, mogu se podeliti na dve grupe:

- ekonomske funkcije turizma (primarne funkcije) i
- neekonomske funkcije turizma (sekundarne ili posledične funkcije).

Turistička potrošnja koja se može definisati kao potrošnja turista u mestima koje posećuju, predstavlja osnovu razumevanja ekonomskih uticaja turizma. Bez obzira na činjenicu da se određeni ekonomski efekti osećaju i u privredi zemlje i regiona iz kojih turisti dolaze, ipak se prilikom analize ekonomskog uticaja turizma, pre svega, analiziraju efekti turističke potrošnje na privredu zemlje i regiona koje turisti posećuju. U savremenoj literaturi postoje različite klasifikacije za sagledavanje ekonomskih efekata turizma na privredu. Jedna od najčešće korišćenih u domaćoj literaturi jeste podela na direktne i indirektne efekte na privredu (Bartoluci et al., 2011).

Prema ovoj podeli se kao najvažniji direktni uticaji turizma na privredu navode sledeći:

- uticaj na društveni proizvod i nacionalni dohodak,
- uticaj na razvoj turističke privrede,
- uticaj na platni bilans,
- uticaj na stepen zaposlenosti stanovništva,
- uticaj na vrednost investicije i
- uticaj na brži razvoj nedovoljno razvijenih zemalja i regiona.

Indirektni uticaj turizma se odnosi na njegov uticaj na poljoprivredu, industriju i građevinarstvo. Potrošnja koju ostvaruju strani turisti ima višestruki uticaj na privredu zemlje u celini a naročito na ekonomski prosperitet konkretnog turističkog regiona tj. destinacije (Dobre, 2005).

Uticaj turizma na društveni proizvod i nacionalni dohodak

U teoriji postoji visok stepen saglasnosti oko stava da se turizam ne može smatrati stvaraoцем društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, ali da ipak turistička potrošnja i

posredno i neposredno utiče na društveni proizvod i nacionalni dohodak. Posredno, turistička potrošnja utiče tako što podstiče razvoj oblasti materijalne proizvodnje koje su u ulozi dobavljača turističke privrede, dok neposredno utiče po osnovu preliivanja dohotka iz drugih zemalja (Vujić, 2009). Naime, ovaj neposredan uticaj turizam ostvaruje preko prometa stranih turista preko koga se, posredstvom ostvarene inostrane turističke potrošnje, vrši direktno preliivanje inostrane akumulacije u turističke destinacije i privredu posećene zemlje (Dobre, 2005). To je razlog velike zainteresovanosti zemalja za razvoj inostranog turizma i njegova ključna prednost u odnosu na domaći turizam (koji utiče na preraspodelu novčanih sredstava unutar granica jedne zemlje). U razvijenim turističkim zemljama koje ostvaruju visoke prihode od stranih turista i beleže značajne procenete učešća ovih prihoda u društvenom proizvodu, vidljiv je značaj direktnog uticaja turizma na društveni proizvod. Prema podacima Svetske turističke organizacije u 1995. godini visoko učešće prihoda od stranih turista u društvenom proizvodu zabeležile su sledeće razvijene turističke zemlje: Singapur (10,5%), Hong Kong (6,8%), Austrija (6,7%), Španija i Grčka (4,8%), Portugal (4,5%) itd. Pored direktnog uticaja turizma na društveni proizvod i ostvareni nacionalni dohodak, često se spominje i razmatra njegovo delovanje na teritorijalnu preraspodelu kako u svetskim okvirima tako i u okviru konkretnih regiona zemalja (Dobre, 2005). Na svetskom nivou turizam predstavlja značajan faktor preliivanja društvenog proizvoda iz privredno razvijenih zemalja sveta u zemlje sa nižim stepenom privredne razvijenosti. Takođe, razvoj domaćeg turizma može da doprinese ravnomernijem razvoju svih regiona jedne zemlje, tako što preko potrošnje turista obezbeđuje preliivanje dohotka iz privredno razvijenih u privredno nedovoljno razvijene regione, koje su sa druge strane turistički razvijene. Zahvaljujući takvim uticajima na društveni proizvod i nacionalni dohodak, turizam može da predstavlja značajan činilac ukupnog privrednog razvoja regiona (Dulčić, 2001).

Uticaj turizma na platni bilans

Platni bilans predstavlja sumarni iskaz ekonomskih transakcija stanovnika neke zemlje ili regiona sa ostatkom sveta u posmatranom vremenskom periodu. Značaj pojedinih pozicija u platnom bilansu zavisi od zastupljenosti primarnih, sekundarnih i tercijarnih delatnosti u strukturi ekonomije, stepena privrednog razvoja kao i uključenosti u međunarodnih tokova roba, usluga i proizvodnih faktora. Često ističe da se uticaj turizma na regionalnu ili nacionalnu ekonomiju osetio najpre kroz platni bilans zemlje i da je ovo jedna od najznačajnijih ekonomskih funkcija turizma. Turizam predstavlja veoma značajan izvor deviznih sredstava zbog čega ga svrstavaju u značajne izvozne grane. Za regiona zemlje koji su se izdvojili kao značajni receptivni turistički centri na međunarodnom turističkom tržištu, devizni priliv od turizma predstavlja najvažniju stavku prihoda u platnom bilansu i veoma snažan faktor ukupnog razvoja privrede (Dulčić, 2001). Umesto izvoza robe ovde se „uvozi“ potrošač odnosno turista čija potrošnja u datoj turističkoj destinaciji predstavlja osnov deviznog priliva. Ova vrsta izvoza ima brojne prednosti u odnosu na klasični izvoz roba i usluga: određene vrste roba koje ne mogu biti predmet razmene u okviru međunarodne trgovine, kao što su prirodne i kulturne ili socijalne karakteristike i blaga zemlje mogu biti valorizovane kroz turizam (Keča & Dukonić, 2001). Ovakve karakteristike određenog regiona privlače turističku tražnju i indirektno se „prodaju“ na turističkom tržištu u obliku viših cena za turističke proizvode. Određene vrste proizvoda koji su specifični za region ili zemlju bivaju

„izvezeni“ tako što su prodati stranim turistima koji su posetili zemlju ili region. Izvoz koji zemlja ostvaruje putem prodaje svojih dobara stranim turistima rezultira visokim profitom, ne samo zbog prethodno pomenutih viših cena nego i zbog činjenice da su u ovom slučaju i troškovi niži. Sa druge strane, kvarljivi proizvodi, kao na primer poljoprivredni proizvodi, koji se prodaju turistima u zemlji, mogu jednostavno da ne odgovaraju za izvoz zbog nedovoljno razvijene infrastrukture i upravljanja izvoznim tokovima (Dulčić, 2001). Zbog ovih prednosti turizam se vidi kao relativno jeftin, a lak način devizne strane zarade koji je neophodan za investiranje u razvoj. Pošto se danas mnoge zemlje sveta suočavaju sa problemima deficita platnog bilansa, međunarodni turizam može da pomogne da se ublaže ovi problemi i doprinese obezbeđenju finansijskih resursa potrebnih za ekonomski i društveni razvoj. Većina turističkih regiona zbog toga nastoji da kroz aktivnu turističku politiku poveća potrošnju stranih turista i na taj način utiče na formiranje optimalne ravnoteže između nepovoljnog trgovinskog i platnog bilansa u celini (Keča & Dukonić, 2001).

Značaj turizma kao izvozne grane najbolje se vidi i iz podataka Svetske turističke organizacije (WTO) i Međunarodnog monetarnog fonda (International Monetary Fund - IMF), prema kojima je međunarodni turizam vodeća izvozna kategorija u svetu koja prevazilazi čak i automobilsku i hemijsku industriju (Dulčić, 2001). Sa druge strane, regionalni turizam danas predstavlja najznačajniju pojedinačnu stavku u ukupnoj vrednosti izvoza roba i usluga. Turizam je takođe jedna od pet vodećih izvoznih kategorija za 83% svih zemalja, i glavni izvor deviza za najmanje 38% zemalja sveta. Zemlje i regioni sa slabo razvijenim industrijskim sektorom ili sa samo nekoliko mogućnosti za razvoj alternativnih izvoznih sektora imaju razvijen turizam koji im predstavlja osnovni izvor deviznih prihoda. Najnoviji podaci Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD) ukazuju na turizam kao glavni izvor deviznih prihoda za jednu trećinu zemalja u razvoju i skoro polovinu najmanje razvijenih zemalja sveta. Kako utiče pozitivno na ekonomiju određene zemlje, tako isto pozitivno utiče na ekonomiju celog regiona. Turizam osim na aktivu platnog bilansa takođe utiče i na pasivu i to preko izdataka stanovništva za putovanja u inostranstvo koja se mogu tretirati i kao „nevidljivi uvoz“ (Dulčić, 2001). Ova strana uticaja turizma na platni bilans je izraženija u privredno razvijenijim zemalja sveta u kojima se zapaža tendencija da izdaci za putovanja u inostranstvo rastu brže u odnosu na prosečni rast vrednosti uvoza roba i usluga. Sa jedne strane, povećana potrošnja stranih turista javlja kao pozitivan faktor platnog bilansa, dok se sa druge strane povećani izdaci stanovništva za putovanja u inostranstvo javljaju kao negativan faktor platnog bilansa (Keča & Dukonić, 2001). Uticaj turizma na ukupni platni bilans regiona ili zemlje može biti i veći ukoliko se posmatra cela turistička privreda sa svim industrijama i drugim sektorima koji su povezani sa njom. U praksi se ovaj ukupni doprinos turizma određuje putem satelitskog bilansa turizma. Stručnjaci međunarodnih turističkih organizacija, pre svega Svetske turističke organizacije (WTO) koji su i otkrili satelitski bilans turizma smatraju da ovaj bilans definitivno potvrđuje postojanje dosad neotkrivenih ekonomskih efekata turizma na privredu zemlje kao celine, koji se sada zahvaljujući njemu mogu locirati i izmeriti (Dulčić, 2001).

Uticaj turizma na brži razvoj nedovoljno razvijenih područja

Turizam je delatnost koja može da pokrene razvoj nerazvijenih područja koja nemaju razvijenu industriju i privredu te su na taj način u određenom smislu skrajnuta. Postoji veliki

broj zemalja u svetu koje su uspele da se brže razviju zahvaljujući turizmu, kao pokretačkoj snazi njihovog bržeg razvoja (Vujić, 2009). Kao primer možemo navesti Italiju koja je dosta uložila u razvoj turizma na jugu države sa ciljem ubrzanja ukupnog privrednog razvoja zemlje. Sa druge strane tu je i Grčka koja je razvojem turizma na ostrvima unapredila njihov ekonomski rast i doprinos opštoj ekonomiji države. Što se tiče naše zemlje turizam igra značajnu ulogu u povećanju ekonomije i razvoja određenih regiona sa slabo razvijenom privredom i industrijom koji imaju sa druge strane izuzetno visoke turističke potencijale (Keča & Dukonić, 2001).

Uticaj turizma na zapošljavanje

Jedan od značajnijih benefita koje privreda jedne zemlje može imati od turizma, oslanja se na činjenicu da ova visoko radno-intenzivna delatnost utiče na otvaranje velikog broja radnih mesta, te na taj način doprinosi rešavanju problema nezaposlenosti koji je uglavnom izražen širom sveta u većini regiona (Popesku, 2013). Razvoj turizma određenog regiona pruža značajnu mogućnost za direktno zapošljavanje u delatnostima turističke privrede (smeštaj, ishrana, saobraćaj), ali i u delatnostima koje su posredno povezane sa turizmom i ostvaruju značajne koristi od turizma (trgovina, građevinarstvo, industrija, poljoprivreda itd.) (Popesku, 2013). Za razliku od drugih grana privrede, turizam održava visok stepen potrebe za radnom snagom, koji se zasniva pre svega na potrebi za radnom snagom u hotelijerstvu, ugostiteljstvu, maloprodaji i javnom prevozu. Glavnicu radne snage koja je potrebna u turizmu čine zaposleni na određeno vreme koji se angažuju kao pomoć za stalno zaposlene, pogotovo u vreme turističke sezone. Određene vrste zanimanja u turizmu pogodna su za zapošljavanje ženske radne snage, koja u nekim razvijenim turističkim zemljama iznosi i do 70% ukupnog broja zaposlenih (Popesku, 2013). Sa druge strane, turizam pruža mogućnost zapošljavanja lica raznih obrazovnih profila, od onih koji neposredno pružaju usluge i onih koji rade u različitim tehničko-tehnološkim procesima. Međutim, pored očiglednih pozitivnih efekata na zapošljavanje, postoji i niz negativnih karakteristika koji se pripisuju ovoj sekundarnoj grani provrede i ekonomije regiona (Sharpley & Tefler, 2004). Naime, uticaj turizma na zapošljavanje često predstavlja predmet kritike, koja se najčešće odnosi na činjenicu da je većina poslova u turizmu sezonskog karaktera i da je teže naći adekvatne profile stručnosti za zaposlenje, pa se u radni proces uključuju oni sa nižim kvalifikacijama, kao i studenti i penzioneri koji ne mogu biti razmatrani kao deo radno sposobne populacije (Popesku, 2013).

Multiplikativni uticaji turizma

Jedan od glavnih načina na koji razvoj turizma može da utiče na ekonomski rast regiona, njegovu povezanost sa domaćim privrednim subjektima i akumulacijom profita je tzv. multiplikativni uticaj. Naime, po definiciji, turizam je skup odnosa i pojava koji se dešavaju tokom putovanja i boravka turista na turističkoj destinaciji (Sharpley & Tefler, 2004). Ako se ovo posmatra sa ekonomskog stanovišta, tada se ovaj skup sastoji od niza interakcija između turističke ponude i turističke potražnje, čiji se rezultat meri putem turističke potrošnje. Stoga je polazna osnova istražiti sve ekonomske efekte turizma, odnosno turističku potrošnju, odnosno deo lične potrošnje turista, namenjen putovanjima i boravku izvan mesta stalnog boravka radi odmora, zabave, rehabilitacije itd. Nivo ove potrošnje u velikoj meri zavisi od stepena sklonosti turista prema potrošnji i, naravno,

kvaliteta robe i usluga koje nude brojni akteri ukupnoj turističkoj ponudi regiona (Sharpley & Tefler, 2004). Iz ove mase ponuda možemo izdvojiti neke aktivnosti koje spadaju u najuži krug zadovoljavanja turističkih potreba i apsorbuju većinu potrošnje turista: ugostiteljstvo, trgovina, saobraćaj, turističke agencije. Pored ovih osnova, turizam je povezan sa drugim aktivnostima, kao što su prehrambena industrija, poljoprivreda, građevinarstvo, obrazovanje, zdravstvo, posredovanje nekretninama i generalno je teško pronaći ekonomsku aktivnost koja se ne može povezati sa turističkim aktivnostima (Vujić, 2009). Shodno tome, turistička potrošnja može se posmatrati kao deo ukupnog prihoda svake od ovih grana, osim turističkog posredovanja, gde predstavlja celokupni izvor prihoda. Jedna od osnovnih uloga multiplikatora ogleda se u određivanju uticaja količine novca koje su potrošene u turizmu i njihovom uticaju na domaću privredu, prateći način na koji se ona reinvestira i kruži u domaćim okvirima. Reč je o efektu na koji uticaj ima potrošnja stranih turista, pošto rezultira prelivanjem nacionalnog dohotka iz inostranstva u konkretnu regionalnu turističku destinaciju (Sharpley & Tefler, 2004). Multiplikovani uticaj turizma na ekonomski razvoj regiona zasniva se na činjenici da sredstva turističke potrošnje nakon svoje osnovne cirkulacije, nastavljaju da cirkulišu u privredi datog regiona ili zemlje i time utiču na ukupne privredne aktivnosti. Najobuhvatniji prikaz multiplikativnog uticaja turizma na privredu dao je H.G. Clemente u svojoj studiji „*The Future of Tourism in the Pacific and Far East*“, izučavajući ovu teoriju na primeru zemalja Pacifika i Dalekog Istoka. Prema istraživanjima i pretpostavkama koje je postavila ova teorija u oblasti turizma, jedan potrošeni dolar stranih turista u toku jedne godine se multiplicira u osnovi nacionalne ili regionalne privrede i postaje vrednost od 3,2 dolara. Dakle, koeficijent multiplikacije pokazuje broj obrta primljenog novca od stranih turista u toku jedne godine i on je na ovom primeru iznosio 3,2 (Sharpley & Tefler, 2004). Skala uticaja multiplikatora varira u zavisnosti od nivoa razvoja same ekonomije, tipa turizma i obima do kojeg privreda može iz domaćih izvora da pokrije potrebe turizma. Kod razvijenijih zemalja, vrednost ovog parametra je u najvećem broju slučajeva velika - dok je situacija suprotna kod slabije razvijenih zemalja. Bez obzira na činjenicu da u teoriji postoji visok stepen saglasnosti oko pozitivnih ekonomskih efekata turizma na privredu regiona i njegovog uticaja na regionalni privredni razvoj, postoje teoretičari koji upozoravaju i dovode u pitanje ovakva mišljenja i naročito apostrofiraju negativne efekte turizma (Vujić, 2009). Usvajanjem mera investicione politike u turizmu i pratećim podsticajima, Srbija će stvoriti klimu koja će povećati iznos kapitalnih investicija u turizmu, što će imati multiplikativni efekat na zaposlenost, ali i na celokupnu privredu (Pantić & Milojević, 2019).

Neekonomske funkcije turizma

Neekonomske, odnosno društvene funkcije turizma doprinose razvoju i značaju humanističkim vrednosti samog turizma. Ove funkcije turizma se mogu podeliti na: zdravstvenu funkciju, zabavnu funkciju, kulturnu funkciju, socijalnu i političku funkciju turizma. Zdravstvena funkcija turizma, naročito u smislu njenog uticaja na regionalni razvoj, jedna je od izuzetno važnih funkcija turizma, koja se ogleda u oblasti zaštite i očuvanja zdravlja, kao i lečenja stanovništva (Unković & Zečević, 2016). Činjenica da turizam ima pozitivan uticaj na zdravlje ljudi ima i povratno delovanje, usled činjenice da zdravstveni motivi postaju primarni u turističkim putovanjima i na osnovu ovakve motivacije nastaje

specifičan oblik turizma poznat pod nazivom zdravstveni turizam (Theobald, 2004). Ova vrsta turizma veže se za mesta i područja sa povoljnom klimom, termalnim lekovitim izvorima kao i razvijenim spa i velnes centrima koji pozitivno utiču na zdravlje ljudi, a samim tim i na ekonomski prosperitet datog regiona. U savremenom turizmu javlja se termin medicinski turizam kao deo zdravstvenog turizma, kao i zdravstveno-preventivni turizam koji sadrži programe od strane stručnjaka radi zaštite, odnosno prevencije bolesti. U svetu su ovi programi poznati pod nazivom MPAO – medicinski programirani aktivni odmor (Theobald, 2004).

Zabavna i kulturna funkcija turizma zauzimaju važnu ulogu u psihičkoj rekreaciji turista. Sadržaji turističke ponude iz oblasti zabave, razonode i kulture čine boravak turista ugodnijim i sadržajnijim, što doprinosi potpunijem zadovoljenju njihovih potreba. Umetnost, istorija i kultura predstavljaju važne motive za putovanja savremenih turista koji posećuju određene destinacije u kojima kulturne atrakcije postaju privlačna i promotivna snaga destinacije (Unković & Zečević, 2016). Takođe, opšte je poznato da različite vrste događaja, manifestacija, sajмова, izložbi, koncerata i ostalih kulturnih dešavanja postaju glavni pokretač turističke potražnje. Kao poseban vid dobro razvijenog turizma ove vrste ističu se Exit muzički festival kao i Sabor trubača u Guči koji su prepoznati kao turističke atrakcije svuda u svetu, a značajno ekonomski doprinose regionalom ekonomskom razvoju (Theobald, 2004).

Socijalna funkcija turizma utiče na smanjenje razlika između pojedinih ljudskih grupacija, klasa, naroda i rasa. Turistička kretanja obezbeđuju mogućnost ostvarivanja kontakata među ljudima, upoznavanje različitih kultura, jezika i običaja, ideologije, privrednih i ostalih dostignuća, što u krajnjem rezultira većim stepenom prosvetčenosti i tolerancije. Naime, turisti - putnici grade imaginarne mostove na globalnom nivou i time eliminišu granice koje postoje između različitih klasa ljudi. Pojedine države razvijaju podsticajne mere za razvoj tzv. socijalnog turizma, čije je osnovno obeležje da njegovi učesnici i praktikanti ne snose celokupne troškove odmora, već deo troškova snosi država ili kompanija (Theobald, 2004).

Politička funkcija turizma ogleda se u tome što turizam doprinosi miru i razumevanju među ljudima. Turizam, kao ambasador mira, briše granice i spaja ljude. Pozitivnim političkim i diplomatskim odnosima stvara se pozitivna slika između samih država ili određenih regiona sveta. Brišu se granice netrpeljivosti čime se postiže mir koji ohrabruje turiste na turistička kretanja. Razvoj turizma, osim što aktivira postojeće resurse (npr. prirodne pogodnosti), zapošljava i radnu snagu koja ostaje na određenom području (destinaciji). Dakle, teritorija je pokrivena stanovništvom, infrastrukturom – putevima, aerodromima, železničkim prugama, što ima posebnu ulogu i značaj u odbrambenoj sposobnosti zemlje (Unković & Zečević, 2016).

Zaključak

Turizam je trenutno jedna od najvažnijih tercijarnih grana privrede određenog regiona koja značajno doprinosi opštem ekonomskom blagostanju i napretku datih regiona i destinacija. Posebno veliki značaj turizam ima u onim regionima koji poseduju visok turistički potencijal, bilo u vidu zdravstvenog, kulturnog ili socijalnog turizma, u regionima

koji nemaju dobro razvijenu privredu i industriju. Upravo se u ovim regionima oslikava pravo stanje i snaga delovanja turizma čijim razvojem dolazi do opšteg prosperiteta regiona. Imajući u vidu sve navedene činjenice može se zaključiti da je turizam deo ekonomije određenog područja koje ima posebno veliki značaj u ekonomski nerazvijenim regionima i čiji potencijal posebno treba negovati upravo iz razloga povećanja ekonomske kompetentnosti datih regiona.

LITERATURA

- Bakić, O. (1996). Upravljanje marketingom u poslovnoj i turističkoj politici, Čigoja, Beograd.
- Bartoluci, M., Čavlek, N. Kesar, O., Prebežac, D. (2011). Turizam ekonomske osnove i organizacijski sustav, Školska knjiga Zagreb.
- Dobre, R. (2005). Počela turizma, Visoka škola za turistički menadžment, Šibenik.
- Dulčić, A., (2001). Upravljanje razvojem turizma, Sveučilište u Splitu.
- Keča, K., Vukonić, B. (2001). Turizam i razvoj: pojam, načela, postupci, Zagreb.
- Pantić, N., Milojević, I. (2019). Investments and employment in tourism in the Republic of Serbia, *Hotel and Tourism Management*, 7(1), 95-104.
- Popesku, J.(2013). Marketing u turizmu i hotelijerstvu, Univerzitet Singidunum, Beograd.
- Sharpley, R., Tefler, D.J. (2004). *Tourism and Development Concepts and Issues*, Cromwell Press Ltd.
- Theobald, W.F. (2004). *Global tourism*, Elsevier, Amsterdam.
- Unković, S., Zečević, B. (2016). *Ekonomika turizma*, Ekonomski fakultet Beograd.
- Vujić, T. (2009). Strategija promocije turističke destinacije, Zbornik radova sa I Naučnog skupa sa međunarodni učešćem Sinergija 2009, Univerzitet Sinergija Bijeljina.

THE IMPACT OF TOURISM ON REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract: *Tourism has a major impact on the economic development of the economy, especially in industrially underdeveloped regions of the world. Given the high tourism potential of certain regions of the world, it is extremely important to influence and work on improving their tourist offer, which would in some way compensate for the economic disadvantages of the region. In this regard, the starting point of this paper was to examine the economic and non-economic effects of tourism on regional development.*

Keywords: *regional development, tourism, economic and non-economic effects of tourism.*

8. ANALIZA NIVOA IDENTIFIKACIJE ZAPOSLENIH S ORGANIZACIJOM¹

prof. dr Vesna Milanović²
prof. dr Andrea Bučalina Matić³
MA Jelena Golubović⁴

Rezime: U ovom radu je predstavljen nivo identifikacije zaposlenih s organizacijom kroz nivo njihove identifikacije s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom na primeru zaposlenih u Beogradu. Anketiranje je sprovedeno 2017. godine. Rezultati su pokazali da je nivo identifikacije zaposlenih s organizacijom, kao i nivo identifikacije s organizacijskim ciljevima, misijom i vizijom, i kulturom nezadovoljavajući. Takođe, nivo identifikacije rukovodioca (menadžera) s organizacijom je viši od nivoa identifikacije izvršioca, kao i nivo identifikacije zaposlenih s organizacijom koji imaju iskustvo između 11 i 20 godina od nivoa identifikacije ostalih zaposlenih. Rezultati ukazuju da organizacije treba da implementiraju različite strategije za različite zaposlene.

Ključne reči: identifikacija zaposlenih s organizacijom, ciljevi, misija i vizija, kultura

Uvod

U ovom radu je predstavljen nivo identifikacije zaposlenih s organizacijom kroz nivo njihove identifikacije s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom. Neretko je da su zaposleni nedovoljno identifikovani s organizacijom, pa izostaju pozitivni efekti identifikacije na lične i organizacione performanse. Imajući u vidu navedeno, sprovedena je anketa među zaposlenim u organizacijama privatnog sektora, male veličine, koje posluju u oblasti usluga na teritoriji Beograda, kako bi se saznalo kakvi su stavovi ispitanika o nivou njihove identifikacije s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije i da li se razlikuju prema radnom stažu i poziciji u organizaciji.

1. Identifikacija zaposlenih s organizacijom i njen značaj za zaposlene i organizaciju

Organizaciona identifikacija (identifikacija zaposlenih s organizacijom) predstavlja jedinstven i složen koncept (više u: Ashforth et al., 2008; Edwards, 2005; He & Brown, 2013; Lee et al., 2015; Riketta, 2005). U relevantnoj literaturi, uglavnom se posmatra u kontekstu društvenog identiteta i društvene identifikacije kojim pojedinac, odnosno zaposleni,

¹ Ovaj rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat III 45003, projekat III 44006).

² Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Srbija, vmilanovic555@gmail.com

³ FIMEK, Novi Sad, Univerzitet „Privredna akademija“, Novi Sad, Srbija, andrea.bucalina9@gmail.com

⁴ nezaposlena, Stevana Đurđevića Trošarinca 8/6, Beograd, Srbija, jelenagolubovic92@gmail.com

određuje sliku o sebi unutar svoje organizacije. Prema teoriji društvenog identiteta (Tajfel, 1974; Tajfel & Turner, 1985), kada se zaposleni identifikuje s organizacijom, definiše se kao njen član (Mael & Ashforth, 1992). Prema teoriji samo-kategorizacije (Turner et al., 1987), zaposleni se samo-određuje kroz članstvo u organizaciji. Svest o članstvu uglavnom odražava njegovu svest o pripadnosti organizaciji (Ashforth & Mael, 1989). Svest o članstvu ne znači unapred da zaposleni ima (pozitivne) emocije po pitanju članstva (afektivna dimenzija identifikacije) ili da ga pozitivno procenjuje (evaluativna dimenzija). Diskusije o dimenzijama (komponentama) društvenog identiteta i organizacione identifikacije su dugo već aktuelne u literaturi organizacionog ponašanja i društvene (socijalne) psihologije (više u: Ashforth et al., 2008; Edwards, 2005; Riketta, 2005; Van Dick, 2001; i dr.)

Identifikacija s organizacijom oblikuje organizaciono ponašanje koje se karakteriše nižom fluktuacijom zaposlenih i većim opštim zadovoljstvom (Dutton et al., 1994), boljim performansama i većom efikasnošću rada (Ashforth et al., 2008; He & Brown 2013). Sve ovo čini zaposlene zadovoljnijim, a kao takvi, oni su više orijentisani na potrošače, pa su njihovo zadovoljstvo i faktori koji mu doprinose predmet mnogih istraživanja i u području (internog) marketinga (videti u: Kanyurhi & Mungu, 2016) i menadžmenta (videti u: Karanika-Murray et al., 2015). Jasno je da pozitivni ishodi zaposlenih nisu nužno posledica visokog nivoa njihove identifikacije s organizacijom. Međutim, ne može se osporiti pozitivan uticaj organizacione identifikacije zaposlenih kako na individualne, tako i na organizacione ishode. Organizaciona identifikacija direktno generiše niz pozitivnih ishoda kako za zaposlene tako i za organizaciju (Ashforth et al., 2008; Van Dick et al., 2004) ili posreduje uticaju drugih varijabli na performanse zaposlenih (Buil et al., 2019).

2. Identifikacija zaposlenih s organizacijom u dosadašnjim istraživanjima i njeno određenje u ovom radu

Relevantnu literaturu karakterišu brojna istraživanja ishoda i preduslova organizacione identifikacije (više u: He & Brown, 2013). U dosadašnjim empirijskim studijama, posmatrana je kroz odnos sa stavovima zaposlenih i s ponašanjem u organizaciji (prema: He & Brown, 2013; Lee et al., 2015).

U ovom radu pošlo se od osnovnih faktora identifikacije zaposlenih s organizacijom kao što su njena misija i vizija, strateški ciljevi, motivacija zaposlenih, njihovi opšti psihološki profili, organizaciona kultura i liderstvo (Gutić & Damjanić, 2012). Tako je organizaciona identifikacija izvesnija kada postoji konzistentnost organizacionih i individualnih ciljeva (Brown, 1969), kada se percipiraju zajednički ciljevi s ciljevima drugih članova organizacije (Patchen, 1970), kada se prihvate ciljevi i vrednosti organizacije (Schneider et al., 1971), i kada dođe do integracije organizacionih ciljeva i vrednosti kao individualnih (Hall et al., 1970). Na osnovu navedenog, u ovom radu, usvaja se stav da srž organizacione identifikacije čini prihvatanje vrednosti i ciljeva organizacije od strane zaposlenih. Ovo znači da u situaciji identifikacije zaposlenog s organizacijom, vrednosti i ciljevi organizacije postaju individualne vrednosti i ciljevi svakog zaposlenog (Van Dick, 2001). Drugim rečima, identifikacija zaposlenih s ciljevima, gde organizacioni ciljevi postaju ciljevi zaposlenog, doprinosi efikasnijem ostvarivanju organizacionih ciljeva (prema Edwards, 2005). Osim toga, više identifikovani zaposleni s organizacijom više misle i deluju u skladu s perspektivom i

ciljevima organizacije (Dutton et al., 1994). Identifikacija zaposlenih s ciljevima organizacije je postala izazov i u novijim istraživanjima, kao što je primera radi, istraživanje uticaja komunikacione klime na identifikaciju zaposlenih s ciljevima organizacije (Nwagbara & Uduma, 2016).

Svoje ciljeve, organizacije uglavnom iskazuju kroz izjave o viziji i misiji, pa otuda povezanost ciljeva, misije i vizije organizacije. Misija usmerava i motiviše zaposlene ka zajednički postavljenim ciljevima. Ovakva uloga pripada i viziji, posebno što organizacija kroz viziju izražava svoje potencijale, bazirane na sopstvenim vrednostima. Zbog toga, ciljevi, misija i vizija organizacije treba najpre da budu razumljivi i jasni zaposlenim kako bi oni efikasnije radili u ostvarivanju vizije (prilagođeno prema Chitrao, 2014) i dostizanju postavljenih organizacionih ciljeva. Istovremeno, zaposleni su efikasniji u ostvarivanju vizije i dostizanju ciljeva kada su vođeni misijom i njenom vrednošću (prilagođeno prema Miller et al., 2000). Posebno jer, kroz misiju, organizacija potvrđuje sopstvene vrednosti i kulturu. Otuda se, između ostalog, nazire veza između misije i kulture, i vizije i kulture.

Kako kultura organizacije podrazumeva deljenje vrednosti, vizije, uverenja i normi ponašanja koji karakterišu organizaciju (Schein, 1985; Sathe, 1983; Cooke & Rousseau, 1988; sve u: Jiony et al., 2015), tako je za organizacionu identifikaciju zaposlenih od značaja njihova identifikacija s kulturom. Ovo je posebno važno ako se ima u vidu da je čini promenljiva kombinacija pretpostavki, stavova i uverenja, normi i vrednosti, koje se uklapaju s individualnim karakteristikama zaposlenih, njihovim preferencijama i ponašanjem (Girma, 2016). Tako, zaposleni koji su identifikovani s organizacijom stvaraju sliku o sebi koja je ustvari refleksija vrednosti organizacije (Miller et al., 2000). Osim toga, pozitivna veza između organizacione kulture i organizacione identifikacije je potvrđena u dosadašnjim studijama (Schrodt, 2002).

Od značaja za ovaj rad je i nalaz prema kojem identifikacija zaposlenih s organizacijom posreduje uticaju komunikacije na motivaciju (Milanović & Radosavljević Njegić, 2019). Imajući u vidu sve napred navedeno, u ovom radu, identifikacija zaposlenih s organizacijom posmatrana je kroz njihovu identifikaciju s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije. Takođe, oslanjajući se na nalaze prema kojima je identifikacija zaposlenih s organizacijom pod uticajem socio-demografskog profila zaposlenih (Nesmeianova, 2018), identifikacija zaposlenih s organizacijom i njenim varijablama je posmatrana i prema radnom stažu i poziciji zaposlenih.

3. Pregled uzorka

Anketa među zaposlenim u organizacijama privatnog sektora, male veličine (posmatrano prema broju zaposlenih) koje posluju u oblasti usluga na teritoriji Beograda, sprovedena je u septembru mesecu 2017. godine. Upitnik je popunjen od strane 107 ispitanika. Od tog broja, 11 je popunilo samo pitanja u vezi demografskog profila. Ostalih 96 su dali odgovore i na druga pitanja, ali je samo 72 njih kompletno popunilo upitnik. Razlog tome je, uglavnom, to što ispitanici nisu imali odgovore na pojedina pitanja, pa čak ni u opciji

„nisam siguran/sigurna“. Imajući u vidu veličinu organizacija, uzorak je prigodan. Struktura uzorka je prikazana u Tabeli 1.

Tabela 1. Struktura uzorka (%)

<i>prema polu</i>		<i>prema dobi</i>		<i>prema obrazovanju</i>		<i>prema stažu</i>		<i>prema poziciji</i>	
Ž	56	21-30 g.	53	srednje	15	< 10 g.	72	rukovodioci	19
M	44	31-40 g.	26	strukovno	17	11-20 g.	10	izvršioći	81
		41-50 g.	7	akademsko	56	21-30 g.	14		
		> 51 g.	14	doktorat	12	> 31 g.	4		

Izvor: Istraživanje autora

Ispitanici su odgovarali na opšta pitanja (demografske karakteristike i dr.) i pitanja koja se odnose na nivo njihove identifikacije s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije. Svaka varijabla (identifikacija s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom) je sagledana kroz tri pitanja (videti Tabele 2, 3, 4). Za odgovore je poslužila Likertova skala (1 - u veoma maloj meri; 2 - u maloj meri; 3 - nisam siguran/sigurna; 4 - u velikoj meri; 5 - u veoma velikoj meri).

4. Rezultati i analiza nivoa identifikacije ispitanika s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije

Struktura odgovora ispitanika na pitanja u kojoj meri su identifikovani: s ciljevima organizacije je prikazana u Tabeli 2, s misijom i vizijom u Tabeli 3, s kulturom u Tabeli 4.

Tabela 2. Struktura odgovora ispitanika - identifikacija s ciljevima

r.br.	Pitanja	1	2	3	4	5
1	U kojoj meri ste upoznati s ciljevima organizacije i u kojoj meri prepoznajete njihovu vrednost?	18%	19%	10%	24%	29%
2	U kojoj meri vidite šansu za ostvarivanje sopstvenih ciljeva u ciljevima organizacije?	21%	17%	25%	23%	14%
3	U kojoj meri ste bili uključeni nekad u kreiranje ciljeva organizacije?	25%	28%	4%	26%	17%
	Prosek	21%	21%	13%	25%	20%
1-u veoma maloj meri; 2-u maloj meri; 3-nisam siguran/sigurna; 4-u velikoj meri; 5-u veoma velikoj meri						

Izvor: Istraživanje autora

ANALIZA NIVOA IDENTIFIKACIJE ZAPOSLENIH S ORGANIZACIJOM

Tabela 3. Struktura odgovora ispitanika - identifikacija s misijom i vizijom

r.br.	Pitanja	1	2	3	4	5
1	U kojoj meri ste upoznati s misijom i vizijom org. i u kojoj meri prepoznajete nj. vrednost?	21%	20%	8%	32%	19%
2	U kojoj meri vidite šansu za sopstveni uspeh u misiji i viziji organizacije?	18%	17%	22%	32%	11%
3	U kojoj meri ste bili uključeni nekad u kreiranje misije i vizije organizacije?	31%	26%	8%	18%	17%
	Prosek	23%	21%	13%	27%	16%
1-u veoma maloj meri; 2-u maloj meri; 3-nisam siguran/sigurna; 4-u velikoj meri; 5-u veoma velikoj meri						

Izvor: Istraživanje autora

Tabela 4. Struktura odgovora ispitanika - identifikacija s kulturom

r.br.	Pitanja	1	2	3	4	5
1	U kojoj meri ste upoznati s kulturom org. i u kojoj meri prepoznajete njenu vrednost?	18%	14%	18%	31%	19%
2	U kojoj meri prepoznajete sopstvenu kulturu u organizacionoj kulturi?	14%	22%	20%	33%	11%
3	U kojoj meri ste bili uključeni nekad u širenje vrednosti nove kulture u organizaciji?	24%	29%	14%	22%	11%
	Prosek	18%	22%	17%	29%	14%
1-u veoma maloj meri; 2-u maloj meri; 3-nisam siguran/sigurna; 4-u velikoj meri; 5-u veoma velikoj meri						

Izvor: Istraživanje autora

Samo je kod prvog pitanja (u kojoj meri su ispitanici upoznati s ciljevima, s misijom i vizijom i s kulturom organizacije) više od pola ispitanika odnosno polovina njih odgovorila da je upoznata u velikoj i u veoma velikoj meri (prvo pitanje: Tabele 2, 3, 4, respektivno). Pretpostavlja se da su ispitanici adekvatno informisani o ciljevima, i da su im dostupne izjave o misiji i viziji organizacije.

Ono što je nezadovoljavajući ishod, je da ispitanici u manjoj meri vide šansu za ostvarivanje sopstvenih ciljeva u ciljevima organizacije od mere u kojoj vide šansu za sopstvenim uspehom u njenoj misiji i viziji, kao i od mere u kojoj prepoznaju sopstvenu kulturu u organizacionoj (odgovori na drugo pitanje u opcijama "4" i "5" – Tabele 2, 3 i 4). Generalno, ispitanici su bili najviše nesigurni u odgovorima na drugo pitanje, posebno na drugo pitanje u vezi ciljeva. Može se samo pretpostaviti da je visoka nesigurnost ispitanika u odgovorima doprinela da oni u ciljevima organizacije vide manje šanse za ostvarivanje sopstvenih ciljeva.

Suprotno prethodnom, prema mišljenju ispitanika, ispitanici su više bili uključeni u kreiranje ciljeva organizacije nego u kreiranje njene misije i vizije, kao i u širenje nove kulture u organizaciji (odgovori na treće pitanje u opcijama "4" i "5", Tabele 2, 3 i 4). Generalno, ispitanici su bili najviše sigurni (najmanje nesigurni – opcija "3") u odgovorima na treće pitanje, posebno na treće pitanje u vezi ciljeva u odnosu na treće pitanje u vezi misije i vizije, i kulture. Može se samo pretpostaviti da je visoka sigurnost ispitanika u odgovorima

doprinela da ispitanici smatraju da su bili više uključeni u kreiranje ciljeva organizacije nego u kreiranje njene misiji i vizije ili u širenje nove kulture u organizaciji.

Sumarno: Manje od pola ispitanika se izjasnilo da su u velikoj i u veoma velikoj meri identifikovani s organizacijom na šta ukazuju ocene nivoa njihove identifikacije s pojedinim varijablama: 45% njih se izjasnilo da je u velikoj i u veoma velikoj meri identifikovano s ciljevima, 43% s misijom i vizijom, i 43% s kulturom (prosek odgovora u opcijama "4" i "5", Tabele 2, 3, 4, respektivno).

5. Rezultati i analiza nivoa identifikacije ispitanika prema radnom stažu i poziciji u organizaciji

Struktura odgovora ispitanika na pitanja u kojoj meri su identifikovani s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije, prema radnom stažu ispitanika, prikazana je u Tabeli 5.

Tabela 5. Struktura odgovora ispitanika – identifikacija s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije prema radnom stažu ispitanika

Identifikacija ispitanika s ciljevima organizacije (%)						
staž	u veoma maloj meri	u maloj meri	nisam siguran/na	u velikoj meri	u veoma velikoj meri	Σ
do 10	22	24	11	22	21	100
11-20	10	9	19	38	24	100
21-30	17	20	20	36	7	100
> 30	56	11	0	0	33	100
Identifikacija ispitanika s misijom i vizijom organizacije (%)						
staž	u veoma maloj meri	u maloj meri	nisam siguran/na	u velikoj meri	u veoma velikoj meri	Σ
do 10	25	22	11	26	16	100
11-20	5	19	14	48	14	100
21-30	20	17	23	23	17	100
> 30	45	22	11	11	11	100
Identifikacija ispitanika s kulturom organizacije (%)						
staž	u veoma maloj meri	u maloj meri	nisam siguran/na	u velikoj meri	u veoma velikoj meri	Σ
do 10	20	22	15	26	17	100
11-20	5	4	24	62	5	100
21-30	10	33	27	27	3	100
> 30	45	22	0	0	33	100

Izvor: Istraživanje autora

Analitički posmatrano (Tabela 5), samo su ispitanici čiji je staž od 11 do 20 godina zadovoljavajuće ocenili nivo identifikacije s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije. Ova kategorija ispitanika je najpovoljnije ocenila nivo sopstvene identifikacije s kulturom. Najmlađi po stažu su nešto povoljnije ocenili nivo sopstvene identifikacije s ciljevima i s kulturom (ujednačene ocene) u odnosu na misiju i viziju. Suprotno tome, ispitanici sa stažom od 21 do 30 godina su najpovoljnije ocenili nivo sopstvene identifikacije s ciljevima. Ispitanici sa stažom dužim od 30 godina su najslabije ocenili nivo identifikacije s ciljevima.

ANALIZA NIVOA IDENTIFIKACIJE ZAPOSLENIH S ORGANIZACIJOM

misijom i vizijom, čemu su najviše doprineli oni koji su se opredelili za opciju “nisam siguran/na”. Ocena njihove identifikacije s ciljevima i s kulturom je ujednačena. Ovi rezultati nisu u skladu s rezultatima prema kojima su ispitanici s dužim stažom više identifikovani i posvećeni vrednostima i kulturi organizacije (Nesmeianova, 2018) što ne iznenađuje - mali je procenat ovih ispitanika u uzorku. Osim ispitanika čiji je staž duži od 30 godina, svi ostali su najviše nesigurni u nivo identifikacije s kulturom.

Struktura odgovora ispitanika – identifikacija s organizacijom, prema radnom stažu ispitanika, prikazana je u Tabeli 6.

Tabela 6. Struktura odgovora ispitanika – identifikacija ispitanika s organizacijom prema radnom stažu ispitanika

Identifikacija ispitanika s organizacijom (%)						
staž	<i>u veoma maloj meri</i>	<i>u maloj meri</i>	<i>nisam siguran/na</i>	<i>u velikoj meri</i>	<i>u veoma velikoj meri</i>	Σ
do 10	22	23	12	25	18	100
11-20	7	11	19	49	14	100
21-30	16	23	23	29	9	100
> 30	48	18	4	4	26	100

Izvor: Istraživanje autora

Uvidom u Tabelu 6, polarizacija odgovora u opcijama “u veoma maloj meri” i “u maloj meri”, s jedne strane, i “u veoma velikoj meri” i “u velikoj meri”, s druge, je evidentna kod ispitanika čiji je staž ispod 10 godina i onih čiji je staž od 21 do 30 godina. Kod ispitanika sa stažom od 11 do 20 godina evidentan je disparitet u odgovorima u korist opcija “u veoma velikoj meri” i “u velikoj meri”. Zapaža se da su samo ovi ispitanici zadovoljavajuće ocenili nivo identifikacije s organizacijom. Najmlađi po stažu, koji su najbrojniji u uzorku, čine grupu najmanje nesigurnih u nivo identifikacije s organizacijom, ukoliko se izuzme malobrojna kategorija najstarijih po stažu.

Struktura odgovora ispitanika na pitanja u kojoj meri su identifikovani s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije, prema poziciji, prikazana je u Tabeli 7.

Tabela 7. Struktura odgovora ispitanika – identifikacija ispitanika s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije prema poziciji ispitanika u organizaciji

Identifikacija ispitanika s ciljevima organizacije (%)						
pozicija	<i>u veoma maloj meri</i>	<i>u maloj meri</i>	<i>nisam siguran/na</i>	<i>u velikoj meri</i>	<i>u veoma velikoj meri</i>	Σ
rukovodilac	0	14	2	46	38	100
izvršilac	26	24	15	20	15	100
Identifikacija ispitanika s misijom i vizijom organizacije (%)						
pozicija	<i>u veoma maloj meri</i>	<i>u maloj meri</i>	<i>nisam siguran/na</i>	<i>u velikoj meri</i>	<i>u veoma velikoj meri</i>	Σ
rukovodilac	2	12	7	46	33	100
izvršilac	28	23	14	24	11	100
Identifikacija ispitanika s kulturom organizacije (%)						
pozicija	<i>u veoma maloj meri</i>	<i>u maloj meri</i>	<i>nisam siguran/na</i>	<i>u velikoj meri</i>	<i>u veoma velikoj meri</i>	Σ

rukovodilac	7	22	2	52	17	100
izvršilac	22	22	19	24	13	100
% = odnosi se na procenat odgovora rukovodioca (R) od njihovog ukupnog broja u uzorku, odnosno izvršioca (I) od njihovog ukupnog broja u uzorku.						

Izvor: Istraživanje autora

Analitički posmatrano (Tabela 7), uočava se da rukovodioci pokazuju veliki disparitet u odgovorima u korist opcija “u veoma velikoj meri” i “u velikoj meri” po svakoj varijabli. U vezi s tim, rukovodioci su najviše identifikovani s ciljevima, dok izvršioci s kulturom (mada su njihove ocene pojedinih varijabli međusobno više slične). Mnogo je više nesigurnih izvršioca, pa je možda u tome razlog što imaju manji procenat odgovara u opcijama “u veoma velikoj meri” i “u velikoj meri”.

Struktura odgovora ispitanika – identifikacija s organizacijom, prema poziciji, prikazana je u Tabeli 8.

Tabela 8. Struktura odgovora ispitanika – identifikacija ispitanika s organizacijom prema poziciji ispitanika u organizaciji

Identifikacija ispitanika s organizacijom (%)						
pozicija	u veoma maloj meri	u malo meri	nisam siguran/na	u velikoj meri	u veoma velikoj meri	Σ
rukovodilac	3	16	4	48	29	100
izvršilac	25	23	16	23	13	100
% = odnosi se na procenat odgovora rukovodioca (R) od njihovog ukupnog broja u uzorku, odnosno izvršioca (I) od njihovog ukupnog broja u uzorku.						

Izvor: Istraživanje autora

Uvidom u Tabelu 8, uočava se da je nivo identifikacije rukovodioca s organizacijom zadovoljavajući (od ukupnog broja rukovodioca u uzorku, 77% njih smatra da su u velikoj i u veoma velikoj meri identifikovani s organizacijom). Nivo identifikacije izvršioca s organizacijom je nezadovoljavajući. Značajan je procenat nesigurnih izvršioca.

Viši nivo identifikacije rukovodioca je u skladu s nalazima prema kojim su manje šanse da menadžeri imaju „negativna, dvosmislena ili neutralna osećanja prema njihovoj organizaciji“ u odnosu na izvršioca (Nesmeianova, 2018, p. 67).

6. Zaključak

U situaciji nezadovoljavajućeg nivoa identifikacije zaposlenih s organizacijom izostaju pozitivni efekti identifikacije na lične i organizacione performanse. Imajući u vidu navedeno, u ovom radu ispitan je nivo identifikacije zaposlenih u organizacijama privatnog sektora u Beogradu koje su, prema broju zaposlenih, male veličine i koje posluju u oblasti usluga kako bi se saznalo kakvi su stavovi ispitanika o nivou njihove identifikacije s organizacijom i da li se razlikuju prema radnom stažu i poziciji u organizaciji. Identifikacija zaposlenih s organizacijom je posmatrana kroz identifikaciju s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije na način da su ispitanici procenjivali nivo sopstvene identifikacije s organizacijom i navedenim varijablama.

Rezultati su pokazali da je nezadovoljavajući nivo identifikacije ispitanika s organizacijom, odnosno s njenim ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom. Analitički posmatrano, jedino je zadovoljavajući nivo upoznatosti ispitanika s ciljevima, s misijom i vizijom, i s kulturom organizacije. Bez obzira na to, ispitanici ne prepoznaju u potrebnoj meri, u njima, šanse za ostvarivanjem sopstvenih ciljeva i postizanje sopstvenog uspeha.

Posmatrano prema radnom stažu, nivo identifikacije s organizacijom je zadovoljavajući samo kod ispitanika čiji je staž od 11 do 20 godina. Osim najstarijih po stažu, sve druge kategorije ispitanika su više identifikovane s ciljevima i s kulturom nego s misijom i vizijom.

Posmatrano prema poziciji ispitanika, ispitanici koji su na poziciji rukovodioca su više identifikovani s organizacijom od ispitanika - izvršioca. Pretpostavlja se da su višem nivou identifikacije rukovodioca s organizacijom doprineli više nesigurni izvršioci. Oni više osećaju kulturu organizacije kao svoju od rukovodioca.

Ovi rezultati ukazuju da u anketiranim organizacijama treba ojačati strategije povećanja organizacione identifikacije izvršioca i starijih po stažu (> 21 godina staža), kao i identifikacije s misijom i vizijom organizacije. Pored toga, neophodno je, da se pored informisanja kao načina za upoznavanje i prepoznavanje varijabli identifikacije, intenziviraju naponi u njihovom razumevanju, a sa stanovišta prepoznavanja mogućnosti da, u organizacijskim, svaki pojedinac vidi šanse za ostvarivanjem sopstvenih ciljeva, odnosno, u misiji i viziji, sopstvenog uspeha.

Rezultati se odnose samo na ovaj uzorak, pa bi u budućim istraživanjima trebalo povećati uzorak kako bi rezultati bili šire prihvatljivi. Takođe, preporučuje se kvalitativno istraživanje koje bi ponudilo odgovore o uzrocima utvrđenog (nezadovoljavajućeg) nivoa identifikacije ili velikog procenta odgovora „nisam siguran/sigurna”.

LITERATURA

- Ashforth, E.B. & Mael, A.F. (1989). Social identity theory and the organization. *The Academy of Management Review*, 14 (1), 20-39.
- Ashforth, E.B., Harrison, H.S. & Corley, G.K. (2008). Identification in organizations: An examination of four fundamental questions. *Journal of Management*, 34 (3), 325-374.
- Buil, I., Martínez, E. & Matute, J. (2019). Transformational leadership and employee performance: The role of identification, engagement and proactive personality. *International Journal of Hospitality Management*, 77, 64-75.
- Brown, M.E. (1969). Identification and some conditions of organizational involvement. *Administrative Science Quarterly*, 14, 346-355.
- Chitrao, P. (2014). Internal communication satisfaction as an employee motivation tool in the retail sector in Pune. *The European Journal of Social & Behavioural Sciences*, 10 (3), 1541-1552.

- Dutton, E.J., Dukerich, M.J. & Harquail, V.C. (1994). Organizational Images and Member Identification. *Administrative Science Quarterly*, 39 (2), 239-263.
- Edwards, R.M. (2005). Organizational identification: A conceptual and operational review. *International Journal of Management Reviews*, 7 (4), 207-230.
- Girma, S. (2016). The relationship between leadership style, job satisfaction and culture of the organization. *International Journal of Applied Research*, 2 (4), 35-45.
- Gutić, D. & Damjanić, J. (2012). Identifikacija zaposlenih kao oblik psihosocijalne interakcije u organizaciji. *Svarog*, 5 (oktobar), 118-128.
- Hall, D.T., Schneider, B. & Nygren, H.T. (1970). Personal factors in organizational identification. *Administrative science quarterly*, 15 (2), 176-190.
- He, H. & Brown, D.A. (2013). Organizational Identity and Organizational Identification: A Review of the Literature and Suggestions for Future Research. *Group & Organization Management*, 38 (1), 3-35.
- Jiony, M.M., Tanakinjal, G.H., Gom, D. & Sigamul, S.R. (2015). Understanding the Effect of Organizational Culture and Employee Engagement on Organizational Performance Using Organizational Communication as Mediator: A Conceptual Framework. *American Journal of Economics*, 5 (2), 128-134.
- Kanyurhi, E.B. & Mungu, A.B.D. (2016). Internal marketing, employee job satisfaction, and perceived organizational performance in microfinance institutions. *International Journal of Bank Marketing*, 34 (5), 773-796.
- Karanika-Murray, M., Duncan, N., Pontes, M.H. & Griffiths, D.M. (2015). Organizational identification, work engagement, and job satisfaction. *Journal of Managerial Psychology*, 30 (8), 1019-1033.
- Lee, E.S., Park, T.Y. & Koo, B. (2015). Identifying organizational identification as a basis for attitudes and behaviors: A meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 141 (5), 1049-1080.
- Mael, A.F. & Ashforth, E.B. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, 13 (2), 103-123.
- Milanović, V. & Radosavljević Njegić, K. (2019). The impact of internal communication and employees' identification with the organization on motivation. *Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 70 (170), 2/2019, 213-227.
- Miller, D.V., Allen, M., Casey, K.M. & Johnson, R. J. (2000). Reconsidering the organizational identification questionnaire. *Management Communication Quarterly*, 13 (4), 626-658.
- Nesmeianova, R. (2018). The relationship between the socio-demographic characteristics of employees and their organizational identification and their perceived attractiveness of corporate culture. *Social Psychology and Society*, 9 (1), 67-77.

- Nwagbara, G.U. & Uduma, E.N. (2016). Communication Climate and Employee Identification with Organizational Goals. *International Journal of African and Asian Studies*, 18, 13-20.
- Patchen, M. (1970). *Participation, achievement, and involvement on the job*. NJ: Prentice-Hall.
- Riketta, M. (2005). Organizational identification: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 66 (2), 358-384.
- Schneider, B., Hall, D.T. & Nygren, H.T. (1971). Self image and job characteristics as correlates of changing organisational identification. *Human Relations*, 24 (5), 397-416.
- Schrodt, P. (2002). The relationship between organizational identification and organizational culture: Employee perceptions of culture and identification in a retail sales organization. *Communication studies*, 53 (2), 189-202.
- Tajfel, H. (1974). Social Identity and Intergroup behaviour. *Social Science Information*, 1 (2), 65-93.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1985). The social identity theory of intergroup behavior. In: Worchel, S. & Austin, W.G. (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7-24), Chicago: Nelson-Hall.
- Turner, J.C., Hogg, M.A., Oakes, P.J., Reicher, S.D. & Wetherell, M.S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*, Oxford: Blackwell.
- Van Dick, R. (2001). Identification in organizational contexts: Linking theory and research from social and organizational psychology. *International Journal of Management Reviews*, 3 (4), 265-283.
- Van Dick, R., Wagner, U., Stellmacher, J. & Christ, O. (2004). The utility of a broader conceptualization of organizational identification: Which aspects really matter? *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77 (2), 171-191.

ANALYSIS OF THE LEVEL OF EMPLOYEES' ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION

Abstract: *This paper presents the level of the employees' organizational identification through the level of their identification with organizational goals, mission and vision, and culture - example of employees in Belgrade. The survey was conducted in 2017. The results have shown that the level of the employees' organizational identification as well as the level of identification with organizational goals, mission and vision, and culture is unsatisfactory. Also the level of organizational identification of the managers was higher than the level of identification of the performers. Apart from that, it was shown that the level of organizational identification of the employees that have between 11 and 20 years of experience was higher than the level of identification of others employees. These results suggest that organizations need to implement different strategies for different employees.*

Key words: *employees' organizational identification, goals, mission and vision, culture*

9. PERCEPCIJE ZAPOSLENIH O VERBALNOJ I NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI U ORGANIZACIJI¹

prof. dr Andrea Bučalina Matić²,
MA Jelena Golubović³,
prof. dr Vesna Milanović⁴

Rezime: U ovom radu su predstavljene percepcije zaposlenih o verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u organizaciji na primeru zaposlenih u Beogradu. Anketiranje zaposlenih je sprovedeno u septembru 2017. Verbalna i neverbalna komunikacija su posmatrane kroz njihove razne oblike (usmena, pisana, formalna i neformalna komunikacija odnosno način govora, govor tela, stil oblačenja i značaj neverbalne komunikacije u efikasnoj komunikaciji). Rezultati su pokazali da ispitanici smatraju da se nedovoljno pažnje posvećuje verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji (nisu zadovoljni komunikacijom i njenim oblicima). Osim toga, izvršioци smatraju da se u manjoj meri pridaje pažnja verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji nego što to smatraju rukovodioci. Oni su manje zadovoljni komunikacijom od rukovodioca.

Ključne reči: verbalna i neverbalna komunikacija, rukovodioci, izvršioци

Uvod

U ovom radu su predstavljene percepcije zaposlenih o verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u organizaciji na primeru zaposlenih u Beogradu. Istraživanje percepcija zaposlenih o komunikaciji ima u fokusu stavove zaposlenih koji su važan segment revizije organizacione komunikacije (Gray & Laidlaw, 2004, p. 426). Sledi da je moguće identifikovati kritična područja - ona koja zahtevaju poboljšanje komunikacije. U tom smislu se težilo i u ovom radu, te je sprovedena anketa među zaposlenim u Beogradu koji rade u različitim organizacijama privatnog sektora, male veličine. Ove organizacije posluju u sektoru usluga u kojem je značaj komunikacije za isporuku visoke vrednosti od ključnog značaja (Zeithaml et al., 1988). Anketno ispitivanje zaposlenih je poslužilo da bi se utvrdilo da li se dovoljno pažnje poklanja verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u organizaciji.

¹ Ovaj rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat III 45003, projekat III 44006).

² FIMEK, Novi Sad, Univerzitet „Privredna akademija“, Novi Sad, Srbija, andrea.bucalina9@gmail.com

³ nezaposlena, Stevana Đurđevića Trošarinca 8/6, Beograd, Srbija, jelenagolubovic92@gmail.com

⁴ Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Srbija, vmilanovic555@gmail.com

1. Posmatranje komunikacije u dosadašnjim istraživanjima i njeno određenje u ovom radu

Da komunikacija oblikuje ponašanje zaposlenih u organizaciji, podstiče njihovo zadovoljstvo poslom i poboljšava njihove performanse, potvrđeno je u mnogim istraživanjima u području komunikacije i organizacionog ponašanja (više u: Chan & Lai, 2017). Takođe, značajno mesto u literaturi organizacione komunikacije zauzimaju teme kao što su značaj interne komunikacije za zaposlene i njihovu motivaciju za rad u interesu organizacije (Dolphin, 2005; Mishra et al., 2014), kao i uticaj koji efektivna organizaciona komunikacija (Rajhans, 2012) i dobro definisana strategija interne komunikacije imaju na motivaciju zaposlenih (Motoi, 2017). Osim toga, smatra se da zadovoljstvo određenim oblicima komunikacije (komunikacijom licem u lice, komunikacijom na dole, komunikacijom na gore, slušanjem kao veštinom komunikacije, povratnim informacijama i dr.) podstiče motivaciju zaposlenih (Chitrao, 2014). Empirijski je potvrđeno da su zaposleni koji su više zadovoljni komunikacijom spremniji da rade napornije i više veruju da će biti odgovarajuće nagrađeni (Chiang et al., 2008). Osim toga, kvalitetna komunikacija čini i menadžere više radno motivisanim. U ovom uticaju, komunikaciji posreduje uključenost menadžera (Orpen, 1997).

U empirijskim studijama u kojima je ispitivan odnos komunikacije i motivacije, komunikacije i organizacione identifikacije, ili komunikacije i učinka, interna komunikacija je posmatrana kroz njene dimenzije, među kojim se ističe komunikacijska klima (Bartels et al., 2007; Smidts et al., 2001; sve u: Milanović & Radovanović Njegić, 2019). Pored komunikacijske klime, interna komunikacija je posmatrana kroz otvorenost komunikacije (Blaskova et al., 2016), kao komunikacija menadžera sa zaposlenim, kroz otvorenost i poverenje komunikacije u pravcu na dole, kroz sposobnost aktivnog slušanja u komunikaciji na gore (Ramadanty & Martinus, 2016), kroz nivo informacija koji se pruža zaposlenim (Blaskova et al., 2016), kroz jasnost informacija (Rukmana et al., 2018) i sl. Manji je broj radova u kojima se komunikacija posmatrala kao verbalna i neverbalna ili samo neverbalna (Ramadanty & Martinus, 2016).

„Neverbalna komunikacija je najbolji odraz čovekovog stvarnog stava, vrednosti i osećaja“ (Cai, 2019, p. 296). Nju je teško prikriti, tako da može biti u sukobu sa sadržajem verbalne poruke, ali joj može dati i dodatnu vrednost. Neverbalna komunikacija se percipira kao važna forma komunikacije. U jednoj studiji je utvrđeno da je većina ispitanika smatrala važnijom od sadržaja verbalne komunikacije sa stanovišta uticaja na njihovu interakciju s drugim. Oni koji su više vešti u dekodiranju neverbalnih poruka su prosuđivali tačnost informacija kroz ekspresiju lica, a manje vešti kroz jačinu glasa, odnosno ton (Graham et al., 1991). I novija istraživanja ukazuju na važnost neverbalne komunikacije i svesnosti zaposlenih o njenoj važnosti. U jednoj od studija, većina ispitanika je smatrala da neverbalna komunikacija može podržati verbalnu, ako se ispravno protumači dok je samo nekolicina smatrala da ona nije važna za poslovni uspeh (Hunjet et al., 2017). Imajući u vidu važnost neverbalne komunikacije koja se uglavnom koristi u kombinaciji sa verbalnom, u ovom radu, komunikacija je posmatrana upravo kao verbalna (usmena i pisana, formalna/neformalna) i neverbalna (način govora, govor tela, stil oblačenja, i njen značaj za efikasnu komunikaciju).

PERCEPCIJE ZAPOSLENIH O VERBALNOJ I NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI U ORGANIZACIJI

Koliko joj se pridaje značaja u organizaciji je važno pitanje na koje odgovor može da se dobije od zaposlenih. U skladu s tim, sprovedeno je anketno ispitivanje.

2. Operacionalizacija anketnog ispitivanja

Primarni podaci su prikupljeni anketiranjem zaposlenih u organizacijama male veličine (prema broju zaposlenih), privatnog sektora, koje posluju u oblasti usluga na teritoriji Beograda (sprovedenog tokom septembra 2017. godine). Istraživanje je obavljeno elektronskim putem. Korišćena je Gugi Forms aplikacija. U anketiranju je učestvovalo 107 ispitanika. Kompletно su popunjena 72 upitnika. Imajući u vidu da je reč o malim organizacijama, uzorak je prigodan.

U uzorku je 56% ispitanika ženskog pola, a 44% muškog. Starosna struktura je sledeća: 53% ispitanika su starosti od 21 do 30 godina, 26% - od 31 do 40 godina, 7% - od 41 do 50 godina, 11% - od 51 do 60 godina, 3% - od 61 i više godina. Srednje obrazovanje ima 15% ispitanika, više i visoko strukovno obrazovanje 17%, visoko akademsko obrazovanje (I i II nivo) 56%, doktorat 12% ispitanika. Distribucija uzorka prema radnom stažu ispitanika pokazuje da je većina ispitanika sa radnim stažom do 10 godina (72%), od 11 do 20 godina staža je 10% njih, od 21 do 30 godina 14%, i od 31 do 40 godina 4%. Većina ispitanika su izvršiocі (nemaju menadžersku poziciju) - 81%, ostatak od 19% su rukovodioci (zaposleni - menadžeri).

Percepcije zaposlenih predstavljaju mišljenja zaposlenih o tome u kojoj meri se ovim oblicima komunikacije pridaje pažnja u organizaciji. Pitanja na koja su ispitanici davali odgovore su predstavljena u Tabeli 1 i Tabeli 2. Skala Likertovog tipa (1-5) je korišćena za ocenu predočenih izjava na pitanja u upitniku (u veoma maloj meri – 1; u maloj meri – 2; nisam siguran/na – 3; u velikoj meri – 4; u veoma velikoj meri – 5). Za potrebe analize podataka i njihove kvalifikacije smatralo se da su rezultati: skromno zadovoljavajući ako je zbir procenata odgovora u opcijama „u veoma velikoj meri“ i „u velikoj meri“ u rasponu 51%-60%; umereno zadovoljavajući 61%-70%; značajno zadovoljavajući preko 71%; na granici zadovoljavajućeg 50%; blago nezadovoljavajući 41-49%; značajno nezadovoljavajući 31-40%.

3. Rezultati ankete i analiza rezultata

Struktura odgovora na pitanja koja se odnose na verbalnu komunikaciju predstavljena je u Tabeli 1.

Tabela 1. Struktura odgovora ispitanika na pitanja o verbalnoj komunikaciji

r. br.	Pitanja	1	2	3	4	5
1	U kojoj meri se pridaje pažnja efikasnoj, kvalitetnoj i dvosmernoj usmenoj komunikaciji u Vašoj organizaciji?	12%	29%	10%	38%	11%
2	U kojoj meri se pridaje pažnja pisanoj komunikaciji u Vašoj organizaciji?	6%	25%	11%	32%	26%
3	U kojoj meri se pridaje pažnja neformalnoj komunikaciji u Vašoj organizaciji?	15%	25%	19%	35%	6%

4	U kojoj meri smatrate da je neformalna komunikacija efikasnija od formalne?	9%	15%	25%	29%	22%
	Prosek	10%	24%	16%	34%	16%
1-u veoma maloj meri; 2-u maloj meri; 3-nisam siguran/sigurna; 4-u velikoj meri; 5-u veoma velikoj meri						

Izvor: Istraživanje autora

Uvidom u Tabelu 1, najviše pažnje u organizaciji se pridaje pisanoj komunikaciji (58% odgovora “u velikoj meri” i “u veoma velikoj meri”). Ovako misli 72% rukovodioca. Izvršioци su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje (Pregled 1).

Pregled 1. Struktura odgovora o pisanoj komunikaciji prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	14	74%	24%
R	5	26%	36%
Σ	19	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	18	78%	31%
R	5	22%	36%
Σ	23	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	7	88%	12%
R	1	12%	7%
Σ	8	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	15	83%	26%
R	3	17%	21%
Σ	18	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	4	100%	7%
R	0	0%	0%
Σ	4	100%	

Napomena za R=3, 21,5% je zaokruženo na 21, pa je zbir 99%.

Izvor: istraživanje autora

Više od polovine ispitanika smatra da je neformalna komunikacija u organizaciji efikasnija od formalne - 51% odgovora “u velikoj meri” i “u veoma velikoj meri” (Tabela 1). Ovako misli 57% rukovodioca. Izvršioци su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje. Ovakvi rezultati su skromno zadovoljavajući (Pregled 2).

Ispitanici su iskazali blago nezadovoljstvo merom u kojoj se u organizaciji posvećuje pažnja usmenoj komunikaciji - 49% odgovora “u velikoj meri” i “u veoma velikoj meri” (Tabela 1). Ovako misli 64% rukovodioca. Oni su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje (Pregled 3).

PERCEPCIJE ZAPOSLENIH O VERBALNOJ I NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI U ORGANIZACIJI

Pregled 2. Struktura odgovora o efikasnosti neformalne komunikacije u odnosu na formalnu prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	13	81%	22%
R	3	19%	21%
Σ	16	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	16	76%	28%
R	5	24%	36%
Σ	21	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	16	89%	28%
R	2	11%	14%
Σ	18	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	7	64%	12%
R	4	36%	29%
Σ	11	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	6	100%	10%
R	0	0%	0%
Σ	6	100%	

Napomena za R=3, 21,5% je zaokruženo na 21, pa je zbir 99%.

Izvor: istraživanje autora

Pregled 3. Struktura odgovora o usmenoj komunikaciji prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	5	63%	9%
R	3	37%	21%
Σ	8	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	21	78%	36%
R	6	22%	43%
Σ	27	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	4	57%	7%
R	3	43%	21%
Σ	7	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	20	95%	34%
R	1	5%	7%
Σ	21	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	8	89%	14%
R	1	11%	7%
Σ	9	100%	

Napomena za R=3, 21,5% je zaokruženo na 21, pa je zbir 99%.

Izvor: istraživanje autora

Ispitanici su iskazali blago nezadovoljstvo merom u kojoj se u organizaciji posvećuje pažnja neformalnoj komunikaciji - 41% odgovora "u velikoj meri" i "u veoma velikoj meri" (Tabela 1). Ovako misli 57% rukovodioca. Oni su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje (Pregled 4).

Pregled 4. Struktura odgovora o neformalnoj komunikaciji prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	3	75%	5%
R	1	25%	7%
Σ	4	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	18	72%	31%
R	7	28%	50%
Σ	25	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	11	79%	19%
R	3	21%	21%
Σ	14	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	15	83%	26%
R	3	17%	21%
Σ	18	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	11	100%	19%
R	0	0%	0%
Σ	11	100%	

Napomena za R=3, 21,5% je zaokruženo na 21, pa je zbir 99%.

Izvor: istraživanje autora

Struktura odgovora na pitanja koja se odnose na neverbalnu komunikaciju predstavljena je u Tabeli 2.

Tabela 2. Struktura odgovora ispitanika na pitanja o neverbalnoj komunikaciji

r. br.	Pitanja	1	2	3	4	5
1	U kojoj meri se vodi računa/pridaje pažnja načinu govora u Vašoj organizaciji?	11%	37%	10%	29%	13%
2	U kojoj meri se vodi računa/pridaje pažnja govoru tela u Vašoj organizaciji?	15%	32%	21%	24%	8%
3	U kojoj meri zaposleni, a naročito menadžeri u Vašoj organizaciji, svojim stilom oblačenja, šalju jasniju sliku o vrednostima organizacije nego što šalju verbalnom komunikacijom?	6%	12%	10%	39%	33%
4	U kojoj meri smatrate da bez neverbalnog komuniciranja nema efikasne komunikacije u Vašoj organizaciji?	6%	19%	21%	32%	22%

PERCEPCIJE ZAPOSLENIH O VERBALNOJ I NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI U ORGANIZACIJI

	Prosek	10%	25%	15%	31%	19%
1-u veoma maloj meri; 2-u maloj meri; 3-nisam siguran/sigurna; 4-u velikoj meri; 5-u veoma velikoj meri						

Izvor: Istraživanje autora

Uvidom u Tabelu 2, najviše pažnje u organizaciji se pridaje stilu oblačenja zaposlenih (posebno menadžera) kao medija preko kojih se šalje slika o vrednostima organizacije (72% odgovora “u velikoj meri” i “u veoma velikoj meri”). Ovako misli 79% rukovodioca. Izvršioци su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje (Pregled 5). Rezultati su značajno zadovoljavajući.

Pregled 5. Struktura odgovora o stilu oblačenja prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	18	75%	31%
R	6	25%	43%
Σ	24	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	23	82%	40%
R	5	18%	36%
Σ	28	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	7	100%	12%
R	0	0%	0%
Σ	7	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	7	78%	12%
R	2	22%	14%
Σ	9	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	3	75%	5%
R	1	25%	7%
Σ	4	100%	

Izvor: istraživanje autora

Rezultati su skromno zadovoljavajući po pitanju uloge koju ima neverbalna komunikacija u efikasnoj komunikaciji - 54% odgovora “u velikoj meri” i “u veoma velikoj meri” (Tabela 2). Ovako misli 58% rukovodioca. Izvršioци su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje (Pregled 6).

Blago je nezadovoljavajuća mera u kojoj se pridaje pažnja načinu govora - 42% odgovora “u velikoj meri” i “u veoma velikoj meri” (Tabela 2). Ovako misli 43% rukovodioca. Izvršioци su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje (Pregled 7).

Pregled 6. Struktura odgovora o značaju neverbalne komunikacije za efikasnu komunikaciju prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	12	75%	21%
R	4	25%	29%
Σ	16	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R

I	19	83%	33%
R	4	17%	29%
Σ	23	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	13	87%	22%
R	2	13%	14%
Σ	15	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	11	71%	19%
R	3	29%	21%
Σ	14	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	3	75%	5%
R	1	25%	7%
Σ	4	100%	

Izvor: istraživanje autora

Pregled 7. Struktura odgovora o načinu govora prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	9	100%	16%
R	0	0%	0%
Σ	9	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	15	71%	26%
R	6	29%	43%
Σ	21	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	6	86%	10%
R	1	14%	7%
Σ	7	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	20	74%	34%
R	7	26%	50%
Σ	27	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	8	100%	14%
R	0	0%	0%
Σ	8	100%	

Napomena za R=4, 28,5 je zaokruženo na 29

Izvor: istraživanje autora

Prema mišljenju ispitanika, malo pažnje se pridaje govoru tela u komunikaciji u organizaciji - 32% odgovora "u velikoj meri" i "u veoma velikoj meri" (Tabela 2). Ovako misli 36% rukovodioca. Rukovodioci su više nesigurni u odgovorima na navedeno pitanje (Pregled 8).

PERCEPCIJE ZAPOSLENIH O VERBALNOJ I NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI U ORGANIZACIJI

Pregled 8. Struktura odgovora o govoru tela prema poziciji (izvršilac-I; rukovodilac-R)

	u veoma velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	6	100%	10%
R	0	0%	0%
Σ	6	100%	
	u velikoj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	12	71%	21%
R	5	29%	36%
Σ	17	100%	
	nisam siguran/na	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	11	73%	19%
R	4	27%	29%
Σ	15	100%	
	u maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	19	83%	33%
R	4	17%	29%
Σ	23	100%	
	u veoma maloj meri	% od ukupnog broja	% od broja I/R
I	10	91%	17%
R	1	9%	7%
Σ	11	100%	
Napomena za R=4, 28,5 je zaokruženo na 29			

Izvor: istraživanje autora

U Tabeli 3 dat je pregled stavova ispitanika o verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji prema poziciji. Izvršioци imaju više slične odgovore o verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji posebno kod opcije „nisam siguran/sigurna“. Rukovodioci su sigurniji u odgovorima o neverbalnoj komunikaciji u odnosu na izvršioce.

Tabela 3. Pregled stavova zaposlenih o oblicima komunikacije prema poziciji

skala ocene	u veoma velikoj i u velikoj meri		nisam siguran/sigurna		u veoma maloj i u maloj meri	
pozicija	VK	NVK	VK	NVK	VK	NVK
Izvršioци	46%	49%	17%	16%	37%	35%
Rukovodioci	62%	54%	16%	12%	22%	34%
% od ukupnog broja izvršioца odnosno rukovodioca (Pregled 1-8)						

Izvor: Istraživanje autora

4. Zaključak

U ovom radu su ispitane percepcije zaposlenih o verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u organizaciji na primeru zaposlenih u Beogradu koji rade u različitim organizacijama privatnog sektora, male veličine. Anketno ispitivanje je poslužilo da bi se utvrdilo da li se dovoljno pažnje poklanja verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u organizaciji a prema mišljenju ispitanika. Verbalna i neverbalna komunikacija su posmatrane kroz svoje oblike na način da su ispitanici procenjivali u kojoj meri se pridaje pažnja svakom pojedinom obliku u organizaciji.

Rezultati su pokazali da se nedovoljno pažnje posvećuje verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u organizaciji (tek 50% ispitanika se opredelilo za opcije „u velikoj meri“ i „u veoma velikoj meri“, prosek: Tabela 1 i Tabela 2). Oni nisu zadovoljni komunikacijom i njenim oblicima. U anketiranim organizacijama se ne prave značajne razlike u pridavanju pažnje jednom u odnosu na drugi oblik komunikacije, verbalnoj naspram neverbalne, i obrnuto. Ispitanici smatraju da se najviše pažnje pridaje pisanoj komunikaciji kao obliku verbalne komunikacije, a najmanje neformalnoj komunikaciji. Kada su u pitanju neverbalni oblici komunikacije, ispitanici smatraju da se najviše pažnje pridaje stilu oblačenju u organizaciji i da se njim mogu preneti vrednosti organizacije bolje nego sadržajem verbalne komunikacije, a najmanje pažnje se pridaje govoru tela. Posmatrano prema poziciji, izvršioци smatraju da se manje pažnje pridaje komunikaciji u organizaciji od rukovodioca. Oni su manje zadovoljni komunikacijom od rukovodioca. Osim toga, izvršioци bolje percipiraju neverbalnu, a rukovodioci verbalnu komunikaciju.

Imajući u vidu navedeno, a oslanjajući se na ovaj uzorak, može se zaključiti da organizacije treba da ojačaju napore u posvećivanju veće pažnje verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u organizaciji. Osim toga, potrebno je intenzivirati neformalnu komunikaciju i pojačati brigu o govoru tela kao značajnom vidu neverbalne komunikacije. U ovome akcenat dati na izvršioce.

LITERATURA

- Blaskova, M., Blasko, R., Borkowski, S. & Rosak-Szyrocka, J. (2016). Searching correlations between communication and motivation. *Communications-Scientific letters of the University of Zilina*, 18 (1A), 28–35.
- Cai, M. (2019, April). Reflection of Cultural Difference of the East and the West in Nonverbal Communication. In 1st International Symposium on Education, Culture and Social Sciences (ECSS 2019). Atlantis Press. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 311, 288-296.
- Chan, S.H.J. & Lai, H.Y.I. (2017). Understanding the link between communication satisfaction, perceived justice and organizational citizenship behavior. *Journal of Business Research*, 70, 214-223.
- Chiang, C.F., Jang, S., Canter, D. & Prince, B. (2008). An expectancy theory model for hotel employee motivation: Examining the moderating role of communication satisfaction. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 9 (4), 327-351.
- Chitrao, P. (2014). Internal communication satisfaction as an employee motivation tool in the retail sector in Pune. *The European Journal of Social & Behavioural Sciences*, 10 (3), 1541-1552.
- Dolphin, R.R. (2005). Internal communications: Today's strategic imperative. *Journal of Marketing Communications*, 11 (3), 171-190.

PERCEPCIJE ZAPOSLENIH O VERBALNOJ I NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI U ORGANIZACIJI

- Graham, G.H., Unruh, J. & Jennings, P. (1991). The impact of nonverbal communication in organizations: A survey of perceptions. *The Journal of Business Communication*, 28 (1), 45-62.
- Gray, J. & Laidlaw, H. (2004). Improving the measurement of communication satisfaction. *Management Communication Quarterly*, 17 (3), 425-448.
- Hunjet, A., Susec, M. & Kozina, G. (2017). Business communication in an organisation. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 576-587.
- Milanović, V. & Radosavljević Njegić, K. (2019). The impact of internal communication and employees' identification with the organization on motivation. *Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 70 (170), 2/2019, 213–227.
- Mishra, K., Boynton, L. & Mishra, A. (2014). Driving employee engagement: The expanded role of internal communications. *International Journal of Business Communication*, 51 (2), 183-202.
- Motoi, G. (2017). Could Employees' Motivation Be Increased By A Better Organizational Communication? A Sociological Perspective. *Social Sciences and Education Research Review*, 4 (1), 174-190.
- Orpen, C. (1997). The Interactive Effects of Communication Quality and Job Involvement on Managerial Job Satisfaction and Work Motivation. *Journal of Psychology*, 5, 1211-1125.
- Rajhans, K. (2012). Effective organizational communication: A key to employee motivation and performance. *Interscience Management Review*, 2 (2), 81–85.
- Ramadanty, S. & Martinus, H. (2016). Organizational communication: Communication and motivation in the workplace. *Humaniora*, 7(1), 77-86.
- Rukmana, H.D., MM., S.M.P. & SE., E.N. (2018). The Impact of Organization Communication on Employee Performance Through Employee's Work Motivation at Pt. Putri Panda Unit li Tulungagung, East Jawa. Indonesia. *KnE Social Sciences*, 3 (3), 211-227.
- Zeithaml, V., Berry, L.L. & Parasuraman, A. (1988). Communication and control processes in the delivery of service quality. *Journal of Marketing*, 52 (2), 35-48.

EMPLOYEES' PERCEPTIONS OF VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION IN THE ORGANIZATION

Abstract: *This paper was presented employees' perceptions of verbal and non-verbal communication in the organization – example employees in Belgrade. The survey of employees was conducted in September 2017. Verbal and non-verbal communication were observed through their various forms (oral, written, formal/informal communication i.e. body language, way of speaking, style of dressing, and the importance of non-verbal communication for effective communication). The results have shown that the respondents think that not enough attention is paid to verbal and nonverbal communication. They are not satisfied with communication and its forms. Apart from that, performers think that attention devoted to the communication is not as big as managers think. They are less satisfied with communication than managerial employees.*

Key words: *verbal and non-verbal communication, managers, performers*

10. LOGISTIKA 4.0 KAO JEDAN OD KONCEPATA INDUSTRIJE 4.0

**Vanredni profesor, Svetlana Dabić-Miletić¹,
Redovni profesor, Momčilo Miljuš²**

Rezime: *Industrijska revolucija predstavlja proces prelaska sa manufakturnih aktivnosti na privredu kojom dominira industrijska proizvodnja. Neke od njenih karakteristika su brz razvoj nauke, tehnike i tehnologije, ali ljudske svesti i porasta društvenog standarda. Nakon brojnih promena, privreda i društvo se trenutno nalaze u sferi Četvrte industrijske revolucije (Industrija 4.0), koju posebno karakterišu promene u oblastima informacionih tehnologija, veštačke inteligencije, robotike itd. Logistika 4.0 predstavlja jedan od koncepata Industrije 4.0, a posledica je pojave novih tehnoloških rešenja u svim segmentima savremenog poslovanja. Cilj rada je da predstavi moderne logističke trendove sa aspekta analize određenih elemenata Logistike 4.0, gde je akcenat stavljen na analizu nekih novih rešenja u oblasti rukovanja materijalima. U radu su prikazane prednosti, ali i nedostaci određenih tehnologija Logistike 4.0, sa tendencijom da se ukaže na njihov uticaj na funkcionisanje poslovnih subjekata.*

Ključne reči: *Industrija 4.0, Logistika 4.0, rukovanje materijalima*

Uvod

Od začetaka industrijske proizvodnje, tj. od *Prve industrijske revolucije*, svaka naredna je rezultirala radikalnim promenama, od parne mašine do delimično i sve više potpuno automatizovanih intralogističkih procesa. Aktivnosti u preradi materijala su vremenom postale automatizovane i visoko sofisticirane, čime su stvoreni preduslovi da ljudi jednostavnije i efikasnije mogu upravljati sve kompleksnijim tehnološkim procesima u bilo kojoj grani industrije. Nova generacija digitalizovanih fabrika u razvijenim zemljama značajno je uticala na promene u načinu rada i života uopšte – najteže/manuelne poslove preuzeli su roboti i mašine, pa su u proizvodnim procesima dominantne fleksibilne tehnološke linije. To je posledica činjenice da je fokus poslovanja zadovoljenje zahteva krajnjeg korisnika, na čemu su i zasnovani koncepti Industrije 4.0. (Oleśków – Szłapka & Stachowiak, A, 2019)

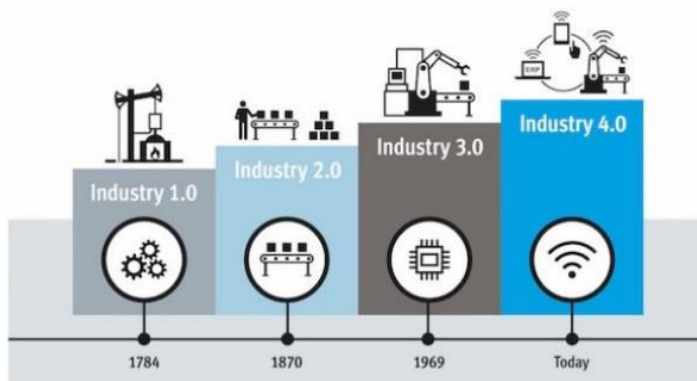
Naime, Industrijska revolucija (koja se smatra *Prvom*, budući da se u sada govori o *Četvrtoj* – Industrija 4.0, u nastavku rada) počela je u Velikoj Britaniji i u toku nekoliko decenija proširila se na Zapadnu Evropu i Severnu Ameriku. Vreme početka industrijske revolucije je još uvek predmet debate među istoričarima, što je posledica sve većeg broja ekonomskih i društvenih promena. Ove promene su uslovljene značajnim napretkom u

¹ Saobraćajni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija; cecad@sf.bg.ac.rs

² Saobraćajni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija; mmiljus@sf.bg.ac.rs

domenu nauke, tehnike, tehnologije, IKT (Informaciono Komunikacionih Tehnologija), od prve industrijske revolucije koju karakteriše pronalazak i počeci upotrebe parne mašine, pa do danas, kada se privreda i društvo nalaze u sferi Industrije 4.0 (Slika 1).

Slika 1. Industrijska revolucija kroz istoriju

Izvor: <https://www.electronicmedia.info/2017/04/04/industry-4-0-definition-industry-4-0-revolution/>, pristupljeno: 02.10.2019. god.

Cilj ovog rada je vezan za analizu Logistike 4.0, kao jednog od koncepta Industrije 4.0. S tog aspekta, neophodno je i objašnjenje značaja pojma Logistika 4.0, mesta i uloge u savremenom poslovanju i upravljanju lancima snabdevanja. Shodno tome, rad je struktuiran kroz nekoliko delova. Nakon uvoda, u prvom delu rada date su osnovna obeležja Industrije 4.0, respektujući osnovne karakteristike svake industrijske revolucije sa aspekta funkcionisanja lanaca snabdevanja, kao i podсистema logistike. U ovom delu rada, analizirane su određene tehnologije koje karakterišu Industrij 4.0, kao i njihov uticaj na neke segmente poslovanja, prevashodno sa ekonomskog aspekta. U drugom delu je posebna pažnja posvećena Logistici 4.0, kao jednom rezultujućem konceptu Industrije 4.0. Ovaj deo je podeljen na dve celine. U okviru prve, ukratko su opisana nova rešenja u domenu komunikacije vozača i viljuškara, kao podсистema Logistike 4.0 gde je akcenat na autonomiji ovog sredstva u kretanju i rukovanju materijalima. U drugoj celini, analizirane su određene prednosti i nedostaci, odnosno potencijalni problemi koji mogu biti uslovljeni savremenim rešenjima Logistike 4.0. Treći deo rada je zaključak koji zapravo predstavlja mišljenja i stavove okruženja u vezi sa onim što je donela Industrij 4.0, čime se ujedno ukazuje i na pravce budućih istraživanja na ovom polju.

Osnovne karakteristike Industrije 4.0

Industrijska revolucija predstavlja značajnu istorijsku prekretnicu, koja je imala zapažen uticaj na gotovo svaki segment funkcionisanja LS (Lanca Snabdevanja). Početak industrijalizacije se vezuje za 1784. god. i Veliku Britaniju a to se ujedno smatra i *Prvom industrijskom revolucijom*, koju je obeležio pronalazak parne mašine, a koja svoju primenu našla i u oblasti logistike, odnosno jednom od njenih podсистema - transportu. Upravljanje

LS-om tada je bilo na lokalnom nivou, dok su neki od pronalazaka u oblasti IT (Informacionih Tehnologija) već tada doveli do poboljšanja aktivnosti u oblasti isporuke robe krajnjem korisniku, na čemu je tada bio fokus poslovanja. Krajem XIX veka, počela je *Druga industrijska revolucija*. Ovaj period je obeležen brojnim događajima i izumima, te je poznat pod nazivom Tehnološka revolucija. Upravljanje LS-om karakterišu počeci globalizacije, a logistika je dobila na značaju pojavom novih vidova transporta, transportnih sredstava, ali novih rešenja u domenu rukovanja materijalima (Lee i dr., 2015). *Treća industrijska revolucija* imala je zapažen uticaj na promenu svakodnevnog života čoveka, a naziva se još i digitalnom revolucijom. Računar je u potpunosti promenio i unapredio život i rad savremenog čoveka. U funkcionisanju industrijskih procesa, došlo je do ekspanzije u upotrebi računara, što je uslovalo intenziviranje u oblasti IKT, ali i svih logističkih aktivnosti. Mnoge privredne grane primenjuju digitalizaciju, kao na primer telekomunikacione, muzičke, filmske i fotografske industrije. Već 70-ih godina XX veka, počinje orjentisanje na zadovoljavanje specifičnih zahteva klijenata, što dovodi do diverzifikacije asortimana proizvoda, ali i usluga koje su na raspolaganju sve zahtevnijim korisnicima. Upravljanje LS-om u ovom periodu je imalo najveći stepen globalizacije jer značajan broj kompanija sarađuje sa kupcima, snabdevačima i drugim entitetima na svetskom tržištu, koristeći savremena informaciona rešenja sa ciljem poboljšanja svoje konkurentne pozicije (Wang, 2016). Ova revolucija je izmenila interakciju između pojedinaca i kompanija, što je bilo od značaja na unapređenje transakcionih aktivnosti (van Dam, 2017).

Četvrta industrijska revolucija, odnosno Industrija 4.0, nadovezuje se na 3.0 i sa sobom donosi potrebu ka kompjuterizaciji i robotizaciji, ali i automatizaciji proizvodnje u potpunosti, pri čemu je korišćenje CNC uređaja (Computer Numerical Control) postalo gotovo uobičajeno. Može se reći da se prelaz na Industriju 4.0 nije ni dogodio, jer sve i dalje funkcioniše u okvirima 3.0. Budući da je pojam Industrija 4.0 zvanično prvi put upotrebljen u Nemačkoj 2011. godine, odavno su poznati i pojmovi Logistika 4.0, Lanac snabdevanja 4.0, Skladištenje 4.0., Transport 4.0, Marketing 4.0, Distribucija 4.0, kao i Ekonomija 4.0, Medicina 4.0, Farmacija 4.0 itd. U poslednjoj deceniji na polju inovacija došlo je do promena u svim sferama savremenog života: od nauke, tehnike i tehnologije, preko transakcija robe i novca, do svakodnevnog života, gde se, kao posledica navedenog, često čuju izrazi: „pametni“ automobil, televizori, telefoni, „pametne“ kuće, veš mašine, štednjaci i drugi aparati/uređaji u svakodnevnoj upotrebi.

Rezultati brojnih istraživanja, debata, zaključaka su takvi da se ovaj period naziva *Evolucijom*, a ne Revolucijom, zatim da Industrija 4.0 u integraciji sa digitalnim rešenjima i „pametnom“ opslugom predstavlja Četvrtu industrijsku revoluciju, da je ovo vreme integrisanih rešenja Industrije 4.0 i 3.0, a prema nekim stavovima, ovo je i dalje period Treće industrijske revolucije ili Digitalne revolucije (van Dam, 2017). Kako god okarakterisali uslove savremenog poslovanja i života uopšte, do značajnih promena je došlo i to se uočava na svim poljima: od medija do nauke.

U savremenom poslovnom svetu, teži se proizvodnji potpuno nezavisnoj od čoveka, ali sa aspekta automatizacije i kompjuterizacije intralogističkih procesa. „Pametne“ fabrike imaju automatizovane procese i aktivnosti, digitalno poslovanje i informacionu podršku na svim organizacionim nivoima, tako da se komunikacija sa poslovnim partnerima obavlja najvećim delom putem interneta (bez posrednika). Roboti i ljudi postaju ravnopravni

partneri koji imaju viši stepen veštačke inteligencije u odnosu na prethodnu generaciju. Reč je o tzv. kolaborativnim robotima, koje karakteriše deljenje radnog prostora sa ljudima, što olakšava realizaciju projekata automatizacije kompanija (Slika 2).

Slika 2. Primeri integracije kolaborativnih robota i čoveka - karakteristika Industrije 4.0

Izvor: <https://new.engineering.com/story/a-history-of-collaborative-robots-from-intelligent-lift-assists-to-cobots>, pristupljeno: 05.10.2019. god.

Respektujući primenu savremenih IT, IKT, kao i brojnih novijih intralogističkih rešenja, opravdano se može konstatovati da je ostvaren značajan nivo umreženosti poslovnih procesa, naročito u proizvodnim procesima. U novim uslovima poslovanja, radi ostvarivanja konkurentnosti kompanija, logistika mora da obezbedi transparentnost informacija u realnom vremenu, praćenje potreba tržišta, zahteva, potreba i očekivanja korisnika, personalizaciju proizvoda i usluga, decentralizovano autonomno upravljanje i globalizaciju lanaca snabdevanja na svim nivoima (Radivojević & Milosavljević, 2019). Iako je Industrija 4.0 nastavak 3.0, ipak postoje određeni faktori koji ova dva „perioda“ razlikuju. Prema istraživanjima koje je sproveo Schwab (2016), tri ključna su:

- Brzina – ova revolucija je eksponencijalna, a ne linearna;
- Obuhvatnost (širina) i dubina – bazira se Trećoj industrijskoj revoluciji i kombinuje više tehnologija koje vode do nepredvidivo značajnih i brojnih promena paradigme u ekonomiji, poslovanju i društvu;
- Uticaj na sistem - podrazumeva transformaciju celih sistema, kroz i unutar zemalja, kompanija, industrija i društva u celini.

Svetski Ekonomski Forum (**W**orld **E**conomic **F**orum -WEF), 2016. godine, objavio je rezultate istraživanja u oblasti tehnoloških pokretača promena koje donosi Industrija 4.0, uključujući vremenski period njihovih očekivanih značajnijih (nego ranije) uticaja na savremeno poslovanje (van Dam, 2017):

1. Mobilni internet i Cloud tehnologija (2015–2017)
2. Napredak u oblasti računarske tehnologije i Big Data (2015–2017)
3. Nove tehnologije snabdevanja energijom (2015–2017)
4. Internet Of Things (IoT) (2015–2017)
5. Crowdsourcing - internet kao izvor resursa umesto „tradicionalnih“ dobavljača, sharing economy and peer-to-perr - internet platforme koje povezuju kupce i prodavce, decentralizovano i bez posrednika (trenutno i permanentno)
6. Napredna robotika i autonomni transport (2018–2020)

7. Veštačka inteligencija (2018–2020)
8. Savremeni proizvodni sistemi – alati, uređaji i sl. i 3D štampanje (2015–2017)

Može se konstatovati da su promene najpre registrovane u oblasti ekonomije i da je uticaj bio uočljiv u momentu njihovog dešavanja. U skladu sa WEF-om, a prema istraživanjima McKinsey Global Institute (2016. god.), identifikovano je 12 oblasti tehnologije u kojima je došlo do radikalnih promena, prvenstveno sa ekonomskog aspekta, a koje su ujedno i karakteristike perioda 4.0 (van Dam, 2017). Većina je prikazana u Tabeli 1 (napomena: podaci u desnoj koloni su iz 2016. godine, što znači da je do danas svakako došlo do značajnih promena u brojnim pokazateljima).

Tabela 1. Oblast tehnologije promena u Industriji 4.0 i posledice

TEHNOLOGIJA	GRUPE, PROIZVODI I RESURSI NA KOJE (MOGU DA) UTIČU (pozitivne i negativne posledice)
Mobilni Internet - jeftiniji i napredniji mobilni računarski uređaji koji su povezani preko (mobilnog) interneta	4,3 milijarde ljudi još uvek nije povezano sa internetom (-) ; 1 milijarda odnosno 40% radne snage biće zaposleno u oblastima internet usluga (+)
Automatizacija učenja i obuke - inteligentni softverski sistemi koji mogu da obavljaju poslove obučavanja i usavršavanja uključujući nestrukturirane zadatke i suptilne predrasude	230 miliona radnika više koji bi radili na poslovima obučavanja i usavršavanja, što je 9% ukupne radne snage (+) ; 1,1 milijardi korisnika pametnih telefona, sa mogućnošću korišćenja automatizovanih digitalnih aplikacija (+)
Internet Of Things (IoT) – umrežavanje jeftinih senzora i uređaja za prikupljanje podataka, u cilju unapređenja monitoringa, donošenja odluka i optimizacije procesa	10¹² (trilion) Things-a koje bi mogle biti povezane sa Internetom u proizvodnji, zdravstvenoj zaštiti i energetici (+) ; samo 100 miliona uzajamno povezanih uređaja na globalnom nivou u oblasti transporta, bezbednosti, zdravstva i komunalnih usluga (-)
Cloud tehnologija - koncept koji nudi novi način pristupa podacima i aplikacijama; dostupnost programu, evidencijama i dokumentaciji u bilo koje vreme i s različitih lokacija; potrebna internet konekcija	2 milijarde globalnih korisnika usluga e-mail-a koji se opslužuju preko Gmail-a, Yahoo-a, Hotmail-a (+) ; 80% severnoameričkih institucija imaju u planu da opsluživanje obavljaju pomoću cloud-aplikacija (+)
Napredna robotika - roboti sa većim stepenom inteligencije, osetljivosti i sposobnosti; automatizacija aktivnosti i humanizacija rada	320 miliona radnika u proizvodnji , što je samo 12% svetske radne snage (-/+)
Potpuno ili "skoro" autonomna vozila - vozila kojima se upravlja bez ili sa smanjenom intervencijom čoveka	više od 1 milijarde automobila i kamiona , preko ½ vojnih i civilnih vazduhoplova u svetu koje karakteriše autonomno upravljanje (+)
Skladišta energije - uređaji ili sistemi koji skladište energiju za kasniju upotrebu, uključujući baterije	1 milijarda automobila i kamiona u svetu radi na baterijski pogon (+) ; više od 1,2 milijarde ljudi funkcioniše bez direktne povezanosti sa električnom energijom (-)
3D štampači – omogućavaju izradu maketa, modela, prototipova sukcesivnim nanošenjem više vrsta različitih materijala; ispitivanje karakteristika proizvoda pre početka korišćenja	u svetu se npr. preko 10 milijardi igračaka godišnje proizvede korišćenjem 3D printing tehnologije (+)

Bolje karakteristike materijala – veštački, dizajnirani da imaju vrhunske karakteristike (npr. čvrstoću, težinu, provodljivost), ali i funkcionalnost	više od 15 miliona tona godišnje silikonskih jedinjenja , porast stope korišćenja ugljeničnih vlakana <u>(-)</u>
Savremene tehnike istraživanja nafte i gasa, povećanje stepena obnovljivosti - tehnike istraživanja i obnovljivosti koje omogućavaju ekonomičnije vađenje nafte i gasa	na ovaj način, godišnje se u svetu se proizvede 22 milijardi barela nafte koji je ekvivalent prirodnog gasu i 30 milijardi barela sirove nafte <u>(+)</u>

Izvor: modifikovano, preuzeto od van Dam (2017)

Najveća razlika između Industrije 4.0 i 3.0 je sveprisutna uključenost svih i svega, brzina promena i primena integrisanih tehnološka rešenja. Imajući u vidu da već deceniju unazad sve funkcioniše u sferi 4.0, došlo je do formiranja niza koncepata. Jedan od njih je koncept Logistike 4.0, koji će u narednom delu rada biti detaljnije analiziran.

Analiza koncepta Logistike 4.0

Izraz logistika 4.0 nastao je na temelju koncepta industrija 4.0, a prvi put se pominje 2011. god na sajmu u CeMAT u Hannoveru. Logistika 4.0 je podrška konceptu Industrija 4.0 (Pametne fabrike) i predstavlja trenutni trend automatizacije u razmeni podataka, intralogističkim procesima i lancima snabdevanja. U skladu s tim, zadatak logističara više nije ograničen na "čist" prevoz, već se temelji na funkciji koordinacije logistike u LS-u, pri čemu su obuhvaćene sve kompanije i veze unutar i između njih.

Imajući u vidu gore navedeno, prava informacija u pravo vreme i na pravom mestu je jedan od ključnih elemenata uspešnosti poslovanja svih subjekata u domenu upravljanja lancima snabdevanja i realizacije logističkih aktivnosti. Dakle, prava, tačna, relevantna informacija predstavlja ključ uspešnog poslovanja svake kompanije (Dabić-Ostojić et al, 2015). Stoga je Logistika 4.0 okarakterisana ekspanzijom IKT-a u svim fazama logističkih tokova, od nabavke, preko proizvodnje, do distribucije, povratne logistike, uključujući podrazumevano i opslugu korisnika.

Analizirajući Tabelu 1., zaključak je da sve promene u Industriji 4.0 prožimaju i Logistiku 4.0, ali i sve druge oblasti od ekonomije, preko politike, do zdravstva. Industrija 4.0 i Logistika 4.0 su elementi/koncepti savremenog poslovnog okruženja, čak i ako menadžment kompanija još uvek ne može da prihvati činjenicu da ima značajnih koristi od njihovih integrisanih rešenja. Ciljevi današnjih istraživanja su usmereni na razvoj (univerzalne) metodologije za procenu da li procesi koje obavlja kompanija, kao i informacioni sistem koji se koristi prvenstveno za procese upravljanja i komunikacija, na bilo koji način odgovara rešenjima Logistike 4.0 (IoT, Cloud tehnologija, 3D štampači, automatski vođena vozila i dr). Ovakva povratna informacija može da stavi do znanja menadžerima da integrisana rešenja Logistike 4.0 svakako jesu od velike koristi u realizaciji savremenih poslovnih aktivnosti, što može biti poticaj za implementaciju više rešenja u jednoj kompaniji (Oleśków – Szłapka, J. & Stachowiak, A., 2019).

Logistika 4.0 je zasnovana na integrisanoj primeni savremenih IKT-a, interneta i softverskih rešenja, a što je, između ostalih, dovelo do primene novih rešenja i u oblasti realizacije robnih tokova. U prvoj celini ovog dela rada detaljnije će biti analizirane

karakteristike rešenja u oblasti rukovanja materijalima i to na relaciji vozač viljuškara-viljuškar sa ciljem poboljšanja relevantnih performansi. Imajući u vidu da su ova rešenja vremenom sve brojnija, druga celina se uopšteno bazira na osvrtnu koristi i nedostataka koncepta Logistika 4.0.

Komunikacija vozača i viljuškara kao jedan element podsistema rukovanja materijalima u Logistici 4.0

Razvoj i primena savremenih IKT od začetaka koncepta Logistike 4.0 do danas, ogleda se u primeni niza integrisanih tehničkih inovacija koje obezbeđuju preduslove za efikasniju i racionalniju realizaciju niza procesa u domenu transporta, manipulacija, pretovara, skladištenja i dr. Neki od ovih su danas praktično neizostavni deo opreme (GPS, telematika, ITS...), a nove komunikacije su omogućile njihovu još intenzivniju primenu. Posebno se u toj oblasti danas navode različite aplikacije za mobilne telefone i tablet računare koje korisnicima pružaju niz pogodnosti u domenu nalaženja odgovarajuće lokacije, raspoloživosti opreme i dr (Dabić-Ostojić et al., 2015).

Poseban izazov u konceptu Logistike 4.0 predstavljaju nova tehnološka rešenja u oblasti rukovanja materijalima. U ovoj oblasti postoji značajan broj problema, koji se mogu neretko i grupisati, a jedna grupa je vezana za domen rada vozača viljuškara. Naime, samo na ovom polju prisutan je značajan broj potencijalnih problema vezanih za primopredaju informacija o zadacima koje vozač viljuškara treba da realizuje ili ih je realizovao. Kod njihovog rešavanja mogu se sresti primene raznih IT. Savremena rešenja se sreću pod nazivom paperless i on-line/open-loop tehnologije (Mauer, 2015).

U praksi je za ovaj prenos informacija prisutno više rešenja, od kojih su danas tipična ona koja su bazirana na terminalu ugrađenom u kabinu viljuškara (Slika 3). Dodeljivanje zadataka vozaču se realizuje prikazom na displeju monitora, a vozač odgovarajućom komandom (preko tastature, touchscreen-a i dr.) potvrđuje prijem informacije i polazak na realizaciju zadatka (Miljuš & Đurđević, 2015).

Slika 3. Prikaz nekih elemenata IT opreme na viljuškaru

Izvor: Mauer, 2015

Logistika 4.0 u domenu manipulisanja teretom podrazumeva primenu integrisanih sistema praćenja viljuškara u sistemu transporta. Tako upravljački sistem može biti opremljen i dodatnim aplikacijama koje imaju mogućnost da optimizuju rute kretanja viljuškara, prate vremensko angažovanje viljuškara, kao i potrebe za eventualnim

intervencijama bilo kao npr. povećanje bezbednosti rada (prepreke na putu, ukrštanja tokova/ruta i dr.), planiranje perioda planskog održavanja ili intervencija za otklanjanje kvarova na viljuškama itd. Radi povećanja fleksibilnosti i efikasnosti, mogu se kao deo IT opreme sresti i mobilni štampači kao dodatak opreme viljuškara. Zahtevi za transportno manipulativnim aktivnostima se automatski optimizuju po rutama i dodeljuju se odgovarajućim resursima, nezavisno od tipa viljuškara. Od važnosti su parametri vezani za transparentnost (npr. nedostatak informacije o tome koliko je i kada neproduktivno vreme viljuškara). Savremene IT omogućavaju analizu raspoloživih podataka, tako da se stvara osnova za dalje optimizacije, kojima se ostvaruju značajne uštede u troškovima. Jedna od prednosti savremenih IKT-a je omogućeno planiranje intervala za servis i održavanje viljuškara, a u cilju minimizacije njegovog neproduktivnog vremena. U kombinaciji sa mobilnim aplikacijama, ovakvim rešenjima se omogućava uvid u sve elemente procesa rada viljuškara (omogućena je jasna preraspodela zadataka, tako da se „pravi“ viljuškar nađe u pravom trenutku i na pravom mestu, kako bi dostavio robu za dalju obradu). Na taj način je omogućena optimizacija procesa integracije između vozila u realizaciji manipulativnih aktivnosti, što je jedan od efekata primene *paperless* tehnologije. Neka istraživanja ukazuju da se ovim pristupom ostvaruju preduslovi za povećanje produktivnosti viljuškara i do 30%. Daljim uvođenjem savremenih IT u upravljanje LS-om omogućava povećanje ekološke efikasnosti, bezbednosti, ekonomske efikasnosti i druge prednosti koje iz toga proističu. Po navodima u literaturi, jedan od bitnih podataka je i rok povraćaja uložених sredstava, koji kod flote od 10 viljuškara, iznosi oko godinu dana (Dabić-Ostojić et al., 2015). Imajući u vidu da koncepti Logistike 4.0 vode ka potpunoj automatizaciji procesa, gore navedene tehnologije predstavljaju neka tzv. prelazna rešenja u periodu početaka čak i intenziviranja rada viljuškara bez vozača.

2.2. Prednosti i nedostaci koncepta Logistike 4.0

Industrija 4.0 donela je brojne prednosti, od kojih se najznačajnije oslikavaju u sferi povećanja brzine realizacije relativno velikog broja aktivnosti u svim segmentima poslovanja. Ono što je od značaja za život savremenog čoveka takođe se odnosi na brzinu, tj. „skraćenje (uštedu) vremena“ kod zakazivanja lekarskih pregleda, plaćanja računa, kupovine, transporta itd. Internet je doneo nesrazmerne koristi i olakšao život svim generacijama, a jedan je i sa aspekta „...sad mogu sve da nađem na internetu, sad ću da proverim na internetu...“. Međutim, postoje i značajne nepovoljnosti, naročito sa aspekta dostupnosti: „...postali smo svima dostupni...“, „...svako može da me pronađe...“. Jednostavno, sve se može, sve se zna i komunikaciju karakterišu rečice/reči „sad“ i/ili „odmah“, odnosno „brzo“, „lako“, „sigurno“. Neke od glavnih prednosti Logistike 4.0 su:

- a) integracija fizičkog i virtuelnog sveta,
- b) veća fleksibilnost LS-a,
- c) veća brzina realizacije značajnog broja (gotovo svih) manipulativnih aktivnosti,
- d) poboljšanje performansi u svim segmentima funkcionisanja LS-a.

Logistiku 4.0 karakterišu inovacije koje se vezuju i za Industriju 4.0 (Tabela 1). Među najznačajnijim prednostima Logistike 4.0 nalazi se implementacija novih rešenja u domenu IKT: IoT, 3D štampači, roboti, dronovi, Big Data sistemi i brojna inovativna rešenja čiji broj vremenom rapidno, tj. eksponencijalno raste. Zaključak je da ja na polju IKT, odnosno

informacija došlo do najznačajnijih napredaka. Tako se, kao najizazovnija, najinteresantnija tehnologija u domenu Logistike 4.0 izdvaja proširena stvarnost, odnosno brisanje granica između realnog i virtuelnog sveta, koja omogućava dobijanje informacije po konceptu „7P“ („prava“, u „pravo“ vreme, na „pravom“ mestu, u „pravom“/odgovarajućem obliku...). Rešenja ove tehnologije su brojna, jedno od mogućih je prikazano u okviru celine 2.1. ovog dela rada. Skup implementacija vezuje se i za *pick by vision* tehnologiju, koja se u skladištima koristi u procesima sortiranja i komisioniranja, a bazira se na korišćenju „pametnih“ naočara (vozač viljuškara i/ili komisioner ima naočare kroz koje vidi realnu sliku, ali istovremeno i informacije na displeju, koje su od važnosti za obavljanje aktivnosti u određenom trenutku) (<https://proceedix.com/resources/why-pick-by-vision-will-disrupt-voice-picking>, <https://www.visiontrans.com/services/warehousing/>,...).

U konceptu Logistika 4.0 postoje i brojni nedostaci o kojima se diskutuje, kako kroz naučne i stručne radove i konferencijska izlaganja (Dabić-Ostojić et al. (2016), Oleśków – Szłapka & Stachowiak (2019), Radivojević & Milosavljević (2019) i brojni drugi), tako i u sredstvima javnog informisanja, kao i na internet portalima/blog-ovima (<https://blog.flexis.com/the-challenges-of-embracing-industry-4.0>, <https://blog.hwr-berlin.de/mim2019/> i brojnim drugim dostupnim izvorima, nažalost i možda često „neprovereno“ tačnih informacija). Ključni nedostaci, odnosno oni o kojima se najviše govori su istovremeno i područja istraživanja, debata, analize mogućnosti njihovog otklanjanja. Između ostalih, najznačajnije sfere su:

- „gašenje“ (postojećih) radnih mesta, odnosno zahtev za novim radnim mestima, prekvalifikacijom radne snage, permanentnim usavršavanjem radnika
- visoki troškovi implementacije novih IKT-a, pri čemu se zahteva uvođenje novih softverskih rešenja, tehnoloških koncepcija, organizacionih modela.

Naravno, navedene oblasti su one o kojima „svet bruji“ i o kojima se diskutuje na svim nivoima, od svakodnevnih/neformalnih razgovora, preko medija, do namenski organizovanih skupova. Osnovni cilj je usmeren na nalaženja optimalnog, a po mogućstvu jedinstvenog tj. univerzalnog rešenja za određeni problem.

3. Zaključna razmatranja

Budući da se od početka industrijalizacije do danas beleži značajan broj promena, budućnost industrijske proizvodnje sa aspekta primene novih rešenja apsolutno je i sa svih aspekata nepredvidiva. Industrija 4.0 je zapravo period, doba, odnosno *vreme u kom živimo i koje živimo*. Logistika 4.0. je jedan od koncepata koji je paralelan sa Industrijom 4.0 sa aspekta vremena, ali i realizacije robnih, informacionih, energetske i dr. tokova.

U radu su ukratko prikazane neke karakteristike Industrije 4.0, sa posebnim osvrtom na koncept Logistika 4.0. U okviru ovog koncepta postoje brojna rešenja i inovacije. Ovde je analizirano samo jedno, a koje je vezano za domen rukovanja materijalima u intralogističkim procesima. Umesto konkretnog zaključka, može se reći da je: novo doba dosta *donelo*, ali i mnogo toga *odnelo*. Neminovno je da se na svakom mestu i u svakom trenutku može čuti izraz „četiri nula“, bez razmišljanja o tome da se već više od decenije svet nalazi u periodu nove tehnološke revolucije. Svest o toj činjenici postaje realnost kada se, bar na našem području, pomisli, ali i izgovori čuvena rečenica: „Kako se nekada živelo...“, i to je uglavnom

u pozitivnom kontekstu. Međutim, realnost je drugačija; postalo je sve „pametno“, od već mašina, do robota. Činjenica je da eksponencijalni rast broja promena uslovljava istu karakteristiku kod promena u privrednom/poslovnom, ali i životnom okruženju.

Pravci budućih istraživanja su brojni. Na polju Logistike 4.0, u domenu rukovanja teretom, a u kontekstu analiziranog rešenja bespapirne komunikacije između vozača viljuškara i menažera skladišta, logično je razmišljati o uvođenju automatski vođenih vozila koja su u industriji i još nekim delatnostima odavno prisutna. Samo u tom segmentu, značajan pomak bi bio sprovođenje cost-benefit analize pri uvođenju nove tehnologije i to sa tri aspekta: troškova, vremena potrebnog za početak implementacije, ali i troškova i vremena u prekvalifikaciji radne snage u ovom sektoru. Još jedan od pravaca ovog istraživanja bi mogao biti vezan za stepen fleksibilnosti predložene tehnologije, kako interno (unutar skladišta u kom je implementirana predložena tehnologija), tako eksterno, analizirajući uticaj njen uticaj na funkcionisanje čitavog lanaca snabdevanja.

LITERATURA

- Dabić-Ostojić, S., Miljuš, M., Milanović, D. (2015). The Impact of New IT on Forklifts on SCM, Proceedings of the 6th International Symposium on Industrial Engineering, Faculty of Mechanical Engineering & Steinbeis Advanced Risk Technologies, Stuttgart, Germany, SIE 2015, Belgrade, Serbia, 263-267
- van Dam, N. (2017). The 4th Industrial Revolution & The Future of Jobs, bookboon.com
- Radivojević, G. & Milosavljević, L (2019). The Concept of Logistics 4.0. Proceedings of the 4th Logistics International Conference –LOGIC 2017, Belgrade, Serbia 23-25 May, 2019, 283-292.
- Lee, J., Bagheri, B., Kao, H.-A. & Lapira, E. (2015). Industry 4.0 and Manufacturing Transformation. Manufacturing Leadership Journal, 4-9.
- Mauer, A. (2015). Der vernetzte Stapler, Hebezeuge Fördermittel, Berlin 55, No 1-2, 43-45
- Miljuš, M. & Đurđević, D. (2015). Possibility Of Application Of Remote Controlled Order-Picker Forklifts, Proceedings of the 2nd Logistics International Conference –LOGIC 2015, Belgrade, Serbia 21-23 May, 2015, 111-116.
- Oleśków – Szłapka, J. & Stachowiak, A. (2019). The framework of Logistics 4.0 Maturity Model. In book: Intelligent Systems in Production Engineering and Maintenance
- Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution, World Economic Forum, Geneva, Switzerland
- Wang, K. (2016). Logistics 4.0 Solution New Challenges and Opportunities, Proceedings of the 6th International Workshop of Advanced Manufacturing and Automation – IWAMA 2016, pp. 68-74, Manchester, UK, 10-11 November 2016.

LOGISTICS 4.0 AS ONE OF THE CONCEPTS INDUSTRY 4.0

Abstract: *The Industrial Revolution is a process of transition from manufacturing activities to an economy dominated by industrial production. Some of its features are the rapid development of science, technology and technology, but human awareness and the rise of social standard. After numerous changes, the economy and society are currently in the sphere of the Fourth Industrial Revolution (Industry 4.0), which is especially characterized by changes in the fields of information technology, artificial intelligence, robotics, etc. Logistics 4.0 is one of the concepts of Industry 4.0 and is a consequence of the appearance of new technological solutions in all segments of modern business. The aim of the paper is to present modern logistics trends from the aspect of analysis of certain elements in domain Logistics 4.0, where the emphasis is placed on the analysis of some new solutions in the field of materials handling. The paper discusses the advantages and disadvantages of certain technologies Logistics 4.0, with a tendency to point out their influence on the functioning of businesses.*

Key words: *Industry 4.0, Logistics 4.0, Materials Handling*

11. NEW CONCEPT FOR EQUAL REGIONAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

PhD. Zoran Matevski¹
PhD. Dushka Matevska²

Abstract: *Key priorities and goals for social cohesion in the Republic of Macedonia is: promoting sustainable and inclusive socio-economic balanced regional development; creation or strengthening of existing institutional mechanisms for implementing balanced regional development policies; increased awareness among the public administration and the whole of society on the concept of one society and interculturalism and balanced regional development; strengthening the overall capacities and resources of the entities in order to provide a sustainable balanced regional development; harmonizing legal regulation in different institutions with policies for balanced regional development; promoting social cohesion and integration by ensuring gender equality, non-discrimination and equal opportunities on the basis of all diversity.*

Keywords: *social cohesion; balanced regional development; interculturalism*

Introduction

There is no universally accepted definition of social cohesion. For the purposes of this analysis, the most appropriate are the definitions that under social cohesion imply the ability of society to provide for the well-being of all its members, to minimize inequalities and to avoid divisions. Most definitions contain the following key aspects of social cohesion: a sense of belonging to the community; the perception that society is just; desire and willingness to participate in public and political life; a positive attitude towards marginalized groups and those groups that are not part of the dominant culture in society. The main aspects of social cohesion are: a sense of belonging that implies shared values, identification with the local community and trust in local government institutions; the sense of social justice and equality, which among other things involves the evaluation of public policies by citizens; feeling and desire for active participation in the public and political life of the state. The values are sense of satisfaction with the quality of life and a positive attitude towards the prospect of a better life. From the citizens' point of view, social cohesion means that all citizens regardless of their affiliation, personal characteristics and orientations have: equal access to the rights guaranteed by law; equal access to society's resources, such as the labor

¹ Full Professor at Faculty of Philosophy, Ss. CYRIL AND METHODIUS University in Skopje, R. North Macedonia email: zmatevski@fzf.ukim.edu.mk

² Associate Professor at Faculty of Pedagogy, Ss. CYRIL AND METHODIUS University in Skopje, R. North Macedonia email: matevska@pfsko.ukim.edu.m

market, education, health, social protection, culture, etc.; can equally participate in decision-making, contribute to the development and well-being of society; can develop their potential and live in dignity. This situation analysis consists of two separate parts: an analysis of the situation in relation to balanced regional development and an analysis of the situation in terms of gender equality, non-discrimination and equal opportunities on the basis of all differences (Ohrid Framework Agreement Article 4; Article 7; Article 48 of the Constitutional Amendments; Articles 5 and 6 of Annex F).

R. Macedonia is divided into 8 regions: Skopje region, East region, Southeast region, Northeast region, Pelagonija region, Vardar region, Southwest region and Polog region. The planning regions of the Republic of Macedonia were adopted by the Assembly of the Republic of Macedonia on 29 September 2009. Officially, Macedonia is divided into 8 planning regions, which serve statistical, economic and administrative purposes. Apart from the regions, the first administrative division of the Republic of Macedonia is the municipality. The largest area is Pelagonia region, but has a low population density of 50 inhabitants per square kilometer, while the smallest region of Skopje region has a particularly dense population of 319 inhabitants per square kilometer and absorbs more from one quarter of the total population in the Republic of Macedonia. Rural municipalities are highly represented in almost all regions, but most of the population lives in larger urban centers, which indicates an uneven concentration of population within the regions. The Polog and Southwestern regions are distinguished by the high proportion of the population living in rural areas; while in other regions rural settlements are less populated (Bureau for Regional Development of the Republic of Macedonia).

The concept of equal opportunities for men and women is still an issue that burdens social relations in the Republic of Macedonia. This particularly refers to discrimination against women in the labor market, social protection and health care (Reactor, 2012). The inequality, that is, the unequal distribution of rights, resources and power between men and women, is evident from many statistics. Women in contemporary Macedonian society suffer from discrimination and violence and face unequal starting positions in terms of access to educational institutions, health organizations and human capital in labor. Their representation in the political and economic decision-making process is far from satisfactory. Women in R. Macedonia does not yet have an equal access to the exercise of their economic, political, cultural, reproductive and sexual rights. Gender equality is a fundamental value whose achievement has enormous socio-economic benefits. Empowering women leads to a prosperous economy, boosting productivity and economic growth. Nevertheless, gender inequalities remain deeply rooted in our society.

The principle of equality and non-discrimination is established in the highest legal act, the Constitution of the Republic of Macedonia, which in its Article 9 guarantees the rights and freedoms of citizens irrespective of gender, ethnicity and social status. The values enshrined in the Constitution are followed by a series of laws and acts based on the principle of equality and non-discrimination. The Gender Equality Strategy 2013–2020 was adopted with the aim of promoting equal opportunities for women and men in overall social life in the country. The strategy is a document "which provides the framework for full equality of women and men as a cross-sectoral, horizontal and universal social and political priority" (Ministry of Labor and Social Policy, Gender Equality Strategy 2013 – 2020). Also in the

NEW CONCEPT FOR EQUAL REGIONAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Republic Macedonia has a high level of discrimination against persons with disabilities; towards persons from marginalized ethnic groups; persons from marginalized religious groups; persons of different sexual orientation; persons engaged in professions that are not socially recognized, etc.

Situation analysis by key indicators

R. Macedonia is still one of the most fiscally centralized states in Europe where most municipalities do not have sufficient financial resources to successfully execute legal responsibilities and provide quality services to citizens. In addition, R. Macedonia is an extremely unevenly developed country. There are huge differences in the level of development between the urban and rural municipalities, as well as between the City of Skopje and the rest of the Republic of Macedonia. Many municipalities cannot even cover current costs for student transportation and heating of school buildings. Life in villages and smaller municipalities is very difficult, and many people, especially young people, go to urban centers or abroad (Decision on defining the strategic priorities of the Government of the Republic of Macedonia in 2019).

More than 50% of the demographic growth of the population in the Republic of Macedonia comes from the Skopje region. It has the highest birth rate in the Polog region with 90% of the national demographic population growth in the country. Other regions have modest population growth rates, while the Pelagonia and eastern regions are characterized by higher mortality rates than population births. In the last 5 years alone in the Skopje region there has been a population growth of around 30,000 new residents. Certainly this contributes to the constant migration of the population from the interior to the capital of the country, as well as migration abroad. In the Polog region there is an increase of about 10 000 inhabitants. This is due to the high birth rate, and constant migration from rural to urban areas in this region. The situation in the north-east and south-east region with a minimal population growth of 1,500 to 2,500 in the last five years is worrying (State Statistical Office, 2018).

The distribution of unemployment by region leads to the conclusion that the main differences remain and should serve as the basis for different measures and activities in different regions. In some regions, for example in the Southeast region, the unemployment rate is higher by almost 16%, and in the Southwest region it is higher by 7% than the national average for the last five years. The Skopje region, which is home to 1/3 of the country's population, generates 43% of GDP. Therefore, this region is dominant in terms of regional GDP per capita. It should be noted that this rate is two and a half times higher than GDP per capita in the Northeast, as the least developed region. According to the State Statistical Office, two more regions (Southeast region and Vardar region) have higher GDP per capita compared to the average rate in the Republic of Macedonia. This is a sufficient signal of the need for a comprehensive and detailed policy for balanced regional development that can deliver positive results in the short, medium and long term (Penev Slagan and Trenovski Borce, 2016.).

If we compare with other European countries we will see that in 2018 R. Macedonia is at a worrying 36th place with a GDP of \$ 15,661 per capita. Luxembourg tops the list with

110,870, followed by Ireland with 79,925 and Norway with 74, 065 dollars per capita. Regarding the countries where the citizens of the Republic of Macedonia mostly migrate is as follows: Switzerland with 63,380; Germany with 52,801; Sweden with 53,077; Belgium with 49,705; Malta with 44,670 and Italy with 39, 499 dollars per capita. In terms of the region ahead of us are: Slovenia with 36,566; Greece with 29,057; Croatia with 26,215; Bulgaria with 23,154; Montenegro with 16,681 and Serbia with \$ 15, 941 per capita. Only Bosnia and Herzegovina with 13,442 and Albania with \$ 13,274 per capita are in worse shape than our country (International Monetary Fund Report for 2018). From these data it is clear where the root cause of the latest wave of eviction of the citizens of the Republic of Macedonia lies.

The Skopje region accounts for about 40% of the total number of active business entities in the country. In terms of this indicator for regional development, the Polog region comes second, followed by the Southwest and Pelagonia regions. Other regions have an extremely low percentage of economic capacities, leading to a situation where their population is on the verge of poverty (State Statistical Office, 2018). The analysis of regional representations in total investment is a cause for concern, as more than half of the economic investments are made in the most developed region of Skopje, and almost no investments are made in the least developed Northeast region.

The Republic of Macedonia ratified the 1994 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and the Optional Protocol. In 2018, the state ratified the 2011 Istanbul Convention to which it was a signatory in 2011. In 2018, the Ministry of Labor and Social Policy prepared and adopted the National Action Plan for the Implementation of the Convention on the Prevention and Fight against Violence against Women and Domestic Violence (Ministry of Labor and Social Policy, Action Plan for Implementation of the Convention for the Prevention and Fight against Violence against Women and Domestic Violence in the Republic of Macedonia 2018 – 2023). The Action Plan as its first objective envisages the harmonization of national laws with the provisions of the Istanbul Convention. Therefore, a working group is formed to participate in the preparation of the Draft Law on Prevention and Protection against Violence against Women, including Domestic Violence.

The Republic of Macedonia has adopted several laws and mechanisms to promote gender equality. The Law on Equal Opportunities for Women obliges public institutions to provide equal rights and opportunities for women and men and to integrate gender into their policies, strategies and budgets through concrete measures to reduce gender inequality. Despite significant legislative changes, gender gaps and inequalities persist at all levels (Gender Equality Strategy 2013-2020). But if we want to do an analysis of the number of women and men employed in the municipal administration and the public enterprises in the municipality the absolute figure shows that the number of employed men is almost half higher. At the same time, the proportion of women and men in managerial positions in municipal administration and public enterprises in the municipality (heads of departments and sectors) can be concluded that the gap is further increasing. This shows that almost three times as many men are in leadership positions and where decisions are made. So, if in the municipal administration and public enterprises the employment of women is almost half lower than that of men, the difference is even greater when it comes to positioning

NEW CONCEPT FOR EQUAL REGIONAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

managerial positions, i.e. the ability to decide. These data indicate the economic dependence of women and the existence of gender inequality (MLSP, Analysis on the Qualitative Participation of Women in Public and Political Life in Local Self-Government Units). Given the hiring process, discrimination against women can also be seen in the job advertisements themselves, where special requirements for unnecessary jobs such as photographing, marital status, sex, age, and the similar. The research report of the Commission for Protection against Discrimination, prepared in 2013, notes that employment advertisements as a discriminatory basis are mostly dominated by 55%, followed by the 21% personal status, which includes family, marital status and pregnancy. The same report concludes that there is discrimination in the job vacancies. Most often combining gender with age and personal status (Commission for Protection against Discrimination, 2013: 60.).

The next stage in which discrimination against women is observed is in the selection process of candidates for a particular job, when interviewed they are asked certain questions related to personal life such as: "Are they married? Do they have children? And are they planning to have children in the next few years?" This is especially true of the private sector where there have been cases of job applicants signing a written statement that they will not give birth at a certain time (MLSP, Analysis of Women's Labor Market Participation). Persons with disabilities are still subjected to stereotypes and prejudices. Their denial of their abilities and their contribution to the development of modern Macedonian society despite the fact that the state has ratified the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the Optional Protocol to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

In the past, LGBTI activists in the country have been working in an extremely hostile mood against them, as well as using homophobia for political ends. Since 2017, co-operation between the Government and CSOs working to promote human rights with a particular focus on LGBTI people and the community has been strengthened. For years, it has been calling for Macedonian anti-discrimination legislation to be brought into line with European Union law, launched by the new Law on Prevention and Protection against Discrimination, and for political and social leaders to condemn homophobic and transphobic violence.

In the Republic of Macedonia there are ethnic communities vulnerable to racial discrimination, such as the Roma. This community still faces different challenges compared to all other ethnic groups in the country. In this case, there is also a racial component in their definition as a group. The way others perceive it leads to racial discrimination. Second, because of the history of discrimination of exclusion and marginalization, they face a certain set of socio-economic and political challenges. As a result of the implementation of numerous activities at national level as well as supported by numerous donors, significant progress has been made in terms of Roma inclusion in education, but numerous challenges remain regarding discrimination in basic services of social protection, housing, health, as well as multiple discrimination against Roma women (EC Report on the Republic of Macedonia for 2018). The vision for this area based on a clear assessment of what has been done so far and the priorities is expected to be provided by the new Roma Strategy, which is due to begin in 2020.

The Republic of Macedonia is faced with the problem of smallholder cultures (organic crops). At stake are cultures that continually clash and face misunderstandings, especially with the country's dominant culture. These conflicts are, in principle, resolved through the euphoria of closure, dividing the subjects into "ours" and "theirs", knowing in advance what they are. Because of all the above, there are ethno-religious groups in our country that are discriminated against and do not have equal opportunities. As a result, members of certain marginalized religious groups are almost socially excluded. All of the above can very easily lead to religious discrimination. However, longitudinal quantitative scientific research needs to be funded to obtain specific data based on absolute numbers and percentages to support these analyzes.

Conclusion

It is obvious that Skopje region, as the largest urban area in the Republic of Macedonia is populated by the highest income citizens in the country. Citizens of this region have many business opportunities from other regions. The high concentration of the higher income population is a very favorable environment for the market for the leisure industry, which generates high rates of economic growth in the Skopje region. Therefore, in other regions the service sector is not able to generate sufficient growth in industrial capacity. The Skopje region also has the highest level of income and the lowest unemployment rate (Regional Development Strategy of the Republic of Macedonia 2009-2019).

The region also has the lowest illiteracy rate, which results in the fact that most students and academics live in this region. These citizens have access to quality health services and numerous public cultural facilities. The rest of the regions are characterized by low educational level of the population, poor health services and lack of cultural manifestations. There is a clear division of regions and municipalities in the social index rankings depending on their urban or rural characteristics. The Polog and Northeast regions rank lowest in terms of social index, as these regions are dominated by rural municipalities. There is a satisfactory attendance of educational institutions, but cultural, health and sports facilities are concentrated in urban areas. Infrastructure is another area with a sharp division between the Skopje region and everyone else. The concentration of urban municipalities in the Skopje region is the main factor for this situation.

In general, the public infrastructure in the Republic of Macedonia is extremely poor in terms of two categories: economic infrastructure and social infrastructure. Economic infrastructure refers to facilities that directly affect the economic activities of a country, including: electricity supply, transport (national and local roads) and telecommunications. Social infrastructure includes facilities that mainly affect the standard of living of citizens including the quality offered at primary, secondary and higher education institutions; the quality of health services in primary and secondary health care; social protection and quality of local structure in urban and rural settlements in the Republic of Macedonia. When it comes to determining the economic growth of our country, the progress of public infrastructure by all indicators is one of the key indicators. A state with well-developed systems in transport, communication, energy, water, sanitation and public utilities create an environment that fosters investment in all spheres of industrial, economic and service capacities in the Republic of Macedonia. Creating employment and economic opportunities

NEW CONCEPT FOR EQUAL REGIONAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

for all, especially youth, should be a necessary precondition for social and economic inclusion and integration of socially disadvantaged people.

Gender-based violence is recognized as one of the most pressing issues that need to be addressed if gender equality is to be achieved. Domestic violence, according to available reports and research, is the most common type of gender-based violence in the Republic of Macedonia. Northern Macedonia. Our country has ratified the CoE Convention on the Prevention and Fight against Violence against Women and Domestic Violence (known as the Istanbul Convention). However, relevant changes in the legislative and policy framework remain a challenge for the coming period. Gender stereotypes are one of the key factors for all other forms of discrimination against women in the Republic of Macedonia. Northern Macedonia. The current research points to the fact that conservative and patriarchal values are widespread in the Macedonian society. What is even more concerning is that these values are promoted through the media and educational institutions in the state?

In the Republic of Macedonia shows gender discrimination in the labor market, manifested either in low female labor market participation or in discrimination and mobbing in the workplace. The balance between the private and professional activities of women in Macedonian traditional environments contributes to the low level of female activity in the labor market, but also as an obstacle for women to rise above the scale of social mobility in Macedonian postmodern society. Women still face numerous obstacles to their active participation in the country's political life and decision-making. Gender mainstreaming is recognized as a priority and a necessary tool to improve gender equality in the country. But the practical implementation of these government policies still needs to be worked out. On the other hand, NGOs are an important driver for the development of gender policies that promote gender equality in the Republic of Macedonia. They do this through various activities and programs. However, NGOs through monitoring and evaluation mechanisms provided monitoring and reporting on specific indicators affecting gender discrimination in the country.

Equal opportunities for men and women in dignity and law means promoting the principle of equal participation of women and men in all areas of the public and private sectors, equal status and treatment in the exercise of all rights and in the development of their individual potentials, through which they contribute to social development, as well as the equal benefits of the results of that development. The basic measures for the realization of the principle of equal opportunities are normative measures in various areas that prohibit discrimination on the grounds of sex and gender and provide for an obligation for the entities established by this Law to care for and create conditions for ensuring equal treatment in the exercise and protection of their rights and freedoms and which provide for sanctions for failure to comply with requirements and violations of prohibitions.

Analysis of all types of representation in the economy, education, politics, public administration and mass media in the Republic of Macedonia offers arguments that prove that mistrust, imprisonment and isolation are not natural to today's modern Macedonian society, but are also completely elusive as existential categories. All of this can be treated in a wider context. In this sense, all dimensions of voluntary and equal social, cultural,

economic and political inclusion, integration, participation and cohesion in all spheres of public and private life should be addressed. In order to be effective within the Macedonian multicultural society, the citizens will be enabled through this strategy to be interested in other cultures and be sensitive enough to perceive cultural differences. By doing so, they will be prepared to modify their behavior to respect people of other cultures. It is the ability to think and act cross-culturally in appropriate ways.

REFERENCES

- Влада на Република Македонија. (2018). *Одлука за утврдување на стратешките приоритети на владата на Република Македонија во 2019 година*. Скопје: Службен весник на РМ, бр. 84 од 9.5.2018 година
- Влада на Република Македонија. (2015). *Преглед на Охридскиот договор за социјална кохезија*. Скопје: Секретаријат за спроведување на Охридскиот рамковен договор
- Влада на Република Македонија. (2016). *Програма за работа на Владата 2017-2020*,
Влада на Република Македонија. (2018). *Стратешки приоритети на Владата на Република Македонија во 2019 година*,
- Влада на Република Северна Македонија (2019). *Програма за работа на Владата за 2019 година*
- Државен завод за статистика (2018). *Регионите во Република Македонија*.
- Европска Комисија (2016). *Извештај за напредокот на РМ*.
- Европска комисија (2018). *Извештај за напредокот на РМ*.
- Министерство за локална самоуправа. (2018). *Програма за одржлив локален развој и децентрализација 2015 – 2020, ревидирана во 2018 година*.
- Министерство за труд и социјална политика, (2018) „Акциски план за спроведување на конвенцијата за спречување и борба против насилството врз жените и семејното насилство на Република Македонија 2018 - 2023.”
- Министерство за труд и социјална политика. (2016). *Национална Стратегија за еднаквост и недискриминација 2016-2020*
- Penev, S., and Trenovski B. (2016). *Policy on Balanced Regional Development in Macedonia - Goals, Challenges, Trends*. Скопје: FORUM-CSID
- Реактор .(2012). *Демографските политики и родовата еднаквост во Република Македонија*
- Собрание на Република Македонија. (2009). *Стратегија за регионален развој на Република Македонија 2009-2019*. Скопје: Службен весник на РМ.
- Устав на Република Македонија. (2011). Скопје: Службен весник на Република Македонија

**NEW CONCEPT FOR EQUAL REGIONAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC
OF MACEDONIA**

Rezime: *Ključni prioriteti i ciljevi za socijalnu koheziju u Republici Makedoniji su: promocija održivog i uključivog socijalno-ekonomskog uravnoteženog regionalnog razvoja; stvaranje ili jačanje postojećih institucionalnih mehanizama za sprovođenje uravnoteženih politika regionalnog razvoja; povećana svest javne uprave i celog društva o konceptu jednog društva i interkulturalizmu i uravnoteženom regionalnom razvoju; jačanje ukupnih kapaciteta i resursa entiteta u cilju osiguranja održivog uravnoteženog regionalnog razvoja; usklađivanje zakonske regulative u različitim institucijama sa politikama za uravnoteženi regionalni razvoj; promovisanje socijalne kohezije i integracije obezbeđivanjem rodne ravnopravnosti, nediskriminacije i jednakih mogućnosti na osnovu sve raznolikosti.*

Ključne reči: *socijalna kohezija; uravnotežen regionalni razvoj; interkulturalizam.*

12. EKONOMSKA POLITIKA U SLUŽBI REGIONALNOG RAZVOJA

Teodora Simonović, Student osnovnih akademskih studija¹

Rezime: Predmet istraživanja predstavlja sagledavanje složenog sistema interaktivnog delovanja društva i ekonomije u vremenu i prostoru, tačnije sagledavanje politike regionalnog razvoja na društveno- ekonomska kretanja u Republici Srbiji. Naime široki spektar kulturno/istorijskih, demografskih, ekonomskih, infrastrukturnih socijalnih, političkih parametara uzimajući u obzir prirodni i geostrateški položaj pojedinih oblasti, presudno su uticali na neravnomeran regionalni razvoj naše zemlje. On se nije posmatrao kao deo ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Već se analizira kao odvojena dimenzija ukupnog razvoja. Najvažniji aspekt ovog rada je da ukase na potrebu formulisanja odgovarajućeg strategijskog, dinamičko osmišljenog i programiranog pristupa u cilju smanjenja regionalnih disproporcija u Republici Srbiji, zasnovanog na analizi svih razvojjih specifičnosti i potreba regiona kao složenih i živih sistema. Racionalno vođena regionalna politika danas, trebala bi biti zasnovana na komparativnim prednostima i valorizacije nedovoljno iskorisćenih razvojnih mogućnosti i resursa. Da bi podrška države bila efikasna, neophodno je obezbediti njen kontinuitet i održati intenzitet na duži period, a sve u cilju što ravnomernijeg regionalnog razvoja kao dugoročnog strateškog opredeljenja. U tom smislu osnovni cilj ovog rada je predlaganje takve politike regionalnog razvoja koja bi obezbedila koordinisani i integrisani sektorsko-teritorijalni pristup održivom ukupnom društveno-ekonomskom razvoju Republike Srbije.

Ključne reči: regionalni razvoj, privredna struktura, stanovništvo, regionalne razlike, održivi društveno-ekonomski razvoj, politika regionalnog razvoja

Uvod

Savremeno društvo i svetska privreda nalaze se u dubokim protivurečnostima postojećih procesa i odnosa, u velikim društvenim nejednakostima, sa neravnomernim i nejednakim šansama za društveno-ekonomski razvoj. Nejednaki rasporedom prirodnog bogatstva, ekonomske i političke moći, radikalizovan je problem privrednog rasta i razvoja, pre svega, manjih zemalja i zemalja u razvoju.

Problem ekonomskih, socijalnih, infrastrukturnih i drugih nejednakosti u razvoju, kako među zemljama, tako i u pojedinim delovima u okviru jedne zemlje, zahteva analizu i razumevanje procesa individualnih i društvenih transformacija, a pred savremenu

¹ Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija; e-mail: tea.pirotd@gmail.com

ekonomsku nauku nameće potrebu da precizno i rigorozno prouči neke složene pojave sa mnogo međusobnih veza i interakcija, kao i da projektuje razvojne procese, uz konstituisanje adekvatnog ekonomskog i društvenog poretka. Privredni sistem i ekonomska politika imaju veliki uticaj na društveno- ekonomska kretanja, privredne tokove i strategiju razvoja svake zemlje, ali svakako i društveni događaji i privredni tokovi utiču na promene u privrednom sistemu i ekonomskoj politici tih zemalja.

Jedno od najvažnijih pitanja makroekonomske politike svake zemlje jeste obezbeđivanje ravnomernog ekonomskog razvoja na čitavoj teritoriji, dok regionalna neravnomernost u stepenu razvijenosti pojedinih teritorija predstavlja jedan od najkompleksnijih razvojnih problema.

Gotovo je nemoguće govoriti o postizanju optimalnih privrednih efekata i privrednom razvoju, a da se u isto vreme ne uvažava i regionalni aspekt. Upravo zato, regionalni razvoj je u višestrukoj zavisnosti i povezanosti sa privrednim sistemom i ekonomskom politikom.

Optimalna struktura privrede kao celine, postiže se koordinisanim i integrisanim sektorsko-teritorijalnim pristupom sistemu višeg ranga – nacionalne privrede, obuhvatanjem niza složenih povratnih veza od čijeg intenziteta zavisi dalje oplemenjivanje strukture privrede, dinamika razvoja i uspeh svakog regiona posebno.

Kriza je u Srbiji danas vidljiva u svakom segmentu društvenog života. Nezaposlenost iz dana u dan raste, baš kao i kriminal, korupcija i razni vidovi društvene patologije. Nasilje je sve izraženije i opasnije, a širenjem osećaja besperspektivnosti, mnogobrojni vidovi bolesti zavisnosti su sve učestaliji. Obrazovanje je sve skuplje i nedostupnije, a šanse za zaposlenje i društveni uspeh obrnuto su proporcionalne stečenom znanju. Kod mladih sve više raste nezadovoljstvo, koje se ispoljava od rezignacije, preko društvene apatije do izostanka identifikovanja sa sopstvenom državom i narodom. Sve je veći broj onih koji napuštaju zemlju.

Demografska kretanja u Republici Srbiji karakterišu vrlo nepovoljne tendencije koje se ogledaju u smanjenju ukupnog broja stanovnika, padu nataliteta, prirodnoj depopulaciji, migracionim procesima i demografskom starenju koje determiniše prilično ograničavajući populacioni okvir formiranja radnog kontingenta i aktivnog stanovništva.

Intenzivne unutrašnje migracije stanovništva dovode do krupnih promena u razmeštaju stanovništva Republike Srbije, kroz izrazitu koncentraciju stanovništva, na jednoj i sistematsko praznjenje i depopulaciju širokih prostora, na drugoj strani. Time, veliki i strateški važni prostori ostaju populaciono nepokriveni, a njihovi resursi neiskorišćeni dok, istovremeno, u razvijenijim centrima dolazi do prekomerne koncentracije stanovništva i privrede, što proizvodi negativne posledice u ekonomskoj, socijalnoj, prostornoj i ekološkoj sferi.

Uticaj ekonomske politike na regionalni razvoj

Privredni razvoj je regionalno neravnomeran. Neravnomernost mu je svojstvena i onda kada ekonomska politika i celokupna institucionalna struktura, kojom se on usmerava, ima regionalnu ravnomernost njegovog odvijanja. Teritorijalne neravnomernosti su opšte obeležje današnjih privreda, čak i onih najrazvijenijih. Empirijsko iskustvo pokazuje da su neravnomernosti više naglašene u nerazvijenijim zemljama, nego u razvijenim. U visoko razvijenim zemljama regionalne probleme karakteriše postojanje depresiranih regiona i superkoncentracija privrednih aktivnosti u velikim gradovima. Mere državne intervencije i napori ovih zemalja usredsređeni su u pravcu ublažavanja izraženih neravnomernosti. U slučaju depresiranih regiona, radi se o potrebi industrijske rekonverzije, u rešavanju njihovih strukturnih problema. Industrijska obnova je olakšana okolnošću da depresirani regioni raspolažu razvijenom infrastrukturom, formiranim gradskim industrijskim centrima i visokoobrazovanom radnom snagom.

Glavni problem se svodi na izbor i uspostavljanje novih dinamičkih industrija i koordinaciju ekonomsko-političkih mera koje će na početku podržati ove industrije. Ovim putem treba da se postigne zapošljavanje kvalifikovane radne snage i iskorišćavanje pogodnosti koje pruža od ranije razvijena infrastruktura. „Za revitalizaciju depresiranih regiona smatra se da odlučujući značaj imaju one industrijske grane čije se stope rasta ubrzavaju u vremenu, gde je tehnološki progres najbrži i gde su razmere proizvodnih jedinica velike, pošto su samo ove u stanju da indukuju razvojne impulse i ostvaruju visoku tehnološku i komercijalnu efektivnost proizvodnje.

Nerazvijene zemlje, međutim, karakterišu, daleko jače izražene regionalne razlike. Uz mali broj usamljenih centara, nosioca ekonomskih aktivnosti, najveći deo nacionalne teritorije čine nerazvijeni regioni. Zbog nedostatka kapitala i odsustva industrijskih tradicija, ekonomska aktivizacija zaostalih regiona traži mnogo smelije napore društvene zajednice. Upravo iz tog razloga, strategija regionalnog razvoja mora izražavati skalu društvenih vrednosti i voditi računa ne samo o ekonomskim nego i o socijalnim, političkim i drugim kriterijumima, tj. i o racionalnostima koje nisu samo ekonomske prirode. Dostignuti nivo razvoja nacionalne privrede je teško precizno izraziti. On predstavlja ukupan rezultat razvojnih napora koji su ostvareni u ranijim periodima. Na osnovu stepena privredne razvijenosti može se suditi o tome dokle je jedna zemlja stigla u procesu razvoja, ali i kakvi su njeni izgledi za dalje ekonomsko napredovanje.²

U zavisnosti od tipa političkog uređenja, ciljevi ekonomske politike mogu biti različiti, a to su: ekonomski rast i razvoj, makroekonomska ravnoteža, efikasnost privređivanja, što viši nivo zaposlenosti radne snage, spoljnotrgovinska ravnoteža, otklanjanje prevelikih regionalnih i granskih dispariteta u razvoju, socijalna ravnoteža i društvena pravda i zdravo društvo

Iz navedenog vidimo da ekonomska politika, posredstvom svojih ciljeva, utiče na celokupnu ekonomsku aktivnost određene društvene zajednice, odnosno treba da predstavlja jedan vid opšteg društvenog konsenzusa oko pitanja od nacionalnog ekonomskog interesa.

² Đukić, P., Moć i nemoć ekonomske politike, Beograd, 2004. godine, strane 4-5

Strategija privrednog razvoja, treba da obuhvati strateške ciljeve od kojih se polazi u procesu njenog kreiranja, a kasnije i njene implementacije. Osnovni strateški cilj se ostvaruje realizacijom parcijalnih strateških ciljeva. Parcijalni strateški ciljevi se ostvaruju u fazi implementacije strategije setovima konkretnih akcija, odnosno politika, kojima se usmerava razvoj u željenom pravcu. Ključne politike koje se primeljuju kao podrška strategiji privrednog razvoja su, pre svih, monetarna, fiskalna i politika dohodaka.

Neophodnost uključivanja u međunarodnu podelu rada zahteva od svake nacionalne privrede i adekvatan nivo konkurentnosti na međunarodnom tržištu. Postizanje ovog zahteva se može ostvariti dobro osmišljenom investicionom politikom. To znači da je neophodno da se postojeća, ograničena finansijska sredstva usmere u privredne grane koje će uspeti da obezbede trajno održivi privredni razvoj, povećanje zaposlenosti i izvoza, ravnomerniji regionalni razvoj i efikasnije korišćenje postojećih resursa nacionalne privrede.

Ekonomskom politikom neophodno je usmeriti investicije u sektore privrede koji se bave višim fazama prerade proizvoda i koji stvaraju veću dodatnu vrednost. Kada je reč o Republici Srbiji, ona se nalazi u specifičnoj poziciji u kojoj je potrebno investicionom politikom ispravljati brojne greške i anomalije dosadašnjeg perioda, u pogledu regionalnog razvoja.

Pored razumevanja nastanka, evolucije i funkcionisanja regionalnih ekonomija i regionalnih ekonomskih sistema, zaokruživanje regionalne problematike ne može biti potpuno bez obuhvatanja regionalne (ekonomske) politike, odnosno strategije regionalnog razvoja. Politika regionalnog razvoja odnosi se, otuda, na regionalni pristup razvoju celokupne nacionalne privrede. Dakle, savremena politika regionalnog razvoja, mora u sebe da inkorporira i razvojnu politiku.

Regionalni razvoj kao problem strukture privrede

Jedan od najčešćih oblika privrednog razvoja u kome se javlja neravnomernost predstavlja stepen privredne razvijenosti pojedinih regiona u okviru jedne državne teritorije. Ukoliko su regionalne razlike previše izražene, to znači da je u teritorijalnoj strukturi privrede došlo do određenih poremećaja. U cilju postizanja optimuma između granske i regionalne strukture, metodi razvoja moraju početi od postojećeg stanja i determinisanog pravca budućeg razvoja u okviru dugog roka. Zato je potrebno da svaka zemlja utvrdi strategiju privrednog razvoja, tj. da odredi i uspostavi određenu međuregionalnu strukturu svoje privrede.

Suštinsko interesovanje u ovom radu, upravo je usmereno na ekonomski aspekt privrednog razvoja i to na njegovu regionalnu komponentu, jer je „analiza strukturnih karakteristika regiona i optimalnih odnosa između njihove ekonomski racionalne (poželjne) i postojeće strukture značajna i sa aspekta promena društveno-ekonomskih odnosa.”³

³ Arandelović, Z., Nacionalna ekonomija, Niš, 2008. godine, strana 204

Upravljanje pravcem i tempom strukturnih promena i regionalni razvoj

Pitanje razvoja nacionalnih ekonomija danas, umnogome je evoluiralo i prevazišlo teorijska razmatranja koja su važila u drugoj polovini XX veka. Od nekadašnje teorije razvoja zasnovane na „prirodnim“ ograničenjima u ostvarivanju visokih stopa rasta u dugom vremenskom roku, uobličava se danas važeći razvojni koncept - koncept dugoročnog održivog razvoja.

Taj koncept zasnovan je na novoj teoriji rasta u čijem su centru primenjeno znanje i kompleks naučnotehnološkog razvoja. Umesto starog koncepta prirodnih komparativnih prednosti, u modernom shvatanju razvoja dominiraju ostvarene komparativne prednosti, umesto prirodnih resursa, brzine rasta i razvoja nacionalne ekonomije postaju brzina uvođenja inovacija i sposobnost privrede da ostvarena teorijska znanja pretvori u pronalaskeske i nove tehnologije.

Nekadašnje shvatanje bogatstva mereno je fizičkim i finansijskim kapitalom, a danas je ključna odrednica nacionalnog bogatstva sposobnost ostvarivanja novih znanja, inovacija i tehnologija, odnosno stvaranje ljudskog kapitala i raspolaganje njime. Stvaraju se globalne alijanse i povezuju se čitavi regioni da bi se stekao što jači položaj na svetskoj ekonomskoj i finansijskoj sceni. Oni koji ne učestvuju u tim procesima, ostaju dugoročno izolovani iz glavnih tokova informacija i znanja, a propuštene šanse se sve teže nadoknađuju s protokom vremena.

Struktura privrede je dinamička kategorija i funkcija je vremena. Promenom elemenata i njihovih međusobnih odnosa dolazi do promene strukture. Novi elementi (preduzeća) zamenjuju stare, njihov ukupan broj se menja. Jedne veze se kidaju, druge uspostavljaju, a menja se i njihova priroda. Privredne strukture se u pojedinim trenucima u vremenu toliko mogu razlikovati da se praktično može reći da se radi o sasvim drugačijim privredama.

Međutim, brzina promene privredne strukture je mala. Na kratak, pa i na srednji rok, pre se može se reći da je privredna struktura stabilna, a ne dinamična. Ona se menja postepeno, a promene uslovljavaju isti faktori koji utiču i na dinamiku privrednog razvoja. Kao što se menja nivo dinamičnosti savremenih privreda, menja se i intenzitet strukturnih promena. Ti procesi su određeni, pre svega, razvojem visokih tehnologija i globalizacijom svetske privrede.

“Da su privredni rast i strukturne promene snažno povezane, naglašavao je još pre više od pola veka čuveni ekonomista S. Kuznets. „Strukturne promene su centralni element procesa razvoja i suštinski element modela rasta. One mogu usporiti rast, ako su spore ili neefikasne, ali mogu da doprinesu rastu ako poboljšavaju alokaciju resursa.“⁴

Dinamika privredne strukture uslovljena je brojnim faktorima. Tu treba istaći mere ekonomske i razvojne politike. To znači da se pravcem i tempom strukturnih promena može upravljati. Primenom adekvatnih mera razvojne politike i vođenjem adekvatne politike

⁴ Kuznets, S., *Economic Development and Cultural Change* Vol. 5, No. 4, Supplement, 1957, Page 109 Published by: The University of Chicago Press, Stable, <http://www.jstor.org/stable/1151943>

naučnog i tehničko-tehnološkog razvoja može se, na dugi rok, ostvariti željena privredna struktura.

Trosektorski model privrede je, svakako, osnov izučavanja problema privredne strukture i strukturne transformacije. Promena privredne strukture od dominacije primarnog sektora, koji čine uglavnom poljoprivreda i ekstraktivna industrija, preko sekundarnog sektora (dominacija prerađivačke industrije), ka tercijarnom sektoru u kome dominiraju usluge, dovela je do rasta proizvodnje, zaposlenosti i životnog standarda, tj. društvenog blagostanja. Jačanje i razvoj tercijalnog sektora podsticao je produktivnost poljoprivrede i industrije, uticao na smanjenje relativnog broja zaposlenih, ali i na povećanje profitabilnosti i konkurentnosti i sektora poljoprivrede i sektora industrije.

Veći broj teorijskih analiza, kao i ekonomska realnost, pokazuju da je za uspešan ekonomski razvoj, posebno zemlja u razvoju, strateški važan bio proces industrijalizacije, u svojstvu pokretača kontinuiranih strukturnih promena i transformacija privreda. Industrijalizacija, koja od prve industrijske revolucije traje preko 250 godina, najčešće se posmatra kao strategija ekonomskog razvoja. To je značilo izmenu strukturnog i prostornog modela razvoja industrije na različitim teritorijalnim nivoima (nacionalnom, regionalnom i lokalnom).

Regionalna neravnomernost kao kompleksan razvojni problem Republike Srbije

Na relaciji prostor – razvoj i iz toga izvedenoj teritorijalizaciji regionalnog razvoja, dešavaju se složeni procesi sa krupnim problemima i teško rešivim konfliktima.⁵

Izražena regionalna neravnomernost između nedovoljno razvijenog, većeg dela prostora i razvijenih teritorijalnih područja i segmenata Republike Srbije, rezultanta je zajedničkog delovanja brojnih faktora i njihovih uzročno–posledičnih odnosa.

Širok spektar nasleđenih kulturno-istorijskih, demografskih, ekonomskih, infrastrukturnih, socijalnih i političkih parametara, uvažavajući svakako, prirodni i geostrateški položaj pojedinih oblasti, presudno su uticali na neravnomeran regionalni razvoj naše zemlje.

Posledice na prostoru Republike Srbije su evidentne - ogromni unutarregionalni i međuregionalni neskladi sputavaju razvoj i podstiču migracione tokove. Veliki i strateški važni prostori Republike Srbije ostali su populaciono nepokriveni, a njihovi resursi neiskorišćeni..

Uzroke porasta regionalnih neravnomernosti u Republici Srbiji treba tražiti u nekoordinaciji, sa jedne strane sektorskih politika, sa druge strane regionalne politike, ali pre svega u prepuštanju razvoja nerazvijenih područja delovanju tržišnog mehanizma bez izgrađenih institucija, uticaja i kontrole države.

Svi dosadašnji modeli privrednog rasta i razvoja bazirali su se na sektorskim prioritetima, na sektorskim politikama, na kratkoročnim i srednjoročnim ciljevima. Međutim, regionalni razvoj, kao strukturni problem, je dugoročnog karaktera.

⁵ Derić, B., Perišić, D., Teritorijalizacija regionalnog razvoja Srbije, Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine, Beograd, 1995. godine, strana 3

Država nije imala sistemski odgovor na brojne teritorijalne deformacije kako bi ublažila tranzicione udare i ograničenja sa kojima su suočena ugrožena područja, odnosno doprinela njihovom osposobljavanju za autopropulzivni razvoj.

U cilju merenja razlika u dostignutom stepenu privrednog razvoja, u praksi se upotrebljavaju brojni pokazatelji. S obzirom da ni bruto domaći proizvod (BDP) po stanovniku nije sveobuhvatan indikator, praćenje razvoja često se dopunjuje pokazateljima koji pored ekonomskih, imaju i socijalne i druge karakteristike

Na osnovu određenog skupa pokazatelja, moguće je steći utisak o razmerama i uzrocima regionalnih dispariteta. Shodno njima, kreatori ekonomske i (regionalne) politike mogu donositi i sprovoditi neophodne mere koje za efekat treba da imaju podsticanje razvoja u manje razvijenim regionima, te smanjenje nivoa regionalnih razlika u zemlji. Da bi bile efikasne, mere se moraju zasnivati na preciznim i što je moguće tačnijim rezultatima sprovedenih analiza. Svrishodnost mera, dakle, u velikoj meri zavisi od kvaliteta i pouzdanosti regionalnih podataka kojima se raspolaže prilikom sprovođenja regionalnih istraživanja.

Karakteristike regionalnog razvoja naše zemlje

Analiza stanja daje celovit dinamički prikaz svih regionalnih neravnomernosti, faktora relevantnih za sagledavanje dostignutog stepena razvijenosti, projekcija, izazova i aktuelnih ograničenja u kontekstu kompleksnih razvojnih problema naše zemlje. Regionalni razvoj Republike Srbije, u hijerarhiji razvojnih ciljeva nije imao adekvatno mesto. Decenijama unazad je bio marginalizovan i nije se posmatrao kao integralni deo ukupnog društveno- ekonomskog razvoja, već je analiziran kao odvojena i ne važna dimenzija ukupnog razvoja. Društveno-ekonomskim vezama između prostornih celina i potencijalnih prelivajućih razvojnih efekata istih na celokupnu državu, nije posvećivana velika pažnja. Takav pristup je tokom vremena produbljivao regionalne i strukturne razvojne probleme, a zalaganja za otklanjanje regionalnih neravnomernosti, nisu dala očekivane rezultate.

Regionalna razvojna strategija republike Srbije kao dugoročni razvojni okvir za regionalnu politiku

Ravnomeran regionalni razvoj dugoročni je i strateški cilj Republike Srbije. Ostvarivanje podrazumeva izgradnju institucionalnog okvira koji treba da obezbedi efikasan sistem planiranja, sprovođenja, praćenja i merenja efekata podsticajnih mehanizama za sprovođenje regionalne politike u funkciji smanjenja regionalnih neravnomernosti.

Međutim, polazeći od karakteristika regionalnog razvoja naše zemlje u predhodnom periodu, kao i analize aktuelnih pitanja regionalnog razvoja u kontekstu kompleksnih razvojnih problema Republike Srbije, pre svega, posledica nedostatka dugoročnog, sistemskog i odgovarajućeg institucionalnog pristupa ovom problemu.

Na osnovu ocene pokazatelja regionalnog razvoja može se zaključiti da su unutarregionalne razlike veoma izražene i da Republika Srbija spada u red zemalja sa najvećim razlikama u nivou regionalne razvijenosti u Evropi. Neravnomernosti su toliko duboke da je nerealno očekivati da će, uz vladajući ekonomski model, zasnovan na liberalnoj

ekonomskoj filosofiji i deregulaciji, nestati u dogledno vreme. Izraženi problemi neravnomernog regionalnog razvoja upućuju na činjenicu da samo država, sa svojim resursima, institucijama i zakonskom regulativom, može na adekvatan način da inicira, usmeri i realizuje rešavanje istih.

Nasleđene višedecenijske i stalno rastuće regionalne razlike intenzivirane su poslednjih godina, usled reformskih i recesionih procesa, pa je otuda Republici Srbiji preko potreban strateški odgovor na ekonomsku krizu i pogrešno vođenu ekonomsku politiku.

Problemi regionalnog razvoja neprestano su potiskivani nesinhronizovanim merama, koje su se najčešće svodile na kratkoročno amortizovanje posledica izraženih disproporcija ili konflikata po pitanju državnog ustrojstva i nacionalnog pitanja. S druge strane, problematika regionalnog razvoja više od pola veka nije imala adekvatno teorijsko niti praktično utemeljenje, što može, donekle, da bude opravdanje kreatorima ekonomske politike. Bez oslonca u teoriji, determinisanog metodološkog pristupa i institucionalnog okvira politike regionalnog razvoja, nije bilo moguće izgraditi konzistentan sistem regionalnih mehanizama, a samim tim nije bilo moguće doći ni do efikasnih rešenja u praksi.

Značaj strategije regionalnog razvoja i regionalne politike za razvoj Republike Srbije

Kako bi se izbegla stihija, proizvoljnost i neravnomernost u razvoju, da bi se zadovoljile narastajuće potrebe ljudi, neophodno je da se na nivou države, regiona ili manjih administrativnih celina prave planovi razvoja i strategije za njihovo ostvarenje. Pri tome se polazi od prirodnih odlika, društvenih prilika i stvarnih mogućnosti zemlje (društva).⁶

Ključni problem neravnomernog razvoja regiona je pad investicione aktivnosti, zaposlenost i standarda ljudi. Nizak dohodak, opet uslovljava prekomernu nezaposlenost i siromaštvo, koji često vode ka socijalno patološkim pojavama, kriminalu i konfliktima svih vrsta. Migracije mlađih, obrazovanih i sposobnijih delova stanovništva, pogoršavaju kvalitet ljudskog kapitala i snižavaju kulturne, pa i socio-psihološke uslove života u mnogim manje razvijenim regionima sa slabom ekonomskom perspektivom.

Nejednakosti između statističkih regiona, ali i unutar njih, između gradova i opština, u procesu tranzicije, došle su još više do izražaja. Iz takvih kretanja proizašli su nejednaki prostorni razmeštaji privrednih aktivnosti, privredne i socijalne infrastrukture i nejednakosti u uslovima u kojima stanovništvo Republike Srbije živi.

Uloga države, mora da bude usmerena na uklanjanje i ublažavanje ograničenja i izazova sa kojima su suočena ugrožena područja, tj. na osposobljavanje istih za ubrzani razvoj, kroz investicije i stimulisanje priliva kapitala, pre svega, kompenzovanjem njihovih strukturnih slabosti.

Intervencija države do sada, bila je nedovoljna i selektivna, sistemski nedovoljno zaokružena, što je doprinelo da se razlike u razvijenosti u Republici Srbiji permanantno uvećavaju i multiplikuju. Svi dosadašnji modeli privrednog rasta i razvoja bazirani su na

⁶ Vujović, M., Vasić, O., Neka pitanja uloge razvojne banke u regionalnom razvoju, Ekonomski vidici, Beograd, 2013. godine, strana 275

sektorskim prioritetima i sektorskim politikama (koje nisu prepoznavale regionalni razvoj), uglavnom na kratkoročnim i srednjoročnim ciljevima.

Domaćoj privredi u znatnoj meri nedostajala adekvatna strategija regionalnog razvoja. Reč je o stratezijskom, dinamički osmišljenom i programiranom pristupu smanjenju regionalnih disproporcija, zasnovanom na analizi i uz uvažavanje svih razvojnih specifičnosti i potreba regiona kao složenih i živih sistema. Takva strategija regionalnog razvoja zahteva usaglašavanje i koordinaciju javnih politika i sprovođenje strukturnih reformi u cilju povećanja likvidnosti i efikasnosti privrede i javnog sektora, ostvarivanja socio-ekonomskog održivog razvoja i smanjenja regionalnih neravnomernosti.

Politikom regionalnog razvoja, ustvari se operacionalizuje strategija istog. Uspeh u realizaciji mera, programa i akcija regionalne politike, kojima bi se gore pomenuti ciljevi mogli ostvariti, uslovljena je koordinacijom svih institucija koje su uključene u različite aspekte regionalnog razvoja, kao i koordinacijom rada sektorskih ministarstava. Delovanjem na različitim nivoima upravljanja (nacionalnom, regionalnom i lokalnom), najpotrebnija je koordinacija u oblasti planiranja i korišćenja ograničenih finansijskih sredstava. Neophodno je, kreirati politiku regionalnog razvoja koja će podržavati rast u svim regionima, mobilisanjem lokalnih resursa, u cilju valorizacije neiskorišćenih ili nedovoljno iskorišćenih potencijala, bez značajnijeg oslanjanja na transfere sa nacionalnog nivoa i na dodelu bespovratnih sredstava.

Ključna načela nacionalne regionalne politike

Politika regionalnog razvoja u našoj zemlji može se posmatrati kroz sistemsku regulativu, institucionalni okvir, finansijski sistem i kreiranje novih izvora finansiranja.⁷

Važan iskorak i jedan od osnovnih zadataka politike regionalnog razvoja predstavljalo je donošenje Zakona o regionalnom razvoju. Shodno odredbama Zakona o regionalnom razvoju, podsticanje regionalnog razvoja Republike Srbije zasnovano je na načelima celovitosti, sinhronizacije, solidarnosti, partnerstva, planiranja, javnosti, kontrole, ravnomernosti, održivosti, racionalnosti i usklađenosti.

Uvođenjem i primenom koordinisanog pristupa održivom socio-ekonomskom razvoju svih regiona Republike Srbije omogućiće se povezivanje nadležnih ministarstava i institucija na nacionalnom nivou sa socio-ekonomskim akterima i institucijama širom zemlje, u koordinisanom, dugoročnom dvosmernom pristupu odozgo-nadole i odozdoprema gore.

Pristup u planiranju politike regionalnog razvoja u Republici Srbiji

Opređenjeje Republike Srbije je da vodi aktivnu politiku što ravnomernijeg regionalnog razvoja, u skladu sa dugoročnim planom regionalnog razvoja Republike Srbije i uspostavljenim sistemskim i institucionalnim regulativnim mehanizmima.

Shodno Zakonu o regionalnom razvoju, ciljevi podsticanja regionalnog razvoja su: (1) sveukupni društveno-ekonomski održivi razvoj; (2) smanjenje regionalnih i unutar-

⁷ Radulović, D., Regionalna politika i regionalni razvoj, isto, strana 192

regionalnih dispariteta, u stepenu društveno ekonomskog razvoja i uslova života, sa naglaskom na podsticanje razvoja nedovoljno razvijenih, devastiranih industrijskih i ruralnih područja; (3) smanjenje negativnih demografskih kretanja; (4) razvoj ekonomije bazirane na znanju, inovativnosti, savremenim naučno- tehnološkim dostignućima i organizaciji upravljanja; (5) razvoj konkurentnosti na svim nivoima; (6) uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira za planiranje, organizovanje, koordiniranje i realizaciju razvojnih aktivnosti; (7) podsticanje međuopštinske, međuregionalne, prekogranične i međunarodne saradnje u pitanjima od zajedničkog interesa; (8) efikasnije korišćenje domaćih prirodnih resursa i dobara, kao i stranih resursa, na republičkom, pokrajinskom, regionalnom i lokalnom nivou.⁸

Otuda, politika regionalnog razvoja u Republici Srbiji treba da objedini razvojnu i investicionu politiku, s ciljem da pruži podršku otvaranju novih radnih mesta, pokretanju novih i jačanju postojećih preduzeća, podizanju regionalne konkurentnosti, poboljšanju kvaliteta života i održivom razvoju, da doprinose ravnomernijem razvoju privrede i smanji regionalne nejednakosti u Republici Srbiji.

Različite sektorske politike, moraju biti usmerene na rešavanje potreba regionalnog razvoja. Razmatranje regionalnih aspekata mora da bude u skladu sa ostvarenjem ciljeva sektorskih politika. Regionalna politika i regionalni razvoj se ne smeju posmatrati izolovano od drugih politika, već moraju biti zastupljeni u svim sektorskim strategijama sa definisanim prioritetima, merama za njihovo sprovođenje i uz dugoročno planirana sredstva i projekte koji će omogućiti sprovođenje razvojnih dokumenata. Politika regionalnog razvoja ne predstavlja zaseban sektor za sebe, ne postoji alokacija sredstava namenjenih samo toj politici. Zato, nacionalna regionalna politika treba da bude definisana kao koordinisani i integrisani sektorsko-teritorijalni pristup održivom socio-ekonomskom razvoju svih delova teritorije Republike Srbije, uz uvažavanje teritorijalnih specifičnosti konkretnih područja, a za čije sprovođenje će biti nadležna ministarstva. Svaki implementator će imati svoj sektorski dokument koji treba da prepozna horizontalnu regionalnu politiku kroz mere. To znači da će regionalna politika kao horizontalna (inkorporiranost Nacionalnog plana regionalnog razvoja sa sektorskim strategijama) u sektorskim dokumentima omogućiti da dobijemo programe i projekte regionalnog karaktera. U praksi, pak, regionalni razvoj predstavlja zajednički zadatak različitih nivoa uprave.

Zaključak

Stabilna ravnoteža u regionalnom bilansu i konkurencije isključuje poremećaje koji se ne bi mogla korigovati slobodnim delovanjem tržišta. Kao posledica razvoja privrede, brzog razvoja industrije, konkurencije, nastale su značajne razlike u nivou privredne razvijenosti po teritorijama unutar jedinstvenih država. Neravnomerni rast imedju razvijenih i nerazvijenih zemalja se protokom vremena produbljivao učinio je aktuelnim pitanjem regionalnog razvoja. U savremenim, globalnim uslovima povezanost različitih privrednih subjekata unutar regionalne privrede, i njeni odnosi sa okruženjem (drugim regionima i inostranstvom) postali su složeni da je nemoguće intuition pratiti uticaj relevantnih faktora u procesu privredjivanja i bez korišćenja savremenih kvantitativnih

⁸ Radulović, D., Regionalna politika i regionalni razvoj, isto, strana 192

metoda analize. Izraženi unutarregionalni i međuregionalni nesklad sputavaju razvoj i iniciraju migracijone tokove, čime se već postojeći demografski disbalans produbljuje ali i multiplikuje kroz nesklade u teritorijalnoj, privrednoj, socijalnoj, obrazovanoj dimenziji, ukazuju na neophodnost jačanja ideja o potrebi državne intervencije u privredi i kvalitativne veze teorije i prakse regionalnog razvoja. Višestruka i važna uloga države ogleda se u definisanju stateških ciljeva regionalnog razvoja i njihovu efikasniju lokaciju. Neostvarivost ciljeva, promijenjene društveno-ekonomske okolnosti uslovljavaju izmenu u pravcu poimanja regionalnog razvoja, kao kompleksnog i dinamičnog procesa transformacije regionalnih struktura. Ostvarivanje nacionalnog, regionalnog, lokalnog odrazivog razvoja postaje nemoguće bez strateškog planiranja i balansiranog korišćenja mehanizama i instrumenata. Polazeći od karakteristika regionalnog razvoja i aktuelnih pitanja regionalnog razvoja Republike Srbije, sagledanih kroz stepen razvijenosti, analizu stanja i strukturu regionalnih razlika, postoje regionalne neravnomernosti sa međunarodnog stanovišta. Proučavanje socio-ekonomskih pojava sa mnogo međusobnih veza i interakcija iz kojih se zaključuje da:

- Srbija pripada tipu demografski ugroženih područja koje karakteriše demografsko zaostajanje, izrazita depopulacija i slabi demografski resursi. Pad feriliteta, migracije, starenje stanovništva posebno su ugrozili ruralna područja gde se, uporedo sa smanjenim radno sposobnim stanovništvom izgubila sposobnost za održivo upravljanje prirodnim dobrima.
- Migracije su populacioni fenomeni koje karakteriše nepredvidivost i kompleksno polje odlučivanje individue u interakciji sa sistemskim faktorima.
- Intenzivne unutrašnje migracije stanovništva rezultirale su krupnim promenama u razmeštaju stanovništva Republike Srbije, kroz koncentraciju stanovništva na jednoj, i sistemsko praznjenje i depopulaciju na drugoj strani.
- Privatizacija, restrukturiranje, reformski procesi koji karakterišu period tranzicije, uticali su na velike promene u privrednoj strukturi, što je destabilizovalo tržište rada. Pad bruto društvenog proizvoda, praćen je smanjenjem zaposlenosti što je dovelo do rasta socijalnih tenzija.
- U Republici Srbiji ne postoji poslovni ambijent za profitno orijentisanu privredu, i izražene regionalne disproporcije i prezaduženost države su posledica neuspešne i neefikasne politike regionalnog razvoja. Neefikasne jer je njome dominirao granski nad strukturnim i prostornim pristupom, kratkoročnim na dugoročnim ciljevima razvoja a neuspešan jer je doprinela porastu disproporcije u nivou razvijenosti i neracionalnom regionalnom razmeštaju stanovništva.

Iz ovoga zaključujemo da se mora unaprediti strateško planiranje na svim nivoima i determinisati jedinstveni strateški okvir razvoja naše zemlje. Kod takvog pristupa država mora da identifikuje strateške razvojne pravce, usmerava i pomaze grane i preduzeća koja imaju perspektivu. Reč je o aktivnoj državi koja ume strateški da misli. Ta politika ne ide protiv tržišta već ga podstiče i konkurentnost, ali u okviru jasne razvojne politike i zaštite nacionalnog interesa.

LITERATURA

- A. J. Scott, *Regions and the World Economy: The Coming Shape of Global Production, Competition, and Political Order*, Oxford, 1998.
- Acemoglu, D., *A Simple Model of Inefficient Institutions*, *Scandinavian Journal of Economics*, 2006.
- Allen, J., *The Lost Geographies of Power*. Oxford, Blackwell, 2003.
- Andy Pike, Andres Rodriguez-Pose, John Tomaney, *What Kind of Local and Regional Development and for Whom?* *Regional Studies*, London, 2007.
- Armstrong H., Taylor J., *Regional economics and policy*, 2nd edition, Oxford, Blackwell, 2000. Barta, G., *Industrial Restructuring in the Budapest Agglomeration*, Discussion Papers No. 30, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 1999.
- Blakely, Edward J., *Planning Local Economic Development: Theory and Practice*, London, 1994.
- C. J. Dawkins, *Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works and Recent Developments*, *Journal of Planning Literature*, Vol. 18, No.2, Virginia, 2003.
- Cassarino J-P., *Return Migrants to the Maghreb: Reintegration and Development Challenges*, MIREM
- Global Report, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, Italy, 2008.

THE IMPACT OF REGIONAL DEVELOPMENT POLICY ON THE SOCIO-ECONOMIC TRENDS IN REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The subject of research in this doctoral dissertation is an overview of a complex interactive functioning system of society and economy in time and space, more precisely - the understanding of the effects of regional development policy on socio-economic developments in the Republic of Serbia. The wide range of inherited cultural and historical, demographic, economic, infrastructural, social and political parameters, considering natural and geostrategic position of certain areas, have a crucial impact to the unequal regional development of our country, which for decades was not regarded as an integral part of the overall socio-economic development, but it is analyzed as a separate and not particularly important aspect of the overall development. The most important aspect of this work is to highlight the need for formulating the appropriate strategic, dynamic and programmed approach to reduce regional imbalances in the Republic of Serbia, based on the analysis and considering all specificities and development needs of the region, as well as complex and living systems. Rational guided regional development policy today should be based on comparative advantages and valorization of unused or underused development opportunities and resources, where, in this study, we especially highlight the development potential of migration and diaspora as a resource for local and regional development. Achieving positive effects and mitigate the demographic disorders, as well as the correction of a lot of regional disparities requires time. Any delay of changes makes the situation even worse, and the demographic future of Serbia remains uncertain. In order to support the country to be effective, it is necessary to ensure its continuity and keep the intensity for a longer period, all this for the purpose of making balanced regional development, as well as long-term strategic orientation. In this sense, the main objective of this doctoral thesis is proposing such a regional development policy that would ensure a coordinated and integrated sectoral and territorial sustainable access to the socio-economic development of Republic of Serbia.*

Key words: *regional development, economic structure, population, regional differences, sustainable socio-economic development the development strategy of regional development policies.*

13. EKOMENADŽMENT STARE PLANINE U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA I PREKOGRANIČNE SARADNJE

Prof. dr Vidoje Stefanović,¹
Doc. dr Nedžad Azemović²

Rezime: Održivi razvoj je onaj razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije, ne dovodeći u pitanje sposobnost budućih naraštaja da podmiruju njihove vlastite potrebe. Održivim razvojem se smatra razvoj koji je i ekonomski i socijalno, a ne samo ekološki održiv. Koncept održivog razvoja nije protiv rasta, ali pokreće pitanje kvaliteta privrednog rasta, pri čemu ne postavlja fizičke ili tehničke barijere povećanju proizvodnje.

Osnovni preduslov održivog razvoja je adekvatan menadžment svih faktora razvoja. To naravno važi i za turističku delatnost, pa se zato u poslednje vreme uveliko govori o ekoturizmu. Zato je cilj autora da ovim svojim radom na primeru Stare planine pokažu kako se u praksi može uspešno sprovesti ekološki menadžment kroz ekoturizam u funkciji održivog razvoja. U tom smislu prvo se govori o održivom razvoju, potom o ekološkom menadžmentu, a onda kako se to primenjuje na prostoru Stare planine.

Ključne reči: održivi razvoj, ekološki menadžment, ekoturizam, privredni rast, ekologija.

UVOD

Sušтина читавог pristupa održivom razvoju može se naći još u 1854. g. kada je indijanski poglavica plemena Sijetl (Seattle) uputio pismo američkom predsedniku Pirsu (Pierce) sledeće sadržine: „Mi znamo ovo: zemlja ne pripada čoveku, nego čovek pripada zemlji. Sve su stvari povezane poput krvi koja ujedinjuje familiju. Što se događa na zemlji, događa se sinovima zemlje“.

Pretnja životnoj sredini na ekološkom planu pojavila se pre skoro 200 godina na početku industrijalizacije. Istovremeno pojavila se i svest o iscrpnosti prirodnih resursa. Zato se krajem 80-ih godina prošlog veka počelo sve više govoriti o održivom razvoju kao odgovoru na novonastalu krizu. Prvi pokušaji definisanja održivog razvoja govore o tome da on odgovara sadašnjim potrebama, a ne dovodi u pitanje da i buduće generacije odgovore svojim potrebama. Takva promena u strukturi globalne proizvodnje i potrošnje uslovljena je razvojem globalne i individualne svesti o potrebi čuvanja i unapređenja životne sredine.

¹ Prirodno-matematički fakultet, Niš, Srbija; email: widojes@yahoo.com;

² Privredna akademija, Novi Sad, Srbija, email: n.azemovic@yahoo.com;

Održivi razvoj

Održivi razvoj ima nekoliko uopštenih pretpostavki: dimenziju vremena, on pretpostavlja ekonomski rast i pravedniju raspodelu bogatstva. Konceptija održivog razvoja (sustainable development) podrazumeva uravnotežen ekonomski, socijalni i kulturni razvoj bez ugrožavanja životne sredine u tehnološkom smislu, čime će se i budućim generacijama omogućiti da se razvijaju na istom ili višem nivou. Održivi razvoj je zasnovan na četiri glavna načela (Milenković S., 2010, 390):

- a) ekološka održivost,
- b) socio-kulturna održivost,
- c) ekonomska održivost i
- d) tehnološka održivost.

Ekološka održivost osigurava razvoj koji je kompatibilan sa održavanjem ekoloških procesa, biološkim različitostima i biološkim resursima. Socijalna i kulturna održivost osigurava da se poveća nadzor čoveka nad faktgorima koji utiču na njegov život. Ekonomska održivost osigurava da je razvoj ekonomski uspešan. Tehnološka održivost pretpostavlja upotrebu sve čistijih tehnologija u svim proizvodnim procesima. To je tzv. četvorougao održivosti. Specifičnost ovog četvorougla je u tome što postoji minimalna verovatnoća da će se istovremeno sjediniti ekonomska racionalnost, socijalna pravednost, ekološka ravnoteža i čista tehnologija.

Posebno treba pomenuti "Agendu 21" koja predstavlja plan aktivnosti na svim područjima koja su u vezi sa održivim razvojem na Zemlji. Ona upozorava na potrebu promena u osmišljavanju razvoja, promena koje su zasnovane na novom pristupu i shvatanju uticaja čovečanstva na životnu sredinu. "Agenda 21" usvojena je na Svetskom samitu u Rio de Žaneiru 1992. godine.

Ostvarivanje koncepta održivog razvoja

Ostvarivanje koncepta održivog razvoja je dosta složeno i kompleksno pitanje. Radi se o veoma ambicioznim zahtevima. Oni se kreću u trouglu: prirodni resursi – privredni rast – ekologija. U literaturi se mogu naći mnogi pristupi ostvarivanja koncepta održivog razvoja. Navešćemo neke od njih:

- održavanje postojećeg obima potrošnje,
- očuvanje zaliha prirodnog bogatstva na zatečenom nivou,
- definisanje standarda bezbedonosnog minimuma,
- primena osnovnih ekoloških principa.

Koncept dugoročnog održivog razvoja neminovno nameće potrebu prelaska sa tradicionalne na ekološku ekonomiju. No, taj prelazak neće biti lak, brz i jednostavan. Neke analize pokazuju da treba računati na godišnje izdatke od oko 500 milijardi dolara. Sem toga, treba očekivati i mnoge otpore kako bi se održalo postojeće stanje i time zadržale privilegije u prisvajanju enormnog profita, ne vodeći računa o ekološkim prilikama. (Milenović B., 2000., 264)

Jedan od osnovnih ciljeva koncepta održivog razvoja je, svakako, unapređenje kvaliteta životne sredine. Pri tome, pod ovim pojmom se podrazumeva čist vazduh, zdrava

EKOMENADŽMENT STARE PLANINE U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA I PREKOGRANIČNE SARADNJE

voda, nezagađeno zemljište. Očuvanje zdrave životne sredine je prioritetno pitanje savremenog čovečanstva. Danas se svet suočava sa mnogim ekološkim problemima od planetarnog značaja. Neki od njih zasluđu posebnu pažnju:

- “ozonske rupe” – oštećenje ozonskog omotača koji štiti živa bića na zemlji od štetnih ultravioletnih zraka sunca;
- “efekti staklene bašte” – stalno zagrevanje planete koje može dovesti do otopljavanja večitog snega i leda, a time i do povećanja nivoa vode mora i okeana;
- “seča amazonskih šuma” – koje se smatraju plućima planete, pa se time direktno ugrožava klima na zemlji;
- “povećanje zagađenosti” – kao rezultat ubrzanog privrednog razvoja, itd.

U tom smislu, na svim nivoima, lokalnom, regionalnom i globalnom, preduzimaju se odgovarajuće mere radi očuvanja i unapređenja zdrave životne sredine. Svaka država u okviru svog zakonodavnog sistema, zakonima i drugim pravnim normama detaljno uređuje ovu oblast. Republika Srbija je krajem 2004. godine donela Zakon o zaštiti životne sredine, kojim je uređen integralni sistem zaštite životne sredine.

Ekološki menadžment

Poznato je da je, sve do nedavno, osnovna preokupacija u politici privrednog razvoja bila usmerena na ekonomiju poslovanja. Sve je bilo podređeno ekonomiji obima, tj. porastu poroizvodnje i uvećanju profita. Ekologija se nije ni javljala kao problem, a pogotovu kao poseban segment privrednog razvoja. Naime, pored ostalog i ubrzani privredni razvoj neminovno je ugrožavao kalitet životne sredine. Konfliktne odnosi između ekonomije i ekologije postali su sve izraženiji.

Prevazilaženje nastalih konfliktne odnosa između ekonomije i ekologije može da se ostvari doslednim sprovođenjem koncepta održivog razvoja. Naime, budući privredni razvoj treba da se zasniva na (Štrbac N., 2007., 48)

- racionalnom korišćenju prirodnih resursa,
- većem stepenu supstitucije primarnih resursa,
- reciklaži sekundarnih sirovina i
- očuvanju i unapređenju kvaliteta životne sredine.

Danas je svima jasno da ekonomski rast dosta ugrožava životnu sredinu. Sve to govori da korišćenje prirodnih resursa i očuvanje i unapređivanje kvaliteta životne sredine treba da dobije sasvim drugačiji status. Kako naglašava Gojko Rikalović, 1999. 37-38,

“Štednja i konačno zbrinjavanje resursa u širem smislu integrisana ekološka zaštita kao i prevazilaženje tehnoloških razlika, moraju da se smatraju delom proizvodne aktivnosti. To prvenstveno znači da značajni deo društvenog bruto proizvoda treba da se uloži u domaćinsku upotrebu resursa, izbegavanje otpadaka, njihovo ponovno korišćenje i konačno zbrinjavanje. To što je priroda činila besplatno sa resursima, čovek sada preko privrede mora sa odgovarajućim utroškom znanja, vremena i sredstava sam da učini.”

Na taj način, zaštita životne sredine, pored kapitala i rada, postaje ravnopravni element procesa rada. Time se troškovi životne sredine uračunavaju u cenu koštanja poizvoda i preko prodajne cene prevladavaju na potrošače. Sa druge strane, iz ostvarenog prihoda izdavaju se deo za pokriće svih troškova. No, taj postupak nije ni lak ni jednostavan. Verovatno treba očekivati određeni otpor dosadašnjih učesnika u stvaranju i raspodeli dobiti. Svi bi da zadrže postojeće stanje, jer u deobi sa prirodom njima ostaje manje na raspolaganju.

Međutim, ekološki problemi najvećim delom nastaju zbog privrednog rasta. Pri tome, treba očekivati i uvećanje nacionalnog dohotka, samim tim i dobiti, pa i mogućnost da se udovolji zahtevima svih učesnika procesa privređivanja i naravno prirode. Drugim rečima, stalni privredni rast uslovljava iscrpljivanje prirodnih resursa i ugrožava životnu sredinu, ali će omogućiti stvaranje većeg nacionalnog dohotka i dobiti, pa time i veće mogućnosti izdvajanja sredstava za saniranje šteta u prirodi nastalih tim rastom.

No, ako se privrednim rastom obezbeđuju sredstva samo za saniranje nastalih šteta u prirodi, onda se postavlja pitanje opravdanosti takvog privrednog rasta. Da li je takav privredni rast potreban ako služi samo za otklanjanje oštećenja u prirodi, a ne opštem blagostanju društva? U tom slučaju u pitanju je fenomen takozvanog "praznog hoda". Naravno, takav privredni rast nije potreban, pogotovu, ako dodatno uvećani nacionalni dohodak nije u stanju da pokrije nastala oštećenja u prirodi. Sve to govori da dok granica, praznog hoda nije dostignuta, privredni razvoj još (doduše ograničeno) ima smisla, što znači da preostaje još nešto za produktivno korišćenje resursa (ako se očuva propisani minimalni ekološki standard).

Drugo, takav rast je, međutim, limitiran, a to je granica «praznog hoda». Kada se ta granica prekorači, mora ili da prestane razvoj, ili da se odustane od očuvanja minimalnih ekoloških standarda. U suprotnom, životni standard bi stalno opadao. Treba dodati da u stvarnosti, međutim, ne postoji jedna granica "praznog hoda" već više njih koje se odnose na različita ekološka opterećenja sa različitim vremenskim horizontima (jedni su već prekoračeni, a drugi još nisu).

Treće, granica "praznog hoda" zavisi od toga kako su povezani privredni rast i potrošnja resursa, ali i od efikasnosti mera ekološke zaštite. (Filipović, M., 2006., 13)

Posebne obaveze i odgovornosti u rešavanju konfliktnih odnosa između ekonomije i ekologije imaju menadžment i marketing. Menadžeri su aktivni učesnici u poslovnim aktivnostima koje prouzrokuju antagonističke odnose.

EKOMENADŽMENT STARE PLANINE U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA I PREKOGRANIČNE SARADNJE

U cilju prevazilaženja konfliktnih odnosa između ekonomije i ekologije menadžment mora da ima aktivan odnos prema prirodi odnosno prirodnom okruženju. To podrazumeva da se u toku poslovnih aktivnosti mora voditi računa o: (Nikolić, R., 2010., 82)

- štednji i racionalnom korišćenju prirodnih resursa,
- smanjenju zagađenosti životne sredine,
- recikliranju otpada,
- supstituciji primarnih resursa i dr.

Orijentacija treba da bude okrenuta ka proizvodnji zdrave hrane, ekološkom pakovanju proizvoda itd. U osnovi to su vitalne determinante savremenog menadžmenta – ekološki menadžmenta. Ekološki menadžment je jedna vrsta spona između ekologije i klasičnog menadžmenta. (Pokrajac, S., 2002., 150.)

„Ukoliko ekologiju čoveka shvatimo kao nauku o opstanku, a menadžment kao veštinu upravljanja organizacionim sistemima prema utvrđenim ciljevima i ako opstanak čoveka prihvatimo kao krajnji cilj svih ljudskih sistema na ovoj planeti, ekološki menadžment možemo da definišemo kao upravljanje prema cilju opstanka putem upravljanja rizicima koji ugrožavaju taj opstanak. Ekološki menadžment je prisutan na svim nivoima upravljanja – na ličnom nivou, na nivou porodice (odnosno domaćinstva), na nivou kompanije (i drugih ekonomskih subjekata), na nivou međunarodnih regionalnih globalnih institucija».

U svakom od pomenutih slučajeva ekološki menadžment se mora tretirati kao uslov opstanka i opcija razvoja. Na državnom planu se upravlja opštim ekološkim rizicima da bi se ostvarili proklamovani društveni ekološki ciljevi. Ekološki menadžment na privrednom planu ima za zadatak da doprinosi realizaciji ciljeva poslovne aktivnosti preduzeća, i to kako upravljanjem poslovnim rizicima proizašlim iz društvenih i tržišnih ekoloških zahteva, tako i korišćenjem poslovnih izgleda na tržištu, usmeravanjem na zelene proizvode i usluge, kao i na aktivnosti u domenu zaštite i poboljšanja stanja životne i radne sredine.

U domenu korišćenja prirodnih resursa menadžment treba da se pridržava sledećih pravila:

- Kod obnovljivih resursa stepen iscrpljivosti treba da je usklađen sa
- nivoom regeneracije (seča šume prema ostvarenom prirastu drvne mase). Najpovoljnije stanje ostvaruje se kada je nivo regeneracije (obnavljanje) veći od obima iscrpljivanja resursa. U suprotnom slučaju, ako je takvo stanje prisutno u jednom dužem vremenskom preiodu, obnovljivi resursi zbog stalnog smanjenja njihove mase postaju neobnovljivi.
- Neobnovljivi resursi moraju se koristiti na krajnje racionalan način, tj. kvazi održiv način. Pri tome, njihovu eksploataciju treba usklađivati sa porastom obnovljivih resursa, mogućnošću supstitucije, te reciklažom i dr.
- Emisija otpadnih supstanci ne bi smela da bude veća od relevantnog asimilativnog kapaciteta ekosistema.

Takođe, u cilju potpunije primene koncepta održivog razvoja, preduzeća treba da uvažavaju tamnozeleni stav koji se zasniva na postavkama „duboke ekologije“.

Ekološki izazov nameće potrebu da menadžment mora ponovo, od početka do kraja, da osmisli ono što radi kako bi odgovorio na signale iz spoljne sredine u pogledu novih relacija i novog vremenskog horizonta. U savremenom svetu, ekonomije mnogih preduzeća opstaju zbog toga što su u stanju da predviđaju i inteligentno reaguju na eksterne faktore. Njihovi menadžeri su „izgradili“ novo osećanje i instinkt za donošenje odluka, a razvijene su nove relacije i to često sa grupama koje do skora nisu ni postojale. Za menadžere život postaje sve komplikovaniji – oni moraju da shvate značaj poštovanja životne sredine i da u svoje odlučivanje (na primer, o sastavu proizvoda, dizajnu, ambalaži i sl.) ugrade ekološke kriterijume.

Posebne obaveze imaju menadžeri u pogledu primene odgovarajućih standarda. Naime, u svojim poslovnim aktivnostima oni treba da primenjuju pored standarda kvaliteta ISO 9000 i standarde ISO 14000 koji se odnose na ekologiju. Primena ovih standarda ima za cilj smanjenje štetnog dejstva na životnu sredinu. Tačnije, standardi ISO 14000 čine osnovu za upravljanje zaštitom životne sredine.

Slično menadžmentu, konfliktnost ciljeva se ispoljava i između ekologije i marketinga. Pomirenje ovih suprotnosti ostvaruje se ekomarketingom. Taj „novi“ marketing se bazira kako na profitabilnom tako i na ekoškom aspektu poslovanja. On se ispoljava kroz: (Goodstein, E., 2005., 127)

- orijentaciju na proizvodnju zdrave hrane,
- ekološko (zeleno) pakovanje,
- ekološke promocije,
- prikupljanje i recikliranje otpada i dugog smeća, itd.

U osnovi, marketing orijentacija preduzeća u savremenom uslovima poslovanja neminovno nameće potrebu uvažavanja ekološke komponente. Održiva ekonomija, održiva upotreba energije, održive proizvodne tehnologije i održivi marketing su determinante tzv. održivog ekonomskog rasta. Nova evolucija ekološkog faktora, promena načina ponašanja i izmena načina potrošnje predstavljaju glavne uporišne principe na čijoj implementaciji se neizostavno mora angažovati održivi marketing. Klasični marketing pristup pripada prošlosti, dok će novi, tzv. „zeleni marketing“ svoj „raison d'être“ potvrđivati na području poboljšanja kvaliteta fizičkog okruženja i uticaja na tržišne promene uzrokovane ekološkim činionicima.

Nove funkcije marketinga su, prema tome, podržavanje koncepta održivog razvoja i kreiranje tržišne relacije koje podstiču zadovoljavanje potrebe potrošača koji nisu u sukobu sa ekološkim zahtevima, odnosno promena potrošačkih preferenci štetnih po životnu sredinu. Uključivanjem ekologije u koncept marketinga uslovljava izmenu i marketing miksa. Ekološka komponenta je prisutna kod svih instrumenata – počev od proizvodnje, pakovanja i ambalaže, preko distribucije i pozicioniranja, do sistema promocije. Na taj način se dolazi do jednog novog marketing miksa, prilagođenog savremenim uslovima poslovanja na principima tržišta i ekološke ekonomije.

Neophodnost pojave i primene ekološkog menadžmenta

Sve navedeno doprinelo je da se u najnovije vreme konceptualizuje i tzv. ekološki menadžment kao nauka i veština upravljanja različitim nivoima organizacionih sistema

EKOMENADŽMENT STARE PLANINE U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA I PREKOGRANIČNE SARADNJE

(preduzeća, države i dr.) putem kontrole ekoloških rizika koji ugrožavaju opstanak tih sistema. Razume se da, zbog toga što je osnovni cilj ekološkog menadžmenta opstanak organizacionih sistema (ovi se uvek sastoje, pored ostalih elemenata, od ljudi) ovako definisan menadžment nije samo postizanje stvari (ciljeva) pomoću ljudi, nego je pre svega postizanje stvari zbog ljudi. Ekološki menadžment je u potpunosti antropocentrični koncept poslovnog upravljanja, što ga značajno razlikuje od svih drugih menadžerskih pristupa i sistema. Isto tako, on nije tek standardna nauka i veština, efektivnog i efikasnog ponašanja i postizanja ciljeva na pravi način, nego je istinsko znanje i praksa postizanja ciljeva, dakle onih koji se tiču opstanka čoveka i kvaliteta njegovog života. Ni u jednoj oblasti primene menadžmenta ne potvrđuje se tako snažno i ubedljivo dominacija principa efektivnosti nad principom efikasnosti, odnosno nije moguće da se nedostatak efektivnosti kao rezultat loše, dakle nehumano i neekološki odabranih ciljeva nadomestiti makar i najvećom efikasnošću. U tom smislu ekološki menadžment može (i mora u perspektivi) postati svojevrsna upravljačka infrastruktura i probni test uspešnosti svake menadžment prakse, bez izuzetka. Mišljenja smo da ekološki menadžment već sada transcendiru svaku praksu poslovnog i državnog upravljanja i da prerasta u svojevrsni metamenadžment. (Callan, J., 2006., 45)

Tome će nesumnjivo doprineti i globalni proces uvođenja međunarodnih standarda za ekološki menadžment (serije standarda ISO 14000). Njihova osnovna uloga je u tome da obezbede jedinstvene smernice za ekološku politiku; da definišu strateške i operative ciljeve; da vrednuju ekološke efekte; uspostave načine interne i eksterne provere (audit); uspostave principe komuniciranja i definišu obaveze za obuku itd.

U tom smislu standardni sistemi ekološkog menadžmenta predstavljaju dalju razradu i konkretizaciju poznate Povelje za održivi razvoj (Business Charter for Sustainable Development) koja je 1991. g. usvojena u okviru Međunarodne trgovinske komore. (Pokrajac, 2002., 67). Tada je proklamovano da je ekološki menadžment ključna determinanta održivog razvoja i da se mora biti prioritetni zadatak preduzeća; da ekologija mora biti integrisana u menadžment preduzeća i da njeno unapređivanje mora biti stalan proces; da se mora vršiti stalna ocena ekoloških posledica svakog novog procesa i proizvoda; da preduzeće mora preuzeti odgovornost za ponašanje svojih kooperanata i dobavljača; da preduzeće mora biti otvoreno za dijalog o ekološkim rizicima i angažavano u zajedničkim naporima za unapređenje ekološke svesti i redovno informisanje svih zainteresovanih.

Već sledeće godine u Rio de Žaneiru održana je Konferencija UN o životnoj sredini na kojoj je usvojena čuvena "Agenda 21". U tom se dokumentu još preciznije razrađuju principi za jačanje uloge preduzeća u očuvanju životne sredine. Takođe, zauzet je eksplicitan stav da ekološki menadžment mora da bude jedan od prioriteta svakog preduzeća. Iste godine u Velikoj Britaniji je usvojen prvi ekološki standard, a zatim je usledila, posebno u zemljama Evropske unije, intenzivna aktivnost na operacionalizaciji ekološkog menadžmenta i svih njegovih alata od kojih je posebno značajno više koncepata tzv. ekoaudita (eco-audit). Ti koncepti integrišu više dimenzija čovekovog radnog prisustva u organizaciji koja mora optimizirati više ciljeva: ekonomske, ergonomske, energetske, ekološke i dr.

Za uspešno implementiranje standarda ekološkog menadžmenta korisno je izvršiti klasifikaciju najčešćih faktora ekoloških rizika u preduzećima. Postoji grupa tzv. endogenih

rizika, na koje preduzeće može aktivnije uticati, odnosno upravljati njihovim nastankom, dinamikom i intenzitetom njihovog ispoljavanja.. S druge strane, grupa tzv. egzogenih rizika dolazi iz spoljašnjeg okruženja preduzeća i tu pre svega ulaze ekološke karakteristike same lokacije preduzeća (klima, reljef, topografija, itd.), demografsko okruženje (gustina naseljenosti, starosna struktura stanovništva, itd.), infrastruktura (putevi, telekomunikacije, itd.), a zatim nivo obrazovanja stanovništva, nivo razvijenosti ekološke svesti i kulture, stavovi političkih subjekata o ekološkim pitanjima, pravna rešenja ekoloških problema, itd. Ukrštavanjem dejstava ovih dveju grupa ekoloških rizika, kao i mogućeg intenziteta (mali, veliki) njihovog ispoljavanja, dobijaju se četiri osnovna tipa ekoloških politika kao upravljačkog odgovora preduzeća na stvarne ekološke izazove. To su sledeće politike:

- proaktivna, kao odgovor na male egzogene i velike endogene ekološke rizike;
- strateška, koja predstavlja mogući odgovor preduzeća na situaciju sa velikim i endogenim i egzogenim ekološkim rizikom;
- reaktivna, koja nudi rešenje za situaciju u kojoj preovlađuje mali egzogeni i mali endogeni ekološki rizik i
- krizno-preventivna koja nudi rešenja za situaciju kada preovlađuju veliki egzogeni i mali endogeni ekološki rizici.

Prednosti ekološkog menadžmenta za koncipiranje valjane ekološke politike preduzeća leže pre svega u činjenici da preduzeće mora maksimalno da ispoljava odgovornost u korišćenju svih raspoloživih resursa, a pre svega ljudskih i prirodnih. (Stefanović, V., 2007., 206,) Naravno, ono mora da uvažava i zahteve svojih klijenata, a pre svega kupaca, čiji zahtevi nisu samo ekonomski (cenovni, kreditni, servisni, postprodajni, itd.) ili samo tehnički (pouzdanost, funkcionalnost, trajnost, itd.), već odskora, a ubuduće sve više ili čak, dominantno, i ekološki, a to znači da su neposredno u funkciji optimizacije kvaliteta života. Kriterijumi uspešnosti preduzeća moraju se projektovati isključivo na dugi rok, jer se samo tako na pouzdan način dobija slika o preduzetničkoj ozbiljnosti svakog pokretača i aktera poslovnog poduhvata

Država sa svoje strane može i mora, u cilju zaštite životnih interesa svojih građana, da propiše odgovarajuće standarde i norme ponašanja koji će biti obavezujući za sve privredne subjekte, ali najbolje je kada samo preduzeće u sadržaju svoje organizacione kulture ima ugrađene ekološke pristupe. Srećom, to se sve češće dešava, ali još uvek smo daleko od zadovoljavajućeg stanja. Na ovom planu tek treba očekivati značajnije promene.

Brojne ekološki incidenti koji se dešavaju širom sveta, uprkos (ili možda upravo zbog toga) visokoj tehnologiji, dramatično upozaravaju sve učesnike privrednog života da se svaki ekološki propust višestruko plaća. Najskuplja je, naravno, ona cena koja se zove-ugroženo zdravlje (zagađena voda, vazduh, zemljište, genetski modifikovana hrana, „lude krave“, „lude svinje“ itd.), strahovi i osećaj da nam životni prostor izmiče ispod nogu. Ili, kako narodno iskustvo kaže: „dole tvrdo, a gore visoko“.

Primena ekološkog menadžmenta u turizmu-primer Stare planine

Na prostorima Stare planine čine se sve uspešniji pokušaji da se spoje održivi razvoj i ekološki menadžment kroz proklamovanje ekoturizma. Neke osnovne karakteristike koje

EKOMENADŽMENT STARE PLANINE U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA I PREKOGRANIČNE SARADNJE

se vežu uz pojam ekoturizma i smeštaja koji se nudi eko-putnicima je: prirodno očuvan prostor, korišćenje jednostavnih vrsta smeštaja, strogo pridržavanje zaštite okoline uključujući i ograničeni broj posetilaca. Gost koji koristi takvu vrstu odmora očekuje netransformisanu sredinu i, na neki način, doživljaj stapanja sa prirodom.

Zato se intenzivno u gazdovanju prirodnim resursima Stare planine sprovode upravljačke aktivnosti koje će zaštititi sve ono što predstavlja turističke vrednosti ovog područja, a s druge strane može biti devastirano nepažnjom turista. Pri tome, nisu izostale ni mere društvene zajednice i edukacija i domicilnog stanovništva. Sve to doprinosi ostvarivanju koncepta i načela održivog razvoja.

Ekoturizam – neophodnost ili moda

Ekoturizam je nastao kao ideja o spasavanju prirode pomoću turizma, budući da ova delatnost omogućava prikupljanje izuzetne količine kapitala, a inače počiva na eksploataciji prirodnih resursa, i za vrlo kratko vreme je postala apsolutni megahit.

Inače, termin ekoturizam formulisao je Héctor Ceballos-Lascurén, meksički arhitekta, ekolog i međunarodni konsultant za ekoturizam. Njegovu definiciju ekoturizma zvanično je usvojio WCN (The World Conservation Union) na prvom svetskom kongresu održanom u Montrealu 1996. godine: "Ekoturizam je ekološki odgovorno putovanje i poseta u relativno očuvana područja, radi uživanja u prirodi (i pratećim kulturnim odlikama - kako iz prošlosti, tako i sadašnjosti) uz unapređenje zaštite prirode, mali negativni uticaj posetilaca i koristan aktivan uticaj na lokalno stanovništvo".

Uopšteno, ekoturizam se definiše kao (Risantićević, A., 2011.):

„Svrishodno putovanje sa ciljem da se upozna kultura, kao i flora i fauna određenog područja, pri čemu se vodi računa da ekosistem tog područja ostane netaknut, istovremeno se pruža prilika za ostvarivanje prihoda koji lokalnom stanovništvu koristi za očuvanje prirodnih resursa.“

Ekoturizam, dakle, upućuje na ekološki odgovorno putovanje i posete relativno nenarušenim prirodnim područjima, pospešuje ekološku edukaciju, menadžment, očuvanje postojećih vrednosti, istovremeno obezbeđujući socio-ekonomsko uključivanje lokalnog stanovništva. Karakterišu ga osvešćeni pojedinci koji žele da nauče o prirodi, njenoj zaštiti, kao i socio-kulturnim karakteristikama domaćeg stanovništva, i da smanje uticaj koje masovni turizam ima na životnu okolinu. Sebe nazivaju ekoturistima.

Svaka turistička destinacija koja ima nameru da privuče ovakve posetioce mora zaštititi svoje resurse uz naglašavanje osećaja integracije sa lokalnom zajednicom. U tom procesu država ima vrlo važnu ulogu, jer je odgovorna za planiranje, kreiranje i osmišljavanje politike i sprečavanja preterane i nepravilne gradnje. Tada se govori o konceptu ekodestinacije. Za ovaj relativno nov pojam ne postoje precizna uputstva. Planiranje u upravljanje destinacijom treba da pokaže koristi od ekoturizma za određeno područje i lokalnu zajednicu. Upravljanje ekodestinacijom mora da prati i upravljanje posetiocima (visitor management) koje vodi ka povećanom učešću turista kao i podizanju njihove svesti u vezi zaštite prirodnih i kulturnih obeležja područja u kome borave.

Ipak, u praksi nije sve kao na papiru. Promovisanje prirodnih lepota zaista je unosan biznis. Ekoturizam se smatra tržištem u intenzivnom porastu u okviru turizma kao privredne delatnosti. U nekoliko zemalja ekoturizam obezbeđuje najveći priliv stranog novca. U Kostariki on je unosniji od izvoza banana, u Tanzaniji i Keniji od izvoza kafe, a u Indiji od izvoza tekstila i nakita. Procenjuje se da u Keniji samo jedan lav turističkoj delatnosti donese prihod od oko 5000 eura godišnje, dok krdo slonova za isti period "zaradi" oko 460 hiljada eura. Zahvaljujući ekoturizmu samo havajski koralni greben godišnje obezbeđuje zaradu od oko 270 miliona eura. Ekoturizam je jedan od glavnih činilaca koji doprinosi očuvanju ostrva Galapagos.

Ekonomisti procenjuju da udeo ekoturizma u godišnjem prihodu na svetskom nivou iznosi oko 1/3, odnosno približno oko 1 bilion eura. Prema podacima Svetske turističke organizacije uz godišnji rast od 5% u svetskim razmerama, što predstavlja 6% svetskog bruto proizvoda, kao i 11,4% potrošnje, ekoturističko tržište zasluđuje posebnu pažnju.

Dakle, u osnovi ekoturizam ne predstavlja ništa više od trijumfa preduzetničke inicijative nad zdravim razumom, zahvaljujući činjenici da većina ljudi smatra da ekoturizam predstavlja samo još jedan vid privređivanja, pa s toga ima samo jedan, primarni cilj, a to je ostvarivanje profita. Istinski ekoturizam karakteriše dvojnost ciljeva, a to je ostvarivanje profita i zaštita i unapređenje životne sredine.

Ekoturizam na Staroj planini

Prve aktivnosti zaštite područja Stare planine započele su 1966. godine kada je na predlog i uz obrazloženje Zavoda za zaštitu prirode, kao prvo zaštićeno dobro proglašena grupa « Stabala sitne granice». Ove aktivnosti se nastavljaju osamdesetih godina 20.veka, kada je pod zaštitu stavljeno još nekoliko prirodnih dobara. Na teritoriji opština Knjaževac i Piroć, proglašeno još sedam specijalnih rezervata prirode i tri spomenika prirode. Ukupna površina svih dotadašnjih zaštićenih dobara iznosila je 316 hektara. To su bili pojedinačni delovi Stare planine koji su stavljeni pod zaštitu.

Desetak godina kasnije, na predlog Zavoda za zaštitu prirode Srbije, Vlada Republike Srbije donela je 1997. godine Uredbu o zaštiti parka prirode « Stara planina» («Službeni glasnik RS», broj 19/97) kojom Stara planina stavljena pod zaštitu kao prirodno dobro od izuzetnog značaja, svrstano u I kategoriju zaštite. Proglašena je za Park prirode 1997. godine sa ukupnom površinom od 142.219,64 ha.

Na osnovu Deklaracije o proglašenju bilateralnog parka mira Stara planina između Republike Srbije i Republike Bugarske (1996), da bi se prilagodilo postojećim konceptima zaštiti rezervata biosfere, započeta su nova istraživanja 1998. godine. I došlo se do zaključka da se moraju preispitati postojeće mere zaštite, dopuniti i izmeniti, i odrediti nove granice zaštićenog prirodnog dobra, kao i odrediti nivoi zaštite. Tako je 2003. godine završena studija parka prirode Stara planina. Na osnovu ovih aktivnosti urađena je planska dokumentacija, a 2005. godine urađen je Prostorni plan područja parka prirode i turističke regije Stara planina-Strategija zaštite, razvoja i uređenja.

Usaglašavanjem ova dva dokumenta nastao je predlog zona režima zaštite I, II, III stepena kojim se obezbeđuje optimum zaštite prirode, budućeg rezervata „Čovek i biosfera“ (UNESKO-MAB). Sve ove aktivnosti takođe bi doprinele kako turističkom, tako i

EKOMENADŽMENT STARE PLANINE U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA I PREKOGRANIČNE SARADNJE

privrednom razvoju cele regije. (Biodiverzitet Stare planine u Srbiji, 2007). Zbog toga je površina celokupnog dobra, Parka prirode Stara planina, smanjena na 114.332 ha. Unutar ovog kompleksa izdvojene su tri zone različitog stepena zaštite:

- Zona I stepena zaštite, površine oko 4.160 ha, i čini oko 3,65% ukupne zaštićene površine;
- Zona II stepena zaštite, površine oko 19.679 ha, i čini oko 17,21% ukupne zaštićene površine;
- Zona III stepena zaštite, površine oko 90.493 ha, i čini oko 79,15% ukupne zaštićene površine.

Preduslov za ekoturizam jeste očuvana priroda, a Stara planina kao park prirode predstavlja pravi izvor potencijala za razvijanje ekoturizma.. Prirodne vrednosti na Staroj planini su osnova za razvoj ekoturizma, ali su tu i brojne antropogene vrednosti. Burna istorija, kroz koju je prošao ovaj kraj, ostavila je temelje antropogenih svojstava kojima je Stara planina bogata i koja za turiste može biti neobično interesantna. Turističke vrednosti, poput kulturno - istorijskih spomenika, manifestacija, ambijentalnih celina i kompleksa, u stvari, uz prirodne vrednosti, dopunjuju turistički potencijal planine. Od različitih oblika turizma, na prostoru Stare planine delimično je afirmisan samo zimski sportsko – rekreativni. Učešće drugih vidova turizma u ukupnom turističkom prometu je zanemarljiv. Organizacija ekoturizma je poseban segment koji treba analizirati.

Stara planina sa raznovrsnim geomorfološkim osobinama čini jedinstveni kompleks ekosistema koji pružaju povoljne uslove za postojanje visoke biološke raznovrsnosti živog sveta. Položaj, pravac pružanja, visina (Midžor 2169 m, najviši vrh Istočne Srbije) i geološka istorija dovela je do sadašnjeg razvoja flore i faune koja ne samo u okvirima naše zemlje ima jedan od najvećih indeksa kvalitativne raznovrsnosti. Ovo bogatstvo diverziteta i njegove distribucije je rezultat uzajamnog preplitanja složenih životnih uslova i zoogeografskog položaja Stare planine.

Prostor zaštićenog prirodnog dobra Stara planina odlikuje se izrazitim vertikalnim smenjivanjem vegetacije, a biljni pokrivač predstavljaju različite i brojne asocijacije. Istraživanjima koje je vršio Zavod za zaštitu prirode Srbije, utvrđeno je da floristički, Stara planina, spada u bogatija područja Srbije, odnosno na Staroj planini raste 24,5% biljnih vrsta od ukupnog fonda flore Srbije.

Na području Stare planine zastupljena su četiri bioma u okviru čijih staništa je raznovrsna fauna koja prati vertikalnu zonalnost, a ogleda se kroz bogatstvo: faune dnevnih leptira, utvrđeno je 116 vrsta dnevnih leptira od kojih su 22 novoutvrđene a 6 vrsta predstavlja glacialne relikte); herpetofaune, jer od ukupno 46 vrsta koliko se pretpostavlja da naseljava područje Srbije, ustanovljeno je 18 vrsta herpetofaune, od čega 6 vrsta pripada klasi vodozemaca, a 12 vrsta klasi gmizavaca; ihtiofaune, predstavljene sa 26 vrsta, a posebno čitavo područje Stare planine predstavlja salmoidni region; faune ptica, predstavljene sa 203 vrste, što je najveći diverzitet faune ptica na bilo kojoj planini Srbije, bivše Jugoslavije i većem delu Balkana.

Ovakav geološki, ekosistemski, vegetacijski, florni i faunistički diverzitet predstavlja potencijalno bogatstvo koje se najadekvatnije može valorizovati kroz ekoturizam i održivi

ekonomski razvoj ovog predela. Analizirajući turisticke potencijale Satre planine, može se zaključiti da oni postoje, ali su nedovoljno, ili uopšte nisu na adekvatan način iskorišćeni u turističke svrhe.

Mnogobrojni srednjevekovni objekti čine antropogenu vrednost Stare planine. Veliki broj crkava, manastira, vodenica, tvrđava i mlinova predstavljaju atraktivne spomenike duhovnog nasleđa i negovane tradicije. Sela na Staroj planini su netaknuta područja i nezaposednuta bilo kakvom industrijom, kao i njenim negativnim uticajuma na prirodnu sredinu. To sigurno stvara povoljnost za budućnost i aktivnosti koje bi trebalo preduzeti na reaktiviranju praktično napuštenih prirodnih potencijala i intenzivirati ih.

Takođe, treba ukazati na značaj poljoprivrednih resursa, koji su već postigli svoj „imidž“, kako na domaćem, tako i svetskom tržištu preko staroplaninskog kačkavalja i jagnječeg mesa, a veoma traženi u čitavom svetu su pirotski ćilimi. Ove značajne etnografske turističke vrednosti treba potencirati, isticati i naći povoljnost za prezentaciju posetiocima ovog kraja.

UMESTO ZAKLJUČKA

Kroz koncept održivog razvoja dolazi se do tako potrebne simbioze ključnih kategorija i kriterijuma i ekonomije i ekologije, jer su obe okrenute ka razvojnim ciljevima sve većeg i većeg broja ljudi. Time održivi razvoj znači održavanje kapaciteta Zemlje, čime se omogućava život svakom njenom još nerođenom stanovniku. Pri tome, ekomenadžment predstavlja najbolji put da se to i postigne.

Savremeno društvo, treba mudro da odvaga svaku odluku, jer Stara planina kao zaštićeno prirodno dobro to svakako zaslužuje. Efekti razvoja društva, meriče se u budućnosti samo kroz očuvanost životne sredine, usklađenost prirodnih aktivnosti, privrede i kontinuitet koji traje. Izgleda da su svi oni koji na bilo koji način vode brigu o Staroj planini na vreme shvatili da ovo blago prirode treba sačuvati kroz primenu ekološkog menadžmenta na postulatima ekoturizma i time doprineli održivom razvoju ovog kraja. O tome svedoče aktivnosti, dokumenta i akcije preduzete u tom pravcu.

Prirodna bogatstva, nedovoljna iskorišćenost značajnih potencijala i još nedovoljno izvršena valorizacija, daju nam jaku viziju razvoja ekoturizma Stare planine. Zaštitom prirode i planovima za dalji razvoj staroplaninskog područja, Republika Srbija nastoji da podstakne i usmeri sadašnje i buduće stanovnike da istraju u naporima koji se ogledaju kroz:

- Poboljšavanje životnog standarda,
- Mogućnost investicionih ulaganja,
- Razvoj ,pre svega, ekoturizma.
- Informisanost zainteresovanih posetilaca,
- Razvoj svesti ljudi o bogatstvu i značaju ovog područja,
- Spremnost na saradnju na međunarodnom nivou,
- Razvoj osobenog, i u Evropi prepoznatljivog, regiona.

LITERATURA

- Milenković, Svetislav, 2010., Turizam i ekonomija, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
- Milenović, Božidar, 2000., Ekološka ekonomija, Fakultet zaštite na radu, Niš.
- Štrbac, Nada, 2007., Tehnologija i poznavanje robe, Tehnički fakultet, Bor.
- Rikalović, Gojko, 1999., Ekonomika prirodnih resursa, Biblioteka „Dr Đorđe Natošević“, Inđija,
- Filipović, Milorad, 2006., Održivi razvoj u Srbiji i Crnoj Gori, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Nikolić, Radmilo, 2010., Ekonomija prirodnih resursa, Kompjuter centar, Bor.
- Pokrajac, Slobodan, 2002., Tehnologija, tranzicija i globalizacija, Savez naučnih stvaralaca Srbije, Beograd.
- Goodstein, Erhard, 2005., Economics and the Environment, Prentice-Hall, New York.
- Callan, John, 2006., Environmental Economics and Management, Richard D., London.
- Stefanović, Vidoje, 2007., Tourism and Development, Prirodno – matematički fakultet, Niš.
- Risantić, Aleksandar, 2011.: "Ekoturizam", časopis Megatrender, <http://megatrender.blog.rs>,
- Pokrajac, Slobodan, 2002., Menadžment promena i promene menadžmenta, TOPI, Beograd
- Daly H.E., Toward some operational principles sustainable development, in: Ecological Economics, 2/1990
- Lele S. M., Sustainable Development,: A Critical Rewie, World Development, br. 19/1991.g.
- Roberts N., 1994., The Changing Global Environment, Blackwell, Cambridge.

ECOMANAGEMENT STARA NPLANINA IN FUNCTION OF DEVELOPMENT AND THROUGH BORDER COOPERATION

Sustainable development represents the real concept that satisfies demands and needs of present generation, without taking into consideration the ability of future generations to compensate their own needs. Sustainable development includes economic and social, as well as ecological sustainability. Its concept is not against the growth but requires the analyzing of the quality of economic growth without establish neither physical nor technical barriers to production increase.

The basic precondition for sustainable development is an adequate management of all development factors. This of course applies to the tourist activity, which is why in recent years is largely talking about ecotourism. The aim of the authors with their work on the example of the Stara Planina to show that in practice it can successfully implement environmental management through ecotourism in terms of sustainable development. In this sense, first we talk about sustainable development, then the environmental management, and then how it applies to the area of Stara Planina.

Key words: sustainable development, environmental management, eco-tourism, economic growth, environment.

14. TURISTIČKA KONKURENTNOST SRPSKE EKONOMIJE

Prof. dr Silvana Ilić, redovni profesor¹

Prof. dr Dragan Mihajlović, redovni profesor²

Nenad Andrić, master ekonomije³

Rezime: Značajne promene koje se dešavaju u pravcu uvođenja inovacija i stimulatивne državne politike u turističkom sektoru treba da doprinesu povećanju produktivnosti i konkurentnosti. Prihodi od međunarodnog turizma pretvaraju se u nova radna mesta i razvoj preduzetništva, investicije i uopšteno bolju situaciju za ljude i lokalne ekonomije, uz istovremeno smanjenje trgovinskih deficita u mnogim zemljama.

Za Srbiju se danas može reći da ima samo komparativne prednosti, ali ne i konkurentne prednosti u turizmu, niti je strateški pozicionirana na svetskom turističkom tržištu tako da mora bitno da podigne atraktivnost svojih turističkih proizvoda. Visoki nivo komparativne prednosti sastoji se u raznovrsnoj strukturi turističke ponude, blizini novih i tradicionalnih turističkih tržišta, dugogodišnjoj istoriji i opštoj prepoznatljivosti, očuvani prirodni resursi, relativno dobre komunikacije i veliki ljudski potencijal.

Ključne reči: konkurentnost, ekonomski razvoj, turistički sektor

Uvod

Konkurencija pruža mogućnosti za uspešnije aktiviranje većeg broja činilaca, kao i za bolje korišćenja potencijala, u čemu se ogleda efekat tržišnih podsticaja, a koji se često, usled odsustva konkurentnog ambijenta, nedovoljno koriste. Istovremeno, nivo konkurentnosti nacionalne ekonomije i njenih kompanija govori o sposobnosti zemlje da, u uslovima slobodne konkurencije, proizvodi dobra i usluge čijom se realizacijom povećava nivo blagostanja stanovništva, kao i mogućnosti ostvarivanja strategije dugoročno održivog ekonomskog rasta i razvoja. U skladu s tim, realna pozicija jedne nacionalne ekonomije na međunarodnom tržištu izražava se na osnovu nivoa njene konkurentnosti. Zbog toga se ispitivanju i unapređivanju konkurentnosti nacionalne ekonomije, kao jednom od ključnih strateških zadataka svake zemlje, poklanja značajna pažnja.

Prethodna istraživanja u ovoj oblasti pokazala su da su produktivnost i inovacije osnova za unapređenje konkurentnosti, što dodatno treba da bude podstaknuto razvojem ljudskog kapitala i sposobnosti društva za inovacije.

¹ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; silvana.ilic@fmz.edu.rs

² Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; dragan.mihajlovic@fmz.edu.rs

³ Brana komerc doo Kruševac, Srbija; branakomerc@ptt.rs

Ukoliko turizam posmatramo kao skup odnosa i pojava nastalih prilikom putovanja i boravka posetilaca izvan njihovog stalnog mesta boravka, onda možemo uočiti brojne posledice koje proizilaze iz tih putovanja i koje se među sobom razlikuju po obimu, karakteru i prirodi uticaja. Sve do pred kraj XX veka osnovni ciljevi u razvoju turizma odnosili su se na ekonomske rezultate, kao što su visina deviznog priliva, visina turističke potrošnje, broj posetilaca i noćenja, investicije u turističke objekte i slično, što se u krajnjoj liniji uvek svodilo na stalno povećanje potrošnje od strane turista, odnosno preferiran je profitni smisao i eksploatacija turističkih potencijala. (Ubavić, 2016)

Cilj rada je da pokaže kako novi oblici turizma i prateće delatnosti, kao važni nosioci turističkog uspeha na kojima zarađuju i turistička preduzeća i lokalne zajednice, mogu da pokrenu razvoj turizma u Srbiji.

Ulazak međunarodnih kompanija iz oblasti turizma na domaće tržište predstavlja veliki potencijal za rast tog tržišta, njegovo veće uključivanje u međunarodni turizam, kao i veći protok ljudi i informacija. Takođe, međunarodna preduzeća iz oblasti turizma razvijaju i sam turizam zemlje u koju ulaze, te je stoga neophodno pripremiti domaće tržište za njihov ulazak. Na atraktivnost zemlje kao potencijalnog tržišta utiču kontrolisani i nekontrolisani faktori koji utiču na poslovanje u toj zemlji. Različite ulazne barijere, koje mogu biti administrativne i stvarne prirode, utiču na razvijenost određenog tržišta za ulazak i poslovanje preduzeća koja internacionalizuju svoje poslovanje. Rezultati istraživanja pokazuju da tržište Srbije još uvek mora raditi na smanjivanju ulaznih barijera, kako bi postalo pristupačnije i interesantnije za ulazak i poslovanje međunarodnih kompanija u oblasti turizma. Višestruke prednosti od ulaska međunarodnih preduzeća predstavljaju snažan motiv za zemlje poput Srbije da razviju svoje tržište i učine ga pristupačnijim. (Tornjanski, 2015)

Konkurentnost – osnov rasta i razvoja privrede

Budući da institucije definišu ambijent u kojem se realizuju ekonomske aktivnosti i odvija se tržišna konkurencija, parametri institucionalnog kvaliteta privrede spadaju u ključne indikatore njene konkurentnosti. Važnost institucionalne uređenosti i konkurentnosti nacionalne ekonomije ogleda se u činjenici da se osnove za strateške konkurentne prednosti savremenih firmi i ekonomski prosperitet zemlje definišu, kreiraju i usmeravaju u nacionalnom ekonomskom ambijentu. Shodno tome, razvoj koji bi se bazirao na aktiviranje inovacione delatnosti, razvoj ljudskog faktora i unapređenje institucionalnog ambijenta, doprineo bi uspostavljanju odgovarajuće ekonomske strukture koja bi omogućavala efikasnu adaptaciju na spoljne uslove. Doprinos takvom konceptu ekonomskog razvoja daju institucionalna uređenost i konkurentnost nacionalne ekonomije.

Kada je u pitanju konkurentnost nacionalne ekonomije, ona je rezultat delovanja faktora i politika jedne zemlje, kojim se oblikuje njena sposobnost da reprodukuje i održava okruženje koje promoviše intenzivnije stvaranje dodatne vrednosti za preduzeća i veće blagostanje građana. Akcenat je na dugoročnom aspektu aktivnosti države, u kojem se svrha njenog delovanja manifestuje ne samo u stvaranju povoljnih uslova, već i u njihovom održavanju tokom vremena. Naglašavanjem potrebe intenzivnijeg i kontinuiranog stvaranja dodatne vrednosti znači da konkurentnost zavisi od sposobnosti da se u potpunosti iskoriste

postojeće konkurentske prednosti, a ne da bude ograničena na održavanje dostignutog nivoa blagostanja. Pored većeg broja definicija nacionalne konkurentnosti, ovaj pojam se u The Global Competitiveness Report-u definiše kao skup faktora, politika i institucija, koje determinišu nivo produktivnosti u zemlji. (World Economic Forum, 2006)

Proces globalizacije stvara nove okvire poslovanja kompanija i utiče na odnose među konkurencijom, bilo u zemlji ili inostranstvu. Konkurentnost je postala prekretnica, kako razvijenih zemalja, tako i zemalja u razvoju, i samo ukoliko se njome pravilno upravlja, može se očekivati poboljšanje opšte dobrobiti. Međutim, konkurentnost ne predstavlja samo rast i ekonomske rezultate, već i faktore kao što su znanje, kvalitet, tehnologija, životna sredina i dr. Ključni faktor konkurentnosti jedne države je znanje, odnosno opšte dostignuti nivo obrazovanja te zajednice, njena sposobnost za stvaranje inovacija, prihvatanje savremenih tehnoloških dostignuća, kao i sposobnost da se stvori novo znanje koje vodi daljem progresu. Globalizacija vodi ka društvu zasnovanom na znanju, kao najkonkurentnijem i najproduktivnijem obliku organizovanja.

Razvoj konkurentnosti u regionalnom i globalnom okruženju, putem unapređenja produktivnosti, postao je konačan cilj kako preduzeća, tako i nacija. Unapređujući svoju produktivnost, preduzeće ostvaruje brži razvoj, veći kvalitet i bolje rezultate poslovanja. Jedan od ključnih faktora povećanja produktivnosti i podizanja konkurentnosti je ljudski kapital iza koga stoje vrhunski lideri, kvalitetni menadžerski timovi i visoko kvalitetno obrazovanje.

Privredni rast u razvijenim zemljama predstavljen kao naučno i tehničko znanje je korišćen za podizanje produktivnosti rada i drugih proizvodnih inputa. Sistematska primena znanja i nauke da proizvode robu i usluge u velikoj meri je povećao vrednost obrazovanja i obuke zaposlenih. (International Labour Organization, *Skills for Improved Productivity, Employment Growth and Development*, International Labour Conference, 97th session, 2008). Kao ključni faktori unapređenja poslovanja u razvijenim zemljama izdvojili su se visoka tehnologija, inovacije i razvoj, visok kvalitet ljudskog kapitala i unapređenje znanja. (Van Hemert, Nijkamp, 2011)

Faktori kreiranja konkurentske prednosti

Plasman proizvoda na međunarodno tržište suočava se sa sve oštrijom konkurencijom, pa je neophodno prilagoditi standarde poslovanja privrednih subjekata u pojedinim zemljama. Da bi bila prihvaćena od strane inostranih kupaca, domaća ponuda na inostranim tržištima mora biti konkurentna u odnosu na ponude drugih proizvođača. Samim tim, neophodna je analiza faktora koji neposredno utiču na konkurentnost određenog proizvoda i konkurentnost proizvođača na svetskom tržištu. U ove faktore spadaju:

- faktori na strani ponude,
- faktori na strani tražnje,
- faktori koji dovode do spajanja ili odbijanja ponude i tražnje (uslovi kupoprodaje).

Kod formiranja izvozne ponude, najvažnije je da se njena struktura popuni konkurentnim proizvodima koji imaju tražnju na svetskom tržištu. Da bi ponuda bila u odgovarajućoj strukturi, mora da postoji određeni stepen udruženosti, specijalizacije i

podele rada u domaćoj privredi, izbora tehnologije i optimizacije radi masovne proizvodnje. Mora se stalno prilagođavati izvozna i uvozna struktura i usmeriti prema delatnostima koje imaju trajnije komparativne prednosti i koje su sposobne da na bazi tehnološkog progressa i visoke produktivnosti, proizvode proizvode visokog kvaliteta po konkurentnim cenama.

Ukoliko privreda jedne zemlje želi da opstane u sve složenijim uslovima poslovanja na međunarodnom tržištu, mora se orijentisati na ukupnjivanje kapaciteta putem različitih oblika saradnje sa inostranstvom, kao što su: zajednička ulaganja kapitala, poslovne alijanse, razni oblici transfera tehnologije, dugoročni kupoprodajni ugovori i zajednička proizvodnja, franšizing i lizing u inostranstvu. Svi navedeni oblici saradnje treba da omoguće dugoročno stabilnu i uspešnu poziciju u saradnji sa inostranstvom.

Da bi ponuda jedne privrede bila atraktivna, neophodno je poći od tražnje, kao polazne tačke i pre proizvodnje. Neophodno je pratiti privredna kretanja u svetu, ponašanje i želje stranih kupaca i ukupnu morfologiju stranih tržišta. Da bi se ocenio da li neki proizvod može da se plasira na inostrano tržište, moraju se sagledati uslovi koji vladaju na tom tržištu, a i šire na svim spoljnim tržištima.

Međunarodno tržište karakteriše neprestano odmeravanje konkurentskih snaga proizvođača iz raznih zemalja, koji nastoje da se nudeći proizvode pod povoljnijim uslovima, osvoje preferencije stranih kupaca i nadvladaju stranu konkurenciju. (Ilić, 2014)

Konkurentnost jedne privrede zavisi od vlastitih sposobnosti i konkurentskih slabosti drugih ekonomija. Faktori koji dovode do spajanja ili odbijanja ponude i tražnje u spoljnoj trgovini nazivaju se faktorima konkurentnosti. Među ovim faktorima izdavaju se: (Unković, 2010):

- kvalitet i tehnološka svojstva proizvoda,
- cena, korigovana instrumentima spoljnotrgovinske politike u zemlji izvoznici i zemlji uvoznici,
- način plaćanja,
- rokovi isporuke i način održavanja,
- organizacija nastupa na inostrana tržišta i marketing,
- razvojna osposobljenost privrede zemlje kupca, i drugi.

Majkl Porter (Porter, 1990) je definisao model konkurentskih prednosti na osnovu četiri međusobno povezane determinante konkurentske prednosti zemlje, a koje je nazvao *dijamant nacionalnih prednosti*. Komponente sistema, Porter naziva dijamantom determinanti, a dijamant oblikuje okruženje u kome preduzeće konkuriše. Specifičnost svake zemlje uslovljava i različitu nacionalnu konkurentnost koja zavisi od karakteristika date zemlje, kao i sistema uzajamnog delovanja četiri skupa faktora i dve eksterne varijable:

- faktorski uslovi - položaj zemlje u pogledu faktora proizvodnje, a odnose se na: ljudske resurse, fizičke resurse, resurse znanja, resurse kapitala i infrastrukturu, koji uz adekvatno korišćenje mogu obezbediti kvalitetnu proizvodnju ili niže troškove, a time i stvoriti uslove za sticanje konkurentske prednosti;
- uslovi tražnje - priroda domaće tražnje za proizvodima i uslugama, koja ukazuje da zadovoljenje potreba i zahteva domaćeg potrošača je važno za uspešan nastup na stranom tržištu;

TURISTIČKA KONKURENTNOST SRPSKE EKONOMIJE

- srodne i pomoćne delatnosti industrije - prisustvo ili odsustvo međusobno povezanih industrija koje su međusobno konkurentne;
- strategija i struktura preduzeća i nivo konkurencije - uslovi koji usmeravaju stvaranje organizovanje i upravljanje preduzećima i prirodu domaće konkurencije u datoj zemlji.

Pri proceni nacionalne konkurentne prednosti, pored ove četiri komponente, neophodno je uzeti u razmatranje i uticaj dve eksterne varijable: uticaj vlade i prilike (šanse). Vlada svojom politikom vrši uticaj na sve četiri pomenute komponente. Svi elementi koji čine dijamant nacionalne konkurentnosti deluju uzajamno i imaju sinergetski efekat na konkurentnost zemlje.

Izveštaj o globalnoj konkurentnosti za 2017- 2018 godinu

Na osnovu Izveštaja o globalnoj konkurentnosti, koji svake godine objavljuje Svetski ekonomski forum (WEF, World Economic Forum), Srbija je napredovala, i zauzima 65. mesto među 140 zemalja.

Najbolje ocene Srbija je zabeležila na polju zdravstva (81,5 od mogućih 100 bodova), makroekonomske stabilnosti (75 poena) i infrastrukture (73 poena), dok je najslabije ocenjena na polju inovacija (39,7 poena), veličine tržišta (50,7 poena) i funkcionisanja institucija (51,6 poena). (<http://rs.n1info.com/a428514/Biznis/Srbija-65.-po-indeksu-globalne-konkurentnosti.html>)

Slika 1. Globalni indeks konkurentnosti

Izvor: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy-profiles/#economy=SRB>

Kao što se može videti, Srbija je prema IGK 4.0 rangirana na 65 poziciji od 140 zemalja sa ostvarenih 60,9 poena. Sledeća tabela prikazuje poređenje Srbije i susednih zemalja za period 2017-2018.godina.

Tabela 1. Indeks globalne konkurentnosti 2017/18

Vrednost indeksa	2017	2018
Albanija	57,3	58,1
BiH	54,5	54,2
Bugarska	62,4	63,6

Hrvatska	60,1	60,1
Mađarska	63,4	64,3
BJR Makedonija	n/a	56,6
Crna Gora	58,2	59,6
Rumunija	62,2	63,5
Slovenija	68,5	69,6
Srbija	59.2	60.9

Izvor: <https://www.fren.org.rs/node/685>

Tabela 2. Rang globalne konkurentnosti 2017/18

Rang	2017	2018
Albanija	80	76
BiH	90	91
Bugarska	51	51
Hrvatska	66	68
Mađarska	48	48
BJR Makedonija	n.a.	84
Crna Gora	73	71
Rumunija	63	63
Slovenija	35	35
Srbija	70	65

Izvor: <https://www.fren.org.rs/node/685>

Srbija je među 141 zemljom sveta zauzela 72. mesto na rang listi Globalne konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma (WEF) za 2019. godinu. Prema Izveštaju objavljenom na zvaničnom sajtu WEF-a, Srbija je zabeležila isti ukupan skor kao prošle godine od 60,9 poena, iako je napredovala u osam od 12 analiziranih "stubova" konkurentnosti.

Budući da je ukupan ostvareni rezultat naše zemlje nepromenjen u odnosu na 2018, dok su vodeće svetske ekonomije više napredovale, pozicija Srbije na Globalnoj listi je ove godine slabija za sedam mesta.

Srbija se od prošle godine nalazi u klubu uspešnih zemalja, u prvoj polovini na listi, gde su kriterijumi dodatno pojačani, a samim tim je i sveukupni napredak po svim parametrima koji utiču na ukupan rezultat, teže ostvariv.

Analizirani stubovi konkurentnosti obuhvataju: institucije, infrastrukturu, primenu IKT-a, makroekonomsku stabilnost, zdravlje, veštine, tržište proizvoda, tržište rada, finansijski sistem, veličinu tržišta, poslovnu dinamiku i kapacitet za inovacije. Naša zemlja je najveći napredak ostvarila na planu poslovne dinamike, gde beleži ukupan skor od 63,1 poena u odnosu na 60,9 poena prošle godine, zahvaljujući čemu se popela na 54. mesto sa ranije 59. pozicije.

Znatno bolji rezultat u poređenju sa prošlom godinom beleži finansijski sistem sa skorom od 57,4 poena (55,9 ranije), zatim institucije sa 52,5 poena (51,6), infrastruktura sa 73,8 poena (73), veštine sa 68,2 poena (67,5), tržište rada sa 62,1 poen (61,5), veličina tržišta sa 51,8 poena (50,7) i kapacitet za inovacije sa 40,2 poena (39,7 prethodno).

Kada je reč o makroekonomskoj stabilnosti, Srbija je zadržala 64. mesto kao 2018. godine sa identičnim rezultatom od 75 poena, dok je nazadovanje zabeleženo kod tri stuba konkurentnosti, u primeni IKT-a, (52,6 poena ove godine u odnosu na 56,9 prethodne), zdravlju (79 poena naspram 81,5 ranije) i tržištu proizvoda (54,6 poena prema 56,5 prošle godine). (<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy-profiles/#economy=SRB>)

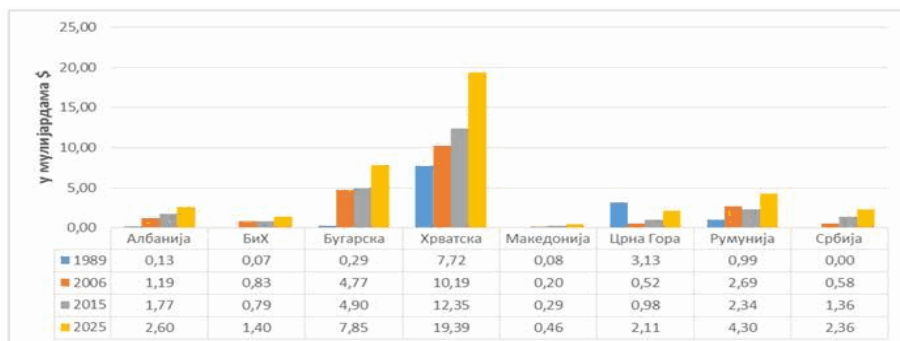
Turistička konkurentnost tržišta Republike Srbije

Turistička konkurentnost se ostvaruje na nivou konkretnih turističkih proizvoda usklađenih sa interesima i motivima turista na tržištu, a ne izvedeno na nacionalnom nivou. U tom smislu, vlade podržavaju izgradnju konkurentnosti različitim aktivnostima i merama, ulaganjima u infrastrukturu, s obzirom da se danas više ne govori o turistički konkurentnim državama nego o državama sa više ili manje konkurentnim turističkim proizvodima usklađenih sa motivima i potrebama turista na tržištu. (Dedeić, 2015)

Prihodi od turizma (koji su najveći od stranih turista) u Republici Srbiji, moći će da rastu po većoj stopi do 2025. godine ukoliko Republika Srbija na adekvatan način preduzme mere podrške razvoju postojećih i novih proizvoda, unapredi promociju na glavnim tržištima, podigne nivo efikasnog upravljanja destinacijama, obezbedi kvalitetan nivo permanentnog sticanja novih znanja i veština zaposlenih i na taj način iskoristi razvoj saobraćajne infrastrukture.

Glavni konkurenti na području južno-mediteranske Evrope u koju se svrstava Republika Srbija su Slovenija, Hrvatska, Albanija i Crna Gora kao i pogranične zemlje Mađarska, Rumunija i Bugarska.

Slika 2. Potrošnja stranih turista u Republici Srbiji i izabranim konkurentskim zemljama

Izvor: <http://www.wttc.org/datagateway>

Multinacionalne kompanije iz turističkog sektora i njihovo prisustvo na tržištu Srbije

Prema Svetskom savetu za putovanje turizam (WTTC) i Svetskoj organizaciji za turizam (UNWTO), turizam kao privredna grana značajno utiče na ekonomski razvoj na nekoliko načina. Jedan od načina predstavlja potrošnja koja se stvara obavljanjem ove delatnosti. Međutim, podaci Svetskog saveta za putovanje i turizam pokazuju da turistička privreda generiše oko 10% globalnog BDP, i kreira 284 miliona radnih mesta, što bi predstavljalo da na 11 zaposlenih u privredi 1 radi u ovoj privrednoj grani i na taj način se ostvaruje ekonomski razvoj (WTTC).

Takođe, Svetska organizacija za turizam svojim podacima pokazuje da međunarodni turizam u 2015. godini predstavlja 7% svetskog izvoza roba i usluga, što je za 1% više u odnosu na prethodnu godinu (6%). Zahvaljujući ovom rastu turizam se danas smatra privrednom granom čiji rast je porastao brže u odnosu na svetsku trgovinu u protekle četiri godine. Kao svetski izvozna kategorija, turizam se u oblasti kategorije svetskog izvoza nalazi na trećem mestu posle energenata i hemikalija, a ispred hrane i automobilske proizvodnje. Kada govorimo o turističkom izvozu, on je u 2015. godini prosečno iznosio 1.5 triliona USD dolara, ili 4 milijarde USD dolara dnevno. U većini zemalja u razvoju, turizam se rangira kao prvi izvozni sektor, što potvrđuje njegovu ulogu u ekonomskom razvoju nacionalne ekonomije. Kao najbolji primer ove teze može se videti u ostvarenim godišnjim prihodima turističkih destinacija širom sveta, koje su zabeležile veliko povećanje u 2015. godini (1.136 milijardi evra) (UNWTO, 2016)

Prema mišljenju Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD) region jugoistočne Evrope (JIE) ima mogućnost da u predstojećim godinama očekuje rast turističkog sektora. Ovaj region predstavlja najveću turističku destinaciju u sklopu EBRD. Potvrda mišljenja EBRD se može videti trenutnom situacijom u drugim turističkim destinacijama koje su mnogo atraktivnije, ali koje imaju problem bezbednosnog rizika, kao npr. Turska. Zato region JIE ima šansu koju mora da iskoristi, jer je turistička industrija izuzetno važna za ekonomiju nacionalnih država ovih regiona.

Slika 3. Godišnji prihodi od velnesa u EU

Izvor: Milatović, J. & Sanfey, P. (2016). Tourism in south-eastern Europe – driving the recovery? <http://www.ebrd.com/news/2016/ebd-papers-highlight-potential-of-southeastern-europe.html>

Turizam je jedan od ključnih izvora ekonomske aktivnosti u mnogim državama JIE, budući da prihodi od dolaska stranih turista čine preko 5% BDP-a Crne Gore, Hrvatske, Albanije, Kipra, Bugarske i Grčke. U 2014. godini, u tom regionu je registrovano 59 miliona turista, što je gotovo za 25% više u odnosu na 2010. godinu i doprinelo tome da ovaj sektor postane ključni izvor zapošljavanja. (Turistički svet, 2016)

Ove zemlje privlače veliki broj evropskih letnjih turista, a uticaj međunarodnih turističkih prihoda je značajno porastao od 2010. godine, a posebno u Hrvatskoj, Grčkoj, Kipru i Crnoj Gori. Ove zemlje će verovatno imati korist od političkih previranja preko rivalskih destinacija u južnom Mediteranu. Pored toga, povećava se opasnost od terorizma koji preusmerava evropske i ruske putnike ka destinacijama bliže kući. Zemlje evrozona predstavljaju glavni izvor turizma za Hrvatsku, Bugarsku i Grčku, dok Rusija čini oko jedne četvrtine svih turističkih dolazaka na Kipar i Crnu Goru. Više od 80% dolazaka turista u Hrvatskoj su iz EU, uglavnom iz eurozone. Nasuprot tome, samo 30% međunarodnih turističkih dolazaka u Crnu Goru su iz EU. Umesto toga, Rusija i Zapadni Balkan (Srbija posebno) zajedno čine oko polovine svih turista u Crnoj Gori. Kipar je druga zemlja visoko zavisna od ruskih turista, kao i onih iz Velike Britanije, dok su Istočna Evropa i Turska relativno važne za Bugarsku. Udeo ne-evropskih turista je najveći u Grčkoj. (Milatović, J. & Sanfey, P. (2016). Tourism in south-eastern Europe – driving the recovery?)

Podaci Svetskog ekonomskog foruma (WEF) pokazuju da zemlje JIE značajno zaostaju za vodećim turističkim destinacijama, kao i zemljama Severnog Mediterana (Španija, Francuska, Italija i Portugalija), pa su se tako samo Grčka, Hrvatska i Kipar našli među 40 vodećih turističkih destinacija u svetu, zauzevši 31, 33. i 36. poziciju. Analizom rezultata Svetskog ekonomskog foruma mogu se uočiti neki od problema u regionu JIE. Grčka, kao destinacija se ističe kao najmanje cenovno konkurentna zemlja u regionu, što se isto može reći i za Kipar. Hrvatsku karakteriše loše poslovno okruženje, koje ima najveći negativan uticaj na konkurentnost u oblasti turizma i putovanja. Na zapadnom Balkanu, glavna prepreka za uspešan razvoj turizma je relativno nizak kvalitet drumske infrastrukture i nerazvijena avio mreže.

UNWTO, kao specijalizovana agencija UN-a za turizam, objavila je fizičke turističke rekorde za 2017. s ukupno 1,32 milijarde stranih turista koji su putovali svetom izvan granica svojih zemalja, što je u odnosu na 2016. bio porast od 7 posto, i ujedno najveći od 2010.

Porast od 7 % u međunarodnim turističkim dolascima u svetu znači i da je svetom u 2017. putovalo oko 84 miliona stranih turista više nego u 2016., a rast su predvodile regije Evropa i Afrika, koje su imale porast tih dolazaka od 8, odnosno 9 %.

Posebno ističu i da je porastu prihoda od međunarodnog turizma u 2017. doprinela snažna potražnja iz velikih ekonomija, poput Brazila i Ruske Federacije, i to pogotovo za naprednim i novim odredištima, ali i da su turisti iz Kine najviše trošili u svetu, gotovo 260 milijardi dolara, čime su nastavili svoj uzlazni trend.

S uzlaznim trendom turističke potrošnje u svetu Kina je u 2017. zapravo ostvarila gotovo jednu petinu ukupne svetske turističke potrošnje od 1.300 milijardi dolara u destinacijama sveta, odnosno potrošili su 94 milijarde dolara više nego u 2016.godini. Važnim, pritom, ističu i osmo mesto po potrošnji ruskih turista u svetu u 2017., čime su ponovo ušli na listu top deset svetskih potrošača.

Najvažniji značaj turizma ogleda se u ekonomskim koristima koje donosi lokalnoj ekonomiji. Turisti iz godine u godinu troše sve više! Prihodi od međunarodnog turizma u 2018. godini u svetu su iznosili 1.700 milijardi američkih dolara, što je za 4 % više nego u 2017. i novi rekord, čime je turizam zadržao treće mesto među privrednim sektorima u svetu. (Svetska turistička organizacija-UNWTO)

Iako je turizam u početku bio privilegija malobrojnih privilegovanih pojedinaca, danas u turističkim kretanjima učestvuje više od milijardu ljudi godišnje. Globalizacija, više slobodnog vremena, industrijska, tehnološka i saobraćajna revolucija i razvoj građanske klase, uticali su na pozicioniranje turizma kao jednog od najvažnijih faktora ekonomskog razvoja u svetu.

Ukupan broj turista takođe raste, u 2018. bilo ih je 1,4 milijarde ili 6 % više nego u 2017. Prema procenama, ovaj trend će se nastaviti i u 2019. U prva tri meseca ove godine bilo je 4 % više međunarodnih turističkih dolazaka nego u isto vreme 2018., a do kraja godine očekuje se porast od 3 do 4 %.

Strani turisti koji su svojom potrošnjom u 2018. najviše doprineli rastu prihoda od međunarodnog turizma su Kinezi, koji su širom sveta potrošili 277,3 milijarde dolara ili 5,2 % više nego u 2017, a na drugom mestu su turisti iz SAD-a sa ukupnom potrošnjom od 144,2 milijarde dolara.

Nemci su zauzeli treće mesto na ovoj listi, i potrošili su 94,2 milijarde dolara što je porast od 1,2 % u odnosu na 2017 godinu. Četvrti su Britanci, koji su na putovanja izdvojili gotovo 76 milijardi dolara ili 3,4% više, dok se na petom mestu ističu Francuzi sa cifrom od 48 milijarde dolara.

U prvih deset nacija po turističkoj potrošnji u svetu u 2018. su još Australijanci, sa 37 milijardi dolara ili 10 % više, Rusi koji su imali i najveći porast potrošnje prošle godine, od 11,2 odsto, na 34,5 milijarde dolara. Osmo, deveto i deseto mesto drže Kanađani, (južno)

Koreanci i Italijani, koji su svi 2018. godine u svetu, turistički trošili više nego u 2017., krećući se s tom potrošnjom od 30 do 33 milijarde dolara.

U prethodnih desetak godina turizam se pokazao kao jedna od profitabilnih grana u Srbiji, a najveći deo ovog rasta došao je usled rasta noćenja stranih turista, koji je dupliran u odnosu na 2010. godinu. Sa brojem turista, rasli su i prihodi od turizma, kao i zaposlenost u ovom sektoru. Pored toga, domaći turisti ostaju dominantni u ovom sektoru, a turistički potencijali izvan nekoliko glavnih turističkih mesta (Beograd, Novi Sad, Vrnjačka banja, Zaltibor) ostaju slabo iskorišćeni. Da turizam nije vezan samo za morska letovališta, pokazuje nam i brz razvoj turizma u Srbiji tokom prethodne decenije. Pored toga što je centar Beograda tokom letnjih meseci postao mesto gde se sve češće čuje engleski, kao i drugi evropski i vanevropski jezici, ovo nam pokazuje i statistika turizma. Broj noćenja turista značajno raste, pa je broj noćenja 2018 god. za oko 50% viši nego je to bio 2010. godine, tj. oko 9,3 miliona u 2018. godini u odnosu na 6,4 miliona noćenja u 2010. godini.

Ovaj rast noćenja primetniji je kod stranih gostiju, sa linijom trenda koja ide prilično strmo nagore – sa 1,5 miliona noćenja u 2010. godini na 3,6 miliona u 2018., što je više nego duplo. Istovremeno, došlo je i do manjeg rasta broja noćenja domaćih turista, sa 5 miliona na 5,7 miliona.

Dok je za većinu nas turizam nešto što je povezano sa odlaskom u inostranstvo, od skora to sve više postaje nešto vezano za Srbiju. Prema podacima Narodne Banke Srbije (NBS) platni bilans u oblasti turizma nam je ujednačen, tj. prihod od stranih turista kod nas (knjiži se kao izvoz) otprilike je jednak rashodima domaćih turista u inostranstvu (knjiži se kao uvoz).

Prema tome, od jedne prilično marginalizovane grane, turizam je postao ozbiljan biznis u zemlji, sa prihodima od stranih turista koji su više nego duplirani, sa 630 miliona na preko 1,5 milijarde evra. Od stranih turista, najviše prihoda dolazi od "naših" turista iz regiona. Prva na listi je Bosna i Hercegovina, sa 189 miliona evra prihoda u 2019. godini, a prate je Velika Britanija, Crna Gora, Slovenija, Hrvatska, Nemačka, Izrael, Švajcarska, SAD i Makedonija sa prihodima iznad 50 miliona evra pojedinačno. Ostale zemlje su daleko ispod ove cifre.

Zaključak

Turizam kao privredna grana značajna je za ostvarivanje ključnih razvojnih ciljeva. Zbog zatvorenosti tržišta, lošeg procesa restrukturiranja i privatizacije, nezainteresovanosti lokalnih samouprava i nedostatka investicija, usporen je razvoj turističke ponude na tržištu Srbije. Poslednjih godina, situacija u ovom sektoru se popravlja, ali nadležni organi treba da donesu adekvatnu strategiju budućeg razvoja turističkog sektora, koji će doneti pozitivne efekte, u vidu povećanja deviznog priliva, porasta zaposlenosti, povećane konkurentnosti naše zemlje. Srbija u novoj etapi razvoja treba da stvara i održava konkurentsku prednost putem preduzetništva i inovatorstva preduzeća, podizanjem nivoa znanja i ubrzanog tehnološkog razvoja i da na toj osnovi povećava svoje ekonomske i tehničke mogućnosti.

Turizam je postao generator ekonomskog, socijalnog i društvenog razvoja većine zemalja sveta, pa i Srbije. Zato je neophodno sagledati njegove multiplikativne efekte -

efekti koji se razvojem turizma reflektuje na druge privredne grane kao što su: saobraćaj, poljoprivreda, trgovine, industrije, građevinarstva, mala preduzeća i sl, kao i njegov udeo u ukupnom BDP, broju zaposlenih u turizmu.

Literatura

Dedeić, D. (2015). Uloga turizma u smanjenju siromaštva u ruralnim oblastima Republike Srbije, *TIMS . Acta*, vol. 9, (1), 25-36.

Ilić, S. (2014). *Finansijski menadžment*. Zaječar: Fakultet za menadžment Zaječar

Porter, M., E.(1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Harvard Business Review.

Tornjanski, A. (2015). Atraktivnost tržišta Srbije u privlačenju međunarodnih kompanija iz oblasti turizma. *Turističko poslovanje*, br. 15, 5-15

Ubavić, P. (2016). Turistička politika i mogući pravci razvoja turizma u Srbiji,

Ekonomika teorija i praksa, Godina VIII, broj 1, 16–31.

Unković, M. (2010). *Međunarodna ekonomija*. Beograd: Univerzitet Singidunum

Van Hemert, P. P., & Nijkamp, P. (2011). Critical Success Factors for a Knowledge-Based Economy: An Empirical Study into Background Factors of Economic Dynamism. In P. Nijkamp, & I. Siedschlag (Eds.), *Innovation, Growth and Competitiveness* (pp. 61-89). Berlin: Springer-Verlag.

Milatović, J. & Sanfey, P. (2016). Tourism in south-eastern Europe – driving the recovery? preuzeto sa: <http://www.ebrd.com/news/2016/ebrd-papers-highlight-potential-of-southeastern-europe.html>: pristupljeno 2.novembra 2019.

International Labour Organization. Skills for improved productivity, employment growth and development : International Labour Conference, 97th : session, 2008 : report V, fifth item on the agenda,. Geneva, Switzerland

Turistički svet, (2016)

UNWTO, (2016)

WEF, World Economic Forum,(2018,2019)

<http://rs.n1info.com/a428514/Biznis/Srbija-65.-po-indeksu-globalne-konkurentnosti.html>): pristupljeno 3.novembar 2019.

<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy-profiles/#economy=SRB> : pristupljeno 3.novembar 2019.

<https://www.fren.org.rs/node/685>: pristupljeno 3.novembar 2019.

<http://www.wttc.org/datagateway/>: pristupljeno 3.novembar 2019.

TOURISM COMPETITIVENESS OF SERBIAN ECONOMY

Abstract: *Significant changes taking place towards the introduction of innovation and stimulating state policies in the tourism sector should contribute to increasing productivity and competitiveness. Revenues from international tourism are turning into new jobs and entrepreneurship development, investment and a generally better situation for people and local economies, while reducing trade deficits in many countries.*

Today, Serbia can be said to have only comparative but not competitive advantages in tourism, nor is it strategically positioned on the world tourism market, so it must substantially increase the attractiveness of its tourism products. The high level of comparative advantage consists of diverse structure of the tourist offer, the proximity of new and traditional tourism markets, its long history and general recognition, preserved natural resources, relatively good communications and great human potential.

Key words: *competitiveness, economic development, tourism sector*

15. ULOGA ZELENOG BANKARSTVA U POSTIZANJU REGIONALNE I GLOBALNE ODRŽIVOSTI

dr Dragica Stojanović, docent¹

Prof. dr Bojan Đorđević, redovni profesor²

Rezime: Neophodnost rešavanja problema zaštite životne sredine povećala je zainteresovanost kompanija u svetu za implementaciju strategija koje će doprineti održivom razvoju i koje zahtevaju i novi oblik finansiranja. Zelene finansije predstavljaju oblast koja se pozicionira između finansijske industrije, održivog ekonomskog razvoja i zaštite životne sredine. Banke kao glavni izvori finansiranja, mogu imati glavnu ulogu u promociji održivosti životne sredine finansiranjem ekološki i društveno odgovornih investicionih projekata. Da bi ispunio ovu ulogu, bankarski sektor je u pojedinim zemljama usvojio koncept Zelenog bankarstva, koji se generalno odnosi na bankarske prakse koje podstiču ekološki odgovorno finansiranje i održive unutrašnje procese. Činjenica da je zeleno bankarstvo relativno novi koncept, cilj rada je da prouči ulogu zelenih banaka u održivom regionalnom i globalnom razvoju. Nadovezujući se na teorijski koncept zelenih bankarskih aktivnosti na kraju se kroz SWOT analizu prikazuju snage mogućnosti, slabosti i pretnje ka podizanju svesti o značaju razvoja zelenog bankarstva u Srbiji.

Ključne reči: zelene finansije, održivi razvoj, zelena banka, SWOT analiza, Srbija.

Uvod

U savremenom privrednom razvoju došlo je do značajnog približavanja teorijskog i praktičnog ekonomskog stanovišta u odnosu na ekološku racionalnost. Jedna od strateških funkcija ekonomije na globalnom nivou je ekološki prihvatljiv privredni i tehnološki razvoj. U skladu sa napred navedenim, ekonomsko stanovište ekološke zaštite svodi se na efikasnosti u korišćenju resursa koje zahtevaju novi oblik finansiranja - zeleno finansiranje (Weidmann, 2017).

Zeleno finansiranje je koncept koji kombinuje oblast finansija i poslovanja sa ekološkim ponašanjem. To je oblast koja uključuje individualne i poslovne potrošače, proizvođače, investitore i finansijske zajmodavce. U zavisnosti od učesnika, zelene finansije se mogu izraziti na različite načine. Sa jedne strane mogu biti posledica finansijskih podsticaja ili želje da se sačuva planeta. Sa druge strane, mogu biti njihova kombinacija. Za razliku od tradicionalnih finansijskih aktivnosti, zelene finansije više naglašavaju koristi od

¹ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; e-mail dragica.stojanovic@fmz.edu.rs

² Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; e-mail bojan.djordjevic@fmz.edu.rs

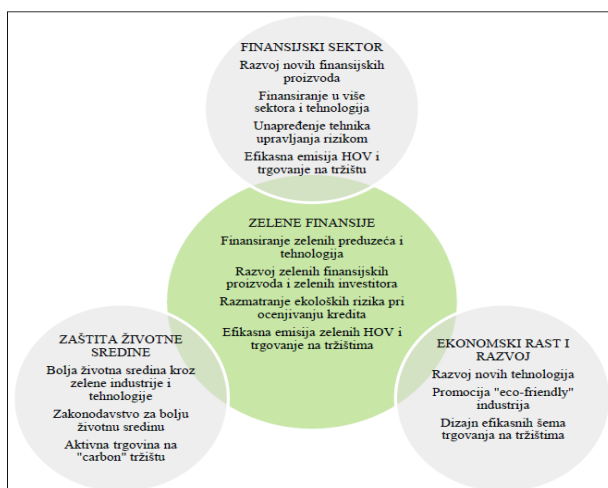
ekološke zaštite i poklanjaju više pažnje industriji zaštite životne sredine (Stojanović, Đorđević, 2019). Imajući u vidu da su zeleno finansiranje i održivost finansiranja široki pojmovi koji pokrivaju različite finansijske proizvode, u radu se ukazuje na posredničku ulogu bankarskog sektora između ekonomskog razvoja i zaštite životne sredine. Za promociju ekološki održivih i društveno odgovornih investicija, bankarstvo ove vrste može se nazvati zeleno bankarstvo. Zeleno bankarstvo je pojam koji se odnosi na one prakse i smernice koje banke čine ekološkom, ekonomskom i društveno odgovornom. Pri posmatranju poslovanja bankarskog sektora, zeleno bankarstvo nudi jedan novi pristup koji se može sažeti i prikazati kao preorijentacija sa profita kao primarnog (ako ne i jedinog) cilja bankarskih aktivnosti, na novu grupu ciljeva, koja se može naći u jedinstvu profita, životne sredine i ljudi (Setijawan, 2011).

U radu se najpre definiše sam pojam i ukazuje na najznačajnije proizvode zelenih finansija. Polazeći od toga da realizacija sporazuma o klimatskim promenama zahteva transformaciju ekonomija zemalja i ogroman napor finansijskog sektora, u nastavku rada se poseban akcenat daje konceptu, ciljevima i aktivnostima zelenog bankarstva. Ideja zelenog bankarstva i zelenih finansija zasniva se na činjenici da je „zeleno“ potrebno ugraditi u poslovne strategije finansijskog sektora. Na kraju, rad se zaključuje SWOT analizom koja može poslužiti kao motivator razvoja strategija zelenog banakarstva u Srbiji.

Zelene finansije i zeleni finansijski proizvodi

Podstaknut obimom i hitnošću potrebe finansiranja održivog razvoja, u posljednjih nekoliko godina, koncept zelenih finansija postao je sve izraženiji širom sveta. Zeleno finansiranje je finansiranje koje je usmereno na budućnost. Istovremeno, ovaj vid finansiranja teži razvoju finansijske industrije, poboljšanju životne sredine i održivom ekonomskom razvoju. Jedan od prvih autora koji se bavio infrastrukturom zelenih finansija je Hee Jin Noh. (Slika 1).

Slika 1. Infrastruktura zelenih finansija

Izvor: Noh, 2010.

ULOGA ZELENOG BANKRSTVA U POSTIZANJU REGIONALNE I GLOBALNE ODRŽIVOSTI

Za podršku zelenom ekonomskom razvoju, zeleno finansiranje treba da uključi nove tehnologije, finansijske proizvode, industrije i usluge koje uzimaju u obzir životnu sredinu, energetska efikasnost i smanjenje emisija zagađujućih materija (Noh, 2010; Rakić i Mitić 2012).

Tendencija „ozelenjavanje“ finansija je nastala iz potrebe da se sačuva životna sredina i da se poslovanje privrede uskladi sa potrebama stanovništva. U skladu sa tim, rast interesovanja za zelene finansije predstavlja značajan signal za naučnu zajednicu, čiji je zadatak da identifikuje, sistematizuje i prikaže trenutno stanje u praksi. Kao što se može uočiti na Slici 1, zeleno finansiranje je koncept koji kombinuje oblast finansija i poslovanja sa ekološkim ponašanjem. Preciznije, presek između finansijskog sektora, životne sredine i ekonomskog razvoja usmerava poslovanje finansijskih institucija u pravcu kreiranja zelenih proizvoda i usluga (Wang, Zhia, 2016). Proizvodi i usluge u zelenim finansijama mogu se podeliti u četiri grupe (Slika 2).

Slika 2. Proizvodi i usluge u zelenim finansijama

Poslovanje sa stanovništvom - Zeleni krediti za kupovinu nekretnina – hipotekarni - Zeleni sekundarni hipotekarni krediti - Kupovina i izgradnja zelenih stanova - Zeleni krediti za automobile, kreditne kartice	Poslovanje sa privredom i investiciono bankarstvo - Zeleno projektno finansiranje - Zelena sekjuritizacija - Zelena preduzetnička ulaganja i privatni kapital - Tehnološki lizing
ZELENI PROIZVODI I USLUGE	
Upravljanje imovinom - Fiskalni fond (Fond Trezora) - Eco fond, Carbon fond - Kat Obveznice (Catastrophe bonds) (Fond za elementarne nepogode) - Eco ETF³	Osiguranje - Auto osiguranje - Osiguranje bazirano na emisiji štetnih gasova - Osiguranje od elementarnih nepogoda - Zeleno osiguranje

Izvor: Stojanović, 2019.

Poslovanje sa stanovništvom. Među prvim proizvodima koji su ponuđeni u formi zelenih proizvoda su zelene kreditne i debitne kartice. One sve više dobijaju na značaju i popularnosti, a dominantno se nude u evropskim zemljama. Pored kreditnih i debitnih kartica, zeleni auto krediti dobijaju sve više na značaju. Oni imaju nižu kamatnu stopu od kredita za kupovinu običnih automobila. Osnov za formiranje niže kamatne stope leži u činjenici da hibridni automobili koji se pokreću na alternativni pogon ili kombinovano imaju

³ *ETF - Exchange Traded Funds* - Većina zelenih ETF-ova fokusirana je na kompanije koje su direktno ili indirektno uključene u istraživanje, razvoj, proizvodnju i pružanje alternativne energije. Kompanije mogu biti distributeri alternativne energije ili mogu biti proizvođači delova i opreme potrebnih za proizvodnju energije, poput fotonaponskih ćelija neophodnih za stvaranje solarnih panela. Svaki ETF ima svoje kriterijume za određivanje zahteva za prihvatljivost imovine.

značajno niži negativan efekat na životnu sredinu. Pored napred navedenog, poslovanje sa stanovništvom podrazumeva davanje zelenih hipotekarnih kredita u situaciji kada se kupuje kuća koja je energetski efikasnija od prosečne ili ukoliko se želi pozajmiti novac za troškove adaptiranja kuće u energetski efikasniju - „zelenu“ stambenu površinu. Slični zelenim hipotekarnim kreditima, ali sa važnom razlikom, jesu zeleni sekundarni hipotekarni krediti koji se najčešće koriste za rekonstrukciju i adaptaciju nekretnina (npr. krediti za energetsku efikasnost). Ovi krediti podrazumevaju uzimanje dodatnog kredita na već postojeći hipotekarni za istu nekretninu i na taj način pomažu klijentima da stvore energetski efikasniju kuću ili stan.

Poslovanje sa privredom i investiciono bankarstvo bavi se kreditiranjem poslovnih projekata privrednih subjekata, dok se investiciono bankarstvo bavi emisijom i prodajom hartija od vrednosti klijenata banke na domaćem i međunarodnom tržištu. Pored ovih aktivnosti, finansijske institucije se bave i upravljanjem kapitalom, lizingom, uslugama osiguranja itd. Takođe, banke se bave pružanjem usluga pri korporativnim spajanjima i pripajanjima (MA), kao i procesom sekjuritizacije kredita i drugih oblika aktive (Rakić, 2016).

Upravljanje imovinom je najbrži rastući segment u finansijskoj industriji. On sadrži elemente koji se odnose na davanje saveta klijentima vezano za upravljanje ličnom imovinom, poreskom politikom, servisiranje različitih fondova i zadužbina, međunarodno finansijsko planiranje, globalno privatno bankarstvo, usluge servis i diskontnih brokera. Upravljanje imovinom u suštini se specijalizuje za one usluge gde je neophodna finansijska analiza ukombinovana sa procenom i selekcijom HOV, implementacijom planova, i redovnim monitoringom investicija. Karbon fondovi predstavljaju formu investicionih fondova gde se prikupljena novčana sredstva plasiraju u sertifikate za redukciju emisije odnosno karbon kredite. Pored ovih fondova, popularni su i eko fondovi (održivi investicioni fondovi), koji imaju za cilj da investiraju isključivo u HOV koje imaju pozitivan uticaj na društvenu i životnu sredinu (Baietti *et al.* 2012).

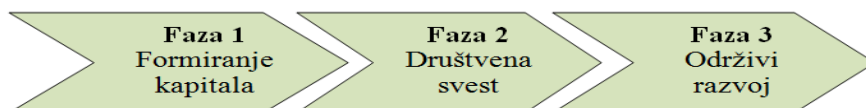
Zeleno osiguranje se razvija na polju neživotnog osiguranja u dva osnovna oblika. To su forme osiguranja koje se baziraju na karakteristikama koje uzimaju u obzir zaštitu životne sredine i u skladu sa tim se formira visina premije. Drugi tip osiguranja je isključivo formiran za čiste tehnologije ili one koje smanjuju efekat emisije štetnih gasova. Na primer, startup kompanije mogu osigurati solarne panele ili vetroturbine kroz garantno osiguranje kako bi obezbedili siguran prihod od poslovanja. Kada se govori o osiguranju stanovništva, neophodno je istaći formu osiguranja „plati koliko voziš“ 84, gde se premija osiguranja računa u skladu sa pređenim kilometrima. Takođe, kod autoosiguranja su popularne forme gde se smanjuje premija na osnovu kupovine hibridnih automobila ili onih sa smanjenom emisijom štetnih gasova. Pored toga, identifikovana je forma autoosiguranja koja se odnosi na smanjenje premije ukoliko se koriste reciklirani delovi za automobile pri servisu, popravci i zameni dotrajalih delova (Baietti *et al.* 2012).

Tendencija „ozelenjavanja“ finansijskog sektora sve više uzima maha u razvijenim tržišnim ekonomijama kao i u zemljama u razvoju. Na Slici 3 koja sledi, prikazan je put transformacije finansijskih institucija (Državnih, komercijalnih banaka, osiguravajućih društava, itd.) iz početnog „pohlepnog“ stanja formiranja kapitala i akumulacije ka sticanju društvene svesti i održivom razvoju. Glavni akteri koji pokreću razvoj zelenog finansiranja

ULOGA ZELENOG BANKRSTVA U POSTIZANJU REGIONALNE I GLOBALNE ODRŽIVOSTI

su banke (centralne, investicione, komercijalne), institucionalni investitori, međunarodne finansijske institucije i finansijski regulatori.

Slika 3. Transformacija finansijskih institucija ka održivom zelenom razvoju

Izvor: Autori

Zeleno bankarstvo - koncept, ciljevi i aktivnosti

„Zeleno” u bankarstvu ukazuje na ekološku odgovornost banaka i ekološke performanse u poslovanju. (Bai, 2011). Stoga se pojam zelenog bankarstva uglavnom odnosi na bankarske prakse koje podstiču ekološki odgovorno finansiranje i ekološki održive interne procese. Glavna misija zelene banke je da kombinuje svoju delatnost i ekologiju u korist klijenata. pristup zelenom bankarstvu varira od banke do banke (Rahman, Barua, 2016). Pregledom dodatne literature dolazimo do nekoliko različitih definicija pojma zelenog bankarstva (Tabela 1).

Tabela 1. Definicije zelenog bankarstva

Autor	Definicija
Schultz (2010)	Zeleno bankarstvo znači promovisanje prakse prilagođene životnoj sredini i smanjenje otiska ugljenika od bankarskih aktivnosti.
Habib (2011)	Zeleno bankarstvo podrazumeva društveno odgovornu banku ili održivu banku - razmatra sva socijalna i ekološka pitanja.
Goyal and Joshi (2011)	Zelena banka je etička banka - ekološki odgovorna banka.
Bihari (2011)	Zelene banke promovišu društvenu odgovornost jer pre finansiranja projekta razmisle da li je ekološki prihvatljiv i ima bilo kakve buduće posledice na životnu sredinu.
Bai (2011)	Zeleno bankarstvo je odgovornost banaka za životnu sredinu i ekološke performanse u poslovanju.
Bahl (2012)	Zeleno bankarstvo je vrsta bankarstva koja se obavlja u odabranom području i tehnici koja pomaže smanjenju unutrašnjeg otiska i spoljne emisije ugljenika.
Rahman and Barua (2016)	Zeleno bankarstvo je koncept prebacivanja ciljeva banaka sa „samo dobiti” na „profit sa odgovornošću”.

Izvor: Autori

Pošto su banke jedna od profesionalnih institucija koje stupaju u interakciju sa velikim brojem ljudi (klijenata), one mogu igrati vitalnu ulogu u održivom razvoju. Aktivnosti održivog zelenog bankarstva odnose se na aktivnosti povećanja spoljne i interne održivosti. U aktivnosti povećanja spoljne održivosti spada npr. ponuda preferencijalne kamatne stope

kreditnim zajmoprimcima koji nameravaju da koriste solarnu energiju ili podstiču zajmoprimce da primene ekološki prihvatljive sisteme upravljanja, nudeći kartice afiniteta (kreditne kartice u kojima određeni iznos novca (deo od provizije koju banka naplaćuje) donira se u dobrotvorne svrhe svaki put kada se kartica koristi; sponzorstva i dobrotvorne akcije, udovoljavanje potrebama klijenata i istovremeno poštovanje zakona i etike). (Rudawska & Renko, 2012). Održive poslovne aktivnosti odnose se i na interne aktivnosti koje poboljšavaju održivost: ušteda energije, smanjenje upotrebe papira, korišćenje papirnog novca, korišćenje prirodne rasvete gde je to moguće, korišćenje provetravanja umesto klima-uređaja, ugradnja modernih termičkih prozora, kontrola kapanja slavine, program nagrađivanja za dobre performanse, sprovođenje politike bolovanja i/ili porodiljskog odsustva, obuka osoblja i ažuriranje obuke, razvoj internog sistema komunikacije, primena preventivnog zdravstvenog osiguranja za zaposlene i odgovarajuće plate zaposlenih. Generalno, ekonomska održivost se bavi mikro, makro i faktorima specifičnim za industriju (Amin & Maran, 2015). Da bi banka svoje poslovanje transformisala u „zeleno“ poslovanje Setijawan (2011) navodi neophodne parametre:

- integraciju aspekata životne sredine u upravljanju bankarskim rizicima,
- delegiranje zaposlenih (adekvatnog kvaliteta i broja) i poslova vezanih za zelene investicije i zaštitu životne sredine,
- jednak tretman i doslednost u sprovođenju zakona,
- adekvatne regulative i kontrole,
- dovoljno podsticaja za zelene investicije i zelene finansije,
- postupnost u implementaciji, i
- koordinaciju i saradnju između interesnih grupa zelenog bankarstva i stejkholdera.

Imajući u vidu napred navedeno, zeleno bankarstvo pretpostavlja ekološki pristup banaka u njihovim spoljnim aktivnostima i ekološku odgovornost u njihovom unutrašnjem poslovanju. Budući da banke čine glavni izvor finansiranja za industrijski sektor, one moraju da provere da li se njihovo finansiranje ne koristi ili ne vodi bilo kojoj aktivnosti koja uzrokuje štetu životnoj sredini (Rahman & Barua, 2016). Preciznije, zelena banka želi postići profit samo u finansiranju proekoloških poslovnih poduhvata. Ciljevi koje takva banka treba da promovise su smanjenje siromaštva, podizanje nivoa obrazovanja populacije, promovisanje investiranja u čistu, jeftiniju i sigurniju energiju, efikasno korišćenje javnih finansija, štednja prirodnih resursa itd.

Generalno, zeleno bankarstvo se odnosi na napore bankarskog sektora da održi okruženje zelenim i da minimizira efekte staklene bašte operativnim aktivnostima i zelenim finansijama. Prema tome, dva glavna pristupa zelenog bankarstva su zelena transformacija internih operacija i ekološko odgovorno finansiranje (Rajesh & Dileep, 2014).

Zeleno bankarstvo - SWOT analiza

Trend „ozelenjavanja“ finansija je nastao iz potrebe da se sačuva životna sredina i da se poslovanje privrede uskladi sa potrebama stanovništva. Imajući u vidu da su banke jedna od institucija koje stupaju u interakciju sa masama ljudi, one mogu podstaći proces ozelenjavanja nekim unutrašnjim i spoljnim pokretačkim snagama. Unutrašnje pokretačke snage potiču od zaposlenih, akcionara, direktora čija su svest, stav i pojedinačni ciljevi mogu biti motivisani za zelenilo i stvaranje zelenih proizvoda i usluga, izradu politika prilagođenih životnoj sredini i na taj način mogu doprineti održivosti. Spoljne snage su od konkurenata, kupaca i stvaranjem svesti i pokazivanjem pozitivnog odgovora na zelene kredite (Goel et al. 2017).

Za dodatno razumevanje ovog koncepta na osnovu teorijskih razmatranja, u nastavku rada prikazana je SWOT analiza i definisane su snage mogućnosti, slabosti i pretnje implementacije zelenih bankarskih aktivnosti i razvoja zelene banke.

Tabela 2. SWOT analiza

<u>Snage</u>	<u>Slabosti</u>
– Naklonost prema životnoj sredini – Smanjenje emisije ugljenika – Ušteda troškova i prostora – Smanjenje kreditnog rizika – Najbrži servis – Poboljšanje performansi i zelena reputacija – Maksimizacija bogatstva – Smanjenje gubitka podataka	– Ogromni početni troškovi – Početni troškovi obuke – Greška u sistemu i problem sa serverom – Nefleksibilnost
<u>Prilike</u>	<u>Pretnje</u>
- Prepoznata kao zeleni saradnik - Doprinos ekonomiji - Nagrade i međunarodno priznanje - Uzor - Pomoć Centralne banke	- Gubitak podataka - Pad sistema

Snage

Naklonost prema životnoj sredini: Zeleno bankarstvo je ekološki prihvatljivo. To je bankarski sistem koji se oslanja na elektronske transakcije umesto na suvišnu papirologiju. Na taj način smanjuje otpad i štiti životnu sredinu.

Smanjenje emisije ugljenika: Kao što je rečeno, manje papirologije podrazumeva manju seču drveta. Dakle na jednoj strani, ovaj koncept je ekološki prihvatljiv, a na drugoj smanjuje emisiju ugljenika.

Ušteda troškova i prostora: Budući da je zeleno bankarstvo, bankarski sistem bez suvišne papirologije, zelena banka je u mogućnosti da smanji troškove i prostor za arhiviranje.

Smanjenje kreditnog rizika: Finansiranje zelenih projekata pomaže smanjenju rizika od neizvršenja otplate.

Najbrži servis: Kako je sve kompjuterizovano, zahtevi kupaca se ispunjavaju u najkraćem roku.

Poboljšanje performansi i zelena reputacija: Usvajanje zelenog bankarstva ne samo da poboljšava performanse usluge, već i performanse kako pojedinaca tako i cele organizacije. Povećane performanse, povećavaju svoj doprinos u zaštiti životne sredine, samim tim, povećavaju zelenu reputaciju kompanije.

Maksimizacija vrednosti: Postoji pozitivna veza između usvajanja zelenog bankarstva i maksimizacije profita i tržišne vrednosti kompanije. Naime, usvajanjem zelenog bankarstva smanju se troškovi, a povećava vrednost kompanije.

Smanjenje gubitka podataka: Kako nema upotrebe papirne kopije, gubitak te papirne kopije koja sadrži dragocene informacije može se smanjiti.

Slabosti

Ogromni početni troškovi: Usvajanje zelenog bankarstva uključuje velika ulaganja u tehnologiju i mašine.

Početni troškovi obuke: Kako bi sve bilo u toku sa novo usvojenim sistemom, potrebno je ažurirati ne samo tehnologiju i mašine, već i glavnu komponentu, veštine čoveka. To se može postići kroz obuku zaposlenih koja takođe iziskuje velike troškove.

Greška u sistemu i problem sa serverom: Kako je sve automatizovano zbog tehničkih poteškoća u određenom trenutku postoji mogućnost pojave greške u sistemu. Najgora stvar ikada u automatizovanom sistemu je da se na serveru obrišu svi podaci.

Nefleksibilnost: Usvojeni sistem može biti nefleksibilan za pravilno korišćenje čak i nakon odgovarajuće obuke zaposlenih.

Prilike

Prepoznata kao zeleni saradnik: Usvajanje i efikasno korišćenje sistema zelenog bankarstva pomoći će instituciji da bude prepoznata kao „saradnik” životne sredine i za to bude nagrađena.

Doprinos ekonomiji: Uvođenjem inovativnih zelenih proizvoda, sledbenici zelenog bankarstva mogu značajano uticati na ekonomiju zemlje.

Nagrade i međunarodno priznanje: Vlade pojedinih zemalja obično daju različite nagrade „saradnicima” životne sredine za njihove zelene aktivnosti. Dakle, postoje mogućnosti za osvajanje nagrada. Osim domaćih nagrada, postoje šanse da se dobiju i međunarodne nagrade i međunarodna priznanja.

Uzor: Međunarodnim priznanjem, zelena banka se može predstaviti kao primer institucije koja daje najbolji doprinos globalnom okruženju.

Pomoć regulatornog tela: Zelene kompanije dobijaju pomoć svih regulatornih tela prilikom velikih problema i poteškoća u poslovanju.

Pretnje

Gubitak podataka: Usled postojanja grešaka u sistemu, glavna pretnja automatizovanog bankarskog sistema je gubitak podataka.

Sistemska nesreća: Ako dođe do pada sistema, nestaće podaci što je jedna od glavnih pretnji ovom automatizovanom bankarstvu.

Na osnovu prikazane SWOT analize, u radu može se zaključiti da usvajanje zelene bankarske prakse u Srbiji ne bi bilo korisno samo za okruženje, već i za veću operativnu efikasnost, smanjenje grešaka i troškova u aktivnostima same banke.

Zaključak

Zeleno finansiranje je koncept koji kombinuje oblast finansija i poslovanja sa ekološkim ponašanjem. Presek između finansijskog sektora, životne sredine i ekonomskog razvoja usmerava poslovanje finansijskih institucija u pravcu kreiranja zelenih proizvoda i usluga. Imajući u vidu napred navedeno, bankarski sektor je glavni ekonomski agent koji utiče na ekonomski rast i razvoj u smislu kvaliteta i kvantiteta menjajući prirodu ekonomskog rasta. To je jedan od glavnih izvora finansiranja i ulaganja za komercijalne projekte, samim tim, zeleno bankarstvo je dobar način za postizanje održivog rasta i razvoja. Glavna misija zelene banke je da kombinuje posao i ekologiju u korist klijenata. Međutim, pristup zelenom bankarstvu varira od banke do banke, pri čemu se sam termin generalno odnosi na bankarske prakse koje podstiču ekološko odgovorno finansiranje i ekološki održive unutrašnje procese. Pored činjenice da je koncept zelenog bankarstva obostrano koristan za banke, industrije i privredu, pregled postojeće literature otkriva da ono što nedostaje u kontekstu veće primene je nivo svesti potrošača i obrazovanja.

Činjenica da se u eri globalizacije aspekti poslovnih aktivnosti ne fokusiraju samo na profit već i na ljude i okolinu, većina banaka je shvatila da bez prihvatanja principa održivog

„zelenog“ razvoja može biti narušen njihov ugled i imidž u društvu. Stoga ova transformacija banaka u svetu postaje suštinski deo savremene strategije kako privući više kupaca i podstaći njihov održivi ekonomski i finansijski rast. Imajući u vidu predstavljene snage, mogućnosti, slabosti i pretnje zelenih bankarskih aktivnosti u radu, razvoj ovakvog bankarskog sistema u Srbiji je zaista proaktivna ideja koja bi možda omogućila ekološku poslovnu praksu našim budućim generacijama.

LITERATURA

- Amin, J., Maran, M. (2015). Bankruptcy and Sustainability: A Conceptual Review on Islamic Banking Industry. *Global Business and Management Research: An International Journal*, 7(1), 109–138.
- Bai, Y. (2011). Financing the Green Future- An examination of China's banking sector for green finance. (IIIEE Theses 2011:02) Pruzeto sa <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=2203222&fileId=2203226>
- Baietti, A., Shlyakhtenko, A., La Rocca, R., Patel, U. D. (2012). Green Infrastructure Finance: Leading Initiatives and Research. Washington, D.C. The World Bank.
- Bahl, S. (2012). Role of Green Banking in Sustainable Growth. *International Journal of Marketing. Financial Services and Management Research*, 2(1), 2012, 27–35.
- Bihari, C. S. (2011). Green Banking Towards Socially Responsible Banking in India. *International Journal of Business Insights and Transformation*, 4(1), 82-88.
- European Banking Federation, (2017). Towards a green finance framework. preuzeto sa: <https://www.ebf.eu/wp-content/uploads/2017/09/Geen-finance-complete.pdf>.
- Goel, A., Khatik, K. R., Thakur, S. K. (2017). Green banking: an approach for achieving sustainable and balanced growth in new millennium. *Inspira- Journal of Modern Management & Entrepreneurship (JMME)* 27 , 07(04), 27-33.
- Goyal, K.A., Joshi, V. (2011). A Study of Social and Ethical Issues in Banking Industry. *International Journal of Economics and Research*, 2(5), 49–57.
- Habib, S.M.A. (2010). Green Banking: A Multi-Stakeholder Endeavour. The Daily Star 07 August, Preuzeto sa <https://www.thedailystar.net/news-detail-149676>
- Noh, Jin, H. (2010). *Financial Strategy to Accelerate Innovation for Green Growth*. Korea Capital Market Institute
- Rahman, S.M.M., Barua, S. (2016). The Design and Adoption of Green Banking Framework for Environment Protection: Lessons from Bangladesh. *Australian Journal of Sustainable Business and Society*, 2(1), 1–19.
- Rakić, S., Mitić, P., Anđelić, G. (2015). Social and environmental management systems in banking sector. *IVth International Scientific Conference Climate Change, Economic Development, Environment and People (CCEDEP) Regional Development of Central and Eastern European Countries*, Volume 1, 51-58.

- Rakić, S. (2016). Ispitivanje uticaja društveno odgovornog poslovanja na profitabilnost banaka u Evropskoj Uniji. Univerzitet Edukons, Fakultet poslovne ekonomije, Sremska Kamenica, *Doktorska disertacija*.
- Rajesh, T., Dileep, S. A. (2014). Role of banks in sustainable economic development through green banking. *International Journal of Current Research and Academic Review*, 2(12), 136-141
- Rudawska, E., Renko, S. (2012). Sustainability as the Direction for the Long-term Success in Banking: Poland vs. Croatia. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 1, 97–117.
- Schultz, C. (2010). What is the Meaning of Green Banking?. Green Bank Report, 2, Preuzeto sa <http://greenbankreport.com/green-bank-deals/what-is-the-meaning-of-green-banking/>
- Setijawan, E. (2011). Role of Bank Indonesia to support Green Investment. Preuzeto sa <http://apgreenjobs.ilo.org/resources/role-of-bank-indonesia-to-support-green-investment>
- Stojanović, D. (2019). Zelene finansije - trend koji prati koncept održivog ekonomskog razvoja. *Zbornik radova 9. Međunarodni simpozijum o upravljanju prirodnim resursima*, Zaječar, Srbija, str. 348-355, ISBN 978-86-7747-606-9
- Stojanović, D., Đorđević, B. (2019). Zeleno finansiranje kao mogućnost održivog ekonomskog razvoja regiona. *Zbornik radova II Međunarodna naučno-stručna konferencija "Regionalni razvoj i prekogranična saradnja"* Pirot, 371-381.
- Wang, Y., Zhia, Q. (2016). The role of green finance in environmental protection: Two aspects of market mechanism and policies. *Energy Procedia*, 104, 311 – 316.
- Weidmann, J. (2017). Green bond issuance and other forms of low-carbon finance. *Speech at the Global Public Investor Symposium on "Green bond issuance and other forms of low-carbon finance"*, Frankfurt am Main, 13 July, organised by the BIS, OMFIF, the Deutsche Bundesbank and the World Bank Group.

THE ROLE OF GREEN BANKING IN ACHIEVING REGIONAL AND GLOBAL SUSTAINABILITY

Abstract: *The need to address environmental concerns has increased the interest of companies worldwide to implement strategies that will contribute to sustainable development but also require a new form of financing. Green financing is an area of finance that is positioned between financial industry, sustainable economic development and the environment. Banks as the main sources of financing, can play a major role in promoting environmental sustainability by financing socially and environmentally responsible investment projects. In order to fulfill this role the banking sector in some countries has adopted the concept of Green Banking which generally refers to banking practices that foster environmentally responsible financing and sustainable internal processes. Bearing in mind that this is a relatively new concept, the aim of the paper is to explore the role of green banks in sustainable regional and global development. Building on the theoretical concept of green banking activities, in the end, through the SWOT analysis, the paper presents the strengths, opportunities, weaknesses and threats towards raising awareness of the importance of green banking development in Serbia.*

Key words: *green finance, sustainable development, green bank, SWOT analysis, Serbia.*

16. ZNAČAJ EKOLOŠKE SVESTI ZA PRIMENU SAVREMENE TEHNOLOGIJE I INŽENJERSTVA U POLJOPRIVREDI

Prof. dr Dragica Ilić¹

Prof. dr Saša Ivanov²

Dr Mirjana Marković³

Rezime: Upotreba savremene tehnologije u poljoprivredi donela je visok prinos poljoprivrednih proizvoda s jedne strane, a sa druge strane zagađenje životnog prostora: vode, vazduha i zemljišta. Masovna trovanja pesticidima i herbicidima kod ljudi, životinja i uništavanja pojedinih biljnih vrsta posledica su nekontrolisane upotrebe opasnih pesticida u poljoprivredi, zbog uništavanja korova i nekih biljnih štetočina. Svaki poljoprivredni proizvođač mora imati razvijenu ekološku svest kako da sačuva sebe i okolinu. Zbog toga se kod njih javljaju razni karcinomi (karcinom kože, pluća, bronha, grla itd.), a zabeleženi su slučajevi i pobačaja kod mnogih trudnica koje žive na selu zbog upotrebe pesticida. Takođe postoje slučajevi masovnog trovanja stoke: domaćih životinja (ovaca i koza) i divljih životinja: zečeva, srna i jazavaca, zbog nekontrolisane upotrebe hemijskih preparata u poljoprivredi. Meso zatrovanih životinja često završava kao hrana mnogim potrošačima iz privatnih mesara. Pesticidi nošeni vetrom mogu zagađati floru i faunu nekoliko kilometara udaljenu od mesta tretiranja zemljišta.

Ključne reči: ekološka svest, zdravo društvo, poljoprivredno zemljište, pesticidi, karenca

Uvod

Pojava opasnih, neizlečivih, bolesti kod ljudi problem je čitavog sveta. Uzrok mnogih bolesti može biti zagađena hrana raznim otrovima (pesticidima, herbicidima, radioaktivnim, biološkim zgađivačima, i GMO namirnicama). Ekološka svest svih ljudi koji su u lancu proizvodnje hrane bilo za ljudsku ili životinjsku upotrebu (poljoprivredni proizvođači, pekari, mesari) morju imati visoko razvijenu ekološku svest kako bi se moralno i odgovorno ponašali u procesu rada (u primeni nove tehnologije i inženjeringa) i prema svemu onome što ih okružuje. Nova tehnologija i genetski inženjering mora bitu mudro upotrebljen (u humane svrhe) u korist čoveka a ne radi smanjenja broja stanovnika na planeti Zemlji. Svi naučnici (istraživači) sveta, ljudski život treba da cene a ne da ga koriste za svoja naučna dostignuća.

1 Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment „Konstantin Veliki“, Niš, Srbija, dragicaboris10@gmail.com

2 Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment „Konstantin Veliki“, Niš, Srbija, sasa.ivanov@konstantinveliki.edu.rs

3 Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Pirotu, Srbija, mirjanamar76@gmail.com

Ekološka svest kao celovit odnos prema prirodi odlikuje se jasnom opredeljenošću za čistu i zdravu sredinu čovekovog života i rada kao značajnu vrednost društva. "To je svest o zdravoj čovekovoj sredini" (Ilić, 2013:113), svest o nužnosti, društvenoj opravdanosti postojanja kvaliteta te sredine. Čovekova sredina, kako prirodna tako i društvena, zahvaljujući čovekovom radnom odnosu prema prirodi i stvaralaštvu kao bitnom čovekovom obeležju, stalno se menjaju, što ima kako pozitivan, tako i negativan uticaj na čoveka i njegov delatan odnos prema prirodi. Bitna komponenta ekološke svesti jeste svest o zdravom životu, o ugroženosti i potrebi očuvanja, svest da život predstavlja najveće bogatstvo. Bez svesti o značaju života nema ni zaštite čovekove životne sredine (sve što ga okružuje: voda, vazduh, zemlja, hrana koja se može naći u prirodi: šumsko voće, povrće, razne biljke, korenje za ishranu, gljive i životinje). "Sa razvojem civilizacije zemljište se drastično smanjuje i degradira" (Perić, Kostadinović, Đorđević, 1999:53). Urbanizacija i industrijalizacija, porast broja stanovništva na planeti Zemlji, najveći su neprijatelji obradivog zemljišta, jer se velike površine obradivog zemljišta koriste za izgradnju: fabrika, naselja i puteva. "Razvijene zemlje sveta su i najveći zagađivači" (Kostadinović, Vuković, 2008: 25). Upotrebom savremene tehnologije kako bi povećali prinos u poljoprivredi degradiraju zemljište "o kome čovečanstvo mora da vodi računa, jer zemljište je ograničen prirodni resurs" (Perić, Kostadinović 2002: 56). Potrebno je smanjiti upotrebu pesticida i herbicida u poljoprivredi, uvesti strogu kontrolu opasnih pesticida po zdravlje čoveka i životinja i ne koristiti genetski modifikovano seme raznih žitarica i povrća. Danas se ide toliko daleko da se ukrštaju geni ribe (flounder) iz polarnih voda, sa genima paradajza i jagoda, kako bi novostvorena biljka bila otporna na niže temperature i dugo ostala sveža prilikom transporta.

Problem je što oni koji primenjuju genetski inženjering ne znaju u šta će da se izrodi nova vrsta nakon deset ili dvadeset godina, kada mogu da nastanu nesagledive posledice po ljudski rod. Ubačen gen uvek izaziva poremećaj hemijske strukture i nikada se ne zna kakav će novi protein (otrov, alergens) nastati, kakve mutacije može da izazove i kako će se to odraziti na čoveka, životinje i sredinu. Osim toga, nekontrolisanom upotrebom hemikalija na poljima pod genetski izmenjenim kulturama dolazi i do poremećaja ekosistema, do zagađenja vode, zemlje i anomalija kod ljudi i životinja. Čovek sa visoko razvijenom ekološkom svešću nikada neće upotrebljavati novu tehnologiju koja je opasna po floru i faunu. Nova tehnologija treba biti primenjena radi povećanja blagostanja čoveka, kako bi mogao da živi život koji je njemu dostojan.

Ekološka svest

Od svog postanka pa do danas čovek, kao prirodno, istorijsko, društveno, radno, generičko, estetsko i moralno biće vezano je za svoju okolinu, menjajući je tokom istorije, prilagođavajući je svojim potrebama, a u isto vreme "izgrađujući sebe u biće koje zaboravlja da je deo prirode, da svojom proizvodnjom i neracionalnom eksploatacijom njene utrobe uništava polako, ali sigurno ljudsku civilizaciju i sav živi svet na ovoj planeti" (Ilić, 2013: 29). Čovek doživljava svet, kao niz prepreka koje treba savladati i podrediti vlastitim potrebama. Savlađujući spoljni svet, čovek oseća kako raste njegova moć, postaje veći i jači, isčezava postepeno ona teskoba i zastrašenost koju je nasledio iz dalekih dana svoje praistorije, kada je zavisio od drugih životinja i prirodnih elemenata. U stanju je da svojim izumom, genetskim

ZNACAJ EKOLOŠKE SVESTI ZA PRIMENU SAVREMENE TEHNOLOGIJE I INŽENJERSTVA U POLJOPRIVREDI

inženjeringom, stvori nove vrste (biljke i životinje) kako bi opstao. Supotstavljajući se spoljašnjem svetu i boreći se s njim da bi se održao, čovek je zaboravio da je ovaj isti svet, samo proširena utroba majke - Zemlje koja mu daje život i da ga s tim svetom vežu veze isto toliko intimne i neophodne za opstanak, kao one koje su ga vezale za utrobu majke.

On svoje pobede nad prirodom slavi, ne znajući da za njima hoda i smrt, koja se polako najavljuje. Iako ponosan na svoja ljudska dostignuća, na neverovatne poduhvate, tehnike, industrije i nove tehnologije, čovek je zanemario činjenicu da je samo jedan među mnogim životinjskim vrstama, da je priroda jedna i jedinstvena, da je stavio svoj planetarni opstanak u pitanje i sve što snađe biljke i životinje snaći će i njega jer je s njima lancom ishrane povezan. Čovek se neće zaustaviti na svom razvojnog putu, jer će novi pronalasci rađati nove probleme, strategija čovečanstva treba da bude logična, promišljena i dalekovidna. Zemlja i njeni resursi su ograničeni, a ljudska misao ne zna za granice, pa je za budućnost naše civilizacije od velikog značaja ekološka svest koja treba da podstiče ljude "da se od prirode uzme i preradi samo onoliko koliko je potrebno za obezbeđivanje osnovnih ljudskih potreba, i to tako da bude usklađeno sa prirodnim zakonima kruženja materije, trošenja energije i obnavljanja života" (Đukanović, 1996: 176). U trci za profitom u je stanju da uništi uslove sopstvenog opstanka. Njegovi ciljevi i sredstva za njihovo postizanje trebaju biti u skladu sa ekološkim zakonitostima. Ekološki osvešćen čovek priznaje postojanje vrednosti iznad njega i racionalno koristi prirodne resurse, štiteći radnu i životnu sredinu tokom proizvodnje materijalnih dobara koja doprinose povećanju životnog standarda. Kako ekološka svest sadrži ekološko znanje, vrednovanje ekološke situacije i ekološko ponašanje, to je njen uticaj na zaštitu životne i radne sredine značajan, i ogleda se u:

- posedovanju shvatanja o mogućim putevima i načinima rešavanja ekoloških problema,
- sve veće potrebe zaštite prirode, flore i faune od daljeg narušavanja, kako bi se očuvao prirodni okvir života čoveka i
- spremnosti pojedinca i društvenih grupa da se angažuju u zaštiti prirode i odgovorno odnose u toku proizvodnje (bilo u fabrici, na njivi ili na farmi), prema drugim ljudima i budućim generacijama.

Sve veća proizvodnja hemijskih sredstava počela je da ugrožava, ne samo zemlje proizvođače, već i zemlje koje uvoze hemijska sredstva. Teškoće se javljaju u vezi sa prometom, primenom i kontrolom hemikalija, posebno sa stanovišta zdravlja ljudi i očuvanja njihove sredine. Koristeći nauku i svoja dostignuća, čovek je oduvek težio da izgradi sebi bolju, što savršeniju i neponovljivu sredinu u kojoj će živeti i koju će ostaviti svojim potocima. U težnji da ostvari viziju takvog života, u beskraj novih pronalazaka, u raznim oblicima proizvodnih procesa i delatnosti, u raznovrsnim načinima života i rada, čovek je prekoračio granice kapaciteta i ravnotežu u prirodi stvorio je i mutagene koji će se polako svetiti svom pronalazaču. Razvijene zemlje da bi rešile problem gladi u svetu proizvele su genetski modifikovanu hranu koja je veoma opasna po zdravlje kako životinja tako i čoveka ali je njena proizvodnja mnogo jeftinija od proizvodnje organske hrane. Pojava genetski modifikovane hrane trebalo bi da reši pitanje gladi u svetu, jer bi se dobili otporniji organizmi, sa boljom tolerancijom na bolesti, insekte, korove i bez upotrebe herbicida i pesticida, sa povećanom biomasom a pri tom se zanemaruju posledice koje će nastati kod životinja i ljudi tokom konzumiranja ovakve hrane.

Kako savremena tehnologija ne bi bila protiv čoveka već za čoveka u procesu proizvodnje svi ljudi moraju biti moralne, odgovorne ličnosti sa visoko razvijenom i usađenom ekološkom svešću kako bi se očuvao život na ovoj planeti.

Genetski modifikovana hrana

Genetski modifikovani organizmi – GMO, je termin pod kojim se u najširem smislu označava svaka promena u genomu. Promene u genomu mogu biti posledica rekombinacije roditeljskih gena u potomku. Tu spada i hibridizacija, koja ima značajno mesto u poboljšanju kvaliteta, oplemenjivanje i selekciju organizama. Pod GMO podrazumeva se takav način modifikacije genoma, koji se u prirodi nikada ne bi desio. Mogu se samo dobiti genetskim inženjerstvom, to jest u laboratoriji. GMO u svojoj DNK sadrže potpuno strani gen, unesen u laboratorijskim uslovima i naprednim tehnikama. Izvor ovih gena su u biljnom svetu, u svetu mikroorganizama, insekata, životinja, uključujući i najsloženije vrste.

U svetu postoje polja veličine kao što su tri Velike Britanije na kojima se uzgaja genetski modifikovana hrna – GMO. Četiri glavna useva su: soja, kukuruz, pamuk i uljana repica, a upotrebljavaju se za proizvodnju biljnog ulja. Genetski modifikovana soja i kukuruz imaju mnogo derivata, napr. sojin lecitin i kukuruzni sirup koji se koriste za proizvodnju biljnog ulja a za to se koristi i uljana repica. Posebno soja i kukuruz imaju derivate koji se koriste za proizvodnju velikog dela hrane, pa 70% hrane koju danas jedu amerikanci sadrži neke genetski modifikovane sastojke.

U Velikoj Britaniji, nakon što je GM soja uvedena u ishranu, broj ljudi alergičnih na soju porastao je za 50%. U prošloj godini u Srbiji pronađeno je 45 njiva sa genetski modifikovanom sojom. Bolja zarada i manja ulaganja glavni su razlozi zbog kojih se srpski seljak odlučuje da ilegalno gaji ovakve useve. Mačvanske, banatske i sremske oranice su na meti GM soje gde se najviše uzgaja. Genetski modifikovanu soju seju uglavnom poljoprivredna gazdinstva koja imaju veće površine pod ovom žitaricom. Time smanjuju troškove, jer upotrebljavaju totalne herbicide, koje proizvodi kompanija „Monsanto“. Te hemikalije uništavaju sve osim GM soju. Ratari imaju manje troškove. U toku vegetacije imaju samo jedno prskanje. Seljaci i ne razmišljaju o tome da li je to štetno ili ne, već gledaju samo da uštede na rashodima.

Genetski modifikovan kukuruz ima u svojoj ćeliji ubrizgan DNK bakterije (*Bacillus thuringiensis* BT). Takav DNK proizvodi otrovni pesticid u samoj ćeliji biljke. Ovaj pesticid se ne može oprati i nikada i nikakvom obradom namirnice neće nestati. On završava u našem telu. Genetski modifikovana biljka dobija gen kojim postaje pesticid. Takvu biljku mi jedemo. Ne onu koja je prskana pesticidom spolja, već onu koja u sebi nosi gen otrova za insekte. Bogate zemlje GMO hranu doniraju siromašnim zemljama jer je organska proizvodnja hrane preskupa. Države članice EU koje su dobile GMO useve na svojim teritorijama, imaju veće prinose po hektaru, pa samim tim i profit od poljoprivrede. Genetski modifikovan kukuruz izaziva rak (William Engdehl, vidi knjigu *Seme uništenja*). U uglednom časopisu *Food and chemical Toxicology* u septembru 2012. godine objavljen je rad ekipe naučnika na čelu s profesorom Seralinijem s francuskog univerziteta CAEN, koji dokazuje da je GM hrana izuzetno opasna. Istraživanje sprovedeno na pacovima trajalo je dve godine. Rezultati istraživanja pokazuju da GM kukuruz može izazvati tumore i skratiti životni vek. Na temelju

ZNACAJ EKOLOŠKE SVESTI ZA PRIMENU SAVREMENE TEHNOLOGIJE I INŽENJERSTVA U POLJOPRIVREDI

istraživanja sprovedenih u Italiji čiji su rezultati objavljeni u časopisu „The Journal of agriculture and Food Chemistry“, ustanovljeno je da je kod glodara hranjenih GM kukuruzom došlo do poremećaja imunološkog sistema. „Po Engelu, reč je o zaveri s ciljem smanjenja broja stanovnika u svetu – jer nas je navodno previše.

Budući da GMO hrana polako truje organizam, smanjuje životni vek, to onemogućuje reprodukciju, ovaj plan je realno sprovodljiv. Amerikanci ne štede ni svoj narod, a kamoli pripadnike drugih zemalja. „U Bosni i Hercegovini se jede mnogo genetski modifikovana hrana (bez obzira što je zakon zabranjuje), kao na primer: soja, luk, paprika, paradajz, kukuruz, krompir, pirinač, grašak, jabuke. Skoro da ne postoji biljka koja nije podstaknuta stimulansima“ (Veledar, 2011: 26).

Genetski modifikovan paradajz sadrži ugrađene riblje gene kako bi ostao čvrst i dugotrajan. Kod ljudi može da izazove anafilaktički šok i smrt (kao kod španca Huana Pedra Ramosa koji je umro zbog anafilaktičkog šoka nakon sat vremena od konzumiranja paradajza).

Istraživanja pokazuju da kod životinja koje su hranjene GM proizvodima otkriveni su potencijalno kancerogeni rast ćelija u organima za varenje, manji mozgov, jetra, testisi, delimična atrofija jetre, oštećeni imunološki sistem, krvarenje u želucu, neobjašnjiv uzrok smrti, dvostruko veći broj smrtnih slučajeva, poteškoće u razvoju bubrega i krvnih ćelija.

Pesticidi u poljoprivredi

Pesticidi su nastali kao potreba „za većom količinom zdrave hrane i potrebe da se iskorene mnoge bolesti u kojima štetočine imaju ulogu prenosioca. Koriste se u poljoprivredi i šumarstvu (90%), a znatno manje u veterinarstvu i zdravstvu. Za razliku od većine zagađujućih materija koje se u radnu i životnu sredinu unose bez određenog cilja (osim ako se ciljem ne smatra oslobađanje od nepotrebnih otpadnih materija), pesticidi se unose sa namerom da pomognu čoveku, povećanjem prinosa u poljoprivredi, voćarstvu, vinogradarstvu i šumarstvu suzbijanjem štetnih mikroorganizama“ (Radmilović, 2002 : 2).

Biljna proizvodnja u svetu bez mera zaštita bilja i primene pesticida ostvarila bi samo oko 30% od potencijalnih prinosa. Pesticidi su „supstance ili smeše supstanci namenjene za prevenciju, uništavanje, suzbijanje ili smanjenje količine štetočina“ (Radmilović, 2002). Početak primene određenih hemijskih jedinjenja u službi zaštite bilja vezuje se za sedamnaesti vek i primenu bakar-sulfata u zaštiti kolja za vinograde od truleži. Danas se pod pojmom pesticidi podrazumeva da su to proizvodi hemijskog ili biološkog porekla namenjeni za sprečavanje, suzbijanje i uništavanje organizama štetnih za bilje, biljne proizvode i plodove, drvo i proizvode od drveta na otvorenom i u zatvorenom prostoru, kao i suzbijanje ili uništavanje nepoželjnih vrsta biljaka i drugih organizama. Mudri ljudi znali su da u bašti sade određene biljke (razno cveće, bosiljak, konoplju,) koje će svojim prisustvom uticati na štetočine i time štitili svoje povrće. Bašta se šarenila od raznobojnog cveća i povrće: paprika, paradajz, kupus, luk, plavi paradajz, nisu bili prskani pesticidima (bašta moje bake bila je oaza mira i lepote za dušu i oči). U odnosu na štetne organizme, pesticidi se dele u tri grupe: „herbicidi – namenjeni za suzbijanje zeljastih i drvenastih korova, algi, mahovina lišajeva i parazitnih cvetnica; fungicidi – namenjeni za suzbijanje gljiva prouzrokovaca biljnih blesti i

insekticidi – namenjeni za suzbijanje štetnih insekata, a kasnije su se razvile i podgrupe za uništavanje raznih štetočina: rodenticidi – suzbijanje glodara, nematocidi – suzbijanje valjkastih crva, moluskocidi – suzbijanje mekušca, puževa, antihelminthici – suzbijanje glista, regulatori rasta biljaka itd.“ (Stajkovac, J., i drugi, 2009: 4)

Poslednjih decenija, a u skladu sa širenjem organske proizvodnje i očuvanjem životne sredine razvila se posebna grupa biopesticida koji su dobijeni iz prirodnih materijala kao što su mikroorganizmi (gljive, bakterije, virusi), biljnog (ekstrati iz biljaka) i životinjskog sveta (nematode) i nekih minerala. Osnovna im je karakteristika da su manje toksični za čoveka i aktivni prema ciljanom štetnom organizmu, efikasni su u malim količinama, brzo se razgrađuju i nemaju rezidualno delovanje.

Fungicidi su prvo otkrivena hemijska jedinjenja koja je čovek koristio za zaštitu gajenih biljaka od prouzrokovaca bolesti. Tokom dvadesetog veka u upotrebu ulaze sumpor i bakar tzv. „neorganska era“, a 1885. godine pronalazak „Bordovske čorbe“ predstavlja i početak industrijske proizvodnje fungicida. Četrdesetih godina dvadesetog veka počinje era organskih fungicida koja traje do danas.

Insekticidi su usko vezani za brojna otkrića u hemiji i nagli industrijski razvoj u pojedinim zemljama kao Nemačka, Engleska, SAD u periodu poslednjih decenija devetnaestog veka i prvih decenija dvadesetog veka. Jedan od najznačajnijih insekticida, DDT, iz grupe aromatičnih ugljovodonika uveden je u proizvodnju 1942. godine. (DDT može da ostane u organizmu od osam do deset godina, a DDE, njegov metabolit, akumulira se u tkivu tokom celog života. Ovo bi moglo da pomogne u objašnjenju činjenice da je starost jedan od najvažnijih faktora rizika oboljevanja od Alchajmerove bolesti. Američki naučnici su dokazali da insekticid DDT povećava rizik Alchajmerove bolesti). Iako je u SAD zabranjena upotreba njegova upotreba još 1972. godine, ovaj pesticid se nalazi u 75 od 80% uzoraka krvi stanovništva. Piretroidi, karbamati, organofosfati se razvijaju pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka, a u poslednjoj deceniji i neonikotinoidi (Grinpris navodi, da prema novim dokazima neonikoidi ne predstavljaju opasnost samo za pčele, već imaju šire ekološke posledice i pretnja su i drugim vrstama, poput bumbara, leptira i vodenih insekata).

Srbija je po potrošnji pesticida ispod evropskog proseka. Problem sa pesticidima i herbicidima je problem karence, vremena (određenog broja dana) koje je neophodno da prođe između poslednjeg prskanja i berbe. U Srbiji se ne poštuje karencija, jer seljak teži da što pre iznese berbu pred kupca. Kada bi se to regulisalo, šteta od pesticida po ljudsko zdravlje ne bi postojala.

Jednom kada je primenjen, glifosat i njegovi razgradni produkti prenose se celom biljkom u listove, zrna (žitarica) i plodove (voće, povrće). Ne mogu se isprati vodom, niti se mogu uništiti kuvanjem. Rezidue glifosata su stabilne u hrani: smrzavanje, sušenje i industrijska prerada neće ih smanjiti. Naprotiv, neki načini obrade kao što su izdvajanje mekinja, još i koncentriraju rezidue (Ševarlić, M.). Mleko i jaja mogu sadržati rezidue glifosata i kada se životinje hrane stočnom hranom u kojima je glifosat „ugranicam“ dozvoljenog. Rezidue su pronađene u bubrezima stoke i kosti.

ZNAČAJ EKOLOŠKE SVESTI ZA PRIMENU SAVREMENE TEHNOLOGIJE I INŽENJERSTVA U POLJOPRIVREDI

Američka Agencija za zaštitu okoline – EPA (Environmental Protection Agency) dozvoljava visoke rezidue glifosata u poljoprivrednim proizvodima koji dospevaju na sto potrošača. Međutim, savezna država Kalifornija glifosat je označila kao kancerogeni herbicid a protiv “Monsanta”, najpoznatijeg proizvođača herbicida, podneto je više od 800 tužbi. Farmeri oboleli od raka tužili su “Monsanto”, koji je glavni proizvođač glihosata. Sve veća upotreba pesticida i herbicida u poljoprivredi ozbiljno narušava zdravlje ljudi u svetu.

Zaključak

- 1) Poljoprivredni proizvođači, i svi oni koji se bave proizvodnjom hrane, moraju biti moralne, odgovorne osobe sa veoma razvijenom ekološkom svesću. Osoba koja ima razvijenu ekološku svest zna da ceni život, koliko je on vredan i da nikakvo bogatstvo na svetu nije vredno koliko jedan život.
- 2) Istraživanja u svetu koja su sprovedena, dokazala su da je genetski modifikovana hrana veoma opasna po zdravlje kako životinja tako i čoveka. Nikada se ne zna šta će se dogoditi nakon deset i više godina sa čovekom ako nastavi da konzumira genetski modifikovanu hranu. Može se desiti da polako tiho izumre čitavo čovečanstvo od posledice svog izuma.
- 3) Upotreba pesticida i herbicida u poljoprivredi mora biti kontrolisana od same države u kojoj se primenjuju. Opasni pesticidi po zdravlje, kako životinja tako i čoveka, trebaju biti izbačeni iz upotrebe. Karenca svakog pesticida mora biti poštovana. Ne sme se iznositi na tržište proizvod pre isteka karence pesticida kojim je proizvod tretiran. Međutim, niz trovanja potrošača pokazuju da se to vreme ne poštuje i da se proizvodi veoma opasni po život iznose zbog profita na tržište. Poljoprivrednom proizvođaču je samo značajan novac a šta će se desti sa onima koji konzumiraju te proizvode njih ne interesuje, jer u sebi nemaju razvijenu ekološku svest niti znaju šta je to ekološka svest. Takođe, ne znaju ni šta je to karenca.
- 4) Sva poljoprivredna gazdinstva koja iznose svoje proizvode na tržište, moraju biti registrovana i ekološki kontrolisana (ekološke inspekcije, veterinarske službe itd.) kako ne bi došlo do trovanja ljudi i ogromnih posledica po sav biljni i životinjski svet na planeti Zemlji.

LITERATURA

- Đukanović, M., (1996): Životna sredina i održivi razvoj, Beograd: Elit.
- Ilić, D. (2013): Socijalna ekologija za studente Učiteljskog fakulteta, Vranje: Učiteljski fakultet u Vranju.
- Kostadinović, A., Vuković, M., (2008): Ekološki menadžment, Niš: Visoka škola strukovnih studija za menadžment u saobraćaju u Nišu.
- Janjić, V., Elezović, I. (2016): Pesticidi i šumarstvu u Republici Srbiji, Beograd: Društvo za zaštitu bilja Srbije.
- Janjić, V., (2009): Mehanizam delovanja pesticida, Beograd: Društvo za zaštitu bilja Srbije.
- Mitić, N., (1998): Pesticidi u poljoprivredi i šumarstvu u Jugoslaviji, Beograd: Grmeč.
- Perić, M., Kostadinović, A., Đorđević, M., (1999): Socijalna ekologija, Beograd: Filološki fakultet u Beogradu.
- Perić, M., Kostadinović, A. (2002): Socijalna ekologija, Beograd: Filološki fakultet u Beogradu.
- Radmilović, V., (2002): Kancerogeni u radnoj i životnoj sredini. Beograd: VELARTA.
- Stajkovac, J., i drugi (2009): Pesticidi i izvori zagađenja u životnoj sredini i značaj remedijacije u sanaciji kontaminacije, Banja Luka: Ecological safety in post-modern environment, International Conference.
- William Engdahl (2008): Seme uništenja, Zagreb: Detekta.

THE IMPORTANCE OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS FOR THE APPLICATION OF MODERN TECHNOLOGY AND AGRICULTURAL ENGINEERING

Abstract: *The use of modern technology in agriculture has brought high yields of agricultural products on the one hand and on the other hand pollution of the living space: water, air and land. Mass poisoning with pesticides and herbicides in humans, animals and destruction of certain plant species is a consequence of the uncontrolled use of hazardous pesticides in agriculture, for the destruction of weeds and some plant pests. Every agricultural producer must have developed ecological awareness in order to preserve the first self, and then the surrounding environment. Some agricultural producers do not know what is the withdrawal period of certain pesticides, nor are they used, nor do they use protective agents in the treatment of agricultural land and crops. Because of this, there are various carcinomas (skin, lung, bronchial, throat, etc.), and cases and abortions have been reported in many pregnant women living in the country due to the use of pesticides.*

There are also cases of mass poisoning of livestock: domestic animals (sheep, goats) and wild animals: rabbits, roe deer and badgers, due to the uncontrolled use of chemical products in agriculture. Fleshed animals often end up as food for many consumers from private butchers. Pesticides worn by wind can pollute the flora and fauna several kilometers away from the site of the site.

Key words: *ecological awareness, pesticides, agricultural land, healthy society, withdrawal period.*

17. POTENCIJALI RAZVOJA ŽELEZNICA SRBIJE NA TEMELJIMA MARKETINGA

Prof. dr Momčilo Manić, vanr. prof. ¹

Rezime: *Železnice Srbije se, već dugi niz godina, rapidno suočavaju sa konstantnim izazovima u delu efikasnog funkcionisanja, pozitivnog poslovanja, nedostatka marketinške aktivnosti, nerazumevanje finansijera i dr. Delom može se ukazati i na nedovoljno stručnih kadrova, nepostojanja prominentnog, konstruktivnog i pouzdanog sistema rada i saradnje, zatim delom negativnog imidža, indisponiranog odnosa prema postojećim i potencijalnim klijentima. To se odnosi prvenstveno prema putničkom saobraćaju, a delom i prema robnom. Uz pomoć Vlade Srbije, poslednjih godina, nesumljivo je da se prilično toga uložilo u logističke centre, intermodalne sisteme transporta, u novi vozni park, u saradnju sa privatnim operaterima i dr. Međutim, železnica je još uvek u biznisu, u marketingu, poslovanju i sl. nedovoljno delotvorna, pouzdana i ambiciozna. Svrha rada je da verodostojno usmeri i ukaže da je primena marketinga osnovna platforma na kojoj treba raditi i oblikovati ključne elemente uspeha.*

Ključne reči: *Železnice Srbije, Marketing, transportno tržište, kvalitet usluge*

Uvod

Usled naglašene turbulentnosti aktuelnog transportnog okruženja, železnički saobraćaj u Srbiji danas sve više posustaje u poslovnim takmičarskim nadmetanjima. Segmenti pojedinih transportnih tržišta u putničkom i robnom saobraćaju prepuštaju se konkurentskim granama, a naročito drumskom. Zasigurno da je dosadašnje odsustvo u istinskoj, kreativnoj primeni marketing politike uticalo na konstantan pad kvaliteta prevozne usluge i na nemogućnost izvesnog prilagođavanja zahtevima klijenata.

Samim tim, kada bi se na Železnici Srbije od strane odgovornog top menadžmenta primenila verodostojna, posvećena marketing koncepcija, poslovne prilike bi se udvostručile. Stavio bi se akcenat na kvalitet saobraćajne usluge, marketing komunikaciju, istraživanje transportnog tržišta, na cenovnu i tarifsku politiku, prodornost kanala prodaje, odgovornu logistiku i dr. Celokupan rast, razvoj i opstanak na transportnom tržištu uslovljen je, posebno afirmacijom marketing koncepta.

Očita težnja Železnica Srbije je pretočena u viziju i ona glasi: "Ostati pouzdan poslovni partner novoosnovanim društvima, zavisnim društvima, privredi i državi, prepoznatljiv po kvalitetnim, stručnim uslugama i prepoznatljiv učesnik u razvoju železničkog sistema.

1 Fakultet za menadžment Zaječar – VŠJ Požarevac; Univerzitet Megatred, momciloman@gmail.com

Posvećenost, stručnost, timski rad i poštovanje pojedinaca su vrednosti za koje se „Železnice Srbije“ ad zalažu u svom poslovanju. (Zvanični web sajt Železnica Srbije)

Inferioran položaj Železnice Srbije na transportnom tržištu

Sa zastarelim i neadekvatnim kapacitetima, delimično rigidnom i okoštalom organizacionom strukturom, sa čvrstim stegama reglementacije, neprofesionalnim odnosom prema klijentima – putnicima i profesionalnim partnerima, kao i ukupnim nemarketingškim rezonom ponašanja, Železnice Srbije su slab konkurent na, inače, sve kompleksnijem i pulsirajućem transportnom tržištu. Vremenom je inferioran položaj sukcesivno evoluirao, tako da su se železnice našle u izuzetno nepovoljnoj situaciji, a postavljalo se i pitanje njene dalje egzistencije.

Danas je evidentno da su se na tržištu transportnih usluga odigrale krupne strukturne promene. Najveći gubitnik je upravo železnica. Konstantan rast tražnje za transportom, inače veoma karakterističan poslednjih dekada, uticao je na restruktuiranje saobraćajnog sistema ka uslugama višeg stepena kvaliteta, većeg nivoa fleksibilnosti i dr. Od strane drumskog transporta železnica je u putničkom prevozu potpuno potisnuta, dok je u robnom prisutan trend stagnacije.

Proces istinskog, autentičnog restrukturiranja Železnica Srbije koji je pokrenut 90-tih godina, iz različitih razloga nije ostvaren do danas. „U poslednjih 25 godina železnica je od strane države bila zapostavljena i zaboravljena. Cilj je bio samo da se obezbedi socijalni mir i namire partijski kadrovi. Poslednjih godina se sprovode izvesna ulaganja, ali kompanija nije pripremljena da se taj kapital oplemeni i valorizuje na transportnom tržištu“ Kecman N, Đorđević Ž. (2017, str. 21)

„Lekcija koju je železnica morala da nauči iz prethodnog perioda jeste da se može biti konkurentan na transportnom tržištu samo ako je sposobna da zadovolji potrebe korisnika: po obimu, kvalitetu, troškovima. Jednom rečju, da pruži visoko kvalitetnu, efikasnu i racionalnu uslugu“. (Božić V, Aćimović S, Mijušković, V, (2017, str.128.)

Imperativ je vremena da se železnica prebaci na drugi „kolosek“. Stoga je neophodno konvertirati poslovne poteze i shvatanja i sa logike tržišnog kvantiteta preći na logiku tržišnog kvaliteta. Zamajac uspeha, de facto, leži u realnom kvalitetu i konkurentnosti svih komponenti železničke ponude (i to integrisano posmatrano. U kontekstu iznetog, može se sublimirati, da naročitu važnost ima pospešivanje i podsticanje inovativne osposobljenosti železničkog saobraćaja, ali ne u nekom revolucionarno tehničkom i tehnološkom smislu (o kojima političari „pričaju“ decenijama), već u segmentu tekućih inovativnih aktivnosti (npr. istraživanje transportnog tržišta, briga o putnicima i klijentima, unapređenje kvaliteta prevoza, zatim dizajna, brenda/marke, korporativnog imidža, marketing ideja, efikasnosti kanala prodaje, integrisanih marketing komunikacija, tarifskog sistema, organizacionog dizajniranja i dr.).

Marketing koncept u železničkom saobraćaju

Očito je da se marketing teškim koracima probija na transportnu scenu i traži svoje mesto i poziciju među dominantnim inženjerskim poslovnim funkcijama. Marketing na

POTENCIJALI RAZVOJA ŽELEZNICA SRBIJE NA TEMELJIMA MARKETINGA

železnici se može definisati i kao planska, analitička i visoko kreativna aktivnost, usmerena ka aktuelnim i potencijalnim klijentima (krajnji putnici i organizacije), gde je primarni poslovni kredo maksimirati nivo zadovoljstva identifikovanih potreba i želja klijenata, uz maksimizaciju efikasnosti korišćenja tehničkih, personalnih i finansijskih resursa železnice.

Danas je marketing fenomen koji neprestano evoluira i koji postaje ključna dimenzija egzistencije ekonomskih entiteta. „Tempo promena je takav, da više nije dovoljno koračati da bi se napredovalo, već se mora trčati da bi se bar zadržala ista pozicija“ (Vračar D, (2005, str.172)

Praksa verodostojno ističe skromnu i ad hoc primenu marketing koncepcije na železnici, koja se karakteriše fragmentarnim i delom neosmišljenim angažovanjem pojedinih instrumenata iz ukupnog raspoloživog pula marketing miks preduzeća, bez obzira što egzistiraju marketinške funkcije – istraživanje transportnog tržišta, odnosi s javnošću i dr. Upravo osmišljenim marketing aktivnostima železnica mora da izgradi „most“ koji će predstavljati stvarnu i blisku koherenciju preduzeća sa užim i širim okruženjem – u vidu satisfakcije krajnjih korisnika u putničkom saobraćaju i poslovnih partnera u teretnom saobraćaju.

U konceptijsko-misaonom domenu, uloga marketinga se može predstaviti i u delu kontinuiranog predstavljanja novina i različitosti i uvek nuditi rešenja i ideja, a sve u kontekstu stalnog traganja da se ovlada nad identifikovanim tržišnim segmentima. Stoga, marketing na železnici bi trebalo da evoluira u sledećim pravcima: Ustanovljavanje savremenih strategijskih koncepcija razvoja i tržišnog pozicioniranja, zatim orijentacija na ukupan paket ponude železničkih proizvoda i usluga, prevazilaženje sporadične primene pojedinih instrumenata marketinga i prihvatanje integrisanog pristupa u stvaranju celovitog i optimalnog marketing miksa u železničkom saobraćaju.

Marketing istraživanje u železničkom saobraćaju može se predstaviti kao osmišljeno i objektivno prikupljanje, registrovanje, analiziranje i prezentovanje informacija značajnih za identifikovanje i rešenje problema u polju marketinga. Akcenat se stavlja na istraživanje železničkih proizvoda i usluga, transportnog tržišta, upravljanje prodajom i logistikom, istraživanje efekata marketing komuniciranja, zatim studije posebnih slučajeva, ekonomska i poslovna istraživanja i dr. Primarne metode koje bi bile usmerene prema postojećim i potencijalnim putnicima (krajnjim potrošačima) ili klijentima (preduzećima), a mogu biti jako korisni su lični intervjui, telefonska ispitivanja, paneli... kao i metodologija kao što su delfi metoda (mišljenje stručnjaka), testovi i dr.

Kvalitet železničke usluge

Danas se uspešno takmičenje na transportnom tržištu ne može zamisliti bez kvalitetnih proizvoda i usluga. Kvalitet je upravo alfa i omega efikasnog prodora na tržištu. Ipak, to je uslovljeno sveukupnošću fizičkih, ekonomskih, psiholoških, estetskih, konstrukcionih, uslužnih, simboličkih i drugih opipljivih i neopipljivih karakteristika. Sa stanovišta marketinga, kvalitet treba procenjivati i meriti u zavisnosti od toga kako na to gleda putnik / klijent.

U železničkom saobraćaju u Srbiji kvalitet transporta je dugi niz godina stagnirao. Zato je neophodno da železnica modernizuje svoje kapacitete, pospeši organizaciju rada i

poslovnu politiku, stavi akcenat na marketinški način delovanja, dodatno osposobi postojeću radnu snagu, značajnije poboljša kvalitet prevoznih usluga, odnosno da se približi standardima koje ostvaruju željeznice u Evropi. Željeznica mora da garantuje za bezbednost prevoza, redovnost prevoza od polazne do uputne stanice, bez kašnjenja, nesmetan pristup informacijama, staničnim postrojenjima, minimum komfora u vozu (temperatura, čistoća i red, savremena koncepcija uređenja prostora, udobno sedište, kvalitetne ugostiteljske usluge i dr. Istaknuti, vrsni autori iz sfere marketing usluga – Bateson John i Hoffman Douglas naglašavaju da pružaoci usluga treba sa korisnicima da izrade odnose zasnovane na poverenju, da bi ti odnosi bili dugoročni i obostrano korisni. (Bateson, J, Hoffman, D (2013, p.50)

Danas klijenti očekuju mnogo više od željeznice kao transportnog prevoznika. U putničkom saobraćaju, sem brzine, tačnosti, redovitosti, pogodnog reda vožnje, rezervacije i sl. očekuju i zavidan nivo ponašanja zaposlenih, savremene koncepte uređenja prostora, zanimljive programe putovanja, besprekorne higijenske uslove ... Drugim rečima putnici očekuju visoku kulturu putovanja. U robnom saobraćaju klijenti očekuju siguran prevoz, dogovoreni rok isporuke, uslugu „od vrata do vrata“, specijalne ponude, integralni transport, efikasnu pretovarnu tehniku i manipulativna sredstva, potpunu informaciju i široku lepezu dodatnih usluga.

Inače, na prugama željeznica EU stalno su prisutne inovacije u različitim smerovima... Razumljivo je da kvalitet usluge na željeznici podrazumeva stalno poboljšanje i pospešivanje postojeće ponude, kao i ofanzivno lansiranje novih, originalnih rešenja kroz proširenje asortimana ponude. Želja za raznovrsnošću i osmišljenošću predstavlja, u svakom slučaju, bogatstvo za željeznicu.

Pitanje dizajna kao naučne i umetničke discipline, takođe predstavlja važan činilac za osmišljavanje i povećanje kvaliteta usluga na željeznici. Kreativna dizajnerska rešenja su moguća u svim domenima, npr. na enterijer putničke čekaonice, eksterijer stanične zgrade, sklad i boja zavesa i sedišta u vozovima, atraktivnost promotivne poruke, prepoznatljivost zaštitnog znaka itd. Stvaralački i raskošan dizajn izražava visoku kulturu marketing komunikacije željeznice.

Uporedo s tim, za osiguranje kvaliteta neophodan je, pre svega, moderno osmišljen sistem edukacije zaposlenih putem kontinuiranih stručnih obuka, seminara, treninga, zatim visoka informisanost, niz stimulativnih elemenata i naročito nov pristup poslu. Drugim rečima, regulisanje pitanja kvaliteta usluge mora obuhvatiti jedan savremeniji, dublji i kompleksniji način razmišljanja i delovanja koji je dostojan sadašnjeg trenutka. U svakom slučaju, uz atraktivan dizajn, kreaciju duha i imaginacije, vizuelno estetski oblikovanog enterijera i eksterijera vozova i staničnih prostora kao i uz vrhunsku kulturu usluživanja mora se iskristalisati nova dimenzija kvaliteta željezničke transportne ponude.

Program sporednih usluga

U takmičenju za kvalitet usluge na transportnom tržištu, konkurentska moć željeznice ne sastoji se samo na pružanju osnovne usluge prevoza (savlađivanja prostora putnika i

POTENCIJALI RAZVOJA ŽELEZNICA SRBIJE NA TEMELJIMA MARKETINGA

robe), već i na primeni sporednih, dodatnih usluga. U postojećoj paleti ponude transportnih usluga železnica Srbije u dovoljnoj meri ne sagledava značaj dodatnih usluga, a u cilju privlačenja novih i trajnog zadržavanja postojećih klijenata železnice. Vazduhoplovna transportna preduzeća u Srbiji su znatno ranije uvidela neophodnost prihvatanja programa sporednih, dodatnih usluga, kao i značaj satisfakcije svojih putnika u procesu putovanja, marketinški dizajniranim servisom dodatnih usluga. Upravo, male stvari, kao što su besplatna ponuda dnevne štampe, (ili železničkog lista Pruga), ili časopisa ili revija u vozovima višeg ranga obezbeđuju veći kvalitet usluga. Značajno je pomenuti i slušanje prigodne muzike, informisanje putnika i dr. Naime, svaki osmeh i predusretljivost blagajnika, otpravnika vozova ili konduktera, mnoge sitne pažnje, kultura komunikacije i dr., značajno doprinose prijatnijem osećaju prilikom putovanja i stvaranja atmosfere zadovoljstva.

Isto, putovanje železnicom, naročito kada se radi o dužim destinacijama, u sebi krije određeni šarm, uzbuđenje, druženje sa putnicima, uživanje u posmatranju lepih pejzaža (planine, brda, reke, šume, gradovi, sela, ravnice, domaće životinje na ispaši...) moguć obrok u vagon-restoranu, čitanje, udobna sedišta, manje je stresa, mogućnost spavanja u ležećem položaju, kretanje u hodniku, igranje karata i drugih društvenih igara i još mnogo toga.

Područje železničkih stanica je interesantan prostor za razvijanje finih programa usluga i projekata sitnih pažnji. O mnogim elementima koji omogućavaju prijatnu i privlačnu atmosferu na stanicama mora se voditi računa: o osvetljenju, boji, zvuku, stepenu stilizacije, urednosti, kulturi i izgledu zaposlenih, kompoziciji tih elemenata i sl. Stoga, ta zamisao bi morala da zauzme odgovarajući prostor i mesto u strateškim planovima i aktivnostima menadžmenta železnice. Treba razmisliti i o izvesnom inovativnom i edukativnom konceptu dizajniranja staničnih zgrada čekaonica i okoline, zatim gde postaviti cveće, kante za otpatke, informativne table, promo poruke, kiosk... u nekim železničkim stanicama može se odraditi i prigodna edukativna muzejska postavka (na otvorenom ili zatvorenom prostoru), sa odgovarajućim tekstovima, panoima i sl.

Kvalitet železničkih usluga sa aspekta različitih interesa klijenata

Koncept kvaliteta železničkog proizvoda (usluge) je kompleksan fenomen i dinamična kategorija. Otuda su i zahtevi i želje klijenata u vezi sa kvalitetom istog proizvoda različiti, ali i podložni promenama. Shodno tome, odrednica kvaliteta danas ne mora da znači i odrednicu kvaliteta sutra. Različitim interesima klijenata, železnica se mora prilagođavati u mnogim delovima transportne ponude (npr. u pogledu redova vožnje, stimulativnih tarifa, eliminacijom tehničkih smetnji, stalnom komunikacijom i dr.). To bi trebalo da bude strateško pitanje. Naime, železnica treba da nastoji da posebne ciljne segmente na transportnom tržištu kreira posebnu ponudu, sa određenim modifikacijama u kvalitetu. Tako npr. za pojedine klijente u robnom transportu kvalitet predstavlja kontinuelno programiranje maršrutnih vozova od strane železničara, ali i ekspeditivno vraćanje praznih privatnih kola (vagona) u maršrutnim vozovima radi povećanja obrta kola i poštovanja proizvodnog procesa. Tako, pojedini klijenti zahtevaju redovno snabdevanje specijalnim vagonima (cisterne ili lefkasta kola), jer usled neprilagođenosti kolskog parka železnice, raste nezadovoljstvo zbog nepodmirenih potreba privrede. U interesu drugih klijenata je postojanje razvijenih robno-distributivnih centara, odnosno kontejnerskih terminala, recimo u Nišu, Novom Sadu, Kragujevcu i dr. a ne samo u Beogradu. Određeni klijenti (u

odnosu na druge) imaju izraženu potrebu za formiranjem snažnijih poslovnih veza sa železničarima, jer su dugoročno upućeni na železnički transportni prevoz, itd.

Očito je da, kada su u pitanju konkretni klijenti, železnica ne treba da razvija uopšten, pojednostavljen prilaz različitim tržištima. Kvalitet ponude razlikovaće se na robnom tržištu žitarica, uglja ili metalurških proizvoda, jer određeni sloj korisnika ima svoju meru i shvatanje nivoa kvaliteta.

Isto, asortiman železničke ponude u međunarodnom putničkom saobraćaju se razlikuje u odnosu na kraća lokalna putovanja. Osnovni indikatori kvaliteta usluge u Inter Siti (i Euro Siti) vozovima, pored brzine, komfora, redovitosti, mogućnosti rezervisanja, predstavlja i besprekorni nivo čistoće, osmišljene prateće usluge u stanici, vozu i posle putovanja, a posebno treba pomenuti ponašanje zaposlenih – kulturu ophođenja, spremnost i učtivost, kompetentnost, predusretljivost i elokventnost komuniciranja, itd. U tom kontekstu, proces diferenciranja usluga po kvalitetu harmoničan je procesu diferenciranja cena. Za pojedine, relativno homogene grupe putnika, npr. porodice sa decom, poslovne ljude, penzionere, omladinu, vozače sa automobilom i dr. kreira se specifičan kvalitet transportne ponude. Zato su potrebne kontinuelne i ad hoc funkcionalne i adaptivne inovacije u železničkom proizvodu kako bi se pristupilo njegovom doterivanju i osvežavanju. Na taj način, modifikujući kvalitet razvija se niz dodatnih neopipljivih atributa i raste masa konkretnih i imaginativnih koristi za putnika.

Značaj primene integrisanog marketinga na železnici

Imajući u vidu aktuelno, zlatno doba marketinga, upravo, na Železnici Srbije je potreban savremeni, kreativni pristup transportnom tržištu, kroz iskreni zaokret klijentima (koji koriste bilo putnički ili teretni saobraćaj). U fokusu mora da egzistira tražnja, a ne ponuda. Marketing treba razumeti kao permanentan proces koji integralno utiče na svest, razmišljanje i ponašanje ljudi. Marketing treba da izraste u kohezioni činilac svih funkcija u železničkom saobraćaju (npr. funkcije eksploatacije - proizvodnje transportnih usluga, prodaje, finansija, nabavke, planiranja, informacionih tehnologija, ljudskih resursa, komunikacija, ISO standarda i dr. Istinski doajen marketinga, Filip Kotler, je već davno istakao: „Kompanija postaje savremenom marketing kompanijom jedino ako svi funkcioneri zauzmu stanovište da sva odeljenja kompanije „trebaju raditi za kupce“ i da marketing ne predstavlja tek naziv nekog odeljenja, već filozofiju kompanije“ (Kotler P. “Marketing Management – Analysis, Planning and Control” New Yersy 1987, p.742.)

Prevazilaženje proizvodnog koncepta

Na železnici Srbije je evidentna potpuna koncentracija poslovnog napora na proizvodnju železničkih transportnih usluga, odnosno na eksplataciju, na regulisanje saobraćaja i sl. Radi se o dominaciji klasičnog proizvodnog koncepta, Klijenti i njihove potrebe, želje, stavovi, osećanja i sl. su u drugom planu i kao da ne postoje. Strateški i taktički planovi prodaje transportnih usluga su irelevantni i nemaju istinsku snagu realizacije. Zasigurno, u praksi marketinška, tržišna usmerenost je nezadovoljavajuća. Protiv

POTENCIJALI RAZVOJA ŽELEZNICA SRBIJE NA TEMELJIMA MARKETINGA

konkurencije akcenat je prvenstveno na nižu cenu. Samim tim, nedovoljno je prisutno ili ne postoji: osmišljeno, profesionalno istraživanje na području marketinga, prikladne koncepcije za usluživanje klijenata, upadljive aktivnosti na jačanju stepena atraktivnosti železničkih stanica, školovani, obučeni agenti za akviziciju, snaženje vizuelnog identiteta železničke ponude, tržišna cena, razrađeni marketinški koncepti sa drugim vidovima saobraćaja, ofanzivni promotivni nastup i dr.

Naime, saobraćajna služba je proizvodna služba koja se proizvodnim i uslužnim aktivnostima prilagođava potrebama tržišta, a marketing treba da kanališe tu funkciju na prave delatnosti. Marketing postavlja zahteve proizvodnji i određuje šta da se radi u datim okolnostima.

Osnovni marketing principi, zato, moraju biti apsorbovani od strane celokupnog personala železnica Srbije, a posebno od radnika u saobraćajnim službama. Saobraćajni tehničari i inženjeri, kao i vrhunski eksperti saobraćajnog inženjerstva moraju transportne i logističke probleme realizovati u formi zadovoljenja zahteva i želja transportnih usluga. Samim tim, železnica bi morala da stimuliše orijentaciju uravnoteženog odnosa proizvodnje i marketinga u kojoj će preovladati harmonija i visoka koordinacija. Upravo, bolji interfunkcionalni odnosi omogućići će da se transportna ponuda železnice razume kao kompromis između homogenih tražnji na tržištu i zahteva proizvodnje za homogenošću železničkog asortimana.

Sistem marketing komunikacija u železničkom saobraćaju

U delotvoran sistem marketing komunikacija Železnica Srbije mogla bi da „uđe“ šira lepeza mogućnosti „marketing instrumenata, stvarajući optimalan marketing miks, a u nastojanju da se udovolje potrebe i zahtevi transportnog tržišta i ostvare organizacioni i marketinški ciljevi.“ (Kotler P.Keller L. (2016, p.561)

Uzgred, potrebno je naglasiti da je današnje transportno tržište izrazito kompleksno i pulsirajuće, sa nadirajućim konkurentskim sučeljavanjem, kako u drumskom, tako i u avionskom saobraćaju. Danas su nove, ideje, koncepti i strategije integrisanih marketing komunikacija „zagospodarili“ u aktuelnom ambijentu biznisa.

Stoga, najprikladniji i efikasni, instrumenti marketing komuniciranja koji bi se primenili na Železnici Srbije su: oglašavanje, unapređenje prodaje, odnosi s javnošću i publicitet, direktni marketing, komuniciranje na mestu prodaje, onlajn marketing i marketing posredstvom društvenih mreža, organizovanje događaja i iskustava, sponzorstvo, lična prodaja, mobilni marketing, izložbe, sajmovi, usmena propaganda (živa reč) – od usta do usta i dr.

Oglašavanje se može predstaviti kao multipotentno, moćno sredstvo marketing komuniciranja i pojavljuje se kao spona između železnice i njenog užeg i šireg okruženja. Reč je o masovnom komuniciranju, sa nastojanjem da informiše ili ubedi klijente u prednosti železnice. Predstavljaju se i promovišu ideje, usluge, vozovi, destinacije, železnička organizacija, ljudi i dr. i to posredstvom TV, radija, časopisa, novina, veb sajtova, medija, npr. bilborda, plakata, preko železničkih vozila, društvenih mreža i dr. Kreativni kolaž oglašavanja se plasira aktuelnim, povremenim i potencijalnim učesnicima u produkciji

železničkih proizvoda ili usluga. Ipak, stepen praktične primene oglašavanja na železnici je skromno prisutan.

Unapređenje prodaje kao segment komunikacionog miksa predstavlja kratkoročne podsticaje koje usmeravaju na kupovinu ili prodaju proizvoda ili usluga. Radi se o čitavoj skali smišljenih manifestacija i aktivnosti koje železnica može da preduzima, kako bi se usmeravalo ponašanje ciljnih klijenata – u kontekstu probe železničke usluge, da se dobiju dodatne informacije i dr. To mogu da budu takmičenja i nagradne igre, promotivni pokloni, promovisanje postojećih povlastica, prezentacije, demonstracije, uvođenje nižih cena, recimo u putničkom saobraćaju za određene kategorije stanovništva, prigodni pokloni, demonstracije korišćenja transportnih proizvoda (npr. nove tehnologije prevoza) i dr. U suštini to su kompanijski potezi kratkog daha, koji nastoje da klijent intenzivnije spozna postojanje određene železničke usluge i uoči prednosti.

Lična prodaja nastoji da informiše i podstakne kupca za proizvodima i uslugama železnice (naročito u robnom saobraćaju), a to u konačnoj instanci omogućava njihov plasman. Ličnom prodajom se uspostavlja neposredan kontakt sa kupcima, otkrivaju njihove želje, preferencije, strepnje... i prezentira lista ponude, odgovara na pitanja i zaključuje preliminaran ili konačan ugovor. Fenomen lične prodaje, njegova uloga i značaj, danas permanentno raste. Top menadžment železnice bi svakako morao dublje i prodornije da razume značaj instrumenta - lične prodaje, kao kapitalne komunikacione snage. Prodajno osoblje predstavlja jedinstvenu vezu železnice sa kupcima. Savremen i uspešan prodavac ne bi trebalo da ispituje klijenta, već da bude njegov savetnik. Svaki prodavac je na neki način „ambasador“ železnice, od koga može da zavisi formiranje pozitivne ili negativne predstave o preduzeću u javnosti.

Odnosi s javnošću PR – Radi se o kreiranju, na dugoročnoj platformi, pozitivnih i afirmativnih odnosa sa širim (ciljnim) auditorijumom, sa namerom da železnica artikuliše zadovoljavajući imidž organizacije i da se preduprede negativne i neprijatne percepcije i događaji." Javnost je, danas, veoma senzibilna i hirovita kategorija podložna mnogim uticajima." Manić M. (2018, str. 24.)

Kao krucijalna forma tržišnog komuniciranja železnice, Public relation, se usmerava na pridobijanje javnog poverenja. Mere PR aktivnosti bi trebalo da probude interes, skrenu pažnju i izazovu simpatije u transportne usluge i proizvode železnice. Železnice Srbije su ovu formu marketing komunikacije razvile na zavidnom nivou već duži niz godina, ali prvenstveno internu formu komunikacije. Medija centar je prilično aktivan i organizuje poslove internog i eksternog digitalnog informisanja (interni list Pruga, zvanični internet sajt, organizacije događaja, marketing komunikaciju i dr. „Uskoro se očekuje i otvaranje Pres centra u Galeriji Železničkog muzeja, kako bi se u prijatnijem i eminentnom prostoru pružile bolje usluge održavanja konferencija za medije, manjih kongresa i skupova, naučnih konferencija, poslovnih radnih sastanaka i dr.(Program poslovanja „Železnice Srbije)

Komuniciranje na mestu prodaje – kada je železnica u pitanju, uključuje čitav segment mogućnosti delotvorne komunikacije, bilo da su robne ili putničke blagajne u pitanju, čekaonice, zatim železničke stanice, putnički i teretni vozovi i dr. Radi se o svim natpisima - displejima, izlaganjima, plakatima, znakovima i drugim vizuelnim materijalima, koji su tako oblikovani da utiču na odluke o kupovini na mestu prodaje. Sve to zahvata

POTENCIJALI RAZVOJA ŽELEZNICA SRBIJE NA TEMELJIMA MARKETINGA

osmišljeni koncept da se putem promocijskog angažmana stimuliše uticaj na potencijalne klijente, bilo na aktere u putničkom saobraćaju ili organizacije u teretnom prevozu. Uverljiva, verodostojna komunikacija, svakako da proizvodi određene efekte na pozitivno ponašanje postojećih i potencijalnih kupaca.

Sponzorstvo – događaji i iskustvo – se mogu predstaviti kao način promovisanja i unapređenja interesa železnice i njenih transportnih usluga putem udruživanja preduzeća sa specifičnim manifestacijama i aktivnostima, vidno težeći da postane dobar, uticajan i human korporativni „građanin“. Samim tim, finansijski ili na drugi plemenit način se može pomoći, recimo lokalni odbojkaški tim, ili donirati sredstva za najbolje učenike lokalne gimnazije, kako bi otputovali na takmičenje, ili finansirati lokalno Društvo za borbu protiv šećerne bolesti i dr. U traženju puteva dosezanja do ciljnih klijenata, sponzorske i sl. aktivnosti mogu da proizvedu značajne efekte, koji se odražavaju kroz rast imidža i tržišnog identiteta.

Publicitet – Vrlo često je deo public relations-a i zasniva se na objavljivanju pozitivnih informacija o železnici i njenoj ponudi u medijima bez direktnih troškova. Svrha je kod potencijalnih kupaca kreira povoljna klima i osećaj simpatije.

Digitalne marketing komunikacije – u osnovne kategorije digitalnih marketing komunikacija železnice ulaze: veb sajt, elektronska pošta - i-mejl, oglašavanje na veb sajtovima, mobilni marketing i dr. Ekspanzija interneta na globalnom nivou otvorila je nove, uzbudljive puteve u komuniciranju sa kupcima, kao što su blogovi, forumi, komunikacija jedan na jedan, putem telefona (Viber, Whatsup, Messenger, Skype...). Klasični alati marketing komunikacije doživeli su preobražaj, prilagodili su se savremenim medijima i kreirali mogućnost interaktivnosti. Interne mreže koje funkcionišu na internetu (Facebook, Twitter, Instagram, Google +, You Tube i dr.), burno i zadivljujuće su uticale na savremeni način biznisa, tako što su transformisale, ne samo komunikacijski segment, već i marketing generalno sa poslovnim strategijama. Ulaganje u oblike marketing komunikacija uz podršku novih medija i društvenih mreža, za mnoga preduzeća postali su obavezan deo u raspodeli budžeta. Samim tim, novi onlajn mediji sastavni su deo medija miksa i železnice.

U svakom slučaju, suština komunikacione strategije železnice istinski se ispoljava u stvaranju optimalne kombinacije raspoloživih komunikacionih instrumenata – komunikacionog miksa. Drugim rečima, radi se o studioznom i opsežnom planu akcija, trasiranih u pravcu realizacije definisanih ciljeva i politike železnice.

Zaključak

Danas se železnički saobraćaj u Srbiji nalazi u teškoj materijalnoj situaciji, u stanju pogoršanih ekonomskih uslova poslovanja. To se globalno odražava na neodgovarajuću tržišnu poziciju. Naime, pasivna transportna ponuda, bez ideja i novih savremenih rešenja, bez dodatnih usluga, sa ustaljenim, nemaštovitim načinom komuniciranja, sa slabom motivacijom zaposlenih i sl. samo su neki od pokazatelja nemarketinškog nastupa i inferiornosti Železnice Srbije kao transportera na sve dinamičnijem tržištu saobraćajnih usluga.

Da bi železnica egzistirala kao moderan i efikasan transportni sistem, pouzdan i konkurentan prevoznik, neophodno je da aktivno primenjuje i upravlja svim instrumentima marketing miksa. Marketing je moćno oruđe tržišnog nastupa i predstavlja verodostojnu šansu za uspeh srpskih železnica. Marketing koncept prihvata klijenta kao koncentracionu tačku poslovnog odlučivanja i delotvorno reaguje na uočene specifičnosti njegovih očekivanja, potreba i želja. U osnovi, marketing traži nove ideje i organizaciju, kreativne ljude, mudre i imaginativne pristupe, dinamičke instrumente, lukrativna područja i sl. Zato, pred marketingom lebdi pitanje načina komponovanja instrumenata marketinga za aktivan uticaj na sadašnje i buduće tržišne trendove.

LITERATURA

- Bateson, J, Hoffman, D (2013) Services Marketing, South Cengage Learning, p. 50
- Božić V, Aćimović S, Mijušković, V, (2017) Ekonomija saobraćaja, Ekonomski fakultet Beograd, str.128.
- Vračar D. (2005) Strategije tržišnog komuniciranja, Ekonomski fakultet Beograd
- Kecman, N, Đorđević, Ž. (2017) Restrukturiranje Železnica Srbije AD, časopis Železnice, Vol 62.br. 1. januar 2017.
- Kotler P.Keller L. (2016) Marketing Management, Pearson Education, Inc, p.561
- Manić M. (2018) Strategije prodaje u novoj eri marketing komunikacija, Fakultet za menadžment Zaječar
- Program poslovanja „Železnice Srbije“ ad za 2019. godinu
- Zvanični web sajt Železnica Srbije –www.zeleznicesrbije.com

POTENCIJALI RAZVOJA ŽELEZNICA SRBIJE NA TEMELJIMA MARKETINGA
SERBIAN RAILWAY DEVELOPMENT POTENTIALS BASED ON MARKETING

Abstract: *Serbian railways, for many years, are rapidly facing constant challenges in the part of efficient functioning, positive business, lack of marketing activity, misunderstanding of financiers, etc. In part, it can be pointed to insufficient professional staff, lack of a prominent, constructive and reliable system of work and cooperation, then partly a negative image, an indisposed attitude towards existing and potential clients. This applies primarily to passenger traffic and partly to freight. With the help of the Government of Serbia, in recent years, it is undoubtedly quite invested in logistics centers, intermodal transport systems, new fleet, in cooperation with private operators, etc. However, rail is still in business, in marketing, business and the like. insufficiently effective, reliable and ambitious. The purpose of the paper is to authentically direct and point out that the application of marketing is the basic platform on which to work and shape the key elements of success.*

Keywords: *Serbian Railways, marketing, transport market, quality of service*

18. EKONOMSKO - EKOLOŠKI EFEKTI INVESTIRANJA U OBNOVLJIVE IZVORE ENERGIJE

dr Violeta Jovanović, docent¹

dr Dragica Stojanović, docent²

dr Dragan Mihajlović, redovni profesor³

Rezime: Velika tražnja za energijom na Zemlji dovela je do pojave velikog broja ekoloških problema. Alarmanтни podaci u domenu potrošnje energije, eksploatacije fosilnih energenata, zagađenja životne sredine i klimatskih promena zahtevaju prelazak na obnovljive izvore energije i investiranje u ovakve kapacitete, što je pogotovo važno za nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju, gde spada i Srbija. Kada su u pitanju nerazvijene zemlje, strane direktne investicije (SDI) mogu biti značajne za njihov razvoj. Za državu u koju se ulažu SDI to znači otvaranje novih radnih mesta, povećanje izvoza, pokretanje privrednog rasta i razvoja. U radu je dat pregled osnovnih prednosti i karakteristika obnovljivih izvora energije sa akcentom na raspoložive resurse Srbije i prikazana analiza priliva SDI i grinfild investicija u različite privredne delatnosti u Srbiji, uključujući i energetski sektor i zaštitu životne sredine, za period 2012. – 2016.god. Cilj rada je da ukaže na značajan potencijal obnovljivih izvora energije i ekonomsko – ekološke efekte ulaganja u ove kapacitete.

Ključne reči: grinfild investicije, obnovljivi izvori energije, ekološki efekti, ekonomski efekti.

Uvod

Energija ima veliki značaj za funkcionisanje savremene ljudske civilizacije. Potrošnja energije u svetu raste velikom brzinom, i posmatrano po glavi stanovnika, u korelaciji je sa životnim standardom i sa porastom broja stanovnika na zemlji. Međutim, sa porastom broja stanovnika na zemlji i povećanjem životnog standarda evidentna je i pojava velikog broja ekoloških problema u svetu, od kojih su najznačajnije klimatske promene, jer utiču podjednako i na privredu i na društvo. Osnovni uzrok tome je velika količina GHG gasova koja se ispušta u atmosferu, uništava se ozonski omotač i stvara efekat staklene bašte.

Veliki uticaj na pojavu klimatskih promena ima čovek i različite privredne aktivnosti koje obavlja, a na način koji negativno utiče na životnu sredinu, i u krajnjem slučaju, i na promenu klime na zemlji. Naime, u energetskej industriji se za proizvodnju električne

1 Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; violeta.jovanovic@fmz.edu.rs

2 Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; dragica.stojanovic@fmz.edu.rs

3 Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; dragan.mihajlovic@fmz.edu.rs

energije najčešće koriste fosilna goriva. Međutim, zbog ugljen-dioksida koji ispuštaju, oni drastično ugrožavaju planetu Zemlju. Ovo stvara potrebu da se dalji razvoj energetske industrije i proizvodnje energije dovede na nivo koji je po svom obimu i formi ekološki prihvatljiv. To bi bilo moguće ukoliko bi se za proizvodnju energije u budućnosti koristili obnovljivi izvori, koji su čistiji od tradicionalnih (ugalj, nafta) i ne ugrožavaju životnu sredinu, čime se drastično smanjuje mogućnost nastajanja klimatskih promena. Pored navedenih ekoloških prednosti, eksploatacija ovih izvora može biti i ekonomski isplativa, pa je zbog toga značajno investirati u ove kapacitete.

U radu se daje pregled osnovnih prednosti i karakteristika obnovljivih izvora energije sa akcentom na raspoložive resurse Srbije i ukazuje na značaj i dinamiku priliva stranih direktnih investicija (SDI) u sve sektore, uključujući i energetske i zaštitu životne sredine. Pogled na današnje ekonomske sisteme i negativne eksternalije u oblasti ekologije na regionalnom i globalnom nivou navodi nas na neophodnost povećanja stepena korišćenja obnovljivih izvora energije. U povećanju stepena korišćenja obnovljivih izvora energije, kao najpoželjniji oblik SDI su grinfild investicije.

Grinfild investicije predstavljaju oblik ulaganja sredstava stranog investitora u potpuno novi biznis, odnosno u izgradnju novih ili proširenje postojećih objekata i kapaciteta u zemlji domaćina. Ova vrsta ulaganja dovodi do povećanja proizvodnih kapaciteta zemlje i zapošljavanja novih radnika. Investitori u grinfild investicije su pravi pokazatelj realnog stanja na terenu u bilo kojoj zemlji. Iskustva zemalja u tranziciji pokazuju da je za održivi ekonomski razvoj neophodan veliki priliv grinfild investicija. Međutim, činjenica da su grinfild investicije jako osetljive na investicioni ambijent, istovremeno predstavljaju i veliki rizik za investitora, i veoma ih je teško privući (Stojanović, 2017).

Struktura rada određena je ciljevima istraživanja. Nakon uvodnog dela, u nastavku se analizira dinamika priliva SDI u Srbiji po gradovima i opštinama sa posebnim osvrtom na grinfild investicije i njihovu raspodelu po delatnostima. Imajući u vidu da grinfild investicije predstavljaju oblik ulaganja sredstava u izgradnju novih ili proširenje postojećih kapaciteta, u nastavku se ukazuje na mogućnost njihovog usmeravanja u obnovljive izvore energije. Nakon toga, u radu se uvode teorijske informacije o značaju obnovljivih izvora energije i daje prikaz njihovog energetskog potencijala u Srbiji. Na kraju rada, ukazuje se na mogućnosti primene grinfild investicija u izgradnju kapaciteta poljoprivredne biomase. Takođe se ukazuje na to da prilikom sprovođenja investicionih strategija u Srbiji, treba imati u vidu stepen povećanja korišćenja obnovljivih izvora energije i njihovu ulogu u održivom ekonomskom razvoju.

Dinamika priliva SDI u Srbiji

Jedno od osnovnih obeležja zemalja u tranziciji, kakva je i Srbija, jeste nizak nivo domaće akumulacije kapitala koji nameće potrebu za intenziviranjem priliva SDI. Nakon početnog skepticizma, sredinom devedesetih godina, evropske zemlje u tranziciji počele su da se međusobno nadmeću kreiranjem poželjnijeg investicionog ambijenta kako bi privukle veće iznose SDI. Usled ratnih dešavanja devedesetih godina, sankcija i tadašnjih političkih previranja, Srbija je kao destinacija za SDI bila konstantno izbegavana od strane inostranih

EKONOMSKO - EKOLOŠKI EFEKTI INVESTIRANJA U OBNOVLJIVE IZVORE ENERGIJE

investitora. Intenzivnije investiranje u Srbiji je počelo nakon 2000. godine (Grandov et al., 2014).

U kretanju priliva SDI po opštinama i gradovima u Srbiji mogu se primetiti značajne varijacije, nastale pre svega usled sprovođenja tranzicionih procesa i uticaja globalne ekonomsko-fnansijske krize (Tabela 1) (Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj - NALED).

Iz tabele se može uočiti da je opština Vršac opština sa najvećim prilivom stranih investicija, u periodu od 2012. do 2016. godine, sa iznosom od čak 662 miliona evra. Na drugom mestu je grad Pančevo sa 526.5 miliona evra. Što se tiče opština sa najmanjim prilivom SDI, to je opština Titel sa samo 200 hiljada evra. Može se reći da priliv SDI karakteriše neravnomerna rasodela što ukazuje na neophodnu analizu poslovnog okruženja u svim opštinama. Pored toga, privlačenje grinfild investicija u Srbiju predstavlja značajan faktor pokretanja privrednog razvoja.

Tabela 1. Priliv SDI u Srbiji po opštinama i gradovima (2012-2016)

Opština/grad	2012	2013	2014	2015	2016	Ukupno EUR	Opština/grad	2012	2013	2014	2015	2016	Ukupno EUR
Ada					4.641.800	4.641.800	Jagodina	62.500.000	4.200.000				66.700.000
Alibunar					6.600.000	6.600.000	Kikinda					10.000.000	10.000.000
Aleksinac		4.800.000				4.800.000	Knić		5.200.000				5.200.000
Apatin	27.000.000			1.000.000	470.000.000	498.000.000	Knjaževac	1.900.000					1.900.000
Bač		3.000.000			10.000.000	13.000.000	Koceljeva		1.800.000				1.800.000
Bačka Palanka	2.000.000				15.700.000	17.700.000	Kovin					2.500.000	2.500.000
Bačka Topola					5.900.000	5.900.000	Kula					15.000.000	15.000.000
Bački Petrovac					800.000	800.000	Kuršumlija		4.000.000				4.000.000
Batočina	6.000.000				3.000.000	9.000.000	Lučani			1.200.000			1.200.000
Beočin					3.586.702	3.586.702	Mali Idoš		1.900.000				1.900.000
Bečej		1.000.000	30.000.000			31.000.000	Mionica					700.000	700.000
Bela Crkva		1.500.000				1.500.000	Niš	20.000.000	3.500.000			1.600.000	25.100.000
Beograd					114.000.000	114.000.000	Novi Bečej					700.000	700.000
Beograd-Novi Beograd	45.000.000	4.600.000			120.700.000	170.300.000	Novi Sad					4.000.000	4.000.000
Beograd-Palulula		30.000.000			24.000.000	54.000.000	Ožaci					15.666.157	15.666.157
Beograd-Savski Venac			55.000.000		600.000	55.600.000	Paraćin	7.500.000					7.500.000
Beograd-Stari Grad					152.000.000	152.000.000	Pecinci	10.000.000				124.450.000	134.450.000
Beograd-Surčin		40.000.000				40.000.000	Plandište					1.925.000	1.925.000
Gornji Milanovac	2.500.000					2.500.000	Ruma	1.600.000	4.000.000			31.426.765	37.026.765
Grad Kraljevo	9.300.000					9.300.000	Senta		2.000.000				2.000.000
Grad Kragujevac	121.400.000	2.000.000			500.000	123.900.000	Smederevo		18.000.000			150.000.000	168.000.000
Grad Leskovac	6.000.000				500.000	6.500.000	Srbobran					450.000	450.000
Grad Novi Sad	151.000.000	1.000.000			45.000.000	197.000.000	Sremski Karlovci					8.800.000	8.800.000
Grad Pančevo	1.000.000				825.500.000	826.500.000	Stara Pazova	5.000.000		18.500.000		99.500.000	123.000.000
Grad Pirot	3.800.000				8.750.000	12.550.000	Subotica					39.600.000	39.600.000
Grad Sombor	1.500.000				73.775.000	75.275.000	Surdulica	3.000.000					3.000.000
Grad Sremska Mitrovica		3.000.000	2.000.000			5.000.000	Svilajnac					900.000	900.000
Grad Sremska Mitrovica	20.000.000				88.700.000	108.700.000	Šid					8.800.000	8.800.000
Grad Šabac					12.000.000	12.000.000	Titel					200.000	200.000
Grad Valjevo	20.000.000					20.000.000	Vlasotince					700.000	700.000
Grad Vranje	29.000.000				100.000	29.100.000	Vršac	3.000.000				659.000.000	662.000.000
Grad Čačak				10.000.000		10.000.000	Čuprija		10.000.000				10.000.000
Indija	16.000.000	1.500.000	54.000.000		113.000.000	184.500.000	Zrenjanin	10.000.000				86.100.000	96.100.000

Izvor: Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj – NALED

Interes stranih investitora za ulaganje u grinfild investicije

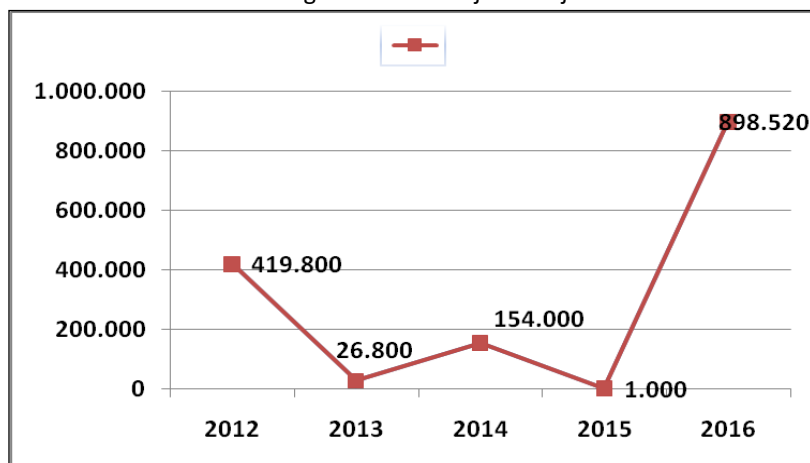
Kada se govori o SDI najčešći oblici pojavljivanja su: grinfild investicije (greenfield investments), merđžeri (mergers) i akvizicije (acquisitions). Grinfild investicije predstavljaju oblik ulaganja sredstava stranog investitora u izgradnju novih ili proširenje postojećih objekata u zemlji domaćina. Izgradnja ovakvih postrojenja dovodi do povećanja proizvodnih kapaciteta zemlje i zapošljavanja novih radnika. U analizi grinfild investicija u Srbiji polazi se

od stava da su glavne destinacije ovih investicija zemlje u razvoju i tranziciji dok su glavni oblici SDI u razvijenim zemljama spajanja i pripijanja, odnosno akvizicije. Interes stranih investitora izražen kroz vrednost grinfield investicija po opštinama i gradovima u Srbiji u periodu 2012-2016.godine prikazan je na sledećoj slici.

Sa Slike 1 može se uočiti da je od ukupnog priliva SDI, u 2012. godini vrednost grinfield investicija iznosila 419,8 miliona evra. U ovoj godini, najviše investicija je došlo iz Izraela, a mesta u koja je najviše investirano su Kragujevac i Novi Sad. Pored pomenutih investitora i investitori iz Italije su imali značajna ulaganja pre svega u prerađivačku industriju i to u Vranju, Apatinu i Jagodini.

Za razliku od 2012. godine, u 2013. uočljivo je smanjenje interesa stranih investitora za ulaganje u ovaj vid investiranja u Srbiji. Smanjenje interesa stranih investitora prouzrokovalo i pad vrednosti grinfield investicija na 26,8 miliona evra što predstavlja drastičan pad od 94% u odnosu na prethodni analizirani period. Smanjeno je i interesovanje investitora za pojedine lokacije pa su tako samo tri grada u Srbiji prepoznata kao atraktivne destinacije za ulaganje u grinfield investicije. Najveći investitori su bili iz Nemačke koji su prepoznali automobilsku industriju u Doljevcu kao najatraktivniju lokaciju svojih grinfield investicija.

Slika 1: Vrednost grinfield investicija u Srbiji 2012 - 2016

Izvor: Autori prema podacima Nacionalne alijanse za lokalni ekonomski razvoj – NALED

Nakon pada vrednosti grinfield investicija u 2013-oj godini, u 2014-oj godini došlo je do povećanja i to za 475%. Najveće vrednosti grinfield investicija bile usmerene u turizam (36% od ukupne vrednosti 154 miliona evra), dok je najatraktivnija lokacija stranih investitora bila Beograd - Savski venac.

Nakon ovog perioda, u 2015-oj došlo je do katastrofalnog pada priliva SDI investicija i to na 11 miliona evra što je imalo uticaja i na vrednost grinfield investicija. Kao što se može uočiti sa slike, ukupna vrednost je iznosila samo milion evra pri čemu su samo investitori iz Slovenije prepoznali Apatin kao privlačnu investicionu lokaciju.

EKONOMSKO - EKOLOŠKI EFEKTI INVESTIRANJA U OBNOVLJIVE IZVORE ENERGIJE

Međutim, pored variranja u prilivu SDI i vrednosti grinfild investicija u prethodnom periodu, u 2016. godini došlo je do naglog interesovanja stranih investitora za ulaganja u Srbiju. Kada se govori o grinfild investicijama, može se uočiti da od ukupnog priliva SDI investicija u Srbiji približno 899 miliona evra je bilo usmereno na ovaj vid investiranja.

Kako bi se izvršila analiza sektorske strukture SDI u periodu od 2012. do 2016. godine, neophodno je analizirati privredne delatnosti u koje je najviše ulagano. U Tabeli 2 su prikazane privredne delatnosti i vrednost investicija u iste. Iz tabele se mogu videti delatnosti koje su strani investitori prepoznali kao profitabilne za investiranje.

Analiza vrednosti grinfild investicija po delatnostima, pokazuje da je u posmatranom periodu najveći interes investitora za nekretnine, i to čak 333 miliona evra, što predstavlja 22,53 % ukupnih investicija. Maksimalna vrednost grinfild investicija u nekretnine je ostvarena u 2012. godini (170 miliona evra) što je predstavljalo oko 40% ukupne vrednosti. Veliki interes stranih investitora su, pored nekretnina, bile trgovina i automobilska industrija. Vrednost grinfild projekata u trgovini iznosio je 160 miliona evra što je 10,83 % ukupne vrednosti grinfild investicija. Maksimalna vrednost grinfild investicija u trgovini dostignut je 2016. godine.

Analiza vrednosti grinfild investicija u automobilsku industriju pokazuje da su investitori najveći interes pokazali u 2016-oj godini gde se slilo 10,15% ukupnih investicija. Za razliku od analiziranih sektora, iz iste tabele se može uočiti da su najmanja investiciona ulaganja ostvarena u hemijskoj industriji, samo 300. 000 evra, i to u 2016-oj godini.

Interesantno je da, i pored toga što u Srbiji ima dosta IT stručnjaka koji rade za inostrane kompanije, strani investitori nisu prepoznali informacione tehnologije kao delatnost sa profitabilnim ulaganjem. Naime, ukupna vrednost investicija u IT iznosila je milion evra i ostvarena je u 2013-oj godini. Može se reći da su u ovom periodu ulaganja u energetski sektor bila relativno skromna i to samo 3,32% od ukupnih investicija (1.477.790.817).

Tabela 2. Vrednost grinfild investicija po privrednim delatnostima (u evrima)

	2012	2013	2014	2015	2016	ZA PERIOD
Automobilska ind.	55.300.000	25.800.000	6.000.000		62.852.000	149.952.000
Drvena industrija				1.000.000	2.200.000	3.200.000
Elektr. i elektr.	19.000.000				73.300.000	92.300.000
Energetika	1.500.000				43.000.000	44.500.000
Finansije					97.000.000	97.000.000
Građevinska ind.					50.050.000	50.050.000
Hemijska industrija					350	350
Ind. ambalaže	60.000.000				12.000.000	72.000.000
Ind. gume i plast.					3.000.000	3.000.000
Ind. nafte i gasa					5.000.000	5.000.000
Inform. tehnologije		1.000.000				1.000.000
Kožna industrija	16.000.000					16.000.000
Mašinska industrija			51.000.000		3.100.000	54.100.000
Metaloprerađ. Ind.					65.586.702	65.586.702

Violeta Jovanović, Dragica Stojanović, Dragan Mihajlović

Nekretnine	170.000.000		9.000.000		154.000.000	333.000.000
Polj. preham. ind.			33.000.000		49.275.000	82.275.000
Tekstilna industrija	27.000.000				90.626.765	117.626.765
Transport/Logistika	10.000.000					10.000.000
Trgovina					160.200.000	160.200.000
Turizam	45.000.000		55.000.000			100.000.000
UŽŠ i reciklaža	16.000.000				5.000.000	21.000.000
U K U P N O	419.800.000	26.800.000	154.000.000	1.000.000	876.190.817	1.477.790.817

Izvor: Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj – NALED

Na osnovu analize u radu može se zaključiti da period istraživanja karakterišu neravnomernost priliva SDI kao i promene sektorske distribucija po gradovima i opštinama. Ipak, kontinuitet priliva SDI ukazuje da interes stranih investitora u poslednjoj godini raste. Međutim, i pored toga, još uvek ovaj vid investiranja (grinfild) nije usmeren na povećanje stepena korišćenja obnovljivih izvora energije. U generalnom osvrtu, Srbija iako je mala država, poseduje velike zalihe obnovljivih izvora energije koji bi joj omogućili održivi ekonomski razvoj. Međutim, kako bi obnovljivi izvori energije bili na dobrobit sadašnjim ali i budućim generacijama, neophodno je strategijom razvoja obuhvatiti izgradnju potpuno novih kapaciteta. To nameće potrebu za inteziviranje priliva grinfild investicija u Srbiju.

Obnovljivi izvori energije – osnovne karakteristike i značaj

Obnovljivi izvori energije su neiscrpni izvori energije koji se nalaze u prirodi i koji se, u određenom vremenskom intervalu, mogu obnavljati u celosti ili delimično. Eksploatacija obnovljivih izvora energije vrši se sa ciljem proizvodnje različitih oblika energije – električne, mehaničke ili toplotne. U obnovljive izvore energije spada energija vodotokova, solarna energija, biomasa, energija vetra, geotermalna energija.

Mali broj ljudi je pre samo dve decinije bilo mišljenja da obnovljivi izvori energije mogu biti osnovni izvori proizvodnje energije u budućnosti. Takođe, ni proizvođači i distributeri električne energije nisu mogli da veruju da bi veliki udeo proizvedene električne energije u budućnosti mogao biti upravo iz ovih izvora. Najveća količina električne energije proizvodila se iz neobnovljivih izvora, fosilnih goriva, pre svega iz uglja, a takođe se koristila i nafta, kao i zemni gas.

Međutim, mišljenja na ovu temu, u proteklih nekoliko godina, počela su značajno da se menjaju. Naime, i danas se najvećim delom električna energija proizvodi iz fosilnih goriva, ali se može uočiti tendencija smanjenja učešća fosilnih goriva i povećanje učešća obnovljivih izvora u proizvodnji energije.

Korišćenje fosilnih goriva u proizvodnji električne energije ima vrlo negativan uticaj na zagađenje vazduha, degradaciju životne sredine, a u krajnjem slučaju i na promenu klime na zemlji. To znači da korišćenje fosilnih goriva u proizvodnji energije ne može biti trajno rešenje, niti može biti održivo rešenje. Dakle, neophodno je ograničiti korišćenje fosilnih goriva kako bi se njihove negativne posledice smanjile.

Jedna od osnovnih „održivih“ karakteristika obnovljivih izvora jeste neškodljivost za okolinu, kao i smanjena ili redukovana emisija CO₂ u procesu proizvodnje energije.

EKONOMSKO - EKOLOŠKI EFEKTI INVESTIRANJA U OBNOVLJIVE IZVORE ENERGIJE

Komparacija uticaja energije iz različitih izvora na životnu sredinu prikazana je u Tabeli 3. Prema Goldenbergu, u daleko najveće obnovljive izvore energije spada solarna energija s obzirom na to da je ovaj izvor neiscrpan jer traje dok god je sunca (Goldemberg, 2004).

Ipak, pored dostupnosti jednog obnovljivog izvora, kao kriterijumi koji se koriste prilikom opredeljenja za proizvodnju energije koriste se i uticaj na životnu sredinu i zdravlje ljudi, način na koji se određeni izvor pretvara u električnu energiju, pitanja koja se odnose na garanciju energetske sigurnosti, mogućnost otvaranja novih radnih mesta.

Takođe, prilikom izbora obnovljivog energetskeg izvora je veoma važno uporediti količinu primarne energije koja se troši za proizvodnju i održavanje uređaja i količinu energije koja se dobija tokom njihove eksploatacije. Ovakva analiza je neophodna kako bi se izbegla izgradnja energetski malo prinosnih postrojenja, tj. postrojenja kod kojih se za izgradnju potroši više primarne energije nego što ona mogu dati tokom njihove eksploatacije (Magdalinović, Magdalinović – Kalinović, 2012.).

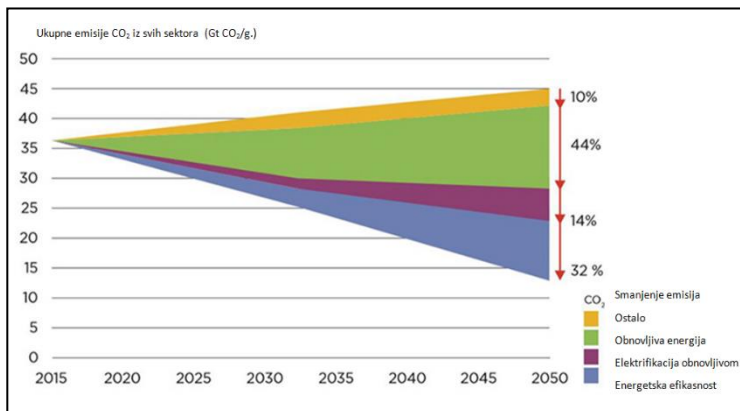
Tabela 3. Komparacija uticaja energije iz različitih izvora na životnu sredinu

Vrsta energetskih resursa	Neobnovljivi izvori energije	Obnovljivi izvori energije
Varijabila		
Mogućnost skladištenja i transporta	Lako skladištenje Lak transport	U većini slučajeva nemoguće skladištenje i transport
Konstantnost	Da	Ne
Veličina investicije za izgradnju postrojenja	Niže investicije po jedinici snage; Visoki dodatni troškovi za nabavku energenta koji se sagoreva	Visoke investicije po jedinici snage; Nema dodatnih troškova jer nema nabavke energenata koji se sagorevaju
Troškovi pogona i održavanja	Visoki, kako raste životni vek	Niski
Efekat "gasova staklene bašte"	Visok	U većini slučajeva nema uticaja
Uticaj na zagađenje životne sredine	Da	Ne
Mogućnost brzog i ravnomernog privrednog razvoja	Ne	Da

Izvor: Mihajlović i sar., 2017

Prema studiji koju je objavila Međunarodna agencija za obnovljive izvore energije "IRENA", moguće je eliminisati emisije CO₂ iz sektora energetike. Prema studiji, ovo smanjenje bi do 2050. godine moglo iznositi čak 70% (Slika 2), dok bi se, prema, optimističkom scenariju studije, do 2060. mogli i postepeno ukinuti, i to uz pozitivne ekonomske izgleda. U smanjenju emisija bi sa oko 60% učestvovala proizvodnja električne energije iz obnovljivih izvora, dok bi 32% tome doprinos dala energetska efikasnost.

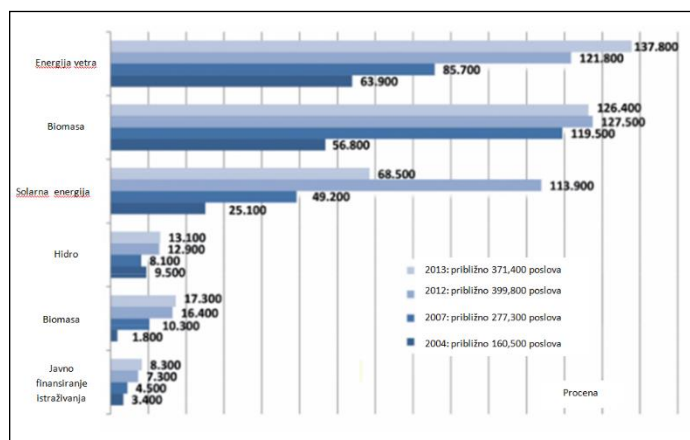
Slika 2: Eliminisanje emisije CO₂ iz sektora energetike do 2050. godine

Izvor: Balkan Green Energy News, 2017

Istraživanja su pokazala da, kada je u pitanju biomasa kao obnovljivi izvor energije, njeno korišćenje doprinosi povećanju energetske efikasnosti. U prilog tome, govori primer Danske, koja, ne samo da zadovoljava sopstvene potrebe za električnom energijom proizvodnjom iste od biomase, već i pokazuje stalni trend izvoza (Boemare, Quirion, 2002). Pored Danske, tu spadaju još i Švedska, Norveška, Holandija. Upotreba obnovljivih izvora doprinosi i povećanju zaposlenosti u sektoru obnovljivih energenata. Istraživanja su pokazala da je 2004. godine u Nemačkoj, u obnovljivom energetskom sektoru, bilo 160 500 radnih mesta. Taj broj je u 2013-oj godini porastao na oko 371 400 radnih mesta (slika 2.), a projekcije su da će do 2020.godine u ovom sektoru biti preko 400 000 radnih mesta ([Hockenos](#), 2015).

Slika 3: Zaposlenost u nemačkim sektorima obnovljivih izvora energije

Izvor: [Hockenos](#), 2015

Ekonomska opravdanost eksploatacije obnovljivih izvora ogleda se i u smanjenju ekoloških troškova, koji su kod konvencionalnih tehnologija mnogo veći, što je prikazano u Tabeli 4.

Tabela 4. Troškovi ekologije pri proizvodnji električne energije iz različitih energenata

Energent	Troškovi ekologije (€-cent/kWh)
Ugalj	4
Gas	1
Nuklearna energija	0,3
Hidropotencijal	0,25
Vetar	0,15
Solarna energija	0,6
Geotermalna energija	-
Biomasa	1

Izvor: Đurišić, Rajaković, 2006

Iz tabele se vidi da su ekološki troškovi najveći pri proizvodnji električne energije iz uglja u termoelektranama, dok pri konverziji geotermalne energije u električnu ekoloških troškova nema. Na osnovu prethodno navedenih činjenica, jasno je da je u budućnosti neophodna dekarbonizacija energetske sektora, a da bi se ona ostvarila neophodno je da se, do 2050. godine, 80% električne energije proizvodi iz obnovljivih izvora (Balkan Green Energy News, 2017).

Jasno je da obnovljivi izvori energije poseduju značajan potencijal u ublažavanju globalnih klimatskih promena, povećanju energetske sigurnosti i smanjenju stope siromaštva kroz otvaranje novih radnih mesta i povećanje BDP-a. Zbog toga je neophodno obezbeđivanje odgovarajućih političkih i finansijskih instrumenata koji bi omogućili da obnovljivi energetske izvori ostvare svoj potencijal na tržištu.

Energetski potencijal obnovljivih izvora energije u Srbiji

Tehnički iskoristivi energetski potencijal obnovljivih izvora energije u Republici Srbiji je značajan i procenjen je na oko 5,65 Mten (tona ekvivalenta nafte) godišnje (Zelena energija, 2019). Hidropotencijal reka Srbije je 50% iskorišćen (Magdalinović, Magdalinović – Kalinović, 2012). Preostali hidroptencijal nalazi se, pre svega, na manjim rekama. Prema Katastru malih hidroelektrana evidentirano je 868 lokacija na kojima se mogu izgraditi male hidroelektrane snage od 90kW do 8,5MW. Male hidroeketrane (MHE) sa najsavremenijim standardizovanim rešenjima za izvođenje i opremanje, vrlo brzo i lako se konstruišu, funkcionišu i održavaju. Takođe, zahtevi za tehničkim i organizacionim uslovima za upravljanje su minimalni što doprinosi smanjenju cena koštanja izvođenja i održavanja, a samim tim i brzom povraćaju investiranog kapitala (Stevović, 2005). Ipak, u poslednje vreme sve je više protivnika malih hidroelektrana jer se njihovom izgradnjom uništavaju biljni i životinjski svet u vodotokovima.

Geotermalna energija je toplota zemlje. Toplota Zemljine unutrašnjosti u samom središtu dostiže temperaturu i do 7000°C. Samo nekoliko kilometara ispod površine Zemlje može se doći i do temperatura koje idu preko 250°C. Temperatura raste sa porastom

dubine, na svakih 33 metara za jedan stepen, što dovodi do zaključka da su geotermalni potencijali Zemlje jako veliki. Korišćenje geotermalnih resursa u Srbiji je veoma malo u odnosu na raspoloživi potencijal, iako Srbija ima pojedine lokalitete među najboljima u Evropi (Tabela 5). Srbija se godinama nalazi u sve većoj ekonomskoj krizi, a istovremeno raspolaže velikim i neiskorišćenim obnovljivim resursima. Po broju geotermalnih izvora i bunara po stanovniku, Srbija se ubraja među prvim zemljama Evrope. Međutim ovi resursi nisu iskorišćeni dovoljno. U Srbiji se koristi samo geotermalna energija iz geotermalnih-mineralnih voda, najviše u balneološke i sportsko-rekreativne svrhe. U odnosu na potencijal geotermalnih resursa, korišćenje geotermalne energije za grejanje i druge energetske svrhe je u početnoj fazi.

Tabela 5. Stanje korišćenja hidrogeotermalne energije u Srbiji po vrsti primene

Vrste primene	Instalisana toplotna snaga (MW)	Proizvodna toplota (T/J godine)
Zagrevanje prostorija	18,5	575
Balneologija i rekreacija	36,0	1150
Sušenje žitarica	0,7	22
Staklenici	8,4	256
Ribarstvo i stočarstvo	6,4	211
Industrijski procesi	3,9	121
Zagrev. sa toplotnim pumpama	12,0	80
Ukupno	86,0	2415

Izvor: Andrić, 2015

U Srbiji su geotermalni izvori, pogotovo bušotine, nedostupni novim investitorima, zbog nedostatka zakonskih i podzakonskih dokumenata. Postoji primer u Vranjskoj banji gde cela reka tople vode protiče kroz gradić, a stanovništvo se greje na struju, drva ili ugalj (Ilić i sar. 2018).

Energija Sunca koja u toku godine dospeva na Zemlju je oko 10 000 puta veća od celokupne potrebne enrgije (Liber Perpetuum, 2004). Procenjuje se da samo 1% dostupne energije Sunca može da podmiri energetske potrebe naše Planete u 21. veku. Prosečan intenzitet sunčevog zračenja na teritoriji Republike Srbije kreće se od 1,1kWh/m²/dan do 1,7 kWh/m²/dan na jugu – tokom januara meseca, a od 5,9 do 6,6 kWh/m²/dan tokom jula meseca (Solaris energy, 2011). Procenjuje se da, ako bi u proseku svako peto domaćinstvo u Srbiji ugradilo solarni prijemnik površine 4m², godišnje bi se proizvelo oko 1750GWh toplotne energije. Ova količina energije bi najvećim delom zamenila potrošnju električne energije, a delom i fosilna goriva koja se koriste za zagrevanje sanitarne vode. Sve ovo imali bi kao krajnji ishod značajne ekološke efekte jer bi se omogućilo smanjenje emisije CO₂ za 2,3 miliona tona godišnje. U Srbiji postoje solarne elektrane u Beogradu, Novom Sadu, Zaječaru, Nišu, Kladovu. U Zaječaru je prva solarna elektrana Gorenja u Srbiji izgrađena na nadstrešnicama parkinga ispred fabrike. Elektrana pokriva površinu od oko 2.500 m² i sastavljena je iz 928 solarnih panela, koji daju ukupnu snagu 222 kW. Najveći potencijal za korišćenje solarne energije imaju gradovi u južnom delu Srbije – Kuršumlija, Vranje i Niš.

Pretvaranje energije vetra u elektroenergiju vrši se pomoću vetrogeneratora. Vetrogeneratori mogu da proizvedu električnu energiju već pri brzini vetra od 2,5m/s, a iz

EKONOMSKO - EKOLOŠKI EFEKTI INVESTIRANJA U OBNOVLJIVE IZVORE ENERGIJE

bezbednosnih razloga se zaustavljaju pri brzini vetra od 25m/s. Proizvodnja električne energije je ekonomična pri brzini vetra većoj od 6m/s. Najpogodnije lokacije za korišćenje energije vetra u Srbiji su:

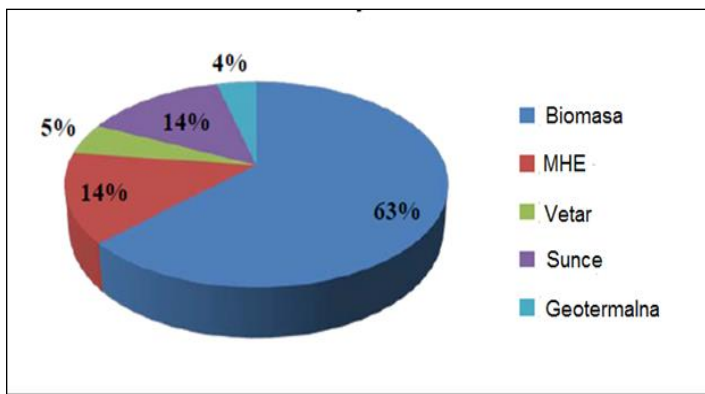
- Panonska nizija, severno od Dunava i Save. Ova oblast pokriva oko 2000 km i pogodna je za izgradnju vetrogeneratora, jer je izgrađena putna infrastruktura, postoji električna mreža, veliki centari potrošnje električne energije su u blizini i slično.
- Istočni delovi Srbije – Stara planina, Vlasina, Ozren, Rtanj, Deli Jovan, Crni vrh itd. U ovim regionima postoje lokacije čija je srednja brzina vetra preko 6 m/s. Ova oblast prostorno pokriva oko 2000 km i u njoj bi mogle da se izgrade značajne instalisane snage vetrogeneratora.
- Zlatibor, Kopaonik, Divčibare - planinske oblasti gde bi mogli da budu instalirani veći kapaciteti vetrogeneratora. (Vetrogeneratori - potencijalni lokaliteti u Srbiji).

Ipak, i pored postojećih potencijala, u Srbiji je primena vetrogeneratora, sa tri otvorena vetroparka i retkih pojedinačnih primera, još uvek na niskom nivou.

Biomasa je organska materija biljnog ili životinjskog porekla iz koje se mogu dobiti tečni energenti (biodizel i bioetanol), ili toplotna energija. Sagorevanjem biomase, celokupna količina oslobođenog ugljendioksida se iskoristi za porast nove biomase, tako da nema viška koji bi izazvao efekat staklene bašte. Najznačajniji potencijal obnovljivih izvora energije u Srbiji je energija iz biomase i procenjuje se na 3,405 miliona ten (tona ekvivalenta nafte), a u ukupnom potencijalu OIE biomasa učestvuje sa 63% (Slika 4).

Veliki deo srpske ekonomije bazira se na poljoprivrednoj proizvodnji i poljoprivredno orijentisanoj industriji. Oblasti u kojima se nalaze najveći izvori biomase su severni deo Srbije, Vojvodina i teritorije duž Save i Dunava.

Slika 4: Potencijali obnovljivih izvora energije u Srbiji

Izvor: UNDP / UNEP, 2012

Kada je u pitanju praksa korišćenja biomase u Srbiji, uočljiv je veoma nizak nivo korišćenja poljoprivredne biomase. Primera radi, na poljoprivrednim gazdinstvima slama se

uglavnom koristi kao prostirka u štalama. Česta je pojava paljenja biomase na njivama u proleće i u jesen. Biomasa se retko upotrebljava za grejanje domaćinstava i zgrada. Procenjuje se da se oko 50% ostataka sa većih i oko 20% sa manjih gazdinstava mogu iskoristiti za proizvodnju energije. U Srbiji ne postoje moderna postojenja za proizvodnju biogasa. Kada su u pitanju poljoprivredna gazdinstva i farme, evidentan je nedostatak znanja i slaba informisanost farmera o modernim tehnologijama. Ekonomski i ekološki efekti korišćenja biomase u poljoprivredi su veoma značajni. Interesantan primer može biti proizvodnja biogasa na farmi svinja (Tabela 6), gde se procenjuje da je period otplate postojenja za proizvodnju biogasa oko 8 godina, i to bez podsticaja. Ukoliko bi farmerima bilo omogućeno da koriste različite podsticaje od države i finansijskih institucija, poput poreskih olakšica i subvencija, ovaj period bi bio i manji.

Tabela 6. Primer proizvodnje biogasa na farmi svinja

Parametar	Farma	Jedinica mere
Broj krmača	10,000	Grlo
Proizvodnja metana	335,070	m ³ CH ₄ /godišnje
	38	m ³ CH ₄ /h
Koncentracija metana	60	% v/v
Proizvodnja biogasa (pogon 200kw)	558,450	m ³ CH ₄ /godišnje
	64	m ³ biogas/h
Proizvodnja struje	1,110	MWh/ godišnje
Investicija u postrojenje	971,077	Euro
Operativni troškovi + održavanje (12 godina)	600,878	Euro
Smanjenje emisije CO ₂	4,576	tCO ₂

Izvor: Bogunović, Bogdanov, 2009

Trenutno najveći stepen iskorišćenja energije iz obnovljivih izvora u Srbiji je iz energije hidrotokova, čiji ukupan bruto potencijal vode koje otiču u vodotocima na teritoriji Republike Srbije iznosi oko 25.000 GWh godišnje.

Zaključak

Proizvodnja i korišćenje energije predstavlja područje ljudskih aktivnosti koje ima najštetniji uticaj na prirodu. Problemi nastaju usled neefikasne potrošnje energije kao i korišćenja obnovljivih izvora energije. Negativne posledice korišćenja energije se mogu u potpunosti savladati, ali to zahteva značajna sredstva, puno rada i truda. Najveći izazov predstavlja prelazak na čistije tehnologije i obnovljive izvore, uz postizanje ekonomske isplativosti.

Potencijal tržišta obnovljivih izvora energije u Srbiji još nije dovoljno iskorišćen usled postojanja brojnih ograničenja koji imaju različito poreklo. Analiza priliva investicija u

energetski sektor za posmatrani period u radu (2012 – 2016) pokazala je da su investicije u ove sektore drastično manje u odnosu na investicije u drugim oblastima. Primera radi, u posmatranom periodu ukupna ulaganja u energetiku iznosila su 44. 500. 000 evra, dok su ukupna ulaganja u nekretnine iznosila 333. 000. 000 evra. Kada su u pitanju strani finansijeri, neophodno je uspostaviti mehanizme kojima se omogućava afirmativno okruženje na dugi rok za potencijalne investitore i finansijere.

Kada se radi o domaćim investitorima, problem mogu biti zakonska regulativa, nepostojanje svesti o značaju korišćenja obnovljivih izvora energije kod ljudi, kao i mnoštvo drugih faktora. To ukazuje na moguća rešenja poput pojednostavljenja procedura za izgradnju i puštanje u pogon energetskih postrojenja kojima se eksploatišu obnovljivi izvori, stvaranja povoljnijih uslova finansiranja izgradnje ovih kapaciteta, kao i edukacija i podizanje svesti šire društvene zajednice o značaju obnovljivih izvora energije, tj. o ekonomskim i ekološkim efektima eksploatacije ovih izvora.

Prema Nacionalnom akcionom planu za obnovljive izvore energije koji je donet 2013.godine, postavljen je cilj da u ukupnoj bruto potrošnji energije za 2020. godinu 27% ima udela energija proizvedena iz obnovljivih izvora. Kako bi se ovaj cilj ostvario, u narednom periodu je neophodno uvećati ukupna ulaganja u obnovljive izvore energije. To bi bio korak ka postizanju održivog privrednog razvoja uz istovremeno smanjenje degradacije životne sredine, kao i doprinos Srbije globalnoj borbi protiv klimatskih promena.

LITERATURA

- Andrić, N. (2015). Geotermalna energija i mogućnost njene primene u Srbiji. *Stručni rad*, Institut "Mol", Stara Pazova.
- [Balkan Green Energy News](https://balkangreenenergynews.com/rs/nova-irena-studija/), (2017). Nova IRENA studija: eliminisanje emisije CO₂ iz sektora energetike je moguće. Internet: <https://balkangreenenergynews.com/rs/nova-irena-studija/>
- Bogunović, A., Bogdanov, N. (2009). Analysis of renewable energy and its impact on rural development in Serbia. *WP2: Studies*, Internet: www.agripolicy.net
- Boemare, C., Quirion, P. (2002). Implementing greenhouse gas trading in Europe: lessons from economic literature and international experiences. *Ecological Economics*, 43(2–3), 213–230.
- Divljak, D. (2013). Pravni značaj zaštite životne sredine u pravu stranih ulaganja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 2/2013, 199–213.
- Đurišić, Ž., Rajaković, N. (2006). Ekološki i ekonomski motive proizvodnje električne energije. *Energetika*
- Goldemberg, J. (2004). *The Case for Renewable Energies*. Secretariat of the International Conference for Renewable Energies.

- Grandov. Z., Stankov. B., Roganović, M. (2014). Uporedna analiza faktora koji podstiču inostrane investitore na direktna ulaganja u Srbiji i Rumuniji. *Škola biznisa*, 2, 141-169.
- Hockenos, P. (2015). Where the Energiewende creates jobs, Internet: <https://www.cleaneergywire.org/factsheets/where-energiewende-creates-jobs>
- Ilić, B., Stojanović, D., Jovanović, V. (2018). Obnovljivi izvori energije i održivi privredni rast i razvoj. *Energija - Ekonomija - Ekologija*, April, 1-2 (20), Savez energetičara Srbije, Beograd, 572-578
- Magdalinović, N., Magdalinović – Kalinović, M. (2012). *Upravljanje prirodnim resursima*. Fakultet za Menadžment Zaječar, Zaječar.
- Mihajlović, D., Nikolić, M., Ilić, B., Stošić Mihajlović, Lj. (2017). Značaj energetske resursa za održivi privredni rast i zaštitu životne sredine. *Ekologika*, 24(88), 915-919.
- Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (NALED), Internet: <http://www.naledserbia.org/investments/index/Baza+investicija>.
- Solaris energy, (2011). Solarna energija u Srbiji Internet: <http://www.solarisenergy.co.rs/solarna-energija-u-srbiji/>
- Stevović, S. (2005). Značaj i namena malih hidroelektrana i malih akumulacija. *Vodoprivreda* 0350-0519, 37, 299-304.
- Stojanovic, D. (2017). Strani investitori i Srbija kao destinacija grinfild investicija. *Zbornik radova 7. međunarodni simpozijum o upravljanju prirodnim resursima*, Zaječar, Srbija, 31 Maj, 399-406.
- UNDP / UNEP, (2012). Study on Achievements and Perspectives towards a Green Economy and Sustainable Growth in Serbia.
- Vetrogeneratori-potencijalni lokaliteti u Srbiji. Internet: <https://prezentacijavetroagregati.wordpress.com/potencijalni-lokaliteti-u-srbiji/>
- Zelena energija, 2019 Potencijali OIE, Internet: <http://www.zelenaenergija.pks.rs/ZelenaEnergija.aspx?id=17&p=6&>

ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL EFFECTS OF INVESTING IN RENEWABLE ENERGY SOURCES

Abstract: High demand for energy on Earth has led to a number of environmental problems. Alarming data in the areas of energy consumption, fossil energy exploitation, environmental pollution and climate change require a shift to renewable energy sources and investing in such capacities, which is especially important for underdeveloped and developing countries, including Serbia. As for the underdeveloped counties, foreign direct investment (FDI) can be significant for their development. For a country with FDI, this means job creation, increased export, launching economic growth and development. The paper gives an overview of the main advantages and characteristics of renewable energy sources with an emphasis on the available resources of Serbia and also presents an analysis of the inflow of FDI and Greenfield investments into various economic activities in Serbia, including energy sector and environmental protection, for the period 2012-2016. The aim of the paper is to point out the significant potential of renewable energy sources and the economic and environmental effects of investing in these capacities.

Key words: *greenfield investments, renewable energy sources, environmental effects, economic effects.*

19. ZNAČAJ KORPORATIVNE FILANTROPIJE ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

PhD student, Miljana Talić¹

Rezime: Sve je veća potreba za dobrovoljnim uključivanjem preduzeća u rešavanje društvenih problema i unapređenje društvene zajednice kroz pružanje podrške ugroženim društvenim grupama u novcu, proizvodima ili uslugama i sl. Tako se stiče poverenje potrošača, investitora, predstavnika vlasti. Jednom rečju, izgrađuje se dobra reputaciju i stiče vredan socijalni kapital, a istovremeno se daje doprinos privrednom i društvenom razvoju. Kada je u pitanju Srbija, svest o značaju korporativne filantropije je na izuzetno niskom nivou, a finansijske mogućnosti preduzeća su ograničene, tako da se filantropske aktivnosti često svode na jednokratna davanja društvenim grupama koje imaju najveću medijsku pažnju ili učešće u rešavanju problema koji privlače pažnju javnosti, što ima najmanje dugoročne koristi i za preduzeća i za društvenu zajednicu. Uz to država ne poklanja mnogo pažnje ovom problemu. Da bi se unapredila konkurentnost preduzeća i povećale mogućnosti Srbije za pridruživanjem Evropskoj Uniji potrebno je više raditi na promovisanju korporativne filantropije.

Gljučne reči: korporativna filantropija, društvena odgovornost, konkurentnost preduzeća, društveni razvoj

Uvod

Savremeni uslovi poslovanja zahtevaju svest preduzeća o položaju i značaju koji imaju u globalnom društvu i o odgovornosti koja se od njih očekuje. Osim što vode računa o uticaju svojih aktivnosti na društvo (ispunjavanjem ekonomskih obaveza, poštovanjem zakonskih propisa, etičnim ponašanjem prema ključnim interesnim grupama), preduzeća se sve više dobrovoljno uključuju u rešavanje različitih društvenih i ekoloških problema sprovođenjem filantropskih aktivnosti. Predmet ovog rada biće analiza stanja u oblasti korporativne filantropije u Srbiji i predlaganje mera čija primena može dovesti do povećanja filantropskih aktivnosti domaćih kompanija. Cilj rada je da se promovisanjem korporativne filantropije podigne svest menadžera domaćih kompanija o značaju korporativne filantropije i društvene odgovornosti i unapredi poslovna praksa domaćih kompanija u ovoj oblasti, koja će dovesti do unapređenja njihove konkurentnosti na globalnom tržištu i poboljšanja imidža Srbije na globalnoj sceni.

¹Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; tmljana@hotmail.com

Značaj korporativne filantropije

Filantropska aktivnost pojedinaca i preduzeća u praksi je odavno poznata (Brown & Smith, 2006), dok joj se u ekonomskoj teoriji veća pažnja pridaje tek u poslednjih nekoliko decenija. Kako je preduzeće podsistem društva i njegove akcije imaju uticaj na društvenu zajednicu kao sistem, očekuje se da taj uticaj bude pozitivan, odnosno, da doprinosi poboljšanju kvaliteta života društva. Korporativna filantropija je direktan prilog kompanije za neku humanitarnu akciju ili društveni cilj, najčešće u obliku bespovratne novčane pomoći, donacija ili usuga u naturi (Kotler & Li, 2007). Za korporativnu filantropiju važi da je najčešći, najprimenjiviji i najvidljiviji način delovanja jednog društveno odgovornog preduzeća, koji se često poistovećuje sa korporativnim dobročinstvom. Ono što diferencira filantropiju od davanja i pomaganja društvenoj zajednici koje kao primarni cilj ima lične koristi, jeste iskren motiv za pružanje pomoći, bez očekivanja nečeg zauzvrat. U najširem smislu pod filantropijom se podrazumeva davanje novca za različite dobrotvorne aktivnosti. Pri tome, publicitet ne bi trebalo da bude glavni motivacioni faktor za kompanije koje su odlučile da izdvoje određeni novac za filantropske aktivnosti, što predstavlja osnovnu razliku između sponzorstva i filantropije.

Kompanije uglavnom doniraju sredstva lokalnoj zajednici, jer resurse koji su im potrebni uzimaju iz zajednice, ali i iz razloga što kroz donacije stvaraju bolji odnos s okolinom. Najčešće se novčana sredstva daju različitim udruženjima, socijalnim ili zdravstvenim ustanovama. Na primer, kompanija „Metalac“ i njena fondacija, koja u sklopu programa Za budućnost rastemo zajedno, svakom novorođenom detetu zaposlenih u kompaniji „Metalac“ dodeljuje novčanu nagradu, sa ciljem pružanja doprinosa naporima društvene zajednice u borbi protiv bele kuge (Unicef, 2017).

Osim toga, kompanije mogu pokloniti vreme, odnosno obavljati volonterski rad za zajednicu. To je koncept koji podrazumeva jasno utvrđen program, u okviru kog preduzeće donira vreme, stručno znanje, sposobnosti, ideje i/ili fizički rad (Kotler & Li, 2007). Zaposleni se angažuju u volonterskim programima jer postoji mogućnost sticanja novih znanja i veština, kao i upoznavanje sa ljudima iz drugačijeg okruženja, stvara se osećaj zadovoljstva jer čine nešto korisno za zajednicu, razvijaju zdraviji odnosa sa kolegama, a sve to može uticati na povećanje efikasnosti, motivisanosti i drugačiji pogled na radno mesto (Hewlett, 2012). Kako bi se ove prednosti iskoristile, neophodan je ozbiljan pristup programu volontiranja. Na primer, u konsultantskoj kući Deloitte, volonterske aktivnosti su sastavni deo poslovne strategije preduzeća, a od volontera se očekuje ista odgovornost i posvećenost u radu kao i prilikom obavljanja poslovnih aktivnosti (Deloitte, 2013). Volonterski rad je poslovna inicijativa koja može doprineti razvoju društva i predstavlja jedan od najiskrenijih vidova društvenog angažmana preduzeća.

Iako korporacije mogu obavljati filantropske aktivnosti u bilo kojoj geografskoj ili tematskoj oblasti, u praksi njihovo davanje često je u oba slučaja usko povezano sa područjem rada kompanije. Uz evoluciju praksi korporativne društvene odgovornosti, većina korporativnog davanja više nije u obliku novca, već u pružanju usluga, ekspertize ili administrativne podrške, i to je trend koji ima tendenciju povećanja.

Sve češća saradnja lokalne zajednice sa preduzećima, govori o značajnoj ulozi koju poslovni sektor ima za stvaranje boljih uslova za poboljšanje kvaliteta života u zajednici, ali i za ekonomski rast. Podizanje svesti o značaju uloge preduzeća za društvenu zajednicu, treba da podstakne preduzeća da učestvuju u poboljšanju stanja u privredi, društvu i sredini. Lokalna zajednica treba da identifikuje i koristi raspoložive resurse na način koji će obezbediti njihovu održivost, imajući u vidu ekonomsku, socijalnu i ekološku dimenziju. Ukoliko lokalna zajednica raspolaže slabim razvojnim kapacitetima, uloga poslovnog sektora je još značajnija, a ovakvi uslovi zahtevaju i pomoć države i neprofitnog sektora. Uspešno poslovanje preduzeća donosi značajne prednosti i lokalnoj zajednici tako što utiče na povećanje zaposlenosti na lokalnom nivou, stvaranje zdravog i lepog okruženja, povećanje kvaliteta ponude proizvoda i usluga i jačanje sveukupne ekonomije zajednice. Tradiciju odgovornog poslovanja prema lokalnoj zajednici započele su multinacionalne kompanije, kao pioniri u korišćenju ekološki napredne tehnologije i uvođenjem novih upravljačkih modela. Posebno se u poslednje vreme ističe važna uloga multinacionalnih kompanija za rešavanje jednog od najvažnijih globalnih problema - neravnomernog privrednog razvoja i siromaštva. Ovakvo ponašanje se pozitivno odražava na situaciju na tržištu, stvarajući stabilnije uslove, a istovremeno motiviše i druge predstavnike poslovnog sektora da se aktivnije uključe u rešavanje aktuelnih društvenih problema. Razvoj lokalne zajednice u velikoj meri je uslovljen razvojem nivoa svesti društva koje je čini. Ukoliko društvo nije svesno značaja dobrobiti svih njegovih članova, ni direktne investicije multinacionalnih kompanija neće imati željeni ishod. Lokalno ekonomski razvoj zahteva da lideri zajednice, ali i preduzeća koja u njoj funkcionišu, prepoznaju realne mogućnosti za razvoj i kreiraju jasnu politiku saradnje. Upravo saradnja između poslovnog, državnog i nevladinog sektora predstavlja uslov za osiguranje radnih mesta, pomaganje ugroženim grupama, obezbeđivanje javnih dobara i borbu protiv sive ekonomije (Kennedy, 2014).

Brojne su koristi za preduzeća koja na pravi način upravljaju filantropskim aktivnostima. Prema Porteru i Krameru (2002), korporativna filantropija ima indirektan uticaj na poboljšanje konkurentnosti preduzeća zahvaljujući unapređenju konkurentskog konteksta, u kome preduzeća posluju. Istovremeno, stvara se pozitivan reputacioni kapital (Krstić & Ivanović-Đukić, 2011), izgrađuje imidž odgovornog građanina društva (što privlači potrošače, ali i najtalentovaniju radnu snagu), izgrađuju se prijateljski odnosi sa društvenom zajednicom, vladinim i nevladinim sektorom, stiču se različite privilegije društva i sl., a na taj način obezbeđuje se vredna nematerijalna imovina koja omogućava održivi razvoj (Predić & Đukić, 2009). Izgradnja dobrog imidža kroz filantropsko angažovanje utiče na povećanje privlačnosti za investitore i finansijske analitičare tako što pozitivan društveni imidž može da poveća vrednost akcija preduzeća, jer će tržište više da ceni kompanije koje su manje izložene društvenim, ekološkim i etičkim rizicima. Za preduzeća je veoma bitna činjenica da se javno prati i publikuje odgovornost prema životnoj i društvenoj sredini prilikom investiranja. Veliki broj zajedničkih fondova integriše kriterijume korporativne društvene odgovornosti u svoj selektivni proces i uskraćuje pozajmice preduzećima koja se ne pridržavaju određenih standarda životne i društvene sredine. Dakle, dobar imidž kompanija, zasnovan na značajnom angažovanju u filantropskim aktivnostima i usvajanju prakse društveno odgovornog ponašanja može kompanijama omogućiti lakši pristup kapitalu, koji im u protivnom možda ne bi bio dostupan. Namera preduzeća filantropa i vrsta filantropske

aktivnosti koju sprovodi su presudni elementi za izgradnju reputacionog kapitala. Zato preduzeće treba imati optimalni portfolio filantropskih aktivnosti i da se usredsredi na to gde usmerava ove aktivnosti i kao da upravlja njima kako bi bio ocenjen kao iskren filantrop (Figar, 2011).

Sigurno je da će u očima javnosti uvek postojati podeljenost kada je u pitanju korporativna filantropija. S jedne je strane ona predstavlja jedan od najstarijih oblika humanog i socijalnog ponašanja koji je urezan, kako u javnu, tako i u korporativnu svest. S druge strane, ponekad se ovaj oblik korporativnog ponašanja osporava ili čak ignoriše jer se u njemu traže, a često i nalaze lažni motivi. Nije strano ni postojanje javnog mišljenja da je korporativno davanje obaveza velikih kompanija, jer postoji stav da su one dužne „vratiti društvu“ deo ostvarenih sredstava.

Filantropske aktivnosti ne bi trebalo sprovoditi neplanski i spontano, kako ne bi došlo do problema kao što su sumnja akcionara u racionalnost trošenja sredstava, sumnja potrošača u ciljeve preduzeća, netransparentnost sprovođenja aktivnosti, koji bi mogli da se odraze negativno na finansijske rezultate i pogoršaju konkurentsku sposobnost preduzeća. Umesto toga, sugerise se strateški pristup filantropskim aktivnostima, njihovo usaglašavanje sa misijom preduzeća, sprovođenje u oblastima koje su povezane sa poslovnom orijentacijom preduzeća, kao i optimalan nivo filantropskih davanja. Na izabranim društvenim ciljevima treba raditi posvećeno i razmišljati dugoročno, jer je to jedini način da ove aktivnosti donesu najveće koristi društvenoj zajednici, a istovremeno i da doprinesu unapređenju konkurentnosti. (Predić et al., 2013).

Pouzdanе podatke o filantropiji u Evropi je teško dobiti, pre svega zbog činjenice da nema jedinstvene, prihvaćene definicije filantropije, niti pravne ili izveštajne strukture. Osim toga, filantropija širom Evrope dolazi u mnogim oblicima - od individualnog davanja od strane domaćinstva, donacija bogatih pojedinaca i porodica, institucionalnih fondacija i pružanja od strane kompanija (Milner, 2017). Iz izveštaja *Observatoire de la Fondation de France* (2015) može se zaključiti da je u celoj Evropi filantropija u porastu, a skoro univerzalno prisustvo poreskih olakšica dovodi do činjenice da sve evropske države prepoznaju ulogu privatne filantropije (Švedska je poslednja zemlja koja je uvela ovakav mehanizam 2012. godine). Za razliku od razvijenih Evropskih zemalja, gde je uloga država u promovisanju društveno odgovornog poslovanja preduzeća velika, kod zemalja u tranziciji i zemalja Jugoistočne Evrope posvećenost države je mnogo niža. Međutim, i kod njih postoje određene mere, koje mogu predstavljati dobar primer za Srbiju (Ivanović-Đukić, 2011).

Stanje korporativne filantropije u Srbiji

Kao i većina zemalja u tranziciji, Srbija se nalazi u ranijim fazama razvoja društveno odgovornog poslovanja u odnosu na ekonomski razvijenije zemlje. Na nedovoljnu razvijenost filantropije, i društveno odgovornog poslovanja uopšte, delimično je uticalo skoro uvođenje tržišne ekonomije, a delimično su razlog tome i jake tradicionalne strukture, koje su zvaničnu filantropiju ranije činile nepotrebnom (Addarii & Rattenbury, 2009). Kao i u drugim zemljama u razvoju, postoje primeri gde kompanije zastupaju mišljenje da društveno odgovorne aktivnosti podrazumevaju poštovanje zakona, i ne smatraju da je potrebno da izađu izvan zakonskih odredbi kako bi umanjile negativne i uvećale pozitivne

ZNAČAJ KORPORATIVNE FILANTROPIJE ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

efekte na društvo i životnu sredinu (Vlada Srbije, 2008). Republika Srbija je dodatno pogođena i svetskom ekonomskom krizom koja je ozbiljno uticala na veliki broj kompanija, naročito na one koje su orijentisane na izvoz, kao i na kompanije koje su povezane sa multinacionalnim kompanijama koje posluju u Srbiji, što je za posledicu imalo smanjen broj filantropskih i dobrotvornih aktivnosti. U preduzećima u Srbiji postoji svest o značaju korporativne filantropije, ali još uvek ne postoji svest o njenim dugoročnim prednostima. Javnost nema dovoljno informacija o vrednostima društveno odgovornog poslovanja, a svest potrošača o tome još uvek nije na zadovoljavajućem nivou. Ako potrošači ne vrše pritisak na preduzeća da uključe održive prakse u svoje poslovanje, preduzeća nemaju ekonomski podsticaj da planiraju dugoročno filantropske aktivnosti. (Euclid Network).

Nakon humanitarne katastrofe devedesetih godina, u balkanski region su stigla velika finansijska sredstva i donacije međunarodnih organizacija, što je za posledicu imalo stvaranje zavisnosti od donacija. Kako su zemlje zapadnog Balkana počele da se ekonomski razvijaju, međunarodne fondacije su sve manje sredstava izdvajale za ovaj region, zbog potrebe za ulaganjem u druge zemlje u razvoju. Iako korporativna filantropija i dalje može da bude izvor finansiranja za nevladine organizacije, važno je osmisliti i alternativne pristupe kao što je saradnja sa preduzećima (Euclid Network). Prve korake u razvijanju svesti o značaju korporativne filantropije učinile su velike multinacionalne kompanije, koje su razvile novu kulturu menadžmenta koja podrazumeva održivost kada je reč o radnoj snazi u zemljama u razvoju. U nekim slučajevima, ovo je nateralo lokalna preduzeća da takođe usvoje neke od ovih praksi.

U Republici Srbiji ne postoji ministarstvo ili posebna organizaciona jedinica unutar ministarstva koje se bavi isključivo promocijom i razvojem društveno odgovornih praksi, ali, kako je navedeno u *Strategiji razvoja i promocije društveno odgovornog poslovanja u Republici Srbiji za period od 2010. do 2015. godine*, Vlada, preko Ministarstva rada i socijalne politike, preduzela je sveobuhvatne napore kako bi ustanovila javnu politiku u ovoj oblasti. Vlada, takođe, preduzima ozbiljne korake kako bi uvrstila ovo pitanje u zakone i propise, kao deo procesa priključivanja zemlje Evropskoj uniji (Vlada Srbije, 2008).

Istraživanje stanja filantropije i nivoa filantropskih davanja u Srbiji sprovedeno na osnovu dostupnih izvora podataka, odnosno, praćenjem medija na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou, pokazalo je da u poslednjih nekoliko godina ne postoje statistički bitne promene ako se posmatra prosečan broj sprovedenih akcija, što se može videti i u tabeli 1. Iako je u nekim periodima broj sprovedenih akcija manji, to ne znači da je opao i ukupan iznos davanja izražen novčano. Tako se u 2017. godini beleži porast količine darovanog novca i prosečne donacije i vrlo mali pad broja akcija u odnosu na 2016. godinu (ukupno 3.042 različite akcije prikupljanja novca i/ili robe za opšte dobro, odnosno preko 27 miliona evra u 2017. godini, za 27% više nego u 2016., iako je zabeležen manji broj sprovedenih akcija) (Catalyst Balkan, 2018). U 2018. godini broj sprovedenih akcija je i dalje u padu (ukupno 2.773), ali je iznos datih sredstava ostao na jednakom nivou kao i prethodne godine (Catalyst Balkans, 2019). Akcije se u najvećem broju sprovode u regionu Beograda i ovaj deo Srbije je kontinuirano na prvom mestu po broju akcija (oko 30% od ukupnog broja akcija), dok je najmanji procenat akcija u Južnoj i Istočnoj Srbiji (oko 16%). (Catalyst Balkans, 2018).

Tabela 1. Komparativni prikaz prosečnog broja mesečnih akcija

Godina	Prosečan broj akcija mesečno
2015.	268
2016.	272
2017.	254
2018.	231

Izvor: Catalyst Balkans

U poređenju sa ostalim zemljama u regionu, na osnovu podataka prikazanih u tabeli 2, primetna je razlika u broju sprovedelih akcija, ali i u iznosu prikupljenih sredstava u ovim akcijama. Prema ovim pokazateljima, Srbija je na prvom mestu, dok je u Makedoniji znatno niži nivo filantropskih davanja. Iako je broj sprovedenih filantropskih akcija u Hrvatskoj neznatno niži u odnosu na Srbiju, razlika u prikupljenim sredstvima je značajna.

Tabela 2. Komparativni prikaz filantropskih akcija u regionu u 2017. godini

Zemlja	Broj akcija	Prikupljena sredstva (u milionima €)
Srbija	3.042	27,1
Hrvatska	2.892	8,9
Bosna i Hercegovina	1.577	5,9
Crna Gora	970	6,4
Makedonija	671	2

Izvor: Catalyst Balkans

Svest stanovništva o potrebi za filantropijom, kao i poznavanje ovog koncepta postepeno se povećava, iako većina građana Srbije još uvek ne shvata u celini njegovu suštinu i značaj. Nezadovoljavajući nivo svesti o potrebi za društveno odgovornim inicijativama ispoljavaju i menadžeri preduzeća (prema mišljenju velikog broja menadžera preduzeća u Srbiji, o društvenim problemima treba da brine država), tako da u velikoj meri ne uključuju u ovaj koncept u svoje poslovanje. Čak i menadžeri koji filantropske aktivnosti smatraju bitnim za svoje preduzeće, uglavnom ih sprovode kroz različite oblike jednokratne finansijske pomoći (sponzorisanje kulturnih, sportskih i drugih neprofitnih manifestacija i događaja, doniranje novca ili opreme bolnicama ili humanitarnim organizacijama i sl.), jer je prema mišljenju menadžera većine preduzeća ovaj oblik filantropskog angažovanja, kroz donacije, najvidljiviji oblik od koga preduzeće ima koristi (Mazurkiewicz, 2006). Korporativna filantropija se najčešće posmatra od strane menadžmenta kao marketinški alat i koristi se kao oblik propagante koji može uticati na izgradnju dobre reputacije preduzeća. Kako se uglavnom ne pridaje strateški značaj društveno odgovornom poslovanju uopšte, mali broj kompanija u Srbiji zapošljava menadžera koji se bavi društveno odgovornim inicijativama, u većini slučajeva se ovaj posao prepušta drugim službama ili direktorima fondacija. Takođe, rezultate ostvarene putem ovih inicijativa preduzeća

ZNAČAJ KORPORATIVNE FILANTROPIJE ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

uglavnom ne unose u svoje izveštaje, umesto toga, prenose ih javnosti putem medija ili web sajtova (Marinović & Damjanović, 2009).

Mišljenje da je poslovni sektor nedovoljno uključen u davanja za opšte dobro, vlada u većini kompanija. Zbog toga što mnoga preduzeća još uvek nemaju razvijenu svest o prednostima društveno odgovornih praksi i smatraju ih nekorisnim i nepraktičnim, neophodno je raditi na podizanju svesti u poslovnom sektoru, javnosti i vladinim i nevladinim organizacijama, podsticati međusobnu saradnju i bolje razumevanje prednosti koje korporativna filantropija i društveno odgovorno poslovanje generalno, donosi društvu kao celini.

Jedna od prepreka kompanijama da se više uključe u sprovođenje filantropskih aktivnosti jeste to što građani motive kompanija za davanje prvenstveno vide u stvaranju dobre reputacije i sticanju većeg profita. Ovakav stav građana negativno utiče na njihovu spremnost za učešće u akcijama koje kompanije sprovode. Kompanije koje nisu aktivno uključene u sprovođenje akcija za opšte dobro ističu dve ključne prepreke za takvo ponašanje: lošu finansijsku situaciju i nepoverenje da će davanja otići u svrhu kojoj su namenjena. Uverenje da donirana sredstva neće biti zloupotrebljena i da će zaista uticati na popravljanje stanja u zajednici, kao i povoljnija zakonska regulativa, najviše bi motivisalo kompanije koje nemaju praksu davanja, da usmere više sredstava u filantropske aktivnosti (Catalyst Balkans, 2018).

Što se tiče filantropa iz poslovnog sektora, moguće je definisati određene karakteristike prosečne kompanije koja je aktivno uključena u sprovođenje filantropskih akcija. Kompanije se prilikom davanja sredstava najčešće odlučuju da primaoci budu različite institucije (obrazovne, zdravstvene...), a kao krajnji korisnici sredstava najčešće se javljaju osobe sa zdravstvenim problemima, priparnici određenih lokalnih zajednica i ekonomski ugroženi građani. Preduzeća koja posluju u Srbiji i angažuju se u filantropskim aktivnostima, preferiraju donacije u novcu, a tek zatim u robi, mešovite donacije (novac i roba), volontiranje i profesionalne usluge (Catalyst Balkans, 2018). Na osnovu izveštaja Evropske unije, može se zaključiti da se kod preduzeća u Srbiji najveća pažnja poklanja angažovanju u društvenoj zajednici (Ivanović-Đukić, 2011). Većina preduzeća na bazi ispitivanja potreba lokalne zajednice kreira aktivnosti i programe podrške, koji su uglavnom jednokratnog i periodičnog karaktera. Strateška saradnja se najčešće uspostavlja sa Univerzitetima i istraživačkim centrima, kroz podršku nauci i obrazovanju, ili sa lokalnom samoupravom kroz projekte u oblasti zdravstvene zaštite. Takođe, određeni broj preduzeća svoju podršku usmerava ka umetnosti, kulturi i sportu sponzorisanjem kulturnih, sportskih i obrazovnih manifestacija i sl. (Hajiyev, 2008).

Generalno gledano, iako kompanije u Srbiji kontinuirano ulažu svoja sredstva u iste oblasti iz godine u godinu, i dalje postoje ključne oblasti u kojima je potreban napredak, kao što su: saradnja među akterima, strateška ulaganja i veće učešće medija. Takođe, postoji prostor za poboljšanje pravno-fiskalnog okvira u određenim oblastima.

Zaključak

Filantropske aktivnosti nisu od istog značaja niti predstavljaju podjednake konkurentske mogućnosti za sva preduzeća. Treba izabrati relevantne partnerske organizacije i određene vrste filantropske pomoći koje će doprineti ostvarivanju važnih starteških ciljeva. Uspeh zavisi od izbora one aktivnosti koja najviše odgovara ciljevima poslovne strategije preduzeća. Kao i kod ostalih društvenih aktivnosti, najbolji se rezultati postižu ukoliko je društveni cilj u skladu sa resursima kojima preduzeće raspolaže. Treba se opredeliti za one filantropske aktivnosti koje doprinose razvoju društvene zajednice i povećavaju rezultate poslovanja.

Na osnovu analize nivoa korporativne filantropije preduzeća koja posluju u Srbiji, zaključak je da se u Srbiji filantropija i dalje prvenstveno posmatra kao humanitarnu pomoć i pomoć socijalno ugroženim grupama i pojedincima, posebno od strane građana, dok predstavnici kompanija, pridaju znatno veći značaj akcijama koje doprinose opštem razvoju zajednice. Trenutno nezadovoljavajuće stanje u korporativnoj filantropiji predstavlja posledicu ekonomske krize i apatije u društvu, ali prostor za razvoj postoji. Takođe, vlada nepoverenje prema organizacijama i fondacijama civilnog društva, posebno kada je raspolaganje prikupljenim sredstvima u pitanju, zato se predlaže da kompanije unaprede svoj rad i transparentnost, kvalitet predloženih akcija i komunikaciju sa poslovnim sektorom.

Veoma je bitno kontinuirano podizanja nivoa svesti o značaju filantropije i podsticanje filantropskih aktivnosti pomoću dijaloga, edukacije i primera uspešnih praksi. Neophodno je stimulisati kompanije da se uključe u aktivnosti za opšte dobro kroz izmenu zakonodavnog i poreskog okvira, veći angažman medija i države, podsticanje saradnje među akterima, transparentnije izveštavanje o tokovima prikupljenog novca i rezultatima podržanih akcija. Korporativna filantropija predstavlja više od trenutne reakcije na potrebe zajednice - ona predstavlja strateško ulaganje u razvoj zajednice u kojoj kompanija posluje i zasniva se na određivanju oblasti podrške koje su istovremeno prioriteta i za lokalnu zajednicu i za kompaniju.

LITERATURA

- Addarii, F. & Rattenbury, B. (2009). Povezivanje Evropljana: Razumevanje i osnaživanje civilnog društva na Zapadnom Balkanu (Connecting Europeans: Understanding and Empowering Civil Society in the Western Balkans).
- Brown, W. Helland, E. & Smith, J. (2006). Corporate philanthropic practices. *Journal of Corporate Finance*. 12 (5). 855–877.
- Catalyst Balkans. (2018). Srbija daruje 2017: Izveštaj o dobročinstvu. Beograd.
- Catalyst Balkans. (2019). Srbija daruje 2018: Izveštaj o dobročinstvu. Beograd.
- Deloitte (2013): Executive summary: The Deloitte Volunteer IMPACT Survey, Deloitte. preuzeto sa: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/us-citizenship-2013-impact-survey-skills-based-volunteerism.pdf> (pristupljeno 26.10.2019.);
- Euclid Network. (2011). Uvod u društveno odgovorno poslovanje i korporativnu filantropiju, preuzeto sa: <https://www.scribd.com/document/154079548/Uvod-u-dru%C5%A1tveno-odgovorno-poslovanje-i-korporativnu-filantropiju-Brifing-003-serb-web> pristupljeno: 24.10.2019.
- Figar, N. (2011). Upravljanje resursima preduzeća. Niš. Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Hajiyev, E. (2008). Baseline Study on Corporate Social Responsibility Practices in the Western Balkans. <http://europeandcis.undp.org/home/show/D2AA88B4-F203-1EE9-BE0B4A0E76120982> pristupljeno: 24.10.2019.
- Hewlett, S. A. (2012). Strengthen Your Workforce Through Volunteer Programs. preuzeto sa: <http://blogs.hbr.org/2012/03/strengthen-your-workforce-thro/> pristupljeno 26.10.2019.
- Ivanović Đukić, M. (2011). Podsticanje društveno odgovornog poslovanja preduzeća u Srbiji u funkciji pridruživanja Srbije EU. *Ekonomske teme*. 49 (1). 45–58.
- Kennedy, B. (2014). "When corporate cultures clash: defining company values across borders", *The Guardian*, preuzeto sa: <http://www.theguardian.com/sustainable-business/2014/sep/29/corporatesocial-responsibility-coors-molson-nike-coke> pristupljeno 26.10.2019.
- Kotler F. & Li N. (2007). Korporativna društvena odgovornost: učiniti najviše za svoju kompaniju i za izabrani društveni cilj: najbolje prakse vodećih kompanija, Hesperija: Ekonomski fakultet. Beograd.
- Krstić, B. & Ivanović-Đukić M. (2011). Povezivanje ciljeva DOP sa strategijom za povećanje konkurentnosti. U: *Nauka i svetska ekonomska kriza*, (str. 269-279). Ekonomski fakultet Niš.

- Marinović N. & Damjanović, S. (2009.). Izveštaj baze dobre prakse društveno odgovornog poslovanja: analiza i preporuke. Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva. Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza.
- Mazurkiewicz, P. (2006). Business Perspectives about Corporate Social Responsibility, Attitudes and Practice in Serbia and Montenegro, (pp. 23-58). <http://siteresources.worldbank.org/EXTDEVCOMMENG/Resources/CSRinSerbiaandMontenegro.pdf> pristupljeno: 26.10.2019.
- Milner, A., (2017), The state of European philanthropy, January 2017, Alliance magazine preuzeto sa: <https://www.alliancemagazine.org/opinion/state-european-philanthropy/> pristupljeno: 24.10.2019.
- Observatoire de la Fondation de France/CERPhi (2015) An Overview of Philanthropy in Europe, 2015.
- Porter, M. & Kramer, M. (2002). The Competitive Advantage of Corporate Philanthropy. Harvard Business Review. 80 (12). pp 56–69.
- Predić, B. & Đukić, M. (2009). Društvena odgovornost preduzeća i stejkholder menadžment, Menadžment, Vol. 51. pp. 59-65.
- Predić, B., Stefanović, S. & Ivanović-Đukić, M. (2013). Strateški pristup korporativnoj filantropiji u funkciji konkurentnosti preduzeća, Teme, Niš, januar – mart. str. 363-382.
- Unicef (2017). Društveno odgovorno poslovanje u Srbiji usmereno ka deci: primeri dobre prakse, Beograd. preuzeto sa: http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/UNICEF_izvestaj%20primeri%20dobre%20prakse%2019%2007%202016.pdf pristupljeno 25.10.2019.
- Vlada Srbije, (2008), Strategija razvoja i promocije društveno odgovornog poslovanja u Republici Srbiji za period od 2010. do 2015. godine, Službeni glasnik RS, br. 55/05;

THE IMPORTANCE OF CORPORATE PHILANTHROPY FOR THE ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *There is a growing need for voluntary involvement of businesses in solving social problems and improving the social community by providing support to vulnerable social groups in money, products or services, etc. In this way, the trust of consumers, investors, authorities, etc. is gaining. In one word, it builds a good reputation and acquires valuable social capital and at the same time contributing to economic and social development. In Serbia importance of corporate philanthropy is at a very low level, and the financial capabilities of companies are very limited, so philanthropic activities are often reduced to one-time benefits for social groups with the greatest media attention or participation in solving problems that attract most public attention, which has a minimum long-term benefits for the company and for the community. In addition, the state does not give much attention to this problem. In order to improve the competitiveness of Serbian companies and increase Serbia's opportunities for joining the European Union, much more work needs to be done to promote corporate philanthropy.*

Key words: *corporate philanthropy, social responsibility, company competitiveness, social development*

20. STANDARDIZACIJA I PRAVA INTELEKTUALNE SVOJINE

Dr Ljubinka Radosavljević, dipl. maš. Ing.¹
Grdović Tomislav, dipl.maš.ing.²

Rezime: Standardizacija i zaštita intelektualne svojina služe različitim ciljevima ali je njihovo postojanje neophodno u istom industriskom i trgovačkom okruženju. Standardizacija ima za cilj da širi tehnologiju u opštem interesu dok prava intelektualne svojine treba da obezbede zaštitu svojine. Ako se pri izradi standarda ne uzimaju u obzir prava intelektualne svojine, nestaje svaki podsticaj za razvijanje novih proizvoda i postupaka na kojima bi se razvijala buduća standardizacija

Ključne reci: standardizacija, intelektualna svojina, proizvod, nosilac prava, licenca.

Uvod

Opšte je poznato da je Standard tehnička specifikacija koja se odnosi na proizvod ili postupak koji priznaje veliki broj proizvođača i korisnika. Standard je tehnička specifikacija koju je odobrilo priznato normativno telo radi ponovljene ili kontinuirane primene.

Prava intelektualne svojine obuhvataju patente, žigove, modele i uzorke, topografije integrisanih kola, autorska prava. **Patent** je pravo koje se priznaje za pronalazak iz bilo koje oblasti tehnike, koji je nov, koji ima inventivni nivo i koji je primenljiv. Predmet pronalaska koji se štiti patentom može biti proizvod (pr. uređaj, supstanca, kompozicija, biološki materijal) ili postupak. **Žig** je pravo kojim se štiti znak koji u prometu služi za razlikovanje robe jednog fizičkog ili pravnog lica od iste ili slične robe, odnosno usluga drugog fizičkog ili pravnog lica. **Model** je pravo kojim se štiti novi spoljni oblik određenog industrijskog ili zanatskog proizvoda, odnosno njegovog dela. **Uzorak** je pravo kojim se štiti nova slika ili crtež koja može da se prenese na određeni industrijski ili zanatski proizvod, odnosno njegov deo. **Topografija** je pravo kojim se priznaje zaštita topografija poluprovodnih proizvoda. **Autorsko pravo** je pravo autora dela koje je originalna duhovna tvorevina autora, izražena u određenoj formi, bez obzira na njegovu umetničku, naučnu ili drugu vrednost, njegovu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja. Standardizacija u oblasti intelektualne svojine obuhvata patente, topografiju integrisanih kola i autorska prava. Ostale oblasti intelektualne svojine nisu predmet standardizovanja.

2. Inovativna aktivnost

¹ Republika Srbija, E-mail: intelpro011@yahoo.com

² Republika Srbija, E-mail: intelpro011@yahoo.com

Privredni napredak zahteva stalni protok novih ideja i proizvoda da bi se unapredio kvalitet života, bez obzira da li je inovacija jednostavno pomagalo ili sofisticirani pronalazak. Danas je postalo evidentno da inovacije i kreativnost donose konkurentnu prednost kompanijama i nacijama. Ekonomski rast država uslovljen je u velikoj meri inovacijama.

Istovremeno, mi smo svedoci kako informaciona revolucija prodire u svaki aspect privatnog i profesionalnog života. Informacije, koje su uvek bile veoma važna osnova u procesu odlučivanja, danas su postale proizvod koji ima svoju cenu na tržištu.

Intelektualno stvaralaštvo je veoma kompleksno i obuhvata širok dijapazon saznanja iz različitih oblasti. Do tih saznanja došlo se često dugogodišnjim radom pojedinaca ili čitavih timova. Dobijeni rezultati u mnogim slučajevima mogu se primenjivati praktično, a ponekad su osnova za buduće razvoje nekih budućih stvaralaca. Značaj dobijenih saznanja je često teško proceniti u datom trenutku nastanka te ih treba sačuvati i zaštititi na pravi način i u pravo vreme.

Za ocenu stanja tehnološkog stvaralaštva u jednoj zemlji i njene pozicije u odnosu na druge zemlje, relevantan je broj domaćih prijava pronalazaka u odnosu na broj stanovnika te zemlje, jer su inovacije intelektualna tvorevina vezana za čoveka. Broj stranih prijava koje se podnose u jednoj zemlji je mera njene privlačnosti za transfer tehnologije i za prodaju novih proizvoda na njenom tržištu. U tom pogledu podaci nisu ni malo ohrabrujući a pokazatelji su vrlo nepovoljni: godišnje se u Srbiji podnesi oko 200 prijava патената. Od domaćih prijava oko 85% su individualni pronalazači, oko 10% su prijave iz preduzeća a 1 do 2 % iz instituta i fakulteta.

Tehnologija i pronalasci su važan deo inovativnog procesa koji transformiše pronalasku u robu na tržištu. Ovaj postupak je veoma kompleksan i kao takav zahteva specijalizovanu profesionalnu ekspertizu i stručno znanje. Faze marketinga i komercijalizacije u procesu dolaženja do inovacija su ključne za uspeh svakog pronalaska i inovacije. Znanje i informacija (da i ne pominjemo inteligenciju), ključni su za celokupan inovacioni proces. Pronalaženje, identifikacija i korišćenje relevantnih informacija su veoma značajni za pronalazače i inovatore, pošto uspeh njihovog pronalaska na tržištu zavisi u velikoj meri od njihove sposobnosti da pribavljaju informacije.

Internet, kako je popularno poznat, nudi vanredne mogućnosti za diseminaciju i distribuciju informacija i, što je još važnije, skoro neograničeni pristup informacijama.

Ciljevi standardizacije

Cilj većine proizvođača je prodor na tržišta i konkurentnost u odnosu na druge proizvođače. U industrijama u kojima je stepen standardizacije visok, proizvođači moraju da budu svesni mogućnosti da će neka nova njihova tehnička rešenja postati osnova za standard u industriji.

Kada je proizvod ili elementi proizvoda, zaštićen kao oblik intelektualne svojine, nosilac prava prati i održava stečeno pravo kako bi sačuvao svoje mesto lidera i svoju rentabilnost na određenoj teritoriji. U industrijama sa visokim tehnologijama, najveća sredstva se ulažu u istraživački rad i razvoj. Intelektualno ulaganje mereno radnim časovima stručnjaka u razvojnim centrima je najveća vrednost troškova firme, dok su troškovi

proizvodnje izraženi u uloženim radnim časovima značajno manji. Ekonomska vrednost prava intelektualne svojine na ovim proizvodima predstavlja osnovni element za izračunavanje cene proizvoda i značajan je element kapitala društva. Najznacajniji ekonomski razlozi koji podsticu da se poslovanje firme unapređuje koriscenjem intelektualne svojine su:

- prednost nad konkurencijom,
- mogućnost tržišne ekspanzije, bez dodatnih finansijskih ulaganja, tako što se drugim firmama može ustupiti pravo korišćenja intelektualne svojine, prodajom prava,
- mogućnost proširenja tržišta.
- mogućnost obezbedenja dodatnog kapitala za sopstveni razvoj,
- osvajanje novih tržišta.

Kada proizvod dostigne izvestan stepen prodora na tržište, i postane standard za sebe, nosilac prava može da prihvati da se ovaj standard ozvaniči. U tom slučaju tehnologija koju je usavršio postaje trajno ozvaničena. Ovi uslovi mogu da obuhvate plaćanje licencnih naknada za korišćenje i ustupanje licenci kao prava intelektualne svojine za određene teritorije. Nosilac prava, koji dobrovoljno, ustupi svoju tehnologiju kako bi se ona pretvorila u standard verovatno će iz toga izvući dugoročniju korist jer će se deo tržišta za prava za koja prima licencne naknade povećati. Postojeće mogućnost da nosilac prava dugoročnije postigne i drugi cilj tj. da tehnologija koju je usavršio postane svetski standard, što obezbeđuje značajnu reklamu.

Cilj standardizacije sastoji se u tome da za društvo stvore ekonomske prednosti koje će proisteći iz ponude i potražnje i povećane konkurencije na tržištima. Standardizacija teži da smanji troškove dobavljača i kupaca robe i usluga i da poveća prepoznatljivost na tržištu. Istovremeno kupci uživaju iste garancije u pogledu efikasnosti proizvoda ili usluga na osnovu prihvaćenih kriterijuma kvaliteta. Kupcima i korisnicima postojanje priznatog standarda garantuje, ne samo uzajamnu operativnost, već i izvestan stepen kvaliteta, bezbednost i usklađenost sa tehničkim propisima. Tehničko rešenje koje je postalo standard, teži da se održi duže nego što bi se moglo održati na tržištu u uslovima slobodne konkurencije. Iz navedenog proizilazi da proces standardizacije može da ima posledicu odlaganja tehnološke inovacije u nekim oblastima.

Principi u oblasti intelektualne svojine koje primenjuju nacionalni i međunarodni organi za standardizaciju

Evropski komitet za standardizaciju u okviru metodologije za izradu međunarodnih standarda primenjuje sledeće principe:

1. Ako se predlog prihvata iz tehničkih razloga, predlagač treba da zatraži od svakog poznatog vlasnika patenta da izjavi da će biti spreman da pregovara o patentnim licencama i sličnim pravima svojine, pod razumnim uslovima. Izjava vlasnika patenta treba da bude registrovana, u dosijeima glavnog Sekretarijata ISO ili glavnog Biroa CEI, i treba se na njega pozvati u odgovarajućem Međunarodnom standardu. Ako vlasnik patenta ne potpiše takvu izjavu, komitet uključuje patentirani element samo ako to odobri Savet ISO ili CEI.
2. Ako se, posle objave Međunarodnog standarda, pokaže da se licence koje se odnose na patent ili slična prava svojine ne mogu dobiti pod razumnim uslovima, Međunarodni standard treba da se vrati stručnom odboru na preispitivanje.

Efekti prava intelektualne svojine

Intelektualna svojina se u suštini uvek odnosi na neko znanje. To i takvo znanje je danas *par excellence* roba u prometu a posebno u međunarodnom prometu, za razliku od svih ostalih roba i usluga, beleži exponencijalni rast. S obzirom na svoj sadržaj, ta roba ima određene specifične karakteristike jer se ta roba ne troši, već naprotiv dobija na vrednosti. Neko tehnološko znanje se svakako može materijalizovati u odgovarajućoj tehnološkoj dokumentaciji, proizvodima, uređajima i sl. ali ta materijalizacija nije neophodna da bi znanje kao takvo postojalo. Upravo **know-how** predstavlja tipičnu kategoriju intelektualne svojine koja ne zahteva određenu materijalizaciju da bi znanje kao takvo imalo vrednost i da bi kao vrednost bilo priznato.

Zaštita industrijske svojine u Srbiji ima tradiciju dugu preko 110 godina, tačnije od 1920. godine. Srbija, ekonomski nerazvijena, je 1883. god bila jedna od 11 država potpisnica konvencije o zaštiti industrijske svojine, Zaključene u Parizu (tzv. Pariska konvencija), kojom je osnovana Unija za zastitu industrijske svojine (Pariska unija). Medjutim Kraljevina Srbija je i pre toga bilateralnim trgovinskim ugovorima bila povezana sa Austrougarskom, Velikom Britanijom, SAD, Grčkom. Nemačkom i Francuskom. Prvi zakoni 1920. god. u ovoj oblasti bili su Zakon o zaštiti mustara i modela i Zakon o zaštiti fabričkih i trgovinskih žigova.

Priprema da se Srbija uključi u Svetsku trgovinsku organizaciju, je potreba nasih preduzeca da se na pravi način ukljuce u tokove medjunarodne proizvodnje i trgovine, kao i proces svojinske transformacije. Ovo pre svega od rukovodilaca i stručnog kadra zahteva informisanost i osnovnu edukovanost iz oblasti intelektualne svojine a naročito industrijske svojine. Osnovno je znati kako se ostvaruje zaštita i kakva prava obezbeđuju elementi industrijske svojine: patent, žig, model, geografska oznaka porekla? Kako se ostvaruje prenos prava? Šta sve treba znati pre ulaska u transfer tehnologije? Kakve su mogućnosti za ostvarenje medjunarodne zaštite?

Neophodno je tačno odrediti koje su radnje dozvoljene ili zabranjene u oblasti prava intelektualne svojine. U slučaju proizvoda ili postupka koji uključuje patentom zaštićen

pronalazak, deo ovako zaštićenog proizvoda ili postupka ne može se koristiti bez dozvole nosioca prava, čak i ako se poštuju ideje i principi na kojima se on zasniva. Takođe, nikakva pisana uputstva, kao što su tehničke specifikacije ili opisi patenata, ne mogu se koristiti bez dozvole nosioca prava.

U slučaju kada je proizvod pokriven autorskim pravom, zaštićen element proizvoda ne može se koristiti bez dozvole, ali se može proučiti a ideje i principi proistekli iz studije mogu se koristiti za stvaranje novog proizvoda čija funkcija će biti slična, pod uslovom da se delo koji je predmet autorskog prava ne reprodukuje.

Opšti principi koji se primenjuju na sve oblike zaštite intelektualne svojine su:

- treća lica mogu da koriste ili da podražavaju predmet intelektualne svojine samo uz dozvolu nosioca prava (u zavisnosti od dogovora ova dozvola se može platiti nosiocu prava),
- korišćenje prava intelektualne svojine ograničeno je obimom zaštite, vremenski i teritorijalno,
- zloupotreba prava intelektualne svojine, ustanovljene u predhodnom stavu, podpada pod udar zabrane i nadoknade nastale štete.

Zaključak

Prava intelektualne svojine su isključiva prava svojine, i samo u specifičnim i veoma ograničenim slučajevima propisanim u nacionalnim zakonodavstvima i međunarodnim konvencijama, ona mogu biti stavljena na raspolaganje trećim licima preko obaveznih licenci.

Evropski organi za standardizaciju bi trebalo:

- 1) da učine sve da se identifikuju nosioci svakog prava intelektualne svojine kroz istraživački rad, objavu informacija, organizovanje javnih anketa, pre usvajanja standarda;
- 2) da se rad nastavi samo ako sva poznata prava intelektualne svojine mogu da budu predmet licenci;
- 3) da se odobre pravedni uslovi nosiocima prava intelektualne svojine u odnosu na arbitražne mehanizme vezane za stopu licencnih naknada.

LITERATURA:

Saopštenje komisije Evropske zajednice, Brisel

STANDARDIZATION AND INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

Abstract: *Standardization and protection of intellectual property serve different purposes, but their existence is necessary in the same industrial and commercial environment. Standardization aims to disseminate technology in the general interest while intellectual property rights should ensure the protection of property. Unless intellectual property rights are taken into account in the development of standards, any impetus for developing new products and practices that would develop future standardization will disappear.*

Key words: *standardization, intellectual property, product, right holder, license.*

21. TURISTIČKI PROIZVOD GRADA LESKOVCA – STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA

PhD, Jelena J. Stanković¹,
MSc, Ivana Marjanović²

Rezime: Leskovac, kao najveći grad u Jablaničkom okrugu, predstavlja regionalni, kulturni i obrazovni centar istog. U cilju jačanja njegove turističke ponude i propulzivnog razvoja turizma, kao visoko produktivne delatnosti u Leskovcu, biće izvršena analiza postojeće turističke ponude grada. Deskriptivnom i SWOT analizom biće identifikovane strateške prednosti, ali i strateški nedostaci za razvoj turizma, u cilju njihovog prevazilaženja. Premda je turistička potrošnja osnova za razumevanje ekonomskih uticaja turizma, biće analiziran i rad preduzeća u oblasti turizma i ugostiteljstva u cilju identifikovanja tendencija u ovoj oblasti u poslednjim godinama.

Ključne reči: Grad Leskovac, turistički proizvod, SWOT analiza, turistički potencijal.

Uvod

Turizam je jedna od glavnih industrija u svetu. Vođeni relativno jakim globalnom ekonomijom, rastućom srednjom klasom u ekonomijama u razvoju, tehnološkim napretkom, novim poslovnim modelima, pristupačnim troškovima putovanja i olakšicama za izdavanje viza, međunarodni turistički dolasci su u 2018. godini porasli za 5%, dostigavši cifru od 1,4 milijarde (UNWTO, 2019). Istovremeno, prihodi od izvoza ostvareni od turizma porasli su na 1,7 biliona dolara. To čini sektor turizma istinskom globalnom silom za ekonomski rast i razvoj, putem otvaranja novih i boljih radnih mesta i pospešivanjem inovacija i preduzetništva. Ukratko, turizam pomaže izgradnju boljeg života miliona pojedinaca i transformiše čitave zajednice. Iako su ranije bile uglavnom isključene iz najvećeg svetskog turističkog protoka, zemlje u razvoju postale su glavno područje rasta turizma. Broj međunarodnih posetilaca u zemljama u razvoju se više nego udvostručio u poslednjih 15 godina i skoro učetvorostučio u poslednjih 25 godina (Goffi et al., 2019). Turizam predstavlja privrednu granu koja pruža osnovu za ekonomski rast i razvoj svetske ekonomije, a naročito zemalja u razvoju. Postoje dokazi da turizam doprinosi povećanju zaposlenosti i poboljšanju ekonomije kako na nacionalnom, tako i na regionalnom nivou (Ullah et al., 2010).

Turizam je skup aktivnosti, usluga i industrija koji pružaju iskustvo putovanja, uključujući prevoz, smeštaj, objekte za jelo i piće, maloprodajne prodavnice i druge

¹ Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija; jelena.stankovic@eknfak.ni.ac.rs

² Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija; ivana.veselinovic@eknfak.ni.ac.rs

ugostiteljske usluge za pojedince ili grupe koji putuju izvan kuće (Tugberk, 2010). Da bi se ostvarile sve prednosti koje turizam nosi, određena destinacija mora da poseduje turistički potencijal i da nudi kompletan turistički proizvod. Glavni razlog za ocenu turističkog proizvoda određene destinacije jeste potencijalni turistički prihod koji bi se mogao ostvariti. Imajući u vidu da budžet jednog grada može biti ograničen, neophodno je adekvatno oceniti potencijal regionalnih turističkih resursa kako bi se pomoglo lokalnoj vlasti da donese optimalne odluke o alociranju resursa sa ciljem ostvarenja održivog razvoja turizma (Kuo & Vu, 2013). Sa druge strane, turistički potencijal je sposobnost određene lokacije da privuče i ugosti turiste (Puška et al., 2019). Turistički potencijal predstavlja sveukupnost resursa kojima raspolaže zajednica ili mesto koji bi mogli da budu transformisani i razvijeni u turističke atrakcije ili finalne proizvode (Bassey, 2015). Ipak, prilikom razmatranja turističkog potencijala ne treba se voditi isključivo perspektivom zasnovanom na resursima, već treba razmotriti i relevantne operativne faktore koji su važni dodaci za turistički potencijal, poput potreba turista u pogledu objekata, usluga i infrastrukture da bi atrakcije bile spremne za posetioce. Dakle, turistički potencijal može se definisati kao ukupnost prirodne, kulturne, istorijske i društveno-ekonomske organizacije turističkih aktivnosti na određenom području (Shohan et al., 2012). Ukupna turistička atraktivnost određene destinacije zavisi od odnosa između postojećih resursa (prirodnih, kulturnih, istorijskih itd.) i opažene vrednosti takvih resursa (Formica, 2000). Pored atraktivnosti određene destinacije, neophodno je da ona nudi kompletan (integrisani) turistički proizvod. Turistički proizvod predstavlja zbir različitih pogodnosti, dobara i usluga koje služe zadovoljavanju potreba turista za vreme njihovog putovanja i boravka u konkretnim turističkim destinacijama. U skladu sa tim, integrisani turistički proizvod predstavljao bi spoj sledećih elemenata (Popesku, 2013):

- Atraktivnost destinacije – obuhvata prirodne i društvene pogodnosti u okviru destinacije i bitno utiče na konkretan izbor destinacije;
- Uslovi za boravak i usluge u destinaciji – obuhvataju objekte za smeštaj i ishranu, kao i sve ostale pogodnosti, koje omogućavaju turistima boravak u destinaciji (lokalni transport, sportske aktivnosti, trgovina i ostale usluge);
- Pristupačnost destinacije – podrazumeva udaljenost destinacije u odnosu na emotivna tržišta i izražava se troškovima, brzinom i udobnošću dolaska do odredišta (infrastruktura, oprema, operativni faktori i državna regulativa u oblasti saobraćaja).

Iskustvo koje turista stiće u određenoj destinaciji predstavlja glavno iskustvo u turizmu i definiše konkurentnost određene turističke destinacije. Cilj turističkog putovanja za svakog učesnika je postizanje željenih iskustava, odnosno osećanja izazvanih onim što je turista video i doživeo na destinaciji (Podovac & Tončev, 2015). Turisti doživljavaju destinaciju kao jedinstvenu celinu, koja nudi integrisano iskustvo i proizvod, koji je zapravo sačinjen od proizvoda i resursa pojedinačnih aktera, čiji uspeh zavisi od efikasne koordinacije i povezivanja resursa (Haugland et al., 2011). Konkurentnost turističkih destinacija je povezana sa sposobnošću da se turisti obezbedi veće zadovoljstvo u odnosu na konkurentne destinacije (Popesku & Pavlović, 2013). Imajući u vidu definiciju turističkog proizvoda, kreiranje integrisanog turističkog proizvoda je osnova konkurentnosti turističkog mesta. Razvoj inovativnih turističkih proizvoda, koji uzimaju u obzir specifične potrebe datih tržišnih segmenta i koji pružaju jedinstveno turističko iskustvo, može značajno povećati

TURISTIČKI PROIZVOD GRADA LESKOVCA – STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA

konkurentnost destinacija (Podovac & Tončev, 2015). Naravno, ovakva definicija turističkog proizvoda otvara pitanje koordinacije i saradnje između lokalnih preduzeća, koja obezbeđuju pojedinačne elemente turističkog proizvoda (Andergassen et al., 2013).

Analiza turističke ponude Grada Leskovca

Leskovac je privredni i kulturni centar Jablaničkog okruga. Smešten je u Leskovačkoj kotlini, na obalama reke Veternice, ispod brda Hisar. Prema popisu iz 2011. godine grad ima 60.288 stanovnika. Leskovačka kotlina predstavlja veoma važnu komunikacijsku tačku na prostoru centralnog Balkana i u njoj su koncentrisana prirodna bogatstva u vidu reka i plodne zemlje zbog čega su prve naseobine u ovim krajevima nastale još u praistorijsko doba. Grad Leskovac ima razvijenu drumsku i železničku infrastrukturu, koja u kombinaciji sa dobrim turističko-geografskim položajem i saobraćajnom povezanošću privlači turiste i omogućava im pristup turističkoj ponudi. Često se kao glavna motivacija za turistička putovanja navodi rekreacija ali i mogućnost da turisti iskoristite boravak u određenoj regiji da posete istorijska i arheološka nalazišta, muzeje, posete festivali i kulturne događaje itd. Imajući u vidu povećano interesovanje za umetničkim turističkim sadržajima, kulturno nasleđe postaje važan turistički resurs, povećavajući turistički potencijal područja (Stratan et al., 2015). Ostvarenje kulturnih turističkih potreba vrši se turističkim kretanjima ljudi izvan mesta stalnog boravka, radi upoznavanja i doživljavanja antropogenih vrednosti, kakve su spomenici, etnografsko nasleđe, folklor, ostvarenje dramske i operске umetnosti, izložbe i manifestacije od interesa za sociologiju, istoriju umetnosti, etnografiju i organizaciju turizma (Milenković, 2018). Kulturne znamenitosti, atrakcije i događaji predstavljaju važnu motivaciju za putovanja. Nacionalno kulturno nasleđe je do sada dobilo najviše pažnje, ali ni prirodni resursi ne smeju biti zanemareni. Kulturni turizam doživljava ekspanziju, što je posledica povećanja obrazovnog nivoa stanovništva. Kulturni turista ima specifične interese, viši stepen obrazovanja, starije je dobi, troši više, ostaje duže u destinaciji i aktivniji je od prosečnog turista (Milenković, 2018). Leskovac i okolina bogati su istorijskim nasleđem i spomenicima kulture iz dalje i bliže prošlosti, što predstavlja jednu od strateških prednosti turističke ponude grada.

Međutim, da bi se adekvatno izvršila analiza razvijenosti turizma određene destinacije kao i perspektive daljeg razvoja turizma, neophodno je izvršiti procenu turističkog potencijala destinacije (Murphy & Murphy, 2004). Postoje različiti načini za analiziranje turističkog potencijala destinacije, pri čemu turistički planeri imaju tendenciju da koriste direktan pristup za procenu turističkih resursa na datom mestu, odnosno *SWOT* analizu kao i deskriptivnu statistiku radi ocene trenutnog stanja.

SWOT analiza

SWOT analiza predstavlja analizu snaga, slabosti, prilika i pretnji identifikovanih prilikom analize potencijala razvoja određene oblasti. Može se sprovesti na različitim nivoima (nacionalnom, regionalnom i lokalnom) da bi se dobila holističko razumevanje potencijala destinacije (Collins-Kreiner & Wall, 2007). *SWOT* pristup analizi je povoljan jer omogućava prepoznavanje snaga i slabosti i ispitivanje mogućnosti i pretnji, što predstavlja ključne faktore za turizam i razvoj na određenoj destinaciji. Snage i slabosti su unutrašnji faktori mesta ili lokacije koji se procenjuju, a prilike i pretnje su spoljni ili kontekstualni faktori (Lavhead et al., 1992). Snage i prilike predstavljaju vrednosti i privlačnost mesta koje

je predmet procene, a slabosti i pretnje odnose se na ograničenja za razvoj turizma. U cilju ocene turističkog potencijala neophodno je analizirati tri oblasti: infrastrukturu i saobraćaj, turističku infrastrukturu i resurse, i ljudske resurse i tržište rada.

Tabela 1. Infrastruktura i saobraćaj

Prednosti	Slabosti
Dobar saobraćajno-geografski položaj Razvijena telekomunikaciona mreža Rekonstruisan veći deo putnih pravaca Dobra veza sa glavnim železničkim pravcima	Zastareli autobuski vozni park Neadekvatno sprovođenje zakona i kaznenih mera u zaštiti životne sredine Nedovoljan broj parking prostora
Šanse	Opasnosti
Velika zainteresovanost i ulaganja gradske vlasti u cilju rekonstrukcije postojeće i izgradnje nove infrastrukture Postojanje organizacija sa ciljem ulaganja i realizacije projekata iz oblasti izgradnje infrastrukture	Nepoštovanje standarda u kvalitetu usluga Nedostatak sredstava za osavremenjavanje infrastrukture Problem nedozvoljene gradnje u gradskim i prigradskim područjima Neusklađenost standarda sa standardima EU

Izvor: Avramović, 2008

Tabela 2. Turistička infrastruktura i resursi

Prednosti	Slabosti
Srdačnost i otvorenost stanovnika grada Marketing orijentacija i zainteresovanost gradskih vlasti za unapređenje turizma u gradu Rastuća ponuda dodatnih sadržaja u vezi sa pozicioniranjem grada kao kulturnog, manifestacionog i sportskog centra Značajno kulturno-istorijsko nasleđe grada i okoline Veliki broj ugostiteljskih objekata i bogata gastronomska ponuda Netaknuta priroda i bogatstvo seoskog područja u okolini	Nedovoljna zaštita i održavanje resursa Neproporcionalan broj ležajeva u hotelima u odnosu na veličinu grada i njegovu ponudu Većina manifestacija je neadekvatno promovisana Nedovoljna ulaganje u prezentaciju grada i njegove turističke vrednosti Nedostatak smeštajnih kapaciteta sa višim kvalitetom usluga
Šanse	Opasnosti
Podsticanje razvoja turizma od strane države Primene novina u turističkom poslovanju Adaptacija hotelskih i restoranskih kapaciteta Dobri uslovi za razvoj manifestacionog, sajamskog, industrijskog i seoskog turizma Ekološki čista okolina stvara uslove za proizvodnju organske hrane	Sporo menjanje loše slike grada i identifikacija grada kao industrijskog centra Nedefinisanje konkretne turističke ponude grada Jaka regionalna konkurencija ostalih turističkih destinacija Nastavak sporog odvijanja privatizacionog procesa

Izvor: Avramović, 2008

TURISTIČKI PROIZVOD GRADA LESKOVCA – STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA

Tabela 3. Ljudski resursi i tržište rada

Prednosti	Slabosti
Pozitivan stav građana prema razvoju turizma Duga tradicija obrazovanja kadrova turističko-ugostiteljskih profila Postojanje specijalizovanih smerova na visokoškolskim ustanova u gradu (smer Turizam i ugostiteljstvo na Visokoj poslovnoj školi strukovnih studija u Leskovcu) Zainteresovanost za razvoj seoskog turizma	Nedovoljan broj školovanog i edukovanog kadra Smanjena motivacija zbog loših uslova rada uzrokuje neljubaznost ugostiteljskih i turističkih radnika Nedovoljna informisanost o ekonomski pozitivnim efektima koje razvoj turizma nosi sa sobom Nedostatak kreativnosti i entuzijazma u osmišljavanju i organizovanju turističkih atrakcija i animaciji gostiju Iseljavanje mladih u urbane sredine i inostranstvo
Šanse	Opasnosti
Ulaganja namenjena edukaciji stanovništva i promociji u oblasti etno-turizma Dostupnost informacija preko interneta Saradnje sa gradovima u domenu razmene iskustva u školovanju kadrova u turizmu i srodnim granama	Nedostajanje turističke tradicije otežava konkretizovanje turističke ponude Usluge na relativno niskom nivou i nekoordinirana saradnja turističkih subjekta Usporeni rast produktivnosti Nedostatak dostupnih i obučanih ljudskih resursa za nove turističke atrakcije i objekte koji bi omogućili rast.

Izvor: Avramović, 2008

Deskriptivna analiza

Ovaj pristup karakteriše predstavljanje nasleđa i resursa neophodnih za razvoj turizma. Deskriptivna analiza podrazumeva opis glavnih nasleđa, prezentaciju kulturno-istorijskih spomenika, pregled manifestacija i kulturnih dešavanja na određenoj destinaciji, pregled ponude ugostiteljskih objekata, što u konačnom dovodi do mnogih predloga za povećanje privlačnosti grada. U cilju utvrđivanja da li grad ima turistički potencijal potrebno je analizirati glavne atrakcije u pogledu prirodne baštine, kao i opipljive i nematerijalne kulturne baštine (Yan et al., 2017). Razvoj turizma jednog grada ili regije moguć je samo ako se realno i detaljno sagledaju sve prednosti, da bi se iskoristile, kao i nedostaci, da bi se prevazišli.

Leskovac poseduje veliki broj umetničkih turističkih vrednosti: Arheološki lokalitet Hisar, lokalitet Gradac, rimska nekropola u selu Mala Kopašnica, Šop Đokićeva kuća, Skobaljić grad, crkva Prepodobnomučenice Paraskeve u Rudaru, Jašunjski manastiri na obroncima Babičke gore, Crkva Odžaklija posvećena Rođenju Presvete Bogorodice, Crkva Svetih apostola Petra i Pavla, Svetoilijska crkva na južnoj kosi brda Hisara, Saborna crkva Svete Trojice, Crkva Svetog Jovana Krstitelja na levoj obali Vučjanke, Babička crkva, Kozarski manastir, Manastir Čukljenik, Crkva Svete Petke u Kumarevu, Manastir Crkovnica, Oraovački manastir i drugi. Od posebnog je značaja Hidroelektrana „Vučje“ izgrađena 1903. godine, kao druga u Srbiji, dve godine nakon izgradnje prve, kod Užica, i četiri godine nakon izgradnje hidroelektrane na Nijagari. Od tada bez prekida proizvodi električnu energiju. Sagrađena je od kamena i čini jedinstveni sklad sa prirodom koja je okružuje. Struja proizvedena ovde bila je namenjena tekstilnoj industriji u Leskovcu. Institut inženjera

elektrotehnike i elektronike uvrstio je 2005. godine hidroelektranu „Vučje“ u listu „Milestone“, svetsku baštinu koju čine objekti, pronalasci i dostignuća od opšteg značaja za razvoj i istoriju elektrotehnike i na taj način je svrstana u mali broj objekata (ukupno 65) te vrste u svetu (Milenković, 2018). Takođe, jedno od impozantnih zdanja jeste i Leskovački kulturni centar osnovan je 1981. godine. Nalazi se u delu centralne ulice poznatom kao Široka čaršija. Zgrada Leskovačkog kulturnog centra, u prošlosti poznata kao palata „Kaloderma“, podignuta je 1927. godine, kao upravna i proizvodna zgrada Fabrike sapuna, parfimerije i kozmetike „Kaloderma“. Nakon Drugog svetskog rata ovde se nalazila fabrika „Nevena“. Zgrada je zakonom zaštićena. Pored toga, može se obići i spomenik Kostu Stamenkoviću koji se nalazi u centralnom gradskom parku i spomenik Neznamom junaku na Hisaru. Spomenici iz Prvog svetskog rata i Spomenici narodnooslobodilačkog rata i revolucije nalaze se širom grada i okoline u vidu belih mermernih ploča (Milenković, 2018). U centralnom gradskom parku 2011. godine podignut je spomenik Tomi Zdravkoviću, velikom boemu leskovačkog kraja.

Od manifestacija treba svakako spomenuti Roštiljijadu, kao najpoznatije dešavanje u Leskovcu. Svakog septembra već trideset godina za redom, Leskovac postaje svetska prestonica roštilja koja za sedam dana okupi veliki broj turista, gde pored gostiju iz čitave Srbije, iz godine u godinu sve je više stranih turista, mahom iz susedne Bugarske i Makedonije, ali i iz Grčke, Austrije, Rumunije. Pored Roštiljijade, u Leskovcu se organizuje i veliki broj drugih manifestacija, poput Leskovačkih letnjih festivala koji objedinjuju nekoliko umetničkih oblasti (Festival klupskih i uličnih muzičara, Festival uličnog teatra, Festival dečijeg stvaralaštva, Festival bubnjara DRUM DUM FEST, Festival tradicionalne umetnosti, Vidovdanske večeri, Modafest) i Karnevala Leskovca gde se u okviru ove manifestacije održava nekoliko turističko-zabavnih manifestacija: Dečiji karneval, Pet karneval, Karneval trećeg doba, Festival vatre, veliki maskenbal i Veliki međunarodni karneval.

Pregled poslovanja pravnih lica iz delatnosti ugostiteljstva i turizma

Dalja analiza turističkog potencijala Leskovca izvršena je na osnovu podataka Agencije za privredne registre. Analizirane su tri oblasti delatnosti: Oblast delatnosti smeštaja, oblast delatnosti pripreme i posluživanja hrane i pića, i oblast delatnosti putničkih agencija, tur-operatora, usluga operatora, usluga rezervacije i prateće aktivnosti. U cilju analize poslovanja utvrđeni su bazni i lančani indeksi na osnovu podataka iz redovnih godišnjih finansijskih izveštaja za četvorogodišnji period, od 2014. do 2017. godine.

TURISTIČKI PROIZVOD GRADA LESKOVCA – STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA

Tabela 4. Oblast delatnosti smeštaja

	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks
	2015	2015	2016	2016	2017	2017
Broj preduzeća	85.71	85.71	114.29	133.33	142.86	125.00
Ukupna aktiva	102.10	102.10	83.92	82.19	100.13	119.31
Poslovni prihodi	98.52	98.52	206.98	210.09	213.29	103.05
Troškovi zarada, naknada zarada i ostali lični rashodi	105.75	105.75	113.55	107.38	135.11	118.98
Neto dobitak	107.09	107.09	160.86	150.20	104.78	65.14
Prosečan broj zaposlenih	100.00	100.00	113.51	113.51	133.33	117.46

Izvor: Proračun autora

U okviru oblasti delatnosti smeštaja primetan je porast ukupnog broja pravnih lica, ukupne aktive, poslovnih prihoda, troškova zarada, naknada zarada i ostalih ličnih rashoda, kao i porast broja zaposlenih, ali i smanjenje neto dobitka. Navedene tendencije ukazuju na smanjenje rentabilnosti poslovanja privrednih subjekata u okviru delatnosti smeštaja u Gradu Leskovcu.

Tabela 5. Oblast delatnosti pripreme i posluživanja hrane i pića

	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks
	2015	2015	2016	2016	2017	2017
Broj preduzeća	96.55	96.55	89.66	92.86	86.21	96.15
Ukupna aktiva	152.96	152.96	173.70	113.56	180.34	103.82
Poslovni prihodi	182.81	182.81	187.09	102.34	219.27	117.21
Troškovi zarada, naknada zarada i ostali lični rashodi	192.27	192.27	189.78	98.70	223.00	117.51
Neto dobitak	386.35	386.35	203.38	52.64	345.22	169.74
Prosečan broj zaposlenih	148.17	148.17	155.49	104.94	165.85	106.67

Izvor: Proračun autora

U okviru oblasti delatnosti pripreme i posluživanja hrane i pića primetan je porast ukupne aktive, poslovnih prihoda, troškova zarada, naknada zarada i ostalih ličnih rashoda, kao i porast broja zaposlenih i neto dobitka. Jedino smanjenje u odnosu na 2014 godinu pokazuje ukupan broj pravnih lica. Za razliku od delatnosti smeštaja, oblast delatnosti pripreme i posluživanja hrane i pića ima tendenciju povećanja rentabilnosti.

Tabela 6. Oblast delatnosti putničkih agencija, tur-operatora, usluga operatora, usluga rezervacije i prateće aktivnosti

	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks	Bazni indeks (2014=100)	Lančani indeks
	2015	2015	2016	2016	2017	2017
Broj preduzeća	100.00	100.00	96.55	96.55	89.66	92.86
Ukupna aktiva	102.03	102.03	116.69	114.37	108.82	93.26
Poslovni prihodi	83.40	83.40	107.68	129.12	110.45	102.57
Troškovi zarada, naknada zarada i ostali lični rashodi	158.82	158.82	141.94	89.37	123.01	86.66
Neto dobitak	177.49	177.49	94.12	53.03	128.19	136.19
Prosečan broj zaposlenih	110.87	110.87	76.09	68.63	86.96	114.29

Izvor: Proračun autora

U okviru oblasti delatnosti putničkih agencija, tur-operatora, usluga operatora, usluga rezervacije i prateće aktivnosti primetan je porast poslovnih prihoda, neto dobitka i prosečnog broja zaposlenih, dok je kod ostalih kategorija zabeleženo smanjenje u poređenju sa 2014. godinom. Dakle, oblast delatnosti putničkih agencija, tur-operatora, usluga operatora, usluga rezervacije i prateće aktivnosti, sa jedne strane ima tendenciju povećanja rentabilnosti, dok je sa druge strane primetno smanjenje troškova zarada, naknada zarada i ostalih ličnih rashoda čime se može zaključiti da je došlo da pada prosečne zarade u ovoj delatnosti.

Zaključak

Grad Leskovac poseduje brojne strateške prednosti na bazi kojih bi se mogao razviti adekvatni turistički proizvod što bi dovelo do povećanja broja turista i brojnih povoljnih efekata po ekonomiju grada i stanovništvo. Budući da Leskovac već zaostaje za nekim gradovima u Srbiji, koji su formirali i ponudili integrisan turistički proizvod, dalji pravac razvoja turizma u Leskovcu trebao bi biti usmeren ka isticanju identifikovanih prednosti. Treba razviti nove i unaprediti postojeće oblike turizma. Grad kao regionalni centar ima izuzetne perspektive za razvoj sajamskog, poslovnog i tranzitnog turizma. Brojna sela smeštena u jablaničkom okrugu pogoduju razvoju seoskog turizma. Takođe, Leskovac je postao izuzetno popularan zbog manifestacije Roštiljijada, te treba razmisliti o daljoj promociji i popularizaciji ove manifestacije i van granica naše zemlje, čime bi došlo do značajnog povećanja deviznih priliva. Međutim, treba biti svestan činjenice da postojeći smeštajni kapaciteti nisu dovoljni da prime veliki broj turista koji poseti Leskovac tokom Roštiljijade, te treba adekvatno pristupiti analizi i planiranju smeštajnih kapaciteta, kako ne bi dolazilo do gubitka potencijalnih prihoda.

LITERATURA

- Andergassen, R., Candela, G., & Figini, P. (2013). An economic model for tourism destinations: Product sophistication and price coordination. *Tourism Management*, 37, 86-98.
- Avramović, M. M. (2008). STANJE I TENDENCIJE RAZVOJA TURISTIČKOG PROIZVODA GRADA LESKOVCA. *Ekonomске teme*, 46(1): 95-103
- Bassey, B. E. (2015). Transforming the Nigeria tourism industry through tourism entrepreneurial development. *African Journal of Business Management*, 9(15), 569-580.
- Collins-Kreiner, N., & Wall, G. (2007). Evaluating tourism potential: A SWOT analysis of the Western Negev, Israel. *Turizam: međunarodni znanstveno-stručni časopis*, 55(1), 51-63.
- Formica, S. (2000). Destination attractiveness as a function of supply and demand interaction. Unpublished doctoral dissertation.-Blacksburg: Virginia Polytechnic Institute and State University, 2000.-203 p.
- Goffi, G., Cucculelli, M., & Masiero, L. (2019). Fostering tourism destination competitiveness in developing countries: The role of sustainability. *Journal of cleaner production*, 209, 101-115.
- Haugland, S. A., Ness, H., Grønseth, B. O., & Aarstad, J. (2011). Development of tourism destinations: An integrated multilevel perspective. *Annals of tourism research*, 38(1), 268-290.
- Kuo, H. P., & Wu, K. L. (2013). The Potential of cultural heritage tourism to promote sustainable urban development: The case of Tainan City. In *Applied Mechanics and Materials* (Vol. 316, pp. 446-450). Trans Tech Publications.
- Lawhead, T., Veglak, P., & Thomas, P. (1992, October). Ecotourism in the Pacific Workshop-Summary of Proceedings and Outcomes. In *Ecotourism Business in the Pacific, Conference Proceedings, Auckland, New Zealand* (pp. 179-86).
- Milenković J. (2018). Antropogeni potencijali Grada Leskovca u funkciji razvoja kulturnog turizma, Leskovački zbornik, 317-336
- Murphy, P. E., & Murphy, A. E. (2004). *Strategic management for tourism communities: Bridging the gaps* (Vol. 16). Channel View Publications.
- Podovac, M., & Tončev, M. J. (2015). Kompleksnost turističkog proizvoda kao faktor konkurentnosti banjskih destinacija. *Synthesis*, 499-503.
- Popesku, J. (2013). Marketing u turizmu i hotelijerstvu. *Univerzitet Singidunum, Beograd*.
- Popesku, J., & Pavlović, D. (2013). Competitiveness of Serbia as a tourist destination: Analysis of selected key indicators. *Marketing*, 44(3), 199-210.

- Puška, A., Stojanović, I., & Maksimović, A. (2019). Evaluation of sustainable rural tourism potential in Brcko district of Bosnia and Herzegovina using multi-criteria analysis. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 2(2), 40-54.
- Shohan, R., Toleuuly, A., & Assadova, Z. K. (2012). Tourist potential and prospects of tourism industry of Kazakhstan. *Education and Science Without Borders*, 3(5), 34.
- Stratan, A., Perciun, R., & Gribincea, C. (2015). Identifying Cultural Tourism Potentials in Republic of Moldova through Cultural Consumption among Tourists. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 188, 116-121.
- Tugberk, U. (2010). Definintion of Tourism (UNWTO Definition of Tourism) What Is Tourism.
- Ullah, Z., Johnson, D., Micallef, A., & Williams, A. T. (2010). Coastal scenic assessment: unlocking the potential for coastal tourism in rural Pakistan via Mediterranean developed techniques. *Journal of Coastal Conservation*, 14(4), 285-293.
- UNWTO, 2019) International Tourism Highlights <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>
- Yan, L., Gao, B. W., & Zhang, M. (2017). A mathematical model for tourism potential assessment. *Tourism Management*, 63, 355-365.

TOURIST PRODUCT OF THE CITY OF LESKOVAC - STATE AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES

Abstract: Leskovac, as the largest city in the Jablanica district, is a regional, cultural and educational centre of the same. To strengthen its tourist offer and propulsive development of tourism, as a highly productive activity in Leskovac, an analysis of the existing tourist offer of the city will be carried out. Descriptive and SWOT analysis will identify strategic advantages as well as strategic disadvantages for tourism development to overcome them. Although tourism spending is the basis for understanding the economic impacts of tourism, the work of tourism and hospitality businesses will be analyzed to identify trends in this area in recent years.

Key words: City of Leskovac, tourism product, SWOT analysis, tourism potential.

22. KOMPARACIJA RELEVANTNIH PERFORMANSI U MENADŽMENTU

**Prof. dr Miroslav Milutinović¹,
Prof. dr Andon Kostadinović²,
Tanja Mitrović,doktorant³**

Sadržaj: *Benchmarking je proces koji podrazumeva stalno merenje, praćenje, analizu i komparaciju relevantnih performansi. Benchmarking proces je, svakako ,proces učenja, donošenja novih ideja i uvođenja kontinuiranog peocesa poboljšanja u svakoj organizaciji. Osnovni princip ovog procesa je uočiti šta to tržišni lideri rade kako bi poboljšali svoje poslovanje te pokušati iz prikupljenih podataka i informacija u svoj poslovni proces integrirati sve ono što mpže pridoneti unapređenju poslovanja.*

Ključne reči: *Ljudski resursi,Benchmarking,informacije,lideri.*

POJMOVNO ODREĐIVANJE BENCHMARKINGA I VRSTE

Svrha benčmarkinga je da objektivno upoređuje resurse, sposobnosti i procese sa najvišim standardima koji se bilo kuda ostvaruju. Benčmarking predstavlja jednu od tehnika strategijskog menadžmenta koja se zasniva na učenju na tuđim greškama i iskustvima, pretvarajući iskustvo u ostvarljive standarde (benčmarks), koji se koriste da bi se procenilo koliko dobro posluje i veličina bilo kog jaza (gepa) koji mora da se prevaziđe.

Benčmarking kao menadžerska metoda počiva na ideji da je moguće istraživati najbolje postupke drugih kompanija i zatim primeniti promene formirane na osnovu tih opažanja. Benčmarking je izvrstan izvor poslovnih ideja, a jedna od osnovnih dobrobiti bencčmarkinga jeste otvaranje pojedinaca prema novim idejama, proizvodima i poslovnim procesima.

Postoji nekoliko načina da se sprovede benčmarking⁴. To može biti uzajamna veza između dve organizacije (one-to-one). Alternativno, benčmarking podatke i diskusije za okruglim stolom može obezbediti treća strana, kao što je benčmarking klub ili industrijsko telo. Ili,najzad, benčmarking može biti deo aktivnosti velikog obima, kao što je EFQM (Evropska fondacija za kvalitet), gde se performansa jedne organizacije poredi sa mnogo drugih organizacija. Ostali benčmarking mehanizmi specijalno dizajnirani za usluge su: uslužna proba, nacionalni barometri satisfakcije potrošača i program upravljanja žalbama.

¹ Fakultet za pravo,bezbednost i menadžment u saobraćaju" Konstantin Veliki", dr.mmlutinovic@gmail.com

² Fakultet za pravo,bezbednost i menadžment u saobraćaju" Konstantin Veliki"

³ Fakultet za pravo,bezbednost i menadžment u saobraćaju" Konstantin Veliki"

⁴ Johnson, R. And G. Clark: *Service Operations Management*, FT, Prentice Hall, 2001.

Benčmarking je u teoriji jednostavan, ali je težak za ostvarenje ubedljivih rezultata u praksi. Glavna teškoća je poredjenju slično sa sličnim. Generalno, postoje mnogi detalji za upoređivanje, ali više neizvesnosti nalazi se oko osnova upoređenja. Pitanja kao što su, da li su razlike u nadgledanim performansama opravdane razlikama u parametrima su veoma teške za odlučnost. Veoma često glavna korist je u identifikovanju prilaza kvalitativnih razlika, pre nego u upoređivanju detaljisanim performansama.

S obzirom da relevantnost rezultata benčmarkinga u velikoj meri zavisi od jasno definisanih kriterijuma, vrste i karakteristike usluga. U saradnji sa relevantnim statističkim organizacijama definisana su dva osnovna kriterijuma za sintetizovane indikatore:

- Da su podaci dobijeni iz prepoznatljivih i renomiranih izvora;
- Da postoji usklađenost i definisan princip za vremenski period na koji se podaci odnose.

Interni benčmarking koji podrazumeva poređenje određenih delova i organizacionih celina u okviru samog preduzeća, kontinuirana aktivnost da se u kompaniji kao celini stalno i podjednako unapređuju svi aspekti poslovanja uvodeći rezultate i iskustva najboljih. Komparacija se vrši kako bi se utvrdili interni standardi poslovanja i odredi zašto jedan deo preduzeća radi bolje od drugog, odnosno, zašto se slične funkcije obavljaju različito u različitim delovima. Primer kompanije koja je na ovaj način poboljšala svoje poslovanje je Eastman Kodak u namotavanju filma Kodacolor, koje je bilo locirano na nekoliko lokacija. Ova kompanija je sprovedla interno istraživanje, utvrdila parametre kvaliteta i troškova i uporedila prema odeljenjima, a tehniku namotavanja u najboljem odeljenju primenila i na ostala.

Eksterni benčmarking se temelji na upoređivanju delatnosti preduzeća s drugim preduzećima, a sprovodi se malo sporije od internoga te je potrebno više sredstava za njegovu primenu.

Takođe, treba uzeti u obzir da se sva rešenja koja se primenjuju u nekom preduzeću ne moraju obavezno moći primeniti u svim drugim preduzećima.

Konkurentni benčmarking podrazumeva upoređivanje delatnosti jednog preduzeća s delatnošću drugih preduzeća s ciljem dobijanja važnih podataka o poslovanju konkurenata kako bi se dobieni podaci mogli uporediti s vlastitim, što onda omogućava pozicioniranje vlastitog proizvoda, usluge ili poslovanja na tržištu u odnosu na konkurente.⁵

Funkcionalni benčmarking obuhvata komparaciju proizvoda, usluga i poslovnih procesa s istim aktivnostima najboljih svetskih kompanija, bez obzira kojim se one poslom bavile. Cilj je utvrditi idealno poslovanje, gde god se ono nalazilo, tako da ova vrsta benchmarking procesa nudi mogućnost postizanja izvrsne kvalitete u poslovanju.

Generički benchmarking uključuje različite delatnosti čijom se komparacijom pronalaze sličnosti među mnogim poslovnim procesima. Na ovaj način otkrivaju se mnogi inovativni procesi, kao što su poslovna kultura, komunikacija, kodeks i slični postupci koje koriste izvrsni poslovni sistemi.

⁵ Milutinović Miroslav 'Menadžment ljudskih resursa' Niš 2010.

KOMPARACIJA RELEVANTNIH PERFORMANSI U MENADŽMENTU

Kombinovani interni i eksterni benčmarketing svojim nazivom ukazuje da preduzeća kreću s internim benchmarkingom, a po njegovom završetku prelaze na eksterni benchmarking. Svako preduzeće te procese kombinuje po vlastitim potrebama i preferencijama.

Strateški benčmarketing je potraga za uspešnom strategijom koju su već osmislile vodeće firme. Strateški benchmarking koristi se onda i kada se žele uskladiti strategije koje su postale neprikladne zbog promena u tehnologiji ili zahtevima kupaca. Benčmarketing treba primeniti na procese koji su ključni za uspešnost preduzeća.

Svaki od ovih benchmarking procesa ima svoje prednosti i nedostatke, te će se svaka organizacija odlučiti za onu vrstu procesa koja joj najviše odgovara. Najbolje rezultate daje kombinovani interni i eksterni benčmarketing jer se sva preduzeća razlikuju, te se svako preduzeće odlučuje za onu kombinaciju različitih benčmarketing procesa kojom će se ostvariti najbolji poslovni rezultati. Na temelju navadenog, mogu se navesti pozitivni efekti benčmarketinga:

- 1) pridonosi boljem razumevanju kritičnih procesa,
- 2) sredstvo je učenja i motivacije,
- 3) uči se iz poslovne prakse drugih,
- 4) razvija se poslovni sistem koji uči,
- 5) preduzeće se uči upravljanju i prilagođavanu promenama,
- 6) usredsređenost na zahteve korisnika i tržišta,
- 7) brže i bolje odlučivanje,
- 8) povećanje profita i efikasnosti te mnogi drugi pozitivni efekti,
- 9) pomaže preduzećima da utvrde svoje jake i slabe strane,
- 10) motiviše zaposlene da prihvataju inovacije unutar vlastitog područja.

BENČMARKING PROCES LJUDSKIH POTENCIJALA

Prema Jeannette Swist dizajniranje benčmarketing procesa obuhvata ova četiri koraka:⁶

- Korak 1: Plan (Šta podvrgnuti benčmarketing procesu ?)
- Korak 2: Istraživanje (Gde pronaći benčmarketing informacije ?)
- Korak 3: Analiza (Šta raditi s prikupljenim podacima ?)
- Korak 4: Implementacija (Zašto je implementacija neophodna ?)

Prvi korak zahteva pregled kao i identifikaciju svih procesa ljudskih potencijala u smislu koji su bili uspešni, a koji ne. Jedini način da se utvrdi šta funkcioniše, a šta ne u preduzeću je prikupljanje, merenje i analiza podataka. Uopšte ovaj deo procesa benčmarketing obuhvata proveru područja:

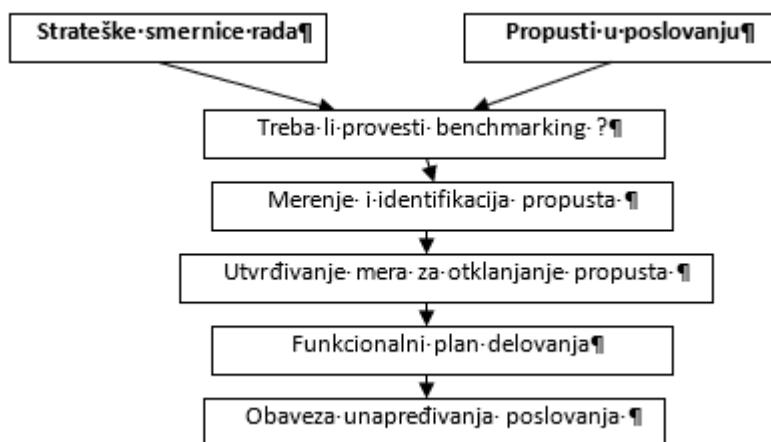
- prikupljanja, odabira i raspoređivanja kadrova,
- uvođenja u posao i motivacija kadrova,
- inovacija znanja i promocije kadrova,
- vrednovanje uspešnosti radnika,
- ocenjivanje zadovoljstva i odnosa sa zaposlenima.

⁶ www.human-resources.org 15.5.2003.

Provera samo jednog od navedenih područja osigurala bi samo ograničen uvid u aktivnosti ljudskih potencijala. Preduzeća moraju planirati s namerom da povežu benčmarking proces sa strateškim poslovnim planom kao što je to prikazano na šemi.

Kada su u pitanju strateške smernice i inicijative potrebno je utvrditi kako će strateški plan uticati na ljudske potencijale. Prvo se utvrđuje šta je u skladu s potrebama, a šta nije. Zatim se sprovode intervjui s menadžerima u cilju utvrđivanja njihovog stava o tome šta misle kako će plan uticati na njih. Potrebno je skupiti što više različitih ideja, popisati ih, i iz njih izabrati najbolje.

Shema: Benčmarking proces

Izvor: Pyo, S. «Benčmarking the Benčmarks», Journal of Qualitz Assurance in Hospitality & Tourism, Volume 2, Number ¾, The Haworth Hospitality Press, An Imprint of the Haworth Press, Inc. New York, 2001., str 2.

Benčmarking proces pruža različite mogućnosti. Jedna od njih je pogled «izvan» preduzeća i analiza njihovih aktivnosti. Proces planiranje jeste fokusiranje i na specifičnosti, ciljane teme i načine rada naše konkurencije. U ovoj fazi potrebno je utvrditi područja koja je potrebno podvrgnuti benchmarking procesu. Menadžeri moraju utvrditi koje probleme je potrebno rešiti. Ovaj deo procesa započinje koncentrisanjem na anлізу problema ili na analizu određene mogućnosti. Odgovorima na sledeća pitanja određivaće se specifičnost i ciljane teme svakog problema ili mogućnosti. U ovoj fazi ne treba težiti rešenju problema ili izboru mogućnosti. Ovde se samo jasnije sagledavaju činjenice i traže odgovori na pitanja:

- Gde je lociran problem ili mogućnost ?
- U čemu je značaj problema ili mogućnosti ?
- Koji su glavni faktori povezani s tim problemom ili mogućnošću ?
- Opisati osnovni problem ili mogućnost.
- Opisati trenutno i željeno stanje.
- Analizirati problem ili mogućnost u smislu simptoma i razloga njihovog nastanka.
- Nabrojati sva objašnjenja nastanka problema i mogućnosti te izdvojiti najverovatnije.

KOMPARACIJA RELEVANTNIH PERFORMANSI U MENADŽMENTU

- Na koji način će se situacija u preduzeću poboljšati rešenjem problema ili odabirom mogućnosti ?
- Kako će se preduzeće profitirati od rešenja ?
- Hoće li vrhovni menadžment podupreti napore ljudskih potencijala za rešenje problema ?
- Koju visinu kontrole menadžeri ljudskih potencijala imaju nad situacijom ?

Drugi korak obuhvata istraživanje informacija potrebnih za benchmarking proces. Izvor informacija mogu biti: knjižare, internet i on-line usluge, profesionalne zadruge, razne publikacije, obrazovne ustanove, dobavljači, eksperti, konsultanti, istraživačke studije, ankete, te upitnici i sl. Proces istraživanja treba započeti pronalaženjem izvora koji će uporediti informacije koje je prikupilo preduzeće inicijator s informacijama koje već postoje, a koje su vezane za problematiku koja se istražuje.

Pri istraživanju se može koristiti niz baza podataka pri čemu se treba fokusirati na specifično područje istraživanjem prema ključnim rečima. Važno je izbeći preveliko fokusiranje na detalje, kako se ne bi propustilo sagledavanje celine. Suprotno tome, važno je ne vršiti preširoke i preobuhvatne pretrage, jer svi prikupljeni podaci moraju imati značaj i biti korisni.

Proces istraživanja biće lakši ako se problemu pristupi tražeći moguće rešenje, umesto da se ulažu naponi u osiguranje potpore nekom predloženom rešenju. Podaci za istraživanje mogu se dobiti i povezivanjem s kolegama putem profesionalnih zadruga i slično. Neka preduzeća su voljna podeliti saznanja s drugim preduzećima te razgovarati o svojoj poslovnoj praksi, dok neka i nisu. Za kontaktiranje s drugim preduzećima potrebno je pripremiti popis najvažnijih pitanja vezanih za područje interesa a zatim ugovoriti vreme za susret. Pri kontaktiranju s drugim preduzećima važno je pridržavati se određenih etičkih načela.

Treći korak benchmarking procesa je analiza potrošača, konkurenata, tržišta i okruženja. Cijl ove analize je da se identifikuju i opišu potrošači, odnosno da se razumeju njihove preferencije i potrebe, proceni veličina tržišta, kao i kvalitet proizvoda koji su na tržištu konkurentni. Jedan od rezultata analiza spoljnih faktora predstavlja identifikacija i otkrivanje povoljnih prilika i pretnji s kojima se preduzeće susreće ili će se susresti. Prilikom pregleda prikupljenih podataka potrebno je sagledati konkretne procese, korišćene metode i mere za ocenjivanje rezultata, zatim aktivnosti i tehnologija čija upotreba dovodi do efikasnosti procesa. Prikupljene podatke treba uporediti s postavljenim pitanjima u procesu planiranja, posebno naglašavajući poređenje sa pitanjima vezanim za željeni status preduzeća. Važno je znati kako se i sa čime sprovode poređenja, jer preduzeća mogu uložiti znatna sredstva upoređujući jabuke i kruške, što neće dati korisne zaključke.

Takođe, ne valja direktno kopirati procese rada nekog preduzeća, jer ono što je efikasno za jedno preduzeće, ne mora biti i za neko drugo.

Četvrti korak benchmarking procesa jeste implementacija novih rešenja ili promena u poslovanju. Ova želja za povećanjem vrednosti preduzeća vidljiva je kroz sva četiri koraka benchmarking procesa. Prvi korak - planiranje zahteva utvrđivanje činjeničnog stanja i analiziranje prikupljenih podataka o aktivnosti ljudskih potencijala. Drugi korak - istraživanje daje priliku za identifikaciju benchmarking izvora. Treći korak - analiza obuhvata analiziranje

postojećih praktičnih rešenja, načina rada, metoda za merenje rezultata, aktivnosti, te tehnologija koje dovode do vrhunskog nivoa izvršenja.

Četvrti korak ukazuje na činjenicu da komuniciranje i akcija moraju slediti sve do tada preduzete aktivnosti unutar benchmarking procesa. Saveti i strategije za implementaciju su:⁷

- zaključke predstaviti najvišem nivou menadžmenta,
- zaključke prezentirati u vidu nizanja ključnih činjenica,
- prikazati rezultate u grafičkom obliku,
- utvrditi raspoložive mogućnosti za poboljšanje rada,
- utvrditi ciljeve.

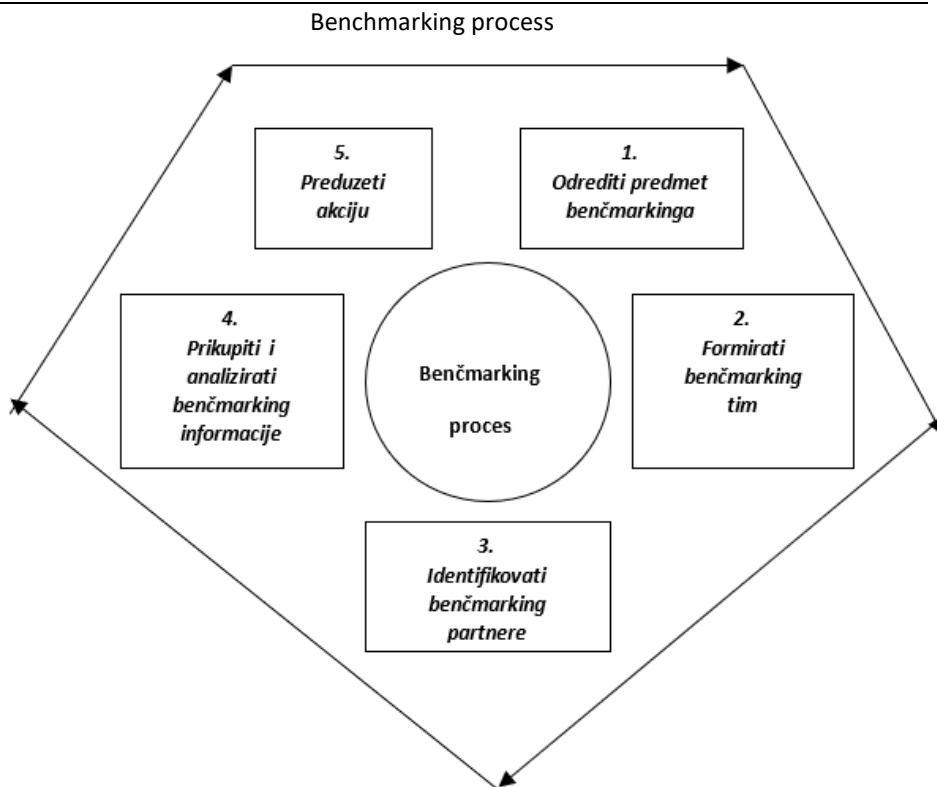
Pokretači benčmarkinga

Tri glavna pokretača benčmarkinga su⁸:

- **Globalna konkurencija**, iz razloga što svet postaje sve manji pa vodeće kompanije shvataju da moraju da dostignu i prevaziđu najbolju poslovnu praksu konkurenata bilo gde u svetu u cilju svog opstanka.
- **Prestizhne nagrade za kvalitet**, jer podnosioci molbi za ove nagrade moraju da pokažu sprovedene analize konkurenata i izvršenu studiju benčmarkinga.
- **Prodor ka poboljšanju**, odnosno potrebe za radikalnim poboljšavanjem u poslovanju, kompanije moraju da ostvare velika poboljšanja da bi uhvatile korak sa konkurentima.

7 www.human-resources.org 15.5.2003.

8 Grozdanić, R., I. Đekić: Reinženjering i benčmarking u funkciji konkurentnosti domaćih preduzeća, Zbornik radova Sym Org '98, VI međunarodni simpozijum "Okruženje, menadžment, konkurentnost".

Izvor: Spedolini, M.J.: *The Benchmarking Book*, Amacom New York, 1992

ZAKLJUČAK

Kako Drucker navodi, problem je u tome koja se budućnost razmatra i kako da se donose simultane odluke u sadašnjosti. Benčmarking u predviđanju pomaže da se utvrdi pravac razvoja, trendovi i način poslovanja najjačih kompanija koje utiču na tržište čime konkurenti dobijaju važne informacije o tome kako će u uslovima promena posloovati.

Koncept benčmarkinga zbog svoje orijentisanosti ka oceni efikasnosti, efektivnosti poslovanja i kvaliteta usluge, kao i zbog mogućnosti transfera pozitivnih iskustava i definisanja najbolje prakse, ima izuzetan doprinos u oceni univerzalne usluge upravo u zonama visokih troškova. Benchmarking proces je, svakako, proces učenja, donošenja novih ideja i uvođenja kontinuiranog procesa poboljšanja u svako preduzeće. Takođe, to je novi proces komuniciranja unutar, kao i između preduzeća koji se treba kontinuirano primenjivati da bi se održao korak sa konkurencijom.

COMPARISON OF RELEVANT PERFORMANCE IN MANAGEMENT

Abstract: *Benchmarking is a process which implies a constant measurement, follow-up, analysis and comparison of relevant performances. The process of benchmarking is certainly a process of learning, creating new ideas and introducing the continuous improvement process to every organisation. The main principle of this process is to identify what market leaders do to improve their businesses and then, taking into consideration the collected data and information, to integrate whatever can contribute to the improvement of a business into one's own business process.*

Key words: *Human resources, benchmarking, Information, Leaders.*

23. DRUŠTVENA ODGOVORNOST U HOTELIJERSTVU PIROTSKOG OKRUGA

**Prof. dr Dejan Riznić¹,
Prof. dr Milovan Vuković²,
Prof. dr Snežana Urošević³**

Rezime: U ovom radu je razmatrana društvena odgovornost u hotelima Pirotskog okruga. Sprovednim empirijskim istraživanjem obuhvaćeni su hoteli i njihovi zaposleni, koji su se izjašnjavali o trenutnom stanju društvene odgovornosti u svojim preduzećima. Ciljevi anketiranja odnosili su se na istraživanje odnosa menadžmenta hotela sa zaposlenima, poštovanje prava zaposlenih i bitne karakteristike prilikom zasnivanja radnog odnosa. Ispitivan je takođe i odnos ovih preduzeća sa lokalnom samoupravom, te način na koji hotelijerstvo može doprineti razvoju turizma u ovom delu istočne Srbije.

Gljučne reči: društvena odgovornost, zaposleni, hotelijerstvo, Pirotski okrug.

Uvod

Sve je prisutnije mišljenje, ne samo među političarima već i kod privrednika u raznim oblastima, da se uloga poslovanja ne svodi samo na stvaranje dobiti, već i na intenziviranje raznovrsnih veza između preduzeća i okruženja – kako internog tako i eksternog. U vezi sa tim, kompanije sve učestalije preispituju svoje politike korporativne društvene odgovornosti, te, sledstveno tome, počinju da integrišu principe održivosti u svoje poslovne strategije i politike. Korporativna društvena (socijalna) odgovornost, premda se već decenijama realizuje, ipak predstavlja koncept čije vreme tek dolazi. Mnogi primeri poslovanja pokazuju da kompanije ne mogu da funkcionišu izolovano od okruženja, odnosno njihov razvoj i opstanak u uslovima rastuće konkurencije uveliko počiva na karakteristikama lokalnog okruženja u okviru koga posluju (Matthias & Berg, 2014).

Brojni faktori doprinose jačanju sposobnosti preduzeća da se izbori sa konkurencijom. Najčešće se u tom smislu ukazuje na činioce kao što su: postojanje sposobne i motivisane radne snage, efikasna lokalna infrastruktura, veličina i sofisticiranost lokalnog tržišta, te obim državne regulative. Takođe, kompanije se sve češće oslanjaju na lokalna partnerstva, imajući u vidu da one zavise od *outsourcinga* i saradnje sa lokalnim dobavljačima i institucijama (Porter, 2002).

¹ Tehnički fakultet u Boru, Univerzitet u Beogradu; Bor, Srbija, driznic@tfbor.bg.ac.rs

² Tehnički fakultet u Boru, Univerzitet u Beogradu; Bor, Srbija, mvukovic@tfbor.bg.ac.rs

³ Tehnički fakultet u Boru, Univerzitet u Beogradu; Bor, Srbija, surosevic@tfbor.bg.ac.rs

Problemom odnosa između društvene odgovornosti i poslovnih rezultata u ugostiteljstvu, pa i u samom hotelijerstvu, bavili su brojni istraživači. Dobijeni rezultati ovih istraživanja, posebno onih empirijskog karaktera, ukazuju na to da je opravdano izdvojiti sredstva za društveno odgovorno poslovanje (DOP), odnosno, da je to isplativa investicija. Proučavanja ovog fenomena nedvosmisleno pokazuju da veza između DOP i finansijske dobiti nije jednoznačna – ona varira od delatnosti do delatnosti. Hotelijerstvo bi, recimo, moglo biti osetljivije po mnogim pitanjima koja su uključena u koncept društveno odgovornog poslovanja pre svega, zbog dvosmernog odnosa koji postoji između turističkog proizvoda, s jedne strane, i prirodnog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog okruženja, s druge strane.

Implementacija koncepta društvene odgovornosti još nije na željenom nivou kada je o hotelijerskoj privredi u Srbiji reč. Posebno u tom smislu, zaostaju hoteli u našoj zemlji. Pioniri u primeni koncepta društvene odgovornosti u Srbiji su hoteli koji pripadaju međunarodnim hotelskim lancima (*Holiday Inn, Accor, Marriott, Hyatt, Inter Continental* i drugi), što i ne čudi budući da su ti hoteli već upoznati sa praksama društvene odgovornosti, imaju neophodnu infrastrukturu za implementaciju istih koja se ogleda u posedovanju modernih tehnologija, kapitala i znanja (Milovanović, 2014).

Pojam društvene odgovornosti

Društveno odgovorno poslovanje, to jest korporativna društvena (socijalna) odgovornost (*Corporate Social Responsibility*, engl.), podrazumeva da preduzeća osim obaveze maksimiziranja profita imaju i odgovornost da uvažavaju interese različitih deoničara (stejkholdera), kako vlasničkih, tako i interesnih deoničara. Definisanje korporativne društvene odgovornosti otežava njen prilično heterogen teorijski diskurs; on uključuje i sledeće sintagme: „korporativna održivost, korporativno građanstvo, korporativna odgovornost, korporativne društvene performanse, društveno odgovorno poslovanje i korporativno upravljanje”, (Lajović, 2013).

Zaposleni, sa stanovišta poslovanja hotelijerskih preduzeća, predstavljaju veoma važnu interesnu grupu. Poslodavac, po pitanju ljudskih resursa, treba da brine o pitanjima kao što su: jednake šanse za sve, ravnopravne naknade za rad, nacionalna jednakost, bezbednost na radnom mestu, uslovi rada koji ne ugrožavaju zdravlje, te isporuka bezopasnih proizvoda i usluga po realnoj ceni. Imajući u vidu da se primarna uloga bilo kog subjekta privređivanja ogleda u stvaranju radnih mesta i, samim tim, podizanju materijalnog blagostanja u društvu, DOP se uglavnom poima kao način na koji kompanije ostvaruju balans između: (1) ekonomskih, (2) ekoloških i (3) društvenih zahteva. Iznalaženje ove ravnoteže ne bi trebalo da ugrozi realizaciju poslovnih ciljeva i očekivanja vlasnika/akcionara.

Izloženo poimanje DOP (društveno odgovornog poslovanja) je prisutno, u različitim varijantama, u dokumentima različitih regionalnih ekonomsko-političkih organizacija. Komisija Evropske unije je svojevremeno (2002) društveno odgovorno ponašanje definisala kao: „koncept u kome kompanije integrišu društvene i ekološke interese u svoje poslovne operacije i njihovu interakciju sa stejkholderima na dobrovoljnoj bazi”. Društveno odgovorno ponašanje je način upravljanja u kome se vodi računa i o ekonomskim i o društvenim ciljevima. Odnosi se na profitni sektor (preduzeća), državni sektor (organi vlasti

DRUŠTVENA ODGOVORNOST U HOTELIJERSTVU PIROTSKOG OKRUGA

i institucije) i neprofitni sektor (neprofitne organizacije i grupe). Dahlsrud (2008) je, detaljnom analizom brojnih definicija ovog pojma, uspeo da ih kategoriše na osnovu pet uočenih dimenzija među kojima su: ekološka, društvena, ekonomska, stakeholderska i dobrovoljna. Društvenu odgovornost, kao kompleksan fenomen, naučna i stručna javnost sagledava u širem i užem smislu. Poimanje društvene odgovornosti u širem smislu znači da ona obuhvata sva četiri nivoa odgovornosti preduzećam to jest: (1) ekonomsku, (2) pravnu, (3) etičku i (4) filantropsku (Krkač, 2007).

Slika. 1. Vrste društvene odgovornosti (Krkač, 2007).

Izvor: (Krkač, 2007).

Ekonomska odgovornost preduzeća odnosi se na efikasno korišćenje resursa i obezbeđivanje proizvoda i usluga u cilju zadovoljavanja potreba potrošača ili korisnika. Pod pravnom odgovornošću podrazumeva se pridržavanje zakona i ostalih pisanih propisa. Kroz aktivno delovanje i kritičke stavove potrošača i ostalih javnosti prema ukupnom delovanju preduzeća, ispostavljaju se menadžmentu različite društvene obaveze. Posledica toga je pojavljivanje sledećeg višeg nivoa – etičke odgovornosti.

Etička odgovornost preduzeća je motivisana zakonskim propisima, a delom i željom da se u tržišnim odnosima posluje u granicama korektnosti, poštujući moralne principe. Na samom vrhu hijerarhijske lestvice odgovornosti nalazi se filantropska odgovornost. Pod ovim nivoom odgovornosti misli se na pomoć preduzeća ostalim aktivnostima društva (pomoć, na primer, obrazovanju, umetnosti, kulturi itd.).

Društveno odgovorno delovanje predstavlja zahtev koji se postavlja pred kompanije bez obzira da li one posluju na lokalnom ili globalnom tržištu. Način na koji se svet poslovanja odnosi prema svojim, naročito manjinskim, akcionarima, zaposlenima, potrošačima, državnoj upravi, nevladinim organizacijama, međunarodnim organizacijama i drugim akterima sa kojima, posredno ili neposredno, dolazi u dodir, obično se ističe kao glavno obeležje ovog koncepta. Poštovanje zakonskih propisa predstavlja pravni i zvanični minimum očekivanja koje društvo postavlja pred kompanije, ali biti društveno odgovoran znači ne samo ispunjavati ono što se od preduzeća zakonski očekuje, već i ići korak dalje i investirati nešto više u društveni razvoj i očuvanje životne sredine. Legalna odgovornost predstavlja, u stvari, minimum ispod kog poslodavac ne bi trebalo da ide, dok etička odgovornost traži od poslodavca da napravi iskorak u odnosu na zakonska rešenja.

Društvena odgovornost je obaveza nekog subjekta privređivanja da u procesu donošenju odluka preduzmu akcije koje će poboljšati zaštitu i interese društva, kao i samog preduzeća. Dakle, društvena odgovornost je etička normativna teorija po kojoj neki entitet, bilo da je to vlada, preduzeće, organizacija ili pojedinac, ima odgovornost prema društvu u celini (Maurrasse & Jones, 2003). Društvena odgovornost ispostavlja zahtev za razmatranjem posledica poslovnih aktivnosti i prema drugim elementima socijalnog okruženja, a ne samo sa stanovišta samog preduzeća. Obaveza subjekata privređivanja ogleda se u poštovanju dobrobiti i interesa društva (koje je pod uticajem aktivnosti i politike samog entiteta) koje pruža okruženje i resurse za preživljavanje i razvoj.

Društvena odgovornost je odgovornost pojedinca ili organizacije za uticaj svojih odluka i aktivnosti na društvo i okruženje kroz transparentno i etičko ponašanje koje: (1) doprinosi održivom razvoju, uključujući zdravlje i blagostanje društva; (2) uzima u obzir očekivanja aktera; (3) usklađeno je sa važećim zakonima i međunarodnim normama ponašanja; (4) integrisano je i primenjuje se u celoj organizaciji.

Različiti činioци podstiču preduzeća da uvedu praksu društveno odgovornog poslovanja. Pre svega, popularnost razmatranja etičkih aspekata potrošnje proističe iz sve većeg broja istraživanja DOP, uz objavljene radove u prestižnim časopisima. Sve veće intenziviranje raznovrsnih veza (ekonomskih, kulturnih, saobraćajnih itd.) u uslovima globalizacije izlaže kompanije novim izazovima u vidu ograničenja njihovog rasta i potencijalnih prihoda. Akcionari i sami investitori preko društveno odgovornog investiranja nastoje da obavežu preduzeća da se ponašaju odgovorno. Nevladine organizacije takođe imaju zapaženu ulogu, a jača i moć medija i informaciono-komunikacionih tehnologija (u prvome redu, interneta) u smislu povećanog nadzora i kolektivne svesti o korporativnom ponašanju.

Koncept korporativne socijalne odgovornosti predstavlja jedan od ključnih etičkih i moralnih problema kojima je okruženo korporativno odlučivanje i ponašanje (Branco & Rodrigues, 2006). Korporativna odgovornost, uopšteno gledano, obavezuje kompaniju da se zaštiti i unapredi bogatstvo društva i preduzeće – ne samo u sadašnjosti već i u budućnosti – preko raznih poslovnih i društvenih akcija kako bi se na principima pravednosti i održivosti stvorila korist, po mogućstvu dugoročna, za različite deoničare.

Milisavljević (2012) navodi da “preduzeća koja žele afirmaciju kao društveno odgovorni članovi društva deluju proaktivno, anticipiraju se, sprečavaju probleme i sugerišu neke društveno odgovorne akcije”.

Predmet analize prakse korporativne društvene odgovornosti su i ostala pitanja poput zaštite životne sredine, uspostavljanja i održavanja odnosa s lokalnom zajednicom, plasiranja bezbednih proizvoda po potrošače, te ekonomske posledice delovanja korporacije (Vuković et al., 2017).

Od preduzeća iz zemalja u tranziciji se već danas zahteva primena principa zaštite životne sredine, zaštita interesa potrošača, zaštita prava radnika, kao i posedovanje najmanje jednog, a često i po više sertifikata o primenjenim standarima iz oblasti upravljanja (upravljanje sistemom kvaliteta, upravljanje zaštitom životne sredine, upravljanje zaštitom na radu, itd.). Zbog toga domaća preduzeća moraju da jasnije osmisle sopstvenu strategiju

DRUŠTVENA ODGOVORNOST U HOTELIJERSTVU PIROTSKOG OKRUGA

razvoja, pogotovu u skladu sa evropskim i globalnim integracionim tokovima, a primena koncepta korporativne društvene odgovornosti je jedan od osnovnih elemenata uspešnog tržišnog razvoja (Urošević & Kokeza, 2012).

Imajući u vidu gore navedeno, za pravilno razumevanje DOP-a i njegove primene neophodno je da sprovede istraživanje po sektorima. U tom smislu, u turističkoj industriji su karakteristike društveno odgovornog poslovanja različiti od onih predstavljenih u drugim sektorima (Kim et al., 2018). Takođe, važno je napomenuti da su studije o društvenom odgovornom poslovanju usredsređene na odgovornost kompanije kao nezavisnog entiteta čije gledište uključuje odgovornost prema zajednici i okruženju u kome posluje (Peña-Miranda et al., 2019).

Hotelijerstvo kao bazna komponenta privređivanja u turizmu

Turizam kao delatnost poprima globalne dimenzije, jer se u većini zemalja sveta uveliko razvija turizam. Turizam, kao grana privrede, podrazumeva situacije u kojima je neophodno donošenje etičke odluke u planovima vezanim za ostvarenje poslovnih ciljeva. Budući da proizvod turizma primarno predstavljaju usluge i doživljaji, pojam i sadržaj ovih interakcija još je kompleksniji i zahtevniji, a time i sistemi vrednosti koji kroz turizam dolaze do izražaja (Alavuk & Petrevska, 2014).

Hotelijerstvo ima veoma važnu ulogu u turizmu. Hotelijerstvo i turizam su usko povezani i uslovljeni jedno drugim. Bez dobro organizovanog hotelijerstva ne mogu se očekivati dobri rezultati u sferi samog turizma, i obrnuto. Hotelijerstvo kao privredna delatnost funkcioniše u okviru ugostiteljstva. Onaj deo ugostiteljske delatnosti koji se odnosi na sektor smeštaja ostvaruje se u hotelijerstvu. U Srbiji ugostiteljska delatnost kao privredna delatnost regulisana je Zakonom o turizmu Srbije.

Smeštaj u hotelijerstvu obično podrazumeva stabilne građevinske i tehničko-tehnološke forme utvrđenih standarda, što povlači za sobom i razrađenu organizaciono-kadrovsku podlogu, odnosno sam način pružanja usluge smeštaja, uključujući i niz pratećih aktivnosti kao što su, na primer, rezervacije, prijem, boravak, odlazak i sl. Opređeljujuća delatnost hotelijerstva prevashodno je usmerena na usluge smeštaja, pa u tom smislu poznaje, a teorija uvažava egzistenciju usluge smeštaja hotelskog tipa u kombinaciji sa ishranom ili bez nje. Prostorna i funkcionalna objedinjenost usluga smeštaja i ishrane je ključno obeležje hotelijerstva (Košar, 2008). Hotelijerstvo je reprezentativna delatnost ugostiteljstva, specifična po prostornim, tehničko - tehnološkim i organizaciono - kadrovskim mogućnostima budući da se u okviru jedne celine (objekta) pruža potpuna ugostiteljska usluga (smeštaj sa različitim kombinacijama hrane i pića, kao i pratećim uslugama).

Hoteli obično pate od visokih fiksnih troškova u srazmeri prema ukupnim troškovima poslovanja. Zbog ovoga nivo poslovanja mora da pokrije barem fiksne troškove uvećane za odgovarajuće promenljive troškove. Osnovni proizvod – prodaja soba – prolazan je, odnosno neprodane sobe su izgubljene zauvek. Osnovni zadatak menadžmenta, sledstveno tome, predstavlja optimizacija profitabilnosti, uravnotežavanjem nivoa popunjenosti soba sa cenama soba. Uprkos tome što ne postoji jedinstveno prihvaćena definicija održivog turizma, pod njim se uglavnom misli na uspostavljanje odnosa na principima održivog

razvoja prema prirodnoj i kulturnoj baštini. Održivim turizmom se, u stvari, smatra svaki vid turizma koji doprinosi zaštiti životne sredine, povećava socijalno i ekonomsko blagostanje, te uspostavlja, održava i unapređuje prirodne, stvorene i kulturne vrednosti na trajnoj osnovi (Beljanski, 2018).

Razvoj savremenog hotelijerstva u skladu sa principima ekološke odgovornosti podleže brojnim nedoumicama, pozitivnim i negativnim posledicama, ali i zloupotrebama u cilju ostvarivanja veće ekonomske dobiti. Savremeni trendovi u razvoju hotelijerstva nameću potrebu za implementacijom principa ekološke odgovornosti u hotelijersku praksu (Božić & Milošević, 2019). Gagić sa saradnicima (2016) navodi da se društveno-odgovorno ponašanje sve više uvažava, čemu govori u prilog i to što svetski trendovi pokazuju veće interesovanje za odsedanje u tzv. „zelenim“ hotelima.

Prema Milovanović (2014), očekuje se porast inicijativa društvene odgovornosti u budućnosti od strane hotela u Srbiji uzimajući u obzir odnos investicija u programe društvene odgovornosti i prednosti koje iz njih proističu.

Analiza drštvene odgovornosti hotela Pirotskog okruga

U ovom delu rada su predloženi rezultati istraživanja primene društvene odgovornosti na primeru poslovanja hotelskih preduzeća u Pirotu i okolini. U anketiranju su, u tom smislu, učestvovali zaposleni hotelskih preduzeća u Pirotskom okrugu, koji su se izjašnjavali o aktuelnom stanju društvene odgovornosti u svojoj poslovnoj sredini. Osnovni cilj pripremljenog anketnog upitnika odnosio se na ispitivanje karaktera odnosa hotelskog menadžmenta sa zaposlenima. U središtu razmatranja našla su se pitanja kao što su: poštovanje prava zaposlenih, bitna obeležja prilikom zasnivanja radnog odnosa (prisustvo ili odsustvo diskriminacije po pitanju ličnih osobina), odnos sa lokalnom samoupravom, te na doprinos hotelijerske delatnosti ukupnom razvoju turizma u ovom kraju.

U istraživanju je, u cilju prikupljanja podataka, primenjen metod ispitivanja uz korišćenje anketiranja kao primerene tehnike postavljenom predmetu proučavanja. Ispitanici, zaposleni u hotelima, izabrani su metodom slučajnog uzorka. U saradnji sa rukovodećim kadrom hotela zaposleni su bili upoznati sa temom rada. Dobili su objašnjenje zbog čega se sprovodi ova anketa, da je ona anonimna, neobavezna i da je u cilju izrade jednog naučnog rada u okviru projekta: "Održivost identiteta Srba i etničkih manjina u pograničnim krajevima istočne i jugoistočne Srbije".

Prilikom sastavljanja upitnika, za potrebe ovog rada, vodilo se računa o tome da formulisana pitanja odražavaju specifičnosti društvene odgovornosti kada je o hotelijerstvu reč. Ponuđeni iskazi su se odnosili na razvoj karijere zaposlenih, njihov odnos sa rukovodiocima, prisustvo pravila poslovanja hotela, njihovo poštovanje itd. Ispitanici su izražavali svoje mišljenje i o pitanjima zaštite njihovog zdravlja i bezbednosti, dobrobiti, rizičnim situacijama sa kojima se susreću. Postavljeno je i pitanje poštovanja standarda fizičkog izgleda osoblja, ali i pitanja iz domena poslovanja hotela – u smislu uspostavljanja i održavanja veza sa dobavljačima i potencijalnim posetiocima. Pomenuti iskazi su predloženi ispitanicima ne bi li se došlo do saznanja o meri u kojoj je hotel odgovoran u ekonomskom pogledu, odnosno, da li uvažava svoje partnere sa kojima je u ekonomskoj zavisnosti.

DRUŠTVENA ODGOVORNOST U HOTELIJERSTVU PIROTSKOG OKRUGA

Naposletku, deo ankete odnosio se i na pitanja u vezi sa odnosom hotelskog preduzeća prema lokalnoj zajednici (gradu), kao i na tvrdnje o značaju aktuelnih propisa i ulaganja u razvoj turizma. Poznato je da državni organi neposredno utiču na socijanu odgovornost hotela raznim propisima i uredbama koje se moraju poštovati. Time se štite zaposleni, partneri, ali i sama država.

Osim pomenutih pitanja, u anketi je bilo mesta i za procenu važnosti postojanja akcionog plana, delovanja sindikalne zajednice za prava zaposlenih, te ostalih pitanja u vezi sa pravima radnika i radnim uslovima. Sociodemografska obeležja ispitanika su se razlikovala po osnovu starosti, obrazovanja, radne pozicije (od izvršilačkog osoblja do rukovodilaca) i sl., tako da je ispunjen uslov reprezentativnosti. U nastavku se izlažu neki od mnoštva dobijenih podataka tokom ovog ispitivanja.

Od ukupnog broja ispitanika (115), na pitanje *da li postoje određene norme koje obezbeđuju preduzimanje mera protiv bilo kakvog oblika diskriminacije*, njih 45% odgovorilo je sa „Da”, 31% sa „Delimično” a čak 24% je neobavešteno o merama za iskorenjivanje diskriminacije u hotelijerstvu.

Ispitanici su identifikovali programe koji se primenjuju u hotelima u kojima rade, a neki od tih programa su: benefit (plaćeni sistematski pregledi za zaposlene), program edukacije za zapošljene sa izuzetnim rezultatima u luksuznim hotelima, program progres ideja – plaćaju se po realizaciji ideje, program obuke zaštite od požara, bezbednosti zaštite zdravlja i ekologije.

Ispitanici su se izjašnjavali i o planu akcije za rizične situacije. O postojanju ovakvog plana upoznato je 96 ispitanika, 17 „delimično”, dok su dva ispitanika odabrala kao modalitet odgovora „Ne znam”. Zaposleni su naveli da postoji plan evakuacije u slučaju vanrednih situacija (požar, poplava, zemljotres), pravac i šema kretanja za napuštanja objekata, alarm sistem za dojavu požara, te da postoji organizovan krizni štab za slučaj epidemija (grip i dr.). Programom obuke za pružanje prve pomoći u akcidentnim situacijama obuhvaćeno je 2% zaposlenih (u skladu sa zakonom o bezbednosti i zaštiti zdravlja), postoji program o zaštiti životne sredine pri čemu deca iz vrtića u neposrednoj blizini hotela prisustvuju edukaciji iz oblasti razvrstavanja otpada. Time se podiže svest o očuvanju životne sredine.

Vlasnici hotela brinu o svojim zaposlenima izdvajajući sredstva, između ostalog, i za nadoknadu troškova prevoza svojim radnicima, što se povoljno odražava i na zapošljavanje stanovnika ovog kraja u okolini Pirota. Ispitanici su u pogledu o obezbeđenja materijalnih uslova i pouzdanosti poslovanja izrazili zadovoljstvo, s obzirom na to da se u minulom petogodišnjem periodu dobit iz godine u godinu povećavala.

Od ukupnog broja ispitanika, na *pitanje o mogućem obezbeđenju pravovremenosti plaćanja na fakture dobavljača* potvrđan odgovor je dalo 43% ispitanika, dok je 39% zaposlenih odgovorilo sa „Delimično”. Svaki deseti zaposleni se odlučio za modalitet odgovora „Ne znam”, dok 8% ispitanika smatra da nije moguće obezbediti pravovremeno plaćanje dobavljačima.

Na pitanje koje se odnosilo na *postojanje ustaljenih načina za dobijanje povratnih informacija u cilju poboljšanja poslovanja*, zaposleni ističu da postoji procedura prikupljanja

informacija od korisnika o zadovoljstvu ili primedbama u vidu ankete, na osnovu knjige utisaka. Evidentiranju i rešavanju žalbi bilo kupaca, dobavljača ili poslovnih partnera hotelska preduzeća pristupaju veoma ozbiljno. Kao i svaka druga uslužna organizacija koja stremi zadovoljenju potreba i želja svojih potrošača, tako i hoteli to čine na sistematičan način. Saglasno tome, registruju se i rešavaju sve žalbe koje su vezane upravo za aktivnosti hotelskih preduzeća.

Kada su cene hotelskih usluga u pitanju, 45 ispitanika je mišljenja da tržište diktira cene, 35 ih smatra da se cene na tržištu formiraju zajedničkim dogovorom više preduzeća na tržištu, 20 ispitanika smatra da o tome odlučuje isključivo konkurentski hotel, dok samo 15 ispitanika misli da cene na tržištu određuje hotel u kome su zaposleni.

U tabeli 1 je prikazana raspodela odgovora kada se radi o odnosima hotela i lokalne zajednice. Predočeni rezultati omogućavaju uvid u to koliko su sve strane povezane i koliko podstiču i pomažu jedni druge.

Tabela 1. Mišljenja ispitanika o odnosu hotela i lokalne zajednice

	Da	Delimično	Ne znam	Nije primenljivo
Da li je otvoren dijalog između lokalne samouprave i hotela o osetljivim temama?	35	58	15	7
Da li hotel kupuje lokalne proizvode za potrebe hotela?	38	66	4	7
Da li zaposleni u hotelu učestvuju u aktivnostima u lokalnoj zajednici?	43	56	16	0
Da li hotel redovno finansijski podržava lokalnu zajednicu (kroz donacije i sponzorstva)?	37	33	31	14

Što se tiče pitanja o primeni međunarodnih standarda u oblasti društvene odgovornosti u hotelijerstvu, ispitanici su davali različite odgovore. Njih 36 (31%) smatra da se u hotelu u kome rade primenjuje pomenuti međunarodni standard, 41 (36%) ispitanik smatra da se ne primenjuju u potpunosti ovi standardi, dok njih 38 (33%) nije upoznato sa primenom međunarodnih standarda u oblasti društvene odgovornosti.

Na pitanja o poznavanju vrednosti i normi ponašanja ispitanici su dali odgovore čija je struktura prikazana u tabeli 2. Posebno je važno naglasiti, da se sprovode obuke i treninzi po pitanju vrednosti i norme ponašanja u hotelima, gde je potvrđan odgovor dalo 79 ispitanika.

DRUŠTVENA ODGOVORNOST U HOTELIJERSTVU PIROTSKOG OKRUGA

Tabela 2. Mišljenje ispitanika o poznavanju vrednosti i normi ponašanja u hotelima

	Da	Delimično	Ne znam	Nije primenljivo
Da li hotel ima jasno definisane vrednosti i norme ponašanja u hotelu?	57	33	24	1
Da li su gosti svesni vrednosti i normi ponašanja u hotelima?	47	59	7	2
Da li su zaposleni svesni vrednosti i normi ponašanja u hotelima?	39	59	17	0
Da li se sprovode obuke i treninzi po pitanju vrednosti i normi ponašanja?	79	12	24	0

U anketi su se našla i pitanja vezana za društveno poslovanje u hotelijerstvu. U tabeli 3 su prikazane ocene – u rastućem nizu, od najniže (1) do najviše (5) – o značaju navedenih elemenata, prema mišljenju ispitanika, za društveno odgovorno poslovanje hotelskih preduzeća. Uočivo je da se zdravlje i bezbednost na radu, uprkos malom uzorku, prema percepcijama ispitanika izdvaja kao veoma važan segment DOP. Isto tako, izraženost prekovremenog rada u hotelijerstvu ogleda se u naglašavanju velikog značaja ovog problema – 103 ispitanika su se odlučila za ocene 4 i 5.

Tabela 3. Ocena ispitanika o društvenom poslovanju u hotelijerstvu

Ocena:	1	2	3	4	5
Postojanje akcionog plana	0	4	13	34	64
Postojanje mehanizma za rešavanje žalbi	2	1	32	35	45
Postojanje sindikalne organizacije	0	5	15	40	55
Uticaj prekovremenog rada na zaposlene	0	7	5	57	46
Saradnja države, poslodavca i zaposlenih	0	7	25	36	47
Zaštita zdravlja i bezbednosti na radu	0	0	14	45	56
Edukacija i trening zaposlenih	0	5	34	41	35
Mito i korupcija u ugostiteljstvu	5	14	31	32	33
Zdrava konkurencija u poslovanju	2	10	15	43	45

Zaključak

Turizam i ugostiteljstvo u Pirotu i okolini predstavljaju važnu perspektivu za razvoj ovog kraja. Republika Srbija pokazuje sve veći interes za investicije u jugoistočni deo naše zemlje, pa samim tim i u otvaranje novih hotela. Ta nastojanja u velikoj meri počivaju na konceptu društvene odgovornosti preduzeća.

Na osnovu sprovedenog empirijskog istraživanja stanja društvene odgovornosti preduzeća u Pirotskom okrugu, primetno je da se hoteli bave ovim vidom odgovornosti, ali ne u meri u kojoj bi to trebalo. Ohrabruju, međutim, rezultati koji se odnose na saradnju hotela sa lokalnom samoupravom, sa srednjim stručnim školama koje svoje učenike šalju na praktičnu nastavu u kolektive ovih hotela. Hoteli su takođe pogođeni ekonomskom krizom što je kako rukovodioci tvrde, i glavni razlog zbog čega oni ne mogu investirati više u društvenu odgovornost.

Preduzeća ipak, u granicama raspoloživih sredstava, upućuju svoje zaposlene na razne obuke, seminare i druge vrste usavršavanja, sarađuju sa lokalnom zajednicom, čine sve što je u njihovoj moći da privuku turiste u Pirot. U cilju podsticanja društvene odgovornosti hotela neophodno je, prema mišljenju anketiranih menadžera-rukovodilaca, da se uključi celokupno društvo. Država bi, sa svoje strane, trebalo da kroz projekte, besplatne seminare i subvencije ispolji uticaj na vlasnike hotela da ulažu u ovu oblast. Neophodno je u ovom smislu ugledati se na politiku zapadnih zemalja.

Zahvalnica

Pripremljeno u okviru projekta OI 179013 (Održivost identiteta Srba i etničkih manjina u pograničnim krajevima istočne i jugoistočne Srbije), koji se izvodi na Mašinskom fakultetu, Univerzitetu u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

LITERATURA

- Alavuk, Đ. & Petrevska, M. (2014). Osnovni postulati poslovne etike i implementacija istih u turističkom poslovanju. *Ekonomija: teorija i praksa*, 7(3), 40-53.
- Branco, M. C. & Rodrigues, L. L. (2006). Positioning stakeholder theory within the debate on corporate on corporate social responsibility. *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies*, 61–80.
- Božić, A., & Milošević S. (2019). Ekološka odgovornost u hotelijerstvu. *TIMS. Acta* 13(1), 51-60.
- Beljanski, N. (2018). Ekološka odgovornost turizma. *TIMS. Acta*, 12(1), pp. 37-45.
- Gagić, S., Kalenjuk, B., Jovičić, A. & Petrović, M.D. (2016). Društveno odgovorno poslovanje u ugostiteljstvu. *Turističko poslovanje*, (18), pp. 33-41.
- Dahlsrud, A. (2008). How Corporate Social Responsibility is Defined: an Analysis of 37 Definitions. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15, 1–13.
- EU, European Commission (2002). Communication from the Commission concerning Corporate Social Responsibility: A business contribution to Sustainable Development. COM/2002/0347
- Kim, H., Woo, E., Uysal, M. & Kwon, N. (2018), The effects of corporate social responsibility (CSR) on employee well-being in the hospitality industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30 (3), 1584-1600.
- Košar, Lj. (2008). *Hotelijerstvo-teorija i praksa*. Beograd: Viša hotelijerska škola.
- Krkač, K. (2007). *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*. Zagreb: MATE.
- Lajović, D. (2013), *Biznis etika*, Podgorica: CID.

DRUŠTVENA ODGOVORNOST U HOTELIJERSTVU PIROTSKOG OKRUGA

- Matthias, F. S. & Berg, N. (2014). Managing Corporate Social Responsibility for the Sake of Business and Society. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 21, 253–257.
- Maurrasse, D. & Jones, C. (2003). *A future for everyone: Innovative Social Responsibility and Community Partnership*. New York: Routledge.
- Milisavljević, M. (2012). Društvena odgovornost preduzeća. *Marketing*, 43(3), 173-180.
- Milovanović, V. (2014). Društvena odgovornost hotela u Srbiji kao element menadžmenta ukupnog kvaliteta. *Ekonomija - teorija i praksa*, 7 (2), 61–73.
- Peña-Miranda, D.D., Arteaga-Ortiz, J. & Ramón-Cardona, J. (2019). Determinants of CSR Application in the Hotel Industry of the Colombian Caribbean. *Sustainability*, 11, 5045.
- Porter M. E. & Kramer, M. R. (2002). The competitive advantage of corporate philanthropy. *Harvard Business Review*, 121–130.
- Urošević S. & Kokeza G. (2012). Korporativna društvena odgovornost preduzeća prehrambene industrije u Republici Srbiji, *Glasnik hemičara, tehnologa i ekologa Republike Srpske*, 3(7)/2012, 49-55.
- Vuković, M., Urošević, S. & Vuković, A. (2017), Korporativna društvena odgovornost u tekstilnoj industriji, *Tekstilna industrija*, 65(2), 4-11.

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE HOTELS SITUATED IN THE PIROT REGION

Abstract: *This paper discusses corporate social responsibility in the hotels situated in the Pirot region. This empirical research was conducted by including the employees' answers to survey about the current state of the corporate social responsibility in their businesses. The objectives of the survey were to investigate the relationship between the hotel management and the employees, respect for the employees' rights, as well as the hiring process. The relationship of these companies with the local government was also examined, along with the way in which the hotel industry can contribute to the development of tourism in this part of eastern Serbia.*

Key words: *social responsibility, employees, hotel industry, Pirot region.*

24. ČETVRTA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA I BLOCKCHAIN

mr Goran Stamenović¹,
dr Dejan Rančić²

Rezime: Svedoci smo da je danas aktuelna Industrija 4.0, u kojoj se računari i uređaji koje koristimo povezuju na potpuno nov način. Uvođenje IoT (Internet of Things) praktično je primena četvrte industrijske revolucije u praksi. Blockchain se naziva stubom četvrte industrijske revolucije i upoređuje se sa tehnologijama kao što su parne mašine, računari i internet koji su pokrenuli prethodne industrijske revolucije. Četvrta industrijska revolucija ima potencijal da podigne nivo globalnih prihoda i da poboljša kvalitet života čitavih populacija, ali će postupak transformacije doneti dobro samo onima koji su sposobni za inovaciju i prilagođavanje. Povezivanje blockchain tehnologije i industrije 4.0 je upravo u inovativnosti i kreativnosti.

Ključne reči: Industrija 4.0, digitalna tehnologija, blockchain, GIS, veštačka inteligencija.

Uvod

Nesporna činjenica je da su poslednjih decenija informaciono-komunikacione tehnologije snažno uticale na sve grane industrije. Danas smo svedoci postojanja Industrije 4.0, kao četvrte industrijske revolucije, koja podrazumeva digitalizaciju procesa proizvodnje, ali i primenu najsavremenijih digitalnih tehnologija, kakva je i blockchain, a sve sa ciljem opstanka, modernizacije i konkurentnog razvoja u savremenim uslovima. "Industrija 4.0" ne nudi potpuno novi proizvod, već donosi drugačiji pristup i omogućava umrežavanje uređaja sa mašinama, alatima, robotima i ljudima. IoT (Internet of Things) je konkretna primena četvrte industrijske revolucije u praksi.

Blockchain predstavlja jedan od centralnih stubova četvrte industrijske revolucije i upoređuje se sa tehnologijama kao što su parne mašine, računari i internet koji su pokrenuli prethodne industrijske revolucije. Pored toga, blockchain tehnologija je bezbedna, decentralizovana, otporna na korupciju i u potpunosti transparentna.

Industrija 4.0

Prva industrijska revolucija nastala je u 18. veku kada su se pojavile mašine sa pogonom na paru koje su kao gorivo koristile ugalj. Mašine su tada izvršile mehanizaciju

¹ mr Goran Stamenović, Univerzitet Metropolitani Beograd, Srbija;
e-mail:goran.stamenovic@metropolitan.ac.rs

² dr Dejan Rančić, Elektronski fakultet Univerzitet u Nišu, Srbija;
e-mail: dejan.rancic@elfak.ni.ac.rs

nekih od poslova koji su do tada morali da se obavljaju ručno. Samo po sebi, to je bila velika promena u načinu proizvodnje, ali je takođe dovela do korenitih promena mnogih zastarelih političkih, ekonomskih i društvenih sistema.

Druga industrijska revolucija nastala krajem 19. veka je kao posledica primene novih znanja, tehničkih otkrića i korišćenja fosilnih goriva i električne energije. Takođe, pojavile su se proizvodne linije i masovna proizvodnja proizvoda.

Treća industrijska revolucija nastala je sedamdesetih godina dvadesetog veka širom primenom računara, korišćenjem novih informacionih tehnologija i digitalizacijom, uz značajnu automatizaciju poslovanja i primenu programabilnih logičkih kontrolera (PLC) i robota koji su počeli da zamenjuju ljude na proizvodnim linijama.

Danas je aktuelna Industrija 4.0, u kojoj se računari i automatizacija povezuju na potpuno nov način, mnogi uređaji se daljinski povezuju sa računarima koji su opremljeni algoritmima za mašinsko učenje i koji mogu da uče i upravljaju uređajima gotovo bez učešća čoveka. Razvoj digitalnih i naprednih tehnologija, kao i inovacija u proizvodnim procesima predstavlja izazove za razvoj svih tehnologija i industrija. Suština "Industrije 4.0" nije u novom proizvodu već u novom pristupu i umrežavanju digitalnih uređaja sa proizvodima, mašinama, alatima, robotima i ljudima... Roboti i ljudi postaju "kolege" na poslu, s tim što roboti u umreženoj fabrici imaju veći stepen veštačke inteligencije i mogu da komuniciraju preko digitalnih uređaja sa mašinama i radnicima. Robotima se ugrađuju i senzori osećaja, zglobovi se opremaju senzorima i robot reaguje na bilo kakav signal. Na ovaj način omogućena je saradnja radnika i robota koji su do sada u proizvodnim halama funkcionisali nezavisno. Cilj "industrije 4.0" su pametne fabrike koje su prilagodljive i koje efikasno integrišu klijente i poslovne partnere u jedinstveni proces da bi se podigla produktivnost i efikasnost i time povećala konkurentnost na tržištu.

Kao i revolucije koje su joj prethodile, i Četvrta industrijska revolucija ima za cilj da poveća nivo prihoda i poboljša kvalitet života ljudi širom sveta. Najviše koristi od nje imaju potrošači koji su u mogućnosti da je primene i da pristupe digitalnom svetu. Tehnologije su omogućile novim proizvodima i uslugama da povećaju efikasnost i zadovoljstvo u našim životima, kao što su na primer: naručivanje taksija, kupovina avio karata, online kupovina proizvoda, online plaćanje, slušanje muzike, gledanje filma ili igranje video igara i slično. Tehnološke inovacije će nam neminovno doneti dugoročnu dobit u efikasnosti i produktivnosti, tako što će se troškovi prevoza, komunikacije i razmene smanjiti, a logistika i lanci globalnog snabdevanja će postati efektivniji. Sve to će otvoriti nova tržišta i dovesti do ekonomskog rasta. U isto vreme, kao i prethodne industrijske revolucije, i ova bi mogla da donese veću nejednakost, naročito zbog njenog potencijala da remeti tržište rada. S obzirom na to da automatizacija zamenjuje rad, deo radnika će svakako morati da se otpusti ili da se prekvalifikuje i promeni radno mesto.

Pored toga, četvrta industrijska revolucija uticaće i na našu privatnost, vlasništvo, načine potrošnje, odnos prema poslu, slobodno vreme, razvoj karijere i sticanje novih veština, odnos prema zdravlju i slično.

IoT (Internet of Things)

Uvođenje IoT (Internet of Things) praktično je primena četvrte industrijske revolucije u praksi. Korišćenjem IoT sada mnogi naši uređaji mogu da budu povezani međusobno i možemo daljinski da ih kontrolišemo (telefoni, računari, televizori, klima uređaji, grejanje, različiti alarmi, svetlo u kući i slično).

Svaki od ovih uređaja može da komunicira sa drugin kompatibilnim uređajima, šaljući uputstva i podatke o trenutnom stanju i aktivnostima.

Za uvođenje IoT potrebni su nam:

- Senzori za prikupljanje podataka
- Industrijski mobilni uređaji (platforma)
- Programska oprema za obradu podataka – big data
- Kvalitetna ekipa zaposlenih i iskusna ekipa spoljnih saradnika

U cilju razvoja IoT koriste se brojne tehnološke inovacije u oblastima kao što su:

- veštačka inteligencija
- robotika
- korišćenje autonomnih vozila
- 3D štampa
- nanotehnologija
- biotehnologija
- nauka o materijalima
- skladištenje energije
- kvantno računanje i sl.

Industrija 4.0 – iskustva iz sveta

Evropska komisija je, u okviru sprovođenja Strategije jedinstvenog digitalnog tržišta, u aprilu 2016. predstavila planove i mere za podršku digitalizaciji evropske industrije. Razvoj Industrije 4.0 je jedan od prioriteta i zato su osnovani podsticajni fondovi, usvojeni novi standardi i pripremljena zakonska regulativa. Neke od članica EU usvojile su posebne strategije za podršku razvoju Industrije 4.0. U Evropskoj uniji do 2030. godine planiraju se investicije od 1.350 milijardi evra u Industriju 4.0, čime ona potvrđuje svoju posvećenost digitalizaciji i razvoju Industrije 4.0 (Smit et al, 2016).

Nemačka je kao jedna od najindustrijalizovanijih zemalja vodeća na tom području. Nemačka vlada je inicijativu industrije 4.0 proglasila kao ključnu za dalji razvoj industrije. Ta inicijativa je vrlo zanimljiva, jer ovo je prva industrijska revolucija koja je planirana unapred. S tim u vezi nastaju i radna mesta pod nazivom CDO - Chief Digital Officer, vođa projekata industrije 4.0 (ili IIoT, digitalizacije, itd.), arhitekta Industrije 4.0, inženjer Industrije 4.0, savetnik Industrije 4.0 itd. (Schroeder, 2016).

Slovenija je već dva puta organizovala susrete s nemačkim privrednicima od kojih se očekuje da pomognu bržu integraciju slovenačke privrede u nemačku "Industriju 4.0".

Tehnološki napredne zemlje kao što su USA, UK, Japan, Švedska i dr, uvode digitalne tehnologije u proizvodne procese sa ciljem stvaranja inteligentnih fabrika budućnosti.

Vlada Kine kao odgovor na „Industriju 4.0“ je donela strategiju „Made in China 2025“ čime uspostavlja vezu između informacionih tehnologija i industrijske proizvodnje, uvodi optimizaciju proizvodnih procesa, povećava sposobnost inoviranja u industriji uključujući informaciono-komunikacione tehnologije i industrijske servisne robote, mašine se opremaju visokim tehnologijama, uvode se novi materijali i slično. Rezultati implementacije „Industrije 4.0“ su vidljivi najviše u automobilske industriji, gde je Kina prva u svetu po primeni industrijskih robota i proizvedenim automobilima. Usvajanje nove strategije u Kini, omogućilo je stvaranje novih mogućnosti za podsticaj inovativnog i kreativnog poduzetništva (Kennedy, 2015).

Vlada Japana na „Industriju 4.0“ odgovara svojom strategijom pod nazivom „Revitalization and Robots Strategy“ sa ciljem povećanja produktivnost u industriji razvojem i primenom inteligentnih robota, kao i implementacijom digitalnog društva, kao i industrijskog sektora (Japan's Robot Strategy, 2015).

Upravo u najnaprednijim zemljama će promene zaživeti najbrže, ali u isto vreme stručnjaci ističu da su ekonomije u razvoju te koje mogu izvući najviše koristi. Četvrta industrijska revolucija ima potencijal da podigne nivo globalnih prihoda i da poboljša kvalitet života čitavih populacija, ali će postupak transformacije doneti dobro samo onima koji su sposobni za inovaciju i prilagođavanje. Prema procenama Evropske komisije za „Industriju 4.0“ potrebno je svake naredne godine novih 150.000 IT stručnjaka (European commission, 2015).

Blockchain

Blockchain je tehnologija napoznatija po tome što se pomoću nje trguje kriptovalutama, poput Bitkoina i Etera (valute Ethereum-a), ali je mnogo više od običnog alata za finansije. Blockchain je šifrovana baza podataka sačinjena od transakcija, koje su u isto vreme otporne na korupciju, transparentne su i neopaženo prolaze kroz cenzuru. Samim tim što ulazi u koštac sa temama finansijske, političke i institucionalne korupcije, blockchain je u prilici da stvori velike društvene promene, ali da ujedno zaštiti ljudsko pravo svakog pojedinca.

Slika 1: Vrednost kriptovaluta na dan 27.11.2019.

BTC	▲ 1.56%	\$ 7229.32
ETH	▲ 1.57%	\$ 147.88
LTC	▲ 0.74%	\$ 46.65
DASH	▼ 0.17%	\$ 50.65
BCH	▲ 1.4%	\$ 212.34

Izvor: <https://ecd.rs/>

Blockchain tehnologiju koriste bitcoin (i svaka druga kripto valuta) i predstavlja lanac svih transakcija koje su u okviru određene valute bilo kada ostvarene. Praktično, blockchain je baza podataka u kojoj su zapisani svi trenuci u kojem je neko kupio bitcoin, neku drugu kriptovalutu ili napravio transakciju, više niko i nikada ne može da obriše ili izmeni, zahvaljujući digitalnim vezama koje ih povezuju. Da bi se nova transakcija upisala (i dodala nova karika u lancu), potrebno je pronaći slučajni (random) broj koji se jedini uklapa u kriptografski kod. Ovom kodu nedostaje još samo taj jedan delić da bi bio validan („nonce“) i tek kada se on pronađe, nova transakcija može da se verifikuje i ubaci u lanac. Nalaženjem ovog broja bave se majneri, koji se najčešće udružuju u velike grupe, nekad i po hiljadu računara, koji redom nagađaju i generišu slučajne brojeve, sve dok se neki od njih ne uklopi u kriptografski kod.

Za razliku od klasične online baze podataka, Blockchain tehnologija omogućava komunikaciju više računara (servera) između kojih se transakcija obavlja. Kada se razmena izvrši, ona se sa drugim podacima i informacijama koje se prenose – a koje su obavljene u poslednjih desetak minuta – kriptografski povezuje sa blokom. Svako obavljenom transakciji pripisuje se vremenska odrednica, dok se sama transakcija po hronološkom redu dodaje već postojećem lancu blokova i sa njim se povezuje uz pomoć čvora - noda. U pitanju je niz koji sadrži podatke o svakoj transakciji koja se u okviru nje izvedena. Tada na scenu stupa proces „rudarenja“ (mining) koji se obavlja računarima velike snage – izvlačeći postojeću „rudu“ i stvarajući nove blokove. Ovo je ujedno i način na koji se generišu novi Bitkoini (izvlačenjem Bitcoin Blockchain-a dobija se BTC kao valuta). Pošto su blokovi neraskidivo povezani zahvaljujući kodu i svaki od njih ima svoj unikatni ID („Hash“) i pomoću njega možemo da pronađemo prethodni blok iz niza. Bilo koja promena podataka o obavljenim transakcijama, uključujući brisanje, dodavanje i bilo koji drugi način izmene, nije moguća (Zheng et al, 2017).

Prvi majner koji validuje transakciju nagrađuje se u kripto novcu, jer osobe koje uplaćuju novac dodaju još nekoliko eura (u kriptovalutama) kao nagradu za majnera koji je prvi pogodio broj i time omogućio da se transakcija ostvari. Drugi izvor nagrade je određena suma bitcoin-a koja se automatski generiše „ni iz čega“.

Centralni blockchain registar ne postoji. Svaka nova transakcija se momentalno ažurira kod onih koji su dobrovoljno odlučili da učestvuju u procesu („nodovi“). Svako od njih na svom računaru čuva svežu kopiju fajla registra transakcija. Ne postoji „centralni računar“, nema posrednika, a sam sistem je projektovan da se novi bitcoin-i stvaraju isključivo „rudarenjem“. Kreator bitcoin-a, Japanac Satoshi Nakamoto, čiji identite je id an danas nepoznat, projektovao je sistem u kojem je nagrada za majnere poznata unapred i prepolovljava se na svake 4 godine. On je u startu ograničio algoritam tako da ukupan broj bitcoin-a koji mogu da se stvore bude 21 milion. Do danas je generisano oko 80% od ove sume, oko 17 miliona, a što je više bitkoin-a nagrada je sve manja, pa se tako dodatno sprečava inflacija. Kada majneri budu stvorili 21 milion bitcoin-a, zarađivaće samo od transakcija.

Često se postavlja pitanje: „Koliko je blockchain bezbedan?“. Svaki pokušaj „hakovanja“ Blockchain-a značio bi da bi ste morali da hakujete čitav lanac blokova, što je faktički nemoguće. Iz tih razloga, ukoliko se ovakav način skladištenja podataka u

budućnosti nađe u širokoj primeni, funkcionisanje sistema više se neće bazirati na poverenju u nekorumpiranost administrativnih i bankarskih službenika, odnosno neće zavisiti od faktora ljudske greške – već će zavisiti od Blockchain lanca.

Pored trgovine kriptovalutama, blockchain tehnologija može da se koristi i za mnogobrojne druge primene i za pristup koji podrazumeva direktnu realizaciju transakcija (umesto centralizovane), kao što može da promeni i mnoge ostale sfere ljudske delatnosti. Primeri su vlasništvo nad imovinom, vlasništvo stana, kuće, zemlje, automobila, ali i informacije o poreklu imovine, medicinskim podacima, pravu intelektualne svojine – sve je ovo idealno za primenu blockchain-a, tako da mnoge države u svetu već rade na tome da blockchain integrišu u različite oblasti privrednog i društvenog života, a posebno tamo gde postoji visok rizik od prevara, malverzacija, mita i korupcije.

Korupcija često služi da se neke informacije zataškaju – da se promene, zaborave i obrišu zauvek, i zbog toga se smatra da bi blockchain drastično smanjio korupciju na lokalnom, državnom i međunarodnom nivou. Zahvaljujući blockchain-u, poreklo novca, kupovina stana, automobila ili aviona postaje informacija koja nikada ne može da se sakrije, jer je nemoguće manipulirati matematički nepromenljivim unosima u blockchain-u.

Ono što je takođe jako bitno, na primer u prometu nekretnina, vlasnik nepokretnosti može da izvrši prenos bez ikakvog kontakta sa javnim beležnikom ili nekom drugom institucijom i svaki novi transfer nekretnine postaje deo zapisanog lanca vlasništva. Na ovaj način blockchain tehnologija može biti korišćena i za registre privrednih subjekata, čuvanje i ažuriranje medicinskih kartona, vođenje matičnih knjiga rođenih, umrlih i venčanih, ali i prilikom ostvarivanja glasačkih prava na izborima, bez fizičkog prisustva na izbornom mestu.

Blockchain tehnologija može da se koristi za automatsko zaključivanje ugovora, bez ličnog prisustva ili svođenjem aktivnog delovanja ugovornih strana na minimum, što otvara široko polje primene, a bez potrebe za centralizovanim platformama ili poslovnim bankama (tzv. pametni ugovori – “smart contracts”).

Uopšte, primena blockchain-a u svim oblastima u kojima danas postoje posrednici dovešće do toga da oni postanu suvišni. Takođe, primena u obrazovanju bi značajno umanjila mogućnost zloupotrebe i falsifikata diploma i sertifikata, a u raznim lancima snabdevanja, kontroli ličnih podataka koji se koriste u marketinške svrhe, deljenju ličnih računarskih resursa i plaćanju unutar igara i aplikacija, blockchain otvara razvoj stotina novih servisa baziranih na ovoj tehnologiji.

Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma, do 2027. godine će oko 10% svetskog BDP-a biti skoncentrisano u tehnologiji baziranoj na blockchain-u (World Economic Forum, 2018).

Primeri korišćenja blockchain tehnologije

Program za hranu Ujedinjenih Nacija poslao je preko 10.000 vaučera, baziranih na kriptovalutama, sirijskim izbeglicama. Upotreba blockchaina pomogla je hiljadama izbeglica da koriste kriptovalute kako bi kupili hranu, uz mogućnost da se zaobiđu birokratske i međunarodne procedure. Na ovaj način nije se samo izbeglicama dala mogućnost direktnog

pristupa donacijama, već ovo predstavlja prvi korak u tome da se pokrene proces rešavanja svetske migrantske krize. Ista platforma blockchain-a koja se koristi kako bi obezbedila finansijske vaučere izbeglicama, radi na tome da smanji svetski nivo siromaštva. Blockchain može da se koristi kao institucija slična banci, za ljude koji nemaju račun. Sve dok imaju pristup svom smart telefonu, postoji način da se lako pristupi novcu. Blockchain je decentralizovan sistem i nema naplate prenosa novca, kao što je to slučaj u bankama (United Nation's World Food Programme, 2017).

Kompanija "Microsoft" je u fazi testiranja sistema koji bi mogao da napravi revoluciju u načinu na koji se vrši identifikacija ljudi (beleženje njihovog rođenja i smrti). Prema podacima "Microsoft"-a, dvadeset procenta svetske populacije nema odgovarajuće lične podatke, a trećina dece mlađe od pet godina zvanično ne postoji zato što nije upisana u knjigu rođenih. Te činjenice značajno olakšavaju trgovinu ljudima, naročito u zemljama Trećeg sveta (Microsoft Identity Division, 2018).

Stručnjaci iz "Toyote" smatraju da ova tehnologija može postići značajne rezultate kada se primeni na automatizaciju vožnje i polje osiguranja. Naime, senzori u automobilu sakupljali bi podatke prilikom vožnje, čuvali ih u Blockchain lancu, a ti podaci bi se slali osiguravajućem društvu koje bi na taj način bolje moglo da proceni štetu (Cointelegraf, 2018).

Blockchain tehnologija može da obezbedi sistem za elektronsko brojanje glasova koji je otporan na prevare, falsifikovanje i hakere. Ovaj sistem može da zaštiti izbore tokom registracije glasača, da obezbedi identifikaciju glasača, kao i njihove glasove.

Blockchain može da značajno ubrza rad lokalnih samouprava i vlade, da utiče na funkcije poput javnih tendera, infrastructure, zdravstva, obrazovanja i slično koji su često spori, ponekad jako složeni, teški za razumevanje običnim građanima i veoma podložni korupciji.

Blockchain može da ima veoma važnu ulogu u GIS-u (Geografski informacioni sistemi). Što se GIS tehnologije tiče, relativno od skora su naučnici počeli da razmišljaju o tome šta bi moglo biti korisno u primeni blockchain tehnologija. Evropska svemirska agencija ("European Space Agency") pozvala je na nove ideje i primene blockchaine za istraživanje Zemlje. Evropska unija je finansirala projekte koji primenjuju blockchain tehnologije u istraživanju, kao što su razmena i korišćenja naučnih podataka, gde Evropska svemirska agencija nastoji da stvori načine kako bi se informacije koristile od strane relevantnih institucija. U Kini postoje protokoli, zasnovani na sistemu Konsultativnog odbora za svemirske podatke ("Consultative Committee for Space Data Systems" - CCSDS), koji koriste zajednički format TCF za slanja podataka, kako bi sateliti mogli da komuniciraju i dele resurse ili koriste međusobnu komunikaciju, a da ne ponavljaju funkcije drugih satelita. Na ovaj način protokol zasnovan na blockchain tehnologiji može da satelitima, čak i onim koji rade sa različitim operativnim sistema, da istovremeno rade zajedno i međusobno razmenjuju podatke.

U medicini, integrisanje blockchaine sa veštačkom inteligencijom (Artificial Intelligence - AI) omogućava predviđanje koje se može koristiti za procenu pacijenata i pružalaca zdravstvenih usluga. Koristeći blockchain tehnologiju i istorijske podatke o

kretanju, AI se može koristiti za identifikaciju zdravstvenih potreba na osnovu svakodnevnih aktivnosti.

Blockchain je, kao tehnologija i industrija, još uvek nedovoljno istražen i definisan. Trenutno se nalazimo u fazi istraživanja njegovih mogućnosti, daleko od bilo kakvih dokazanih i ustanovljenih rešenja. Ipak, blockchain predstavlja obećavajuće i bitno rešenje kome je cilj da reši neke od najosetljivijih problema današnjice, kao što su korupcija, finansijska nejednakost i nejednak pristup informacijama.

Blockchain i Industrija 4.0

Blockchain se naziva stubom četvrte industrijske revolucije i upoređuje se sa tehnologijama kao što su parne mašine, računari i internet koji su pokrenuli prethodne industrijske revolucije. Ona ima mogućnost da promeni postojeće ekonomske i poslovne modele i može značajno da utiče na primenu novih tehnologija ne samo u industrijski najrazvijenijim zemljama, već i na tržištima u nastajanju.

Jack Ma (Mǎ Yún, 15.10.1964.), osnivač Alibabe, je rekao: „Brinemo se oko toga što će u budućnosti računari raditi bolje od ljudi stvari koje su zasnovane na znanju. Ne treba da učimo našu decu kako da rade stvari koje računari mogu da urade bolje od njih. I zato ono što mene danas brine nisu stvari koje su vezane za tehnologiju. Brine me kako da treniramo i obrazujemo našu decu tako da za 20, 30 godina mogu da urade stvari koje računari ne mogu. Treba da ih učimo kreativnosti, inovativnosti, timskim sportovima, kulturi... Te kreativne stvari mašine ne mogu da rade bolje. I ne mislim da će tehnologija “zavladati” ljudima, jer ljudi imaju dušu, određene vrednosti, uverenja, što mašine nemaju“.

Povezivanje blockchain tehnologije i industrije 4.0 je upravo u inovativnosti i kreativnosti. Moramo da naučimo buduća pokolenja da steknu sva neophodna znanja, ali takođe da nauče kako da ta znanja, korišćenjem inovativnosti i kreativnosti primene u praksi.

Četvrta industrijska revolucija će biti prva industrijska revolucija koja koja je prešla iz tehnološki fokusiranog stanja na nov, napredniji nivo.

Iako su su se blockchain tehnologija i veštačka inteligencija (AI) razvijali zasebno, činjenica je da postoji veoma snažna veza među ove dve tehnologije, a koja se, pre svega, odnosi na način čuvanja podataka. Najveći razlog AI revolucije je upravo napredovanje u Big Data-u koja su omogućila preduzećima da organizuju veliku količinu podataka u strukturirane komponente koje računari mogu vrlo brzo da obrade.

Blockchain tehnologija može da pomogne da veštačka inteligencija bude bolje iskorišćena i razumljivija, korišćenjem savremenih tehnologija, “big data” i mašinskog učenja. Pored toga, veštačka inteligencija može da poveća efikasnost blockchain-a daleko bolje nego što to mogu ljudi i računari kakve danas poznajemo, uzimajući u obzir da je danas čak i za osnovne blockchain aktivnosti neophodna veoma velika procesorska snaga. Blockchain i veštačka inteligencija imaju ogroman potencijal, ali pravi efekti ove dve tehnologije biće vidljivi upravo u njihovoj sinergiji.

Najznačajnije prednosti koje blockchain tehnologije mogu doneti poslovanju su snižavanje troškova, brzina izvršenja transakcija, brzina mogućnosti provere podataka, zaštita podataka, mogućnost provere krajnjeg korisnika i pouzdanost transakcija.

Primena blockchain tehnologija još uvek je suočena je sa brojnim praktičnim izazovima, zbog čega široka primena i prihvatanje ovih tehnologija još uvek nije u potpunosti zaživela u praksi. Uprkos tome, blockchain tehnologije može da ponudi praktična i efikasna rešenja koja mogu biti primenjena u samom procesu kreiranja različitih sistema, pogotovo u tehnološki nedovoljno razvijenim zemljama, što im može doneti i konkurentne prednosti u tehnološkom i operativnom smislu.

Zaključak

Prva industrijska revolucija nastala je u 18. veku kada su se pojavile mašine sa pogonom na paru koje su kao gorivo koristile ugalj. Druga industrijska revolucija nastala krajem 19. veka je kao posledica primene novih znanja, tehničkih otkrića i korišćenja fosilnih goriva i električne energije. Treća industrijska revolucija nastala je sedamdesetih godina 20. veka širom primenom računara. Danas je aktuelna Industrija 4.0, u kojoj se računari i automatizacija povezuju na potpuno nov način. Uvođenje IoT (Internet of Things) praktično je primena četvrte industrijske revolucije u praksi. Blockchain se naziva stubom četvrte industrijske revolucije i upoređuje se sa tehnologijama kao što su parne mašine, računari i internet koji su pokrenuli prethodne industrijske revolucije.

LITERATURA

- Bahsoun, J.P., Guerraoui, R., and Shoker, A., "Making BFT Protocols Really Adaptive," 2015 IEEE International Parallel and Distributed Processing Symposium, Hyderabad, India, pp. 904-913, 2015. <https://doi.org/10.1109/IPDPS.2015.21>
- Bennett, R. M., Pickering, M., & Sargent, J. (2019). Transformations, transitions, or tall tales? A global review of the uptake and impact of NoSQL, blockchain, and big data analytics on the land administration sector. *Land Use Policy*, 83, 435–448. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2019.02.016>.
- Clarke, A.C., "Hazards of Prophecy: The Failure of Imagination," from *Profiles of the Future: An Inquiry into the Limits of the Possible*, 1962.
- Gerd; Maier, Tobias; Neuber-Pohl, Caroline; Helmrich, Robert (2015): Industry 4.0 and the consequences for labour market and economy. IAB-Forschungsbericht 8/2015. <http://www.iab.de/967/section.aspx/Publikation/k151215301>
- Jan Smit, Stephan Kreutzer, Carolin Moeller, Malin Carlberg, Policy Department A: Economic And Scientific Policy Industry 4.0, 2016, European Parliament's Committee on Industry, Research and Energy (ITRE)
- Kamel Boulos, M. N., Wilson, J. T., & Clauson, K. A. (2018). Geospatial blockchain: promises, challenges, and scenarios in health and healthcare. *International Journal of Health Geographics*, 17(1), 25, s12942-018-0144–x. <https://doi.org/10.1186/s12942-018-0144-x>.
- Scott Kennedy, 'Made in China 2025', Centre for Strategic & International Studies,
- Lamport, L. "Time, Clocks, and the Ordering of Events in a Distributed System." *Communications of the ACM*, vol. 21, no. 7, January 1978, pp. 558–565., doi:10.1145/359545.359563. <https://amturing.acm.org/p558-lamport.pdf>.
- Lynch, S. (2018). OpenLitterMap.com – Open Data on Plastic Pollution with Blockchain Rewards (Littercoin). *Open Geospatial Data, Software and Standards*, <https://doi.org/10.1186/s40965-018-0050-y>.
- Ma, N., Wang, X., Li, Z., Zhan, P., He, X., Zhang, X., & Liu, Z. (2019). Design of Routing Incentive Protocol for Space Network Based on Blockchain Technology. In A. N. Shiryaev, *Probability-2* (Vol. 95, pp. 123–131). https://doi.org/10.1007/978-981-13-6553-9_14.
- Mainelli, M. and Milne, A., 2016. The impact and potential of blockchain on securities transaction lifecycle, SWIFT Institute, Working Paper No 2015007
- Nakamoto, S., "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System," 2008. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- Narayanan, A., Bonneau, J., Felten, E., Miller, A., and Goldfeder, S., *Bitcoin and Cryptocurrency Technologies: A Comprehensive Introduction*, Princeton University Press, 2016.

- National Institute of Standards and Technology, Secure Hash Standard (SHS), Federal Information Processing Standards (FIPS) Publication 180-4, August 2015. <https://doi.org/10.6028/NIST.FIPS.180-4>
- National Institute of Standards and Technology, SHA-3 Standard: PermutationBased Hash and Extendable-Output Functions, Federal Information Processing Standards (FIPS) Publication 202, August 2015. <https://doi.org/10.6028/NIST.FIPS.202>
- National Institute of Standards and Technology (NIST), Digital Signature Standard, Federal Information Processing Standards (FIPS) Publication 186-4, July 2013. <https://doi.org/10.6028/NIST.FIPS.186-4>
- New Robot Strategy - Japan's Robot Strategy - Vision, Strategy, Action Plan - The Headquarters for Japan's Economic Revitalization, 2015
- Wolfgang Schroeder, Germany's Industry 4.0 strategy, Rhine capitalism in the age of digitalization, Friedrich-Ebert-Stiftung London, 2016
- Zibin Zheng, Shaoan Xie, Hongning Dai, Xiangping Chen and Huaimin Wang, "An Overview of Blockchain Technology: Architecture, Consensus, and Future Trends", 2017 IEEE 6th International Congress on Big Data, 25–30 June 2017. Honolulu, Hawaii, USA, DOI: <https://doi.org/10.1109/BigDataCongress.2017.85>
- Qin Wang, Xinqi Zhu, Yiyang Ni, Li Gu, Hongbo Zhu, "Blockchain for the IoT and industrial IoT: A review", Internet of Things, Elsevier, 2019., <https://doi.org/10.1016/j.iot.2019.100081>
- World Economic forum, Building Block(chain)s for a Better Planet, 2018, Geneva Switzerland

ГРАД
ПИРОТ

UGOVORNA OKRUŽNA
PRIVREDNA
KOMORA
PIROT

FAKULTET ZA
MENADŽMENT
ZAJECAR

UNIVERZITET
METROPOLITAN
BEOGRAD

FUTURA
FAKULTET ZA FIZIKALNO MATEMATIČKE

FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION AND BLOCKCHAIN

Abstract: *We are currently witnessing the Fourth Industrial Revolution, in which the computers and devices we use are connecting in a completely new way. The introduction of IoT (Internet of Things) is practically putting the fourth industrial revolution into practice. Blockchain is referred to as the pillar of the fourth industrial revolution and is compared to technologies such as steam engines, computers and the internet that initiated the previous industrial revolutions. The Fourth Industrial Revolution has the potential to raise global income levels and improve the quality of life of entire populations, but the transformation process will only benefit those who are capable of innovation and adaptation. Innovation and creativity are necessary for connecting blockchain technology and industry 4.0.*

Key words: *Industry 4.0, digital technology, blockchain, GIS, artificial intelligence.*

25. ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA NA PRIMERU VRNJAČKE BANJE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

PhD student, Bojana Beljić¹,
Vanredni profesor, dr Snežana Milićević²

Rezime: Sa razvojem turističkog tržišta i potrebama potrošača razvijaju se i internet poslovni sistemi. Oni se menjaju u skladu s promenama na tržištu, ali i u samom marketingu. Klasični marketing u turizmu se tako zamjenjuje sa savremenim marketingom u turizmu, odnosno onim koji je prilagođen internet poslovnim sistemima. Najveći doprinos internet marketingu donele su društvene mreže, kroz svoju efektivnost i minimalne troškove. Cilj rada je da se sagleda kako internet marketing i promocija na društvenim mrežama utiču na turiste kada donose odluku o putovanju i izboru turističke destinacije. Objave na društvenim mrežama i komentari mogu promeniti sliku koju turisti imaju o određenoj destinaciji i učiniti je privlačnijom za posetu.

Ključne reči: internet marketing, društvene mreže, promocija, turistička destinacija, turističko tržište

Uvod

Intenzivan tehnološki razvoj svakodnevno izaziva promene u celokupnoj privredi, i utiče na sve oblasti poslovanja. Sektor turizma nije ostao imun na novine koje su doneli savremeno poslovanje i razvoj interneta. Sve promene koje su posledice razvoja tehnologije, odrazile su se i na sferu turizma, na sve učesnike, procese i usluge u ovom sektoru.

Turizam je delatnost u kojoj proizvod nije opipljiv već se on sastoji od jedne ili više usluga koje se konzumiraju na licu mesta i u trenutku dolaska na određenu destinaciju (Kietzmann et al. 2011). Zbog ovakvih karakteristika turističkog proizvoda, savremenu tehnologiju je teško implementirati u sve segmente turističkog poslovanja pa se tako neki poslovi u turizmu i dalje obavljaju na klasičan način. Ipak, savremena tehnologija našla je svoje značajno mesto u metodama i tehnikama turističke promocije i promenila tradicionalne načine komunikacije u turizmu.

Revolucija informacionih i komunikacionih tehnologija (ICT) već odavno ima duboke implikacije na turistički sektor. Ceo sistem ICT se veoma brzo širi kroz turističku industiju i nijedan učesnik ne može izbeći ove uticaje (Mariani, Baggio, Buhalis & Longhi, 2014). Uspešnost strategijskog prilagođavanja savremenim trendovima u turizmu i hotelijerstvu je

¹ Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Srbija, bojanabeljic82@gmail.com

² Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Srbija, snezana.milicevic@kg.ac.rs

nemoguće sagledati bez upotrebe interneta koji postaje glavni kanal komunikacije i prodaje u turizmu (Barjaktarović, 2013).

ICT predstavljaju ključni faktor razvoja i napretka savremenog društva (Milićević et al., 2013). ICT nemaju samo uticaj na ubrzani razvoj turističke industrije nego dovode i do olakšavanja marketinških aktivnosti u turizmu (Buhalis & Law, 2008; Du, 2017).

E-turizam odražava digitalizaciju svih procesa i lanaca vrednosti u turizmu, i ugostiteljskoj industriji. Na taktičkom nivou, to uključuje elektronsku trgovinu i primenu ICT za maksimiziranje efikasnosti i efektivnosti turističke organizacije, odnosno turističke destinacije u celini. Na strateškom nivou, e-turizam uvodi revoluciju u svim poslovnim procesima, u čitav lanac vrednosti kao i strateške odnose turističkih destinacija sa svim njihovim akterima.

Društvene mreže, najviše od svih delova interneta diktiraju trendove i zbog toga daju kredibilitet proizvodima ili uslugama u turizmu koji se aktivno služe tkzv. „*community managment*“ – om.

Upravo zbog činjenice da se turizam, baš kao i društvene mreže, događa u stvarnom vremenu i teži brzoi i direktnoj razmeni informacija, vrlo je pogodan za promociju turističke ponude destinacije, što je predmet ovoga rada. U tom kontekstu će se posebna pažnja usmeriti na korišćenja društvenih mreža glavnih nosioca turističke ponude u Vrnjačkoj Banji.

Društvene mreže i turizam

Pojam društvenih mreža

Društveni mediji mogu biti generalno shvaćeni kao aplikacije na internetu koje zaokružuju medijske utiske kreirane od strane turista na osnovu njihovog iskustva stečenog u turističkim destinacijama. One najčešće informišu preko ličnih iskustava, arhivirajući i deleći ih on-line radi lakog pristupa drugih turista (Blackshaw P. 2015).

Društvene mreže predstavljaju platformu za izgradnju odnosa među ljudima koji dele slična interesovanja, aktivnosti, pozadine ili poznanstva. Društvena mreže se sastoje od predstavljanja svakog korisnika, putem profila, tako da omogućavaju pravljenje javnih prezentacija i listi korisnika sa kojima se veza deli i ukršta u sistemu (Trišić, Milosavljević, Lukić, 2014).

Društveni mediji su važni jer pomažu da se širi eWoM (electronic-word-of-mouth). Društveni mediji su omogućili da korisnici počinju da se uključuju u ove platforme deleći lična iskustva u formi: teksta, slika i videa. Deljeni sadržaj od strane korisnika se odražava i menja na zvanično promovisane činjenice i mišljenja, utiske i osećanja, iskustava i očekivanja o datoj turističkoj destinaciji.

Društvene mreže osnažuju potrošače i transformišu globalnu mrežu u društveno okruženje. Web 2.0 je popularan društveni medij koji igra ključnu ulogu kao izvor informacija za putnike, u kontekstu većeg broja pretraga putnika u vezi sa putovanjima i boravkom u određenim turističkim destinacijama (Hays, Page& Buhalis, 2013).

ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA NA PRIMERU VRNJAČKE BANJE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

Društvene mreže predstavljaju značajan deo rezultata pretraga i zato zvanični pružaoci informacija o turističkim destinacijama moraju da obezbede da se one uključe u njihov on-line marketing. Društvene mreže nude inovativne načine za razvoj strategije upravljanja odnosima sa kupcima. Angažman sa kupcima može imati direktan uticaj na kredibilitet turističke destinacije, reputaciju od usta-do-usta (word of mouth) (Mariani, Baggio, Buhalis & Longhi, 2014).

Osim primene u marketinškim aktivnostima, društvene mreže su dobro mesto za kontakt sa novim kupcima i širenje poslovanja, a sve češće javljaju se i u ulozi komunikacijskog sredstva sa kupcima.

Prema Ružić et al. (2009), uspešna poslovna komunikacija koja se odvija putem društvenih mreža je postala jedan od najvažnijih alata modernog poslovanja. Društvene mreže su kao marketinški alat vrlo dinamične i dostupne svima u svakom trenutku. Svaki turistički subjekt u turističkoj destinaciji bi u svoju poslovnu, odnosno marketinšku strategiju trebalo uvesti i društvene mreže. Kroz njihovu upotrebu u poslovanju, turističke destinacije mogu otvoriti nove prodajne kanale, privući nove tržišne segmente, i tako ostvariti dodatne prihode. Najveća prednost društvenih mreža je u tome što su besplatne pa tako svako ima mogućnost otvoriti profil na društvenim mrežama i koristiti ih u poslovanju.

Uloga društvenih mreža u promociji turističkih destinacija

Društvene mreže su postale veza između dve karakteristike današnjeg društva: informacionog društva i potrošačkog društva (Pilar Latorre-Martínez et al., 2014).

Turizam je složeni sistem u kom se kao proizvod može posmatrati turistička destinacija. Precizno i jedinstveno definisanje turističke destinacije otežano je usled postojanja velikog broja različitih elemenata koji čine turizam na jednom prostoru i usled određivanja granica tog prostora. Kao proizvod u turizmu, turističke destinacije moraju usmeriti napore da elemente svoje ponude integrišu i usklade sa savremenim trendovima na tržištu (Milićević, S., Đorđević, N. 2018).

Turistička destinacija predstavlja skup različitih komponenata koje zajedničkim delovanjem obezbeđuju zadovoljenje potreba turista. Savremene tendencije na turističkom tržištu nameću brojne izazove sa kojima se menadžment destinacija svakodnevno sreće u svom poslovnom okruženju. U turizmu je neophodno kontinuirano inoviranje turističke ponude, jer turisti danas sve više teže novim turističkim proizvodima, novim destinacijama, novim doživljajima i iskustvima (Milovanović, Milićević S., 2014).

Turističke destinacije mogu varirati od namenski izgrađenih mesta za odmor i zabavu u kojima su svi sadržaji u funkciji razvoja turizma, do glavnih gradova - metropola i država kao celina u kojima je turizam od većeg ili manjeg značaja (Milićević S., Đorđević N., 2016).

Turistička destinacija predstavlja fleksibilan, dinamičan prostor čije granice određuje turistička potražnja, nezavisno od administrativnih granica (Kotler, 2001).

Primena savremene ICT, turističku destinaciju čini komplementarnom, atraktivnijom i konkurentnijom jer njihova primena zadovoljava promenljive i sofisticirane potrebe

savremenih turista (Petrović, Milićević & Đeri, 2017). ICT predstavljaju značajan faktor konkurentnosti turističkih destinacija (Petrović & Milićević, 2015).

Primena savremene ICT u promociji destinacija, omogućava značajne koristi i na strani turističke ponude i na strani turističke tražnje. Sa aspekta turista, koristi od ICT ogledaju se u jednostavnijem informisanju o ponudi destinacije, kao i u mogućnosti deljenja fotografija, video-klipova, ličnih utisaka, komenatara i drugih sadržaja na Internetu, o destinaciji u kojoj su boravili. Savremeni turisti danas bukvalno zavise od iskustava koja su napisali drugi turisti i od fotografija koje su drugi turisti postavili na Internetu. Sa druge strane, kreatori promotivnih aktivnosti u destinacijama, ostvaruju koristi u vidu jednostavnijeg i bržeg ostarivanja kontakta sa potencijalnim turistima i, ekonomičnijeg i lakšeg promovisanja inovacija i aktuelnosti u ponudi turističkih destinacija.

Promocija turističke ponude destinacija na domaćem i međunarodnom turističkom tržištu osnovni je zadatak turističkih organizacija, bilo da je reč o turističkim organizacijama na nacionalnom, regionalnom ili lokalnom nivou (Milićević & Štetić, 2017). Turistička organizacija koordinira rad turističke privrede, javnog sektora i lokalnog stanovništva u okviru datog prostora, i kroz pružanje informacija turistima, igra odlučujuću ulogu u promotivnim aktivnostima na nivou turističke destinacije (Prideaux & Cooper, 2002; Milićević, Štetić, 2017). Promotivna funkcija je jedna od najznačajnijih u poslovanju destinacijskih turističkih organizacija i uključuje i tradicionalne i Internet promotivne aktivnosti.

Društvene mreže imaju sposobnost širenja informacija vrlo brzo, u svakom trenutku i sa svake lokacije (Lim, Chung & Weaver, 2012). U pitanju su najinovativnije internet aplikacije koje objavljuju sadržaje turista na Internetu, poput fotografija, video-klipova i stavova turista na osnovu njihovog ličnog iskustva stečenog u destinacijama, arhivirajući ih i čineći ih javno dostupnim drugim turistima (Blackshaw, 2006). Ti sadržaji mogu da utiču na promenu mišljenja, očekivanja i osećanja, čak i nastanak glasina o datoj turističkoj destinaciji. Društvene mreže pojednostavljaju proces povezivanja turističke ponude sa turističkom tražnjom. Ipak, one mogu da donosu i određene probleme turističkoj organizaciji, koja ne može da kontroliše sve informacije koje se plasiraju o destinaciji od strane turista, a koje utiču na kreiranje slike o destinaciji kod potencijalnih turista. Konačno, društvene mreže postaju i mobilne, jer pametni telefoni menjaju način na koji ljudi dolaze do informacija o turističkim destinacijama. Sa širenjem besplatnog Wi-Fi-ja, smanjenim troškovima roming-a, rastom broja pametnih telefona sa punim pristupom Internetu i tablet računara, turisti su već u mogućnosti da pristupe informacijama bilo gde, u bilo koje vreme (Milićević & Beljić, 2018). Uporedo, pametni telefoni su odgovorni za stvaranje sadržaja o destinaciji, jer turisti veoma lako dele lično iskustvo sa destinacije preko brojnih društvenih mreža. Sve ove savremene tehnologije više nisu privilegija tehnički potkovanih ljudi, već ih u današnje vreme svi neprimetno integrišu u svakodnevni život (Ryan, 2016).

Primena društvenih mreža na nivou turističkih destinacija se pokazala kao odlična strategija putem koje se mogu ostvariti najčešće postavljeni ciljevi korišćenja društvenih medijskih kampanja: stvaranje ili povećanje svesti o destinaciji; postizanje globalnog publiciteta; ohrabrivanje posetilaca da planiraju svoje putovanje; jačanje slike ciljne destinacije kao omiljene destinacije; ciljanje na novo, specifično tržište; sve veći broj

ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA NA PRIMERU VRNJAČKE BANJE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

posetilaca; stvaranje interesovanja za destinaciju; povećanje broja e-mail pretplatnika; povećanje broja Facebook pratilaca; repozicioniranje destinacije u svesti posetioca; činjenje destinacije ponovo omiljenom posetiocima (Kiralova & Pavličeka, 2014). Razlog sve veće komercijalne upotrebe internet društvenih mreža je ne samo eksponencijalni rast broja korisnika nego i rast njihove aktivnosti na mreži (Ilić & Marković, 2014).

Starosno doba je jedan od značajnih faktora koji utiče na usvajanje društvenih mreža kod turista (Leung et al., 2013). Mlađe generacije su aktivnije po pitanju korišćenja društvenih mreža u smislu da odlučuju da posete više potencijalnih destinacija, gde će ići u šoping, na večeru, pretražuju širok spektar turističkih iskustava vezanih za događaje, festivale, sport. Iako je Internet postao najznačajnija alatka za planiranje putovanja među svim generacijama (Xiang et al., 2015), razlika se javlja samo u tome koju društvenu mrežu koje generacije više koriste. Korisnici društvenih mreža su u suštini različiti, iz različitih društveno-ekonomskih sredina (Okazaki et al., 2016).

Društvene mreže, naročito kada im se pristupa preko mobilnih telefona, razlikuju se od svih drugih kanala marketinških komunikacija, pa oni koji se njima bave moraju imati na umu da publika neće tolerisati beskorisne sadržaje; samo jednim klikom korisnici mogu da odustanu od praćenja stranice, blokiraju, sadržaj označe kao nepoželjan ili ostave negativne komentare (Krstić & Lazarević, 2014).

Facebook kao kanal turističke promocije

Facebook, najpopularnija društvena mreža na svetu, osnovana je 2004. godine. Začetnik i realizator ideje bio je tadašnji student psihologije sa Harvarda, Mark Zuckerberg koji je osnovao thefacebook koji je u svojim počecima služio za komuniciranje i razmenu informacija studenata na Harvard Univerzitetu (Ross, Orr, Sisic, Arseneault, Simmering & Orr, 2009).

Ubrzo se ova praktična društvena mreža proširila toliko da su joj se i velike kompanije širom sveta priključile.

Prvobitna ideja bila je da se na *Facebook*-u putem interneta povežu oni ljudi koji se već poznaju u stvarnom životu, za razliku od drugih sličnih veb servisa. On omogućuje korisnicima povezivanje i socijalizaciju s ljudima koji su im bliski, bez obzira da li rade, studiraju i žive u njihovoj blizini ili na bilo kom drugom delu sveta. Mnogi koriste *Facebook* upravo kako bi ostali u kontaktu sa svojim prijateljima ili rodbinom.

Gotovo svaki turistički subjekt ostvaruje komunikaciju sa postojećim ili potencijalnim klijentima putem *Facebook*-a, što samo pokazuje važnost korišćenja ove mreže i ostavlja mesta za napredak, odnosno povećavanje broja prijatelja i pratilaca, upravo zbog činjenice da će 41% njih širiti pozitivni WoM što se u današnjim markentiškim terminima smatra kao najbolja promocija.

Tabela 2. Korisnici Facebook-a u periodu od 2014. do 2019. godine u milionima

Godina	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Broj korisnika	1.189	1.350	1.545	1.788	2.072

Izvor: <https://wearesocial.com/blog/2019/04/the-state-of-digital-in-april-2019-all-the-numbers-you-need-to-know>

U trećem kvartalu 2012. godine broj aktivnih korisnika Facebook-a je premašio milijardu, što ga je učinilo prvom društvenom mrežom sa tolikim brojem korisnika (Chernysheva, Skourtis, Assiouras, Koniordos, 2011). U prvom kvartalu 2019. godine, Facebook je imao 2,328 milijardi aktivnih korisnika mesečno. Neka istaživanja pokazuju da Facebook još uvijek nije tretiran kao glavni marketinški alat, i da ga treba ozbiljnije uzeti u obzir, jer ima ogroman uticaj na proces donošenja odluka kod turista. Potrebno je pažljivo planiranje i izgradnja Facebook stranica za turističku destinaciju u skladu sa ciljnim grupama i ciljevima same destinacije (Weiberg, 2009).

Instagram kao kanal turističke promocije

Aplikaciju *Instagram* osmislili su Kevin Systrom i Majk Kreger. Dana 12. aprila 2012. godine *Facebook* korporacija kupila je *Instagram* za milijardu američkih dolara. *Instagram* je mobilna društvena mreža za obradu i deljenje fotografija i videa putem mobilnih uređaja, besplatno. *Instagram* je druga najveća društvena mreža na svetu, sa više od milijardu aktivnih korisnika u junu 2018. godine što je ozbiljan rast u odnosu 800 miliona korisnika u septembru 2017. godine. Više od 500 miliona korisnika *Instagram*-a aktivni su svakoga dana.

Tabela 1. Broj korisnika na Instagramu 2012. – 2018. Godine u milionima

Godina	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Broj korisnika	50	100	200	400	500	800	1.000

Izvor: <https://business.instagram.com/>

Svoju popularnost duguje jednostavnom prijavom i pristupom pri obrađivanju (popularni filteri) fotografija. U trećem kvartalu 2015. godine broj otvorenih naloga na Instagram -u u našoj zemlji iznosio je oko 360.000, dok je ta cifra danas praktično utrostručena i iznosi 1.200.000. Većinu korisnika čine pripadnice lepšeg pola (650.000) dok je muškaraca na ovoj mreži za 90.000 manje – 560.000 (<https://ellectadigital.rs/instagram-u-srbiji-svi-smo-tu/>).

Posmatrano sa stanovišta starosnih kategorija zaključujemo da 70% korisnika ove društvene mreže ima između 18 i 34 godine. Takođe, u istoj starosnoj kategoriji, devojke su nešto zastupljenije u odnosu na pripadnike jačeg pola. Kao jedna od novijih i rastućih društvenih mreža, *Instagram* postoje jedan od najefikasnijih načina promocije. Najveći uspesi su postignuti sponzorisanim postovima (Penović, Ličina, Cetinić, Rašeta, 2014).

Za turizam, kao vizualna platforma, Instagram je idealna društvena mreža za ljubitelje putovanja i turiste. Atraktivne fotografije s lokacija, predstavljanje kulturne i prirodne baštine, kreiranje autentičnih trenutaka sve to dovodi interesovanja za destinaciju, te zahvaljujući mogućnosti objave lokacije iznad slike, ukoliko korisnik klikne, na lak se način postiže promovisanje destinacija jer dobija širok sadržaj o toj destinaciji.

Youtube kao kanal turističke promocije

Youtube je osnovan u junu 2005. godine u Kaliforniji. Osnivači su Stiv Čen, Čad Harli i Džaved Karim, bivši zaposlenici kompanije *PejPal*. Ideja o osnivanju ovakve video

ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA NA PRIMERU VRNJAČKE BANJE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

platforme, je bila da se odbace sve tehničke i tehnološke barijere koje zaustavljaju distribuciju raznih videa širom sveta. Stranica je vrlo jednostavna, samo se upišu željene ključne reči, i u sledećem koraku Youtube prezentuje listu isvih video materijala koji u svom imenu sadrže naznačene ključne reči. *Youtube* nije limitiran brojem video materijala koje korisnik može da postavi, što je dodatna prednost.

U oktobru 2006. godine, *Youtube* prodat je tehnološkom gigantu *Google*-u za 1,65 milijardi američkih dolara, a do novembra iste godine postao je najposećenija stranica u Velikoj Britaniji, skinuvši s trona BBC (Penović, Ličina, Cetinić, Rašeta, 2014).

Za razliku od *Instagram*-a, koji sužava i specificira interes i tražnju za konkretnim proizvodima, *Youtube* pomoću predloga koji su smešteni s desne strane videa koji se emituje, širi sliku i potencijalno menja preferencije korisnika aplikacije, odnosno može da se jedan proizvod ili usluga vidi na druge načine.

Posebni značaj kod *Youtube*-a su razlike između profesionalnih videa, koji uglavnom prikazuju ponudu u turizmu, i amaterskih videa, koji prikazuju tražnju. Upravo ti amaterski video klipovi, se smatraju suštinom markentiške promocije destinacije, jer su verodostojni i kao takvi privlače druge korisnike društvene mreže, odnosno posetioce.

Vrnjačka Banja kao turistička destinacija

Najveća i najpoznatija banja u Republici Srbiji je Vrnjačka Banja. Smeštena u centralnoj Srbiji. Vrnjačka Banja je odavno prestala da bude klasično banjasko lečilište. Ova banja je među prvim banjama u Srbiji prepoznala neophodnost prilagođavanja savremenim trendovima na tržištu banjaskog turizma, i ulaganjima i razvojnim aktivnostima nastojala da ide u korak sa tim trendovima. Poslednjih decenija Vrnjačka Banja je doživela transformaciju od tradicionalnog banjaskog lečilišta do savremene destinacije banjaskog turizma, koja u svojoj ponudi ima širok spektar proizvoda i usluga namenjenih poboljšanju i očuvanju zdravlja. Vrnjačka Banja ima balneološku tradiciju dugu preko 150 godina kada su u pitanju tradicionalni zdravstveni tretmani bazirani na upotrebi prirodno-lekovitih faktora, a pre svega termo-mineralnih izvora. Tradicionalni banjaski tretmani i danas predstavljaju osnov zdravstvene ponude ove banje. Ipak, poslednjih decenija, prirodno-lekoviti faktori primenjuju se i kroz savremene preventivne wellness i spa usluge, koje postaju prepoznatljiv banjaski proizvod. Ova banja razvila se u atraktivnu turističku destinaciju, sa ponudom namenjenom relaksaciji i rekreaciji, kao i brojnim kulturnim, zabavnim, sportskim i drugim turističkim sadržajima. Zahvaljujući raznovrsnoj zdravstveno-turističkoj ponudi, Vrnjačka Banja je godinama najposećenija turistička destinacija u Republici Srbiji, odmah iza Beograda. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, 2017. godine Vrnjačka Banja je zabeležila posetu od 213.194 turista koji su ostvarili 701.622 noćenja, što ukazuje na veliki turistički značaj ove banje. Ipak, činjenica da samo 17% u ukupnom turističkom prometu čine strani turisti, ukazuje da Vrnjačka Banja nije konkurentna na međunarodnom turističkom tržištu.

Da bi Vrnjačka Banja kao turistička destinacija unapredila svoju konkurentnost, potrebno je da kreira i pruža kvalitetne zdravstveno-turističke proizvode i usluge, ali i da kreira adekvatne promotivne strategije kako bi se potencijalni turisti, a pre svega inostrani,

zainteresovali za ovu banju i doneli odluku da je posete. Iako strategije promocije destinacije uključuju i tradicionalne i digitalne medije, u današnje moderno doba, posebnu pažnju zahtevaju ovi drugi mediji, obzirom da imaju sve značajnije promotivne efekte. Adekvatno kreirane i vođene Internet promotivne strategije, obezbeđuju ostvarivanje definisanih strateških i razvojnih ciljeva, što dovodi do rasta broja turista, odnosno do unapređenja konkurentnosti turističke destinacije.

Konkurentnost turističkih destinacija je povezana sa sposobnošću da se turistima obezbedi veće zadovoljstvo u odnosu na konkurentske destinacije (Popescu & Pavlović, 2013). Drugim rečima, da bi turistička destinacija bila konkurentna mora ponuditi tržištu veću vrednost od svojih konkurenata. Turističke destinacije mogu stvoriti konkurentsku prednost na tržištu identifikovanjem ciljnih segmenata turista čije potrebe i želje mogu zadovoljiti kvalitetnije u odnosu na konkurenciju (Petrović & Milićević, 2015). Konkurentnost turističkih destinacija ne postiže se samo kroz razvoj adekvatnih turističkih proizvoda i usluga, već je neophodno i plasirati informacije o toj ponudi ka ciljnoj grupi turista, što je ključni zadatak turističkih organizacija.

Za potrebe ovog rada izvršena je analiza aktivnosti ključnih turističkih subjekata u Vrnjačkoj Banji, na tri društvene mreže: *Facebook*, *Instagram* i *Youtube*.

Podaci o aktivnosti na Facebook strani turističkih subjekata u Vrnjačkoj Banji, novembar 2019.

Facebook strana Objekat	Br. pratilaca	Član od
TO Vrnjačka Banja	20.362	Januar 2012.
SB Merkur	26.892	Mart 2009.
Solaris Resort	30.980	Februar 2012.
Hotel Tonanti	6.050	Januar 2019.
Hotel Fontana	14.179	Maj 2017.
Hotel Zepter	15.649	Mart 2018.
Hotel Lider S	502	Mart 2018.
Hotel Slatina	8.221	Decembar 2017.
Hotel Kralj	16.284	Januar 2013.
Hotel Banbus	196	August 2108.
Cvetni konaci	2.272	Jun 2010.
Vila Splendor	616	Decembar 2013.

Izvor: lična izrada autora

Podaci o aktivnosti na Instagram profilu turističkih subjekata u Vrnjačkoj Banji, novembar 2019

Instagram profil Objekat	Br. pratilaca	Član od
TO Vrnjačka Banja	2.941	Mart 2017
SB Merkur	3.795	Novembar 2104.
Solaris Resort	6.860	Septembar 2013.

ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA NA PRIMERU VRNJAČKE BANJE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

Hotel Tonanti	5.350	Maj 2019.
Hotel Fontana	4.751	Maj 2017.
Hotel Zepter	692	April 2018.
Hotel Lider S	153	Oktobar 2018.
Hotel Slatina	2.675	Mart 2018.
Hotel Kralj	2.304	Jul 2016.
Hotel Banbus	336	Avugust 2018
Cvetni konaci	638	Januar 2017.
Vila Splendor	227	Decembar 2016.

Izvor: lična izrada autora

Podaci o aktivnosti na Youtube kanalu turističkih subjekata u Vrnjačkoj Banji, novembar 2019.

Objekat \ Youtube kanal	Br. pratilaca	Član od	Broj filmova Na kanalu
TO Vrnjačka Banja	27	Mart 2018.	4
SB Merkur	364	Oktobar 2011.	351
Solaris Resort	78	Maj 2013.	30
Hotel Tonanti	/	/	/
Hotel Fontana	18	Novembar 2018.	5
Hotel Zepter	31	Oktobar 2018.	
Hotel Lider S	/	/	/
Hotel Slatina	/	/	/
Hotel Kralj	3	Novembar 2017.	1
Hotel Banbus	/	/	/
Cvetni konaci	/	/	/
Vila Splendor	0	Oktobar 2017.	1

Izvor: lična izrada autora

Rezultati aktivnosti turističkih subjekata u Vrnjačkoj Banji pokazuju da svi koriste društvenu mrežu *Facebook* za turističku promociju. Značaj ovakve vrste komunikacije među prvima su prepoznali Specijalne bolnica Merkur, TO Vrnjačka Banja i Solaris Resort. Možemo primetiti da je Solaris Resort iako poslednji od pomenuta tri turistička subjekta koji se uključio u *Facebook*, ostvario najveći rast tokom perioda prisutnosti na mreži i u trenutku kreiranje ove analize ima najveći broj pratilaca na svojoj *Facebook* strani. Treba uzeti u obzir da su mnogi analizirani subjekti počeli sa poslovanjem na turističkom tržištu tek pre nekoliko godina, što se vidi i po godini kada su se angažovali na mreži *Facebook*. Svakako treba pratiti kretanje ovih brojki u budućem period kada svi turistički subjekti budu razvili svoj pun identitet na *Internetu*.

Analiza pokazuje i da je broj pratilaca na *Instagramu* za posmatrane turističke subekte dosta mali i da je Solaris Resort i na ovoj mreži lider po broju pratilaca.

Youtube koji se smatra medijem budućnosti, i kome se predviđa najintenzivniji razvoj, posmatrani turistički subjekti u Vrnjačkoj Banji nisu dovoljno, gotovo uopšte, iskoristili kao kanal promocije. Gotovo polovina njih ne poseduje *Youtube* kanal, a oni koji

ga imaju minimalno koriste njegove mogućnosti. Specijalna bolnica Merkur je jedina koja poseduje svoj Youtube kanal koji redovno ažurira novim sadržajima, kojih ima preko 300, što je znatno više u odnosu na ostale.

Zaključak

Internet, kao najznačajniji tehnološki fenomen današnjice, pruža subjektima u turizmu neke potpuno nove konkurentske mogućnosti. Internet marketing ubrzano menja način na koji subjekti u turizmu obavljaju poslovanje. Naime, tokom poslednje decenije u turističkoj industriji dogodila se snažna internacionalizacija turističkih tržišta sa svakodnevnim fluktuiranjem novih i postojećih konkurenata. Jedan od razloga takvoj situaciji je i snažni razvoj interneta koji pruža trenutni i uvek otvoren pristup informacijama u celom svetu. Svedoci smo znatnog rasta *on-line* rezervisanja putovanja i smeštaja i sve većeg broja *on-line* istraživanja za potrebe putovanja. Podaci ukazuju na dalji porast značaja e-marketinga i sadržaja koji će se plasirati preko veb-a (Biloš, Ružić & Turkalj, 2009).

Društvene mreže napravile su svojevrsan *bum*, i treba ih shvatiti kao ozbiljan markentiški alat, koji bi uz smanjena finansijska ulaganja doneo velike poslovne pomake. Pre svega u smislu olakšanog istraživanja tržišta, boljoj pozicioniranosti a posebno dvosmernoj komunikaciji, koja bi u potpunosti zadovoljila glavni markentiški cilj - a to jest stavljanje korisnika u središte svojih poslovnih delovanja (Milićević & Beljić, 2018).

Prateći trendove u marketingu i tehnologijama, koje su usko vezane za područje ekonomije i turizma, potrebno je prepoznati, i iskoristiti potencijale koje pružaju društvene mreže u poslovanju. Neophodno je planirati i razviti strategije koje će svoj markentiški pristup velikim delom temeljiti na uspešnom istraživanju tržišta, pozicioniranja i komunikaciji, koja će na kraju rezultirati diferencijacijom destinacije i lakšim upravljanjem i kontrolom razvoja destinacije.

Da bi Vrnjačka Banja kao turistička destinacija unapredila svoju konkurentnost, potrebno je da kreira i pruža kvalitetne zdravstveno-turističke proizvode i usluge, ali i da kreira adekvatne promotivne strategije kako bi se potencijalni turisti, a pre svega inostrani, zainteresovali za ovu banju i doneli odluku da je posete. Iako strategije promocije destinacije uključuju i tradicionalne i digitalne medije, u današnje moderno doba, posebnu pažnju zahtevaju ovi drugi mediji, obzirom da imaju sve značajnije promotivne efekte.

LITERATURA

- Barjaktarović, D. (2013). Upravljanje kvalitetom u hotelijerstvu, Univerzitet Singidunum, Beograd
- Biloš A., Ružić, D., Turkalj, D., e-Marketing, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek, 2009.
- Blackshaw, P. (2006). The consumer-controlled surveillance culture
- Chernysheva, E., Skourtis, G., Assiouras, I., & Koniordos, M. (2011, July). Social Media and Destination Branding: How Mediterranean Tourism Destinations use Facebook. In *Academy of Marketing Conference, Liverpool, UK* (pp. 5-7).
- Du, E. (2017). *Understanding New Zealand's online marketing strategy from the perspective of the potencial Chinese youth market - A Case Study of Dalian*. A dissertation submitted to: Auckland University of technology, School of Hospitality and Tourism.
- Ilić, D. & Marković, B. (2014). Značaj upotrebe internet društvenih mreža u procesu dostizanja održive konkurentne prednosti. *Sinteza-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 82-87, Beograd: Univerzitet Singidunum
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P., & Silvestre, B. S. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business horizons*, 54(3), 241-251.
- Kiráľová, A. & Pavlíčka, A. (2015). Development of social media strategies in tourism destination, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 175, 358-366.
- Kotler, P. (2011). Reinventing marketing to manage the environmental imperative. *Journal of Marketing*, 75(4), 132-135.
- Krstić, A. & Lazarević, S. (2014). Primena društvenih mreža u poslovanju. *Sinteza-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 221-226. Beograd: Univerzitet Singidunum
- Leung, D., Law, R., Van Hoof, H., & Buhalis, D. (2013). Social media in tourism and hospitality: A literature review. *Journal of travel & tourism marketing*, 30(1-2), 3-22.
- Lim, Y., Chung, Y. & Weaver, P. A. (2012). The impact of social media on destination branding: Consumer-generated videos versus destination marketer-generated videos, *Journal of Vacation Marketing*, 18(3), 197-206.
- Mariani, M., Baggio, R., Buhalis, D., & Longhi, C. (Eds.). (2014). *Tourism management, marketing, and development: volume I: the importance of networks and ICTs* (Vol. 1). Springer.
- Milićević, S. & Beljić, B. (2018). Social Networks in Function of Promotion of Tourism Destination, International Symposium "Experience. Knowledge. Contemporary Challenges - Romania in the Year of the Centenary. The European and global socio-

- economic Context*", ARTIFEX University of Bucharest, December 13th - 14th, 2018, Bucharest, Romania, 637-645.
- Milićević, S. & Štetić, S. (2017). Menadžment u turizmu. Vrnjačka Banja: Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji.
- Milićević, S., & Đorđević, N. (2016). Glavni gradovi kao turističke destinacije. *HiT menadžment, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj banji*, 4(1), 21-30.
- Milićević, S., & Đorđević, N. (2018). THE PROCESS OF ADAPTATION OF TOURIST DESTINATION OFFER TO THE CONTEMPORARY MARKET TENDENCIES. *Yearbook-Faculty of Tourism and Business Logistics*, 3(2), 212-218.
- Milićević, S., Podovac, M., Sekulić, D. (2013), The Role and Significance of Information Technologies for Serbian Tourism Development, *13th International Conference „Research and Development in Mechanical Industry - RaDMI 2013“, SaTCIP Vrnjačka Banja, Kopaonik*, 12 - 15. September 2013, Book of Proceedings, Vol 1, pp. 431-435
- Milovanović V. & Milićević S. (2014), Upravljanje turističkim proizvodima Srbije u funkciji unapređenja konkurentnosti na međunarodnom turističkom tržištu, *HiT Menadžment*, 2(1), 38-48.
- Okazaki, S., Andreu, L., & Campo, S. (2016). Knowledge Sharing Among Tourists via Social Media: A Comparison Between Facebook and TripAdvisor. *International Journal of Tourism Research*, 19(1), 107-119.
- Penović, A., Cetinić, M., Rašeta, I., & Ličina, B. (2014). Pobijedite internet (ili će internet pobijediti vas). *Zagreb: Jasno & Glasno*.
- Petrović, J., Milićević, S. & Đeri, L. (2017), The information and communications technology as a factor of destination competitiveness in transition countries in European Union, *Tourism Economics*, 23(6), 1353-1361.
- Petrović, J. & Milićević, S. (2015). ICT as a Factor of Competitiveness of Tourist Destinations in the Case of Western Balkans Countries and the EU, in *Competitiveness of Enterprises and National Economies*, eds: Bojan Krstić, Zbigniew Paszek, University of Niš - Faculty of Economics, Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University, (publisher: Faculty of Economics - University of Niš), Thematic Proceedings, 167-184.
- Pilar Latorre-Martínez, M., Iniguez-Berrozpe, T. & Plumed Lasarte, M. (2014). Image-focused social media for a market analysis of tourism consumption. *International Journal of Technology Management*, 64(1), 17-30.
- Prideaux, B., & Cooper, M. (2002). Nature corridors: A strategy for regional tourism development in Indonesia?. *ASEAN Journal on Hospitality and Tourism*, 1(1), 23-34.
- Ross, C., Orr, E. S., Sisic, M., Arseneault, J. M., Simmering, M. G., & Orr, R. R. (2009). Personality and motivations associated with Facebook use. *Computers in human behavior*, 25(2), 578-586.
- Ružić, D, Biloš, A i Turkalj, D 2009, E-marketing, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek.

ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA NA PRIMERU VRNJAČKE BANJE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

Ryan, D. (2016). *Understanding digital marketing: marketing strategies for engaging the digital generation*, Kogan Page Publishers.

Trišić, M., Milosavljević, B. & Lukić, Lj. (2014). Veb analitika društvenih mreža, *Trendovi u poslovanju*, 4(2), 55-63.

Weiberg T, *The New Community Rules: Marketing on the Social Web*, O'Reilly Media, 2009.

Xiang, Z. & Gretzel, U. (2010). Role of social media in online travel information search, *Tourism management*, 31(2), 179-188.

<https://business.instagram.com/>

<https://www.clickz.com/the-consumer-controlled-surveillance-culture/69332/>

<https://ellectadigital.rs/instagram-u-srbiji-svi-smo-tu/>

<https://wearesocial.com/blog/2019/04/the-state-of-digital-in-april-2019-all-the-numbers-you-need-to-know>

THE IMPORTANCE OF PROMOTION THROUGH SOCIAL NETWORKS ON THE CASE OF VRNJACKA BANJA AS A TOURIST DESTINATION

Summary: *With the development of the tourist market and the needs of consumers, Internet business systems are evolving. They change in line with changes in the market, but also in line with the marketing changes itself. Traditional tourism marketing is being replaced by modern tourism marketing, that is, adapted to internet business systems. The biggest contribution to internet marketing was made by social networks, through their effectiveness and minimal cost. The aim of the paper is to look at how internet marketing and promotion on social networks affect tourists when they make the decision to travel and choose a tourist destination. Social posts and comments can change the image of tourists about a particular destination and make it more attractive to visit.*

Keywords: *internet marketing, social networks, promotion, tourist destination, tourist market*

26. THE CHALLENGES OF TALENT MANAGEMENT IN MARKETING

Assoc. Prof. Dr. Nadezhda Dimova¹

Abstract: *Businesses undergo dynamic changes and change marketing activity. Challenges are present in a number of areas at different levels in the company, but when it comes to human resources and their commitment to achieving the company's strategic goals, things get complicated and acquire different nuances of business success. There is also a specificity in the challenges faced by talent management in the marketing sphere.*

Keywords: *challenges, marketing, talent management, employees, strategy.*

Introduction

Strategic marketing actions in companies closely correspond to the availability of employees to implement them or to build and prepare them. In many cases, it is not the residual presence of many employees, but the right and appropriate ones. And practice proves that marketing is not an easy job, it is not what is seen as the end result, but something much deeper, requiring not only knowledge and skills, but very often great talent as well. Therefore, the purpose of this paper is to present the challenges of talent management in marketing.

It is important for each company to determine the specific goals to which the marketing team contributes. To achieve these goals, companies rely on their marketing professionals. These goals are not only based on sales volumes and projected profit, advertising, product, communication, distribution, and pricing policies, but also on their ability to create customer satisfaction. According to Robertson and Graham (2005), unlike knowledge and skills, talent is related to achievement and results. That is why talent is defined personally and inaccurately. It is easier to see people who deliver great results, while it is much harder to see behind it all and explain how these people do it. There are different perceptions about the nature of talent, but it is generally believed that talent can be defined in relation to different characteristics, such as competencies. According to certain authors, competence is a fundamental characteristic that gives rise to exceptional achievement.

Desirable characteristics related to talent and competence, through the prism of marketing, are the following:

- managing the group process;
- conceptual flexibility;
- customer focus;
- proactive orientation;

¹ New Bulgarian University; n.dimova@nbu.bg

- durability and adaptability;
- initiative;
- intransigence;
- agility;
- determination to maximize career and accumulate wealth.

Meeting the marketing goals requires preparation in advance; when talented employees are used in the process, then successful results are guaranteed. In general, it is not enough to have the same talent management approach for the following reasons:

- Having the same approach in a company aimed at talented employees is a matter of vision.
- Applying the same approach in a company with talented employees is also a matter of excellent mastery of up-to-date value-added human resource management practices. In any case, it is not just about selection or training and assessment.
- To determine how talent will be managed and whether a company has talented employees, it is a matter for the competence of not only human resource professionals, but also of all company managers who are relevant to dealing with talented employees.
- An incompetent manager fails to evaluate, communicate with and inspire its employees. There is no way that talented employees want to work under the guidance of an incompetent manager. For this reason, marketing competence is required of all those who depend on the attainment of marketing objectives. In order to put into practice both competences and talent, they must be inextricably linked to knowledge and skills.

The HR department is always closely involved with the marketing department. According to a 2012 study by the Human Resource Management Association, the biggest challenge facing human resource management by 2022 is talent management (Kramers, E., 2017). The main reasons to draw the aforementioned conclusions of the association are the following:

Higher pay

All employees already want a continuous pay increase and are always ready to speak with managers to increase their pay. Employees indicate that pay is the most important factor contributing to their overall job satisfaction. This creates a difficult situation for any HR manager whose job involves maintaining employee satisfaction while keeping costs low. When it comes to retaining employees, it depends on the results achieved and the human resource manager. Satisfaction in marketing activity, for its part, must be present both for consumers and employees.

Narrowing down the talent market

Throughout the years, employers have managed to hire employees using different methods, and many of them have been talented. In today's digital world, it is increasingly

difficult to find really good professionals who are talented. If a company cannot offer high pay and additional social benefits, flexible working hours or work from home can be offered.

Unattractive corporate culture

Younger employees expect a different work environment than older ones. Young employees are not particularly impressed with working at a computer in an office, strictly and boringly fulfilling their work responsibilities, and going home after work. They are looking for work that offers benefits such as a relaxed, open communication policy, flexible scheduling, and meaningful work tasks with clear goals. Companies that do not meet at least some of these requirements will find it difficult to find suitable employees. These requirements apply to a much greater extent when implementing marketing strategies.

Increasing staff turnover

Human resource managers are constantly fighting staff turnover. Companies usually meet a lot of expenses for jobs that require a high level of education or specialized training. Obviously, this means that retaining employees is incredibly important to the overall success of a company. Fluidity, by its very nature, can have a great impact on the profits and the competitiveness of companies.

Lack of leadership

Top management positions have the highest turnover. This poses a major problem for HR managers, i.e. lack of leadership in the organization. To deal with this problem, HR managers need to talk to current leaders to develop a plan for training new executives while the old ones are being replaced. This is a difficult task, but the future of a company should depend on taking these preventative measures.

What applies to talent management as a whole is also valid for talent management in marketing. In practice, there are many good approaches and reasons to invest in talent management (M. Montazian, 2018), namely:

- **Initial attraction of the best talent.** Every company needs to recruit the most talented and qualified employees it can afford. When strategic talent management is in place, the company is able to create an excellent brand that in itself attracts the perfect talent and in turn contributes to higher levels of business results.
- **Employee motivation.** It is particularly important that human resource managers attract talented employees for a number of reasons and, most of all, retain them. Among the main reasons important for the employees are the following: higher pay, rapid development of the company, a real opportunity for career and career development, working with a good team, social benefits.
- **Continuous preparation for critical situations.** If talent is available, investing in it in certain situations will be extremely important, especially when critical ones occur. This, in turn, will contribute to greater peace of mind of managers, responding quickly to such situations and, on the other hand, greater

satisfaction of consumers and all stakeholders. Equally important is the fact that there will be no overworked employees and a burnout situation.

- **Increase of employee efficiency.** It is important when investing in talent management to discover the talents in a timely manner and to enhance their effectiveness, so that they can be engaged and work towards the strategic goals of the company. This can lead to fewer performance management issues and complaints, and in parallel will ensure that the best talents in an organization are retained longer.
- **Employee commitment.** Each company must take systematic and consistent actions for the development of staff in general, and talent management in particular, to save unnecessary actions and mistakes in overall business development. In addition, when there is fair development, employees feel more engaged and fulfill their duties.
- **Retain the best talents.** The real opportunity to retain talent saves a lot of time and money to hire and release employees.
- **Improve business efficiency.** When employees are engaged, qualified, and motivated, they will work to achieve the company's business goals, which in turn will increase customer satisfaction and business efficiency.
- **Greater customer satisfaction.** A systematic approach to talent management means that there is a large integration organization and a consistent approach to management. When systems are more integrated, the level of customer satisfaction is usually higher.

In turn, viewed from the perspective of the specifics of the paper, the major challenges facing digital marketing are related to the differences in individual talents. Increasing data complexity creates a digital hunger for talent.

According to Peter Leflang, Peter Verhoeff, Peter Dachstrom, Tiarck Freund (2018), in 2018, approximately 440,000 analytically trained professionals in the United States will be needed to analyze customer data, create ads, develop websites, and analyze statistics (Manyika et al., 2011). In reality, according to this research results, there will be about 300,000 of these talents available. Hiring more analytically qualified individuals is seen as a strategic asset and companies are still forced to outsource analytically difficult tasks to other partner companies. For this reason, there is a tendency for companies to hire not only marketing professionals, but also those who work in statistics, mathematics, and econometrics. Sometimes marketers even replace them, but the challenge remains that these professionals are not good at marketing.

Alternatively, in the absence of talent, the activities can be outsourced. Certain companies provide serious consulting and offer specialized analytical solutions. When analytical capabilities become an important strategic asset for companies, the outsourcing strategy can be dangerous. For this reason, it is advisable for most companies, at some stage in their development, to invest in building their own capabilities by hiring employees.

But the most important challenge facing digital marketing is the analytic difference in talent. Unfortunately, companies find it difficult to recruit talents that develop as successful marketing analysts. The continuous increase in the importance of data and the

THE CHALLENGES OF TALENT MANAGEMENT IN MARKETING

alleged increased impact of marketing activities require companies to properly plan exactly which professionals to hire.

And in general, digital marketing poses important challenges for both companies and marketing researchers, which in turn will lead to great marketing research opportunities.

The challenges of managing talent in marketing are changing very dynamically. Many of them overlap with the challenges of talent management in all economic fields, but there are specific ones that should be accounted for by human resource managers and, in particular, by marketing managers.

REFERENCES:

- Robertson, A., Graham, A. (2005) Talent Management, ICC "Amat - Ah", S.
- Kramers, E., (2017) The 5 biggest talent management challenges for HR in 2017, available at: https://www.randstad.com/workforce-insights/workforce360/archives/the-5-biggest-talent-management-challenges-for-hr-in-2017_152/ [Retrieved June 16, 2018]
- Manyika, J., Chui, M., Brown, B., Bughin, J., Dobbs, R., Roxburgh, C., Byers, A.H. (2011). McKinsey Report: Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity. Available at: www.mckinsey.com/.../Big%20Data/MGI_big_data_full_report.ashx. [Retrieved Oct. 11, 2018]
- Montazian, M. (2018) What is talent management and why is it important?, Достъпен на: <https://expert360.com/blog/talent-management-important/> [Retrieved Sep 10, 2018]
- Peter S.H. Leeflang , Peter C. Verhoef , Peter Dahlström , Tjark Freundt (2014). Challenges and solutions for marketing in a digital era, European Management Journal 32 (2014) 1–12, available at: <https://www.aog.nl/assets/uploads/2016/06/Article-Verhoef-Leeflang-Dahlstrom-and-Freundt-2013.pdf>. [Retrieved Oct 15, 2018]

IZAZOVI MENADŽMENTA TALENATA NA TRŽIŠTU

Rezime: *Preduzeća prolaze dinamične promene i menjaju marketinšku aktivnost. Izazovi su prisutni u mnogim oblastima na različitim nivoima kompanije, ali kada su u pitanju ljudski resursi i njihova posvećenost postizanju strateških ciljeva kompanije, situacija se tada komplikuje i dobijaju različite nijanse poslovnog uspeha. Takođe postoji specifičnost izazova sa kojima se suočava menadžment talenata u marketinškoj sferi.*

Ključne reči: *izazovi, marketing, menadžment talenata, zaposleni, strategija.*

27. НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ И ПРЕКОГРАНИЧНА САРАДЊА¹

**Проф. др Петар, М. Анђелковић²,
Проф. емиритус Андон Константиновић³**

Апстракт: За опстанак и трајање сваког народа од фундаменталног значаја је благовремено учовање и адекватан одговор на безбедносне изазове, који се јављају у областима политике, економије, финансија, енергетике, екологије, религије, културе, информатике и других области друштвеног живота. Некада се под појмом „безбедност“ — подразумевала физичка заштита територије државе од спољашњег оружаног напада. Иако и овај аспект није превазиђен ни данас, пре свега код малих, мало насељених и сировинама богатих држава, схватање појма безбедности је еволуирао у нове правце и садржаје. У том смислу важно је нагласити да је већ током XVIII века, у Великој Британији, почело да доминира мишљење да је безбедност државе неодвојива од економског благостања, у првом реду од трговине. Сложеност и значај националне безбедности, посебно данас у умреженом друштву, „глобалном селу“, у коме се „бришу“ националне границе намећу потребу укључивања већег броја државних и друштвених организација у послове којима се осигурава национална безбедност. Поред повећавања броја организација, које се баве питањима националне безбедности, постоји потреба да се на безбедносне ризике, изазове и претње одговори на јединствен и усклађен начин што доводи до усложњавања појмова „национална безбедност“ и „систем националне безбедности“, а што се првенствено дефинише у националној стратегији. Успешна велика национална стратегија предуслов је дугорочног опстанка српске државе и нације. Основни предмет рада јесте покушај да се дефинише појам националне безбедности и да се одреди његов садржај на основу анализе односа са националним интересом, а да се потом стави у контекст прекограничне сарадње.

Кључне ријечи: Национална безбедност, национални интерес, прекогранична сарадња, економски национализам, национални суверенитет,

Добре оградe чине добре комшије

Енглеска пословица

¹Рад је резултат истраживања на пројекту III 47023 Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

²Катедра за социологију Филозофски факултет - Косовска Митровица profapetar@gmail.com

³Факултет за право, безбедност и менаџмент, “Константин Велики”, Ниш dekan@konstantinveliki.edu.rs

Увод

Бројна питања навиру када се постави питање националне безбедности. Рецимо: које су кључне вредности националне безбедности? Да ли су те вредности универзалне или се мењају? Да ли је могуће јасно одредити циљеве националне безбедности? Да ли је национална безбедност заиста национална/државна или се она односи на доминантну друштвену (националну) групу или се односи на владајућу политичку елиту? Да ли је безбедност дериват моћи? Или је сарадња прави начин за постизање безбедности? Или је безбедност социјална конструкција? Или је безбедност само језички акт? Шта су национални интереси и како их одредити? Да ли су национални интереси универзални за све државе? Да ли постоје стандарди безбедности и ко их одређује? Да ли постоји разлика између националних безбедности великих сила и малих држава? Да ли постоји јасна разлика између „нормалног стања“ и стања у којем се држава суочава са безбедносним претњама? Ко су најчешћи и најефикаснији провајдери националне безбедности? Која су уобичајена средства у остваривању безбедности? Ова, али и друга слична питања могу представљати добар оквир за анализу, тако да ће у овом раду њихови одговори бити тражени у студији случаја националне безбедности Републике Србије у контексту прекограничне сарадње.

Промене које су се догодиле развојем модерног друштва донеле су нове безбедносне ризике, изазове и претње, а стари безбедносни ризици добили су нове димензије и битно променили своју феноменологију. Рат који постоји откад постоје и државе, постао је другачији услед брзог развоја науке, технике и технологије. Мирнодопске тзв. „невојне претње“, представљају доминантни тип претње свим савременим државама. Ратови се релативно ретко догађају, док се организовани криминал, тероризам, корупција, угрожавање животне средине, политичка и социјална нестабилност догађају сваки дан и свакој држави. Савремени друштвени развој битно је проширио појам безбедности, пошто су се појавиле нове безбедносне претње за које савремени системи безбедности морају пронаћи адекватне одговоре. Економске кризе, велике миграције становништва, савремени облици тероризма, међународни организовани криминал, глобално загађење животне средине и други облици савремених безбедносних претњи чине нужним укључивање већег броја друштвених и државних субјеката у систем безбедности, што значајно проширује појмове – безбедност и систем националне безбедности.

Питање места и улоге безбедности (схваћене као функције државе – друштва, од најстаријих држава кроз њихову целокупну егзистенцију у историји људског друштва), поставља се као једно од најважнијих питања опстанка и развоја државе. Из чињенице да је држава била и остала важан чинилац у организовању безбедности (до развоја грађанског друштва и једини чинилац) и да је безбедност уставна институција – она мора да поседује одговарајући систем своје организованости и уређености. Систем безбедности као целовита и јединствена делатност сваког конкретног друштва укључује скуп чинилаца и њихових акција у миру, ванредним приликама и рату. Сви чиниоци безбедности међусобно су повезани на основу јединствених начела политичког система и правног поретка земље.

1. Појам и значај националне безбедности

У колоквијалним расправама о безбедности најчешће полазимо од претпоставке да знамо шта је безбедност и да релативно лако можемо одредити њен садржај. Међутим, проучавање појава безбедности данас захтева широка знања и приступе који превазилазе уско дисциплинарно усмерење или како то Пол Вилијамс истиче: „у нашој садашњој ери, безбедност је једноставно исувише важна и сложена да би била препуштена једној групи специјалиста” (Williams, 2008, стр. 11). Безбедност је, у концептуалном смислу, толико спорна да није (ни приближно) могуће пронаћи споразум око њеног значења. Основни спорови у дефинисању тог појма потичу од вредносних ставова, односно од вредности које треба да се штите (физичка и имовинска сигурност, политичка независност, територијални интегритет, међународни мир и слично) и основног субјекта који је предмет заштите (грађанин–појединац, држава, међународна заједница, социјална сигурност, економски систем, животна средина...). Крај Хладног рата донео је нове дилеме око појма безбедности, јер је нестанак опасности од Совјетског Савеза (и самог Совјетског Савеза), безбедносне студије у Европи и САД померио с бриге за опстанак државе (тзв. „тврда безбедност“) на бригу за економско благостање и просперитет (тзв. „мека безбедност“).

Актуелизацији „меког“ приступа безбедности посебно су допринеле асиметричне претње безбедности као што су тероризам и организовани криминал, односно процес „секуритизације“ социјалне нестабилности, економских проблема, проблема у вези с миграцијама, угрожавањем животне средине, епидемијама заразних болести и другим појавама и процесима који у традиционалном концепту „тврде“ безбедности нису препознавани као безбедносни процеси и појаве. На трагу тих тенденција развили су се нови безбедносни концепти, од којих је концепт људске безбедности настао 1994. године у оквиру Уједињених нација (касније га је подржао већи број држава, поред којих су Јапан и Канада заузели посебно истакнута места), добио највећи број присталица. Чини се да различити приступи безбедности само различито виде улогу институција државе и међународних организација поводом остваривања безбедности, док око централне улоге државе у постизању националне и међународне безбедности не постоје озбиљна спорења. Државне институције су и даље одговорне за безбедност државе и грађана, с тим што се „безбедносне“ активности значајно проширују и круг државних институција, које добијају одређене задатке у националној безбедности, постаје већи.

Појам „национална безбедност“ први пут употребљен је у делу Волтера Липмана, U.S. Foreign Policy (1943), али је тај појам тек након Другог светског рата ушао у ширу употребу и везивао се за заштиту целовитости суверених држава. Повезивањем појма „национална безбедност“ с појмом „систем“, настао је нови појам „систем националне безбедности“ – систем који има све карактеристике друштвеног система усмереног ка постизању и очувању интегритета суверених држава. Структура и циљеви тог система, од Другог светског рата до данас, доживели су бројне и битне измене, али су основне системске и кибернетске одреднице система остале непромењене. О појмовима „безбедност“ и „систем националне безбедности“, не постоји јединствен став. Данас је оправдано разликовати систем националне

безбедности и систем националне одбране. При том, систем националне одбране усмерен је на одбрану државе од оружане агресије споља, док је систем националне безбедности усмерен на јачење сигурности држави, друштву и појединцу, првенствено од тзв. „унутрашњих“ безбедносних претњи. Дакле, безбедност једне државе оправдано је посматрати као спољну и унутрашњу, а да се поред тога може говорити и о безбедности међународне заједнице, односно, о светској безбедности, као посебном систему безбедности. Укључење нових безбедносних ризика, изазова и претњи националној и међународној безбедности и посебно бављење политичким, друштвеним, економским, културним и духовно-интелектуалним питањима у оквиру система безбедности – представља „нову реалност“.

Од бројних дефиниција националне безбедности овом приликом издвајамо неке. Волтер Липман (према Wolfers, 1952, стр. 484): Држава/нација је безбедна у довољној мери ако није у опасности да жртвује своје основне вредности како би избегла рат и ако је способна, уколико је изазвана, да очува те вредности победом у таквом рату. Мортон Берковиц и П. Г. Бок (1965, стр. 82): Национална безбедност може бити веома плодотворно одређена као способност државе/нације да заштити своје унутрашње вредности од спољних претњи. Ира Кохен и Ендру Татл (1972, стр. 1): Безбедност може бити одређена као стање заштићености које државник покушава, или да постигне или задржи, са циљем очувања различитих компоненти државног уређења како од спољних тако и унутрашњих претњи. Френк Трагер и Френк Симони (1973, стр. 36): Национална безбедност је део циљева владине политике који се односи на стварање националних и међународних услова који погодују заштити или остваривању виталних националних вредности насупрот реалним и потенцијалним противницима. Мајкл Лоу (1978 према Buzan, 2007, стр. 17): Национална безбедност подразумева традиционалне одбрамбене послове, али и невојне активности државе како би осигурала свој опстанак са циљем утицаја или реализовања својих унутрашњих и спољних циљева. Гиаћомо Луђиани (1988, стр. 151): Национална безбедност може бити одређена као способност одупирања спољној агресији. У расправи о безбедности у међународном систему Бузен истиче да је безбедност способност државе или друштва да очувају свој независни идентитет и свој функционални интегритет. С тим да у трагању за безбедношћу држава и друштво некад могу некад бити у сагласности, а понекад у супротности. Безбедност се у крајњој линији односи на опстанак, али наравно да подразумева и знатан ниво забринутости за егзистенцијалне услове (Бузен, 2007, стр. 19).

Не улазећи даље у теоријске расправе око појмовног одређења националне безбедности, коју првенствено схватамо као *способност државе да заштити своје основне националне вредности, како од спољашњих тако и унутрашњих претњи*, сматрамо да је за одређење и правилно разумевања овог појма од круцијалног значаја одредити најпре појам национални интерес. Јер управо, а са тим се слажемо, Пенелопе Хартланд-Тунберг националну безбедност повезујући са националним интересом сматра да: „национална безбедност је способност нације (државе) да спроводи свој национални интерес било где у свету“ (1982. стр. 50). Дакле, управо прецизно и јасно дефинисање националног интереса, одређује и правац и садржај националне безбедности.

2. Национални интерес

У говору о националном интересу посебно је важно истаћи да национални интереси нису апсолутне, односно непромењиве категорије, као и да национални интереси нису универзални, односно исти за све државе. Пројекција националних интереса држава зависи од више фактора. Тако да свака спољна политика остварујући се по стандарду националног интереса мора уважавати физичке, политичке, економске, културне и сваке друге карактеристике те државе. Државе које су мале у физичком и неразвијене у економском смислу најчешће као свој национални интерес одређују само физички опстанак и економски развој, док оне развијеније и моћније себи допуштају да говоре о националном интересу који се рационално не може образложити.

Утемељивач реалполитичке школе у међународним односима, Ханс Јоаким Моргентау (Hans Joachim Morgenthau), као кључне појмове у односима између држава истиче моћ, борбу и национални интерес који одређује правац борбе и коришћења моћи. Он сматра да све државе чине оно што неизоставно морају да чине - штите свој физички, политички и културни идентитет од његовог угрожавања од стране других држава (Morgenthau, 1952, стр. 961). По њему, између ова два концепта нема компромиса, бар када је реч о спољној политици. Јер када доноси кључне спољнополитичке и безбедносне одлуке, државник мора направити избор између националног интереса и моралних принципа, а које ће користити као ултимативне стандарде одлучивања. Мергентау је свакако предност дао националним интересима, али не као стандарду за одлучивање, него у погледу изгледа за остваривање такве спољне и безбедносне политике. „Спољна политика која је одређена моралним разматрањима, не само да ће вероватно бити неуспешна, него се може остварити само случајно. Оваква политика такође представља врхунски парадокс, јер компромитује/доводи у опасност моралне принципе које би требало да промовише. Али такође нема ни успешне спољне политике, а која не може бити оправдана националним интересом. А нема ни моралне спољне политике која представља одступање од националног интереса.“ (Morgenthau, 1949, стр, 210).

Слично овој идеји и Џозеф Френкел (Joseph Frankel) у књизи „Национални интерес“ истиче постојање неке врсте теоријског расцепа који је условљен поделом између објективиста и субјективиста. Према овом становишту, објективисти би били они који сматрају да постоји трајни објективни критеријум на основу којег се процењују, пореде и разликују спољне и безбедносне политике држава, док би субјективисти били они теоретичари који наглашавају значај промене приоритета и преференција доносилаца одлука, као и начин на који они објашњавају и оправдавају своје одлуке (Frankel, 1970, стр 15). Френкел даље говори о „објективним националним интересима“ који представљају крајње циљеве спољних (и безбедносних) политика држава, а које сматра трајним и независним у односу на вољу доносилаца одлука, али се опет налазе под сталним и систематским преиспитивањем од стране тих истих доносилаца одлука. Фактори који, према овом аутору, превасходно одређују „објективне“ и трајне националне интересе су: географски и историјски чиниоци, материјални ресурси, број становника и етницитет. Са друге стране, под „субјективним националним интересима“ сматра оне циљеве који зависе

од преференција одређене владе/извршне власти или политичке елите, ту је такође укључен и утицај идеологије, религије па чак и класног идентитета. Још једна важна карактеристика „субјективних“ националних интереса је што се они, по Френкелу, темеље на интерпретацији од стране доносилаца политичких одлука/извршне власти, и у том смислу могу бити подједнако промењиви као и сами доносиоци политичких одлука, односно структуре извршне власти (Frankel, 1970, стр. 20-7).

Из перспективе указивања на разлику између националног интереса као средства за политичку акцију и као средства за политичку анализу. Френкел је предложио поделу у којој је направио разлику између три начина употребе националног интереса: 1. Аспирацијски интереси су дугорочни, укоренењени у историји и идеологији, не утичу на политику, резултат су политичке воље супротстављене укоренењености у дефинисане капацитете за достизање прокламованог циља; 2. Операционални интереси су специфични, мерљиви, достижни и временски ограничени; 3. Експланаторни/полемички интереси, служе за објашњавање, процену, рационализацију или критику политике. Подела коју је пружио Френкел оставља простор за анализу националног интереса малих држава. Френкел сматра да се национални интереси такође користе у унутрашњој политици, и да су унутрашња и спољна политика на више нивоа испреплетане, али да могу да се разликују једна од друге у анализи националних интереса. Због тога би аспирацијски интереси подразумевали узајамно дејство интереса оријентисаних ка спољној политици и оних који су усмерени на унутрашњу политику. У том случају би операционални интереси више били окренути ка међународном окружењу и због тога превасходно оријентисани ка спољној политици (према Williams, 2012, стр. 28).

Према првом критеријуму национални интереси су подељени на четири основне потребе или захтеве који чине потпорне стубове спољне и безбедносне политике неке државе. Нектерлајн их назива основним националним интересима, и наводи следеће 1. Одбрамбени интереси, којима се обухвата "заштита државе и њених грађана од претње физичким насиљем које би дошло од друге државе и/или од спољне претње по систем власти"; 2. Економски интереси, који подразумевају "унапређење економског благостања државе у односу са другим државама"; 3. Интереси светског поретка, "одржање међународног политичког и економског система у којем се државе могу осећати сигурно, и у којем њени грађани и привреда могу нормално да функционишу ван њених граница"; 4. Идеолошки интереси, "заштита и унапређење вредности које грађани државе деле и за које верују да су универзално добро". Други критеријум за поделу националних интереса подразумева разлику на основу природе и интензитета односа доносилаца одлука (политичких вођа) према одређеним међународним проблемима (питањима), односно према догађајима у другим државама: 1. Егзистенцијални (критични); 2. Витални (опасни); 3. Важни (озбиљни); 4. Маргинални (узнемирујући) (Nuechterlein, 1976, стр. 248-49).

Од наших аутора нама је посебно близак став Димитријевића који сматра да "Национални интерес почива на претпоставци да у политици, тј. у процесу стицања и очувања моћи, нема обавезујућих правних или моралних норми и да владар достојан тог имена нормално следи, или се очекује да следи, само сопствене интересе и интересе државног ентитета којим влада" (Димитријевић, 2009, стр. 155). Не

оспоравајући, друга објашњења националног интереса, нама је, а првенствено имајући у виду национални интерес Србије, најближи став Црњанског, који национални интерес повезује са *“српским становиштем”*. Дакле, на сваком месту, у сваком погледу најпре српски интерес.

3. Аспекти националне безбедности

Савремена безбедност, у условима сложености глобалног друштва, има универзални значај, који се јасно исказује у тоталности захвата и преплитања свих делатности једнога друштва (као што су привредне, политичке, социјалне, еколошке, војне и тако даље). Због тога савремени систем националне безбедности мора уважавати нове изворе угрожавања, „који се придружују старим“ изворима угрожавања. Дакле, аспекти националне безбедности, су у савременим условима, многобројни и обухватају све сегменте националне државности од: војне, политичке, економске, демографске, културолошке и еколошке... Због недостатка простора овом приликом учинићемо кратак осврт на неке од ових подручја а нешто дужи на економски.

3.1. Војна безбедност

Војну безбедност, некада је била доминатна, а наравно и сада је важна. Њу "чине оружане могућности државе, офанзивне и дефанзивне, и могућности да се предвиде национални ризици" (Buzan, 1991).

3.2. Политичка безбедност

Политичку безбедност чине организациона стабилност државе, систем владавине и идеологије, који дају легитимност одређеном типу владавине. Овде се прате подиндикатори који су везани за следеће области: корупција, ефикасност владе, политичка партиципација, изборни процеси, и сл. Систем националне безбедности, а првенствено имајући првенствено политички аспект безбедности, Љубомир Стајић је дефинише на следећи начин: „Ако бисмо желели да дефинишемо систем безбедности онда бисмо могли да кажемо да је то облик организовања и функционисања друштва у спровођењу мера и активности на превентивном и репресивном плану ради очувања суверенитета и интегритета државе, њеног Уставом утврђеног поретка, права и слобода грађана, као и свих осталих друштвених и међународних вредности од свих облика угрожавања“ (Стајић, 2005). Стајић, као представник школе тзв. „тврде безбедности“, у први план истиче заштиту основних вредности државе, као што су територијални интегритет, суверенитет и уставни поредак, чиме јасно указује и на структуру система безбедности у којој најистакнутију улогу играју државни органи у чијој надлежности се налази заштита поменутих вредности. Међутим, имајући у виду да данас у светским односима више доминира *“мека моћ”*, политичка безбедност се првенствено огледа у одбрани националних интереса. Овде треба додати и чување и одбрану националног поноса⁴ који је често извор личног али и колективног идентитета, али и разлог разочарења.

⁴Овом приликом указујем на два скорашња примера, а има их много, на урушавање националног поноса. Председник Албаније, Еди Рама у уједињеним нацијама даје следећу изјаву: *“Драга Србијо, ви морите да*

3.3. Социјална безбедност

Односи се на бројне социјалне индикаторе, на пример: развој, и чување језика, и свог писма⁵, културе, религије и националног идентитета у целини, неуједначен економски развој, сиромаштво и економска регресија, колективно незадовољство – када су присутне тензије и насиље између друштвених група унутар државе. Такође, дискриминација, међуетничко насиље, насиље по верској основи, насиље у породици, фракционализација/фрагментизација елита и сл.

3.4. Еколошка безбедност

Еколошка безбедност добија све више на значају, а она се пре свега огледа у потреби да осигура очување локалне и планетарне биосфере, као основног система на којем се заснивају све остале људске активности. Такође, она се огледа и у спретности и способности држава да се одупру и спрече наметање прљавих технологија које од стране развијених земаља путем инвестиција, као и спречавању употребе генетски модификоване хране и других сличних производа. Ту су и питања везана за заразне болести, заштита животне средине, ниво загађења, оскудица хране, оскудица воде итд.

3.5. Демографска безбедност

Демографски показатељи често на најупечатљивији начин показују стање једног народа. Они се првенствено илуструју кроз пораст или смањење броја становника у једној земљи. Цео регион Балкана је у озбиљним демографским проблемима. Србија је на прагу егзодуса, јер годишње губимо град величине Шапца. *Томе у прилог говори чињеница да смо пети на негативној листи земаља у којој се најмањи број људи роди, а највећи број оних који свакодневно одлазе из своје домовине. Земља у којој је ситуација најкритичнија и која се налази на првом месту неславне Бизнис Инсајдер листе је Бугарска. Број становника ове државе смањио за невероватних милион и по становника што је 22,5 одсто становника. Такође, у демографске безбедносне ризике спадају и избеглице и интерно расељена лица; емиграција и одлив мозга јер уколико држава не пружа елементарне могућности људи одлазе чиме стварају вакуум социјалног капитала.*

се помири да је независност Косова непопратна реалност”. Одговорна држава која држи до националног поноса мора и треба да одговорно реагује и изјави контраргументом. Драга Албанијо, треба да знате да је Скадар био и да ће поново бити српски. Други пример: Незапамћен скандал, понижење и меку окупацију доживели су грађани Србије, када су припадници обезбеђења председника Турске Реџепа Тајипа и његове супруге Емине, у уторак поподне репетирали дуге цеви на жене и децу у кафићу преко пута турске амбасаде у Крунској улици у Београду..

⁵На примеру Бугарске и Србије можемо видети како се брани и чува свој језик а како се урушава. Бугарска се доследно држи и бори за своју ћирилицу и не дозвољава ни страним фирмама (попут Мек Доналдса, Кока Коле...) да називе пишу латиницом. У Србији је тренд обрнут. Најбољи показатељ је недавни сајам књига у Београду. Празник књиге у Београду је очигледно и празник латинице, јер од 166 анкетираних издавача, само 12% штампано је ћирилицом, а треба подсетити да се у светској културној баштини све што је штампано латиницом аутоматски приписује хрватској културној баштини. Из овога се може закључити да Србија великодушно своју културну баштину поклања управо онима који прогоне ћирилицу (и не само њу) чекићима, пушкама и ножевима.

3.6. Економска безбедност

Економска криза која тресе Планету већ неколико година је свету демонстрирала какву невољу може да створи „невидљива рука тржишта, ако се остави без контроле. Још један аргумент говори у прилог претходног става, а то је очевидна зависност националних економија од глобалних катаклизми, па то поново истиче захтев за то да се штете сведу на минимум, као и негативне последице, које из овог проистичу за сваку државу. Треће, непредвидиви светски финансијски систем представља опасност за сваку државу посебно, што изискује поновну анализу и редефинисање схватања економске безбедности. Имамо, дакле, најмање три јака разлога да размотримо питање економске безбедности државе. У теорији се проблематизују два аспекта проблема економске безбедности, и то: економска безбедност државе (као политичке творевине) и економски аспект националне безбедности. Економска питања, дакле, постала су неотуђиви део представа о националној безбедности. У једном броју држава у први план се поставља питање безбедне доставе сировина, као и безбедност и средстава за доставу тих сировина (гасоводи, нафтоводи, а у последње време и водоводи). У другим државама, опет, у први план се ставља тежиште на заштиту од економске шпијунаже, а код трећих тежиште је на економском суверенитету. Јасно је да овде интереси диктирају и приоритете државне и националне безбедности.

У почетку се под појмом „безбедност подразумевала физичка заштита територије државе од спољашњег оружаног напада. Иако и овај аспект није превазиђен ни данас, пре свега код малих, мало насељених и сировинама богатих држава, схватање појма безбедности је еволуирао у нове правце и садржаје. У том смислу важно је нагласити да је већ током XVIII века, у Великој Британији, почело да доминира мишљење да је безбедност државе неодвојива од економског благостања, у првом реду од трговине. Уопштавање овог схватања познато је као теорија и пракса меркантилизма. Меркантилизам је скуп идеја о економској политици који је доминирао европским земљама од шеснаестог до краја осамнаестог века. Основна идеја меркантилизма је да се богатство једне земље заснива на количини новца (плементитих метала) у њеном поседу и да је стога потребно да држава предузме све мере које ће повећати његов прилив у земљу и смањити његов одлив из земље. Меркантилизам не представља кохерентну економску теорију, па ни кохерентан програм економске политике, већ скуп сродних идеја о томе како регулисати економску активност како би се повећала количина новца у земљи⁶. Неке мере

⁶Овде се као кључно питање за сваку земљу у развију поставља питање који модел разоја одабрати. Онај у духу програма реформисања привреда базираних на *Вашингтонском договору* (који је разрађен крајем 80-их година XX века и прво примењиван у земљама Латинске Америке), а куда све то води можемо да видимо и из искуства Мексика. Мексико је, спроводећи неолиберални програм реформи, доведен у стање велике спољне задужености (дужничко ропство), а затим је био присиљен, како би добио кредите одММФ-а и САД, да америчким компанијама гарантује изузетно повољне услове инвестирања. Иностране инвестиције усмеравају су у такозване макила-доре (*maquiladoras*), односно ланац америчких предузећа изграђених дуж границе са САД. Та предузећа су екстериторијална, ослобођена су плаћања пореза у мексички буџет, радници раде у тешким условима за мизерне наднице и у овим предузећима није дозвољено оснивање синдиката. Штета коју Мексико има од *макиладора* процењује се да износи око 15 милијарди долара годишње, запослени раде у ропским условима, а огромна маса становништва живи у условима беде која

меркантилистичког правца су: држава треба да свим средствима подстиче извоз, а дестимулише увоз; ради подстицања извоза треба формирати државне трговинске корпорације⁷, са страним земљама склапати трговинске уговоре о привилегованом положају, отворати трговинска представништва и слично; царине треба да буду високе на финалне производе, а ниске на увоз сировина⁸; ради ограничавања увоза треба користити и увозне квоте и дозволе, манипулисати курсом страног новца итд; земља треба да постигне економску самодовољност, па у томе циљу треба подизати домаћу производњу повластицама и подстицајима разних врста⁹; држава треба да обезбеди капитал за нове производње, ослободи их од цеховских стега и пореза, створи монополе на локалним и колонијалним тржиштима и обезбеди титуле и пензије успешним произвоачима; држава треба да забрани извоз напредне опреме и алата, како би спречила друге земље да развију производњу и постану трговински конкуренти; пољопривреда треба да буде напредна како би увоз хране био учињен непотребним и како би сељачка газдинства представљала добар извор пореских прихода итд. Наравно као најважније питање националне али и економске безбедности је и питање приватизације друшвеног (државног) капитала у складу са “препорукама” ММФ.¹⁰

није забележена у Мексику ни у време диктатуре Диаса (крајем XIX и почетком XX века). Са друге стране на елемената успешног развоја Јапана (после Другог светског рата) и земаља Југоисточне Азије (последњих деценија) јесте стратегије развоја која се ослањала на марљивост грађана, малу личну и заједничку потрошњу и високу стопу штедње. Поред тога, раст се подстицао и потцењивањем вредности домаћег новца, заштитом домаћих произвођача, добрим образовним системом и постизање консензуса кроз препознавање колективног интереса. Сличним моделом развоја Кина последње две деценије 85% инвестиција финансира из домаће штедње (15% отпада на стране инвестиције) и годинама бележи двоцифрене стопе раста. О томе шире у (Душанић, 2007, стр. 125)

⁷У Србији се управо десило супротан тренд. Србија је распродала и затворила своје велике трговинске ланце и највећи број великих трговинских ланаца је у рукама странаца, од Хрвата до Немаца.

⁸И у овом сегменту Србија иде супротним смером. Србија великим делом извози сировине, рецимо дрвену грађу а увози финалне производе, ламперију, намештај па чак и чачкалице

⁹Начелно питање које се у вези са тим поставља везано је за обезбеђење великих повластица иностраном инвеститору. Пример који наводи Душанић је врло симптоматичан и из њега се могу извући озбиљне поуке: Председник Србије Борис Тадић је у децембру 2009. године (у пратњи министра економије М. Динкића) отворио у Прокупљу фабрику за производњу каблова за аутоиндустрију у оквиру немачке компаније *Леоне*. На тој локацији раније је постојала фабрика азбестних производа *Фиаз* која је овој немачкој компанији продата за 56 милиона динара (око 600 хиљада евра). Компанија *Леони* запослила је 350 радника чија зарада износи 15.300 динара (око 160 евра) месечно – што је мање од 50% просечне зараде у Србији, а Влада Републике Србије доделила је компанији *Леоне* 6,5 милиона евра на име подстицаја иностраним инвеститорима и по 5.000 евра по новоотвореном радном месту. Није тешко израчунати да од средстава, на име подстицаја иностраних инвеститора, државе Србије (тачније новцем њених пореских обвезника) немачка компанија *Леони*, не само да одмах добија назад средства која је платила за фабрику, него јој преостаје још новца којим може да целу деценију (десет година) исплаћује зараде запосленима у фабрици у Прокупљу. (Душанић, 2007, стр. 124). Дакле за националну а ли не и комрадорску елиту је врло важно да се окрене развоју националне економије и подстицаја средства више усмерава у домаће компаније а не стране.

¹⁰Са највишег места у држави смо ових дана могли да чујемо (интервју за дневни лист Пресс, 03.04.2010) да држава продаје део акција Телеком-а зато што држава не треба да управља привредом. Када Влада не би продавала државне компаније, Србија би била комунистичка, а не модерна земља са тржишном економијом...Економска наука је као аксиом ставила да је приватна својина ефикаснија од државне. Продаја Телеком-а у суштини значи да једно предузеће из мање ефикасног облика својине пребацујемо у ефикаснији својински облик. Ако је све то тако, како објаснити и чињеницу да су доминантни телекомуникациони оператори у државном власништву у многим европским модерним земљама са

После краха биполарног (блоковског) света, економска моћ нације и државе почела је стицати релативно самостални значај. Интерес за „националну економску безбедност пробудио се на свим меридијанима. У пракси економски аспект националне безбедности тесно је повезан са трговином: зависност од увоза важних производа или сировина схвата се као знак зависности држава од државе или држава из којих се увози. Овде се ради о животно важним робама: храни, енергији, „стратешким“ — сировинама, друго, о зависности од увоза високе технологије и, треће, од увоза оружја. Иако, дакле, Запад не престаје да прича о глобалном тржишту, он заправо примењује протекционизам, који се остварује нецаринским баријерама, субвенцијама (пре свега у области пољопривредне производње) и „голом“ физичком силом (НАТО – агресије).

Имајући у виду чињеницу да је данас у глобалном свету на делу ново ропство, нео-колонијално ропство које се остварује преко мултинационалних корпорација и светских организација попут ММФ и Међународне светске банке, потенцирамо да је економска безбедност државе једна од најважнијих.

Ка закључку - Национална безбедност и погранична сарадња

Национална држава је најважнији чинилац у остваривању слободе појединца и гарант је реализације основних права и слобода човека. Нису случајно Срби за своју земљу смислили назив *Отаџбина*, а Руси *Рађина*, и свијим поколењима у завет оставили поруку *”и најгорем се прашта сине ал за отаџбину гине”*. Међутим, под утицајем западних либералних вредности, у којима новац постаје мерило вредности, а индивидуална права важнија од колективних, мења се и однос према нацији и држави. Космополитизам постаје важнији од национализма чиме се појединци раскорењују и отуђују од своје традиције и својих предака. Зато је национална држава управо због притиска глобализације важна категорија у устројству савременог света. Национална држава, у којој ће се сваки појединац осећати сигуран, заштићен и коју ће схватити и прихватити као свој дом (*домовина*). Ако појединци изгубе веру у своју домовину, а то се посебно дешава у условима када се перманентно од стране других али и сопствене елите зарежене стохолмским синдромом, онда се лако без икакве

тржишном економијом (Норвешка, Италија, Шведска, Финска, Швајцарска, Словенија...). Затим, како онда објаснити да последњих неколико деценија, као и у време актуелне економске кризе, управо комунистичка Кина бележи огромне економске успехе, са којима не могу да се упореде модерне земље сатржишним економијама. Због тога приватизација не гарантује да предузеће из мање ефикасног облика својине пребацујемо у ефикаснији својински облик. Уосталом, држава је раније продала *Мобтел* норвешкој државној компанији Теленор, која (мада државна) спада у ред светски најуспешних компанија у овој области. Тако смо кроз приватизацију нашу државну компанију, у једној од најпрофитабилнијих области економије, препустили у руке државне компаније друге земље. Тешко је и овде (са становишта интереса Србије и огромне већине њених грађана) видети било какву економску рационалност. Дакле, пред земљама у транзицији, па и Србији су два могућа модела развоја. Домаћинска економија (економија сабирања и тежњи ка самодовољности која гарантује независност) и бећарска економија (економија распродаје и ђивота од данас до сутра) О домашинској економији шире у књизи Ка домашинској Економији (Анђелковић, 2016) а о Бећарској економији у Душанић (2008).

гриже савести одлучују на “бег” из свог завичаја- отаџбине и прелазак у други “дом” па чак и онај који је вековима био непријатељски¹¹.

Односи између држава, а посебно суседних, најгрубље се могу сврстати у три категорије односа: сукоб и сарадња, као две крајње тачке истог спектра, и индиферентност, као потпуно одсуство зависности између две државе. Моћ представља свакако кључну карактеристику сукоба, а није искључена ни у случају сарадње између држава, јер у случајевима великог диспаритета моћи слабија држава не тако ретко нема потпуну слободу да самостално уређује начин, обим и тип сарадње са јачим „партнером“. Овде се треба присетити да у погледу саме примени моћи Хенри Кисинџер истиче три могућа начина. Први је офанзивни, а који представља способност наметања воље другоме, други начин примене моћи је одбрамбени или превентивни, а то је способност државе да се одбрани или избегне наметање туђе воље, и трећи подразумева моћ одвраћања (*detergent power*), односно способност да се претњи стави у изглед велики ризик указивањем да ће се на њу одговорити истом мером или још јачом мером (Kissinger, 1965, стр. 3).

Такође, када говоримо о односима између држава, посебно суседних, врло је важно пратити и разумети како то Бродел назива “појаве дугог трајања”. Тако рецимо односима Немачке према Србији уочавамо константну вековну мржњу и тежњу ка покоравању, док у односима руског и српског народа имамо вековну сарадњу братских народа. Опет, када посматрамо историјски однос суседне Бугарске и Србије уочавамо “појаву другог трајања” која се огледа у аспирацији Бугарске ка српским територијама и коришћењу сваке прилике да се то оствари, Бугарска на три мора, је једна од основних идеја једне парламентарне странке у Бугарској, а уосталом у бугарској националној стратегији између осталог се каже: границе Бугарске су у садашњим оквирима али се ми не одричемо “својих западних територија до Ниша”.¹²

У односима између суседних држава, посебно у условима када су поједине државе чланице неког економског или политичког савеза, коме друге теже могуће, је и то се све више користи да поједине државе користе ту привилегију за уцену других. Имамо пример да је хрватски премијер Милановић најавио могућност да Хрватска као држава чланица може успорити или зауставити интеграције Србије ка Европској унији. Најсуровије су то осетили и становници Северне Македоније од стране Бугарске. Бугарска је усвојила декларацију у којој је изнела више од 20 захтева Северној Македонији којом условљава почетак преговора Скопља са Европском унијом. Међу тим захтевима се посебно истичу два: Бугарска тражи да се њена улога у Другом

¹¹Питање које тражи дубинску анализу јесте и следеће: како се тако лако људи из ободних региона Србије одлучују за узумање држављанства суседних држава имајући у виду трагична искуства каако из Првог тако и Другог светског рата у којима су те земље чиниле стравичне злочине српском народу (прецима оних истих који сада узумају та држављанства). О томе сам делимично писао и у раду:

¹²Ја се са разлогом питам како би Бугарска реаговала да се у Србији у школским уџбеницима изучава дело М. С. Милојевић *Одломци историје Срба* из 1972 у којој између осталог пише: “Средец је данашња Софија која је тако прозвана због цркве српског краља Милутина св. Софије, у којој му и данас леже нетлене мошти, но без десне руке. Руку су му одсекле пропагандисти бугарске, кад су теле и мошти да му униште, али околни сељаци Срби прави и Мухамеданци недопустише да то ураде. Ово су зато хтели да учине да искорене српство тобож из бугарске земље; јер знају да су те земље српске иначе српски краљ неби се сахранио у туђој земљи”. (Милојевић, 1872, стр. 160).

светском рату не посматра кроз сарадњу са силама Осовине (фашистима), а да се тако "исправљени" школски уџбеници из Скопља пошаљу у Софију на одобравање. Дакле, Софија покушава да ревидира историју, нарочито у вези са својим учествовањем у Другом светском рату. Такође Бугарска тражи од Северне Македоније да из званичне употребе избаци назив македонски језик, јер по њима такав језик не постоји¹³.

У односима међу суседним државама, кључно је питање јасно дефинисаних граница, стога се слажемо са енглеском пословицом коју смо узели за мото овог рада: *добре ограде чине добре комишије*. Посебно зато што треба имати на уму да граница није фиксна међа која трајно раздваја суверенитете и правне ауторитете, већ је војно-политички аранжман подложен променама у зависности од односа моћи. Свака држава нужно тежи ка „природним границама“; то право није подложно моралним нити правним нормама. Међутим, увек је упитно шта је и где је та „природност“ граница. Да ли је она условљена топографијом, рекама и планинским ланцима, или представља одраз способности државе да их освоји, зацрта и задржи. Историјско искуство указује да се границе вековима померају у корист јачих и на рачун слабијих, независно од права и „правде“. Кроз призму простора са гледишта државе, облик и положај граница нису само, нити чак примарно, одраз правног договора. Оне су пре свега плод динамичког процеса који одражава свеукупни однос снага. Граница је одраз способности државе да одређене територије освоји – или немоћ да их сачува – а правни и политички аранжмани само верификују дати исход¹⁴.

На разним меридијанима и у разним временима, граница је такође означавала важан војно-политички и културни простор који би превели као „крајина“, са посебним карактеристикама у односу на центар. Насиље је иманентно том простору где „другога“ не треба толерисати већ одбити... или убити. Живот у њему је често opak, груб и кратак, како би рекао Хобс – и као што су генерације Срба искусиле живећи (и често прерано, веома насилно умирући) на тектонским границама у хантингтоновском смислу, од Великог раскола до данас. У оба случаја, међутим, била је присутна тврда вера ратника спремних на жртву да освајање свога никада и ни по коју цену не треба прихватити као неповратна.

Историја се убрзава. Једина срећа Србије у овим тмурним временима јесте да спољни окови, који су омеђили њен суноврат од 1991, *слабе*. Она је, нажалост, тим

¹³<https://naslovi.net/cir/2019-10-11/blic/mi-fasisti-otkud-vam-to/>

¹⁴То српски народ треба, посебно сада у условима када нам силом отимају територије, посебно Косово и Метохију, колективно српског идентитета. Дакле, док се сами правно не одрекнемо својих вековних територија те територије никад нису изгубљене. Узор треба да буде тврда, тиха решеност француске нације као монолитног тела да Алзас и Лорена не могу, не смеју и неће бити сматране за изгубљене. Од немачког отимања тих покрајина 1871, па све до победоносног завршетка Великог рата 1918, није било једног јединог угледног или политички активног Француза који би се изјаснио за прихватање наметнутог, понижавајућег исхода изгубљеног рата као трајну, а камо ли легитимну чињеницу. Свакако треба узор да буде и вековна свет и тежња јеврејског народа у ропству да поврате своје отете територије, које су са свакодневни поздравом "догодине у Јерусалуму" успели да и остваре. Та тврда вера у српском случају може и треба да се буди и негује, не само зато што није ирационална – напротив – већ и зато што је буквално предуслов опстанка српске нације, њиховог непретварања у аморфну гомилу сивих сужања компрадорске квазиекономије и потрошача ђубрета (прехранбеног, медијског, културног итд). Да се губитак Косова и Метохије не сме прихватити – не само неповратан, него ни као привремен – сматрам аксиоматским предусловом српског опстанка.

оковима увучена у стокхолмски синдром – психопатолошку појаву – па јој је тешко да замисли живот без њих. Ово самоуништавајуће, болесно стање садашња политичка елита као да свесно подстиче, што *не мења чињеницу да окови спадају*. Та чињеница представља одскочну тачку нове српске стратегије, када дође време за опоравак и за ревизију исхода не само ратова 1990-тих већ и читавог, за Србе погубног, XX века. Дакле, српском народу је неопходна национална стратегија, која треба и мора да обухвати визију нације и државе као целине, њене дугорочне циљеве и интересе, њен сам опстанак, као основу планирања. Српска елита не може да одговори изазовима хобзовског света, међутим, ако не поседује визију жељених циљева и исхода у функцији опстанка и свеколиког јачања српске државе и нације (што је недељиво!), што, пре свега, значи оријентисаност на демографски опоравак и територијално ширење до природних граница српских земаља. Успешна велика стратегија предуслов је дугорочног опстанка српске државе и нације.

И на смом крају када говоримо о односима међу држава, посебно о прекограничној сарадњи, а све у контексту националне безбедности, та сарадња мора да се заснива на узајамном поштовању и разумевању и међусобном реципроритету. Познато је да због померања граница у пограничним местима са обе стране границе становиштво је помешано, Тако је то било вековима. Али ако се у једној земљи суседу смањује и нестаје становништво суседне државе то је знак да нешто није у реду. Тако рецимо, у Албанији, готово да немате Срба, слично је и у Бугарској, Мађарској, Румунији, а да не говоримо о Хрватској где су од трећине сведени на неколико процената. У Црној Гори од некада 90% Срба сада има око 20%. С друге стране, све је више Мађара у Војводини, Румуна у Неготинској Крајини, Бугара у пограничју са Србијом. Такав тренд, на дужи рок посматрано, из српског угла и са српског становишта, је погубан. Дакле, сарадња да, али само на равноправној основи.

ЛИТЕРАТУРА:

- Анђелковић, П. (2014). Ка домаћинској економији, К. Митровица: Филозофски факултет
- Berkowitz, M. & Bock, P. (Eds.) (1965). *American National Security*. New York: Free Press.
- Blair, T. (1997). Speech by the Prime Minister: The Rt. Hon. Tony Blair MP in Paris, May 27, <http://www.number-10.gov.uk/textonly/page840.asp> према Buzan, B., &
- Wæver, O. (2003). *Regions and powers: the structure of international security* (Vol. 91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Buzan, B. & Albert, M. (2010). Differentiation: a sociological approach to international relations theory. *European Journal of International Relations*, 16(3), 315-337.
- Grizold, A i grupa autora, (1999) *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*, Zagreb: FPZ,
- Глобализација и економска криза, (2010). зборник радова, приредио Зоран Милошевић, Слобомир П Универзитет, Бијељина

- Душанић, Ј. (2007). *Washington consensus – кодификовани програм економског неоколонијализма*, Београд: Нова Европа
- Душанић, Б. Ј. (2008). *Бећарска економија*. Београд: Београдска пословна школа.
- Cohen, I. & Tuttle, A. (1972). *National Security Affairs: A Silabus*. Seton Hall University Press.
- Wæver, O. (2003). *Regions and powers: the structure of international security* (Vol. 91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Димитријевић, В. (2009). Тешкоће у дефинисању националног интереса Србије. У: В. Frankel, J. (1970). *National Interest*. New York: Praeger Publishers. Према: Williams, S. (2012).
- Freedman, L. (1991/92). Order and disorder in the new world. *Foreign Affairs*, 71(1), 20-37.
- Guzzini, S. (2000). The Use and Misuse of Power Analysis in International Theory. In: R. Palan (Ed.), *Global Political Economy: Contemporary Theories*, (pp 53-66). London: Routledge.
- Хацић, М. (2014). *Ускраћена безбедност*. Београд: Службени гласник.
- Hoffmann, S. (1966). Obstinate or obsolete? The fate of the nation-state and the case of Western Europe. *Daedalus*, 95(3), 862-915.
- Hoffmann, S. (1968). *Gulliver's troubles; or, The setting of American foreign policy*. New York: Mcgraw Hill.
- Илић, П. (2012). О дефинисању и дефиницијама националне безбедности. *Војно дело*, 64(2). 123-138.
- Kissinger, H. (Ed.). (1965). *Problems of national strategy: A book of readings*. New York: Praeger.
- Липовац и Д. Живојиновић, (1987). (Ур.), *Међународна безбедност: Теоријски приступи* (87-112). Нови Сад: Академска књига.
- Luciani, G. (1988). The economic content of security. *Journal of Public Policy*, 8(2). 151-173.
- Милојевић, С.М. (1972), Одломци историје Срба и српских – југословенских земаља у Турској и Аустрији. Београд: Српско учено друштво
- Morgenthau, H. J. (1949). The Primacy of the National Interest. *The American Scholar*, 18(2). 207-212.
- Morganthau, H. J. (1952). Another Great Debate: The National Interest of the United States. *American Political Science Review*, 46(4). 961-988.
- Стојановић, Р. (1982). *Сила и моћ у међународним односима*. Београд: Радничка штампа.
- Стајић, Љ. (2005). *Основи безбедности*, Београд: ФЦО.

Williams, S. (2012). *The Role of the National Interest in the National Security Debate (PhD Thesis)*. London: Royal College of Defence Studies.

Wolfers, A. (1952). National Security as an „Ambiguous Symbol“. *Political Science Quarterly*, 67(4). 481-502.

Wolfers, A. (1962). *Discord and collaboration: Essays on International Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

NATIONAL SECURITY AND CROSS-BORDER COOPERATION

Abstract: For the survival and duration of every nation, it is fundamental to timely identification and adequate response to security challenges. Security challenges occur in the areas of politics, economics, finance, energy, ecology, religion, culture, informatics and other areas of social life. The term "security" used to mean the physical protection of the territory of the state from external armed attack. Although this aspect has not been overcome even today, especially in small, raw materials of rich countries, the concept of security has evolved into new directions and contents. In this regard, it is important to note that during the 18th century, in the United Kingdom, start to dominate the view that state security was inseparable from economic well-being, primarily from the commerce. The complexity and importance of national security, especially today in the networked society of the "global village" where "national borders" are being erased, impose the exigency to involve more state and social organizations in the affairs of national security.

In addition to increasing the number of organizations dealing with national security issues, there is a need to respond to security risks, challenges and threats in a unified and coherent manner, leading to a complication of the concepts of "national security" and "national security system", which is primarily defined in the national strategy. A successful grand national strategy is a prerequisite for the long-term survival of the Serbian state and nation. The main subject of the work is an attempt to define the concept of national security and to determine its content based on an analysis of relations with national interests, and then put them in the context of cross-border cooperation.

Key words: national security, national interest, cross-border cooperation, economic nationalism, national sovereignty

28. БАЛКАН БАЛКАНСКИМ НАРОДИМА – САВЕЗ ПРАВОСЛАВНИХ НАРОДА ЗА СПАС У ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИМ ИЗАЗОВИМА,

**Немања Ађелковић – докторанд¹,
Невена Настић – докторанд²**

Апстракт: Важан геостратешки положај Балканског полуострва у многоме је предодредио његову судбину да буде обележена интезивним политичким сукобима и кризама. Догађаји и процеси који су се одвијали на простору Балкана су веома интензивни и садржајни, неретко конфликтни и трагични, а по значају су често превазилазили овај регион, па не изненађује оцена да је новија историја Балкана не тако ретко била веома сурова по народе који га насељавају. Полазећи од претпоставке да важне одлуке по (Западни) Балкан најчешће нису доношене на нивоу балканских земаља, него на нивоу великих и моћних држава или језиком науке о међународним односима речено, од стране великих сила и суперсила, које нус дозволиле да православни балкански народи остваре свој сан – балкан балканским народима у овом рада се упаво промовише ова идеја са упутношћу да ли је је реална? У православним народима нико не ради озбиљно на сабирању православних народа, у балканским на стварању балканског савеза, а нико не може да опстане сам, без савезника. Да ли је време да се на Балкану појаве озбиљни културни и политички покрети са таквим циљевима? Ако смислено тумачимо „знакове поред пута” јасно можемо видети да Нови светски поредак и ЕУ која је само део овог пројекта, а имају тоталитаристички и империјалистички карактер, врше етноцид и према православним словенским народима. Због сталне англоамеричко-ватиканско-протестантске политичке, економске и војне претње православним словенским земљама, природно је – баш као што је и инстинкт опстанка сасвим природан - да идеја одбране, заштите и очувања безбедности православног начина живота буде створена и успостављена. Пред православним народима је судбоносно питање – „ком се царству привољети”. Имају ли снаге и мудрости (доказа и чињеница за ову тезу има и превише) православни народи да се суоче са непобитном истином да их Европа не жели, да је „Европа до линије Краков-Загреб”. Православна вера уз стварање православног савеза, услови су за опстанак и темељи за развој баканских народа у 21. веку.

Кључне речи: Балкан, бакански народи, православље, савез балканских народа.

Увод

Важан геостратешки положај Балканског полуострва у многоме је предодредио његову судбину да буде обележена интезивним политичким сукобима и кризама. Догађаји и процеси који су се одвијали на простору Балкана су веома интензивни и

¹Катедра за социологију, Филозофски факултет - Косовска Митровица, anemanja87@gmail.com
Катедра за социологију, Филозофски факултет - Косовска Митровица, ²nevenana@live.com

садржајни, неретко конфликтни и трагични, а по значају су често превазилазили овај регион, па не изненађује оцена да је новија историја Балкана не тако ретко била веома сурова по народе који га насељавају. Полазећи од претпоставке да важне одлуке по (Западни) Балкан најчешће нису доношене на нивоу балканских земаља, него на нивоу великих и моћних држава или језиком науке о међународним односима речено, од стране великих сила и суперсила, које нису до сада дозволиле да православни балкански народи остваре свој сан – балкан балканским народима, у овом рада се упаво промовише ова идеја са упутношћу да ли је је реална?

Балкану је у условима деловања снажних европских центрифугалних сила намењена улога „периферије Европе“. „Периферију“ као израз, сматрамо прилично прикладним збирним именом за стање које карактеришу поделе, неравномеран развој, дискриминација и туђе располагање балканским ресурсима. Европа је у III миленијум ступила уједињена у чијој архитектури је неправно третиран балкански простор. Балкански народи су остављени на маргини европског друштва, а они који су укључени у ЕУ и даље таворе на периферији економског развоја и напретка као својеврстан карантин за незапослене и сиромашне. Данас Балкан представља подручје за балансирање радним и сировинским ресурсима, као и својеврсна депонија застарелих технологија и опреме.

Услед великог сиромаштва, јер нема адекватног привредног развоја, Балкан се данас брзо празни и постоји велика опасност да прорачунати Западни манипулатори, испразне Балкан његовим аутохтоним народом и да га населе мигрантима из Азије и Африке. То је паклени расистички Карнегијев план из 1922. године, којим се потиру европски народи и бела раса. Први на удару великих и планираних миграција, којима ће милиони људи из Азије и Африке да се пресели према Европи, биће балкански народи. Хоће ли ова и друге заједничке опасности да уједине балканске народе?

1. Балкански савез сан који сањају балкански народи

Да ли стара латинска изрека историја "учитељица живота" важи и за Балканске народе? Да ли је историја Балканских народа и стварна историја тих народа, или је једна велика превара "скувана" у ватиканској кухињи и сервирана балканским народима? Ова и многа друга питања траже и чекају адекватне одговоре. Уз сумњу у званичну историју Балкана овом приликом осврнућемо се на део историје која се односи на тежње и покушаје балканских народа да остваре свој сан о балканској федерацији. Остављамо, овом приликом по страни балканску историју пре османлијских освајања и почињемо од оног периода када све више расте тежња за ослобођењем од турског ропства а која је често код балканских народа ишло паралелно и са тежњом за уједињењем. То је и период када у балканским народима је све више сазревала свест и о потреби ослањања на сопствене снаге, а да у протестанскокатоличку Европу не могу да се ослањају.

Једна од првих таквих идеја промовисана је и у грчком удружењу Хетерија. Хетерија је тајно удружење грчких патриота основано 1814. године у Одеси са циљем организовања устанка за ослобођење од Османског Царства. Циљ тог реда био је заједнички устанак православних Грка, Срба и Бугара, али и стварање велике

балканске државе по узору на некадашњу Византију. Ово тајно друштво упорно је хтелo да Карађорђе, буде њен члан али и вођа а касније и вожд балканског савеза. У организацију, Карађорђе је примљен 1817, а исте године и убијен. Овде се поставља питање који је кључни разлог убиства Карађорђа. У високој политици нема случајности, преврат у било којој држави не успева без иностране подршке. Наиме, најугледнији француски и румунски историчари са почетка 20. века тврдили су како је у завери и убиству Карађорђа пресудно учествовао британски двор и његов агент. Милоша о Карађорђевој тајној повратку и ратном плану Хетерије три недеље раније обавештава Сима Милутиновић Сарајлија, утицајни масон.

Даље, замисли о балканском федерализму можемо пратити у континуитету од времена кнеза Михаила и његове друге владе (1860–1868), од развоја омладинског покрета и појаве првих социјалиста који су били под јаким утицајем руског народњачког социјализма. Пионери ове идеје били су Христо Ботев у Бугарској и Светозар Марковић у Србији. Идеје о балканском уједињавању у то време не могу се приписати искључиво левичарима. Њих су у појединим периодима заговарали и други политички чиниоци, свакако у складу са интересима оних који су их заступали. Паролу – „Балкан балканским народима” први је промовисао и политички формализовао кнез Михаило Обреновић, када је од 1866. до 1868. године потписао низ уговора са балканским православним земљама – Црном Гором, Грчком и Румунијом, као и са бугарском политичком емиграцијом (Тајним централним комитетом), ради формирања Балканског савеза, са Кнежевином Србијом као стожером тог савеза. Према замисли кнеза Михаила, балкански народи би се на овај начин, удруженим снагама, активно укључили у решавање Источног питања. То ће се остварити у Првом балканском рату (1912/13), када су последњи остаци Турског царства на Балкану ликвидирани, а балканске савезнице (Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора) успеле да окончају процес сопственог националног ослобођења, започет још почетком 19. века.

Насупрот ослободилачким пројектима са националним предзнаком, који су пратили рађање нових држава и који су међусобно измешане народе на Балкану обавезно уводили у ратове, стајао је либерално-социјалистички концепт који је заговарао суживот и сарадњу балканских народа, вођење заједничке политике и уклањање економске и политичке зависности од великих сила. То је, у основи, био темељ идеје о балканској федерацији. Идеја је настала почетком шездесетих година 19. века, када су политички представници словенских народа у Хабзбуршкој монархији, у првом реду Јужни Словени и Чеси, почели одлучије да захтевају своја политичка права и реформе које би ову државу претвориле у уставну, парламентарну и федералистичку државну заједницу. У ту сврху покренут је, 1861. године у Бечу, и дневни лист *Ост унд Вест*, а један од његових главних сарадника био је и Михаило Полит-Десанчић (1833–1920), први теоретичар федерализма код Јужних Словена, својевремено најближи сарадник Светозара Милетића и вођа војвођанских либерала. Док су се Политови претходници заносили славенофилским и панславистичким идејама, он је заговарао концепцију сложене федерације балканских народа која би се формирала на територији тадашње европске Турске. Имајући у виду међусобне односе појединих балканских народа у његово време, њихову историју и савремена

национална стремљења, Полит-Десанчић је сматрао да би Јужни Словени, Румуни и Грци требало да оснују савез држава, док би се Јужни Словени међусобно ујединили у заједничку савезну државу (по швајцарском моделу конфедерације). Заједно са Светозаром Милетићем, Владимиром Јовановићем (1833–1920), идеологом Либералне странке у Србији и професором на Великој школи и осталим представницима тадашње српске грађанске елите наклоњене овој идеји, замишљао је остварење јужнословенске федерације и балканске конфедерације путем еволуције и свеобухватних реформи.

За идеју балканске федерације, пре свега, ће се посебно залагати социјалисти Србије у 19. веку, а њена генеза у континуитету може се пратити од Светозара Марковића, преко Димитрија Ценића, све до Димитрија Туцовића. Своје поимање федерализма на Балкану и државотворног устројства српског народа Светозар Марковић је детаљно образложио у познатој расправи „Србија на Истоку“, објављеној у Новом Саду 1872. године. У њој је изричито одбацио повратак на „историјска права“ као кључни принцип у стварању модерне српске државе, а уједињење српства позивањем на Душаново царство сматрао је погрешним и штетним, јер су Срби у његово време живели у четири државе (Аустрија, Турска, Србија и Црна Гора), па су се њихова историјска права, с обзиром на те околности, „тешко могла ускладити“. Идеји националне државе он је супротставио начело федерације, које српски народ води у савез са другим балканским народима или у југословенски савез, али никако у једну српску државу. За њега је етнички принцип био најважнији национални интеграциони чинилац. Марковић је упозоравао да српски народ живи измешан са другим балканским народима, без јасно одређених географских и етнографских граница, те би зато морао „узети улогу освајача“ према суседима уколико тежи стварању велике националне државе: „Балканско полуострво је мозаик од различитих народа. Највећи бројем су Бугари; затим долазе Срби и Грци скоро подједнако, затим, Турци, Атнаути и Цинцари. Који ће од тих народа пристати да се анектира српској монархији? Не, не! Србија не сме бити жртвована интересима неколико властољубаца. Српски народ нема другог изласка до револуције на Балканском полуострву, која би завршила уништењем сви ју држава што данас сметају да се ти народи сједине као слободни људи и равноправни радници“ (Марковић, 1965, стр. 221).

У односу на непосредно спољнополитичко окружење, нарочито политику великих сила према Балкану, Димитрије Туцовић је понудио савез балканских држава који би настао као плод класне борбе њиховог пролетаријата. Сматрао је да проблеми Балкана, због његовог изузетног стратешког положаја, нису само балкански и да балканске државе, са својим унутрашњим, класним и политичким супротностима, нису способне да самостално реше национално питање у сопственим срединама. Зато је, по њему, спас Балкана лежао у међусобној сарадњи и зближавању народа који живе на овом полуострву. И он је, баш као и Светозар Марковић и Димитрије Ценић пре њега, сматрао да се ослобођење балканских народа може остварити само путем револуције. Међутим, Туцовићев концепт био је више производ зрелијих друштвених односа него што је то био Марковићев и Ценићев. Зато су Туцовић и ССДП могли да понуде и конкретнија решења за револуционарно ослобођење народа на Балкану и њихово удруживање у балканску федерацију. Туцовић је знао да ће балканска

заједница (федерација) бити могућа тек када народи Балкана постану господари своје судбине: „Балканску федерацију моћи ће балканске државе да остваре само онда, и тек онда, када у њима у пуној мери буде владала слобода и демократија, кад народи буду управљали својом судбином, а не њихови капиталисти” (Туцовић, 1950, стр. 134). Основни принцип у решавању националног питања заснивао се, по њему, на самоопредељењу народа, модерном начелу које политичка пракса до тада није познавала. Већ су 1907. године, на конгресу Друге интернационале у Штутгарту, бугарска и српска делегација разговарале о потреби одржавања једне социјалистичке конференције која би се позабавила положајем балканских народа у Европи.

У Београду су 1865. године радикални балкански интелектуалци, привржени идеалима Француске револуције, основали „Демократску Оријенталну Федерацију”, предлажући формирање федерације од Алпа до Кипра, на основама политичких слобода и социјалне једнакости. У Атини је 1884. године основана „Оријентална федерација”, на иницијативу грчких интелектуалаца и неких балканских политичара који су заступали буржоаски федерализам, залажући се за некакву мешавину демократске политике и умереног национализма (Koutalis, 2003). У Солуну је 1893. године основана Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО), чији је циљ био ослобођење и уједињење читаве Македоније (Егејске, Пиринске и Вардарске), која би постала саставни део Балканске федерације (К. Църнушанов, 1996). У Француској је 1894. године конституисана „Лига за Балканску конфедерацију”, у којој су узели учешћа грчки, бугарски, српски, румунски и јерменски социјалисти. За председника Лиге изабран је грчки социјалиста Павлос Аргириадес (Παύλος Αργυριάδης), који је подржавао македонску аутономију унутар балканске федерације, као једино одрживо решење македонског питања које је узроковало спорења између Грчке, Србије и Бугарске (Koutalis, 2003).

И у току, а и након Другог светског рата било је такође низ покушаја са циљем остварења идеје балканског савеза. У време док се припремало Друго заседање АВНОЈ-а, у јесен 1943. године, на слободну територију у западној Босни стигао је бугарски комуниста Штерју Атанасов (познатији под псеудонимом Виктор), који је вођству Народноослободилачког покрета Југославије пренео препоруку Георги Димитрова³ да се на заседању АВНОЈ-а размотри и питање стварања јужнословенске федерације. У бугарском предлогу Споразума о савезу, који су израдила двојица лидера бугарске Комунистичке партије Г. Димитров и В. Коларов, писало је: „Овај савез ће бити важан корак за повезивање свих балканских народа, ради заштите од било какве агресије и ради обезбеђивања сигурности и просперитета на Балкану”. Приликом пријема Едварда Кардеља, Ивана Шубашића и Станоја Симића у Москви, 22. новембра 1944. године, Стаљин је, у присуству Молотова, инсистирао на стварању бугарско-југословенске федерације. Симић је извештавао да је Стаљин сматрао да „са

³ Георгиј Димитров (1882–1949), од 1935. године обављао је дужност генералног секретара Коминтерне. На иницијативу Димитрова 1942. године створен је Отечествени фронт у Бугарској и разрађен његов програм. Димитров се вратио у Бугарску 1945. године. Након узбора за велико народно скупштина (1946) он је био први председник владе НР Бугарске, а од децембра 1948. и генерални секретар ЦК Бугарске радничке партије (комуниста). Умро је у санаторијуму близу Москве. (Шолаја, 2006, стр. 33).

Бугарском треба убрзати процес федеративне заједнице. Кад народ хоће”, говорио је том приликом, „то нико не може да спречи” (Петрановић, 1991 стр. 126).

Односи између Југославије и Бугарске по завршетку рата наставили су да се развијају кроз зближавање у свим виталним областима: политичкој, војној и економској. Међутим, Британци су се трудили да на све могуће начине разбију јединство балканских народа, нарочито да одвоје Југославију од Бугарске и изврше притисак на Румунију. Потписивањем мировног уговора 1947. године Бугарска је скинула са себе хипотеку поражене земље са ограниченим међународним капацитетом. Поново су започеле активности усмерене на стварање балканске федерације, која своје обресе добија већ 1. августа 1947. године, када је на Бледу потписан Споразум о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Југославије и Бугарске. Том приликом влада ФНРЈ се одрекла репарација у износу од 25 милиона долара које су јој биле одређене по Мировном уговору са Бугарском. Запад је у овом споразуму видео озбиљну претњу миру на Балкану. Претпостављајући да се на преговорима расправљало о питањима која су се тицала стварања аутономне македонске државе, амерички новинари су сматрали да је овај споразум био директна претња Грчкој у чијем саставу се налазила Егејска Македонија. Бледски споразум у Турској оценили су као „словенску експлозију”. Западне силе су југословенско-бугарски савез схватиле као озбиљну претњу Грчкој и њиховим интересима у том региону. Из тог угла посматрана је и интензивна сарадња између Југославије и Албаније. Ситуација се још више компликовала када су у децембру 1947. године грчки комунисти формирали Привремену демократску владу, рачунајући да ће их признати Београд, Софија и, можда, Москва. Међутим, након резолуције Информбироа 1948. године, долази до прекида односа ФНР Југославије са осталим социјалистичким земљама Балкана, и прекида преговора о савезу. Посебно након смрти георги Димитрова (опет под сумњивим околностима) ова идеја као да пада у заборав.

2. Ватиканска кухиња и балкански народи

Историја „учитељица живота” о односу католичко-протестанског Запада према православном Истоку показује нам једну непобитну истину. У историји хришћанства нема ратова у којима су православне државе истребљивале народе друге вероисповести, како су чинили државе католичко-протестанског Запада, нити таквог планског, вишевековног континуираног превођења у римокатоличку религију православце, или муслимане, како је то вековима Ватикан чинио. Историјска је чињеница да се никада није десило да је са стране било ког православног народа кренуо агресиван напад ка Западу. Међутим, тешко је побројати колико је било напада на Православне. Од када је последњих година XI века, први крсташки рат довео византиски Исток и латински Запад у непосредан додир, осетила се велика супротност и дубока разлика између те две цивилизације, или боље рећи та два света која су се сусрела. Освајањем Константинопоља од стране пљачкашких хорди крсташа задат је смртни ударац Византији. Од Наполеона преко Првог и Другог светског рата до НАТО бомбардовања, православни су вечито били у позицији да се бране, а никада да нападају. Шта све није Запад у име Бога радио. Шопенхауер наводи податак да је само у Мадриду инквизиција за 300 година погубила три стотине хиљаде људи (Према: Милошевић, 2003). Наравно, морамо се запитати ако се тако односио према свом

БАЛКАН БАЛКАНСКИМ НАРОДИМА – САВЕЗ ПРАВОСЛАВНИХ НАРОДА ЗА СПАС У ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИМ ИЗАЗОВИМА

народу, како ли се тек односио према православним народима. Скоро сви православни народи у свом историјском трајању били су предмет католичке агресије и прозелитизма јер „Рим не мирује“ како је Зоран Милошевић објаснио у својој књизи под истим насловом. Када су крсташи и Млечани 1204. заузели Цариград, починили су највећу пљачку и уништење културних добара у историји човечанства. Девет десетина опреме Цркве св. Марка у Венецији потиче из Цариграда. Посебно су пљачкане мошти светаца: главе светих Георгија и Јована Крститеља, тела светих Григорија од Назијанза и Јована Златоустог, делови Часнога Крста.

Однос католичког Запада према православним народима види се и у односу према српском народу која је требала у то време хришћанску Европу да заштити од најезде Османлија. Светозар Ђоровић наводи податак да је: „Римско посланство, на челу са бискупом Петром Томом, стигло је у Скопље 1355. године на двор српског Цара Душана, са понудом да папа прогласи Душана за „капетана хришћанства“ и организује помоћ европских витезова у сузбијању Турске најезде, а да Српски цар призна папу за верског поглавара хришћанске цркве и да се царска породица поунијати. Када је то Душан одбио, бискуп Тома вратио се веома љут и на повратку кроз угарске земље поручио је краљу Лајошу да буде немилосрдан према шизматичима”⁴. (Тако се десило, Европа је Србију оставила на цедилу и препустила је муслиманским хордама. Улазак Мехмеда II Освајача 1453. године у Цариград, коначна пропаст Византије и тријумф цезаропапинства у Европи, довео је православне хришћане у неизбежну позицију да морају да се окрену јединој држави која је могла да их заштити, православној Русији, која је природно постала Трећи Рим и наследник Византијског престола.

Да би схватили колико је стара и за запад важна идеја продора на исток а самим тим и колико им је Србија камен у грлу можда можемо видети из дела излагања председника Академије за геополитичке проблеме Руске Федерације генерал-пуковника Леонид Ивашова.

„Информативни рат по питањима историје Другог светског рата у пуном је јеку, те стога треба још једном подсетити на шеме закулисаног деловања Запада и сивих структура западног капитала о његовом започињању. Очигледно је, да је суштина политичке стратегије западног друштва увек била експанзија на основним правцима исток-југ. Парола “Drang nach Osten!” (продор на Исток) није Хитлерова иновација – она се родила куд и камо раније, у крајњој линији у епохи Карла Великог (VIII в.). Трагање за бајном земљом (Индијом) на истоку, а потом и њена колонизација, поковавање и истребљење источних племена и народа у име богаћења – то је тај вечити “Drang nach Osten!”, смисао западног опстајања. Чак су и Америку открили крећући се на исток...”⁵

Нема сумње да је стална тежња Запада одувек била продор на Исток, и заузимање територија словенских народа, богатих природним ресурсима. То најбоље

⁴ Доступно на: <https://www.google.rs/search?q=Светозар+Ђоровић%2С+Дело+Цара+Душана>).

⁵ Доступно на: www.val-znanje.com/index.php/tekstovi/manipulacije-ljudima/266-izvrtanje-povijesti-za-novi-drang-nach-osten

илуструје давнашњи пројекат за уништење Словена, који је најпотпуније исказан у Директиви 20/1 Савета за националну безбедност САД, објављене 18. августа 1948. године: „Рат је завршен, полако ћемо све изградити, и ми ћемо дати све што имамо, сво злато, сву материјалну моћ на магарчење и залуђивање људи. Човечији мозак, свест људи склони су променама. Посејемо ли тамо хаос, ми ћемо неприметно да им подметнемо лажне вредности и примораћемо их да те вредности и прихвате. Како? Ми ћемо наћи истомишљенике, своје савезнике и помоћнике у њиховој домовини. Мало по мало, ми ћемо одиграти грандиозну по свом обиму трагедију погибије свих православних Словена, и коначно, неповратно ћемо угасити њихову националну свест. Литература, биоскоп и позориште ће прослављати најнижа људска осећања. Ми ћемо на сваки начин подржавати оне који буду усађивали у човеков разум култ секса, насиља, садизма и издаје – једном речју сваке неморалности. У управљању државом, ми ћемо изазивати хаос и неред. Неприметно, но активно и постојано, помагаћемо деспотизам чиновника, корупцију и непринципијелност. Честитост и праведност биће исмевани, никоме неће бити нужни и биће сматрани остатком прошлости. Грубости и наглост, лаж и обмана, пијанство, наркоманија, издајништво, шовинизам и непријатељство према народима – све ћемо то култивисати у свест људи. И мали број, веома мали број људи ће схватити о чему се ради. Али, такве ћемо људе ставити у беспомоћан положај, исмевати се са њима, оклеветати их и прогласити их отпадницима друштва. Ми ћемо рушити духовне вредности, вулгаризовати и уништавати основе народне моралности. На такав начин ћемо расклимати покољење за покољењем, ловићемо људе у детињству и младалачком добу, увек ћемо главну ставку да бацамо на омладину, деморалисати, разврашћивати и обешчаћивати је. Ето, тако ћемо ми то да урадимо”⁶

Од многибријних докумената и изјава који несумљиво потвеђују нашу полазну тезу навешћемо и за нас по злу “чувеног” Ramsey Clark-a, по коме су словенски народи оцењени као амерички непријатељи. „Ко је био непријатељ Американаца у новије доба, на пример у време хладног рата? Били су то Словени. Словени су многољудни. То је најмногобројнија група народа у Европи” (Група аутора, Београд, 2000). Немачки министар спољних послова Клаус Кинкел 1998. године на скупу „Бартелсман” фондације о „додатном усавршавању Европске уније изјављује: „Србија ће у свима даљим процесима европских интеграција бити на губитку и биће сведена на енклаву”. Потврду ове зацртане намере, пре свега Немачке, налазимо и у писму Вилија Вимера, потпредседника европског парламента и посланика Бундестага немачком канцелару Герхарду Шредеру из 2000. године након НАТО конференције у Братислави. У 11 тачака Вимер изаже праве намере Запада према српској нацији чија је суштина: распаршавање и трајно онеспособљавање земље и народа за било какву улогу на Балкану. Пре свега то ће се остварити стварањем нових етничких територија на територији Србије. Шта је основни циљ офанзиве Запада ка Истоку најбоље можемо видети и из изјава шведског дипломате Карла Билта да „Путин демонстрира приврженост не међународним вредностима већ православним. Зато, додаје овај „пацифиста” којег су Срби по злу запамтили, „православље је опасније од исламског фундаментализма и стога представља највећу опасност за западну цивилизацију”.

⁶ Доступно на: <http://www.vaseljenska.com/misljenja/plan-za-pogibiju-svih-pravoslavnihslovena/>

БАЛКАН БАЛКАНСКИМ НАРОДИМА – САВЕЗ ПРАВОСЛАВНИХ НАРОДА ЗА СПАС У ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИМ ИЗАЗОВИМА

Сличну констатацију изриче и Збигњев Бжежински, који на дан државног удара у Украјини 22. фебруара изјављује: „комунизам је готов на реду је православље“.

Жан Мари Доменак у књизи „Европа - културни изазов“ децидирано каже: „Европа је – западна и централна Европа до линије Краков-Загреб. Смисао те нове организације моћи, уједињене Европе је западна Европа која разбија и немоћном чини источну Европу и њене народе“ (Према: Видојевић, 1993: 87). Олга Четверникова са Московског Универзитета „Ломоносов“, о „неприлагођености“ православља Новом светском поретку каже: „Православље је природна и вероватно последња препрека на путу стварања глобалног религиозног тржишта. Наиме, ако човек припада некој традиционалној религији, то значи да припада неком вишем трансценденталном идеалу, Истини. Религија задаје правце развоја и тражи од човека да постојано ради на себи како би се приближио вечној Истини“⁷

Ако смислено тумачимо „знакове поред пута“ јасно можемо видети да Нови светски поредак и ЕУ која је само део овог пројекта, а имају тоталитаристички и империјалистички карактер, врше етноцид и према православним словенским народима. Доказа за ову, на први поглед прејаку констатацију има много. Свакако, да се око систематског и константног затирања српске државности на овим просторима, које се посебно појачава крајем прошлог и на почетку новог миленијума, можемо сложити са констатацијом Зорана Милошевића, који у овом процесу препознаје дубљу позадину, а то је притисак на Русију и који каже: „Понижавање Срба за крајњи циљ има жељу да покаже другим Словенима да се не окрећу Русији, јер их она не може заштитити. Према овој логици, права адреса за заштиту јесу НАТО и Запад“ (Милошевић, 2013: 47). Писац чувене књиге „Сукоб цивилизација и нови светски поредак“, Самуел Хантингтон, указује на то како се, али не и зашто се цивилизације не разумеју. „Незапад види као западно оно што запад види као универзално. Оно што западњаци објављују као бенигну глобалну интеграцију, као што је обилност светских медија, незападњаци оптужују као безочни западни империјализам. У степену у коме незападњаци виде свет као један, они га виде и као претњу“ (Хантингтон, 2000, стр. 72).

Исти аутор јасно прецизира границе Запада. На питање где се завршава Европа он одговара „тамо где се завршава западно хришћанство и почињу ислам и православље“ (Исто: 178). Да је каталочки Запад давно утемељио идеју о две цивилизације у Европи, јасно се може видети код истог аутора, који позивајући се на Вилијема Волиса, говори о источној граници западног хришћанства, а она се креће од садашњих граница између Финске и Русије, Балтичких земаља и Русије, сече Белорусију и Украјину, коју дели на западну католичку и источну православну, затим иде на запад раздвајајући Трансилванију од осталог дела Румуније, а онда пролази кроз Југославију, дуж линије која сада дели Хрватску и Словенију, доминантно католичанско становништво од преостале Југославије. На Балкану се ова линија поклапа са историјском границом између хабзбуршке и отоманске империје. Као доказ, Хантингтон наводи карту из 1600. године, коју Вилијем Волис објављује

⁷ Доступно: <http://bskm.rs/2014/02/zasto-pravoslavlje-smeta-novom-svetskom-poretku/>

(Хантингтон, 1996: 37–38). Да се ова идеја није променила, дакле да је реч о „појави дугог трајања“, рекли би која остаје стална опсесија Запада, говори нам и следећи пример: у Берлину, 3. и 4. јула 1998. године, одржан је „International Bertelsmann Forum“, на коме су присуствовали сви водећи политички утицајни људи Европе и Америке (од Срба присутни су били владика Артемије и представник Светског сабора Срба Владимир Умељић) и на коме је изложен и прихваћен немачки стратешки концепт „Европа пред доусавршавањем“, један програмски манифест „Светске силе Европе“, чији је аутор Центар за примењену политику Универзитета у Минхену. За Србе је битан закључак у том документу: „Две посебне цивилизацијске целине се непосредно граниче са Европом (...) од бивше Југославије (...) преко Русије, Белорусије и Украјине (...) до централне Азије с једне стране и (...) исламско-арапски свет с друге стране...“ (Умељић, 2013, стр. 68). Дакле, и у овом програмском манифесту јасно се ставља до знања да се православно хришћанство искључује из Европе.

Један од најзначајнијих историчара руске филозофије Данилевски у својој књизи „Русија и Европа“ чији је поднаслов „Поглед на културне и политичке односе словенског света према германско-романском, упозорава да западне идеје о општечовечанској култури служе Европи да наметне своју цивилизацију другим народима. Данилевски доказује да је догма о европској култури као светској и општечовечанској основа наметљивог културтрегерства. За Данилевског који је свестан посебности „словенског културног типа“ Европа је други свет. На питање зашто Запад мрзи и презири Русију, постављено на почетку „Русије и Европе“, Данилевски одговара да западни људи у њој осећају и виде другу цивилизацију која ће „рано или позно придет на смену Западу“. Одатле мржња и завист према Русији коју неправедно потцењују, али је се боје као нове, младе и снажне цивилизације. Затвореност цивилизација је одговор Данилевског на болна питања о односима Русије и Запада. (Данилевски, 1994). „Европљани никада и нипошто неће поверовати да ми можемо заиста заједно и равноправно с њима учествовати у даљој судбини њихове цивилизације. Они сматрају да нам је њихова цивилизација туђа, у нама гледају дошљаке, самозванце. Сматрају нас лоповима који су им украли просвећеност и преобукли се у њихову одећу. Турци и Семити ближи су им по духу од нас. Објашњење за све то заиста је необично: ми човечанству нудимо идеју која се разликује од њихове – у томе је ствар“ (Исто, стр. 334).

У чланку „Свесловенство као алтернатива Евроазија као перспектива“ Петар Ађелковић шансу за опстанак и спас православља и Србије види у свесловентву и стварању Евроазијске уније и каже: „С једне стране имамо заједницу држава које су нас бомбардовале више пута кроз историју и које нам, на крају крајева, отуђују један део територије, а којима смо до сада увек трчали у загрљај, упркос мржњи и понижавајућем односу који константно исказују према нама. С друге стране, имамо земље које не нарушавају ни наше достојанство, ни наш интегритет, земље које нам у прошлости нису нанеле никакво зло и када нам нису помагале, нису нам ни одмагале, што се за оне прве не може рећи. Кризу западно-европског цивилизацијског типа, која је тренутно на снази, треба искористити како би се већ једном тргли из дремежа, или како би се коначно отрезнили од пијанке на демократској гозби“ (Ађелковић, 2013, стр. 63).

бог сталне англоамеричко-ватиканско-протестантске политичке, економске и војне претње православним словенским земљама, природно је – баш као што је и инстинкт опстанка сасвим природан - да идеја одбране, заштите и очувања безбедности православног начина живота буде створена и успостављена. „Постојање 15 уједињених православних држава (Србија, Република Српска, Црна Гора, Македонија, Русија, Украјина, Белорусија, Бугарска, Румунија, Молдавија, Грузија, Грчка, Кипар, Јерменија, Етиопија), као и региона који православљу теже, значило би постојање „једног крова“ грађеног за преко 400 милиона поносних и слободних грађана, заштићених од економског поробљавања англоамеричко-ватиканско-протестантског савеза. Уједињени данас, заштићени сутра! - мото је који може наћи свој одјек у великом броју православних земаља. Сједињени би представљали најмоћнију групу људи - власнике над око 75% природних ресурса целог света“ (Група аутора, 2000).

Недопустива је наивност (мада се отворено треба запитати да ли је само реч о наивности) са којом се и даље бесомучно заговара фамозни улазак у ЕУ када постоје бројни докази о намерама и стратегијама Западне цивилизације према православним народима. Некада је Николај Велимировић схвативши опасност која прети српском народу и свим Словенима пророчки писао: „Да ли су Словени умели прочитати тајанствена писмена упозорења последњих ратова крвавих? Ако су умели они ће се отрезнити од пијанства земље, од опијума материјализма и повратити се свемоћном и неодољивом Христу, без кога сви путеви воде у пропаст. Ако ли нису умели они ће без сваке сумње проћи као старо римско царство, и као треће германско царство“ (Велимировић, 2003, стр. 364).

3. Ка закључку

Скоро десет векова Ватикан, од велике шизме (1054.год) покушава да покатолички читав Балкан. Ватиканску политику су константно подржавали Енглеска, Немачка и Француска, а то се посебно може видети најбоље у два одлучна наврата. Године 1877 када су Руси стигли на десетину километара удаљености од Цариграда, па је постојала реална могућност да православни свет поново врати у свој посед царски град Константинопољ, да се протерају узурпатори и освајачи Османлије и да се обнови велико православно царство, што је Ватикан доводило до лудила, па су папе дозволили да се предузму сва средства да се то не оствари и тако су здружени европски крсташи стали на страну Османлија и помогли им да се одбране од руске најезде. Хришћанска Европа је отворено стала на страну муслимана у борби против православних хришћана и тиме су показали да су њихови цезаропапски интереси изнад интереса хришћанства. Ништа нас ово не треба да чуди, јер после стварања 1204-1261 Латинског царства у Константинопољу, после злочина и зверстава, пљачкања, отимања и уништавања која су крсташи урадили према својој браћи у вери и најпросвећенијем и најбогатијем хришћанском граду, јасно је свакоме паметном човеку било да ће католичка корпорација, предвођена својим изабраним менаџерима папама, све да предузме, неће бирати средства, па чак и тај паклени савез са Османлијама, само да се православље уништи. Такође, све је више доказа (од

композиције злата која је са Лењином кренула из Немачке, до организованог, од стране агената ЦИЈ-е , доласка Троцког из Америке итд.) да су октобарску револуцију у царској православној Русији организовали Ватикан и западне силе са намером да се уруши најача православна земља која је тада била у великом економском полету.

Балкански народи који живе на Балкану нису до сада успели да реше своје балканско питање. Дозволили су да њихове проблеме решавају велике силе. Међутим, непобитна је чињеница, кад оне решавају балканско питање, онда увек раде само у своју корист. Балкански народи су на губитку, јер сами, уз стрпљиви договор и разумевање, неће да уреде своје односе. Своје поделе, несугласице и мржње не решавају сами. Висока је цена коју плаћају за услугу посредовања великих сила. Балкан је колевка прве светске цивилизације, писмености, уметности, металургије и културе, које су баштина наших заједничких предака и које ћемо, за потребе овог разматарња могућих решења балканског питања, назвати, због данашњих мржњи и подела, прасловенском баштином, мада се појам Словена први пут појављује тек негде око 525.г.н.е, док су наши древни заједнички преци били познати под заједничким именом Серба, Сораба, Сербона, Сармата или Трачана, Расена, Раса, Илира, Скита, Далмата, Дардана, Трибала, Гота, Венета, Венда, Пелазга и других имена, која су настајала у зависности где су ти наши преци живели на том огромном простору од иберијског полуострва до Индије и од Балтика до Крита. Сви балкански народи, осим Албанаца, који су дошли тек 1043.године, потичу из истог, као што га назвасмо, прасловенског, древног народа, из истог прасловенског семена и само су се хиљадама година касније поделили по нацијама и вери, поделили тачно онако како је Херодот описао злу судбину наших предака, проклету коб која нас прати до данас и која нам је донела толико проклетства, крви, страдања и међусобног истребљивања балканских народа.

Због интереса великих сила, посебно НАТО – пакта поједине балканске државе, посебно православна Бугарска и Румунија , увучене су у НАТО пакт и Европску Унију. Међутим. Очекивања грађана ових држава, највећим делом су изневерена. Уз велики спољашњи дуг који вртоглаво расте, уз велико самњивање становништва привидно је повећан стандард грађана али незадовољство расте. То потврђује и најновије истраживање евро-статистичара које показује да Хрвати спадају међу најнезадовољније грађане Европске уније са просечном оценом од само 6.3 у 2018. години, Ипак на самом дну су Бугари, који су квалитету живота дали просечну оцену 5,4. Многи показатељи потврдили су да Европа има “више брзина” а да су балкански народи третирани, посебно од Немачке и Француске као грађани другог реда у Европској унији. Сва обећања и сва надања су остала само мртво слово на папиру. Освајачи су похлепно извлачили велике екстра профите, читава њихова империјална политика се само и водила због тих екстра профита, домаћи издајници су добијали свој део отетог колача, док је већина народа остајала сиромашна и поробљена. Разлог за то сиромаштво и поробљивање је правдано понашањем и деловањем других народа и вера, који су приказивани као главни кривци за губитак сопствене слободе и за то успостављено ендемско сиромаштво.

Последњи ратови деведесетих година прошлог века су најбољи доказ наше суманутости, лудила и мржње. Поново су Германи гурнуло словенске народе да се

међусобно сукобљавају и убијају, док су сви они зарађивали на нашој несрећи. Ништа се вековима није променило, јер тако су исто, подло и покварено, прорачунато и калкулантски, радили Аустријанци, Мледи, Немци, Угари, Османлије и Ватикан. Завади па владај! Пљачкај! Отимај! То је једина конзистентна политика великих сила на Балкану. Колонијална политика коју прате велика и немилосрдна пљачкања националног блага балканских народа. Нажалост, балкански народи нису ништа научили од историје учитељице живота и непрекидно понављају једне те исте, кобне грешке из трагичне наше заједничке прошлости, понављају упорно уверени да раде праву ствар и да ће само таквим својим понашањем, напославак, баш они успети да победе своју сабраћу, поред којих вековима живе, да ће успети да их поробе и да им наметну вољу својих господара, империје која њих штити и која их је гурнула у то братско крвопролиће и клање.

Пред православним народима је судбоносно питање – „ком се царству приволети“. Имају ли снаге и мудрости (доказа и чињеница за ову тезу има и превише) православни народи да се суоче са непобитном истином да их Европа не жели, да је „Европа до линије Краков-Загреб“. Одговор на ово питање има егзистенцијални карактер за православне народе. Русија је дефинитивно себи дала одговор на ово питање и другим православним народима показала пут који води у спас и опстанак. Идеја „источног савеза“ међу балканским православним народима, а посебно међу Србима, трпи данас снажне деструктивне притиске од стране глобалиста, а код домаћих „потурица“ наилази на хорску осуду у медијима који су углавном под контролом глобалиста. Уместо у природну – „исторородну“, „истовјерну“ заједницу православних народа под притиском глобалиста (страних и домаћих) Србија, а и остале православне земље вештачки се уклапљују у Европску унију. Свакако да православним народима као добар пример моћи ће да послужи руски модел – који, како примећује Слободан Антонић, „подразумева свесну, од стране државе вођену, изградњу хришћанске (контра)цивилизације као особеног државног, културног и религијског пројекта“ (Антонић, 2014, стр. 112). Наравно, питање је колико је он применљив и у другим православним земљама које има слабу (малу и периферијску) државу и компрадорску (полуколонијалну) власт. Антонић стога предлаже да: „Ако је у догледно време немогуће променити карактер власти и укључити Србију у руски пројекат хришћанске цивилизације, можда је потребно трагати за мање офанзивним и (дословце) конзервативнијим решењима. Рецимо, можда је спас у изградњи и јачању хришћанског постдруштва, мреже институција која би омогућила нормалан хришћански живот и елементарну хришћанску социјализацију. Та мрежа би, у једном све непријатељском окружењу, могла укључивати хришћанска обданишта, хришћанске школе, гимназије и универзитете, хришћанске болнице, хришћанске медије, хришћанска добротворна (милосрдна) друштва“ (Исто, стр. 112).

Просто је невероватно колико су балкански словенски народи било поводљиви и колико нису имали снаге да се одупру перманентној, затрованој и агресивној пропаганди великих сила и опојној реторици националне интелигенције, која је служила и данас служи интересима окупатора. Све балканске православне државе су данас у великим проблемима. Од неоколонијалног ропства, до сиромаштва,

исељавања и миграната. Упркос свим нагомиланим проблемима које притиска балканске народе, немогућности да се постигне договор о начину суживота, новим ескалацијама мржње и непосредној ратној опасности у којој се сви налазимо, што нарочито подгрејава администрација Запада, мишљења см ода сами балкански народи морају да дођу до свести о значају Балкана и да сами морају да се изборе за себе. То треба да буде заједничка основа за развој Балкана и излазак балканских народа из сиромаштва и беде. Балкан балканским народима!

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2014: Слободан Антонић. Дехристијанизација и српско друштво, Кораци. ХЛВИИИ, свеска 7-9, Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић“ , стр. 99-115.
- Анђелковић, П. (2013). Српско друштво: без онога јуче шта смо ми данас?, Косовска Митровица: Филозофски факултет Косовска Митровица.
- Васиљевић, М., Милошевић, З. (2003). Рим не мирује: о старим и новим покушајима Римокатоличке цркве да потчини православне. Београд: Бели анђео
- Данилевски, Н. (1994). Русија и Европа, Београд; Службени лист СРЈ.
- Достојевски, М. Ф. (1981). Пишчев дневник, Београд: Издавачка радна организација Рад.
- Екмечић, М. (2002). Србофобија и антисемитизам, Дијалог прошлости и садашњости, Београд: Службени лист СР.
- Koutalis, K. (2003), Internationalism as an Alternative Political Strategy in the Modern History of Balkans, Greek Social Forum, Thessaloniki;
- Зиновјев, А. (2002). Запад – феномен западњаштва, Београд: Наш дом.
- Марковић, С. (1965). Србија на Истоку, Београд,
- Панарин, А. С. (2002), Православнаја цивилизација в глобалном мире, Москва: Алгоритм
- Павићевић, В. (1970). Социологија религије са елементима филозофије религије, Београд: БИГЗ.
- Петрановић, Б. (1991). Балканска федерација 1943-1948, Београд,
- Ранковић, М. (2009). Глобализација и нови империјализам, Београд: Издање аутора. православне епархије за Западну Европу.
- Умељић, Ј. (2013). Седам Његошевих сахрана. Ка Његошевом коначном почивалишту. Печат, 273.
- Туцовић, Д. (1950). Изабрани списи, књига И-ИИ, Београд.

**БАЛКАН БАЛКАНСКИМ НАРОДИМА – САВЕЗ ПРАВОСЛАВНИХ НАРОДА ЗА СПАС У
ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИМ ИЗАЗОВИМА**

Църнушанов, К. (1996). Принос към историята на Македонската Младежка Тайна Революционна Организация, София: Македонски Научен Институт.

Хантингтон, С. (2000), Сукоб цивилизација и преобликување свјетског поретка, Подгорица: ЦИД

Hasiotis, L. (2001) The Oriental Federation: two Greek federalist movements of 19th century (in Greek), Thessaloniki.

Шолаја, М. (2006), Балкан у трансатлантској пукотини, Бања Лука: Романов

Интерет издања

[https://www.google.rs/search?q=Светозар+Ђоровић%2С+Дело+Цара+Душана\)](https://www.google.rs/search?q=Светозар+Ђоровић%2С+Дело+Цара+Душана)

www.val-znanje.com/index.php/tekstovi/manipulacije-ljudima/266-izvrtanje-povijesti-za-novi-drang-nach-osten

[http://www.vaseljenska.com/misljenja/plan-za-pogibiju-svih-pravoslavnih-slovena/\).](http://www.vaseljenska.com/misljenja/plan-za-pogibiju-svih-pravoslavnih-slovena/)

<https://srbin.info/drustvo/hrvati-najnezadovoljniji-gradjani-evropske-unije-gori-samo-bugari/>

BALKAN TO THE BALKANS PEOPLES - ALLIANCE OF ORTHODOX PEOPLES FOR SALVATION IN THE GLOBALIZATION CHALLENGES

Abstract: The important geo-strategic position of the Balkans has, in many respects, predetermined its fate to be characterized by intense political conflicts and crises. The events and processes that were happening in the Balkans are very intense and substantive, often conflicting and tragic, and in importance they have often transcended this region, so it is not surprising that the recent history of the Balkans has not so rarely been harsh on the peoples who inhabit it. Assuming that important decisions on the (Western) Balkans are most often not made at the level of the Balkan countries, but at the level of large and powerful states or in the language of the science of international relations, by the great powers and superpowers, who did not allow the Orthodox Balkan peoples to exercise their dream - Balkan to the Balkan peoples - in this work this idea is promoted with the question of is it realistic? In the Orthodox nations, no one works seriously to bring together the Orthodox peoples, in the Balkans, to create a Balkan alliance, and no one can survive alone without an ally. Is it time for serious cultural and political movements with such goals to emerge in the Balkans? If we meaningfully interpret the "signs by the side of the road" we can clearly see that the New World Order and the EU, which is only part of this project, and which have a totalitarian and imperialist character, commit ethnocide towards the Orthodox Slovenian peoples as well. Due to the constant Anglo-American-Vatican-Protestant political, economic and military threats to the Orthodox Slovenian countries, it is natural (just as the survival instinct is quite natural) for the idea of defending, protecting and preserving the security of the Orthodox way of life to be created and established. In front of the Orthodox nations there is a question - "to which empire to consent." Does Orthodox nations have the strength and wisdom (there is too much evidence and fact for this thesis) to face the irrefutable truth that Europe does not want them, that "Europe is to the Krakow-Zagreb line." The Orthodox faith and the creation of the Orthodox Union are the conditions for survival and the foundation for the development of the Bakan peoples in the 21st century.

Key words: Balkans, Bakan peoples, Orthodoxy, alliance of Balkan peoples.

29. ULAGANJE U LJUDSKE RESURSE U FUNKCIJI POBOLJŠANJA POSLOVANJA I UTICAJ NA REGIONALNI RAZVOJ ¹

**prof. dr Dragana Trifunović²,
doc. dr Goran Lalić³,
doc. dr Ranka Mitrović⁴**

Rezime: U zavisnosti od toga, sa kakvim ljudskim i intelektualnim kapitalom preduzeće raspolaže i koliko u njega ulaže zavise sadašnje, ali i buduće performanse razvoja. Ulaganje u ljudske resurse doprinosi poboljšanju poslovanja ali i regionalnom razvoju.

Cilj ovog rada je da prikaže uticaj ljudskih resursa na poslovanje i regionalni razvoj preduzeća kroz analizu rezultata sprovedenog istraživanja. Istraživanje je sprovedeno u preduzećima u Republici Srbiji u periodu od aprila do avgusta 2019. godine. Statističkom obradom podataka je potvrđen značaj ulaganja u ljudske resurse i uticaj na poslovanje i regionalni razvoj preduzeća.

Ključne reči: ljudski resursi, ulaganje, razvoj preduzeća, regionalni razvoj.

Uvod

U današnjim uslovima poslovanja, bez obzira na to koja industrija ili proizvod su u pitanju, preduzeća se oslanjaju na znanje svojih zaposlenih kao sredstvo za ostvarivanje konkurentске prednosti. Jedna od najvažnijih vrednosti koje preduzeća poseduju je ona koja je sadržana u znanju i idejama zaposlenih i rukovodioca. (Trifunovic & Tankosic, 2013) Preduzeća s toga moraju tretirati znanje kao resurs, ali nije dovoljno samo zaposliti ljude koji to znanje poseduju, već uspešna preduzeća treba da ulažu u dodatno školovanje, obuke, kurseve i razne specijalizacije svojih zaposlenih. Ulaganje u ljudski kapital dovodi do prosperiteta u poslovanju i doprinosi regionalnom razvoju.

Prvi deo ovog rada se odnosi na teoretske osnove i značaj ulaganja u ljudske resurse i regionalni razvoj. Drugi deo rada se odnosi na prikaz rezultata sprovedenog istraživanja u preduzećima u Republici Srbiji. Nakon toga će uslediti analiza, kroz tabele i grafičke prikaze,

1 Ovaj rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat III 47004, *Unapređenje javnih politika u Srbiji u funkciji poboljšanja socijalne sigurnosti građana i održivog privrednog rasta*)

2 Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet privredna akademija, Novi Sad, Republika Srbija, dragana.trifunovic@fdn.edu.rs

3 Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Univerzitet privredna akademija, Novi Sad, Republika Srbija, goran.lalic@fdn.edu.rs

4 Fakultet za poslovne studije u Beogradu, Megatrend univerzitet, Republika Srbija, rmitrovic@megatrend.edu.rs

ulaganja u dodatno školovanje i razne vrste edukacija zaposlenih. Pored toga, da bi se videla dinamika ulaganja biće posmatrano i analizirano u vremenskom intervalu od 2010. do 2018. godine. Na kraju će biti izneta zaključna razmatranja.

Ulaganje u ljudske resurse i regionalni razvoj

Ulaganje u ljudske resurse je neophodno. Zaposleni obavljaju svoje poslove na ostvarivanju zadataka i ciljeva primenom odgovarajućeg znanja. Oni u početku koriste znanje iz sopstvene memorije, ali to ima svoje granice. Razvoj tehnologije i promene u načinu razmišljanja dovele su do velikih promena u svetu. (Fangqi & Rickards, 2007) Razvoj komunikacionih tehnologija je doveo do primene novih metoda i inovacija, a za to je neophodno znanje i konstantna edukacija. (Trifunovic & Tankosic, 2015) Dakle, zaposleni treba da tragaju za pravim znanjem iz proširenih izvora, odnosno, od drugih lica, iz literature i baza znanja. Čak i sa proširenim izvorima, nije moguće uspešno ostvariti sve ciljeve. Takvi ciljevi mogu se postići samo stvaranjem i primanjem novih znanja i kombinujući različite vrste postojećih znanja. (Rikio, 2012)

Znanja menadžera, saradnika, radnika su bila sasvim zadovoljavajuća u trenutku zapošljavanja, zadovoljavala su njihove potrebe, kao i potrebe preduzeća, ali vremenom nisu više dovoljna. Permanentno, odnosno doživotno obrazovanje (škola, kursevi, obuke, seminari, predavanja, specijalizacije i samoobrazovanje), postalo je način održavanja postojećih i novih trendova rada i zapošljavanja. (Andevski, 2007, str.100)

Ulaganje u ljudske resurse doprinosi razvoju preduzeća i njihovoj konkurentnosti, ali je i u funkciji regionalnog razvoja.

Savremena iskustva pokazuju da stvaranje povoljnih uslova za razvoj privrede, u velikoj meri zavisi od regionalnih i lokalnih uprava i to upravo na korišćenju sopstvenih raspoloživih resursa svih vrsta. Osnovni elementi zbog kojih je regionalni razvoj dobio na značaju su: region je važan izvor kadrovskih, institucionalnih i finansijskih resursa, regionalna privreda je sastavni deo nacionalne privrede, ali je region centar i sedište privrednih aktivnosti koji u velikoj meri utiče na perspektivu ukupnog razvoja, razvoj se postiže ulaganjem u pojedine privrede, ali je presudan pristanak lokalnih faktora, region ima mehanizme, kojima može stvarati povoljno i stimulativno okruženje, što može biti od presudnog značaja prilikom donošenja odluka o ulaganju u takve sredine od strane potencijalnih ulagača. (Vojinovic et al., 2013)

Metod i rezultati istraživanja

Istraživanje, čiji deo će biti korišćen u ovom radu, sprovedeno je na teritoriji Republike Srbije u periodu od aprila do avgusta 2019. godine. Za prikupljanje podataka je korišćen upitnik. Obuhvaćeno je 50 preduzeća različite veličine i delatnosti. Posmatrano je ulaganje u dodatno školovanje zaposlenih i ulaganje u dodatne vidove edukacije, što će biti prikazano tabelarno i grafički. Pored toga, da bi se videla dinamika i pravci ulaganja posmatran je period od 2010-2018. godine i predstavljen tabelom i grafikom.

U prvoj tabeli i na grafikonu je prikaz ulaganja u ljudske resurse da se dodatno školuju na osnovnim, master, specijalističkim i doktorskim studijama. Najveći procenat je onih koji

ULAGANJE U LJUDSKE RESURSE U FUNKCIJI POBOLJŠANJA POSLOVANJA I UTICAJ NA REGIONALNI RAZVOJ

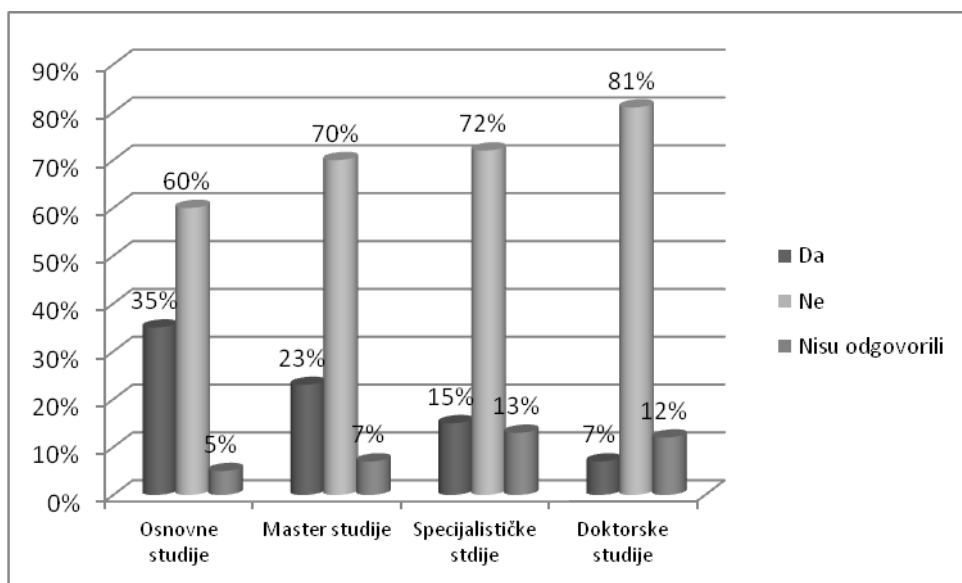
su se izjasnili da ulažu u zaposlene da završe akademske studije, dok najmanji procenat je ulaganja u doktorske studije.

Tabela 1: Prikaz ulaganja u ljudske resurse da se dodatno školuju

Nivo studija	Da	Ne	Nisu odgovorili
Osnovne studije	35%	60%	5%
Master studije	23%	70%	7%
Specijalističke stdije	15%	72%	13%
Doktorske studije	7%	81%	12%

Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

Slika 1: Prikaz ulaganja u ljudske resurse da se dodatno školuju

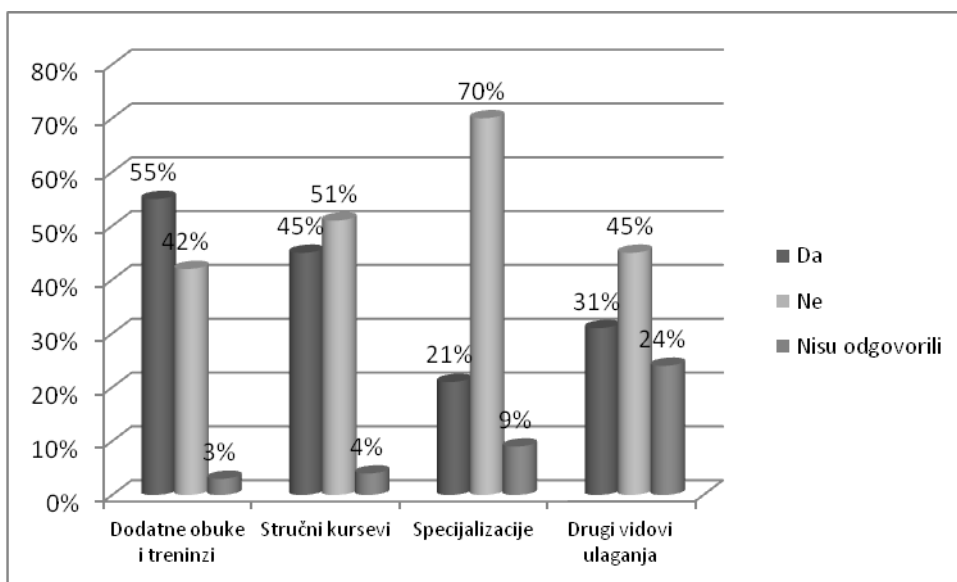
Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

U tabeli i grafikonu broj dva su prikazani različiti vidovi dodatnih edukacija i ulaganja preduzeća u njih. Navedene su dodatne obuke i treninzi, stručni kursevi, specijalizacije i drugi vidovi ulaganja. Preduzeća najviše izdvajaju sredstava za dodatne obuke i treninge zaposlenih 55 %. Na drugom mestu su stručni kursevi sa 45%, zatim različiti vidovi ulaganja i na poslednjem mestu specijalizacija sa 21%.

Tabela 2: Prikaz ulaganja u ljudske resurse da se dodatno edukuju

Vrste ulaganja	Da	Ne	Nisu odgovorili
Dodatne obuke i treninzi	55%	42%	3%
Stručni kursevi	45%	51%	4%
Specijalizacije	21%	70%	9%
Drugi vidovi ulaganja	31%	45%	24%

Slika 2: Prikaz ulaganja u ljudske resurse da se dodatno edukuju

Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

U tabeli i na grafičkom prikazu tri je dinamika ulaganja u ljudske resurse da se dodatno školuju i edukuju u periodu od 2010. do 2018. godine. Iz godine u godinu se linearno povećavaju ulaganja u dodatno školovanje a i ulaganja u dodatnu edukaciju. To je dobar pokazatelj, jer je potrebno dodatno ulaganje u obrazovanje zaposlenih, zato što su informacije i znanje najvažnije konkurntsko oružije u bilo kom trenutku. U 21. veku, sticanje znanja nije velika stvar, ali primena stečenih znanja je velika stvar. Samo inteligentni ljudi mogu doneti odluku gde i kada mogu da primene stečena znanja, a da daju najbolje rezultate. (Vargas-Hernández, 2010)

Tabela 3: Prikaz ulaganja u ljudske resurse da se dodatno školuju i edukuju u periodu 2010-2018

Godina	Ulaganje u školovanje	Ulaganje u dodatnu edukaciju
2010	10%	22%
2011	12%	25%
2012	13%	29%
2013	16%	27%
2014	14%	27%
2015	19%	29%
2016	18%	37%
2017	21%	35%
2018	22%	39%

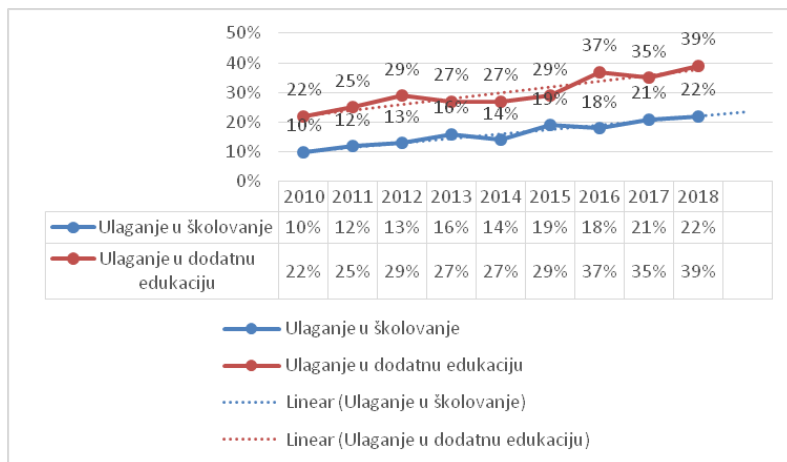
Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

Ulaganja u ljudske resurse nisu velika, ali je dobar pokazatelj da iz godine u godinu dolazi do linearnog povećanja tog ulaganja. Zaposleni i znanje su značajan izvor preduzeća. Tradicionalni resursi kompanije nisu izgubili svoje značenje, ali dobijaju na većem značaju ako postoji znanje. Znanje je sredstvo za postizanje društvenog i ekonomskog rezultata.

ULAGANJE U LJUDSKE RESURSE U FUNKCIJI POBOLJŠANJA POSLOVANJA I UTICAJ NA REGIONALNI RAZVOJ

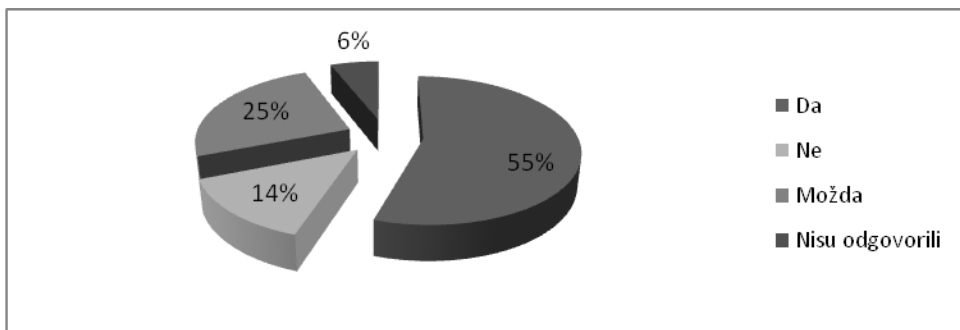
(Trifunovic & Tankosic, 2013) Ulaganje u zaposlene je važno za preduzeća i regionalni razvoj, koja to uvažavaju, i iz godine u godinu zaposlenima sve više daju na značaju, sto se vidi i na grafičkom prikazu.

Slika 3: Prikaz ulaganja u ljudske resurse da se dodatno školuju i edukuju u periodu od 2010-2018

Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

Slika 4: Uticaj ulaganja u ljudske resurse na poslovanje i regionalni razvoj

Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

Na slici broj 4 je prikaz mišljenja anketiranih preduzeća po pitanju uticaja ljudskih resursa na njihovo poslovanje i na regionalni razvoj. Najveći procenat je onih koji su se odgovorili sa da, 55% i sa možda 25%, najmanji je procenat onih koji smatraju da nema uticaja, 14%. Dobar je pokazatelj, jer kada preduzeća razvijaju nove proizvode, nove procese, potrebna im je motivacija, sposobnost i nova znanja ljudskih resursa, da proizvode kreativne ideje, razvijaju inovativne pritupe i stvaraju nove mogućnosti. (Chen & Huang, 2009) Samo sa tim mogu da ostvare konkurentsku prednost, doprinose svom i regionalnom razvoju.

3. Zaključak

Ulaganje preduzeća u dodatno obrazovanje zaposlenih je jedan vid investicija u ljudska bića i sama preduzeća, koji je neophodan da bi se ostvario njihov razvoj. Pored toga, povezivanje prakse, stručnog obrazovanja, dodatne obuke, kurseva vodi obezbeđivanju kvalifikovanih radnika za industriju, što vodi privrednom razvoju. (King, 2009) Kao što je i prikazano u ovom radu, značajno je ulaganje u ljudske resurse ne samo za preduzeća već doprinosi i regionalnom razvoju.

Istraživanjem koje je predstavljeno u ovom radu, pokazano je da preduzeća u Srbiji shvataju značaj ulaganja u ljudske resurse i da se iz godine u godinu ta ulaganja povećavaju. Pored toga, veća su ulaganja u dodatne obuke, kurseve, specijalizacije i druge različite vidove nego u dodatno školovanje na različitim nivoima. Procenti tih ulaganja nisu veliki ali je pozitivno što je trend ka povećanju iz godine u godinu, što se povećavaju ulaganja u ljudske resurse koji doprinose poboljšanju poslovanja ali i privrednom razvoju.

LITERATURA

- Andevski, M. (2007). Menadžment obrazovanja. Novi Sad: Cekom-books d.o.o.
- Chen, C. & Huang, J. (2009). Strategic human resource practices and innovation performance — The mediating role of knowledge management capacity. *Journal of Business Research*, Vol.62, pp. 104–114.
- Fangqi Xu & Rickards, T. (2007). Creative Management: A Predicted Development from Research into Creativity and Management. *Creativity and innovation management*, Vol. 16, No. 3, pp. 23-27.
- King, K. (2009). Education, skills, sustainability and growth: Complex relations. *International Journal of Educational Development*, Vol.29, pp. 175–181.
- Rikio M. (2012). Transforming knowledge workers into innovation workers to improve corporate productivity. *Knowledge-Based Systems*, 30, pp. 35–47.
- Trifunovic, D., Tankosic, M. (2013). Investment in Intellectual Capital as a Way of Strengthening the Company's Image, WSEAS, Advances in Fiscal, Political and Law Science, Proceedings of the 2nd International Conference on Economics, Political and Law Science (EPLS '13), Brasov, Romania, WSEAS, June 1-3, 2013 pp. 227-231
- Trifunovic, D., Tankosic, M. (2015) The Introduction of Innovations Dynamics Influenced by the Information Communication Technology and the Implications on Marketing Strategies of Companies, Advances in Environmental Science and Energy Planning, WSEAS, Tenerife, Canary Islands, Spain January 10-12, str. 121-127
- Vargas-Hernández, J., G. (2010). How Intellectual Capital and Learning Organization Can Foster Organizational Competitiveness?. *International Journal of Business and Management*, Vol. 5, No. 4

Vojnovic. B., Cvijanovic, D., Rodica, B. (2013). Faktori lokalnog i ekonomskog razvoja, Monografija, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd

**INVESTING HUMAN RESOURCES IN THE FUNCTION OF IMPROVING
BUSINESS AND INFLUENCE ON REGIONAL DEVELOPMENT**

Abstract: Depending on what kind of human and intellectual capital the company has, and how much is investing in it, depends the present and future performance development. Investing in human resources contributes to business improvement as well as regional development.

The aim of this paper is to illustrate the impact of human resources on business and enterprise regional development through an analysis of the results of the conducted research. The research was conducted in enterprises in the Republic of Serbia in the period from April to August 2019. Statistical data processing confirmed the importance of human resources and the impact on business and enterprise regional development.

Keywords: human resources, investment, enterprise development, regional development.

30. RAČUNOVODSTVENI ASPEKT CIRKULARNE EKONOMIJE KAO FAKTORA PRIVREDNOG RAZVOJA

Prof.dr Maja Andrijašević¹

Msc. Vesna Pašić Tomić²

Prof.dr Radica Pavlović³

Rezime: *Savremena ekonomija je dovela do mnoštva ozbiljnih kriza i do suštinskog sukoba između ekonomskih sistema i realnih uslova opstanka čoveka, zbog čega su sve brojniji zahtevi da se ekonomija privrednog rasta i profita po svaku cenu zameni održivim načinom poslovanja, kao odgovornijim modelom ekonomije dugoročnog opstanka. Iz tog se razloga pregledni rad pod gornjim naslovom bavi pitanjem alata upravljačkog računovodstva koji bi mogli biti pomoć i podrška sistemu cirkularne ekonomije koja, sa svoje strane, predstavlja jedan od preduslova održivih poslovnih praksi kao faktora regionalnog privrednog rasta.*

Ključne reči: *upravljačko računovodstvo, cirkularna ekonomija, privredni rast*

1. Uvod

Tehnički i tehnološki progres je sjajna stvar sa aspekta kvaliteta života i zdravlja ljudi. Ali on ima svoju cenu. Zvuči paradoksalno ali cenu plaćaju upravo ove dve kategorije – život i zdravlje. Sa jedne strane napredak omogućava duži životni vek ljudske populacije, manje fizički naporan, bolju zdravstvenu zaštitu i humaniju socijalnu politiku, dok sa druge strane zagađuje čovekovu životnu sredinu, koja je osnovna pretpostavka kvalitetnog i zdravog života. (Andrijašević, Pašić Tomić, 2019, str.1479

Rastuća ekološka kriza je, sa druge strane, uslovila povećanje izdvajanja za očuvanje životne okoline, što u finansijskom smislu znači rast ukupnih proizvodnih troškova, a u krajnjoj instanci predstavlja ograničavajući faktor ukupnog privrednog razvoja. Ekologizacija proizvodnje postaje imperativ koji podrazumeva proces sistematskog razvijanja kako tehnoloških, tako i upravljačkih i drugih rešenja koja će omogućavati da se efektivnije koriste prirodni resursi. To u osnovu znači prelazak sa linearne ekonomije (po principu: uzmi-napravi- baci) na cirkularnu ekonomiju kao „instrument” za realizaciju ciljeva održivog razvoja koji podrazumeva dugoročno ulaganje u sirovinsku i energetska efikasnost, uz smanjenje štetnih emisija, zamenu fosilnih goriva obnovljivim izvorima i proizvodnju i trgovinu održivim proizvodima, čime se zatvara krug „proizvod – otpad - proizvod”.

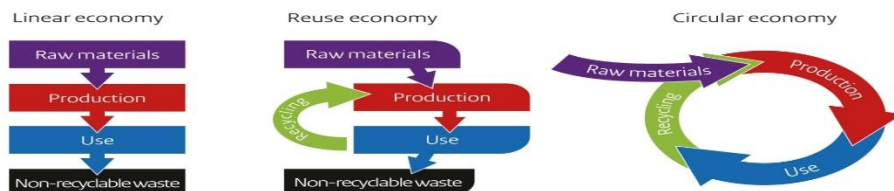
¹ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, maja.andrijasevixc@fmz.edu.rs

² Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, vesna.pasic@fmz.edu.rs

³ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, r.pavlovic@naisbitt.edu.rs

Od linearne do cirkularne ekonomije

From a linear to a circular economy

Izvor: Vodič kroz **EU politike – Životna sredina** - Evropski pokret u Srbiji, <http://www.emins.org/sr/publikacije/knjige/11-vodic-kroz-eu-politike-zivotna-sredina.pdf>,

Ekološko računovodstvo, (*Environmental Management Accounting - EMA*), kao deo upravljačkog računovodstva, predstavlja informacionu osnovu odluka vezanih za upravljanje zaštitom životne sredine, jer je koristan instrument za prevazilaženje ograničenja konvencionalnog upravljačkog računovodstva, doprinosi boljem razumevanju značaja društvene odgovornosti i pomaže u donošenju poslovnih odluka vezanih za životnu sredinu. (Burritt & Saka, 2002).

2. Cirkularna ekonomija i održivi razvoj

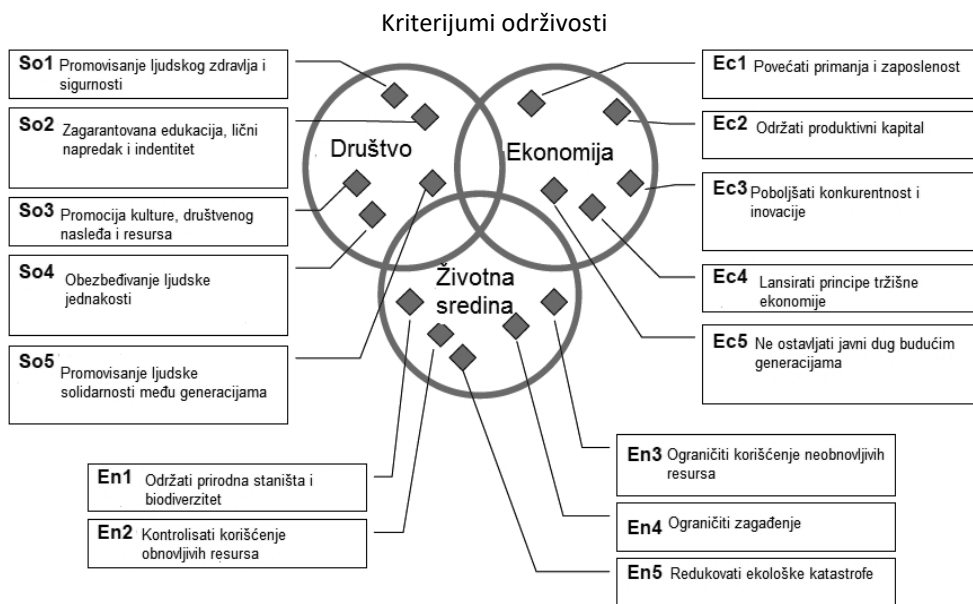
Opšta strateška opredjeljenja Evropske unije u vezi sa održivim razvojem izražena su u većem broju dokumenata među kojima najveći značaj ima Strategija održivog razvoja u kojoj se definišu okviri koncepcije, a strateška dokumenta kojima su definisani instrumenti za ostvarivanje ciljeva iz Strategije održivog razvoja su:

- Strategija za integraciju politike u oblasti životne sredine u politike EU (energija, održiva poljoprivreda, unutrašnje tržište, politika u oblasti ribarstva, ekonomska politika, transport, spoljna politika, razvoj i upravljanje priobalnim zonama, urbana životna sredina, itd),
- Strategija o održivom korišćenju prirodnih resursa,
- Strategija o prevenciji i recikliranju otpada,
- Tehnologije životne sredine za održivi razvoj,
- Unapređenje korporativne društvene odgovornosti

Srpski proizvođači će u predstojećem periodu biti obavezni da poštuju pravila i standarde EU, kako bi svoj proizvodni kapacitet plasirali na ovo veliko tržište. Trenutno, Srbija prati linearni model proizvodnje i evidentan je veoma slabo organizovan sistem tretiranja otpada koji se procenjuje na 5-7%, udeo korišćenja primarne energije iz obnovljivih izvora (oko 21%), kao i veoma nizak nivo svesti o održivom razvoju i cirkularnoj ekonomiji. Zanemaruje se činjenica da je osnovni izvor održivog ekonomskog rasta što veća

RAČUNOVODSTVENI ASPEKT CIRKULARNE EKONOMIJE KAO FAKTORA PRIVREDNOG RAZVOJA

ponovna upotreba materijala iz proizvoda koji su završili svoj „životni ciklus“ i što manje korišćenje novih resursa.

Izvor: Ochsenbein, G. i D. Wachter. (2004.) *Sustainability Assessment: Conceptual Framework and Basic Methodology*. Berne: Swiss Federal Office for Spatial Development

Cirkularna ekonomija, kao instrument održivog razvoja, predstavlja šansu za razvoj jer uvodi potpuno novu filozofiju tretiranja otpada - NE RAZMIŠLJAJTE O OTPADU, NEGO O PROIZVODU – odnosno o tome kako je dizajniran, koliko je reciklabilan, kako je proizveden i koliko je prijateljski po okolinu. U ovom modelu, proizvodi su tako dizajnirani da mogu lako da se ponovo upotrebe, rastave, poprave ili recikliraju. Pri tome se u proizvodnji koriste obnovljivi izvori energije.

Cirkularna ekonomija uvodi novi dizajn proizvoda, u čijem sastavu nema štetnih ili retkih (teško dostupnih) materijala, dok po svojoj funkcionalnosti omogućavaju duži period njihovog korišćenja. Proizvod je osmišljen tako da može da se popravlja i bude rasklopljiv (modularan), kako bi se delovi menjali po potrebi. Takav dizajn je već doneo pozitivne primere iz prakse - uštede i do 90% u energiji i vodi, 40-70% uštede na materijalima, 30-60% ušteda na potrebama tretiranja otpada ili zagađenja i povećanje profita od 9-26%. Takav dizajn ima za krajnji cilj potpuno smanjenje otpada i približavanje evropskom zvaničnom cilju, a to je „nulti otpad“ (zero waste). (CIRKULARNA EKONOMIJA KAO ŠANSA ZA RAZVOJ SRBIJE Misija OEBS-a u Srbiji)

3. Ekologizacija računovodstva

Aktivnosti privatnih kompanija u očuvanju ekološke ravnoteže u svim tržišnim ekonomijama odvijale su se u dva osnovna pravca: u smeru ograničavanja investicija koje

imaju negativno dejstvo na ekologiju, kao i na stimulisanje onih procesa koji predstavljaju ekološki čistu proizvodnju u pravcu povećanja uдела koji se odnosi na ekološku zaštitu u strukturi ukupnih izdataka za istraživanje i razvoj kompanija. Na ovako poslovno ponašanje nisu imale uticaja samo kaznene mere državnih organa, već i saznanje da prirodna okolina nije više u stanju da apsorbuje sve one otpatke koji su predstavljali neminovne pratioce mnogih procesa klasične industrijalizacije. Osim toga, sve rigidniji ekološki zahtevi su počeli da se ispoljavaju u međunarodnoj konkurenciji. Povećani interes za ekologizaciju proizvodnje može se objasniti i time što je rastuća naučno-tehnološka i finansijska moć pojedinih monopola omogućila izdvajanje dela profita za ekološke ciljeve ne unoseći pri tom neke ozbiljnije deformacije u sam mehanizam profitabilnog poslovanja. Štaviše, u mnogim slučajevima ekologizacija je prerasla u faktor daljeg uvećanja profita. (Milović, 2013)

- Kako bi se izbeglo negativno dejstvo dodatnih troškova zaštite životne sredine na profit, u praksi se koriste različiti alati. Ekološko računovodstvo (EMA) je jedan od alata koji pruža jasnu sliku o troškovima materijala, energije, eksternih i internih negativnih uticaja na životnu sredinu, kao i o sastavu štetnih emisija i otpadaka u tehnološkom procesu. Na taj način kompanija vodi evidenciju o vrednosti utrošenih prirodnih resursa, odnosno prouzrokovanih šteta u odnosu na ostvarenu dobit (Črnjar & Črnjar, 2009, 284).
- EMA svoj doprinos održivosti pruža i kroz identifikovanje troškova zaštite životne sredine koji su u tradicionalnom računovodstvu "zaboravljeni" a mogu da čine i do 20% opštih troškova. Upotrebom ovog sistema kompanije mogu da preciznije identifikuju i kvantifikuju ove troškove i pravilno ih alociraju na uzročnike, ali i da poboljšaju svoje ekološke performanse. (Jovanović, 2017)
- Gibson i Martin (2004) ukazuju da kompanije treba da preduzmu sledeće korake pri implementaciji EMA:
- *Identifikovanje različitih vrsta troškova u okviru računa opštih troškova*,. U istraživanju koje je sprovedeno u Velikoj Britaniji je konstatovano da većina ispitanih kompanija nije alocirala troškove energije, pakovanja, pomoćnog materijala i sl. na određene proizvode već su ovi troškovi akumulirani u računima opštih troškova – iako su različiti za različite proizvode, što znači da kalkulacija proizvodne cene ne odražava realan trošak upotrebljenih resursa.
- *Alokacija opštih troškova*. Računi opštih troškova često akumuliraju različite troškove na koji način ih stvari kriju, jer su mnogi od njih specifični za određeni proizvod ili process i imaju i ekološke konsekvence – troškovi vode i energije, troškovi čuvanja opasnih materijala i tretmana otpada i sl. Njihova alokacija je često zasnovana na obimu prodaje, mašinskim satima, proizvodnom autputu, što svakako olakšava njihovu alokaciju ali uglavnom dovodi do pogrešne raspodele većine troškova, uključujući i one koji se odnose na životnu sredinu..
- *Kompanije treba da se reše navike da troškove koji se odnose na životnu sredinu alociraju na opšte račune*. Neophodan je fokus na pažljivo razmatranje i procenu ekoloških troškova i ušteđea, kao što su: režijski troškovi (pre svega energija i voda), troškovi odlaganja i tretmana otpada, komunalni i materijalni troškovi pomoćnih aktivnosti, ekološki porezi i poreske olakšice, prihodi od prodaje nusproizvoda, premije osiguranja, troškovi u skladu sa ekološkim propisima (dozvole, obuka, monitoring...)

RAČUNOVODSTVENI ASPEKT CIRKULARNE EKONOMIJE KAO FAKTORA PRIVREDNOG RAZVOJA

- *Analiza tokova materijala* ima za cilj da definiše kretanje tokova materijala i energije kroz sistem koji stvara vrednost tokom određenog perioda. Ova metoda meri tokove materijala i energije u proizvodnim procesima i to kako u fizičkim tako i u finansijskim, novčanim pokazateljima ukazujući na taj način na neefikasnost u procesu proizvodnje, i omogućavajući sagledavanje izvora stvaranja otpada kao i mogućnosti njegovog smanjenja.

Bitna dimenzija održivosti jeste odnos između ekoloških i ekonomskih performansi tako da svaka kompanija treba da razvije svoj sistem za identifikaciju i kvantificiranje ekoloških troškova, sistem koji omogućava smanjenja otpada, što direktno utiče na smanjenje nabavke i potrošnje resursa u procesu proizvodnje. Krajnji efekat se ogleda u postizanju sklada između aspekta životne sredine i profitabilnosti, kroz simultano ostvarenje dve cilja – smanjenje ugožavanja životne sredine i smanjenje troškova proizvodnje.

4.. Zaključak

Umesto zaključka, par primera dobre prakse u Srbiji.

„Hemijski lizing” je inovativni poslovni model orijentisan na pružanje usluge koji pomera fokus sa povećanja obima prodaje hemikalija prema pristupu „dodatne vrednosti”. Proizvođači prodaju funkcije hemikalije, a glavno sredstvo plaćanja je funkcionalna jedinica.

Saradnja između FKL iz Temerina i dobavljača hemikalija Safechem, primenom modela hemijskog lizinga dovela je do smanjenja potrošnje hlorovanih rastvarača za više od 80%, i smanjenja količine otpada za nekoliko desetina puta. U poslednjih devet godina, ukupno je u projektima čistije proizvodnje i hemijskog lizinga učestvovalo preko 70 kompanija sa oko 40.000 zaposlenih a prosečne uštede po kompaniji iznose oko 100.000 € godišnje uz:

- Prosečno smanjenje potrošnje vode 50.000 m³/godišnje
- Prosečno smanjenje potrošnje električne energije: 500 MWh/godišnje
- Prosečno smanjenje emisije CO₂: 500t/godišnje.

Kafena plevica predstavlja srebrnu opnu koja se sa ploda kafe izdvaja u procesu njene prerade i zapravo je nusproizvod iz procesa prženja. Kako bi se lakše odlagala i skladištila, kafena plevica se sabija u brikete, tj. u cilindrične presovane komade.

U traganju za načinima da se ta količina otpada ponovo upotrebi, otkriveno je da kafena plevica izuzetno dobro gori i njena toplotna moć je ispitana u laboratorijama Mašinskog fakulteta i Instituta Vinča. To otkriće podstaklo je predstavnike kompanije „Strauss Adriatic” d.o.o. Šimanovci, da uspostave saradnju sa Inovacionim centrom Mašinskog fakulteta u izradi projekta kotlarnice za grejanje na briket kafene plevice. . Od 1. novembra 2011. godine, „Strauss Adriatic” d.o.o. Šimanovci primenjuje jedinstven sistem grejanja na biomasu, tačnije na briket kafene plevice.

Zahvaljujući uštedama koje ovaj sistem grejanja donosi investicija se u potpunosti isplatila za manje od godinu i po dana. Najvažniji efekat ovakvog vida grejanja je smanjena emisija ugljen-dioksida u atmosferu, tj. gasova koji izazivaju efekat staklene bašte. Konkretno, ukupna godišnja emisija ovih gasova u atmosferu iz fabrike u Šimanovcima

smanjena je za oko 14% ili 341 tona CO₂e, u poređenju sa dosadašnjim rezultatima, jer su produkti sagorevanja biomase potpuno ekološki prihvatljivi i bez štetnog uticaja po okolinu. Takođe, na osnovu projekta i tehnoekonomske analize, utvrđeno je da će godišnja ušteda iznositi između 65 i 90 hiljada evra. Finansijska ušteda zavisi od cene propan-butana (TNG) na tržištu, koji je u kompaniji „Strauss Adriatic“ ranije korišćen kao energent za grejanje. Takođe, kompletna prateća oprema i kotao za sagorevanje briketa od 800 kW su u skladu sa evropskim standardima i proizvedeni u Srbiji.

Vodootporne EKO ploče su građevinski materijal koji se sastoji od presovanih delića recikliranog tetrapaka. Ispunjavaju izuzetno visoke zahteve vezane za postojanost oblika, homogenosti i minimalnih izmena svojstava, pružajući odlične mogućnosti za savremenu gradnju i čitav niz drugih vrsta primene. Tetrapak sadrži 75% papira, 20% polietilena (plastike) i 5% aluminijuma. Agencija za zaštitu životne sredine (EPA) je dokazala da recikliranje papira dovodi do 35%-og smanjenja zagađenja vode i 74% manjeg zagađenja vazduha u odnosu na primarnu proizvodnju papira.

Ploče koje se izrađuju u fabrici „Feplo“ d.o.o., Čačak, vodootporne su, a postupak njihove izrade je potpuno ekološki jer se ne koriste nikakvi lepkovi, aditivi i formaldehidi. Kao sirovina upotrebljava se otpadni tetrapak, koji je do sada završavao na deponijama, pa je proizvod 100% ekološki, a mašine za proizvodnju ovih ploča konstruisali su inženjeri kompanije „Feplo“. Ovakav proces proizvodnje je jedinstven u Srbiji i ovom delu Evrope. Područje primene vodootpornih EKO ploča je široko i uključuje: elemente krovnih i međuspratnih konstrukcija, sendvič panele zidova i plafona, konstrukcije spoljašnjih i unutrašnjih zidova, razne vrste podova, finalne obloge zidova i plafona, pločasti materijal za popravke i rekonstrukciju, nadgradnju stambenih objekata, tesarske i stolarske radove, oplate, proizvodnju međuspratnih nosača, konstrukciju prodajnih izložbenih štandova, podijuma, proizvodnju bilborda itd. Predstavljaju dobar toplotno-izolacioni materijal, a izvršeni atesti na fizička oštećenja su pokazali da ovi proizvodi ispunjavaju građevinske zahteve i standarde.

Rešavanje problema nagomilanih otpadnih guma, odnosno pneumatika predstavlja u isto vreme ekološko rasterećenje, energetski potencijal i ekonomsku priliku. Fizičke osobine korišćenih guma imaju veliku vrednost jer nisu toksične, a njihov oblik, težina i elastičnost čine ih upotrebljivim za preradu u veliki broj raznih proizvoda, bilo kao granulata ili prašine. U procesu proizvodnje recikliranja guma, procentualno je najviše zastupljen gumeni granulat 60%, čelična žica 35%, a ostatak je platno 5%.

Postupak recklaže u fabrici Eco-recycling d.o.o. Sirigi je 100% ekološki, tj. nema štetnog uticaja na životnu sredinu. Prilikom recikliranja se ne stvara nikakva dalja otpadna supstanca, sve je upotrebljivo i od izuzetnog značaja je da nema nikakvih propratnih zagađenja životne sredine – u vazduh, vodu ili zemlju. Upravo reciklažom kroz gumeni granulat koji ulazi u ponovni ciklus upotrebe, čuvaju se prirodni resursi jer je za proizvodnju 1 kg nove gume potrebno 127,8 kilodžula (kJ) energije, a za proizvodnju 1 kg gumenog granulata svega 2,32 kJ energije. Nakon tretmana otpadnih guma, dobija se materijal koji se koristi za izradu novih gumenih proizvoda u sledećim industrijama i oblastima: građevinarstvu (obloge za izolaciju krovova, zvučne barijere u građevinarstvu, vodootporne membrane, gumene cevi), saobraćaju (dodatak asfaltima radi povećanja bezbednosti

RAČUNOVODSTVENI ASPEKT CIRKULARNE EKONOMIJE KAO FAKTORA PRIVREDNOG RAZVOJA

kočenja, vibracija, smanjenje buke, izrada saobraćajne infrastrukture/signalizacije i delova za nove automobile, pružni prelazi), sportu i rekreaciji (podloga za sportske terene i igrališta), domaćinstvima (izrada gumenih delova za domaćinstvo, zaštitnih gumenih obloga i predmeta za hortikulturu), poljoprivredi (obloga za staje i za konjički sport).

Danas se u svetu pepeo iz termoelektrana koristi u tri svrhe: u proizvodnji cementa, u građevinarstvu i infrastrukturi i kao mehanizam čistog razvoja – CDM (eng. clean development mechanism). U proizvodnji klasičnog „portland” cementa koristi se, u zavisnosti od kvaliteta, 10–15% letećeg pepela, čime se povećava njegov apsolutni volumen, što dovodi do redukcije korišćenja agregata i olakšava njegovo korišćenje; smanjuje vreme mešanja i povećava kvalitet mase uz smanjenu upotrebu vode i povećava vreme „zrenja” betona, a samim tim i njegovu čvrstinu. Ovo je naročito važno za korišćenje pepela u izgradnji puteva. Jer se upotrebom pepela može ostvariti ušteda od 30% do 80% u odnosu na konvencionalne građevinske materijale, kao što su pesak, kamen šljunak, zemlja.

U svetu, za razliku od naše zemlje, upotreba kvalitetnog pepela, odnosno pepela sa malim sadržajem organske materije, veoma je raširena. Na Bliskom i Dalekom istoku postoji i razvijeno tržište kojem nedostaje preko 300.000 tona pepela mesečno i njegova prosečna cena je 20\$/t. Takođe, zbog sve većeg razvoja tehnologija njegovog korišćenja, kao i povećanja cena prirodnih materijala, potražnja za pepelom se povećava i u drugim zemljama uključujući SAD. Iz ovih razloga, veliki broj proizvođača električne energije iz uglja uključuje se u nove privredne tokove, jer tu prepoznaju šansu za ostvarivanje profita.

U Republici Srbiji se godišnje proizvede preko 6 miliona tona pepela, a veoma mala količina se iskoristi u građevinarstvu, tačnije, u cementnoj industriji. Na pepelištima termoelektrana Elektroprivrede Srbije (EPS) trenutno je nataloženo 200 miliona tona pepela procenjene vrednosti od oko milijardu evra, a dnevna proizvodnja je 10 do 12 hiljada tona, čijom upotrebom bi moglo da se izgradi oko 2.000 kilometara puteva, što je razdaljina od Beograda do Londona. (CIRKULARNA EKONOMIJA KAO ŠANSZA ZA RAZVOJ SRBIJE Misija OEBS-a u Srbiji)

LITERATURA

- Andrijašević, M. Pašić Tomić, V. (2019) ENVIRONMENT IN SERBIA IN FIGURES , BOOK OF PROCEEDINGS 9th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON NATURAL RESOURCES MANAGEMENT,
- Burritt, R. L. & Saka, C. (2006). Environmental management accounting applications and eco-efficiency: case studies from Japan, *Journal of Cleaner Production*, 14, 1262-1275.
- Črnjar, M. & Črnjar, K. (2009). Menadžment održivog razvoja: ekonomija – ekologija – zaštita okoliša, Rijeka, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji Sveučilišta u Rijeci. https://bib.irb.hr/datoteka/430798.CRNJAR-Menadzment_OR_knjiga.pdf

- Gibson, K. & Martin, B. (2004). Demonstrating Value through the Use of Environmental Management Accounting, *Environmental Quality Management*, 13 (3), 45–52.
- Jovanović, D. (2017) Upravljačko računovodstvena podrška procesu upravljanja zaštitom životnom sredine, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Kragujevac
http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8975?locale-attribute=sr_RS
- Misija OEBS-a u Srbiji CIRKULARNA EKONOMIJA KAO ŠANSZA ZA RAZVOJ SRBIJE, (2017),
<https://www.osce.org/sr/serbia/292311>
- Ochsenbein, G. i D. Wachter. (2004.) Sustainability Assessment: Conceptual Framework and Basic Methodology, Berne: Swiss Federal Office for Spatial Development
<https://www.are.admin.ch/dam/are/dokumente/dokumente/kon>
- Milović N. (2013) EKOLOŠKA EKONOMIJA, Univerzitet Crne Gore - Ekonomski fakultet
https://www.ucg.ac.me/objava_40720/fajlovi/EKO
- Vodič kroz EU politike – Životna sredina - Evropski pokret u Srbiji
<http://www.emins.org/sr/publikacije/knjige/11-vodic-kroz-eu-politike-zivotna-sredina.pdf>

THE ACCOUNTING ASPECT OF CIRCULAR ECONOMY AS A FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: *Modern economics has led to many serious crises and a substantial conflict between the economic systems and the real conditions of human existence; therefore there is a growing demand for the economy of growth and profit to be substituted at any cost by sustainable way of doing business as a more responsible economy model of long-term survival. For this reason, the review paper under the heading above addresses the issue of management accounting tools that could be of assistance and support to the circular economy system, which is one of the preconditions for sustainable business practices as a factor in regional economic growth.*

Key words: *management accounting, circular economy, economic growth*

31. KORPORATIVNO UPRAVLJANJE U FUNKCIJI POZICIONIRANJA STRATEŠKOG MENADŽMENTA

Dipl. pravnik – master menadžer Aleksandra Nitovski-Mitić¹

Rezime: Korporativni sektor i transnacionalne korporacije imaju ogromnu moć u savremenom globalnom poslovnom okruženju. Multinacionalne kompanije u svom delovanju posvećuju sve značajniju pažnju javnosti, kako u smislu eksterne javnosti (odnosi sa vladom i užim zajednicama, finansijerima, novinarima, konkurencijom, potrošačima i političarima), tako i interne javnosti (odnosi prema zaposlenima i njihovim porodicama, akcionarima, stalnim dobavljačima, prodajnim agentima, agencijama, stalnim konsultantima i potencijalnim zaposlenima). Naime, pritisak organizovane javnosti, sve češće i sve uspešnije primorava transnacionalne kompanije da odgovornije posluju u odnosima sa lokalnom zajednicom i društvom u celini, da se zaštitnički ponašaju prema prirodi, kao i da se humanije i nediskriminatorski odnose prema sopstvenim zaposlenim.

Ključne reči: korporativno upravljanje, korporativna društvena odgovornost, korporacija, menadžment.

Uvod

Korporativno upravljanje se može definisati na uobičajen način, poput Kadberijevog izveštaja: „korporativno upravljanje je sistem kojim su kompanije upravljane i nadzirane.“²

Korporativno upravljanje je definisano kao skup mehanizama kroz koje firma funkcioniše kada je svojina odvojena od upravljanja. Mogu se izdvojiti dva centralna pitanja korporativnog upravljanja, a njihovo postojanje i rešavanje zavisi od strukture vlasništva u preduzeću. Naime, u akcionarskim društvima sa disperziranom svojinom osnovnu teškoću predstavlja kontrola performansi menadžera od strane spoljnih akcionara koji nemaju dovoljno moći da utiču na njih. Međutim, u firmama sa malim brojem vlasnika menadžeri su najčešće kontrolisani od strane najvećeg broja vlasnika, te se postavlja osnovno pitanje dobrog korporativnog upravljanja, kako da manjinski vlasnici onemoguće kontrolnog vlasnika da pribavi preteranu korist kroz mahinacije na štetu manjinskih vlasnika. Prvo pitanje koje se odnosi na sistem korporativnog upravljanja bilo bi sledeće: kako obezbediti da profesionalni menadžer u preduzećima sa disperziranim vlasništvom radi u interesu vlasnika, a ne u sopstvenom, zbog toga što vlasnici obično nemaju dovoljno kvalifikacionih sposobnosti (nisu profesionalci) ili nemaju dovoljno interesa poseduju malo akcija preduzeća, da bi valjano vršili nadzor nad radom menadžera. Konkretno, reč je o o pitanju

¹ Dom zdravlja Vlasotince, Srbija, e-mail: anmitic@gmail.com

² Report of the Financial Aspects of Corporate Governance, 1992

poverenja investitora u korporacijski sektor, koji poprima note najdinamičnijeg u razvijenim zemljama, ali i potencijalno rizičnog za malog ulagača. Mogućnost rešenja pomenutog problema uobičajeno se može zatražiti kroz različite mehanizme i razne oblike zaštite manjinskih akcionara. Drugo pitanje bi podrazumevalo sledeće: kako u preduzećima sa koncentrisanim vlasništvom obezbediti da kontrolni vlasnik ne zloupotrebljava svoju kontrolu nad firmom, kako bi izvukao više nego što mu pripada. Ovde imamo konflikt između jednog, možda većinskog vlasnika koji u potpunosti vrši kontrolu firme i većeg broja malih akcionara koji ne poseduju sposobnosti niti interesovanja kako bi se bavili suprostavljanjem akcijama većine vlasnika.

Tokom poslednjih godina 19-og veka, srpsko zakonodavstvo je potpuno reformisano u pravcu koji je uobičajen za tržište ekonomije, donošenjem svih zakona koji regulišu poslovanje i ekonomsku aktivnost u celini. Uzrok izvesnog zakašnjenja u donošenju nekih od zakona sastojao se u nepovoljnim političkim okolnostima u zemlji, kao i činjenici daje privredno zakonodavstvo bilo delimično reformisano i kao takvo moglo da posluži svrsi bar izvesno vreme.

Danas Srbija ima novo ekonomsko zakonodavstvo, počev od finansijskih propisa, preko Zakon koji regulišu registraciju firmi i stečaj, do Zakona u svim drugim oblastima (banke, carine, porezi, osiguranje, računovodstvo i revizija itd.), kao i novi Ustav koji okvirno reguliše osnovne ekonomske odnose na moderan način, ako npr. Novi Zakon o privrednim društvima koji je napisan tako da odgovara tržišnoj privredi, dok ima i onih koji u slučaju da nisu na jednakom nivou, naknadno se unapređuju kroz izmene i dopune.

Međunarodne korporacije imaju vodeću ulogu u ovom procesu na različite načine: kao trgovci, investitori, kao akteri koji šire tehnologiju i pokreću ljude i dinamiziraju veze između različitih tržišta.

Multinacionalne kompanije u svom delovanju posvećuju sve veću pažnju javnosti, kako u smislu eksterne javnosti (odnosi sa vladom i užim zajednicama, finansijerima, novinarima, konkurencijom, potrošačima i političarima), tako i interne javnosti (odnosi prema zaposlenima i njihovim porodicama, akcionarima, stalnim dobavljačima, prodajnim agentima, agencijama, stalnim konsultantima i potencijalnim zaposlenima). Naime, pritisak organizovane javnosti, sve češće i sve uspešnije primorava trans-nacionalne kompanije da odgovornije posluju u odnosima sa lokalnom zajednicom i društvom u celini, da se zaštitnički ponašaju prema prirodi, kao i da se humanije i ne diskriminatorski odnose prema sopstvenim zaposlenim.

U tom kontekstu, u ovom radu pažnja se posvećuje korporativnoj društvenoj odgovornosti, kao odgovoru onih ekonomskih aktera koji veruju da su za svoj profit, odgovorni svim zainteresovanim stranama na koje se profit na bilo koji način odražava. Centralna tema ovog rada jeste analiza posvećenosti preduzeća u Srbiji društvenoj odgovornosti u uslovima svetske krize. Dotaći ćemo se korporativne odgovornosti kako u smislu povećanja kvaliteta života zaposlenih u kompanijama i njihovih porodica, tako i društvenog razvoja lokalne zajednice i nacionalne ekonomije.

**Korporativna društvena odgovornost kompanija u uslovima svetske ekonomske
krize**

Korporativni sektor i trans-nacionalne korporacije se sve snažnije nameću kao ključni akteri svetske ekonomske krize, kao i javni sektor. Trans-nacionalne kompanije imaju ogromnu moć u savremenom globalnom poslovnom okruženju. Trans-nacionalne kompanije su konsolidovale svoju proizvodnju na sve više de regulisanom globalnom tržištu rada. Postojanje jeftinog rada, sredstava i povoljnih proizvodnih uslova na nerazvijenom svetskom Jugu su pojačali pokretljivost i profitabilnost njihovog kapitala. Njihova mogućnost da razbiju proizvodne procese u mnogo zasebnih, dislociranih faza u svetu promenilo je prirodu globalne proizvodnje. Ovakve globalne mreže trans-nacionalne proizvodnje omogućile su trans-nacionalnim korporacijama, kao što su: Nike, General Motors i Volkswagen da proizvode, distribuiraju i plasiraju svoje proizvode na globalnom nivou. Takođe, ove trans-nacionalne proizvodne mreže povećavaju snagu globalnog kapitalizma, tako što olakšavaju trans-nacionalnim kompanijama da zaobiđu nacionalne radničke sindikate, koji bi štitili interese radnika u pogledu visine nadnica i uslova njihovog rada.

Svetska ekonomska kriza nametnula je neke druge uslove poslovanja multinacionalnim kompanijama. U situaciji kada tržišna utakmica ne ostavlja prostora za dalji rast i razvoj kompanije samo na osnovu cene i kvaliteta, do izražaja dolazi odgovorno ponašanje kompanije prema zaposlenima, klijentima, široj zajednici, dobavljačima ili životnoj okolini. Ulažući u edukaciju, kulturu i prosperitet lokalne zajednice, kompanija ulaže ne samo u svoj dobar imidž, ona jača poverenje i osećaj pripadnosti svojih zaposlenih, koji je identifikuju kao poslodavca, ali i kao dobrog suseda, a sa druge strane stvara stabilnije i konkurentnije tržište. Sa druge strane lokalna zajednica dobija svog pokrovitelja i oslonac u mnogim aktivnostima. Odgovorne kompanije dobijaju i zadržavaju najbolje kadrove, potrošači su im lojalniji, imaju lakši pristup kreditima i finansijama i na taj način postaju konkurentniji. Organizovana javnost sve češće i sve uspešnije primorava trans-nacionalne kompanije da odgovornije posluju u odnosima sa lokalnom zajednicom i društvom u celini, da se održivije ponašaju prema prirodi, kao i da se humanije i ne diskriminatorski odnose prema sopstvenim zaposlenima.³

Jedna od sve značajnih dimenzija poslovanja multinacionalnih kompanija u tekućoj krizi je i njihovo društveno odgovorno poslovanje. Korporativna društvena odgovornost predstavlja posvećenost preduzeća da sopstvenim etičkim ponašanjem prema internoj i eksternoj javnosti doprinese, kako povećanju kvaliteta života zaposlenih i njihovih porodica, tako i privrednom razvoju lokalne zajednice i nacionalne ekonomije i društva u celini.⁴ Biti društveno odgovorna kompanija ne znači samo ispunjavati zakonske obaveze, već uključuje i ulaganje u ljudski kapital, okruženje i u odnose sa stejkholderima. Drugim rečima, korporativna društvena odgovornost podrazumeva da za profit koji ostvaruju, preduzeća

³ Đurić Kuzmanović, Tatjana, Poslovno okruženje, Novi Sad 2008

⁴ Holme, R i Watts, P., Corporate social responsibility: Making good business sense. World Business Council for Sustainable Development 2000

nisu odgovorna samo akcionarima, nego i pojedincima i grupama (tj. svim stejkholderima), na koje se profit na bilo koji način odražava.⁵

Društveno odgovorno poslovanje se ne odnosi samo na pitanje poslovanja prema potrošačima, niti na odnose u načinu poslovanja sa drugim kompanijama. Jednako važan aspekt društvene odgovornosti tiče se samih zaposlenih, unapređivanja njihovih veština, razvoja timskog rada, motivacije i morala unutar same organizacije. Veliki deo društveno odgovornih inicijativa u poslovanju, vezanih za zajednicu ili životnu okolinu, pokreću sami zaposleni i usmereni su ka zaposlenima u samom preduzeću. Pri tome, mediji i Vlada jesu važni podsticaji društvene odgovornosti u poslovanju preduzeća. Interni odnosi sa javnošću na makro nivou, potencijalno mogu biti i značajniji od eksternih, zbog velikog broja zaposlenih kod kojih treba da se formira osećaj pripadanja kompaniji. Zato je vertikalna dvosmerna komunikacija (informisanje i motivacija zaposlenih, njihovo raspoređivanje na odgovarajuća radna mesta, kao i njihovo stalno usavršavanje), usmerena ka stvaranju dobre korporativne kulture, koja kao rezultat ima odgovarajući korporativni identitet i imidž u eksternoj javnosti.⁶

Korporativna društvena odgovornost, shvaćena na gore opisani, način ima za cilj razvijanje mehanizama koji podstiču pozitivne, odnosno smanjuju negativne efekte delovanja svetske ekonomske krize na razvoj čovečanstva. U tom kontekstu, korporativna društvena odgovornost se može smatrati i društvenim sredstvom koje treba da doprinese razvoju društvenog blagostanja putem:

- poštovanja ljudskih prava, kulturnog identiteta i autonomije, uslova koji obezbeđuju pristojan rad, poštene zarade, razumno radno vreme i dobre uslove za rad...;
- održivog razvoja i zaštite životne okoline na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou...;
- veće demokratske odgovornosti prema ljudima od strane javnih i privatnih aktera na svim nivoima (u pogledu kvaliteta proizvoda i usluga, transparentnosti, obezbeđenja pridržavanja standarda, razumnih cena, pravičnosti i poštovanja prava svojine...);
- doprinosa demokratizaciji i efikasnosti države (poštujući vladine zahteve u pogledu regulativa koje se tiču transparentnog poslovanja, zaštite životne okoline, održivosti upotrebe resursa...);
- produbljivanja partnerstva i dijaloga između subjekata koji su angažovani u ostvarivanju različitih, ali i opštih društvenih i ekonomskih ciljeva (akcionari očekuju dugoročnu stabilnost kompanije, lak pristup upravi kompanije...);
- unapređenja rodne ravnopravnosti u smislu sprečavanja pokušaja seksualnog uznemiravanja i polne diskriminacije na radnom mestu, doprinosa održivoj ravnoteži između posla i porodičnog života i odsustva prekomernog stresa;
- povezivanja pozitivnih rezultata koje globalno poslovno okruženje ostvaruje sa istovremenom solidarnom odgovornošću prema ljudima koje globalizacija isključuje ili marginalizuje, pružanjem pomoći u prevazilaženju nejednakosti i eliminaciji siromaštva (donatorstvo, sponzorstvo filantropija...).

⁵ Korporativna društvena odgovornost, priručnik, 2006, Beograd, Integra, Partner
⁶ Belić, D., Multinacionalne kompanije, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 1998

KORPORATIVNO UPRAVLJANJE U FUNKCIJI POZICIONIRANJA STRATEŠKOG MENADŽMENTA

Prema tome, korporativna društvena odgovornost jeste koncept upravljanja kompanijom koji održava balans između ekonomskih i socijalnih ciljeva zarad „uspostavljanja viših standarda življenja, uz održavanje profitabilnosti kompanije, za ljude u i izvan kompanije“.⁷ Drugim rečima, korporativna društvena odgovornost jeste socijalno odgovoran i etičan odnos kompanije prema zajednici u kojoj ostvaruje profit i prema svim društvenim akterima u zajednici i kompaniji.

Društveno odgovorna poslovna strategija može kompaniji doneti poslovne prednosti, kao što su: zaštita i poboljšavanje postojećih resursa (ljudski kapital ili životna sredina), od kojih zavisi poslovanje same kompanije; predviđanje, izbegavanje i umanjivanje rizika poslovanja i sa njima povezanih troškova; povećavanje finansijske efikasnosti kompanije smanjenjem troškova poslovanja; otvaranje novih poslovnih mogućnosti i novih tržišta; zaštitu, izgradnju i poboljšavanje reputacije kompanije, posebno u odnosu prema potrošačima; kompanija postaje atraktivna investitorima i motivisanim radnicima. Pri tome, načini na koje kompanije pokazuju društveno odgovorno ponašanje prema poslovanju su raznovrsni. Jedan od načina jeste uključivanje kompanije u rešavanje problema zajednice, kako bi se pridobili korisnici i kupci njenih proizvoda, odnosno usluga. Mnoge kompanije tako ulažu novac u školstvo, zdravstvo, kulturu, sport, umetnost i drugo, kako bi pomogle da se reše neki problemi u društvenoj zajednici.

Dinamičko okruženje u uslovima svetske ekonomske krize i novog poimanja unutrašnjeg tržišta, nametnulo je kompanijama i nacionalnim ekonomijama dva ozbiljna izazova – novo značenje nacionalne konkurentnosti i koncept korporativne društvene odgovornosti. Tako, poslovanje multinacionalnih kompanija postaje sve uticajnije, u odnosu na poslovanje kompanija, koje svoje poslovanje ograničavaju na tržište nacionalne ekonomije. Takođe, društvena odgovornost poslovanja kompanija u zemljama razvijene tržišne ekonomije, kao i u savremenoj globalnoj ekonomiji, sve više postaje opredeljujući faktor potrošača prilikom odlučivanja za određeni proizvod. Zahvaljujući tome, a uz činjenicu da je agregatna tražnja opala, društveno odgovorna preduzeća stiču kompetentnu prednost u odnosu na konkurenciju.

Analiza posvećenosti preduzeća u Srbiji društvenoj odgovornosti u uslovima svetske krize

Efekti svetske ekonomske krize prisutni su i u Srbiji, koja ju je dočekala u specifičnim inicijalnim uslovima. Naime, tokom protekle decenije, Srbija je svoju privredu zasnovala na velikom prilivu stranih investicija, a svoju valutu (dinar) jačala zamašnom količinom deviza. U situaciji kada izostaje priliv stranog kapitala i presušuju privatizacioni fondovi, a sa visokim strukturnim deficitom, privreda Srbije suočena je sa: padom dohotka, porastom nezaposlenosti i padom agregatne tražnje, porastom inflacije, visokim spoljno - trgovinskim tekućim platnim deficitom, koji se pokriva stranim investicijama i kreditima, održavanjem makroekonomske stabilnosti, održavanjem proizvodnje name-njene izvozu, podsticajem novih investicija, zadržavanjem postojećeg nivoa zaposlenosti, problemima finansijske nediscipline u međusobnom izmirivanju obaveza u privredi, uvođenjem novih finansijskih

7 Cadbury, A. (2000) Global Corporate Governance Forum, World Bank, Washington 2000, p.79

obaveza za preduzeća i preduzetnike, uz već postojeće visoko poresko opterećenje i visoke administrativne troškove poslovanja, koji se direktno odražavaju na poslovanja u zoni sive ekonomije, a to znači i manji budžetski priliv, izražena nelikvidnost privrede.

Pomenuti makro-ekonomski rizici sa kojima se suočava Srbija govore da postojeći odgovor srpske vlasti na krizne impulse iz okruženja nije efikasan. Takođe, sve značajnije postaje pitanje koju poslovnu politiku odgovorna država može da primeni u uslovima vladajuće svetske finansijske krize, kako bi promovisala onu vrstu privrednog rasta nacionalne ekonomije, koji će poboljšati blagostanje siromašnih ljudi i diskriminisanih grupa stanovništva. U tom kontekstu, pored uloge javnog sektora u eliminisanju posledica krize, sve više se govori o ulozi privatnog sektora (korporacijski sektor) u tom procesu. Kako je privreda Srbije visoko zavisna od stranog kapitala, gotovo je izvesno da će se dalji rast temeljiti upravo na ovom faktoru.

Dolazeći na naše tržište, velike strane kompanije sa sobom donose svoj kapital i svoju poslovnu politiku i trude se da uspostave određenu kulturu poslovanja, a to podrazumeva i primenu koncepta korporativno društvene odgovornosti. Društveno odgovorno poslovanje je koncept po kome privredni subjekti koji ga usvajaju svesno i dobrovoljno nadilaze svoju primarnu funkciju sticanja i raspodele profita i nastoje da pozitivno utiču na svoje radno, društveno i prirodno okruženje. Društveno odgovorno poslovanje, u suštini, predstavlja svest o novom položaju i značenju koje kompanije imaju u globalnom društvu i odgovornosti koje iz njih proizilaze.⁸ U proteklih nekoliko godina korporativna društvena odgovornost u Srbiji postaje predmet interesovanja različitih organizacija i udruženja, kao i samih kompanija. Tranzicioni procesi i sve snažnije prisustvo stranih kompanija na srpskom tržištu su stimulišući faktori u ovom procesu. Međutim, postavlja se pitanje koliko se korporativna odgovornost kao etička odgovornost kompanije prema široj zajednici i dr primenjuje u Srbiji?

Poslovni i uspeh kompanije na tržištu ne moraju i nisu suprotstavljeni njenoj odgovornosti i etičnosti u poslovanju. Kompanije nisu i ne mogu biti izolovane od društva u kome posluju, tako da razvoj određenog društva, kvalitet obrazovanja, infrastrukture, razvijenost lokalnog biznisa, kvalitet rada javnog sektora, predstavljaju faktore koji umnogome utiču na poslovanje jedne kompanije. Među multinacionalnim kompanijama koje posluju u Srbiji kao promoteri društveno odgovornog ponašanja su: „Lafarž“, „Holcim“, „Cisco systems“, „EFG Eurobank“, „Societe General Bank“, „Credit agricole bank“, „Carlsberg“, „Banca Intesa“, „Erste Bank“, „Efes“, „Filip Morris“, „British American Tobacco“, „Michelin“, „Merkator“, „Gorenje“, „Japan Tobacco International“ i drugi. Smart kolektiv je zajedno sa nekoliko vodećih kompanija koje deluju na teritoriji Srbije inicirao formiranje baze podataka koja bi obuhvatila sve studije slučaja vezane za društveno odgovorne aktivnosti kompanija u Srbiji. Osnovna ideja kreiranja ovakve baze podataka je pouzdano i objektivno identifikovanje primera najbolje prakse, koji istovremeno maksimiraju kompetitivne i društvene dobrobiti. Cilj ove inicijative i kreiranja baze podataka društveno odgovornih firmi u Srbiji je da se preduzeća u Srbiji podstaknu na intenzivnije

⁸ Poslovne perspektive o društvenoj odgovornosti preduzeća, projekat Biznis i NVO, partnerstvo za uspeh, Beograd, 2007

KORPORATIVNO UPRAVLJANJE U FUNKCIJI POZICIONIRANJA STRATEŠKOG MENADŽMENTA

merenje uticaja koje imaju na svoje radno, šire društveno i prirodno okruženje i da izveštavaju o svojim delatnostima u tom pogledu.

Projekat „Eurobank EFG Školarine“ deo je sveobuhvatnog programa korporativne društvene odgovornosti Banke pod nazivom „Investiramo u evropske vrednosti“, koji je usmeren na podršku edukaciji, zdravlju, inkluzivnom društvu i zaštiti životne sredine. Carlsberg Srbija upravlja svojim procesnim rizicima korišćenjem Integrisanog sistema upravljanja (QMS; FSMS, OHSAS i EMS). Kroz EMS segment se upravlja rizicima po okolinu. Banca Intesa je pokrenula Donatorski program koji predstavlja originalni vid alternativnog finansiranja humanitarnih potreba specifične ciljne grupe i koji je kao takav prepoznat i podržan od strane najviših zvaničnika Međunarodnog Paraolimpijskog Komiteta.

Kompanije u Srbiji, koje su obuhvaćene istraživanjem Smart kolektiva prepoznale su interne i eksterne koristi primene koncepta korporativne društvene odgovornosti.⁹ Pomenute kompanije su prepoznale da primena koncepta društveno odgovornog ponašanja u praksi doprinosi dugoročnoj stabilnosti poslovanja, povećanju prodaje i većoj lojalnosti i motivaciji zaposlenih. Takođe, istraživane kompanije su uočile da im primena koncepta korporativne društvene odgovornosti donosi i eksterne koristi u smislu poboljšanje reputacije same kompanije. S druge strane, navedeno istraživanje je pokazalo da je najveća prepreka primeni društveno odgovornog poslovanja nepostojanje zakonske regulative u ovoj oblasti. Potom slede ljudski faktori i faktori ekonomske prirode. Sadržina koncepta društveno odgovornog poslovanja analizirana je preko aktera, transparentnosti poslovanja, pravila ponašanja, socijalnih projekata, pa do zaštite životne sredine. Kao akteri društveno odgovornog poslovanja u Srbiji su prepoznati: zaposleni, deoničari, vlada, lokalna zajednica, civilni sektor, kao i vlasnici, udruženja i preduzeća koja se bave aktivnostima u interesu zajednice. Kao društveno odgovorne aktivnosti u Srbiji su prepoznate: transparentnost poslovanja, očuvanje zdravlja zaposlenih, izbegavanje korišćenja dece kao radne snage i zaštita okoline. U tom kontekstu, kompanije u Srbiji prepoznaju kao društveno odgovorne aktivnosti i plaćanje poreza, stvaranje novih radnih mesta, obezbeđivanje sigurnosti radnih mesta, osluškivanje aktera i davanje dobrovoljnih prihoda.¹⁰

Korporativnu društvenu odgovornost ne primenjuju samo u poslovanju velike i multinacionalne kompanije, zemlje i organizacije.

9 Poslovne perspektive o društvenoj odgovornosti preduzeća, projekat Biznis i NVO, partnerstvo za uspeh, Beograd, 2007

10 Poslovne perspektive o društvenoj odgovornosti preduzeća, projekat Biznis i NVO, partnerstvo za uspeh, Beograd, 2007

Zaključak

Korporativna društvena odgovornost preduzeća predstavlja pragmatičan odgovor kompanija na pritiske potrošača i civilnog društva u uslovima svetske ekonomske krize. Ti pritisci su uglavnom bili fokusirani na smanjenje troškova kompanija, što značajno ograničava dalji poslovni razvoj. Svest o korporativno društvenoj odgovornosti treba da bude konstanta od koje ne treba odustati ni u uslovima svetske krize. Korporativna društvena odgovornost i pravednije i humanije globalno poslovno okruženje se međusobno ohrabruju i dopunjuju. Naime, u globalnoj ekonomiji su prisutni impulsi koji menadžerima sugerišu da napuste ograničenu nacionalnu perspektivu i da međunarodno poslovanje usklađuju sa normama društvene odgovornosti, putem bilateralnih i multilateralnih dogovora i propisa između nacija. Takvi pregovori su, po pravilu, vremenski dugotrajni i mukotrpnji, a njihovo kontrolisanje i sprovođenje još teže. Takva debata pretpostavlja dalje proučavanje interkulturnog upravljanja, korporacijske društvene odgovornosti, ali i veće interesovanje za rešavanje zajedničkih društvenih problema, manje agresivan stav i sposobnost slušanja sagovornika. S jedne strane, društvena odgovornost obavezuje menadžere i njihova preduzeća da se moraju ponašati odgovorno i u skladu sa etičkim kriterijumima, gde god su locirani. S druge strane, trans-nacionalne kompanije koje imaju ogromnu moć u savremenom globalnom poslovnom okruženju mogu smatrati da je stepen njihove poslovne slobode sužen i da usled primene pomenutih etičkih standarda mogu postati manje atraktivni za strana tržišta, rad ili resurse. Ipak, čini se da su zahtevi od strane različitih zainteresovanih subjekata za etičkim poslovnim ponašanjem kompanija rastući. Zemlje u razvoju, poput Srbije i preduzeća koja dolaze iz ovog dela sveta, ukoliko žele da uspešno posluju, moraće snažno da prihvate sve zahteve globalnog tržišta, od kojih jedan sve više postaje – društvena odgovornost. Ključni zagovornici širenja ideje o korporativnoj društvenoj odgovornosti u Srbiji su kompanije - ogranci multinacionalnih korporacija. Stoga, multinacionalne korporacije mogu svojim primerom ohrabriti i podstaći mala i srednja preduzećima u primeni pomenutog koncepta. Neka od malih i srednjih preduzeća još uvek imaju izvesne dileme u pogledu sopstvene društvene odgovornosti. Prednosti malih i srednjih preduzeća prilikom uvođenja korporativne društvene odgovornosti su te što ona generalno bolje razumeju lokalni kulturni i politički kontekst, imaju više veza sa lokalnim civilnim društvom i mnogo veću posvećenost poslovanju u određenom regionu. Međutim, osnovna njihova bojazan kod prihvatanja korporativne društvene odgovornosti proističe iz njihovog verovanja da su nemoćni da utiču na ponašanje vlade u formulisanju podsticajnih regulativa u ovoj oblasti. Na osnovu istraživanja situacije u pogledu društvene odgovornosti poslovanja preduzeća u Srbiji zapaženo je da se, kao najčešće prepreke za primenu koncepta korporativne društvene odgovornosti navode: strah od (birokratije, ugrožavanja konkurentске pozicije, dodatnih troškova, izlaganja kritici), nedostatak (vremena, motivacije, znanja, prilika za angažovanje, sredstava ili sposobnosti), uverenja da je korporativna društvena odgovornost „stvar dobre volje”, a ne deo odgovornog poslovanja i nerazumevanja pozitivnog uticaja koje odgovorno poslovanje može da ima. Stoga, favorizovanje prednosti koje koncept korporativne društvene odgovornosti pruža malim i srednjim preduzećima, treba da bude podržano od strane klijenata i velikih poslovnih preduzeća, od strane vlade, mušterija, organizacija civilnog društva, ali pre svega i od same države.

KORPORATIVNO UPRAVLJANJE U FUNKCIJI POZICIONIRANJA STRATEŠKOG MENADŽMENTA

Moderno shvatanje korporativne odgovornosti podrazumeva odnos kompanije prema širokom spektru interesnih grupa, dakle odnos prema zaposlenima, uspostavljanje etičkog kodeksa i obuka zaposlenih u njenoj primeni, odnos prema tržištu, dobavljačima, klijentima ali i lokalnoj zajednici. Stoga, za vreme ekonomske krize korporativni sektor, potpomognut državom, treba razvijati projekte čiji je cilj prevazilaženje teških posledica po stanovništvo.

LITERATURA

- [1] Belić, D., Multinacionalne kompanije, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 1998
- [2] Đurić Kuzmanović, Tatjana, Poslovno okruženje, Novi Sad 2008
- [3] Korporativna društvena odgovornost, priručnik, 2006, Beograd, Integra, Partner
- [4] Poslovne perspektive o društvenoj odgovornosti preduzeća, projekat Biznis i NVO, partnerstvo za uspeh, Beograd, 2007
- [5] Holme, R i Watts, P., Corporate social responsibility: Making good business sense. World Business Council for Sustainable Development 2000
- [6] Cadbury, A. (2000) Global Corporate Governance Forum, World Bank, Washington 2000

CORPORATE GOVERNANCE IN THE FUNCTION OF POSITION OF STRATEGIC MANAGEMENT

Abstract: *The corporate sector and transnational corporations have a tremendous amount of power in today's global business environment, as well as internal publics (relations with employees and their families, shareholders, permanent suppliers, sales agents, agencies, permanent consultants and potential employees). Namely, the pressure of organized public, more and more successfully, compels transnational companies to operate more responsibly in relations with the local community and society as a whole, to behave in a protective manner towards nature, and to treat their employees more humane and non-discriminatory.*

Keywords: *corporate governance, corporate social responsibility, corporation, management.*

32. UNAPREĐENJE SISTEMA DRŽAVNE POMOĆI U REPUBLICI SRBIJI

Prof. dr Boban Stojanović¹

Doc. dr Vladan Vučić²

dr Zorana Kostić³

Rezime: U radu se analiziraju ključne izmene u razvoju i primeni sistema regulisanja državne pomoći u Republici Srbiji u skladu sa odredbama novog Zakona o državnoj pomoći. Posebna pažnja posvećuje se državnom intrevencionizmu u oblasti regionalnog razvoja u sistemu državne pomoći, koji obuhvata inventar, monitoring, međunarodno izveštavanje i kontrolu državne pomoći kroz za to osposobljene institucije. Promena organizacionog modela Komisije za kontrolu državne pomoći predviđena novim Zakonom, nužna je pretpostavka za operativnu nezavisnost i jačanje kapaciteta Komisije u cilju unapređenja njene efikasnosti. Adekvatna kontrola državne pomoći preduslov je za ostvarenje slobodne konkurencije, funkcionalnog tržišta i regionalnog razvoja. U radu se ukazuje na značaj i neophodnost usklađivanja okvira za praćenje državne pomoći sa pozitivnim propisima i zahtevima Evropske unije, posebno u kontekstu pregovaračkog procesa o pridruživanju Srbije EU. Rad pruža uvid u pravni okvir državne pomoći u Srbiji, nedostatke dosadašnjeg sistema i ukazuje na pravce unapređenja rada Komisije za kontrolu državne pomoći.

Ključne reči: Državna pomoć, kontrola, zakon, organizacioni model, zaštita konkurencije.

Uvod

Jedinstveno, integrisano i slobodno tržište leži u samoj osnovi evropskih integracija. Stoga, prakse koje fragmentišu tržište - kao što su monopolističke ili državne intervencije – u principu nisu dozvoljene. Međutim, Evropska unija (EU) dozvoljava državnu pomoć u okolnostima kada je to opravdano sa stanovišta zemlje kao što je Srbija.

Specifične okolnosti u kojima je dozvoljena državna pomoć su vezane za slučajeve u kojima postoje tzv. otkazi tržišta, odnosno kada delovanje tržišnog mehanizma ne dovodi do optimalnih rezultata. Tada su poželjne i potrebne intervencije, kao što su: podrška restrukturiranju industrije, ubrzanje razvoja manje razvijenih regiona (privlačenjem investicija), podrška razvoju malih i srednjih preduzeća (MSP), unapređenje mera za zaštitu

¹ Ekonomski fakultet, Niš, Srbija, e-mail: stojanovic@ni.ac.rs

² Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment "Konstantin Veliki" Niš, e-mail: vladan.vucic@gmail.com

³ E-mail: zoksinis@gmail.com

životne sredine i podrška kulturnim i socijalnim politikama. Da bi se postigli razvojni rezultati, državna pomoć bi trebalo da se koristi samo kao jedan od instrumenata koji je utkan u širu i jasnu viziju razvoja.⁴

Kontrola državne pomoći koja bi mogla da oteža trgovinu između država članica EU predstavlja uporište očuvanja jedinstvenog evropskog tržišta još od Rimskog ugovora iz 1957. godine. Arhitekta EU su uvidele da bi dozvoljavanje državama da daju subvencije ili druge prednosti svojim preduzećima moglo da bude štetno koliko su to carine i kvote. S vremenom, kako su se ugovori i sudska praksa razvijali, zabrana državne pomoći sve više se videla kao sredstvo za unapređenje lojalne konkurencije, čak i kada su efekti na trgovinu unutar same EU bili mali.⁵

Međutim, pravila EU prepoznaju i legitimnu ulogu koju državna pomoć može da ima u unapređivanju rasta, zapošljavanja, društvene kohezije i prevazilaženju situacija kada tržišni mehanizmi zakažu. Ima mnogo izuzetaka od opšte zabrane, tj. dozvoljavanje selektivne podrške u oblastima kao što su istraživanje i razvoj, zaštita životne sredine ili pomoć manje razvijenim regionima. U EU državna pomoć učestvuje sa 0,72 procenta u BDP (kreće se od 0,31% u Španiji do 2,08% u Letoniji).⁶ Učešće državne pomoći u bruto domaćem proizvodu (BDP) u Srbiji u 2015. godini je 2,58%, u 2016. godini 2,20%, a 2017. godine je iznosilo 2,15% BDP-a.⁷

Pregovori o pristupanju Republike Srbije EU, u domenu pregovaračkog poglavlja 8, koje se odnosi na zaštitu konkurencije, kontrolu državne pomoći i liberalizaciju tržišta, jedan je od najsloženijih delova pregovaračkog procesa. Iako se Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju Srbija obavezala da će za kontrolu državne pomoći osnovati operativno nezavisno telo, tek nakon deset godina koliko ova institucija postoji, Srbija je sa usvajanjem novog Zakona o kontroli državne pomoći (Zakon) stvorila pretpostavke za ispunjenje te obaveze.⁸ Članove Komisije za kontrolu državne pomoći (Komisija) do sada je imenovala Vlada RS, na predlog Ministarstava koji su najveći davaoci državne pomoći i Komisije za zaštitu konkurencije, dok su stručne, administrativne i tehničke poslove obavljali zaposleni Ministarstva finansija. Od svog osnivanja do danas, Komisija nije donela nijednu odluku o nedozvoljenosti državne pomoći, ni *ex-ante* niti *ex-post*, niti rešenje za povraćaj nezakonite državne pomoći, što govori u prilog njene nesamostalnosti. Takođe, sudovi u Srbiji do sada pred sobom nisu imali nijedan slučaj tužbe protiv nezakonite upotrebe državne pomoći. Iz tog razloga, Evropska komisija je ukazivala na potrebu promene ovakvog ustrojstva Komisije, i prelazak na formu koja bi Komisiji omogućila veću operativnu nezavisnost. Ovaj rad pruža uvid u pravni okvir državne pomoći u Srbiji, nedostatke dosadašnjeg sistema i ukazuje na pravce unapređenja rada Komisije za kontrolu državne pomoći.

Operativna nezavisnost i efikasan rad ove institucije nije nije bilo moguće ostvariti bez promene organizacione strukture. Organizacioni model Komisije za zaštitu konkurencije

4 Usaglašavanje sa pravnom regulativom EU za unapređenje razvojne efikasnosti državne pomoći, (2019). CEVES - Centar za visoke ekonomske studije, Beograd, str. 9.

5 Linde, H., Marković, I. (2017). Priručnik za dodelu državne pomoći u lokalnoj samoupravi, SKGO, Beograd, str. 9.

6 Evropska komisija, Pregled državne pomoći za 2015. godinu.

7 Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji 2017. godine, Mart 2019. Komisija za kontrolu državne pomoći Republike Srbije, str. 9.

8 Zakon o kontroli državne pomoći, Službeni glasnik RS, br. 73/19.

Republike Srbije je u novom Zakonu izabran kao pravac ka tom cilju, budući da je u izveštajima Evropske komisije istican kao dobar primer u našem pravnom sistemu.⁹ Unapređenje podrazumeva da izbor i razrešenje članova Komisije vrši Narodna skupština, na osnovu javnog konkursa, da članovi ne budu predstavnici ministarstava, već stručnjaci iz oblasti prava ili ekonomije, da se finansiranje vrši putem finansijskog plana Komisije koji odobrava Narodna skupština, kao i da stručne poslove za potrebe Komisije obavlja Stručna služba, kao organizaciona jedinica u njenom sastavu.¹⁰

Aдекватna kontrola državne pomoći preduslov je za ostvarenje slobodne konkurencije, funkcionalnog tržišta i privrednog razvoja, od čega krajnju korist imaju potrošači, odnosno građani. Obaveze Republike Srbije u oblasti državne pomoći definisane su članom 73. Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.¹¹ Sistem kontrole državne pomoći u Srbiji uspostavljen je 2009. godine donošenjem prvobitnog Zakona o kontroli državne pomoći¹² kao i dva podzakonska akta: Uredbe o pravilima za dodelu državne pomoći¹³ i Uredbe o načinu i postupku prijavljivanja državne pomoći.¹⁴ Nakon toga, Vlada Republike Srbije donosi Odluku o o obrazovanju Komisije za kontrolu državne pomoći kao operativno nezavisnog tela, što je jedan od bitnih zahteva u procesu pristupanja Srbije EU, u okviru Pregovaračkog poglavlja 8 – Politika konkurencije.¹⁵ Ovo poglavlje jedno je od najtežih za pregovore, a nezavisnost Komisije jedno od merila za njegovo otvaranje. Usvajanjem novog Zakona o kontroli državne pomoći zaokružen je institucionalni okvir sistema kontrole državne pomoći u Republici Srbiji u skladu sa zahtevima Evropske Komisije u pogledu ispunjenosti standarda u okviru pregovaračkog poglavlja 8 - Politika konkurencije, sadržanog u odredbama Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju Srbije i EU.¹⁶ Novi Zakon počće da se primenjuje 1. januara 2020. godine, osim odredaba čl. 9-24. Zakona koje počinju da se primenjuju danom stupanja na snagu Zakona.

Institucionalni okvir kontrole državne pomoći u Srbiji - razlozi za donošenje novog zakona i ciljevi koji se ostvaruju

Dosadašnji važeći Zakon o kontroli državne pomoći ("Službeni glasnik RS", broj 51/09) donet je 2009. godine, a primenjivao se od 2010. godine. Tokom primene ovog zakona ispostavilo se da je neophodno na drugačiji i potpuniji način regulisati neka bitna pitanja vezana za oblast državne pomoći, vođenje samog postupka kontrole državne

9 Serbia 2019 Report, (Brussels, European Commission, 2019), str. 46.

10 Krstović, S., Đorđević, I., Anđelković-Đoković, M. Komisija za kontrolu državne pomoći - promenom organizacionog modela do operativne nezavisnosti, autorski tim NALED-a: Jul, 2019. <https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasiju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, str. 1.

11 Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, (Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 83/98).

12 Zakon o kontroli državne pomoći, (Službeni glasnik RS, broj 51/09).

13 Uredba o pravilima za dodelu državne pomoći (Službeni glasnik RS, br. 13/10, 100/11, 91/12, 37/13, 97/13 i 119/14).

14 Uredba o načinu i postupku prijavljivanja državne pomoći (Službeni glasnik RS, br. 13/10).

15 Odluka o obrazovanju Komisije za kontrolu državne pomoći (Službeni glasnik RS, br. 112/2009).

16 Zakon o kontroli državne pomoći (Službeni glasnik RS, br. 73/19).

pomoći, kao i način organizacije i funkcionisanja Komisije za kontrolu državne pomoći (Komisija).

Osnovni razlog za donošenje novog zakona jeste preciziranje i dopuna pojedinih odredaba u cilju efikasnijeg sprovođenja u praksi, kao i uvođenje novih pravnih instituta iz oblasti državne pomoći u pravni sistem Republike Srbije.

Aktivnosti nadležnih organa u kontekstu ubrzavanja postupka pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji, zahtevali su bitnije izmene važećeg zakona. Naime, polazeći od preporuka Evropske komisije iz godišnjih izveštaja o napretku Republike Srbije, kao i merila koje je neophodno da Republika Srbija ispuni radi otvaranja pregovaračkog Poglavlja 8, a koje se odnose na dodatno usaglašavanje domaćeg zakonodavstva sa evropskim pravnim tekovinama i ispunjavanje kriterijuma operativne nezavisnosti i jačanje kapaciteta Komisije, neophodno je bilo izmeniti postojeći zakon u ovoj oblasti. Donošenjem novog zakona precizirane su odredbe i otklonjene nejasnoće koje su uočene u dosadašnjoj primeni, uz obezbeđenje transparentnosti u dodeli državne pomoći propisivanjem jasnih pravila. Uz to, ojačava se kapacitet Komisije koja treba efikasnom primenom zakona da doprinese podsticanju privrednog razvoja.

U cilju obezbeđivanja operativne nezavisnosti Komisije, novim zakonom se uređuje njen položaj, izbor organa, ali i radno pravni status zaposlenih u Komisiji, imajući u vidu specifičnost njenih ovlašćenja. Pored Evropske komisije, o neophodnosti uspostavljanja jasne organizacione strukture i nadležnosti Komisije za kontrolu državne pomoći kao pravnog lica je ukazivano i od strane organizacija civilnog društva (Savet stranih investitora, NALED, Transparentnost Srbija, Centra za evropske politike i dr.), ali i Vladinih i drugih nezavisnih tela (Savet za borbu protiv korupcije, Državna revizorska institucija). O novoj organizacionoj strukturi i delokrugu rada Komisije uzete su obzir preporuke i predlozi eksperata sa projekata koje finansira EU (*Policy and legal advice center* i *IPA* projekta tehničke pomoći Komisiji za kontrolu državne pomoći). Korišćena su pozitivna iskustva postojećih nezavisnih državnih organa, kao što su Komisija za zaštitu konkurencije, Državna revizorska institucija, Fiskalni savet i dr.

Jedan od razloga za donošenje novog zakona koji uređuje oblast državne pomoći jeste i usklađivanje sa novim Zakonom o opštem upravnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 18/16 i 95/18). Naime, pri izradi novog zakona analizirana su postojeća rešenja, a naročito ona koja se odnose na postupke pred Komisijom. Postupak pred Komisijom je poseban upravni postupak koji sprovodi Komisija kada postupa u upravnim stvarima, ali se predviđa i primena Zakona o opštem upravnom postupku. Stoga je bilo neophodno uraditi usklađivanje procesnog dela zakona. Predloženo rešenje sadrži jasnu distinkciju između prethodne kontrole koja se sastoji u oceni usklađenosti propisa i drugih akata na osnovu prijave, kao i naknadne kontrole koja se izuzetno sprovodi po službenoj dužnosti kada Komisija ima saznanja da pomoć nije u skladu sa pravilima o dodeli državne pomoći. Takođe, propisana je jasna obaveza dostavljanja propisa na mišljenje, kao i nedvosmisleno određenje u pogledu dozvoljenosti neusklađene pomoći. Pored toga, obaveza prijave je propisana i za one individualne državne pomoći koje se donose na osnovu šeme koju je Komisija ocenila, a čija ukupna vrednost prelazi određeni novčani prag.

Obeležja novog zakona su i preciziranje procesnih normi, uvođenje jasno definisanog postupka (početak, sprovođenje radnji, donošenje rešenja), procesnog penala i drugih upravnih mera, razdvajanja inkvizitorskog postupka, mogućnosti razmatranja postizanja operativne nezavisnosti Komisije i dr. Izmene podrazumevaju i uvođenje jasne definicije šta se smatra pod državnom pomoći a šta ne i pod kojim uslovima (Altmark kriterijum, *Market Economy Operator Principle* i dr.), kao i jasno označavanje instrumenata za dodelu.¹⁷ Najzad, formulisani su novi instituti kao što su periodični penal, neposredni uvid, upravne mere, zastarelost, registar dodeljene državne pomoći, pravilo kumulacije i sl.

Donošenje novog zakona omogućava uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira u Republici Srbiji za sprovođenje potrebnih aktivnosti u cilju prilagođavanja i usklađivanja sa pravnim tekovinama EU u oblasti kontrole državne pomoći. Usvajanje Zakona je bilo neophodno kako bi se postigli napred navedeni ciljevi imajući u vidu da on uređuje zaštitu slobodne konkurencije na tržištu i uslove kojima se obezbeđuje transparentnost u dodeli državne pomoći, a sa druge strane, funkcionisanje, ovlašćenja i postupanje Komisije. Naime, Komisija se, kao nezavisno telo, osniva u skladu sa obavezama proisteklim iz Zakona o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane ("Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", broj 83/08 – u daljem tekstu: SSP)¹⁸ i ima mandat da kontroliše dodelu državne pomoći u Republici Srbiji sa sličnim ovlašćenjima kakva ima Evropska komisija koja taj zadatak obavlja na nivou čitave Evropske unije.

Najzad, potreba za donošenjem novog Zakona proističe i iz razloga neophodnosti usklađivanja pripadajućih podzakonskih akata kao što je, pre svega, Uredba o pravilima za dodelu državne pomoći.¹⁹

Uspostavljanjem adekvatne kontrole državne pomoći i transparentnosti u njenoj dodeli, sprečava se stavljanje pojedinih privrednih subjekata u povlašćeni položaj, odnosno stvaraju se jednaki uslovi poslovanja za sve učesnike na tržištu. Na taj način jača se slobodna konkurencija i obezbeđuju normalniji uslovi poslovanja, čime se podstiče ulazak i ostanak

17 Kriterijumi iz predmeta Altmark (Presuda Suda od 24. jula 2003. godine u Predmetu C-280/00 Altmark Trans GmbH i Regierungspräsidium Magdeburg protiv Nahverkehrsgesellschaft Altmark GmbH.) su sledeći: a). privredno društvo primalac mora zaista da ima obaveze pružanja javne usluge koje treba da ispuni i te obaveze moraju biti jasno definisane; b). parametri na osnovu kojih se kompenzacija obračunava moraju se utvrditi unapred na objektiv i transparentan način; c). kompenzacija ne sme preći ono što je potrebno da se pokriju svi troškovi ili deo troškova nastalih u ispunjavanju obaveza pružanja javnih usluga, uzimajući u obzir odgovarajuće primitke i opravdanu dobit; d). kada privredno društvo koje treba da ispunjava obaveze pružanja javnih usluga, u konkretnom slučaju, nije izabrano na osnovu postupka javnih nabavki koji bi omogućio izbor ponuđača koji može da pruža te usluge po najnižim troškovima za zajednicu, visina potrebne kompenzacije mora se odrediti na osnovu analize troškova koje bi imalo prosečno dobro vođeno privredno društvo adekvatno opremljeno odgovarajućim sredstvima.

<http://www.azk.me/dp/doc/info/Prirucnik%20o%20uslugama%20od%20opsteg%20ekonomskog%20interesa%20i%20DP.pdf>, str. 10

18 Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, (Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 83/98).

19 Uredba o pravilima za dodelu državne pomoći (Službeni glasnik RS br. 13/10, 100/11, 91/12, 37/13, 97/13 i 119/14).

privrednih subjekata na tržištu i omogućava njen privredni razvoj, od čega krajnju korist imaju potrošači, odnosno građani Republike Srbije.

Nedostaci dosadašnjeg organizacionog modela Komisije za kontrolu državne pomoći

Dosadašnjim Zakonom o kontroli državne pomoći bilo je definisano je da je Komisija operativno nezavisna u radu.²⁰ Sredstva za rad Komisije obezbeđivala su se u budžetu Republike Srbije, a Ministarstvo finansija je obezbeđivalo prostor i druge uslove za rad Komisije. Međutim, tako definisana, Komisija za kontrolu državne pomoći bila je svojevrsan pravni hibrid - mešavina radnog tela Vlade, posebne upravne organizacije i nezavisnog državnog organa.²¹ Od pet članova Komisije koje imenovala je Vlada RS, četiri su birani na predlog ministarstava koja su i sama davaoci državne pomoći, čime se otvarao prostor za sukob interesa. Jedan član je biran iz sastava Komisije za zaštitu konkurencije. Mandat članova trajao je 5 godina, i mogli su biti ponovo izabrani, na predlog istog predlagača.

Glavni zadatak Komisije bio je da odlučuje o dozvoljenosti državne pomoći, u postupku prethodne ili naknadne kontrole, a za svaku državnu pomoć za koju je utvrdila da je nedozvoljena Komisija je mogla da naloži povraćaj. Međutim, u proceduru prethodne kontrole Komisija je mogla da se upusti nakon što davalac ili treće lice prijave da je nameravana dodela državne pomoći, ili da je ona već dodeljena, čime se znatno smanjivala mogućnost preventivnog delovanja Komisije.

Komisija nije imala svoju stručnu službu, već stručne, administrativne i tehničke poslove za Komisiju obavljalo je Ministarstvo finansija, odnosno Odeljenje za kontrolu državne pomoći, kao samostalna organizaciona jedinica u okviru ovog ministarstva, koja je izvan sektora, sekretarijata i kabineta ministra. Glavna zaduženja Odeljenja podrazumevala su obradu predmeta, izradu predloga odluka i organizovanje sednica Komisije, vođenje evidencije i sačinjavanje godišnjih izveštaja o dodeljenoj pomoći, ali i pripremu predloga propisa koje je usvajala Narodna skupština, odnosno Vlada u oblasti državne pomoći. Odeljenje se staralo o harmonizaciji zakonodavstva u oblasti državne pomoći koja je podrazumevala usaglašavanje domaćih propisa i instrumenata tumačenja institucija EU. To znači da su neke od najvažnijih poslova Komisije obavljali zaposleni Ministarstva finansija, koje je podelilo 27,1% državne pomoći u 2017. godini, po osnovu poreskih podsticaja i garancija²². Pored faktičke operativne zavisnosti, ovakvo ustrojstvo otvaralo je prostor i za različite zloupotrebe.

Ovakav organizacioni model Komisije bio je preuzet iz Slovenije, koja za razliku od Srbije u vreme pristupanja Evropskoj uniji nije imala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, te ni obavezu uspostavljanja operativno nezavisnog tela za kontrolu državne pomoći, čiju funkciju je po pristupanju Slovenije EU preuzela Evropska komisija. Odluka Srbije da preuzme ovakav model nije bila pravi izbor, budući da je u suprotnosti sa preuzetim obavezama u procesu pridruživanja EU, i onemogućavala je samostalnost u radu Komisije.

²⁰ Zakon o kontroli državne pomoći (Službeni glasnik RS, broj 51/09), član 6. stav 7.

²¹ Državna pomoć – promišljeno ulaganje ili skrivena korupcija?, (2015). Beograd, Transparentnost Srbija, str. 5.

²² Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji u 2017. godini, (Beograd, Komisija za dodelu državne pomoći, Mart, 2019), str. 24.

UNAPREĐENJE SISTEMA DRŽAVNE POMOĆI U REPUBLICI SRBIJ

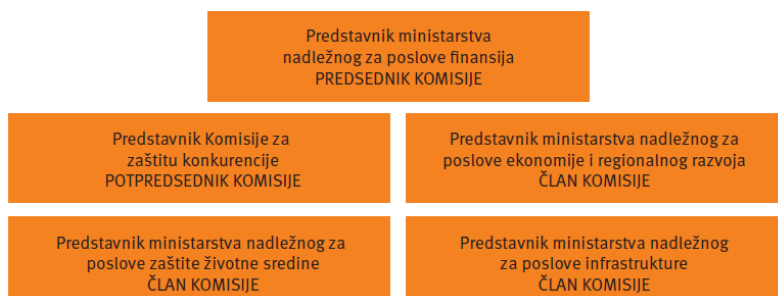
U prilog tome govori i zaključak Evropske komisije iz poslednjeg Godišnjeg izveštaja²³, kao i iz prethodnih izveštaja da je kontrola državne pomoći u Srbiji i dalje slaba, a kao ključni problemi izdvajaju se sledeći: odsustvo operativne nezavisnosti, finansijska zavisnost, nedovoljni ljudski kapaciteti, nekorišćenje propisanih kontrolnih mehanizama, slab obuhvat kontrole.²⁴

Slika 1: Dosadašnja organizaciona struktura Komisije i Odeljenja za kontrolu državne pomoći

Izvor: <https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasinju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, str.2.

Slika 2. Dosadašnji sastav Komisije prema odredbama prethodnog Zakona o kontroli državne pomoći

Izvor: Linde, H., Marković, I. (2017). Priručnik za dodelu državne pomoći u lokalnoj samoupravi, SKGO, Beograd, str. 26.

²³ Serbia 2019 Report, (Brussels, European Commission, 2019), str. 46.

²⁴ Krstović, S., Đorđević, I., Anđelković-Đoković, M. (2019) Komisija za kontrolu državne pomoći - promenom organizacionog modela do operativne nezavisnosti, autorski tim NALED-a: Jul, 2019. <https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasinju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, str. 3.

Odsustvo operativne nezavisnosti. Na institucionalnom nivou, Komisija se nije mogla smatrati operativno nezavisnom, što je obaveza Srbije preuzeta najpre Prelaznim sporazumom iz 2009. godine, a potom i Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju 2013. Razlog za to je što je članove komisije koji su i sami predstavnici institucija koje dodeljuju državnu pomoć, imenovala Vlada RS, na predlog ministarstava i Komisije za zaštitu konkurencije. Faktička operativna zavisnost Komisije je posebno bila očigledna u obavljanju stručnih i administrativno-tehničkih poslova, jer je Odeljenje za kontrolu državne pomoći organizaciona jedinica u okviru Ministarstva finansija. To znači da Komisija nije imala svoju samostalnu stručnu službu, već je u obavljanju tih poslova zavisila od Ministarstva finansija.

Finansijska zavisnost. Rad Komisije finansirao se iz budžeta RS, kroz razdeo Ministarstva finansija. Plate zaposlenih su se kao i svim drugim državnim službenicima obezbeđivale u budžetu.

Nedovoljni ljudski kapaciteti. Prema podacima Evropske komisije, u Odeljenju za kontrolu državne pomoći u 2018. godini je bilo angažovano svega 4 stalno zaposlena lica.²⁵ Kako bi odeljenje moglo da ispuni svoj mandat definisan Zakonom, uključujući i poslove pripreme i davanja komentara na sve propise koji imaju ili mogu imati uticaja na narušavanje konkurencije na tržištu putem dodeljivanja državne pomoći, kao i harmonizacije nacionalnog zakonodavstva sa nizom propisa i instrumenata EU, bilo je potrebno dodatno kvalifikovano osoblje koje bi bilo angažovano u odeljenju, za šta su bila neophodna i veća izdvajanja iz budžeta RS.

Nekorišćenje propisanih kontrolnih mehanizama. Komisija kao kontrolni organ u nedovoljnoj meri je koristila mehanizme kojima se kontroliše državna pomoć. U slučajevima kada je Komisija u postupku naknadne kontrole utvrdila nepravilnosti, donosila je zaključak sa predlogom mera i rokom za otklanjanje tih nepravilnosti. Ukoliko davalac ne postupi po zaključku, Komisija donosi rešenje, kojim se ta državna pomoć smatra nedozvoljenom, i nalaže povraćaj državne pomoći, uvećane za zakonsku zateznu kamatu, i obustavu dalje dodele neiskorišćenog dela državne pomoći. Međutim, od svog osnivanja pa do danas, Komisija nije donela nijedno rešenje o zabrani, niti za povraćaj nezakonite državne pomoći. To govori u prilog postojanju političkog uticaja na postupanje, odnosno nepostupanje Komisije, kao posledica imenovanja članova od strane Vlade RS.

Slab obuhvat kontrole. Iako je davalac državne pomoći dužan da pre dodele podnese prijavu državne pomoći Komisiji, u praksi se to nije primenjivalo. Zakonom je bilo propisano da Komisija može da započne postupak prethodne kontrole tek nakon što davalac ili treće lice prijave da se namerava dodela pomoći. To znači da ukoliko prijava izostane, Komisija nije imala način da utvrdi da se planira dodela državne pomoći, odnosno da je ona već dodeljena.

Organizaciona struktura Komisije za kontrolu državne pomoći prema odredbama novog Zakona o kontroli državne pomoći

Kako bi se uspostavio efikasan sistem kontrole državne pomoći, i ispunile obaveze propisane članom 73. Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, koji podrazumeva da je za

²⁵ Serbia 2019 Report, (Brussels, European Commission, 2019), str. 64.

UNAPREĐENJE SISTEMA DRŽAVNE POMOĆI U REPUBLICI SRBIJ

kontrolu državne pomoći neophodno osnovati „operativno nezavisno telo”, u skladu sa odredbama novog Zakona o kontroli državne pomoći biće obrazovana Komisija za kontrolu državne pomoći kao samostalan i nezavisan državni organ.²⁶ To podrazumeva i promenu organizacione strukture, načina imenovanja i povezanih pitanja koja se odnose na rad Komisije. Kao dobar primer poslužio je model Komisije za zaštitu konkurencije Republike Srbije (KZK).

Tabela 1. Komisija za zaštitu konkurencije – primer dobre prakse

Samostalna i nezavisna organizacija koja vrši javna ovlašćenja u skladu sa zakonom;
Pet članova Komisije imenuje Narodna skupština, kojoj odgovaraju za svoj rad;
Članovi se biraju iz redova uglednih stručnjaka u oblasti prava i ekonomije;
Ima svoju nezavisnu stručnu službu, čiji zaposleni nemaju status državnih službenika;
Finansira se najvećim delom iz sopstvenih prihoda;

Izvor: <https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasinju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, str.3.

KZK je samostalna i nezavisna organizacija, čije članove imenuje Narodna skupština. Članovi KZK nisu predstavnici državnih institucija, već ugledni stručnjaci iz oblasti prava i ekonomije. Stručne poslove za potrebe KZK obavlja nezavisna služba, a njeni zaposleni (51 trenutno) nemaju status državnih službenika. Na kraju, nezavisnost KZK se ogleda i u načinu finansiranja – čak 98,37% sredstava, KZK obezbeđuje iz sopstvenih prihoda (od taksi, donacija ili prodaje publikacija).²⁷

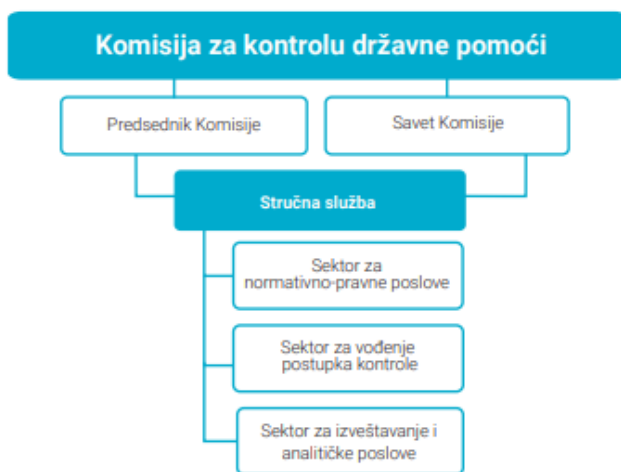
Iako zbog različite prirode subjekata koje kontrolišu (privredni subjekti i javni organi), nije bilo moguće u potpunosti preuzeti model Komisije za zaštitu konkurencije i primeniti ga na slučaj Komisije za kontrolu državne pomoći, neki od elemenata organizacione strukture i načina rada su se ipak prilagodili i primenili: Izbor i razrešenje članova Komisije za kontrolu državne pomoći će vršiti Narodna skupština RS, na osnovu javnog konkursa, iz redova uglednih stručnjaka iz diplomiranih pravnika ili diplomiranih ekonomista.²⁸ Time se obezbeđuje veća nepristrasnost i legitimnost izabranih članova, i smanjuje politički uticaj na donošenje odluka Komisije. Prema odredbama novog Zakona članovi neće moći da budu predstavnici ministarstva, niti će imati status državnih službenika, čime se osigurava nezavisnost u procesu odlučivanja.

Slika 3. Predlog izmenjene organizacione strukture Komisije za kontrolu državne pomoći

²⁶ Zakon o kontroli državne pomoći (Službeni glasnik RS, br. 73/19).

²⁷ Informator o radu Komisije za zaštitu konkurencije, Beograd, Komisija za zaštitu konkurencije, 2019, str. 18.

²⁸ <https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasinju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, pristupljeno 06.11.2019.god., str. 4.

Izvor: <https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasinju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, str. 4.

Finansiranje će se vršiti na osnovu godišnjeg finansijskog plana koji Komisija donosi, a na koji Narodna skupština daje saglasnost. Tako će Komisija moći samostalno da planira finansijska sredstva u skladu sa predviđenim aktivnostima za narednu godinu. Budući da su davaoci državne pomoći javne institucije, sredstva za rad Komisije će se kao i do sada obezbeđivati iz budžeta RS, ali preko posebne budžetske linije za ovu namenu, kao u slučaju finansiranja rada Državne revizorske institucije ili Poverenice za zaštitu ravnopravnosti. Komisija će posedovati sopstveni prostor i samostalno će obezbeđivati uslove za rad, zarad osiguranja pune operativne nezavisnosti. Organi Komisije su Predsednik i Savet Komisije, kojeg čine predsednik i četiri člana, po analogiji ustrojstva KZK. Stručne, administrativne i tehničke poslove će obavljati Stručna služba, kao organizaciona jedinica u sastavu Komisije, a ne Ministarstva, čime se smanjuje mogućnost sukoba interesa. Kako bi mogla da ispuni svoj mandat definisan Zakonom, Stručna služba će biti organizovana u tri sektora, sa povećanjem broja stalno angažovanih lica.

U okviru Sektora za izveštavanje i analitičke poslove, definisaće se i kadrovski ojačati radna mesta analitičara, koji obavljaju poslove analize rizika, praćenja stanja i rada davalaca državne pomoći, sa ciljem utvrđivanja prioriteta kontrole koja se sprovodi po službenoj dužnosti, otkrivanja namere dodele ili već dodeljene državne pomoći protivno zakonskim uslovima. U narednom periodu potrebno je intenzivirati saradnju sa drugim nezavisnim institucijama, pre svega sa Komisijom za zaštitu konkurencije i Državnom revizorskom institucijom, budući da ove institucije imaju komplementarne nadležnosti. Propisana je obaveza da nacrti propisa koji mogu imati veze sa državnom pomoći moraju dobiti mišljenje Komisije za kontrolu državne pomoći, kako bi se osiguralo da se njima neće narušiti konkurencija na tržištu putem dodeljivanja državne pomoći, kao i da će biti u skladu sa obavezama preuzetim Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju i drugim propisima EU.

Zaključak

Usklađenost sa pravnim tekovinama i propisima EU u oblasti sistema državne pomoći je neophodan uslov za obezbeđenje veće efikasnosti razvojnih efekata državnog intervencionizma, čime se povećava prostor za razvojne politike u Republici Srbiji.

Istinsko usklađivanje okvira za praćenje državne pomoći sa zahtevima EU zahteva nekoliko elemenata koji bi direktno doprineli potrebama boljeg sistema za promociju investicija i, najzad, boljem kapacitetu za sprovođenje efikasne razvojne politike. Prvo, postoji potreba za mnogo većom transparentnošću, tačnim i ažurnim individualnim podacima o dodeli, vrednosti i vrsti državne pomoći i očekivanim rezultatima. Takođe, usklađivanje zahteva značajno jačanje kapaciteta Komisije za analizu ex-ante, kao i sprovođenje ex-post kontrola državne pomoći. Jačanje kapaciteta Komisije moralo bi početi od obuke određenog broja državnih službenika u oblasti primene metodologija evaluacije EU. Ovo bi bio novi pristup, koji bi mogao da bude model mnogim državnim službenicima u Srbiji. Štaviše, Komisija mora da bude nezavisna od institucija koje dodeljuju sredstva, što podrazumeva da saradnici Komisije u institucijama koje dodeljuju pomoć takođe moraju da budu obučeni i upoznati sa razvojnim i drugim kriterijumima koji se primenjuju u propisima EU.

Izveštaj Evropske Komisije sa Skrininga u Poglavlju 8 – Politika konkurencije, Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju Srbije i EU sadrži listu zakonodavnih odstupanja u sistemu državne pomoći u Republici Srbiji koja se odnose na određene fiskalne šeme, povećanje transparentnosti, neke nove smernice za pomoć u restrukturiranju, pomoć u kulturi itd. U Izveštaju sa Skrininga takođe je zaključeno da su kapacitet i rezultati rada Komisije za kontrolu državne pomoći u velikoj meri nedovoljni. Komisiji je hitno potrebno više kvalifikovanog osoblja, kako bi rezultati rada i delovanja bili dobro postavljeni. Komisija se do sada nije mogla smatrati operativno nezavisnim organom, jer je većina njegovih članova imenovana od strane ministarstava koja daju pomoć. Dokaz za to je da je Odeljenje za kontrolu državne pomoći, koje je do sada pomagalo Komisiji u istraživanju državne pomoći i pripremanju odluka, deo Ministarstva finansija. Obezbeđivanje operativne nezavisnosti Komisije sa odgovarajućim kapacitetom jedna je od šest referentnih tačaka utvrđenih u Pregovaračkom poglavlju 8.

Promena organizacionog modela Komisije imaće niz pozitivnih efekata kako na privredu, kroz veću zaštitu slobode konkurencije na tržištu i podsticanja regionalnog i ukupnog privrednog razvoja, tako i na građane usled smanjenja mogućnosti korupcije i veće transparentnosti i odgovornosti u trošenju budžetskih sredstava. Na ovaj način, Komisija bi mogla da vrši svoje nadležnosti samostalno, a jačanje kapaciteta u pogledu broja zaposlenih omogućilo bi više prostora za analizu rizika i preventivne i savetodavne aktivnosti Komisije. Intenziviranjem saradnje sa drugim institucijama sa komplementarnim nadležnostima ojačaće se celokupan sistem kontrole državne pomoći. Time bi se ispunio jedan od važnih zahteva u procesu pristupanja Srbije Evropskoj uniji.

Državna pomoć pruža najbolje razvojne rezultate kada je praćena komplementarnim instrumentima koji stoje iza jasne vizije razvoja. Strategija i vizija mogu poboljšati efekte

podrške vezane za restrukturiranje i mehanizme privlačenja investicija u korišćenju mehanizama državne pomoći regionalnom razvoju.

LITERATURA

- Transparentnost Srbija (2015). *Državna pomoć – promišljeno ulaganje ili skrivena korupcija?* Beograd: Transparentnost Srbija.
- Komisija za kontrolu državne pomoći (2017). *Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji 2016. godine.*
- Komisija za kontrolu državne pomoći (2019). *Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji 2017. godine.*
- Krstović, S., Đorđević, I., Anđelković-Đoković, M. (2019). *Komisija za kontrolu državne pomoći - promenom organizacionog modela do operativne nezavisnosti*, autorski tim NALED-a: Jul, 2019, <https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasinju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, 1-4.
- Linde, H., Marković, I. (2017). *Priručnik za dodelu državne pomoći u lokalnoj samoupravi*, Beograd: SKGO.
- Stojanović, B., Randelović, M., Vučić, V. (2019). Challenges of the competition policy in Serbia and other Western Balkan countries, *Knowledge International Journal*, Vol. 34. 1. Skopje, 147-153.
- Stojanović, B., Vučić, V., Kostić, Z. (2019). Efikasnost sistema državne pomoći u oblasti regionalnog razvoja u Republici Srbiji, Zbornik radova II Međunarodne naučne konferencije *Regional development and cross-border cooperation*, Pirot, 423-433.
- Stojanović, B., Zdravković, D. (2015). Izazovi tranzicionog i integracionog inženjeringa u Republici Srbiji, u: Arandjelović, Z., Marinković, S. (Ed.) *Antikrizne politike i postkrizni procesi: izazovi ekonomske nauke*. Niš: Ekonomski fakultet, 229-242.
- Stojanović, B., Kostić, Z., Šaranović, J. (2015). Efikasnost rada institucija u oblasti zaštite konkurencije u Republici Srbiji, U: Leković, V. (Ed.) *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*. Kragujevac: Ekonomski fakultet, 199-214.
- Stojanović, B., Stanišić, T. (2015). Sektorska državna pomoć u Evropskoj uniji i nekim zemljama Zapadnog Balkana, *Ekonomске teme*, 53 (3), 335-347.
- Stojanović, B., Stanišić, T., Radivojević, V. (2013). Institucionalni kapaciteti sistema kontrole državne pomoći u EU i Republici Srbiji. U: Leković, V. (Ed.) *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja*. Kragujevac: Ekonomski fakultet, 81-89.
- Stojanović, B. (2010). Državna pomoć: stanje regulative i perspektive implementacije, *Ekonomika preduzeća*, mart-april, 121-131.
- Stojanović, B. (2013). *Tržište Evropske unije*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Serbia 2019 Report*, Brussels: European Commission.

CEVES-Centar za visoke ekonomske studije (2019). *Usaglašavanje sa pravnom regulativom EU za unapređenje razvojne efikasnosti državne pomoći*. Beograd: CEVES - Centar za visoke ekonomske studije.

Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane (*Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 83/98*).

Zakon o kontroli državne pomoći, *Službeni glasnik RS, broj 51/09*.

Zakon o kontroli državne pomoći, *Službeni glasnik RS, br. 73/19*.

Uredba o pravilima za dodelu državne pomoći, *Službeni glasnik RS, br. 13/10, 100/11, 91/12, 37/13, 97/13 i 119/14*.

Uredba o načinu i postupku prijavljivanja državne pomoći, *Službeni glasnik RS, br. 13/10*.

Odluka o obrazovanju Komisije za kontrolu državne pomoći, *Službeni glasnik RS, br. 112/2009*.

<https://naled.rs/htdocs/Files/02669/Policy-brief-Analiza-i-preporuke-za-efikasinju-kontrolu-drzavne-pomoci.pdf>, pristupljeno 05.11.2019.god.

<http://www.azzk.me/dp/doc/info/Prirucnik%20o%20uslugama%20od%20opsteg%20ekonomskeg%20interesa%20i%20DP.pdf>, pristupljeno 06.11.2019.god.

ADVANCEMENT OF THE STATE AID SYSTEM IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *This paper analyzes the key changes in the development and implementation of the state aid regulation system in the Republic of Serbia in accordance with the provisions of the new State Aid Act. Particular attention is paid to state interventionism in the field of regional development in the state aid system, which includes inventory, monitoring, international reporting and control of state aid through institutions that have been trained. The change in the organizational model of the State Aid Control Commission foreseen by the new Law is a necessary prerequisite for operational independence and strengthening of the Commission's capacity in order to improve its efficiency. Adequate control of state aid is a prerequisite for the achievement of free competition, a functioning market and regional development. The paper highlights the importance and necessity of aligning the framework for monitoring state aid with the positive regulations and requirements of the European Union, especially in the context of the negotiation process on Serbia's EU accession. The paper provides an insight into the legal framework of state aid in Serbia, the shortcomings of the current system and points to the directions for improving the work of the State Aid Control Commission.*

Keywords: *State aid law, Commission, control, competition policy*

33. FINANSIJSKO ULAGANJE U OBRAZOVANJE ZAPOSLENIH – TROŠAK ILI INVESTICIJA U ERI GLOBALIZACIJE I MEĐUNARODNE SARADNJE

prof.dr Radica Pavlović¹
prof.dr Maja Andrijasević²
MA Vesna Pašić³

Rezime: *Procesi globalizacije i derugalacije otvaraju široko polje međunarodne saradnje usled mogućnosti slobode kretanja ljudi i kapitala u funkciji ostvarivanja profita u zemljama koja raspolažu jeftinijim prirodnim resursima.. U tom kontekstu neizostavan je ljudski resurs, tj. zaposleni koji imaju glavnu ulogu u ovom procesu, te je sroga bitnan aspekt tretman po pitanju obrazovanja i cene radne snage-trošak ili investicija. Zaposleni u kompanijama predstavljaju jedan od ključnih činilaca koji utiču na nivo i merila performansi poslovnih entiteta. Posmatrano u računovodstvenom smislu, obrazovanje, plate, bonusi i druge finansijske kompenzacije predstavljaju trošak za kompaniju koji se iskazuje u računu uspeha i smanjenje likvidnih sredstava po osnovu isplata koje se evidentira u Izveštaju o novčanim tokovima. S druge strane, posmatrano u razvojnom kontekstu, obrazovanje menadžera doprinosi povećanju produktivnosti i efikasnosti poslovanja pa samim tim i povećanju vrednosti poslovnih performansi i apsorbovanju pomenutih troškova te je neophodno da se ulaganje u obrazovanje zaposlenih tretira kao investicija.*

Ključne reči: *trošak, investicija, računovodstvo, zaposleni, međunarodna saradnja.*

Uvod

Savremene uslove poslovanja karkteriše proces globalizacije koji sa sobom nosi deregulaciju i liberalizaciju tržišta. U takvim uslovima razvijene zemlje sele svoj kapital u slabo razvijene zemlje gde su jeftini prirodni resursi, naročito ljudski resursi, kroz različite vidove ulaganja kapitala: Zajednička ulaganja, strane direkne investicije, otvaranje komanija i drugi vidovi prekogranične saradnje i međunarodnog poslovanja. U takvim uslovima logično bi bilo da se posveti pažnja ulaganju u obrazovanje i usavršavanje zaposlenih, uključujući i menadžere, kako bi se ostvario i pozitivan efekat u kontekstu razvoja nacionlne ekonomije.

1 Fakultet za menadžment, Zaječar, Srbija rpavlovic@naisbitt.edu.rs

2 Fakultet za menadžment, Zaječar, Srbija maja.andrijasevic@fmz.edu.rs,

3 Fakultet za menadžment, Zaječar, Srbija vesna.pasic@fmz.edu.rs

Takođe, prihvatajući liberalističke i tržišne koncepte, Srbija je prihvatila politiku „prljavog“ fluktuirajućeg (fleksibilnog) deviznog kursa, pri čemu je ova politika bazirana na konceptu nerealnog deviznog kursa dinara koji ima negativne konsekvence na konkurentnost proizvoda, preduzeća, privrede, i ekonomije uopšte.

Sprovođeci tranzitorne promene u okviru kreditno – monetarne i devizne politike, nosioci ekonomske vlasti u Srbiji centralnu banku zamenili su monetarnim odborom, a čije su osnovne karakteristike: automatizam i odsustvo (diskrecione) monetarne politike, te interna konvertibilnost uz fiksni devizni kurs. Sa deviznim kursom dinara koji je zapravo bio fiksni devizni kurs (2001, 2002... godine), u situaciji kada je domaća inflacija mnogo veća nego u zapadnim privredama, došlo je do realne apresijacije dinara. Na taj način naglo je smanjena konkurentnost domaćih proizvoda i na našem i na stranim tržištima. U takvoj situaciji skoro da bilo kakav izvoz postaje nerentabilan, a uvoz ekonomski veoma atraktivan. Ovakva politika deviznog kursa čini uvozu robu jeftinijom i konkurentnijom na srpskom tržištu. Istovremeno, sve što se proizvodi u Srbiji skupo je i nekonkurentno i na domaćem i na stranom tržištu (Nedeljković, (2012), str.6, <http://www.nspm.rs/>)

U razvijenim zemljama sveta školovanje menadžerskog kadra i profesionalnih menadžera predstavlja imperativ. Obrazovanje predstavlja izvor napretka kompanije te se kontinuirano obrazovanje i usavršavanje menadžera vrši na svim nivoima. U SAD-u se za potrebe kontinuiranog obrazovanja izdvaja preko 30 milijardi dolara godišnje dok su pojedine zemlje uvele obavezu kompanijama da za potrebe permanentnog obrazovanja izdvajaju određeni procenat na godišnjem nivou. Osnovni cilj školovanja menadžera i zaposlenih jeste adekvatno donošenje odluka na bazi znanja, stručnosti, nauke a ne na osnovu slobodnih procena i improvizacija. Takođe, u ovim zemljama, finansijska sredstva koja se ulažu u obrazovanje zaposlenih tretiraju se kao rentabilna investicija koja se najbrže vraća (Pavlović, M., Pavlović, R., 2001, str. 88).

U Srbiji nivo ulaganja u obrazovanje iznosi 3,5% BDP-a dok u zemljama OECD-a iznosi 6%. Potencijal BDP je umanjen za 0,9 milijardi evra. Kada se tome doda iznos uložen u obrazovanje onih koji su otišli, minus se kreće od 1,2 do preko dve milijarde evra godišnje. Treba sagledati i neke od pozitivnih posledica, na primer doznake prema kojima je Srbija vodeća u regionu i samo prošle godine sa inostranih računa je iz dijaspore uplaćeno 2,6 milijardi evra ili 6,2 procenta BDP-a (<https://www.danas.rs/ekonomija/iseljavanje-mladih-srbiju-kosta-od-12-do-2-milijarde-evra-godisnje/>).

Nizak nivo ulaganja u obrazovanje jeste posledični rezultat ekonomskih prilika u zemlji. Naime, našu zemlju karakteriše relativno visok nivo spoljnog duga, inflacija, relativno visoke kamatne stope, nelikvidnost preduzeća, rast stope nezaposlenosti i pad kupovne moći stanovništva. U ovakvim ekonomskim prilikama država nema zadovoljavajući obim finansijskih sredstava za adekvatan nivo ulaganja u obrazovanje, preduzeća koja su sve manje likvidna nemaju interes da ulažu u obrazovanje i usavršavanje zaposlenih dok pojedinci, bilo da su zaposleni ili ne, nisu u stanju da ulažu u sopstveno obrazovanje usled pada kupovne moći kao i okolnosti da je u poslednjih nekoliko godina veliki broj preduzeća u postupku likvidacije i stečaja. Imajući navedeno u vidu nameće se pitanje da li ulaganje u obrazovanje i usavršavanje predstavlja trošak ili investiciju (Pavlović, M., Pavlović, R., 2011, str. 89) .

TROŠKOVNI ASPEKT ULAGANJA U OBRAZOVANJE MENADŽERA

Menadžeri i zaposleni predstavljaju specifičnu aktivu preduzeća čija se vrednost u poslovnim knjigama ne manifestuje direktno kao što je to slučaj sa drugim predmetima rada. Njihova znanja, veštine i sposobnosti indirektno se ogledaju u povećanju rezultata poslovanja koji je iskazan u bilansu uspeha. Da bi se ostvarili pomenuti pozitivni efekti, u smislu povećanja poslovnog rezultata, od menadžera se zahteva posedovanje određenog stepena stručne spreme, s jedne strane, i dodatno obrazovanje i usavršavanje kao posledica pojave novih tehnologija koje zahtevaju specifična znanja i veštine.

U eri dramatičnih promena, od menadžera se očekuje da u „uslovima povećanja nivoa turbulentnosti i kompleksnosti sredine, u kojoj organizacija obavlja svoju poslovnu i ukupnu društvenu misiju, traže nove pristupe u procesu upravljanja“ (Stamenković, 2007) što za sobom povlači nove vidove obrazovanja i usavršavanja. U uslovima kada se uvodi nov način i organizacija rada poslodavac je dužan da zaposlenom omogući obrazovanje, stručno osposobljavanje i usavršavanje što je i definisano Zakonom o radu. Prema pomenutom Zakonu troškovi obrazovanja, stručnog osposobljavanja i usavršavanja obezbeđuju se iz sredstava poslodavca i drugih izvora, u skladu sa zakonom i opštim aktom. Već iz same odredbe zakona uviđa se da se obrazovanje kadrova tretira kao trošak.

U računovodstvenom smislu, svaki trošak je kategorija koja umanjuje poslovni rezultat. Prema našem Kontnom okviru kategorija troškova obrazovanja i usavršavanja zaposlenih podrazumeva troškove stručnog obrazovanja zaposlenih i usluge u vezi sa stručnim usavršavanjem (seminari, simpozijumi i sl.) i svrstava se u klasu rashoda (klasa 5) pod grupom Nematerijalni troškovi (grupa 55) na kontu Troškovi stručnog obrazovanja zaposlenih. Navedeni račun zadužuje se u korist računa Obaveza iz poslovanja (klasa 4). Dakle, sa računovodstvene tačke gledišta obrazovanje i usavršavanje kadrova predstavlja trošak koji se iskazuje u bilansu uspeha i obavezu koja se evidentira u bilansu stanja preduzeća. Momentom dospeća ovih obaveza pojavljuju se novčani odlivi u Izveštaju o tokovima gotovine. Slično je i sa drugim materijalnim kompenzacijama menadžera kao što su učešće u dobiti, bonusi, naknade...i zaposlenih. Navedene stimulacije evidentiraju se kao trošak zaduženjem odgovarajućeg računa ili računa Neraspoređena dobit ranijih godina. U svakom slučaju, dolazi do smanjenja rezultata poslovanja.

U računovodstvenom smislu, cilj preduzeća je da se što više redukuju troškovi pa nije ni čudo što se ovakav vid troškova poistovećuje sa drugim vrstama troškova obzirom da se u bilansu ne mogu direktno sagledeti koristi koje donosi obrazovanje i stručno usavršavanje zaposlenih, dok se njihovi troškovi i odlivi novčanih sredstava mogu direktno sagledati i meriti, te se ulaganje u obrazovanje kako u računovodstvu, tako i u zakonskim propisima tretira kao nematerijalni trošak.

INVESTICIONI ASPEKT ULAGANJA U OBRAZOVANJE MENADŽERA

Analize međunarodnih organizacija i institucija, kao što su Svetska banka i Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) ukazuju da viši i kvalitetniji nivo obrazovanja doprinosi povećanju nivoa produktivnosti, inovativnosti i drugih finansijskih performansi preduzeća.

Ekonomski posmatrano, ulaganja u obrazovanje i usavršavanje menadžera predstavljaju investicije u ljudski kapital. On se naziva "ljudski" zato što ljudi ne mogu da se odvoje od svojih znanja, veština ili vrednosti na način na koji to mogu u odnosu na finansijska ili materijalna sredstva" (Becker, 2002)

Investicije u ljudski kapital putem ulaganja u obrazovanje i usavršavanje predstavljaju ulaganja sa inicijalnim troškovima ali sa očekivanjem prinosa koji će zaposleni po osnovu obrazovanja stvoriti u preduzeću. Imjući u vidu da je nivo neophodnih sredstava za ovu vrstu ulaganja relativno niži u odnosu na druge investicije, kao i okolnost da je period povraćaja investicije dosta kraći, s jedne strane, i neposrednu povezanost radnih učinaka po ovom osnovu, nije teško zaključiti da ulaganje u obrazovanje i usavršavanje predstavlja investiciju sa malim rizikom i relativno visokim prinosom pod uslovom da se ulaže u obrazovanje i usavršavanje kadrova i to onih znanja koja su realno potrebna samom preduzeću.

Prema podacima Američkog društva za obuku i razvoj (ASTD) iz 2000. godine, povećanje ulaganja u obuku za 680 \$ po zaposlenom u proseku rezultuje sa oko 6% povećanja u finansijskim rezultatima firme. Firme koje investiraju 1.500 \$ u edukaciju po zaposlenom u poređenju sa onima koji troše 125 \$, imaju u proseku 24% veću bruto dobit i 218% veći prihod po zaposlenom. Takođe, zanimljiv je primer i da je Motorola izračunala da svaki dolar potrošen na obuku doprinese sa oko 30% povećanja produktivnosti u roku od tri godine. Takođe, Motorola je praktikovala obuku kako bi smanjila troškove za preko 3 milijarde dolara i povećala profit za 47%. (Tim Lane et al)

ZNAČAJ INVESTIJA U LJUDSKI KAPITAL U PREKOGRANIČNOJ SARADNJI

Republiku Srbiju karakteriše nezadovoljavajući makroekonomski ambijent (visok stepen nelikvidnosti, visok stepen inflacije, rast nezaposlenosti, pad stepena korišćenja kapaciteta, praćenih procesom globalizacije, deregulacije i liberalizacije tržišta sa svim svojim negativnim konotacijama na rast i razvoj naše zemlje). U takvim uslovima gde postoji oskudica likvidnih sredstava finansijski kapital se preselio iz realnog u finansijski sektor što je dovelo preduzeća do prezaduženosti i gašenja sopstvenih kapaciteta. Zbog toga kapitalna ulaganja u velikoj meri zavise od internih izvora finansiranja i sposobnosti preduzeća da interno generišu sredstva za investiciona ulaganja.

U eri globalizacije i međunarodnih tokova koji sa sobom nose liberalizaciju, deregulaciju i povećan uticaj međunarodnih monetarnih institucija, kao i opšti makroekonomski ambijent i ekonomska politika nacionalne ekonomije imaju krucijalni značaj na konkurentnost privrede na međunarodnom tržištu.

Ljudi, njihovo znanje i veštine kao i obrazovanje, istraživanje i inovativnost značajno doprinose povećanju produktivnosti, poboljšanje konkurentnosti i ekonomskom rastu uopšte. Prinos na investicije u obrazovanje i usavršavanje zaposlenih doprinosi ostvarenju mikroekonomskih i makroekonomskih ciljeva.

Poseban značaj bi trebalo da ima u prekograničnoj saradnji na dugi rok, jer je svima u interesu da imaju dugoročni rast i razvoj. Međutim, kapitalistički način rada fokus stavlja na iskorišćavanje prirodnih resursa siromašnih zemalja i zemalja u razvoju, pre svega jeftine rade snage, i sticanje enormne količine profita koja ne ostaje u nacionalnoj ekonomiji.

FINANSIJSKO ULAGANJE U OBRAZOVANJE ZAPOSLENIH – TROŠAK ILI INVESTICIJA U ERI GLOBALIZACIJE I MEĐUNARODNE SARADNJE

Niska cena radne snage obara kupovnu moć te na taj način razara domaću ekonomiju kroz zatvaranje radnih mesta i gašenje proizvodnih kapaciteta. Dakle, cilj je, sa ekonomske tačke gledišta, kratkoročnog karaktera jer bogati postaju još bogatiji a siromašni još siromašniji.

Posmatrano na dugi rok, zemlje koje sele kapital u prekograničnoj saradnji koristeći jeftinu radnu snagu, uglavnom niskog stepena kvalifikacije, dovešće do smanjenja zaposlenosti i pada cene radne snage u zemljama uvoznicama kapitala, tako da će i kod njih nastupiti ista situacija. S tim u vezi, nikome nije u interesu da kad tad postane slabo razvijena ekonomija.

Poseban akcenat, u cilju unapređenja prekogranične saradnje i razvoja domaće ekonomije, je upravo na spoznaji značaja obrazovanja i zapošljavanja kvalifikovanih i stručno-obrazovnih menadžera i zaposlenih. Povećanja plata i drugih kompenzacija od strane kompanija doprinose povećanju produktivnosti i efikasnosti poslovanja, pa samim tim i povećanju vrednosti poslovnih performansi. Iz tih je razloga neophodno da se ulaganje u obrazovanje i usvršavanje zaposlenih menadžera tretira kao investicija u funkciji dugoročnog rasta i razvoja svih zemalja učesnica i poboljšanju poslovnih performansi kompanija i ostalih učesnika na tržištu.

Zaključak

U računovodstvenom smislu, cilj preduzeća je da se što više redukuju troškovi pa nije ni čudo što se troškovi obrazovanja zaposlenih poistovećuje sa drugim vrstama troškova. Obzirom da se u bilansu ne mogu direktno sagledeti koristi koje donosi obrazovanje i stručno usavršavanje zaposlenih, dok se njihovi troškovi i odlivi novčanih sredstava mogu direktno sagledati i meriti, ulaganje u obrazovanje kako u računovodstvu, tako i u zakonskim propisima tretira se kao nematerijalni trošak.

Ekonomski posmatrano, ulaganja u obrazovanje i usavršavanje zaposlenih i menadžera predstavljaju investicije u ljudski kapital. Viši i kvalitetniji nivo obrazovanja doprinosi povećanju nivoa produktivnosti, inovativnosti i drugih finansijskih performansi preduzeća, poboljšanju konkurentnosti i povećanju ekonomskog rasta u opšte. Stoga je neophodno da se finansijska ulaganja u obrazovanje i usavršavanje posmatraju kao determinanta dugoročnog razvoja preduzeća nacionalne ekonomije ali i dugoročne prekogranične saradnji, kao igra gde će svi biti na dobitku i ojačati svoje finansijske performanse i nacionalne ekonomije.

LITERATURA

Becker, G. (2002): Human Capital, u : The Concise Encyclopedia of Economics, Ed. Henderson, D.R., <http://www.econlib.org/library/CEE.html>

Nedeljković, N. (2012) *Sumorna slika stvarnosti Srbije*, Ekonomska politika, 03.11.2012: <http://www.nspm.rs/>

Pavlović, M., Pavlović, R. (2011) Finacial Investment in Managers Education-EXPENDITURE OR INVESTMENT, Second international scientific conference: UNIVERZITY EDUCATION IN TRANSITION-MODERN AND UNIVRSAL, Proceedings, Belgrade, december,2011, Serbia.

Stamenković, S., (2007), Strategijski menadžment u saobraćaju Srbije, INOROG, Bor.

Tim Lane et al., "Learning to Succeed in Business with Information Technology," Motorola with Information Technology", *Industrial Management & Data Systems*, Vol. 100 No. 6

Zakon o radu, Službeni glasnik RS" br. 24/05, 61/05 i 54/09, čl. 49

FINANCIAL INVESTMENT IN EDUCATION OF EMPLOYEES - COST OR INVESTMENT IN THE ERA OF GLOBALIZATION AND INTERNATIONAL COOPERATION

Abstract: *The processes of globalization, derugalisation open a wide field of international sardine due to the possibility of freedom of movement of people and capital in order to profit in countries with cheaper natural resources through various forms of company formation and international cooperation. In this context, human resource is indispensable. employees who play a major role in this process, and sroga is an important aspect of their treatment in terms of education and labor costs - cost or investment. Company employees are one of the key factors that influence the level and benchmarks of business entities. In accounting terms, education, salaries, bonuses and other financial compensation represent a cost to the company that is recognized in the income statement and a decrease in liquidity on the basis of the payments recorded in the statement of cash flows. On the other hand, viewed in the development context, the education of managers contributes to increasing the productivity and efficiency of the business and therefore to increasing the value of business performance and absorbing the aforementioned costs, and it is necessary to treat investment in employee education as an investment.*

Key words: *Cost, investment, accounting, employees, international cooperation ..*

34. THE AUCTIONS – PERSPECTIVES OF APPLICATION IN THE TRADE WITH PERISHABLE FOODS

Boyko Doychinov, PhD¹
Yoanna Ivanova²

Abstract: Pursuant to the degree of adjustability of the markets' processes by the side of the market participants the markets can be organized or unorganized. The organized market is a summative denotation of a market, which is permanently or periodically acting on a strongly specific location, in fixed time and according to legal requirements and/or as a general rule and method of trading with goods and/or services. The organized markets include commodity exchanges and auctions, which are high organized markets, and wholesale markets as well.

The auction is determinate by the mechanism of the price competition and it is a competitive method of trade with existing goods, which have specific individual features. Summary, the main and distinctive features of the auction are: organizers are producers and traders, it can be permanently or periodically acting, the goods are available, the buyers filed an application and pay deposit, the auction can be overt or privy, the completion of the swap is in a short term.

Keywords: Organized markets, auctions, commodity exchanges, wholesale markets, fish markets.

With the increase of the population of the Earth and the formation of more than 30 metropolises in the world, such as Mexico, Sao Paulo, Calcutta, Beijing, Paris, London, Moscow and others, new trends in the supply of fresh food to the urban population are emerging. Another important factor, which is already clearly reported, is the decrease in the population engaged in agricultural production. The number of self-sufficient households globally has also decreased significantly in recent years. All this leads to an increase in the group of consumers, which in turn implies the construction of storage and marketing facilities providing sufficient quantities of fresh produce in urban areas, as well as maintaining the corresponding quality characteristics of food.

The following general trends in food consumption can be deduced:

1. Reduction of consumption of bread and rice, at the expense of increased consumption of pasta;
2. Increasing consumption of sugar and confectionery;
3. Increasing consumption of fresh vegetables;

¹ Regional Cluster „North-East“, Bulgaria, E-mail: rc_ne@abv.bg

² Regional Cluster „North-East“, Bulgaria, E-mail: rc_ne@abv.bg

4. Increase the consumption of legumes;
5. Significant increase in consumption of milk and dairy products;
6. Increased consumption of eggs, chicken and veal, at the expense of pork and lamb;
7. Reduced meat consumption and increased fish consumption.

Another important trend in supplying large settlements with fresh food is the increasing distance between production and consumption centers. This implies the establishment of intermediate units, such as collection markets, which fulfill the functions of collection and preparation of production for transportation, which would significantly facilitate and shorten the process of moving production to the consumption centers.

According to the degree of regulation of the market processes by the market participants, the markets are divided into organized and spontaneous (unorganized). In organized markets, there is a mechanism for coordinating supply and demand between market entities. This is how auctions, commodities and stock exchanges work. All other markets are unorganized, where the market price of equilibrium is reached gradually, over a long period, and there are no institutions to match sales and purchases volumes.

A regulated market is a generic name of a market that operates permanently or periodically at a specific place, at a fixed time and in accordance with legal requirements and / or the customary procedure and manner for concluding transactions for the sale of goods and / or services. (Doychinov B., Ivanova Y., Report on the state of the market structures for the sale of fruit, vegetables and other fresh foods, Annual Conference of the WUWM, Sofia, October 2002)

Separation of markets on the basis of "degree of organization" is a relatively new aspect of market classification systems in economic science. It is still necessary to clarify the role and importance of organized markets in the modern market economy, clarify their nature and highlight their characteristics.

In organized markets, commercial technology is governed by internal and / or external regulations that may lay down rules for the entire trading process or for parts of it. In non-organized markets, the trading process has no defined framework, with conditions being determined by one of the parties to it or by agreement between them.

Organized markets include commodity exchanges and auctions, which are highly organized markets, as well as wholesale markets.

Elazarov claims that the permanent auction is the first form of "open" organized stock market, which appeared in the city-state of Florence at the end of X and the beginning of XI century and trades in fruits and vegetables. Thus, specialized physical markets for certain commodities are the basis for their evolutionary development towards modern organized markets.

Permanent auctions are stock markets for available commodities of national and local importance for trading lots, contracts or individual items with hard-to-store and perishable products, goods with specific qualities requiring precision on-site inspection,

THE AUCTIONS – PERSPECTIVES OF APPLICATION IN THE TRADE WITH PERISHABLE FOODS

goods of special value. (Elazarov S., Milenkov H., Simov V., 2003, Commodity exchanges, Sofia, UPH "Economy")

The mechanism of action of the auction is called "one-way auction" and is reduced to a clear auction between the representatives of the buyers. Bidding is free, but the price changes only in one direction. The initiative to create an auction is for the sellers - manufacturers or intermediaries. Buyers can be anyone who has fulfilled the necessary requirements and meets the rules of the auction. For them, the goods are necessarily present in the hall or in the premises nearby. The purpose of these markets is quick sales. Delivery and payment are immediate.

The main types of auctions are: progressive / English / auctions, Dutch auctions, auctions with a certain step of bidding, differential auctions and more. (Myerson, R., 1979, Optimal Auction Design)

A special kind is the Vikri auction - this is an algorithm of holding a single-round closed auction, the participants of which do not know among themselves the prices offered by each of them. In this type of auction, the deal is won by the highest bidder, but it pays the second highest bidder. This auction can be viewed as an English version. It is rarely used, e.g. with postage stamp collectors.

The auction is determined by the mechanism of price competition and is a competitive way to conclude transactions for the purchase and sale of available goods with specific individual characteristics. The order and manner of the auction is determined by pre-set rules, which are obligatory for the participants, when it is permanently active.

Unlike commodity exchanges, non-standard, qualitatively heterogeneous and batch-replaceable goods are sold at auctions. The main objects of the auction are: products with individual, specific characteristics, acquired as a natural result of their origin - game hides, tea, oriental leaf tobacco, unwashed wool, raw timber, live horses, spices, flowers, fruits, vegetables, fish and other durable products; works of art and antiques; works of art crafts.

The main differences between commodity exchanges and auctions can generally be reduced to the following:

Table1. Differences between commodity exchanges and auctions

	Commodity exchange	Auction
The goods	Standard, homogeneous, replaceable batches. The minimum quantity of goods in a batch is determined. Traded goods are not present at the point of sale.	Non-standard, heterogeneous, irreplaceable batches. It is possible to sell single pieces in some types of goods. The goods are in the auction hall or in a specialized warehouse and are available to buyers.
Participants	Licensed brokers.	Both specialized agents and anyone willing to pay a fee.
Technology of the deal	Conducting exchange sessions with secret bidding.	The tenders may be open or secret bidding and shall be held for a predetermined time. According to the type of auction, prices rise or fall.

Delivery and payment	Payment methods and delivery times are pre-determined and may be delayed. The place of delivery is also determined in advance and is different from the place of the transaction.	The payment of the goods is made at the auction site after the conclusion of the transaction. As the goods are available delivery is made immediately.
Frequency	Exchange sessions are held regularly at a specific time and place.	The auction can be both permanent and non-permanent. Information on the venue and timing of the auction should be announced in advance. It is possible to conduct auctions at various suitable locations.
Transaction publicity	Full transparency in transactions. Bulletins of the traded lots, quantities and prices are published.	Full transparency in transactions.
Regulations	The activity of commodity exchanges is regulated by the law and internal rules of procedure.	The auctions follow the rules developed by them and determine the parameters of their activity. In Bulgaria they should comply with the provisions of the Commodity Exchanges and Markets Act.

Source: Study by the authors

The principle technology of the auction transaction is applied taking into account the specific features of the site. Each auction develops its own rules, determined by the choice of legal status and organizational and management structure. The technological cycle consists of the following operations: decision making for the auction; preparation for carrying out - organizing deliveries, arranging the goods in batches, arranging an exhibition hall with samples, performing inspection; inspection of goods by buyers; conducting the auction; drafting of contracts; performance of the contract.

In summary, the most important and distinctive features of the auction are:

- organizers are producers and traders;
- may be permanent or non-permanent;
- the goods must be present;
- Buyers apply for participation and make a deposit;
- the auction may be open or secret;
- the execution of the transaction is short-term.

At the global and European level, the use of auction trading is strongly advocated for the trade in fresh foods, in particular fruits, vegetables, fish and flowers. In some countries, the historical significance of the auction as a trading technology has been exploited, with the process being modernized in the light of changes imposed by the development of trade as a whole and by the applicable regulations in the respective countries.

In the US, unlike most countries in the world, there is an extremely wide variety of different types of market infrastructure. More than 15500 facilities for storage and wholesale of fresh fruits and vegetables operate on the territory of the country. The system for the distribution of fresh products is constantly changing, adapting to the need for

THE AUCTIONS – PERSPECTIVES OF APPLICATION IN THE TRADE WITH PERISHABLE FOODS

increasing quantities of production to be delivered to consumers as quickly and freshly as possible.

Fresh produce in the US can be sold through a variety of channels, which include cooperatives, brokers, terminal markets, auctions, direct deliveries to wholesalers or retailers, as well as retail sales to consumers through roadside, 'do it yourself' markets, producer markets.

The law governing the operation of the wholesale markets for perishable products in Japan was established in 1923. In 1971, changes were made to the law to systematically develop central wholesale markets and local ones. It establishes the principle of regulating the activity of markets and their expansion, with a view to ensuring the continuity of supply to the population in large cities of fresh food.

Under current Japanese regulations, wholesalers can only sell their goods at auctions or through auction. In some cases, special permits are issued to make sales directly only in the following situations, ensuring that this will not affect competitive pricing and their stability: disasters, delays in delivery of products, the number of buyers at the moment is small, unsold quantities in stock, quantities specified in pre-contracted contracts between wholesalers and commissioners or retailers, if for urgent reasons the transaction was concluded before sales time.

Three major principles are observed in local wholesale markets in Japan that provide conditions for fair competition and price stability: complete non-discrimination against different suppliers and retailers, mandatory auctioning or auctioning of all available goods, quantities traded and wholesale prices. (Kobayashi Kohei, Tokyo University, Japan Outlook, N 230)

The wholesale fruit and vegetable trading system in the Netherlands was established in 1930-1970, the main reasons being the control of prices, the segregation of wholesale markets outside the central cities in order to facilitate traffic, quality control of the marketed products, ensuring regular supply of fresh produce to the urban population, providing competitive retailer premises, and additional service.

Currently, there are over 660 fruit and vegetable wholesalers operating in the Netherlands, with the majority of the traded production going through active auctions in the country owned by producer associations in all three wholesale markets.

The auction form of trading allows not only to make purchases through the clock system, but also to conclude transactions under the "seasonal registration" system, also called the system of long-term contracts. Since 1998, the electronic auction system has been operating in the Netherlands.

Fruit and vegetable producers, as well as fishermen's associations in Spain, have a choice between two channels to sell their produce:

1. Auction - conducted on the principle of the Dutch auction, in which manufacturers participate individually and control of the transaction is mainly in

them. According to official data, it is used by more than half of the producers in the country.

2. Associative system - in this trading system manufacturers sell their products as a group (cooperatives, associations). They deliver the goods to the warehouse of the association, which is directly involved in the sales of the products, but they also take an active part in adding value to the goods and participate in its marketing.

In Greece, along with other forms, the auction is also used. Most of the wholesale sales of fresh and frozen fish, seafood and aquaculture are made at auctions located in fishing ports in some of the larger cities. In most cases the facilities are built as public or municipal infrastructure. The markets have a storage area, refrigeration chambers, handling rooms, a trading room, a private pier, outdoor parking for cars and trucks.

The trading process is carried out both through direct negotiation between sellers and buyers and through auctioning. The auction is held in the trading hall, as the auctioneer offers in succession separate lots located in the areas designated for the respective traders. The bidding is obvious and ends with the highest price achieved. Unlike auctions in most countries where price movements are one-way, the Dutch auction also applies in Greece in cases of overfishing, reduced demand or unsold quantities of frozen fish and aquaculture.

Although the auction form of trade in the sale of fresh foods is not currently used in Bulgaria, this trading technology is not unknown to our country and has been successfully applied over the years.

For example, as Ivan Yankov points out at the fruit and vegetable market in Varna, opened in 1936, "an auction is also being conducted, the auction itself being held very early in the morning before the commodity exchange opens. In front of the vegetable base, there are over 20 cars in the early morning, with which private gardeners offer the vegetables they produce from the regions of Dolni chiflik, Dalgopol, Suvorovo, Vulchi dol, Byala. Some of the larger traders order goods from the regions of Gorna Oryahovitsa, Pazardzhik and Plovdiv, as well as imports. It started with bidding among private wholesalers. Later in the morning, the retailers entered the stock market and started buying fruits and vegetables from the wholesalers. They were around 30-40, transporting part of their goods to grocers and specialty shops with their own transportation, selling part of the goods directly from the cars in the city." (Bulgarian fruits, vegetables and canned food, 1972, N 12)

The beginning of modern fishing in Bulgaria dates from the period between the two world wars, when in order to promote the activity the state promulgated a law on fisheries. During these years a fishing school was opened in Varna, which educates fishermen professionals on the whole Bulgarian coast. (Stoyanov P., 2003, Varna between the two World Wars, Varna, PH Steno)

In 1920, the first fishing cooperatives were established in Varna, and the lack of funds to buy individual fishing gear, supplies and vessels made the fishermen associate. In just a few years, the number of fisheries cooperatives has increased significantly, with large private companies emerging not only in the catch, but also in the wholesale and preserving of fish.

THE AUCTIONS – PERSPECTIVES OF APPLICATION IN THE TRADE WITH PERISHABLE FOODS

The rapid development of this sector enables fishing cooperatives to lease through the long-term concessions the lakes in the Varna region, to set their own lands not only in the area but also on the southern Black Sea coast, as well as to buy boats and small fishing vessels.

In 1924, the first fresh fish market was opened near Beloslav Railway Station. The abundant catches are sold by open auction, with fish being traded by weight, in baskets or in boats.

After the changes, Bulgaria started to liberalize its economy. Free trade required new forms of bargaining between the parties. The private initiative, with the involvement of the state and local authorities, gradually restructured the commercial enterprises. This led to the creation of commodity and stock exchanges, the restoration of commodity markets in major cities of the country.

In the mid-1990s an auction was also experimented at the fruit and vegetable markets in Sofia and Varna. Despite the positive results of the auctions and the interest shown by producers and traders, the system was not able to operate continuously due to the lack of specific equipment and problems with the regularity of supplies of fresh products.

The pre-accession programs, the measure Marketing of Fruits, Vegetables, Flowers and Fish, provided opportunities for financing the construction and equipment of auctions. Unfortunately, the follow-up measures under the SAPARD Program did not foresee any funds for their creation.

At present, the Fisheries Sector Development Operational Program is financing the construction of both marketplaces and auctions for trade in fresh and frozen fish, fishery products and aquaculture. Within the framework of the Program, Local Initiative Fisheries Groups (FLAGs) have been established in the country, which have started projects for the expansion and modernization of fishing ports, construction of bases for storage and trade of fish, purchase and equipment of fishing vessels, etc.

For the successful functioning of a fisheries market, the right choice of trade technology to be applied with a view to the successful functioning of the market is of great importance. In addition to the classic forms of wholesale and retail trading, fisheries are widely used in auction trading. Worldwide experience shows that the sale of fishery products by auction achieves the optimum price for sellers, as well as high quality for buyers. This method also enables control of all operations as well as product traceability. The use of commercial auction technology is extremely suitable for the sale of limited quantities of products or for rare goods.

The auction can be conducted by different methods. The whole process may be electronic, in which case buyers bid through special devices that automatically report the results of an electronic scoreboard. The lots sold are moving on a flow bar that is located in front of the customers.

Another option for auctioning is through explicit bidding through gestures or special cards that are picked up by buyers when willing to buy, with the auctioneer manually recording the results of the dashboard. In this case, individual lots are brought into the hall before the auction and after its completion they are exported to the expedition area.

The most common form of trade in fish and fishery products is a combined option, which includes wholesale, auction and retail, with a view to optimizing the functioning of the market, these areas should be individually segregated.

Taking into account the global and especially European experience in the trade of fish and aquaculture in highly developed settlements, it should be noted that the application of mixed trade technology has been extremely successful. Usually, auctions are held at certain times at the end of the day, thus providing not only the opportunity to sell lagging products, but also the realization of a tourist attraction. The presence of representatives of restaurants in the city as their customers guarantees tourists the availability of fresh products in the restaurants and provides an incentive for increased visits to them.

A significant problem affecting the agricultural sector in the country that should be taken into account is the non-functioning and underdeveloped market structures and mechanisms. The development of many sub-sectors such as vegetable production, fruit growing, fishing is hampered by the lack of market centers where producers can offer their produce. Existing market institutions and producer markets are strongly dominated by traders and sellers, which hinders the establishment of normal market relations in agricultural production.

One way to overcome these problems is to improve market mechanisms for the sale of agricultural products. The development of agricultural production cannot be seen in isolation from the development of marketing systems, well-functioning market structures, efficient channels of supply of raw materials and means of production. Building a system of wholesale markets and auctions, taking into account the specifics in each of the production regions, districts and municipalities, could be a significant factor in this process.

REFERENCES

- Doychinov B., Ivanova Y., Report on the state of the market structures for the sale of fruit, vegetables and other fresh foods, Annual Conference of the WUWM, Sofia, October 2002
- Елазаров С., Миленков Х., Симов В., 2003, Стокови борси, София, УИ "Стопанство"
- Kobayashi Kohei, Tokyo University, Japan Outlook, N 230, p. 80-93
- Myerson, R., 1979, Optimal Auction Design, p. 28
- Стоянов П., 2003, Варна между двете световни войни, Варна, ИК „Стено“, с. 106-109
- Сп. Български плодове, зеленчуци и консерви, 1972, N 12, с. 15

AUKCIJE - PERSPEKTIVE PRIMENE U TRGOVINI SA KVARLJIVOM HRANOM

Sažetak: U skladu sa stepenom prilagodljivosti procesa na tržištu od strane učesnika na tržištu, tržišta mogu biti organizovana ili neorganizovana. Organizovano tržište je sumativna oznaka tržišta koja trajno ili periodično deluje na izrazito određenoj lokaciji, u određeno vreme i prema zakonskim zahtevima i / ili kao opšte pravilo i način trgovanja robom i / ili uslugama. Organizovana tržišta uključuju robne razmene i aukcije, koja su visoko organizovana tržišta, kao i veleprodajna tržišta. Aukcija je određena mehanizmom cenovne konkurencije i to je takmičarski metod trgovine s postojećom robom, koji ima specifične pojedinačne karakteristike. Rezime, glavne i karakteristične karakteristike aukcije su: organizatori su proizvođači i trgovci, ona može trajno ili periodično delovati, roba je dostupna, kupci su podneli zahtev i uplatili depozit, aukcija može biti otvorena ili tajna, završetak zamene je u kratkom roku.

Ključne reči: Organizovana tržišta, aukcije, robne razmene, veletrgovine, ribarnice.

35. QUALITY OF EDUCATIONAL SERVICES: VIEWPOINTS OF STUDENTS

Lidija Kodrin, PhD¹

Abstract: Education is a process that is carried out for the benefit of the user (student), with educational organizations as providers of the educational process offering a full range of services. The quality of services, including education, is one of the key problems facing service organizations. The model in this paper is designed to measure the difference between the quality of service experienced and perceived by different users of educational services, with the quality of service expected. The gap we get when comparing is a measure of the quality of service. In order for an educational organization to improve the quality of educational services, it must reduce or close the gap between users' expectations and perceptions regarding the service.

Key words: education, services, marketing, perceptions, quality

INTRODUCTION

Quality is crucial for education as competition in the education services market is steadily intensifying. The critical attitude of participants in education requires improving the quality of work of educational organizations, their effectiveness and efficiency. Those educational organizations wishing to maintain or improve their position in the market are forced to work intensively to improve their work and increase their responsiveness to the needs of users.

EDUCATIONAL ORGANIZATION SERVICE OFFER

Education is a process carried out for the benefit of the user, with education organizations as providers of the educational process offering a full range of services, consisting of both services related to the implementation of the education organization's curriculum and a variety of complementary services.

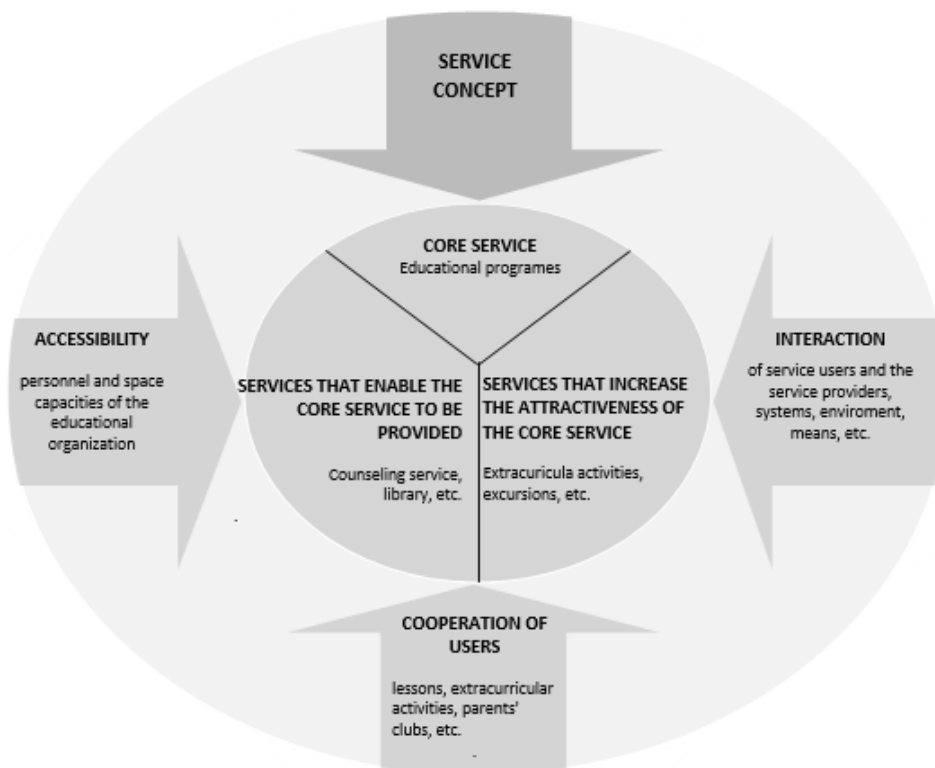
EDUCATIONAL SERVICES

Most organizations try to offer the user a package of services or a bundle of services, which represent a set of benefits and cover a specific need of the service users in the target market (Wirtz and Lovelock 2016, 124). The basic service of an educational organization is at the core of its service offering and at the same time the reason for the organization's existence as it brings a solution to the user's problem. The core of the service offering is the educational program provided by the high school. The service offer is supplemented by additional services, both those that enable the basic service to be provided (e.g. counseling

¹ Faculty of Commercial and Business Sciences Celje, Slovenia, lidija.kodrin@guest.arnes.si

service, school kitchen, textbook fund, etc.), as well as those that increase the attractiveness of the core service (e.g. different extracurricula activities, student exchanges, preparation for competitions etc.) and thus contribute to a higher quality of core service for users (Figure 1).

Figure 1: High school service offer model

Source: Kodrin, 2007, 25

The delivery of the core service and each of the supplementary services is facilitated by the delivery process, emphasize Wirtz and Lovelock (2016, 126), which makes the service accessible to users (e.g. number of classrooms, laboratories, gym, office hours, schedules, etc.).

Educational services are based on the interaction of service users and the service provider, while at the same time giving educational organizations the opportunity for users to influence the course of the service through their collaboration.

Grönroos and Gummerus (2015, 91) emphasize that there are several categories of interaction with a service organization. In educational organization there is interaction:

- Among employees of the educational organization: teachers, lecturers, professional associates (librarian, consultants, etc.), administrative staff,

QUALITY OF EDUCATIONAL SERVICES: VIEWPOINTS OF STUDENTS

- management and users of educational services: participants in education and their parents, organizations in the field of economy and non-economy;
- With physical support, comprising the environment in which the services are provided (building, premises, special classrooms, library, playgrounds, workshops, halls, gyms, etc.) and the resources needed to provide the educational services (school equipment, audiovisual means), information technology, special classroom equipment, etc.);
 - Systems such as the information system, the system of assessment and assessment of knowledge, the system of recognition of acquired knowledge, the system of financing, etc.;
 - Among users of educational services: interactive communication between participants of education, between parents, between participants of education and employees in economic and non-economic organizations (in practical classes, on professional excursions, etc.).

Educational organizations allow users to influence the flow of services through their collaboration. Not only are contacts between participants in educational services and providers inevitable during the performance of services, the educational process itself requires some cooperation between them. Participants in educational services not only act as observers, but actively participate in the implementation of the service. Of great importance is the reference relationship between users and providers of educational services (Trnavčević 2000, 38), which means mutual acceptance, affection and respect.

USERS OF EDUCATIONAL SERVICES

Users of educational services form a complex group into which, according to the importance of each subgroup for the educational organization, we classify users into primary, secondary and tertiary users (Figure 2).

Figure 2: High school users of educational services

PRIMARY USERS	Employees: teachers, professional associates, administrative staff, management
	Participants: students, adults
	Parents
SECONDARY USERS	Companies, university, colleges
TERTIALY USERS	Labour market, government, society

The primary users of educational services include those who directly participate in the implementation of the educational service and by their presence allow the service to be performed at all, employees of the educational organization and participants of educational services, and parents or guardians of the educational participants. Primary users are:

- Employees of the educational organization: teachers, lecturers, laboratory assistants, librarians, educators, psychologists, social workers and other professionals, administrative, support and managerial staff,
- The participants in the education to whom the service is actually intended and who, in the course of the education process, acquire the knowledge, skills, habits and habits: pupils, students, students, adult learners,

- Parents or guardians of participants in education.

The group of secondary users of educational services includes employers, educational organizations in the field of tertiary education and organizations requesting educational services.

Tertiary users of educational services include the labor market, the state and society as a whole. Facing the European labor market and the educational space and migration flows poses new challenges for vocational education and training, such as increasing flexibility, raising the quality of education and further strengthening social partnership between the state, employers and employees.

QUALITY OF EDUCATIONAL SERVICES

The quality of services, including education, is one of the biggest challenges facing service organizations. Due to the intangibility of the service, the attention of the service user is often directed to the more tangible elements of the service process, such as physical support for the services and the people he contacts.

In defining the quality of educational services, it is necessary to consider both objective quality related to the management aspect as well as subjective quality related to the user aspect and based on subjective perceptions of the service experienced (Zeithaml et al. 2018).

While objective quality is defined by the relatively easy-to-measure excellence of a phenomenon, happening or thing in relation to a given standard and focused on factors that can be accurately measured, subjective quality is the result of a human subjective response to phenomena, events, or things and it varies from individual to individual. It is related to the perceptions of individual service users, primary, secondary and tertiary, which cannot be measured so easily.

Educational organizations need to be aware that the ultimate arbiter of quality is always an individual who, from a subjective perspective, compares his perception of services and the result of services with his or her expectations from a subjective perspective.

At the end of the 20th century, after heated debate over whether quality control techniques applicable to tangible products based on the definition of quality as conforming to specifications, new concepts of service quality were developed, based on the belief that the quality of services could only be evaluated by users (Zeithaml, Parasuraman, Berry 1990, p. 16). Defining quality as meeting or exceeding user expectations is the most complex definition of quality and therefore difficult to measure.

QUALITY DIMENSIONS OF EDUCATIONAL SERVICES

When evaluating the quality of services, service users rely on different dimensions (criteria) that relate to the characteristics of the services and are part of the quality of the services or define its level and content. Dimensions are often reciprocal and interconnected, which means that one can be improved at the expense of the other.

Depending on the objectivity of quality measurement, we distinguish between hard or tangible dimensions, which are measured objectively, and soft, intangible dimensions, which can only be subjectively evaluated.

The intangibility of educational services makes it difficult for users to assess their quality, so it is up to the educational service provider to add tangible or physical support to the intangible. In education, these may be: the physical environment of the educational organization in which the services are carried out (building, playgrounds, premises, special classrooms, equipment), educational service providers (teachers, professionals and administrative workers of the educational organization, other employees), printed and electronic publications of the educational organizations (materials for the participants, presentations of the educational organization and projects taking place within the educational organization, etc.) Because users often make inferences about the quality of educational services based on physical evidence, educational organizations often use them to enhance the image of the organization.

Defining quality as meeting or exceeding the expectations of users of educational services also enables quality researchers to integrate the fuzzy elements of perceived quality, such as responsiveness, reliability, trust, and user orientation, which are critical to the user in their quality assessment (Parasuraman, Zeithaml, and Berry 1990 in Zeithaml et al. 2018, 87).

Reliability of the service is reflected in the ability of the educational service provider to deliver the promised service. Reliable, regular and accurate service delivery is critical to a user's perception of quality, no matter what services the organization offers, notes Zeithaml et al. (2018, 90).

Reliability and accuracy in the provision of services also applies to every individual employed by an educational organization. Teachers who miss (or are late for) classes, parents meetings, etc. do not stick to deadlines, e.g. when returning corrected papers, they certainly do not contribute to a better perception of the quality of the educational organization as a whole.

Organizations are perceived as quality if employees are ready to help users and provide them with immediate services. The educational organization's responsiveness is reflected in the organization's ongoing willingness to take into account the needs and expectations of users of educational services.

Responsiveness applies not only to the organization as a whole, but to every individual employed by an educational organization: a teacher, professional, managerial or administrative employee. The more the educational organization meets the expectations and needs of its users, the better the quality will be. However, since educational organizations have many different users and their needs and expectations differ, it is unjustified to expect that the educational organization (or its employees) can equally meet the expectations of all. The management of the educational organization must be careful that meeting the needs of one would not be to the detriment of the other. However, because of the limited resources at its disposal, it will have to pay the utmost attention to

the needs and expectations of those who are most important to it, the participants in education and, at lower levels of education, their parents.

The role and contribution of educational process providers (teachers, lecturers, laboratory assistants, etc.) as the most important part of the educational service is of great importance for the perception of the quality of educational services. The confidence dimension in perceiving the quality of an educational service depends primarily on the ability of the employees to communicate with the users, it is related to their credibility and responsibility and to the ability to instill confidence (Zeithaml et al. 2018, 90). Service providers must be appropriately trained for their work. The management of the educational organization should be aware that by encouraging employees for further education and training, their competences are increased and personal and professional growth is achieved, and thus the perceived quality of users of educational services is improved.

Customer orientation is the dimension of the perceived quality of educational service that relates to the diligence and personal attention with which an organization provides services to users. Users of educational services differ from one another so their needs and expectations. Education participants and their parents expect the teacher to understand their desires, needs, and expectations. In solving their problems, they want and expect the personal attention of the teacher and other employees. This is especially true in the case of adult learners.

For the success of educational organizations, it is essential to constantly and systematically monitor the expectations, requirements and wishes of service users regarding the expected level of services and on the other hand what level of offered educational services are actually perceived by users.

MEASURING THE QUALITY OF EDUCATIONAL SERVICES

There are numerous ways of measuring the quality of services in the professional literature, which is a consequence of the great heterogeneity of services. Individual authors sought to provide service providers with tools in the form of service quality models that could set standards and measure customer service expectations and perceptions of service quality. Analyzing the various models for assessing the quality of services, we found that, given the above assumptions, the gap model of the authors Berry, Parasuraman, and Zeithaml (Zeithaml 2017) is the most appropriate model for assessing the quality of educational services in secondary schools.

In designing a model for measuring and ensuring the quality of educational services in secondary schools, we proceeded from the marketing orientation of educational organizations, the definition of educational services, the definition of users of services and the definition of quality of educational services, as perceived by users of services, which we define as the magnitude of discrepancy between users' expectations. and perceptions of quality, namely the physical environment of the service, interactions with service providers and service delivery.

The model (Figure 3) is designed to measure the difference between the quality of service experienced and perceived by different users of educational services, with the

QUALITY OF EDUCATIONAL SERVICES: VIEWPOINTS OF STUDENTS

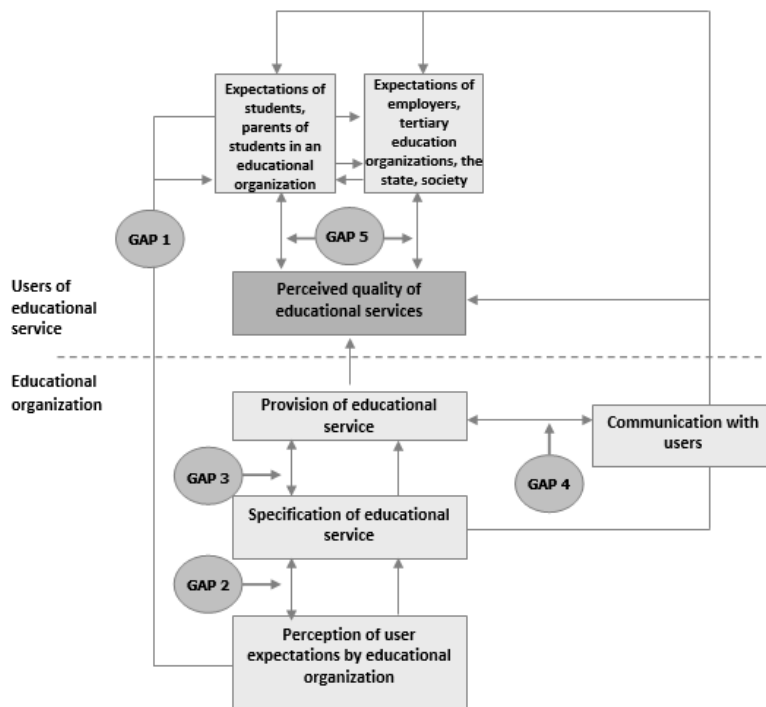
quality of service expected. The gap we get when comparing is a measure of the quality of service. In order for an educational organization to improve the quality of educational services, it must reduce or close the gap between users' expectations and perceptions regarding the service. This, fifth gap decreases, if organization succeeds in narrowing or closing the other four gaps that arise in the educational organization, namely the gap:

- Between the expectations of the users of the service and the perception of those expectations by the management of the educational organization. In fact, the education organization does not know the expectations of all its users (primary, secondary, tertiary),
- Which results from improperly set standards of quality of educational service by the management of the educational organization. While an educational organization may even know the expectations of users, it does not take this into account when setting service standards,
- In execution, occurs when service providers do not comply with the service delivery specification. The performance of the service in accordance with the specification is not in itself guaranteed;
- Between the provision of the service and the communication of the organization with the users of the service. The gap can occur both internally (primary users, especially employees and trainees, do not know exactly what the educational organization expects of them), as well as external communication (the organization promises an educational service that employees of the organization are not ready or able to deliver).

The presented model for assessing the quality of educational services in secondary schools, with appropriate adjustments, which can be used at other levels of education for children and young people, as well as for adult education, differs from the classical model of the gap in belief:

- That educational organizations do not really know the needs of their users, especially students and parents,
- The specific characteristics, needs and expectations necessitate a separate measurement of the gap between expectations and perceptions for primary users (students, parents and employees) and secondary and tertiary users,
- There is a gap in communication, both in external communication of the educational organization with external users and in internal communication.

Figure 3: Model for assessing the quality of educational services in secondary schools

Source: Zeithaml and Bitner 2003 in Kodrin 2007.

To measure the discrepancy between the expected and perceived quality of educational services, we use the education-friendly tools of the mentioned authors.

CONCLUSION

We can conclude with the recognition that quality is crucial for every services, including education. Educational service users are much more critical today than they used to be. Improving the quality of work of educational organizations, improving their performance and effectiveness is nowadays essential. The rapid and ongoing changes in the market and in society are forcing educational organizations to respond and adapt. Educational organizations can only increase their responsiveness if they have a clear understanding of the expectations and perceptions of their current and potential users. It is for this purpose that we have developed a model for marketing quality assurance of educational services and a tool for measuring the quality of educational services.

LITERATURE AND SOURCES

- Grönroos, C., Gummerus, J. (2015). The Service Revolution and The Marketing Implications: Service logic Versus Service-Dominant Logic. In: Gummerus, J. & Von Koskull C. (Eds.), The Nordic School – Service Marketing and Management for The Future (pp. 83-110). Helsinki: Hanken School of Economics.
- Kodrin, L. (2007). Trženjsko zagotavljanje kakovosti izobraževalnih storitev: model za presojo kakovosti izobraževalnih storitev v srednjih šolah: doktorska disertacija. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Trnavčević, A. (2000). Raznolikost kakovosti. Ljubljana: Šola za ravnatelje.
- Zeithaml, Valarie, Parasuraman, A., Berry, Leonard L. (1990). Delivering Quality Service: Balancing Customer Perceptions and Expectations. London: Collier Macmillan.
- Zeithaml, V. A., Bitner, M. J., Gremler, D. D. (2018). Services Marketing : Integrating Customer Focus Across the Firm. New York: McGraw–Hill Education.
- Wirtz, J., Lovelock, C. (2016). Services Marketing: People, Technology, Strategy. Hackensack: World Scientific Publishing.

KVALITET OBRAZOVNIH USLUGA: POGLEDI STUDENATA

Sažetak: *Obrazovanje je proces koji se sprovodi u korist korisnika (učenika), pri čemu obrazovne ustanove kao pružaoci obrazovnog procesa nude čitav spektar usluga. Kvalitet usluga, uključujući obrazovanje, jedan je od ključnih problema sa kojima se suočavaju uslužne organizacije. Model u ovom radu dizajniran je za merenje razlike između kvaliteta usluge koju doživljavaju i opažaju različiti korisnici obrazovnih usluga, sa očekivanim kvalitetom usluge. Jaz koji dobijamo kada upoređujemo merilo je kvaliteta usluge. Da bi obrazovna organizacija poboljšala kvalitet obrazovnih usluga, mora smanjiti ili zatvoriti jaz između očekivanja korisnika i percepcije u vezi s uslugom.*

Ključne reči: *obrazovanje, usluge, marketing, percepcije, kvalitet*

36. CILJEVI ODRŽIVOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI U SVETLU AGENDE 2030

Dr Snežana Radukić¹
Dr Zorana Kostić²

Rezime: Agenda UN za održivi razvoj do 2030. godine, koja je usvojena 2015. godine, postavlja 17 globalnih ciljeva održivog razvoja i obavezuje 193 zemlje potpisnice, uključujući i Republiku Srbiju, da postave nacionalne ciljeve koji doprinose ostvarenju globalnih ciljeva. Takođe se obavezuju da uspostave nacionalne okvire za sprovođenje i praćenje postizanja ciljeva. Odgovornost za njihovo ispunjavanje imaju svi slojevi društva.

U radu je dat pregled ciljeva održivog razvoja koje treba ostvariti u Republici Srbiji do 2030. godine. Potrebno je izdvojiti one oblasti u kojima je Srbija ostvarila značajne rezultate, kao i identifikovati oblasti koje predstavljaju ograničenja u razvoju i u kojima treba preduzeti adekvatne mere na svim nivoima.

Ključne reči: održivi razvoj, Agenda 2030, Republika Srbija

Uvod

Na Samitu UN septembra 2015. godine usvojena je Rezolucija o ciljevima održivog razvoja Agende 2030, koja je stupila na snagu 1. januara 2016. To je globalna razvojna agenda za period od 15 godina bazirana na Milenijumskim ciljevima razvoja, koji se tiču ekonomske, ekološke, društvene i institucionalne dimenzije razvoja. Republika Srbija je u procesu uspostavljanja institucionalnog okvira za praćenje ostvarenja ciljeva održivog razvoja.

Poslednjih godina Republika Srbija beleži izražen privredni rast iako je imala BDP na relativno niskom nivou. Najnovija svetska ekonomska kriza je imala uticaja na usporavanje privrednog rasta i odlaganje neophodnih strukturnih reformi. To se negativno odrazilo na tržište rada, uticalo je na rast siromaštva i pad životnog standarda. Od 2009. godine, stopa apsolutnog siromaštva porasla je na 8,9%, a stopa relativnog siromaštva na 24,5% (2014. godine) (Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, str. 5). Veoma je značajno postaviti strateški okvir za razvoj i interakciju privrede sa životnom sredinom. Definisano je 17 ciljeva održivog razvoja 2030, među kojima su najznačajniji: promovisanje jakog inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta i dostojanstvenog zaposlenja za sve (Cilj 8), smanjenje siromaštva (Cilj 1), postizanje zdravog života za sve starosne grupe (Cilj 3), obezbeđenje obrazovanja za sve (Cilj 4), postizanje rodne ravnopravnosti (Cilj 5),

¹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Republika Srbija; snezana.radukic@eknfak.ni.ac.rs

² Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Nišu, Republika Srbija; zoksinis@gmail.com

unapređenje održive industrijalizacije (Cilj 9), smanjenje nejednakosti u okviru i između zemalja (Cilj 10), unapređenje održivih modela potrošnje i proizvodnje (Cilj 12), promovisanje aktivnosti na svim nivoima u borbi protiv klimatskih promena (Cilj 13), i postizanje miroljubivih i inkluzivnih društava i vladavine prava (Cilj 16) i partnerstvo za ciljeve (Cilj 17). Za ovakav razvojni model snose odgovornost „svi donosioci odluka, kako na nacionalnom (nacionalna ili regionalna ministarstva planiranja i finansija), tako i na sektorskom (državni i privatni sektor) i lokalnom nivou (lokalne organizacije i individue koje donose dnevne odluke o načinu korišćenja i upravljanja ekološkom aktivom)” (Radukić, Petrović-Ranđelović, 2019, str. 11).

Zemlje Zapadnog Balkana, gde pripada i Republika Srbija, su postigle niže rezultate u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja u odnosu na prosek regiona (Istočna Evropa i Centralna Azija). Pri tom, Srbija je jedina zemlja iz ove grupe koja je postigla bolje rezultate od proseka regiona i to sa vrednošću indeksa 72,1 u odnosu na prosek regiona koji je bio 69,5 2018. godine (Radukić, Petrović-Ranđelović, Kostić, 2019).

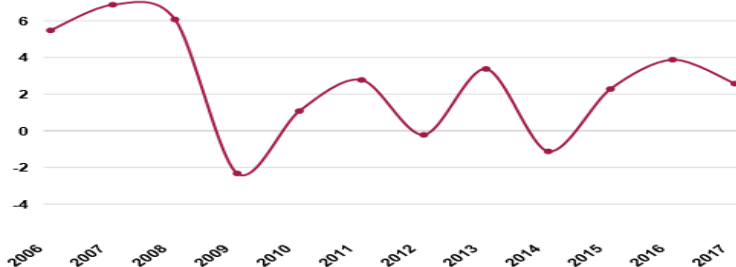
Republika Srbija je kroz postojeći strateški okvir bila usmerena ka ostvarivanju ciljeva održivog razvoja. Međutim, zbog nepostojanja svih sektorskih strategija i nemogućnosti praćenja sprovođenja svih strateških dokumenata teško je oceniti stepen realizacije ovih ciljeva u Republici Srbiji. Iz tog razloga su ciljevi podeljeni u četiri grupe:

- ekonomski rast (ciljevi održivog razvoja 8 i 9)
- razvoj ljudskih resursa (ciljevi održivog razvoja 1, 2, 3, 4, 5 i 10)
- životna sredina i klima (ciljevi održivog razvoja 6, 7, 11, 12, 13 i 15)
- institucije, finansije i saradnja (ciljevi održivog razvoja 16 i 17).

Ekonomski rast kao cilj održivog razvoja

Prva grupa ciljeva obuhvata održiv ekonomski rast, zaposlenost, poboljšanje uslova rada, održivu industrijalizaciju, razvoj infrastrukture i inovacija. Od 2008. godine sa prvim talasom krize dolazi do negativnog privrednog rasta u Republici Srbiji, što traje sve do 2015. godine. Ipak, Srbija zaostaje u ekonomskom rastu za zemljama u regionu Centralne i Istočne Evrope (Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, str. 9).

Slika 1: Stopa rasta BDP-a po glavi stanovnika u Republici Srbiji (2006-2017)

Izvor: Republički zavod za statistiku

Iako je zabeležen rast sektora industrije zahvaljujući oporavku prerađivačke industrije koja je privukla najviše stranih direktnih investicija, u strukturi proizvodnje i dalje dominiraju proizvodi nižeg stepena finalizacije. Takođe, Srbija zauzima veoma nisko mesto prema indikatoru sofisticiranosti proizvodnog procesa (Globalni indeks konkurentnosti). Na to utiču relativno mala ulaganja u nauku i inovacije (0,9% BDP-a) i slaba veza između naučnih institucija i privrednih subjekata (Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, str. 9).

Primetno je povećanje razvoja IKT sektora, ali je i dalje dominantno učešće usluga koje nisu zasnovane na znanju. Takođe, došlo je i do rasta sektora turizma u Srbiji, zbog porasta broja turista.

Važnu ulogu u privredi Republike Srbije igraju mala i srednja preduzeća i preduzetnici prema broju kompanija i broju zaposlenih. U cilju otklanjanja prepreka njihovom daljem razvoju treba povećati pristup izvorima finansiranja.

Iako u Republici Srbiji postoji pozitivan trend na tržištu rada što se tiče zaposlenosti, postoji problem dugoročne nezaposlenosti i visok broj nezaposlenih mladih i socijalno ugroženih grupa.

Kvalitetna, održiva i prilagodljiva infrastruktura, kao cilj održivog razvoja, se ostvaruje u odnosu na tip infrastrukture. U segmentu transporta postoje problemi u vidu loših puteva, brojne regulatorne barijere na graničnim prelazima, zastarelost železničke mreže, neiskorišćenost potencijala rečnog saobraćaja, kao i degradirana infrastruktura u sektoru energetike koja dovodi do visokog nivoa neizvesnosti u snabdevanju i velikog uticaja na životnu sredinu. Takođe, Radukić i Perović (2019) su dokazali da cene benzina, emisije ugljen-dioksida i obnovljivi resursi imaju snažan uticaj na ekološku efikasnost država članica BSEC organizacije (Organizacija za ekonomsku saradnju zemalja regiona Crnog mora), koju čine 11 država, čiji je član i Republika Srbija od 2004. godine. Zato ove varijable treba da budu vitalni elementi budućih strategija održivog razvoja zemalja članica ove organizacije.

Sektor malih i srednjih preduzeća u Srbiji ima nisku međunarodnu konkurentnost i veliku tražnju za finansijskim uslugama, tako da postoji velika potreba za izvorima finansiranja, pre svega, inovativnih i start-up kompanija.

Iako je u Srbiji došlo do porasta broja istraživača, učešće privatnog sektora u domenu nauke je nisko imajući u vidu nivo investicija, broj istraživača i obim istraživanja u okviru kompanija.

Iako je u Srbiji široko rasprostranjen pristup internetu, ona zaostaje u pristupu širokopojasnom internetu. Takođe, Srbija zaostaje za većinom zemalja iz regiona prema spremnosti za uključjenje u IT sektor.

Razvoj ljudskih resursa kao cilj održivog razvoja

Druga grupa ciljeva održivog razvoja je relevantna za razvoj ljudskih resursa i odnosi se na smanjenje siromaštva, zdravlje i obrazovanje.

U cilju smanjenja siromaštva promoviše se podrška najugroženijim slojevima stanovništva, pristup resursima i uslugama i podrška u slučaju konflikata i katastrofa izazvanih klimatskim promenama.

Janačković, Petrović-Ranđelović i Radukić (2017) su analizirali socijalnu dimenziju održivog razvoja preko uticaja stranih direktnih investicija na zemlju domaćina. Oni su izdvojili dva aspekta njihovog uticaja na tržište radne snage i zaposlenost i pravedniju raspodelu dohotka i smanjenje siromaštva u zemlji domaćina.

Na rasprostranjenost siromaštva ukazuje i visok nivo nejednakosti raspodele dohotka koji se meri Gini koeficijentom, što je u Srbiji iznad evropskog proseka (Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, str. 18). Treba naglasiti da u strukturi rashoda za socijalnu zaštitu i sigurnost u Srbiji dominiraju penzije što je nepovoljno.

U okviru ovog cilja održivog razvoja promovišu se jednaka prava na ekonomske resurse, pristup osnovnim uslugama, vlasništvu i upravljanju zemljištem, novim tehnologijama i finansijskim uslugama, gde se posebno misli na nebankarske finansijske institucije i mikrofinansiranje. Osetljive grupe suočavaju sa problemima u vezi sa ostvarivanjem ovog cilja.

U pogledu poboljšanja zdravlja stanovništva potrebno je povećati preventivne aktivnosti, izvršiti vakcinaciju, omogućiti lakši pristup zdravstvenim uslugama i poboljšati pokrivenost zdravstvenim osiguranjem osetljivih grupa, ujednačiti teritorijalni raspored resursa zdravstvene zaštite, poboljšati ispravnost vode za piće, smanjiti zagađenost vazduha u većim gradovima itd.

U Srbiji je ostvaren napredak na planu osnovnog obrazovanja i povećanja pismenosti, ali se promoviše i kvalitetno srednje obrazovanje. Takođe, potrebno je obezbediti da obrazovni sistem bude inkluzivan. Beleži se blagi rast u broju studenata, ali se javlja problem neusklađenosti kvalifikacija sa potrebama tržišta rada.

Životna sredina i klima kao cilj održivog razvoja

Treća grupa ciljeva održivog razvoja obuhvata zaštitu životne sredine i borbu protiv klimatskih promena.

Klimatske promene se odnose na promenu trenda prosečne godišnje temperature i količine padavina na našem području. Zbog negativnih uticaja očekuje se povećanje godišnje temperature vazduha i smanjenje padavina što će se loše odraziti na razvoj poljoprivrede. Takođe, ekstremni klimatski i vremenski uslovi u Srbiji su doveli do značajne materijalne štete koju su prouzrokovali suše i poplave, pa se teži preduzimanjem adekvatnih preventivnih mera.

„U borbi protiv klimatskih promena bitni su brojni faktori, kao što su kvalitet vazduha, upravljanje otpadom, upravljanje vodama, zaštita prirode i zemljišta, kontrola industrijskog zagađenja i energetske transformacije, upravljanje rizikom, efikasnost i kvalitet civilne zaštite“ (Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, str. 31). Napredak na ovom planu se ogleda u uspostavljanju informacionog sistema

Nacionalnog registra izvora zagađenja preko koga Agencija za zaštitu životne sredine integrisano elektronski izveštava o životnoj sredini.

Na polju dostupne i obnovljive energije neophodan je stabilan regulatorni i tržišni okvir, integrisano tržište energije, sigurnost snabdevanja, unapređenje stanja životne sredine u vezi sa snabdevanjem energijom i promovisanje obnovljivih izvora energije i energetske efikasnosti. Takođe, veoma je značajno ispitati uticaj obnovljivih resursa na energetske intenzivnost kao indikatora koji meri odnos između potrošnje energije i GDP-a u cilju unapređenja energetske efikasnosti zemlje (Perović, Radukić, 2017). „Ekonomsko rešenje problema eksternalija je upotreba ekonomskih instrumenta koji koriste cenovne i tržišne mehanizme za motivisanje zagađivača da promene ponašanje i tako doprinesu smanjenju štetnih uticaja na životnu sredinu i ljudsko zdravlje, odnosno ostvarenju ekoloških ciljeva privrede i društva. Primena ekonomskih instrumenata za rešavanje ekoloških problema je prepoznata od samog početka razvoja politike zaštite životne sredine u evropskim okvirima“ (Radukić, Stojanović, 2018, str. 100).

U okviru ovog cilja neophodno je voditi politiku razvoja gradova i urbanih naselja u cilju podizanja kvaliteta života u njima. To podrazumeva adekvatan stambeni smeštaj, održive transportne sisteme i bezbednost na putevima, kao i inkluzivnu i održivu urbanizaciju.

Upravljanje otpadom u Srbiji predstavlja glavni izazov i trenutno se odnosi na obezbeđenje dobre pokrivenosti i kapaciteta za pružanje osnovnih usluga, kao što su sakupljanje, transport i odlaganje otpada. Neophodno je uraditi studije o proceni uticaja deponija na životnu sredinu, kontrolisati divlja smetlišta, izvršiti separaciju reciklabilnog otpada, smanjiti ambalažni otpad, izrada lokalnog plana upravljanja otpadom, kao i međuopštinska saradnja na tom planu i sl. Jedno od savremenih rešenja problema je usvajanje paketa mera za promovisanje cirkularne ekonomije, kojima će se smanjiti odlaganje otpada na deponije i povećati recikliranje i ponovna upotreba, čime se produžava životni ciklus proizvoda.

Takođe, ograničenja koja se javljaju u oblasti održivog upravljanja šumama su: „zaostajanje u tehničko-tehnološkom razvoju, neodgovarajuće upravljanje i gazdovanje šumama u praktičnom smislu, slabe veze s istraživačkim aspektom i institucionalne slabosti i sporost u prilagođavanju promenama na globalnom nivou“ (Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, str. 41).

Institucije, finansije i saradnja kao ciljevi održivog razvoja

Sprovođenje Agende 2030 se bazira na jačanju institucija, vladavini prava i partnerstvu. Neophodne su odgovorne institucije koje će uticati na smanjenje svih oblika nasilja, borbu protiv organizovanog kriminala, smanjenje korupcije, pristup informacijama i zaštitu osnovnih sloboda. Na ovom planu došlo je do napretka u procesu evropskih integracija u kome se provode suštinske reforme javnog sektora u pravcu veće transparentnosti i inkluzivnosti.

Ostvarenje ciljeva održivog razvoja Agende 2030 zahteva partnerstvo regionalne, nacionalne i lokalne vlasti, akademske zajednice, civilnog društva i privatnog sektora kako

bi se iskoristili svi raspoloživi resursi. Ova grupa ciljeva održivog razvoja obuhvata čitav spektar oblasti delovanja, kao što su finansije, tehnologija, nauka, inovacije, međunarodna trgovina, izgradnja kapaciteta i sistemska pitanja. U prilog ostvarenju ovih ciljeva se mogu navesti uspešno sprovedene mere fiskalne politike, kao i povoljni poslovni i investicioni ambijent, što je uticalo na povećanje privredne aktivnosti, smanjenje fiskalnog deficita i deficita spoljnotrgovinske razmene, poboljšanje stanja na tržištu rada i niske i stabilne inflacije.

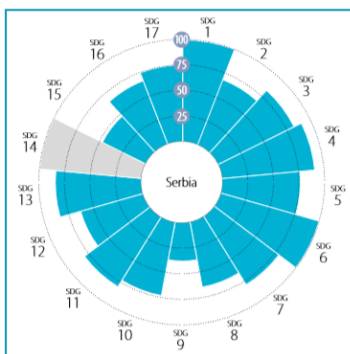
Takođe, uspostavljanje međunarodne saradnje u oblasti nauke, tehnologije i inovacija i primena ekoloških tehnologija podrazumeva povećanje broja zaposlenih u softverskoj industriji, korišćenje novih tehnologija, naročito IKT, uvođenje širokopojsnog internet pristupa, korišćenje usluga e-uprave, kupovina i prodaja preko interneta itd. Petrović-Ranđelović, Radukić i Kostić (2018) navode da su strane direktne investicije najefikasniji kanal za prenos tehnologije, koje imaju veliki doprinos održivom razvoju zemlje domaćina.

Kako bi se uspešno ostvarili ciljevi održivog razvoja za Republiku Srbiju je od velikog značaja na efektivan i efikasan način iskoristiti međunaordnu podršku za izgradnju kapaciteta. Globalna makroekonomska stabilnost podrazumeva usklađenost javnih politika i institucionalnog okvira kako bi se postigla stabilnost monetarnog i finansijskog sistema. Globalno partnerstvo za postizanje održivog razvoja podrazumeva uključivanje Srbije u brojne regionalne inicijative.

Sprovođenje Agende 2030 u Republici Srbiji

Jasna perspektiva Srbije je članstvo u EU tako da su standardi i norme EU ugrađeni u domaće zakonodavstvo u svim oblastima društvenog delovanja. Vlada Republike Srbije je 2015. godine uspostavila međuresornu radnu grupu za ciljeve održivog razvoja čiji je zadatak nacionalizacija, sprovođenje i kontrola ostvarivanja ciljeva održivog razvoja u Republici Srbiji. Radnu grupu čine 27 predstavnika resornih ministarstava i drugih organizacija, a njom predsedava ministar nadležan za demografiju i populacionu politiku. Tako je definisana prioritetizovana agenda ciljeva koja je u skladu sa strateškim okvirom.

Slika 2: Stepen ostvarivanja ciljeva održivog razvoja u Republici Srbiji u 2018. god.

Izvor: Sachs et al., 2018.

Sve četiri međusobno povezane grupe ciljeva održivog razvoja su regulisane odgovarajućim strategijama i dokumentima javnih politika u Republici Srbiji, ali u cilju njihovog uspešnog implementiranja neophodno je regulativni okvir u narednom periodu dopuniti nedostajućim strategijama i dokumentima.

Republika Srbija je postigla najbolje rezultate u sledećim oblastima: smanjenje siromaštva, inkluzivno i ravnopravno kvalitetno obrazovanje, održivo upravljanje vodom i sanitarnim uslovima, održivi gradovi i zajednice i borba protiv klimatskih promena i njenih uticaja. Kako bi se istakao značaj integrisanog pristupa konceptu održivog razvoja, neki autori su razmotrili ključne ekonomske i ekološke pokazatelje radi koordinacije ekonomske i ekološke politike i ostvarivanja ciljeva održivog razvoja (Stojanović, Radukić, Kostić, 2015).

Najmanju procentnu pokrivenost imaju ciljevi održivog razvoja u oblasti zaštite životne sredine i klimatskih promena. „Ukupna pokrivenost ciljeva održivog razvoja i podciljeva strateškim okvirom RS je 62%“ (Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, str. 58). Takođe, treba imati u vidu da nisu sve strategije od podjednake važnosti za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja, kao i da su pojedine strategije značajne za ostvarivanje dva ili više podcilja ili cilja održivog razvoja.

Zaključak

Usvajanjem Agende o sprovođenju ciljeva održivog razvoja do 2030. godine i daljim procesom njene implementacije Vlada Republike Srbije je podnela prvi Dobrovoljni nacionalni izveštaj RS, koji je povezan sa poglavljima u predpristupnim pregovorima Srbije sa EU. Sprovođenje reformi s ciljem ispunjavanja evropskih standarda istovremeno doprinosi ostvarivanju ciljeva održivog razvoja. To podrazumeva uspostavljanje stabilnosti, jačanje ekonomskog rasta i razvoja i povezivanje i saradnju na svim nivoima.

Prema tome, Vlada RS je uspostavila šest strateških putanja za postizanje održivosti (Vlada Republike Srbije, 2019, str. 34):

- Povezivanje, partnerstva i integracija Srbije sa Evropom i svetom;
- Postizanje bržeg, inkluzivnog i održivog privrednog rasta, baziranog na ekonomskom, naučnom i inovacionom potencijalu;
- Efikasno i delotvorno pružanje javnih usluga;
- Unapređivanje ljudskih prava i bezbednost;
- Obrazovanje za 21. vek; i
- Tranformativna digitalizacija.

Praćenje dostizanja ciljeva održivog razvoja na svim nivoima vršiće se na osnovu odgovarajućih indikatora. Takođe, potrebno je „identifikovanje instrumenata/pokazatelja koji bi pomogli u proceni kapaciteta pojedinih nadležnih institucija i da li se oni menjaju tako da se podiže njihova sposobnost da postignu željene rezultate“ (Centar za visoke ekonomske studije (CEVES), 2018, str. 62). Na osnovu toga bi se mogle meriti organizacione promene, kao pokazatelj prelaznog institucionalnog kapaciteta i napretka ka ostvarivanju ciljeva održivog razvoja u datim oblastima i utvrditi u kojoj meri se konkretni vladini programi sprovode dosledno.

Finansiranje ciljeva održivog razvoja je predviđeno budžetom RS u 2019. godini za šta je nadležan Ministar bez portfelja zadužen za demografiju i populacionu politiku, što predstavlja početak nacionalnog budžetiranja održivog razvoja. „Najznačajniji deo finansijskih sredstava implementacije ciljeva održivog razvoja (COR) u Srbiji ostvaruje se putem korišćenja sredstava EU finansijskog Instrumenta pretprijetne pomoći (IPA)“ (Vlada Republike Srbije, 2019, str. 78). Za 2020. godinu planirana je podrška iz IPA fonda za sledeće ključne sektore/oblasti (Vlada Republike Srbije, 2019, str. 81-82):

- Životna sredina i klimatske promene sa posebnim fokusom na nastavak investicija u infrastrukturu prerade otpadnih voda i investicije u rekonstrukciju i modernizaciju javnih objekata u okviru poboljšanja energetske efikasnosti.
- Konkurentnost malih i srednjih preduzeća (MSP) preko smanjenja administrativnih obaveza, obezbeđivanje grantova za MSP za kupovinu potrebne radne opreme, šemu za dodelu nepovratnih sredstava MSP za povećanje njihovih inovacijskih kapaciteta i podršku Fondu za nauku.
- Ljudski resursi i društveni razvoj u pravcu poboljšanja politike zapošljavanja i smanjenja nezaposlenih.
- Vladavina prava.

Osnovna svrha nacionalnog sprovođenja Agende 2030 je potpuno informisanje, uključivanje svih zainteresovanih u dostizanje ciljeva održivog razvoja i praćenje njihovog ostvarivanja. Nakon javne kampanje i upoznavanja javnosti sa Agendom 2030, neophodno je da nadležni organi uspostave komunikaciju sa privatnim i javnim privrednim subjektima, a pogotovo malim i srednjim preduzećima, kao i lokalnim zajednicama kako bi Srbija uspešno ubrzala napredovanje u dostizanju ciljeva održivog razvoja.

LITERATURA

- Centar za visoke ekonomske studije (CEVES) (2018) Održivi razvoj Srbije: kako stojimo? Beograd, preuzeto sa: https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2018/08/Bro-%C5%A1ura_Odr%C5%BEivi-razvoj-Srbije_Kako-stojimo.pdf, pristupljeno: 22. Oktobar 2019.
- Janačković, M., Petrović Ranđelović, M., Radukić, S. (2017) The effects of foreign direct investment on social dimension of sustainable development. In: Djurović-Todorović, J. & Radosavljević, M. (Eds.), *Contemporary Approaches in the Analysis of Economic Performances* (263-274). Niš: University of Niš, Faculty of Economics.
- Perović, D., Radukić, S. (2017) An impact of renewable resources on energy intensity in the Republic of Serbia. *Ecologica*, 24 (85), 33-38.
- Petrović-Ranđelović, M., Radukić, S., Kostić, Z. (2018) Foreign direct investment, economic sovereignty and technology transfer in the context of sustainable development. *Economics of Sustainable Development*, 2 (2), 1-12.
- Radukić, S., Perović, D. (2019) Improving Eco – Efficiency Through Overcoming Sustainability Challenges: A Case Study For BSEC Member States. *Management: Journal of*

Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies, 24 (2), 1-12.

Radukić, S., Petrović-Ranđelović, M. (2019) *Ekonomski pristup zaštiti životne sredine*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.

Radukić, S., Petrović-Ranđelović, M., Kostić, Z. (2019) Sustainability-based goals and achieved results in Western Balkan Countries. *Economics of Sustainable Development*, 3 (1), 9-18.

Radukić, S., Stojanović, B. (2018) Prednosti i nedostaci instrumenata internalizacije eksternalija za smanjenje zagađenja. U: Đurović Todorović, J. & Radosavljević, M. (Eds.), *Konkurentnost i održivi razvoj privrede Republike Srbije* (99-115). Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.

Republički zavod za statistiku, preuzeto sa: <http://sdg.indikatori.rs/area/decent-work-and-economic-growth/?subarea=SDGUN080101&indicator=08010101IND01>, pristupljeno: 2. Novembar 2019.

Sachs, J., Schmidt-Traub, G., Kroll, C., Lafortune, G., Fuller, G. (2018). *SDG Index and Dashboards Report 2018*. New York: Bertelsmann Stiftung and Sustainable Development Solutions Network (SDSN), preuzeto sa: https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2018/2018_sdg_index_and_dashboards_report.pdf, pristupljeno: 22. Oktobar 2019.

Stojanović, B., Radukić, S., Kostić, Z. (2015) Nivo održivog razvoja Republike Srbije sa stanovišta ekonomskih i ekoloških pokazatelja. U: Arandjelović, Z. (Ed.), *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope* (51-60). Niš: Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.

Vlada Republike Srbije (2019) Dobrovoljni nacionalni izveštaj Republike Srbije o sprovođenju Agende 2030 za održivi razvoj: Ka jednakosti održivih mogućnosti za svakoga i svuda u Srbiji prerastanjem u održivost, preuzeto sa: <http://www.skgo.org/storage/app/media/uploaded-files/Dobrovoljni%20nacionalni%20izvestaj%20Republike%20Srbije%20o%20sprovođenju%20Agende%202030%20za%20održivi%20razvoj.pdf>, pristupljeno: 2. Novembar 2019.

Vlada Republike Srbije, Republički sekretarijat za javne politike, Srbija i Agenda 2030: Mapiranje nacionalnog strateškog okvira u odnosu na ciljeve održivog razvoja, preuzeto sa: <https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/2017/11/Agenda-UN-2030.pdf>, pristupljeno: 2. Novembar 2019.

World Economic Forum (2019) *The Global Competitiveness Report 2019*, preuzeto sa: http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2019/?doing_wp_cron=1570623935.4483180046081542968750, pristupljeno: 2. Novembar 2019.

Napomena: Rad je rezultat istraživanja na projektima br. 44007 i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE LIGHT OF AGENDA 2030

Abstract: *The UN Sustainable Development Agenda 2030, adopted in 2015, sets 17 global sustainable development goals and commits 193 signatory countries, including the Republic of Serbia, to set national targets that contribute to the achievement of global goals. They also undertake to establish national frameworks for implementing and monitoring the achievement of the goals. All sections of society have a responsibility to fulfill them.*

The paper gives an overview of the sustainable development goals that should be achieved in the Republic of Serbia by 2030. It is necessary to identify those areas where Serbia has achieved significant results, as well as to identify areas that represent constraints for development and in which adequate measures must be taken at all levels.

Key words: *sustainable development, Agenda 2030, Republic of Serbia.*

37. DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS

Nicola Raimo¹
 Marianna Zito²²
 Alessandra Caragnano³

Abstract: *Integrated reporting (IR) is a new form of corporate reporting that aims to provide a holistic picture of an organisation's performance. A critical aspect of IR is the quality of the reports. Although several studies investigate IR, few focus on quality. This study investigates the impact of national culture on IR quality. The results show that IR quality is related to six GLOBE dimensions. Specifically, the results indicate that assertiveness, institutional collectivism, uncertainty avoidance and humane orientation are positively associated to IR quality while performance orientation and future orientation are negatively associated with it. This study contributes to the relevant literature by analysing an additional factor that influences the integrated reporting quality.*

Keywords: *Integrated reporting; GLOBE; national culture; sustainability reporting; corporate reporting*

INTRODUCTION

Integrated reporting (IR), developed by the International Integrated Reporting Council (IIRC), aims to represent the firm's value creation in the short, medium, and long term. This new reporting tool, which is an evolution of environmental and sustainability reports, represents the last frontier of corporate communication. It can better represent the company's relationships with its stakeholders. In fact, IR aims to allow stakeholders to more accurately assess the company's ability to create value in the present and future.

This capacity derives from a process that is activated upstream during the drafting of the document: integrated thinking. According to the IIRC (2013), 'Integrated thinking is the active consideration by an organisation of the relationships between its various operating and functional units and the capitals that the organisation uses or affects. Integrated thinking leads to integrated decision-making and actions that consider the creation of value over the short, medium, and long term'. The integrated thinking approach leads to the integration of financial and non-financial information in a single report.

¹ LUM Jean Monnet University, Casamassima, raimo.phdstudent@lum.it

² LUM Jean Monnet University, Casamassima, zito.phdstudent@lum.it

³ LUM Jean Monnet University, Casamassima, caragnano.phdstudent@lum.it

IR saw more attention in recent years from both the academic (Vitolla et al., 2018) and professional perspectives. A survey by KPMG (2017) highlights how the practice of IR is constantly growing and evolving from the early stages of the adoption of the IR framework.

However, a remaining critical aspect of IR is the quality of the reports (Pistoni et al., 2018). In fact, although there are several academic contributions on IR, only a few studies focus on quality. This gap in the literature shows the need for further empirical studies on IR quality, and specifically, its determinants, which is still an underdeveloped topic. It is especially essential to analyse the impact of soft variables linked to cultural aspects as determinants of disclosure practices. From this perspective and considering the wide geographical spread of companies that adopt IR, it is highly relevant to study how national culture affects the quality of the reports.

The national cultural dimensions explain the general similarities and the differences in the world's cultures, imply the existence of specific relationships, and determine stakeholders' preferences and actions (Tsakumis, 2007). Different national cultural dimensions reflect the different priorities in accounting practices (Radebaugh, 1983; Gray, 1988) or in the publication of different types of reports (Langlois & Schlegelmilch, 1990; Salter & Niswander, 1995; Neu et al., 1998; Adams & Kuasirikun, 2000; Fernandez-Feijoo et al., 2012). With reference to IR, the different cultural dimensions can also explain the choice to adopt this practice (García-Sánchez et al., 2013).

However, despite the importance of this aspect, the absence of studies investigating the impact of the national cultural context on IR quality is evident. Therefore, this study aims to fill this gap by examining the impact of GLOBE dimensions (House et al., 2004) on IR quality.

The remainder of this article is organized as follows. Following the literature review and the hypotheses development, we present the research methodology. We subsequently describe the results and draw the conclusions in the last section.

LITERATURE REVIEW AND HYPOTHESES DEVELOPMENT

Although IR was introduced only a few years ago, prior studies explored several areas of this topic (Vitolla et al., 2019). Scholars focused mainly on the determinants of IR adoption (Jensen & Berg, 2012; Frías-Aceituno et al., 2013a, 2013b, 2014) and on the effects of IR adoption (Lee & Yeo, 2016; Barth et al., 2017; García-Sánchez & Noguera-Gámez, 2017a; Mervelskemper & Streit, 2017; Vitolla & Raimo, 2018; Esch et al., 2019). Other scholars highlighted the praise (Adams & Simnett, 2011; Roth, 2014; Tweedie, 2014) and criticisms of IR (Cheng et al., 2014; Brown & Dillard, 2014; Flower, 2015; Thomson, 2015). Finally, other scholars investigated the role of preparers (McNally et al., 2017; Chaidali & Jones, 2017; Lai et al., 2018) and the relationship between IR and management control systems (Gatti et al., 2018; Chiuicchi et al., 2018).

Considering this study's objectives, the literature analysis here focuses primarily on the determinants of IR adoption and quality. Second, we focus on the relationship between national culture and non-financial disclosure. Frías-Aceituno et al. (2013a) find that companies located in civil law countries or in countries with particularly strong legal enforcement mechanisms are more likely to adopt IR. Frías-Aceituno et al. (2013b)

DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS

underline how larger boards that contain more experienced directors and directors with more diverse backgrounds favour integrating various reports. Alfiero et al. (2018) instead find a positive and significant relationship between board size and board gender diversity and IR adoption. García-Sánchez et al. (2018) find that while a greater level of munificence decreases the disclosure in integrated reporting, companies with stronger boards are more likely to pursue such reporting.

Frías-Aceituno et al. (2014) add that firm size and profitability have a positive influence on a firm's choice to adopt IR. D'Este et al. (2012) find a positive and significant relationship between the territorial connotation and the adoption of IR. Lai et al. (2016) find a positive relationship between environmental, social and governance (ESG) disclosure ratings and the IR implementation. Sierra-Garcia et al. (2015) highlight how companies whose CSR reports are subject to assurance are more inclined to adopt IR. Vaz et al. (2016) add that companies located in countries with 'comply or explain' IR regulation are more likely to adopt IR.

While many researchers studied the determinants of IR implementation, only a few focused on the determinants of quality. Bavagnoli et al. (2018) highlight how the quality of IR is positively associated with the assurance score and with the location of companies in Europe and in countries with mandatory IR. Considering the existing studies on the determinants of IR, there is a clear absence of contributions on the relationship between national culture and IR quality, though researchers studied the impact of national culture in relation to other types of non-financial disclosure.

From this perspective, Luo and Tang (2013) focus on the impact of national culture on voluntary carbon disclosure, suggesting that firms in countries characterised by individualism and uncertainty avoidance are more likely to disclose carbon information, while masculinity and power distance are likely to have the opposite effect on disclosure. With regard to sustainability disclosure, Coulmont et al. (2015) find that firms in countries characterised by higher degrees of power distance, individualistic countries, and countries with higher indulgence scores are less likely to obtain a higher-level Global Reporting Initiative (GRI) guidelines application (A). Masculinity, uncertainty avoidance, and long-term orientation have no statistically significant effect. Using the same sample, the authors also find that firms in countries with higher degrees of power distance and high indulgence scores are less likely to seek external assurance. García-Sánchez et al. (2013) examine the impact of the Hofstede national cultural system on the choices to adopt IR. They find that companies located in countries with stronger collectivist and feminist values are in the vanguard of information integration. The studies analysed show the importance of national culture, which represents the values of local stakeholders, in firms' decisions on non-financial disclosure.

In the field of studies on national culture, with particular reference to sustainability and non-financial disclosure (Ringov & Zollo, 2007; Park et al., 2007; Vachon, 2010; Cox et al., 2011; García-Sánchez et al., 2013; Luo & Tang, 2013; Coulmont et al., 2015), most scholars have adopted Hofstede's dimensions (Hofstede et al., 2010) as national culture measures. Diversely, we implement the GLOBE scheme (House et al., 2004) and in this way,

we advance an alternative but at the same time valid approach to investigate socio-economic phenomena within different cross-cultural environments. The application of GLOBE cultural dimensions allows us to take into account other dimensions not included in Hofstede's study; in fact, the GLOBE study focuses on the following nine national cultural dimensions: performance orientation, assertiveness, future orientation, humane orientation, institutional collectivism, in-group collectivism, gender egalitarianism, power distance, uncertainty avoidance.

Therefore, in order to examine the impact of national culture on IR quality, we refer to the national culture dimensions on the basis of the study conducted by Parboteeah et al. (2012) concerning the relationship between cultural context and propensity to support sustainability initiatives. Thus, we analyse the impact of the following dimensions:

- performance orientation that expresses the extent to which achievement is valued;
- assertiveness that refers to the way in which individuals cultivate the social relationships;
- institutional collectivism that expresses the degree to which organizational and societal institutional practices encourage and reward collective distribution of resources and collective action;
- uncertainty avoidance that refers to the degree to which individuals reject unknown situations;
- future orientation that expresses the degree to which individuals behave in a long-term oriented perspective;
- humane orientation that expresses the degree to which individuals value generosity, caring for the weak and loyalty.

By the way, we do not consider the other three dimensions, namely power distance, in-group collectivism and gender egalitarianism in order to avoid high correlations among our variables as suggested by previous studies (Peterson and Castro, 2006). In the light of this premise, we introduce the following hypotheses:

- H1: Companies based in higher performance-oriented countries provide lower quality integrated reports.
- H2: Companies based in higher assertive countries provide lower quality integrated reports.
- H3: Companies based in higher collectivist countries provide higher quality integrated reports.
- H4: Companies based in higher uncertainty avoidance countries provide higher quality integrated reports.
- H5: Companies based in higher future orientation countries provide lower quality integrated reports.
- H6: Companies based in higher human-oriented countries provide higher quality integrated reports.

RESEARCH METHODOLOGY

3.1 Sample

As our study population, we selected 117 international companies that adopt IR. We sourced the reports from the 'Leading Practices' and '<IR> Reporters' sections of the IIRC website.

We chose the IIRC website to ensure that the reports complied with the IIRC framework. We considered that the sections of the website above provide reports that represent the 'best practices' indicated in the 'Leading Practices' section compared to the other reports of presumably lower quality in the '<IR> Reporters' section. We analysed the integrated reports from 2017.

3.2 Model specification

Following Ringov and Zollo (2007), we tested the relationship between national culture and IR quality using a regression model. We chose a cross section instead of a panel analysis because there is no variability in the independent variables over time. Specifically, we estimated the following regression (with variables defined in the subsequent sections):

$$\text{IRQUALITY} = \beta_0 + \beta_1 \text{PERFORM} + \beta_2 \text{ASSERT} + \beta_3 \text{INST} - \text{COL} + \beta_4 \text{UNC} - \text{AVD} + \beta_5 \text{FUTURE} + \beta_6 \text{HUMANE} + \beta_7 \text{SIZE} + \beta_8 \text{AGE} + \beta_9 \text{ROE} + \beta_{10} \text{EU} + \beta_{11} \text{ENVSEN} + \varepsilon$$

3.3 Dependent variable

To measure IR quality (IRQUALITY), we used the scoreboard developed by Pistoni et al. (2018). This IR scoreboard focuses on four main elements: background, content, form, and assurance and reliability.

We evaluated the background by determining whether the reports present an introduction that discusses issues such as the objectives of the IR, motivations underlying the choice to adopt IR, the manager in charge of the IR process, beneficiaries of the document, the title of the report, consistency of IR with generally applied disclosure standards, and the CEO's commitment. We assigned a score of 0 when the report omitted an item, and 1 if the report included the item. The maximum score for this area is 7.

We evaluated the content based on the report's compliance with the prescriptions of the IIRC framework, which covers eight elements and two fundamental concepts. The former include strategy and resource allocation; governance, organisational overview and external environment, risks and opportunities, performance, outlook, basis of presentation, and business model. The latter refers to the value creation process and capital. For this area, we assigned a score between 0 (absence) and 5 (very high quality) to each of the ten variables. The maximum score for this area is 50.

We evaluated the form by examining the summary of the report in terms of the number of pages, accessibility, and readability and clarity. We assigned a score from 0 to 5 to each of these three elements. The maximum score for this area is 15.

Finally, we evaluated the element of assurance and reliability based on whether the company conducted an internal audit and/or a third-party verification and whether the organisation received awards and acknowledgments for its own reports. In this area, we assigned a score of 0 for the absence of each of the three items and a score of 1 if the item is present. The maximum score for this area is 3.

We represent the quality score of the report by the sum of the scores of the four areas. Therefore, the maximum quality score of a report is 75.

3.4 Independent variables

We obtained the six dimensions of national cultural values from GLOBE (House et al., 2004) and use them as the firms' cultural values. In other words, every firm in the same country will have the same value score. Therefore, we included the following dimensions in our model: performance orientation (PERFORM), assertiveness (ASSERT), institutional collectivism (INST-COL), uncertainty avoidance (UNC-AVD), future orientation (FUTURE), humane orientation (HUMANE). GLOBE researchers measured cultural dimensions in two different ways: cultural practices (the way things are) and values (the way things should be). In this study, we use the practices values which range from a minimum of 1 to a maximum value of 7.

Performance orientation (PERFORM) refers to the degree to which a collective encourages and rewards (and should encourage and reward) group members for performance improvement and excellence.

Assertiveness (ASSERT) can be defined as the degree to which individuals are (and should be) assertive, confrontational, and aggressive in their relationship with others.

Institutional collectivism (INST-COL) represents the degree to which organizational and societal institutional practices encourage and reward (and should encourage and reward) collective distribution of resources and collective action.

Uncertainty avoidance (UNC-AVD) refers to the extent to which a society, organization, or group relies (and should rely) on social norms, rules, and procedures to alleviate unpredictability of future events.

Future orientation (FUTURE) can be explained as the extent to which individuals engage (and should engage) in future-oriented behaviours such as planning, investing in the future, and delaying gratification.

Finally, humane orientation (HUMANE) measures the degree to which a collective encourages and rewards (and should encourage and reward) individuals for being fair, altruistic, generous, caring, and kind to others.

3.5 Control variables

First, we controlled for firm size (SIZE), calculated as the natural logarithm of total assets. Past studies demonstrate the connections between firm size and IR adoption (Frias-Aceituno et al., 2014; Ghani et al., 2018). Then, we included the variable age (AGE), defined as the number of years since the establishment of the company up to the end of 2018, in

DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS

the regression model as a control for the perceived stability of the firm. We expect that older companies are more likely to have better quality integrated reports than younger companies do.

Moreover, we controlled for return on equity (ROE) because a company's economic performance is a factor that determines the quality of its reports considering that preparing an integrated report has high costs. Companies, depending on their profitability, may allocate more or less resources to the preparation of an integrated report. The firm's location, a dummy variable expressed as (EU), adopted a value of 1 if the company is located in Europe and 0 if otherwise. Environmental sensitivity (ENVSEN) is a dummy variable representing the environmental sensitivity of the industry in which the company operates.

This variable has a value of 1 if the firm's activities have an important impact on the environment. Following Tagesson et al. (2009), Gamerschlag et al. (2011), and Branco and Rodrigues (2008), we considered the following sectors as environmentally sensitive: agriculture, automotive, aviation, chemical, construction, construction materials, energy, energy utilities, forest and paper products, logistics, metal products, mining, railroad, waste management, and water utilities. For the companies operating in other industries, we assigned a value of 0 to this variable.

RESULTS

4.1 Descriptive analysis and correlation analysis

The first part of Table 1 provides the descriptive analysis of the variables. The dependent variable, report quality score (IRQUALITY) has a mean value of 56.91, which high quality among the analysed reports on average.

All the six dimensions of national culture have an average value close to 4. We used Pearson rank correlation to explore the relationship between GLOBE dimensions and IR quality. The second part of Table 1 reports the Pearson rank correlation results. There is no indication of an unacceptable level of multi-collinearity, as the highest correlation coefficient is 0.776 for future orientation (FUTURE) and uncertainty avoidance (UNC-AVD).

Harmful levels of multi-collinearity should not exist until the correlation coefficient reaches ± 0.8 or ± 0.9 (Farrar & Glauber, 1967). Therefore, multicollinearity does not pose a problem in the interpretation of results.

Table 1. Means, standard deviations and correlations †

Variables	Mean	S.D.	IRQUALITY	PERFORM	ASSERT	INST-COL	UNC-AVD	FUTURE	HUMANE	SIZE	AGE	ROE	EU	ENVSEN
IRQUALITY	56.91	7.23	1											
PERFORM	4.25	0.38	-0.259 ***	1										
ASSERT	4.20	0.29	-0.033	0.507 ***	1									
INST-COL	4.40	0.46	-0.124	0.292 ***	0.548 ***	1								
UNC-AVD	4.41	0.54	-0.351 ***	0.620 ***	0.334 ***	0.182 **	1							
FUTURE	4.16	0.50	-0.384 ***	0.830 ***	0.227 ***	0.494 ***	0.776 ***	1						
HUMANE	3.95	0.38	-0.103	0.391 ***	0.266 ***	0.610 ***	0.086	0.512 ***	1					
SIZE	16.13	2.53	0.205 **	0.085	0.075	0.016	0.048	0.026	0.210 **	1				
AGE	59.11	40.31	-0.101	0.096	0.103	0.047	0.189 **	0.174 **	0.005	0.101	1			
ROE	15.74	15.63	-0.210 **	0.111	0.033	0.106	0.172 **	0.181 **	0.220 **	0.101	0.095	1		
EU	0.56	0.49	0.011	0.445 ***	0.187 **	0.477 ***	0.109	0.408 ***	0.687 ***	0.024	0.057	0.023	1	
ENVSEN	0.49	0.50	0.037	0.129	0.069	0.068	0.153 *	0.116	0.052	0.170 **	0.264 ***	0.087	0.043	1

Note: $n = 117$. S.D. = Standard Deviation. † *** = significant at the 1% level; ** = significant at the 5% level; * = significant at the 10% level.

4.2 Multivariate analysis

To test the hypotheses of this study, we conduct linear multiple regression. Table 2 presents the results of the regression between IR quality and GLOBE dimensions. The adjusted R^2 is 0.264, which indicates that the model can explain about 26.4 per cent of the variance in the dependent variable. This table shows the results of the regression coefficients for all explanatory variables using IRQUALITY as the dependent variable.

The results support Hypothesis 1 (H1). Performance orientation (PERFORM) shows a significantly negative association with the IR quality (IRQUALITY) at $p = 0.096$, suggesting that firms in countries with higher levels of performance orientation are less likely to produce high quality integrated reports.

The results do not support hypothesis 2 (H2). In fact, the findings show a significant and positive association between assertiveness (ASSERT) and IR quality (IRQUALITY) at $p = 0.006$, suggesting that firms in higher assertive countries are more likely to disclose higher quality information in their integrated reports. This is a surprising result that can be

DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS

explained by the competition deriving from high levels of assertiveness that push managers to disclose higher quality information in relation to the results obtained in order to appear superior than competitors. Therefore, in this perspective, the integrated reporting quality could be seen as a practice of greenwashing.

Institutional collectivism (INST-COL) is significantly and positively associated with IR quality (IRQUALITY) at $p = 0.019$. Accordingly, the results support hypothesis 3 (H3) and suggest that firms in more collectivistic countries are more likely to disclose higher quality information in their integrated reports. Companies operating in more collectivistic societies, guided by values such as harmony, cooperation, loyalty and modesty will be more likely to offer higher quality integrated reports. Additionally, the results support hypothesis 4 (H4). The findings show a significant and positive association between uncertainty avoidance (UNC-AVD) and IR quality (IRQUALITY) at $p = 0.058$, suggesting that firms operating in higher uncertainty avoidance societies characterised by fear of unknown or ambiguous situations, are more likely to disclose higher quality information in their integrated reports.

Table 2. Linear multiple regression results

Variables	Coefficient	Standard error	p-value
Cons	3.970	22.620	0.861
PERFORM	-8.268	4.924	0.096*
ASSERT	15.142	5.389	0.006***
INST-COL	6.773	2.845	0.019**
UNC-AVD	5.361	2.798	0.058*
FUTURE	-13.348	4.112	0.002***
HUMANE	4.292	2.527	0.092*
SIZE	0.888	0.248	0.001***
AGE	-0.020	0.015	0.190
ROE	-0.063	0.038	0.101
EU	-5.007	2.538	0.051*
ENVSEN	0.583	1.257	0.644
N	117		
Adj. R ²	0.264		

*** = significant at the 1% level; ** = significant at the 5% level; * = significant at the 10% level

Then, the results support Hypothesis 5 (H5). In fact, the findings show a significant and negative association between future orientation (FUTURE) and IR quality (IRQUALITY)

at $p = 0.002$, suggesting that firms in lower future oriented societies are more likely to disclose higher quality information in their integrated reports. This result can be explained by the timing of the manifestation of the benefits of this type of disclosure. In fact, although the benefits of IR are not as immediate as the costs of preparation, several studies show that they occur in the same or following year after the firm adopts this practice (Lee & Yeo, 2016; Barth et al., 2017; García-Sánchez & Noguera-Gámez, 2017b). Therefore, from this perspective, the focus on short-term conducts to disclose higher quality information.

Finally, humane orientation (HUMANE) is significantly and positively associated with IR quality (IRQUALITY) at $p = 0.092$. Accordingly, the results support hypothesis 6 (H6), suggesting that firms in countries that value the altruism, generosity and fairness will be more likely to provide higher quality integrated reports. It is therefore evident that national culture has a significant influence on corporate disclosure choices, and specifically on the quality of the integrated reports that companies provide.

CONCLUSIONS

IR provides a holistic assessment of an organisation in terms of its operations, performance, risks, and opportunities, enabling more sustainable management and guiding the value creation process over time. It integrates the reports that firms previously published separately into a single report that explains the company's ability to generate and maintain value in the short, medium, and long term. However, despite the many benefits of IR (Vitolla et al., 2018), report quality is still a critical factor (Pistoni et al., 2018). This study investigated the influence of the national cultural context on IR quality. Based on GLOBE cultural dimensions, we show that companies operating in countries with a cultural system with less performance orientation, more assertiveness, more institutional-collectivism, more uncertainty avoidance, less future orientation and more humane orientation place a greater emphasis on sustainability issues, ethics, and good governance. Thus, these companies offer higher quality integrated reports.

This study contributes to relevant literature on the factors that influence the quality of IR. The results show that aside from the internal characteristics that previous studies highlight (Bavagnoli et al., 2018), the national culture of the countries in which firms operate also impacts the quality of IR.

The results have important implications, not only for governments and managers, but also for the IIRC. First, policy makers must account for the national culture when they regulate disclosures. The national culture could in fact nullify certain political interventions that aim to regulate different aspects of IR. Second, in the case of internationalisation, managers must account for the culture of the new countries and modify its disclosure strategies to gain acceptance as legitimate actors in the new markets. Third, the IIRC, in developing IR, must consider the specific cultural characteristics of different countries to introduce tools that are global in nature and allow for comparisons between firms, but that are specific to the culture of the country in which the firms operate. In conclusion, future work could extend our results to study the effect of other country-level variables, such as the Worldwide Governance Indicators (WGI), on IR quality.

DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS

REFERENCES

- Adams, C. A., & Kuasirikun, N. (2000). A comparative analysis of corporate reporting on ethical issues by UK and German chemical and pharmaceutical companies. *European Accounting Review*, 9(1), 53-79.
- Adams, S., & Simnett, R. (2011). Integrated Reporting: An opportunity for Australia's not-for-profit sector. *Australian Accounting Review*, 21(3), 292-301.
- Alfiero, S., Cane, M., Doronzo, R., & Esposito, A. (2018). Determining characteristics of boards adopting Integrated Reporting. *Financial Reporting*, (2), 1-46.
- Barth, M. E., Cahan, S. F., Chen, L., & Venter, E. R. (2017). The economic consequences associated with integrated report quality: capital market and real effects. *Accounting, Organizations and Society*, 62, 43-64.
- Bavagnoli F., Songini L., Pistoni A., & Minutiello V. (2018). The determinants of integrated reporting quality. an empirical analysis. EURAM Conference 2018 - Reykjavik.
- Branco, M. C., & Rodrigues, L. L. (2008). Factors influencing social responsibility disclosure by Portuguese companies. *Journal of business Ethics*, 83(4), 685-701.
- Brown, J., & Dillard, J. (2014). Integrated reporting: On the need for broadening out and opening up. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 27(7), 1120-1156.
- Chaidali, P. P., & Jones, M. J. (2017). It's a matter of trust: Exploring the perceptions of Integrated Reporting preparers. *Critical Perspectives on Accounting*, 48, 1-20.
- Cheng, M., Green, W., Conradie, P., Konishi, N., & Romi, A. (2014). The international integrated reporting framework: key issues and future research opportunities. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 25(1), 90-119.
- Chiucchi, M.S., Montemari, M., Gatti, M. (2018). The influence of integrated reporting on management control system: a case study. *International Journal of Business and Management*, (13)7, 19-32.
- Coulmont, M., Loomis, S., Berthelot, S., & Gangi, F. (2015). Determinants and Impacts of Sustainability Disclosure☆. In *Sustainability Disclosure: State of the Art and New Directions*, 25-79.
- Cox, P. L., Friedman, B. A., & Tribunella, T. (2011). Relationships among cultural dimensions, national gross domestic product, and environmental sustainability. *Journal of applied Business and Economics*, 12(6), 46-56.
- D'Este, C., Fellegara, A., Galli, D., & di Piacenza, G. (2012). Livelli di disclosure economico-finanziaria e scelte di integrated reporting nei gruppi a connotazione territoriale. Università Cattolica del Sacro Cuore—Piacenza.
- Esch, M., Schnellbacher, B., & Wald, A. (2019). Does integrated reporting information influence internal decision making? An experimental study of investment behavior. *Business Strategy and the Environment*, 1-12.

- Farrar, D. E., & Glauber, R. R. (1967). Multicollinearity in regression analysis: the problem revisited. *The Review of Economic and Statistics*, 92-107.
- Fernandez-Feijoo, B., Romero, S., & Ruiz, S. (2012). Does board gender composition affect corporate social responsibility reporting?. *International Journal of Business and Social Science*, 3(1), 31-38.
- Flower, J. (2015). The international integrated reporting council: a story of failure. *Critical Perspectives on Accounting*, 27, 1-17.
- Frías-Aceituno, J. V., Rodríguez-Ariza, L., & García-Sánchez, I. M. (2013a). Is integrated reporting determined by a country's legal system? An exploratory study. *Journal of cleaner production*, 44, 45-55.
- Frías-Aceituno, J. V., Rodríguez-Ariza, L., & Garcia-Sanchez, I. M. (2013b). The role of the board in the dissemination of integrated corporate social reporting. *Corporate social responsibility and environmental management*, 20(4), 219-233.
- Frías-Aceituno, J. V., Rodríguez-Ariza, L., & Garcia-Sánchez, I. M. (2014). Explanatory factors of integrated sustainability and financial reporting. *Business strategy and the environment*, 23(1), 56-72.
- Gamerschlag, R., Möller, K., & Verbeeten, F. (2011). Determinants of voluntary CSR disclosure: empirical evidence from Germany. *Review of Managerial Science*, 5(2-3), 233-262.
- García-Sánchez, I. M., Martínez-Ferrero, J., & Garcia-Benau, M. A. (2018). Integrated reporting: The mediating role of the board of directors and investor protection on managerial discretion in munificent environments. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*.
- García-Sánchez, I. M., & Noguera-Gámez, L. (2017a). Integrated reporting and stakeholder engagement: the effect on information asymmetry. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 24(5), 395-413.
- García-Sánchez, I. M., & Noguera-Gámez, L. (2017b). Integrated information and the cost of capital. *International Business Review*, 26(5), 959-975.
- García-Sánchez, I. M., Rodríguez-Ariza, L., & Frías-Aceituno, J. V. (2013). The cultural system and integrated reporting. *International business review*, 22(5), 828-838.
- Gatti, M., Chiucchi, M. S., & Montemari, M. (2018). Management Control Systems and Integrated Reporting: Which Relationships? The Case of the Azienda Ospedaliero Universitaria Ospedali Riuniti Ancona. *International Journal of Business and Management*, 13(9), 169-181.
- Ghani, E. K., Jamal, J., Puspitasari, E., & Gunardi, A. (2018). Factors influencing integrated reporting practices among Malaysian public listed real property companies: a sustainable development effort. *International Journal of Managerial and Financial Accounting*, 10(2), 144-162.

DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS

- Gray, S. J. (1988). Towards a theory of cultural influence on the development of accounting systems internationally. *Abacus*, 24(1), 1-15.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind: Intercultural operation and its importance for survival* (3rd ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
- House, R. J., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. W., & Gupta, V. (Eds.). (2004). *Culture, leadership and organizations: The GLOBE study of 62 societies*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- IIRC. (2013). International <IR> Framework. Retrieved from <http://integratedreporting.org/resource/international-ir-framework>
- Jensen, J. C., & Berg, N. (2012). Determinants of traditional sustainability reporting versus integrated reporting. An institutionalist approach. *Business Strategy and the Environment*, 21(5), 299-316.
- KPMG (2017). Survey of Integrated Reports in Japan 2016. Retrieved from <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/xx/pdf/2017/06/survey-of-integrated-reports-in-japan-2016.pdf>
- Lai, A., Melloni, G., & Stacchezzini, R. (2016). Corporate sustainable development: is 'integrated reporting' a legitimization strategy?. *Business Strategy and the Environment*, 25(3), 165-177.
- Lai, A., Melloni, G., & Stacchezzini, R. (2018). Integrated reporting and narrative accountability: The role of preparers. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 31 (5), 1381-1405.
- Langlois, C. C., & Schlegelmilch, B. B. (1990). Do corporate codes of ethics reflect national character? Evidence from Europe and the United States. *Journal of International Business Studies*, 21(4), 519-539.
- Lee, K. W., & Yeo, G. H. H. (2016). The association between integrated reporting and firm valuation. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 47(4), 1221-1250.
- Luo, L., & Tang, Q. (2013). The Impact of national culture on voluntary carbon disclosure: Evidence from Carbon Disclosure Project (CDP) 2011. Annual Congress European Accounting Association - Paris.
- McNally, M. A., Cerbone, D., & Maroun, W. (2017). Exploring the challenges of preparing an integrated report. *Meditari Accountancy Research*, 25(4), 481-504.
- Mervelskemper, L., & Streit, D. (2017). Enhancing market valuation of ESG performance: is integrated reporting keeping its promise?. *Business Strategy and the Environment*, 26(4), 536-549.
- Neu, D., Warsame, H., & Pedwell, K. (1998). Managing public impressions: Environmental disclosures in annual reports. *Accounting, organizations and society*, 23(3), 265-282.

- Parboteeah, K. P., Addae, H. M., & Cullen, J. B. (2012). Propensity to support sustainability initiatives: A cross-national model. *Journal of business ethics*, 105(3), 403-413.
- Park, H., Russell, C., & Lee, J. (2007). National culture and environmental sustainability: A cross-national analysis. *Journal of Economics and Finance*, 31(1), 104-121.
- Peterson, M. F., & Castro, S. L. (2006). Measurement metrics at aggregate levels of analysis: Implications for organization culture research and the GLOBE project. *Leadership Quarterly*, 17(5), 506-521.
- Pistoni, A., Songini, L., & Bavagnoli, F. (2018). Integrated Reporting Quality: An Empirical Analysis. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25(4), 489-507.
- Radebaugh, L. H. (1983). Environmental factors influencing the development of accounting objectives, standards and practices in Peru. In *International Accounting and Transnational Decisions*, 39-56.
- Ringov, D., & Zollo, M. (2007). The impact of national culture on corporate social performance. *Corporate Governance: The international journal of business in society*, 7(4), 476-485.
- Roth, H. P. (2014). Is integrated reporting in the future?. *The CPA Journal*, 84(3), 62-67.
- Salter, S. B., & Niswander, F. (1995). Cultural influence on the development of accounting systems internationally: A test of Gray's [1988] theory. *Journal of international business studies*, 26(2), 379-397.
- Sierra-García, L., Zorio-Grima, A., & García-Benau, M. A. (2015). Stakeholder engagement, corporate social responsibility and integrated reporting: An exploratory study. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 22(5), 286-304.
- Tagesson, T., Blank, V., Broberg, P., & Collin, S. O. (2009). What explains the extent and content of social and environmental disclosures on corporate websites: a study of content and environmental reporting in Swedish listed corporations. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 16(6), 352-364.
- Thomson, I. (2015). 'But does sustainability need capitalism or an integrated report?' a commentary on 'The International Integrated Reporting Council: A story of failure' by Flower, J. *Critical Perspectives on Accounting*, 27, 18-22.
- Tsakumis, G. T., Curatola, A. P., & Porcano, T. M. (2007). The relation between national cultural dimensions and tax evasion. *Journal of international accounting, auditing and taxation*, 16(2), 131-147.
- Tweedie, D. (2014). Integrated reporting: symptom or cure of new capitalism's ills?. In *Proceedings of the Critical Perspectives on Accounting Conference*, Toronto, 7-9 July.
- Vachon, S. (2010). International operations and sustainable development: Should national culture matter?. *Sustainable Development*, 18(6), 350-361.
- Vaz, N., Fernandez-Feijoo, B., & Ruiz, S. (2016). Integrated reporting: an international overview. *Business Ethics: A European Review*, 25(4), 577-591.

DOES NATIONAL CULTURE AFFECT INTEGRATED REPORTING QUALITY? A FOCUS ON GLOBE DIMENSIONS

- Vitolla, F., Raimo, N., & De Nuccio, E. (2018). Integrated Reporting: Development and State of Art—The Italian Case in the International Context. *International Journal of Business and Management*, 13(11), 233-240.
- Vitolla, F., & Raimo, N. (2018). Adoption of Integrated Reporting: Reasons and Benefits—A Case Study Analysis. *International Journal of Business and Management*, 13(12).
- Vitolla, F., Raimo, N., & Rubino, M. (2019). Appreciations, criticisms, determinants, and effects of integrated reporting: A systematic literature review. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 26(2), 518-528.

DA LI JE NACIONALNA KULTURA UTICALA NA INTEGRISANI KVALITET IZVEŠTAJA? FOKUS NA GLOBALNU DIMENZIJU

Sažetak: *Integrirano izveštavanje (IR) je novi oblik korporativnog izveštavanja koji ima za cilj da pruži holističku sliku učinka organizacije. Kritični aspekt IR je kvalitet izveštaja. Iako nekoliko studija istražuje IR, malo ih se fokusira na kvalitet. Ova studija istražuje uticaj nacionalne kulture na kvalitet IR. Rezultati pokazuju da je IR kvalitet povezan sa „six GLOBE dimension“. Konkretno, rezultati ukazuju na to da su asertivnost, institucionalni kolektivizam, izbegavanje nesigurnosti i humana orijentacija pozitivno povezani sa kvalitetom IR-a dok su orijentacija na performanse i buduća orijentacija negativno povezani sa njim. Ova studija doprinosi relevantnoj literaturi analizom dodatnog faktora koji utiče na kvalitet integriranog izveštavanja.*

Ključne reči: *Integrirano izveštavanje; GLOBE; nacionalna kultura; izveštavanje o održivosti; korporativno izveštavanje*

38. STRATEGIJSKI PRISTUP UPRAVLJANJA LANCIMA SNABDEVANJA SA STANOVIŠTA LEAN DISTRIBUCIJE

Dragan D. Milanović¹

Mirjana Misita²

Petar Kefer³

Ankica Borota Tišma⁴

Marija D. Milanović⁵

Rezime: U radu se istražuje strategijski pristup upravljanja lancima snabdevanja sa stanovišta Lean distribucije. Upravljanje lancima snabdevanja je proces dizajniranja, planiranja, izvršenja, kontrole i nadgledanja aktivnosti lanaca snabdevanja sa svrhom da se kreira neto vrednost, koja izgrađuje konkurentnu infrastrukturu, balansira internacionalnu logistiku, sinhronizuje snabdevanje sa potrebama i meri performansu poslovanja na globalnom nivou. Najbolje kompanije na svetu nalaze novi izvor konkurentne prednosti u upravljanju lancima snabdevanja, koji sadrži veliki broj aktivnosti koje su integrisane, kako bi proizvod ili usluga za što kraće vreme došli na tržište i zadovoljili potrebe kupca. Istraživanje definiše pet osnovnih postavki implementacije strategije upravljanja lancima snabdevanja sa stanovišta Lean distribucije.

Ključne reči: Upravljanje lancima snabdevanja, Strategija, Lean distribucija.

Uvod

Upravljanje lancima snabdevanja je upravljanje mrežom međusobno povezanih aktivnosti čija je svrha da proizvodi i usluge dođu do krajnjeg potrošača u lancu snabdevanja. Evidentno je da strategija upravljanja lancima snabdevanja mora biti u saglasnosti sa biznis strategijom kompanije, načinom kako ona kreira vrednost i ostvaruje prihod.

Postoji veliki broj primera u svetu biznisa, gde kompanije usaglašavanjem strageija upravljaju lancima snabdevanja, kako bi izgradili prednost u odnosu na konkurenciju. Funkcija upravljanja lancima snabdevanja treba da bude podjednako konkurentna na tržištu kao i sve ostale funkcije kompanije (i kompanija posmatrano u celini). Upravljanje lancima snabdevanja ne treba dizajnirati izolovano od kompanijske strategije.

¹ Mašinski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija; ddmilanovic@mas.bg.ac.rs

² Mašinski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija; mmisita@mas.bg.ac.rs

³ Omni Surfaces, Toronto, Ontario, Canada; petarkefer@gmail.com

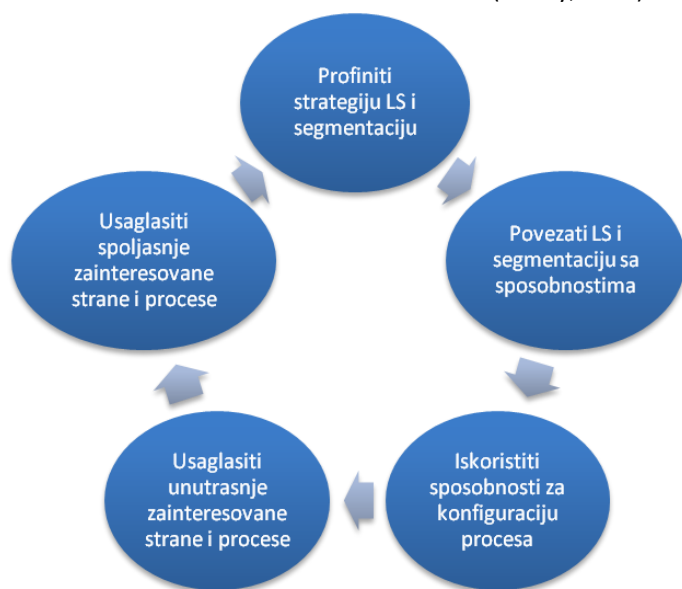
⁴ Akademija poslovnih strukovnih studija Beograd, Srbija; ankica.borota@gmail.com

⁵ Inovacioni centar Mašinskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu, Srbija; marijadmilanovic@gmail.com

Lideri koji upravljanju lancima snabdevanja moraju da projektuju strategiju inspirisanu zahtevima kupca a koji donose vrednost i pozitivno da utiču na identifikaciju sposobnosti potrebnih za profitabilno iskorišćenje (Pettey, 2016). Ponude koje su vrednovane od strane kupaca direktno utiču na strategiju lanaca snabdevanja i vrednosnu razmenu. Lideri koji upravljaju lancima snabdevanja moraju da obaveste ostale funkcionalne timove o zahtevima kupaca, kako bi i oni razumeli zahteve i potrebe i pravovremeno usaglasili svoje strategije

Postoji pet faza usaglašavanja segmentacije lanaca snabdevanja, sa centrima izvrsnosti (CI) i funkcionalno zainteresovanim stranama, njihovim sposobnostima i procesima. Ovih pet faza pojačavaju vrednost lanaca snabdevanja (LS) u udelu i uticaju na strategiju kompanije, slika 1.

Slika 1. Pet faza usaglašavanja segmentacije lanaca upravljanja sa centrima izvrsnosti i funkcionalno zainteresovanim stranama (Pettey, 2016)

Izvor: Pettey (2016)

Faze usaglašavanja segmentacije lanca upravljanja predstavljaju osnovu za identifikovanje osnovnih postavki strategijskog pristupa upravljenju lancima snabdevanja sa stanovišta Lean distribucije.

1. Osnovne postavke strategijskog pristupa upravljenja lancima snabdevanja sa stanovišta Lean distribucije

Koncepcija strategijskog pristupa upravljanja lancima snabdevanja, sa stanovišta Lean distribucije, podrazumeva uspostavljanje strategije, koja će biti u saglasnosti sa

STRATEGIJSKI PRISTUP UPRAVLJANJA LANCIMA SNABDEVANJA SA STANOVIŠTA LEAN DISTRIBUCIJE

vizijom, misijom i ciljevima kompanije i čija implementacija zahteva sledeće postavke (Kefer i dr., 2018.):

- Razumevanje i prihvatanje regulativa na lokalnom i globalnom nivou
- Uspostavljanje formalnih procesa, standarda i njihova integracija
- Pravovremeno razumevanje i odgovor na promene u potrebama kupaca sa fokusom na njihove sadašnje i buduće zahteve
- Upravljanje rizikom radi obezbeđenja kontinuiteta u nabavci proizvoda i servisa
- Upravljanje lancima snabdevanja sa stanovišta Lean Distribucije

U radu je sprovedeno istraživanje i analiza ovih pet osnovnih postavki implementacije strategije upravljanja lancima snabdevanja sa fokusom na Lean distribuciju.

Razumevanje i prihvatanje regulativa na lokalnom i globalnom nivou. Jedna od važnih perspektiva koje treba uzeti u obzir prilikom razvoja strategije upravljanja lancima snabdevanja jesu postojeće regulative, kako na lokalnom, tako i na globalnom nivou. Kako postojeće, tako treba predvideti i potrebne korake ako dodje do promena regulativa i kako na njih odgovoriti. U globalnom pogledu, sve više dolazi do razmene između zemalja, gde je jedan od osnovnih razloga, smanjenje troškova. Razvijenije zemlje uvoze proizvode i usluge iz zemalja koje su manje razvijene i imaju manje troškove proizvodnje i pružanja servisa. Isto tako, razvijenije zemlje postavljaju i nove standarde koje treba ispoštovati prilikom uvoza, tako da je jedno od ključnih pitanja : Da li snabdevač može da odgovori na postavljene standarde, za koje vreme i koliko će troškovi porasti.

Kompanija i lideri, koji vode organizacione jedinice upravljanja lancima snabdevanja, imaju obavezu da kontinualno prate i predviđaju sve veći broj regulativa, vezano za regulative proizvoda koji prelaze granice, provincija i država. "Regulative se menjaju sve brže" navodi se u istraživanju, kompanije iz San Franciska, koja se bavi konsultantskim poslom a vezano za ugovore između država (Kroll, 2017).

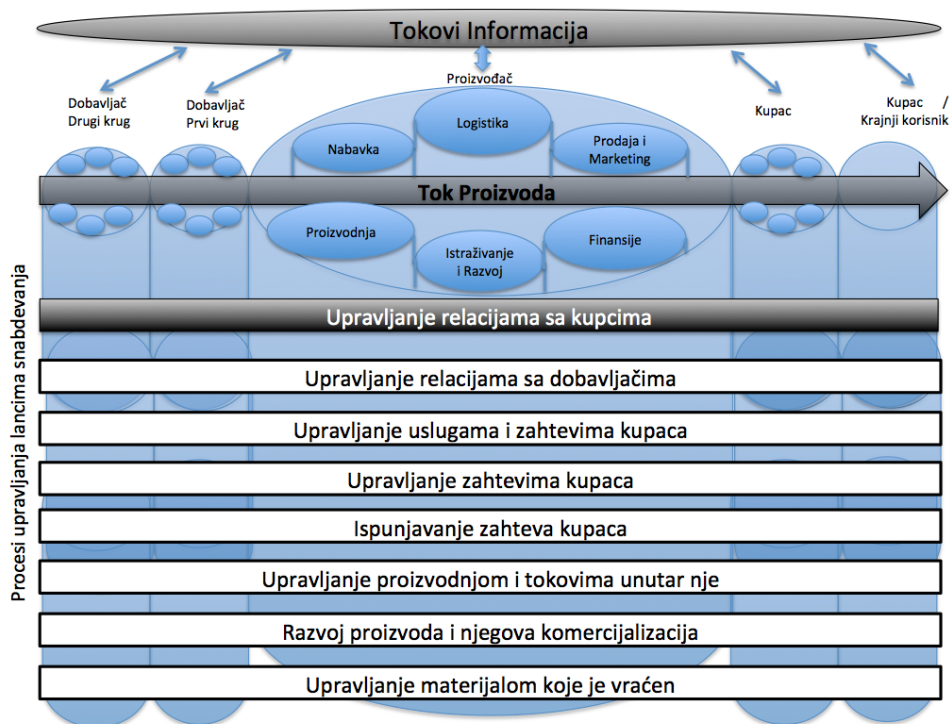
Uspostavljanje formalnih procesa, standarda i njihova integracija. Da bi lanci snabdevanja uspešno funkcionisali, zahtevaju implementaciju, funkcionalnih procesa unutar kompanije koji su integrisani sa dobavljačima i kupcima. Za vreme integracije, dolazi do prepoznavanja vrednosti procesa, važnosti u lancu i gledanje na proces samostalno. Postojanje standardizovanih biznis procesa važno je i zbog postojanja jednog zajedničkog jezika koji će biti korišćen u svim sferama upravljanja lancima snabdevanja.

Priložena tabela, kao i objašnjenja prema Lambertu (2014), prikazuju na šta treba obratiti pažnju za vreme integracije i upravljanja biznis procesima u svim sferama lanaca snabdevanja, slika 2.

Integracija lanaca snabdevanja prema (Power, 2005) je pokušaj da se veze unutar lanaca snabdevanja podignu na jedan viši nivo radi boljeg pravljenja odluka, kao i povezivanje svih komponenata lanaca na efikasniji način, efikasnim putem, gde dolazi do kreiranja vidljivosti i identifikacije uskih grla. Tri osnovana elementa intergracionog modela upravljanja lancima snabdevanja su: informacioni sistem (upravljanje informacijama i finansijskim tokovima), upravljanje inventarom (upravljanje proizvodima i tokovima materijala) i upravljanje relacijama između partnera koji su uključeni u razmenu.

Pravovremeno razumevanje i odgovor na promene u potrebama kupaca sa fokusom na njihove sadašnje i buduće zahteve. Tradicionalan način upravljanja lancima snabdevanja svodi se na to da kupac kaže šta mu treba, a kompanija radi na tome da isporuči narudžbinu. Sinhronizovano upravljanje lancima snabdevanja obezbeđuje sveobuhvatno razumevanje potreba u svim funkcionalnim jedinicama koje sadrži lanac snabdevanja. Na ovaj način ključni faktori, kao što su pouzdanost, fleksibilnost, niži troškovi i bolje upravljanje ljudskim resursima može biti urađeno brže i efikasnije.

Slika 2. Integracija i upravljanje procesima unutar lanaca snabdevanja

Izvor: Lambert (2014)

Prema (Gattorn, 2015) kupci i samo kupci su jedini i primarni, kada se dizajnira i upravlja lancima snabdevanja preduzeća.

Upravljanje rizikom radi obezbeđenja kontinuiteta u nabavci proizvoda i servisa. Veće kompanije, sa kompleksnim lancima snabdevanja i velikim brojem kupaca, nalaze se u poziciji da zavise od snabdevača i pouzdanosti njihove isporuke. Rast kompanija i globalizacija imaju uticaj na to da kompanije sve više proizvoda i usluga, koje su ranije bile deo njihovog sistema, kupuju od dobavljača koji su se usko specijalizovali i imaju visok nivo ekspertize sa manjim troškovima. Sa povećavanjem kompleksnosti raste i rizik koji se ne

STRATEGIJSKI PRISTUP UPRAVLJANJA LANCIMA SNABDEVANJA SA STANOVIŠTA LEAN DISTRIBUCIJE

sme zanemariti, već sa kojim se treba suočiti, kako bi se obezbedilo nesmetano funkcionisanje lanaca snabdevanja.

Proces počinje sa utvrđivanjem konteksta unutrašnjeg i spoljašnjeg okruženja. Potencijalni rizici u kompanijama i njihovim lancima snabdevanja prema (SCRLC 2011) su: spoljni rizici, rizici od strane snabdevača, distribicioni rizici i interni rizici u kompaniji.

Efikan model upravljanja lancima snabdevanja mora da obezbedi da kompanija i njeni partneri imaju odgovarajuće mere za svaki od identifikovanih rizika, gde moraju da osiguraju dostupnost materijala od dobavljača do krajnjeg korisnika, sa minimalnim troškom kada se rizik pojavi. Sigurnost lanca snabdevanja je od posebnog značaja iz dva razloga. Prvo, neadekvatno upravljanje vezano za lance snabdevanje može da uzrokuje razne poremećaje u snabdevanju i korišćenju materijala, može, takođe, tako da utiče na kooperaciju sa dobavljačima, kao i da umanju korisne efekte od primene informacione tehnologije. Drugo, sve prethodno opisane pojave mogu da se odraze kroz negativne finansijske efekte po kompaniju.

Prema Chritopher-u (2016) razumevanje i upravljanje rizikom u lancima snabdevanja uključuje sledeće:

- Profiliranje baze snabdevača
- Procena koliko su lanci snabdevanja jaki
- Procena uticaja na lance snabdevanja
- Identifikacija, izbegavanje rizika kao i akcije koje treba predvideti
- Analiziranje troškova i benefita
- Implementacija planova i akcija i njihovo merenje

Ukoliko je obezbeđeno da su lanci snabdevanja integralni deo procesa upravljanja rizikom, ukoliko je upravljanje lancima snabdevanja usaglašeno sa strategijom kompanije, ako je lancima snabdevanja dodeljen adekvatan značaj, prekidi u lancima će biti minimizirani, a ako do prekida dođe, oni će biti kraćeg trajanja. Dakle, kroz analizu i razumevanje rizika moguće je povećati efikasnost raspodele kapitala i resursa u kompaniji, a da se pri tome smanji neizvesnost od finansijskog gubitaka i gubitaka kupca.

Upravljanje lancima snabdevanja sa stanovišta Lean distribucije. Lean distribucija je način unapređenja procesa i eliminacija nepotrebnog u svim sferama operativnog poslovanja. Dobro dizajniran Lean distribicioni program može dati preduzećima alat zasnovan na kulturalnim promenama i sistematskom razmišljanju potrebnom za kontinualno poboljšanje, prethodno standardizovanih procesa koji se odnose na eliminaciju nepotrebnog i doprinosi kompletnom poboljšanju operativnog dela distribucije.

Cilj programa Lean distribucije je eliminacija svega onoga što kupac ne želi da plati i što ne donosi vrednost koja je ugrađena u proizvodu i usluzi. U istoj meri velika pažnja posvećena je kvalitetu proizvoda i usluzi sa najnižim operativnim troškovima. Lean distribucija obuhvata Lean proizvodne koncepte koji su primenjeni u upravljanju lancima snabdevanja u njihovom operativnom delu a daju odgovore na sledeća pitanja:

- Da li su prisutne aktivnosti koje ne utiču na povećanje vrednosti proizvoda i usluga u distribucionom modelu i, da li, i kako one mogu biti eliminisane? Da li

prisutne aktivnosti povećavaju vrednost koju kupac želi da plati ili su te aktivnosti prisutne zbog toga što su oduvek tu? Koje alternativne metode postoje za eliminaciju nepotrebnih aktivnosti?

- Da li postoji gubljenje vremena, materijala ili drugih resursa koji prouzrokuju da produktivnost opada a operativni troškovi rastu? Da li postoji neki način da se nepotrebni resursi eliminišu?
- Kako su proizvodi organizovani u distribucionom centru? Da li postoji način kako optimizovati skladišni prostor sa proizvodima kako bi se smanjila ili eliminisala radna snaga potrebna za logistiku unutar skladišta a koja se odnosi na prihvatanje materijala, unutrašnji transport, skladištenje, uzimanje proizvoda i slanje kupcima? Da li postoje nepotrebni koraci prilikom traženja proizvoda u skladištu? Na koji način i da li postoji mogućnost smanjenja i eliminisanja nepotrebnih koraka?
- Da li postoji mogućnost eliminisanja defekta proizvoda koji se može javiti prilikom transporta, skladištenja i uzimanja iz skladišta? Da li postoji mogućnost unapređenja tačnosti unutar procesa prikupljanja i slanja materijala kupcima kao i pravovremena isporuka kad treba i koliko treba?
- Koji su procesi standardizovani a koje treba standardizovati i koje su tehnologije na raspolaganju kako bi se unapredila usluga kupcima?
- Da li postoji višak materijala u skladištu ili materijal koji se ne pomera već duže vreme? Da li su Lean procesi na raspolaganju za bolju kontrolu materijala u skladištu i smanjenje materijala koji se ne pomera?
- Da li postoje prilike da se sinhronizuju procesi transporta van distribucionog centra i operativni procesi unutar distributivnog centra? Da li postoje prilike i da li je moguće smanjiti pakovanje materijala kako bi došlo do sinhronizacije?
- Da li su primenjeni ergonomski principi na radne zadatke unutar distribucionog centra kako bi se izbegao prekomerni napor i zaštitila sigurnost i zdravstveno stanje radnika? Koje Lean metode mogu biti primenjene kako bi se zaštitio radnik, njegova sigurnost i operativno okruženje? Kako kvalitet okruženja u distribucionom centru može biti unapređen kako bi bolje uticao na radnika?
- Da li postoje prilike da se smanji skladišni prostor korišćenjem metoda analize i optimizacije sa fokusom na tok proizvoda, raspored unutar skladišta pa do detalja kako je proizvod uskladišten i kako je iskorišćen prostor u sve tri dimenzije?
- Koje parametre za merenje performanse treba koristiti kako bi se merilo kontinualno unapređenje u distribucionom centru? Koji su najbolji načini da se meri tačnost isporuka i produktivnost radnika? Kakva je performansa distribucionog centra u odnosu na druge distribucione centre?
- Kako kontrola troškova na nivou transakcija može da unapredi bolje razumevanje gde se novac troši? Kako ova informacija može da se upotrebi i iskoristi za primenu Lean principa distribucije?
- Da li postoje neki programi koji stimulišu radnike da svojim idejama doprinose povećanju produktivnosti i kvaliteta a u isto vreme bi smanjili troškove i povećali

STRATEGIJSKI PRISTUP UPRAVLJANJA LANCIMA SNABDEVANJA SA STANOVIŠTA LEAN DISTRIBUCIJE

sigurnost na radu? Da li ovakvi programi, koji direktno nagrađuju radnike motivišu radnike i na identifikaciju nepotrebnih stvari kako bi se to nepotrebno eliminisalo? Kako ovi programi moraju biti strukturirani na individualnom i na nivou tima?

Strukturalni Lean distribucionni program zasnovan je na principima kontinualnog unapređenja koji inkorporiraju fundamentalne koncepte izražene kroz sledeće osnovne postavke:

- Originalno sa fokusom na Lean proizvodne procese, a sada prošireno na sve poslovne procese.
- Unikatno za svaki biznis – težnja za eliminaciju nepotrebnog u svim aspektima poslovanja
- Cilj je da se izvrši distribuciona funkcija sa manje uloženog ljudskog rada, manje materijala na skladištu, manje vremena da se kreće proizvod i manje prostora da se koristi.
- Da bude brza isporuka kupcu koji zahteva proizvod sa visokim nivoom kvaliteta, na ekonomski najefikasniji mogući način.

Lean Distribucija je ono čemu teži većina distribucionih centara. Stoga je veoma važno dobro proučiti i primeniti principe Lean distribucije, počevši od inkorporiranja u strategiju preduzeća preko njene implementacije i održivosti. Primenom ovog sistemskog modela dolazi se do boljeg pozicioniranja u konkurentskom okruženju i boljeg prihvatanja kod kupaca što i jeste krajnji cilj.

3. Zaključak

Najvažnije za projektovanje strategije upravljanju lancima snabdevanja na osnovu Lean distribucije je da u svakoj kariki lanca snabdevanja postoji razumevanje potreba kupaca, da su povezani sa kupcem i da je lanac snabdevanja toliko jak koliko i najslabija karika u njemu. Razumevanje potreba kupaca i odgovor u pravo vreme sa njima željenim proizvodom i uslugom povećava kupčevo zadovoljstvo i profitabilnost kompanije.

Jedan od prvih koraka u razumevanju potreba kupaca jeste uspostavljanje kolaborativnog odnosa sa kupcem, koji je baziran na uzajamnom verovanju, zajedničkom interesu i benefitima. Važno je uzeti u obzir konkurenciju, koja isto tako želi deo kupaca koji kompanija ima. Što je kvalitet proizvoda i usluga bolji, a cena zadovoljavajuća, to je veza sa kupcima jača i lojalnija.

Sa kupcima treba uspostaviti komunikacija u oba smera. Razumeti a nekada i predvideti njihove potrebe, raditi sa njima na novom dizajnu, izboru materijala, povećanju kvaliteta proizvoda, usluga i rešavanje problema koji se javljaju. Važno je prepoznati šta kupac želi: smanjenje cene koštanja, brže izbacivanje proizvoda na tržište, fleksibilnost, tehnološku inovaciju, integraciju softvera, itd. Onda, kada se u potpunosti razumeju potrebe kupaca, može se raditi na strategijskim ciljevima i operativnim strategijama, kompanije i lanca snabdevanja. Cilj treba da bude uspostavljanje protoka informacija u lancima

snabdevanja od kupca do dobavljača i nesmetano uspostavljanje toka proizvoda i servisa od dobavljača do kupca. Što je više informacija poznato o potrebama kupaca, to su potrebne manje zalihe, a samim tim i obrt kapitala je veći, što vodi ka većoj profitabilnosti.

Primena novih metoda i tehnologija u upravljanju lancima snabdevanja, uključuje značajne unutrašnje organizacione promene. Dolazi do unapređenja procesa u većini slučajeva i stvaranja novih. Jedan od važnih faktora neophodan da bi se definisao uspeh u integraciji jeste odabiranje najvažnijih oblasti unutar lanaca snabdevanja, fokus na njih i razumevanje uticaja na sve stranke uključene u upravljanje lancima snabdevanja.

LITERATURA

- [Christopher](#), M. (2016). *Logistics & Supply Chain Management*, FT Publishing International; 5 edition, Pearson Publishing, UK.
- Gattorna, J. (2015) *Dynamic Supply Chains: How to design, build and manage people-centric value networks*, [Pearson Education Limited](#), 3rd edition, United Kingdom.
- ISO 31000:2018 *Risk Management - Guidelines*, International Organization for Standardization preuzeto sa: <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management.html>, pristupljeno: avgust, 2019.
- Kefer, P., Milanovic, D.D., Misita, M. Milanović, Lj.D. (2015). Management for Companies with Multiple Locations According to Exceptions, *Proceedings SIE 2015, 6th International Symposium of Industrial Engineering*, pp. 234-238, Faculty of Mechanical Engineering University of Belgrade.
- Kefer, P., Milanović, D. D., Žunjić, A. (2018). *Integrirani model upravljanja kompanijom sa fokusom na lance snabdevanja*, IP Jovan, Beograd.
- Kefer, P., Milanović, D.D., Misita, M., Žunjić, A. (2016). Fuzzy Multicriteria ABC Supplier Classification in Global Supply Chain (Article), *Mathematical Problems in Engineering*, (2016), <http://dx.doi.org/10.1155/2016/9139483>, IF=0,644
- Kroll, K. (2017). Global Trade Changes Course – Inbound Logistics, preuzeto sa: <https://www.inboundlogistics.com/cms/article/global-trade-changes-course/>, pristupljeno: avgust, 2019.
- Lambert, D. (Eds.) (2014). *Supply Chain Management: Processes, Partnerships, Performance*, Fourth Edition, Ponte Vedra Beach, FL: Supply Chain Management Institute, pp. 463.
- [Misita, M., Milanović, D.D.](#), Dragojlović, P., [Žunjić, A.](#) (2017). Risk Management and Multiple Criteria Decision Making of Enterprise Production Program, *2nd International conference on Quality of Life*, Center for Quality, Faculty of Engineering, University of Kragujevac, June 2017.

STRATEGIJSKI PRISTUP UPRAVLJANJA LANCIMA SNABDEVANJA SA STANOVIŠTA LEAN DISTRIBUCIJE

- Pettey, C. (2016). Five Steps to Align Business Strategy With Supply Chain Capabilities, preuzeto sa: <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/five-steps-to-align-business-strategy-with-supply-chain-capabilities/> pristupljeno: avgust, 2019.
- Power, D. (2005) Supply chain management integration and implementation: a literature review, *Supply Chain Management: An International Journal*, 10/4, 252–263.
- SCRLC (2011). Supply Chain Risk Management - A compilation of best practices, Supply Chain Risk Leadership Council Publishing, preuzeto sa: http://www.scrhc.com/articles/Supply_Chain_Risk_Management_A_Compilation_of_Best_Practices_final%5B1%5D.pdf pristupljeno: avgust, 2019.

STRATEGIC APPROACH TO SUPPLY CHAIN MANAGEMENT FROM LEAN DISTRIBUTION VIEWPOINT

Abstract: *The paper shows research of strategic approach to supply chain management from the point of view of Lean distribution. Supply Chain Management is the process of designing, planning, executing, controlling and overseeing supply chain activities with the purpose of creating net worth, building competitive infrastructure, balancing international logistics, synchronizing supply with needs and measuring business performance globally. The best companies in the world find a new source of competitive advantage in supply chain management, which contains a large number of activities that are integrated, to bring the product or service to market in the shortest time and meet the needs of the customer. This research defines five basic settings for implementing a supply chain management strategy from the point of view of Lean distribution.*

Key words: *Supply Chain Management, Strategy, Lean Distribution.*

39. ENERGETSKI SEKTOR I NJEGOV UTICAJ NA PRIVREDNI RAZVOJ

Student DS Milica Mladenović¹,
Dr Silvana Ilić²;
Dr Slobodan Mladenović³

Rezime: Energija je odavnina bila veoma važna i značajna za privredni rast i razvoj. Međutim, kako je vreme proticalo njen značaj se vremenom sve više povećavao tako da sada dostiže međunarodni značaj. Kolika je njena uloga govori i to da su se u prošlosti radi pridobijanja prirodnih resursa, a pre svega nafte vodili ratovi. Zemlje koji imaju bolji pristup prirodnim resursima, energija im je omogućila brži privredni rast i razvoj. Zato je neophodno okrenuti se većem iskorišćavanju obnovljivih izvora energije, s obzirom da je iscrpljujućih resursa sve manje, a da privredni rast i razvoj je nemoguć bez energije kao pokretača svih delatnosti. Energija se smatra pokretačem celokupnog društva, i da ekonomski i tehnološki razvoj u budućnosti bude zasnovan upravo na obnovljivim resursima, o tome će se govoriti u ovom radu.

Ključne reči: energija, obnovljivi resursi, razvoj, privreda

Uvod

Energija je svuda oko nas i označava opstanak, a da pritom te činjenice nismo ni svesni. Mnoge analize najvažnijih ekonomsko-tehnoloških promena ukazuju da je energetika i energetski sektor u zadnja dva i po stoleća bili i ostali glavni faktori privrednih promena. Energetski sektor je među najznačajnijim privrednim sektorima i neminovno ima aktivnu ulogu koja vodi razvoju ostalih sektora privrede. To znači da ako razvijamo energetski sektor omogućava se i razvoj, ostalih sektora privrede Srbije.

Energetske resurse iz dana u dan iscrpljujemo, što vodi ka energetskej krizi, iz tog razloga je neophodno da vodimo računa o tome kakvu energiju trošimo, na koji način, koliko, jer nekada davno borbe su se vodile zbog prirodnih resursa, a ukoliko ne budemo cenili značaj energije to se može dogoditi u sadašnjosti.

Stub uspešnog prosperiteta društva, povećanje konkurentnosti nacionalne ekonomije, i u krajnjem radi boljeg života građana, leži u većoj proizvodnji i upotrebi obnovljivih izvora energije. To je naročito značajno za Republiku Srbiju, s obzirom da raspolaže potencijalom, a da se daljim ulaganjem može više iskoristiti.

¹ Fakultet za menadžment Zajčar, Srbija, student na doktorskim studijama

² Fakultet za menadžment Zajčar, Srbija; silvana.ilic@fmz.edu.rs

³ Niška poslovna škola strukovnih studija, Niš, Srbija; mladenovicslobodan@yahoo.com

Energetski sektor

Energija nam je u svakom trenutku potrebna, a energetski sektor je od strateškog značaja. Energija nam je potrebna za osvetljenje, radi zagrevanja ili hlađenja prostorija, transporta ljudi i dobara, a oslonac je mnogim privrednim granama bez koje se ne može zamisliti njihovo postojanje poput industrije, saobraćaja, poljoprivrede, uslužnih delatnosti kao celokupnog naučnog progresu. Tehnološka revolucija XX veka obeležena je brojnim pronalascima, ali većina njih je bazirana na povećanom korišćenju energije. (Vasić, 2015) Da bi se izašlo u susret ekspanziji energetske tražnje značajna novčana sredstva su ulagana u energetski sektor, naročito u sisteme za proizvodnju i distribuciju električne energije. Energetski sektor sa jedne strane zadovoljava energetske potrebe stanovništva i omogućava ekonomski rast kao jedan od najznačajnijih inputa za industrijsku proizvodnju. Sa druge strane, negativno utiče na životnu sredinu poput zagađenje iste, ali isto tako pruža mogućnost korišćenja obnovljivih prirodnih resursa na racionalan način. Ovo je posebno značajno za zemlje u razvoju. Potrebe ovih zemalja za privrednim rastom iziskuju takav energetski sistem koji ne samo da će biti osnova za industrijsku proizvodnju već će omogućiti i dugoročan održivi ekonomski razvoj. (Parežanin, 2016)

Za energetski sektor može se reći da je sektor privredne infrastrukture koji sistematski istražuje, koristi i komercijalno proizvodi i snabdeva sve tipove potrošača svima raspoloživim vrstama energije po ekonomski prihvatljivoj ceni. (Nišević, 2015)

Značaj energetskeg sektora

Energetski sektor je višestruko značajan za jednu nacionalnu ekonomiju. (Parežanin, 2016)

Potražnja za energijom rezultat je delovanja više različitih varijabli koje na energetske potražnje deluju bilo direktno ili indirektno. Varijable koje tako u kratkom roku utiču na ukupnu potražnju za energijom jesu: (Benac, Slosar, Žuvić, 2008)

1. cena energije – definisana na energetskom tržištu (bilo ponudom i potražnjom ili špekulacijama na finansijskim tržištima koja su danas sve značajnija)
2. BDP po stanovniku – definisan na osnovi BDP-a, koji pokazuje koliko treba energije da bi se zadovoljile potrebe rastuće ekonomske aktivnosti privrede i stanovništva i koji je indikator povećane potražnje za energijom s obzirom na rastući broj stanovnika.

Varijable koje utiču u dugom roku na ukupnu potražnju jesu (Benac, Slosar, Žuvić, 2008):

1. energetska efikasnost, koja pokazuje koliko je manja stopa potražnje za energijom zbog efikasnije tehnologije
2. politika zaštite životne sredine
3. poreska politika
4. politika pomoći i subvencija
5. ostalo.

Značaj energije, i kao posledica tog značaja, uključivanje u modele rasta posledica je nekoliko grupa razloga i polja istraživanja (Erić, 2016):

Prvo, energija je veoma važna u svim procesima, tako i u procesu ekonomskog rasta. Stern (2011) ukazuje da ekonomisti koji se bave pitanjima vezanim za životnu sredinu energiji daju primat nad svim drugim faktorima rasta. Svoje stavove zasnivaju na biofizičkoj osnovi ekonomije oslanjajući se na brojna istraživanja (Cleveland, Costanza, Hall, & Kaufmann, 1984; Costanza, 1980; Georgescu-Roegen, 1971; Hall, Tharakan, Hallock, Cleveland, & Jefferson, 2003; Murphy & Hall, 2010). Georgescu-Roegen se smatra prvim istraživačem koji je objedinio koncepte ekonomskog rasta i prirodnih resursa. U svom radu publikovanom 1971. godine pod naslovom "Zakon entropije i ekonomski procesi", pokazao je da se u ekonomskom procesu upotrebljeni materijal nepovratno troši, odnosno uništava, a to poslednično znači da jednom korišćen materijal ne može ponovo biti korišćen u nekoj drugoj ekonomskoj aktivnosti. Na osnovu dokaza do kojih je on došao, kao i rezultata prethodno pomenutih istraživača, može se zaključiti da isključivanje energije i potrošnje resursa iz neoklasičnih modela predstavlja njihov značajan nedostatak.

Drugi aspekt uključuje rezultate istraživanja ekonomskih istoričara (Allen, 2009; Cleveland et al., 1984; Wrigley, 1990), i ekonomskih geografa (Smil, 1994). Njihova istraživanja orijentisana su ka pitanju – koliko je bila važna tranzicija od tradicionalnih energenata (drvo, životinjske masnoće) ka fosilnim gorivima u povećanju stope ekonomskog rasta tokom industrijske revolucije? Odgovor na to pitanje, od strane prethodno navedenih autora, jeste da su inovacije u korišćenju modernih energenata (pre svega, uglja u doba same industrijske revolucije) i porasta njihove upotrebe osnova prve industrijske revolucije u XIX veku. Kander i Stern (2014) zaključuju da je istorija energije obeležena nizom revolucija koje su povezane sa novim energentima (ugalj, nafta, električna struja) i novim tehnologijama koje ih koriste (parna mašina, motorna vozila, informacione i komunikacione tehnologije).

Treći argument odnosi se na uticaj koji cene nafte i drugih energenata imaju na ekonomsku aktivnost. Ovaj aspekt postao je posebno važan nakon dva "naftna šoka" sedamdesetih godina prošlog veka. Brown i Yücel (2002) su u pregledu teorija i rezultata o uticaju cena energije na makroekonomske pokazatelje zaključili da je veza između cena nafte i bruto domaćeg proizvoda inverzna s jedne strane i da je ona asimetrična – rast cena nafte usporava agregatnu ekonomsku aktivnost više nego što je pad istih povećava, s druge strane. Volatilnost cena energije, kako navode Shahbaz i saradnici (2012), stvara manje ili veće poteškoće onim zemljama koje su uvoznici energenata (posebno nafte) u njihovom platnom bilansu. Sve velike recesije praćene su energetske šokovima (Hamilton, 1983), a rast cena energije podstiče inflatorna očekivanja. Centralne banke, kojima je po pravilu cilj stabilnost cena – kroz održavanje ekonomske stabilnosti i smanjivanje inflatornih očekivanja – podižu svoje referentne kamatne stope. Posledica toga je ukupno smanjenje inflacije, ali istovremeno i smanjenje nivoa investicija upravo zbog rasta kamatnih stopa (Leduc & Sill, 2004). Rezultanta ovih procesa je ozbiljno ugrožavanje ekonomskog rasta.

Četvrta grupa argumenata oslanja se na uticaj koji prirodni resursi i njihova eksploatacija imaju na ekonomski rast i razvoj, a istraživanje ovog pitanja počelo je 70-ih i 80-ih godina prošlog veka. Zabeležene su dve značajne zakonitosti: prvo, bogatstvo prirodnim resursima i izvorima energije ne samo da nije presudno za ekonomski rast i razvoj (to se, pre svega, može videti na primerima azijskih zemljama, koje su, iako veoma siromašne prirodnim resursima, imale održive visoke stope rasta u dužem periodu; prvo

Japan, a zatim i nešto kasnije “azijski tigrovi” Tajvan, Singapur, Hong Kong i Južna Koreja), iako nesumnjivo može biti korisno, već isto tako – ukoliko se ne eksploatiše na pravi način – može predstavljati ozbiljnu prepreku ukupnom ekonomskom razvoju i potpuno promeniti strukturu privrede i onemogućiti njenu evoluciju. Tako je koncept “prokletstva resursa” (Auty, 1993, 2001) postao opšte prihvaćena zakonitost u literaturi koja se bavi ekonomskim razvojem, uz neizbežni primer najvećeg afričkog izvoznika nafte – Nigerije – gde se nakon dugog niza godine eksploatacije ovog resursa broj siromašnih stanovnika udvostručio, a ostale grane privrede nisu ništa razvijenije nego što su bile (Zapravo, suprotan primer Norveške se ispostavio kao izuzetak. U ovoj zemlji, koja jeste postigla zavidan nivo ekonomskog blagostanja, došlo je do negativnih kretanja – udeo izvoznog sektora smanjio se sa 13% na 6% BDP-a u periodu nakon pronalaska nafte do 1993. godine, a udeo koji ima naftna industrija porastao je na 16% BDP-a). Paralelno, pojava nazvana “holandska bolest” (Istraživanje se odnosilo na deindustrijalizaciju u Holandiji nakon otkrića izvora prirodnog gasa u Severnom moru) ugrožava industrijski sektor zemlje koja izvozi prirodne resurse, uključujući naftu, kroz kontinuirani pritisak ka apresijaciji lokalne valute, i posledično, smanjivanjem konkurentnosti industrijskih proizvoda na izvoznom tržištu. Takođe, dolazi i do redistribucije strukture zaposlenih u korist primarnog sektora. O ovoj pojavi je prvi pisao Rybczynski (1955).

Konačno, peto polje istraživanja odnosi se na povezanost institucija, energije i ekonomskog rasta. O značaju koji energetske sektor zauzima ne treba suviše raspravljati, pa zato i ne čudi pristup energiji koji, kroz normiranje i regulaciju, zauzimaju države – od uslova eksploatacije resursa, državne monopolizacije pojedinih energetskih sektora, do brojnih zakonskih akata kojima se bliže reguliše ova oblast. Kada je u pitanju ekonomski razvoj, mnogi autori (Acemoglu, Johnson, & Robinson, 2002, 2012; Easterly, 2001; Easterly & Levine, 2003; Rodrik, Subramanian, & Trebbi, 2004; Williamson, 2000) govore o novoj paradigmi – da tržište zavisi (i) od institucija, samo je pitanje kakve su institucije najbolje da podstaknu rast. Konačno, Paavola i Adger (2005) pisali su o uticaju institucija na energetske efikasnost. Nesporno je da je ekonomski rast jedan od ključnih faktora održivog ekonomskog razvoja. Prema tome, a imajući u vidu date argumente, možemo utvrditi da postoji veza između energije, ekonomskog rasta i održivog razvoja. Kako održivi razvoj sadrži barem tri osnovne komponente – ekonomsku, socijalnu i onu vezanu za životnu sredinu – značaj energije i ekonomskog rasta i njihove spone prevazilazi značaj ekonomskog pitanja. Međutim, u vreme kada se sve češće postavljaju pitanja vezana za životnu sredinu, jedan od osnovnih indikatora naše brige o njoj, smanjenje emisija CO₂ u atmosferu, jeste zapravo mera smanjenja energetske intenziteta (energetski intenzitet je mera energetske efikasnosti privrede i iskazuje se u energiji potrebnoj da se ostvari jedinica bruto domaćeg proizvoda, uobičajeno u ekvivalentu kilograma sirove nafte po 1.000 evra ili dolara BDP-a.) – jer je emisije praktično nemoguće precizno izmeriti. Nasuprot tome, mnogi ekonomisti dolaze do zaključka da povećanje potrošnje energije podstiče viši ekonomski rast. Međutim ekonomski rast bi trebalo da se sve više bazira na korišćenju obnovljivih izvora energije, jer na taj način ne samo da se brinemo o životnoj sredini već i o budućim generacijama.

Energetski sektor Srbije

Početak druge decenije XXI veka, privreda i društvo Republike Srbije nalaze se u vrlo dubokoj opšterazvojnoj krizi. U vremenu produžene ekonomske recesije, Republika Srbija se nalazi pred izazovom da trasira dugoročni poželjni put razvoja energetike i definiše strateška opredeljenja na kojima će se zasnivati taj razvoj u narednom periodu. Strateški pristup energetici podrazumeva da se procesi u privredi i državi, kao i u životu građana, odvijaju uz niže ekonomske troškove i viši stepen socijalne i ekološke održivosti - viši standard stanovništva uz smanjenje zagađenja i bolju zaštitu prirode. U tom smislu, iz primene Zakona o energetici i Strategije razvoja energetike Republike Srbije, treba da proistekne odgovarajuća energetska politika, koja bi uz adekvatnu ekonomsku i socijalnu politiku, kao i politiku u oblasti zaštite životne sredine vodila ka održivom energetskom sistemu, efikasnijoj ekonomiji i većem društvenom blagostanju, uz održive bilanse prirodnih resursa i što niže nivoe zagađenja. Dovoljna i adekvatna ponuda energije, odnosno sigurno, pouzdano i kvalitetno snabdevanja energijom je preduslov privrednog i društvenog razvoja. (Službeni glasnik RS, broj 101/2015)

Energetsku privredu Srbije u najširem smislu sačinjavaju naftna i gasna privreda, rudnici uglja, elektroenergetika i decentralizovani sistemi gradskih toplana i industrijske energetike. U okviru energetskog sistema obavlja se eksploatacija domaće primarne energije, uvoz primarne energije (pre svega nafte i prirodnog gasa), proizvodnja električne i toplotne energije, eksploatacija i sekundarna prerada uglja, kao i transport i distribucija energije i energenata do krajnjih potrošača finalne energije. (Službeni glasnik RS, broj 44/2005)

Uticaj energetskog sektora na privredni razvoj

Za dugoročni održivi razvoj Republike Srbije energetski sektor je od izuzetnog značaja. Značaj energije za ekonomski rast je toliko veliki da postoje koncepti (Ayres & Warr, 2006) koji tvrde da je fizički i hemijski rad koji se obavlja energijom, istorijski gledano, najznačajniji pokretač ekonomskog rasta. Stalno pozivanje na upotrebu parne mašine kao ključnog događaja za preokret i nastanak industrijskog načina proizvodnje to donekle potvrđuje. Takođe, početak druge industrijske revolucije se vezuje za proizvodnju električne energije. Ove tvrdnje podržava i matematički model koji pokazuje da je efikasnost proizvodnje električne energije dobra zamena za Solovljev rezidual, ili tehnološki napredak, koji predstavlja deo ekonomskog rasta koji se ne može pripisati kapitalu ili radu. Kako navode Ayres & Warr (2002), ekonomski rast se najbolje može posmatrati kao ciklus pozitivne povratne sprege u kojoj poboljšanja efikasnosti u termodinamičkoj konverziji imaju značajnu ulogu. Jeftiniji inputi faktora proizvodnje, koji su delimično posledica poboljšanja energetske efikasnosti, omogućavaju da se robe i usluge proizvode uz manje troškove i po nižim cenama, što vodi većoj tražnji. Pošto tražnja za robom i uslugama odgovara sumi plaćanja faktora proizvodnje, od koje se dobar deo vraća radnoj snazi u vidu plata, proizilazi da plate imaju tendenciju da se povećavaju kako output raste. To povratno stimuliše dalju zamenu rada kapitalom i energijom, kako u industrijskoj proizvodnji, tako i u „domaćinstvima“. Ova zamena podstiče ekonomiju učenja koja dalje snižava troškove i služi da „motor rasta“ radi neprikidno. Iako je dobro poznato da između ekonomskog rasta i potrošnje energije postoji snažna međuzavisnost, smer uslovljenosti nije jasno definisan.

Neki autori su proučavali odnose uslovljenosti između BDP i energije na velikom uzorku zemalja članica OECD i onih koje nisu pripadale OECD-u. (Chontanawat, Hunt, Pierse, 2008) Otkrili su da je uslovljenost u smeru od energije ka BDP izraženija u razvijenim zemljama OECD, u poređenju sa zemljama u razvoju, što podrazumeva da će politika smanjenja potrošnje energije koja ima za cilj smanjenje emisije štetnih materija verovatno imati veći uticaj na BDP razvijenog dela sveta nego na zemlje u razvoju. Međutim, Živković i Vlahović-Dizdarević (2009) u svojoj studiji zaključuju da u manje razvijenim zemljama ekonomski rast uzrokuje potrošnju nafte. Ako se jednosmerna uslovljenost kreće od potrošnje energije ka ekonomskom rastu, država treba da upotrebi dodatne resurse za subvencionisanje cena energije i obezbeđivanje dugoročnih i stabilnih izvora energije za svoju ekonomiju. U ovakvoj situaciji smanjivanje potrošnje energije, na primer putem usklađivanja cene energije u zemlji sa tržišnim cenama, može da vodi padu dohotka i zaposlenosti. (Vlahinić-Dizdarević, Živković, 2010; Jaško, Čudanov, Jevtić, Krivokapić, 2014)

Energija postavlja nekoliko zahteva kojim utiče na ekonomski razvoj (Službeni glasnik RS, broj 101/2015):

Prvi zahtev je da globalnog razvoja pretpostavlja ekonomiju zasnovanu na efikasnom korišćenju relativno „čiste” i iz različitih izvora dostupne energije. Energetika će, prema svim scenarijima razvoja, još relativno dugi period imati zadatak da ekonomiji i društvu obezbedi značajne količine energije i energenata, ali sa tendencijom smanjivanja energetskeg intenziteta, odnosno potrošnje po jedinici novčanog proizvoda.

Drugi zahtev koji se postavlja pred energetiku je da bude čistija, odnosno da se u što većoj meri oslanja na obnovljive izvore energije, a u što manjoj na iscrpive resurse.

Treći zahtev koji će u budućnosti biti dominantan je da proizvodnja i potrošnja energije ostavljaju što manje negativnih posledica po životnu sredinu, po vodu, vazduh, zemljište, a posredno i na čitav lanac ishrane, biodiverzitet i ljudsko zdravlje.

Četvrti zahtev koji se postavlja pred energetiku se tiče ekonomske efikasnosti i tržišta energije. Energija je roba i njen promet i cene moraju imati tržišni karakter. Ponuda i tražnja energije su povezani sa njenom cenom, uslovima isporuke i međunarodnim tokovima. Budući da sektor energetike ima izrazito visoke eksterne efekte (troškove ili koristi za indirektno učesnike, koji ne moraju biti neposredni korisnici, odnosno isporučioци) to je za ovo tržište neophodan korektivni mehanizam internalizacije eksternalija (primena principa korisnik/zagađivač plaća). Reč je o tome da u maloprodajnu cenu energije moraju biti uključeni troškovi zaštite životne sredine i drugi eksterni troškovi - kroz naknade, takse, poreze, kazne ili druge ekonomsko finansijske instrumente. U eksterne troškove koji ulaze u cenu pojedinih energenata, u opciji energetike budućnosti, moraju biti uključeni i troškovi tranzicije, odnosno supstitucije i tehnološke adaptacije na korišćenje drugih, po pravilu skupljih energenata, kada dođe do iscrpljivanja neobnovljivih konvencionalnih izvora.

Privredni razvoj zahteva ne samo dovoljnu količinu ukupne energije, nego i određenu strukturu, koja treba da odgovara određenom nivou tehnološkog razvoja, ekonomskoj

celishodnosti, određenom komforu i ekološkim zahtevima. S druge strane, struktura potrošnje energije uslovljena je tehno-ekonomskim faktorima kao što su: (Marković, 2010)

- Nivo privredne aktivnosti i društvenog standarda,
- Obim i struktura energetskeg potencijala zemlje (stepen istraženosti, stepen razvijenosti eksploatacije, tržišni uslovi),
- Stepenergetske zavisnosti zemlje od drugih zemalja,
- Odnosi cena energetskih sirovina, i
- Platno-bilansne mogućnosti zemlje.

Privredni razvoj zemlje uslovljen je raspoloživim izvorima energije i mogućnostima uvoza.

Razvoj energetike mora da bude u funkciji privrednog rasta. Nedostatak energije usporava privredni rast, dok višak energije znači neracionalno korišćenje resursa i poskupljenje proizvodnje. Zemlje bilo da su razvijene ili manje razvijene, iscrpljuju bogatstva u cilju daljeg razvoja. Energetika se javlja kao modifikator privrednih struktura i akcelerator opšteg ekonomskog napretka. Kao modifikator energetika doprinosi ne samo brzom razvoju postojećih grana i delatnosti, već omogućuje razvoj i novih proizvodnih delatnosti, a isto tako pospešuje razvoj nekih nerazvijenih delatnosti. Kao akcelerator ekonomskog progressa energija omogućuje efikasniju i jeftiniju proizvodnju, što sve više doprinosi povećanju životnog standarda. Porast životnog standarda opet utiče na ekspanziju proizvodnje i potrošnje energije. Otuda ovo uzajamno delovanje doprinosi opštem privrednom razvoju. Energetika je postala stratezijska industrija savremene civilizacije. (Marković, 2010)

Za dugoročni održivi razvoj R. Srbije energetski sektor je od izuzetnog značaja. Posebno zbog činjenice da raspolaže značajnim potencijalnim obnovljivim izvorima energije. Ovo je sa jedne strana šansa da se privuku dodatne investicije u zemlju, a sa druge da se unapredi tehnološka osnova za proizvodnju finalne energije, koja je zastarela i bazira se na korišćenju fosilnih goriva. (Parežanin, 2016)

Istražujući oblast međusobnih uticaja kretanja potrošnje energije i privrednog rasta u Srbiji došli smo do zaključka da je u periodu nakon 2000. godine u značajnoj meri potvrđen model Ajersa i Vora, i da je na osnovu jeftinijih inputa faktora proizvodnje omogućeno da se robe i usluge proizvode uz manje troškove i po nižoj ceni. Međutim, pošto ovaj model zamene podstiče ekonomiju obima i rasta, koje podrazumevaju neograničenu dostupnost ulaznih faktora, što u Srbiji nije obezbeđeno, došlo je do povećanja troškova rada i prirodnih resursa, uz zaostajanje rasta troškova energije, što proizvodi njenu neefikasnu upotrebu. Pošto investicije u sektoru energetike u posmatranom periodu nisu realizovane, za vrlo kratko vreme smo došli do potvrde zaključaka Ajersa i van den Berga (van den Bergh) da bez bržeg porasta inputa model nije održiv. (Ayres, R. U., van den Bergh, J.C.J.M. (2005) Neodrživost se u našem slučaju ispoljava u dva vida. U domenu potrošnje nafte neodrživost se meri cenama koje su najviše u regionu, dok se u pogledu gasa i električne energije meri tehničkim kapacitetima sistema koji su na granici opterećenja. Dakle, bez ulaganja u dostupnost energije, dalji ekonomski rast će biti vrlo ograničen. Druga dimenzija upotrebe energije se dobija razmatranjem efikasnosti njenog korišćenja. Pored podataka koji ukazuju na stepen energetske intenzivnosti Srbije u prethodnom periodu, vrlo je značajno uzeti u obzir i podatke o energetske intenzivnosti same industrije, odnosno koliko je upotreba

energije uticala na promenu u privrednoj strukturi i finalnoj potrošnji. (Jaško, Čudanov, Jevtić, Krivokapić, 2014)

Pošto je Srbija energetska neefikasna zemlja u kojoj se po jedinici društvenog proizvoda troši mnogo više energije u odnosu na druge zemlje, ostvarenje projekcija ubrzanog rasta BDP ukazuje na dalji porast zavisnosti od uvoza energije, posebno električne (Specifična potrošnja električne energije iznosi 4.153 kWh per capita, što je znatno više od zemalja okruženja, ali znatno ispod proseka EU, koji je 6.388 kWh per capita). (Jaško, Čudanov, Jevtić, Krivokapić, 2014)

Da bi se izbegao dalji rast zavisnosti ekonomskog napretka od uvoza energije neophodno je preispitati i promeniti faktore koji su Srbiju doveli u položaj prevelike potrošnje energije po jedinici BDP. Neki od najznačajnijih pravaca analize, i promena, treba da se odnose na (Jaško, Čudanov, Jevtić, Krivokapić, 2014):

- Strukturu korišćenih goriva (fuel-mix),
- Strukturu privrede (privredne grane),
- Zastarele tehnologije u industriji,
- Kapacitet proizvodnje je manji od nominalnog,
- Zastarele tehnologije, svuda, a pre svega u proizvodnji električne i toplotne energije
- Udeo postrojenja sa ko-generacijom toplotne i električne energije koji je manji od 1%.
- Struktura i starost stambenog fonda,
- Struktura i starost voznog parka

Preko 85% svetske potrošnje energije se danas zasniva na korišćenju fosilnih goriva (nafta 40%, ugalj 25% i gas 20%). Nuklearna energija učestvuje oko 5%, koliko daje i hidroenergija, a ostatak od 5% se obezbeđuje iz obnovljivih izvora energije. (Jaško, Čudanov, Jevtić, Krivokapić, 2014)

Obnovljivi izvori energije u funkciji privrednog razvoja

Do energetske krize 70-tih XX veka i ranih 80-tih istog veka zadovoljavanje energetske tražnje posmatrano je isključivo u svetlu raspoloživosti energetskih resursa i najboljih tehnoloških rešenja. Ove krize su dovele do kolapsa mita o jeftinoj, izdašnoj i lako raspoloživoj energiji. U traganju za adekvatnim odgovorom države članice EEZ (Evropska ekonomska zajednica -organizacija koju su osnovali Francuska, Zapadna Nemačka, Italija, Belgija, Holandija i Luksemburg potpisivanjem Osnivačkog ugovora 1957. godine u Rimu.) postavljaju dva zadatka pred naučnu i istraživačku zajednicu. Prvi se odnosi na otkrivanje alternativnih izvora energije, a drugi na projekte efikasnog korišćenja i štednje energije. (Vasić, 2015)

Obnovljivi izvori energije predstavljaju glavni oslonac energetske samostalnosti Srbije u budućnosti. Ukupan potencijal energije iz obnovljivih izvora može da zadovolji četvrtinu godišnjih potreba Srbije, i kada se tome doda ogroman potencijal za uštedu energije u svim sektorima znatno se može smanjiti energetska zavisnost od uvoza. (Marković, 2010)

ENERGETSKI SEKTOR I NJEGOV UTICAJ NA PRIVREDNI RAZVOJ

U cilju ostvarenja privrednog rasta i razvoja neophodno je najpre definisati strateške pravce delovanja, uz sagledavanje trenutnog stanja kako bi ostvarili zadati cilj - povećanje proizvodnje i korišćenje energije iz obnovljivih izvora, i smanjenja uvozne zavisnosti (tabela broj 1).

Tabela broj 1: Strateški cilj, pravci delovanja i trenutno stanje u Republici Srbiji

Trenutno stanje: - Postojeći udeo OIE u bruto finalnoj potrošnji 20.1%; - Najveći deo postojećeg korišćenja OIE se odnosi na tradicionalan način korišćenja biomase i velike hidroelektrane; - Uvedena „feed-in” tarifa.	Strateški pravci delovanja: - Definisanje tehničkog potencijala OIE; - Donošenje i sprovođenje Nacionalnih akcionih planova za OIE; - Definisanje nacionalnih ciljeva korišćenja OIE po sektorima i praćenje realizacije: - Korišćenje OIE u proizvodnji – električne energije, - Korišćenje OIE u toplanama i finalnoj potrošnji, - Zamena korišćenja fosilnih goriva (uglja, mazuta, lož ulja i prirodnog gasa) za grejanje, - Zamena korišćenja električne energije za proizvodnju sanitarne tople vode, - Uvođenje OIE u sektor zgradarstva (primarno u javnom sektoru), - Korišćenje OIE u saobraćaju; - Razvoj distributivne mreže za priključenje manjih proizvođača električne energije; - Proizvodnja i primena opreme i tehnologija koje će omogućiti efikasnije korišćenje energije iz OIE; - Informisanje i edukacija javnosti.
Strateški ciljevi: - Povećanje proizvodnje energije iz OIE radi smanjenja uvozne zavisnosti i podizanja energetske bezbednosti.	

Izvor: Službeni glasnik RS, broj 101/2015

Ukupni tehnički raspoloživ potencijal obnovljivih izvora energije u Republici Srbiji se procenjuje na 5,65 miliona ten godišnje. Od ovog potencijala već se koristi 1,054 miliona ten biomase (najvećim delom kao ogrevno drvo) i 909 hiljada ten hidroenergije. (Službeni glasnik RS, broj 101/2015) Potencijal biomase iznosi oko 3,4 Mtoe godišnje (2,3 Mtoe je neiskorišćeni, a 1,1 Mtoe se već koristi), 1,7 Mtoe u hidropotencijalu (0,8 Mtoe godišnje je neiskorišćeni, a 0,9 Mtoe godišnje je iskorišćeni hidropotencijal), 0,2 Mtoe godišnje u geotermalnoj energiji, 0,1 Mtoe godišnje u energiji vetra, 0,2 Mtoe godišnje u solarnoj energiji i 0,04 Mtoe godišnje u biorazgradivom delu otpada. Republika Srbija od ukupno raspoloživog tehničkog potencijala OIE već koristi 35 % (0,9 Mtoe iskorišćenog hidro potencijala i 1,06 Mtoe iskorišćenog potencijala biomase i geotermalne energije). (Službeni glasnik RS, broj 53/2013)

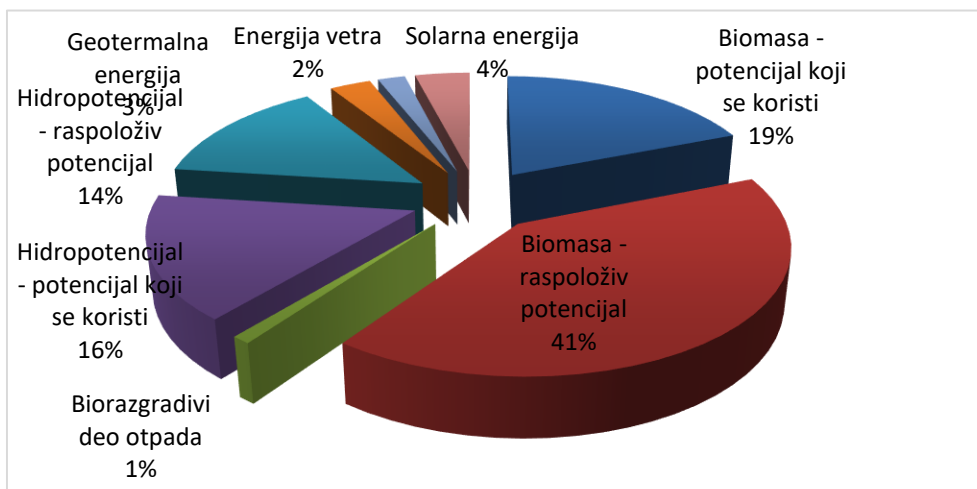
Tabela broj 2: Vrsta obnovljivih izvora energije i njihov tehnički potencijal

Vrsta OIE	Raspoloživi tehnički potencijal koji se koristi (miliona ten/god)	Neiskorišćeni raspoloživi tehnički potencijal (miliona ten/god)	Ukupni raspoloživi tehnički potencijal (miliona ten/god)
BIOMASA	1,054	2,394	3,448

HIDRO ENERGIJA	0,909	0,770	1,679
ENERGIJA VETRA	≈0	0,103	0,103
ENERGIJA SUNCA	≈0	0,240	0,240
GEOTERMALNA	≈0	0,1	0,180
Ukupno iz svih OIE	1,968	3,682	5,65

Izvor: Autor na osnovu podataka iz Službenog glasnika RS, broj 53/2013

Slika broj 1: Vrsta obnovljivih izvora energije izraženo u procentima

Izvor: Službeni glasnik RS, broj 53/2013

Na osnovu ovih podataka (tabela broj 2, i procentualno slika broj 1) možemo zaključiti da Republika Srbija raspolaže značajnim potencijalom obnovljivih izvora energije. Neophodno je da taj potencijal kojim raspolažemo, iskoristimo na najbolji mogući način, i na taj način doprinesemo sve manjoj upotrebi fosilnih goriva i realizovanju ciljeva a koji se tiču obnovljivih izvora. Korišćenje obnovljivih izvora energije je veoma značajno ne samo radi očuvanja prirode i neobnovljivih resursa za buduće generacije, već se to ogleda i na taj način što pruža veći prosperitet za celokupnu privredu, ekonomiju i stanovništvo.

Radi većeg korišćenja obnovljivih izvora Republika Srbija se pridružila zemljama koje subvencionišu proizvodnju električne energije iz obnovljivih izvora i uvela najrasprostranjeniji model – podsticajne fiksne otkupne cene („feed-in” tarifa) sa periodom zagarantovanog preuzimanja električne energije od 12 godina. Republika Srbija je usvojila Nacionalni akcioni plan za obnovljive izvore energije kao okvir za promociju energije proizvedene iz obnovljivih izvora i postavila je obavezne nacionalne ciljeve za učešće energije iz obnovljivih izvora u bruto finalnoj potrošnji energije (27%) kao i učešću energije iz obnovljivih izvora u transportu (10%) do 2020. godine.(Službeni glasnik RS, broj 101/2015) Shodno tome formirana je tabela (broj 3) merljivih ciljeva.[\(„Službeni glasnik RS”, broj 104/2017\).](#)

Tabela broj 3: Indikatori u vezi sa obnovljivim izvorima energije

Merljivi cilj	2020
Učešće OIE u ukupnoj bruto finalnoj potrošnji energije Republike Srbije (%)	27%

ENERGETSKI SEKTOR I NJEGOV UTICAJ NA PRIVREDNI RAZVOJ

Učešće OIE u bruto finalnoj potrošnji energije Republike Srbije u saobraćaju (%)	10%
Ukupna očekivana BFPE iz OIE (hiljada ten)	2.564
Očekivana BFPE iz OIE u sektoru saobraćaja (hiljada ten)	246

Izvor: Autor na osnovu podataka iz Službenog glasnika RS, broj 104/2017

Zaključak

Da bi plan ekonomskog razvoja bio usklađen sa principima energetske bezbednosti mora se bazirati na poštovanju najmanje tri principa: nezavisnosti, bezbednosti i održivog razvoja. Očigledno, ovi principi su u određenoj međusobnoj kontradikciji. Strategijom energetske bezbednosti bi trebalo odrediti optimum njihovog međusobnog odnosa i odnos prema drugim deklarisanim ciljevima u oblasti energetike, kao što su obim i struktura energetskih rezervi i resursa Srbije.

Unapređenje energetskog sektora zahteva znatne investicije. Te investicije javni sektor neće moći da finansira sopstvenim sredstvima i zato je nepходно podsticanje ulaganja i stvaranje povoljnog investicionog ambijenta za ulaganje u energetiku (posebno za investicije u obnovljive izvore energije). U tom smislu, veliki zahtevi se postavljaju pred državne institucije koje moraju koordinirano i predano da stvaraju i unapređuju uslove koji će privući domaći i inostrani kapital kako bi učestvovao u realizaciji potrebnih ulaganja u obnovljive izvore energije i uopšte u energetski sektor.

LITERATURA:

- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2002). Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution. The quarterly journal of economics, 117(4), 1231-1294.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2012). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation: Reply. American Economic Review, 102(6), 3077-3110
- Allen, R. C. (2009). The British industrial revolution in global perspective. Cambridge: Cambridge University Press
- Auty, R. M. (1993). Sustaining development in resource economies: the resource curse thesis. London and New York: Routledge.
- Auty, R. M. (2001). Resource abundance and economic development. New York: Oxford University Press.
- Ayres, R. U., Ayres, L. W., Warr, B. (2002): Exergy, Power and Work in the U. S. Economy 1900-1998, Insead's Center For the Menagement of Environmental Resources, 2002/52/EPS/CMER
- Ayres, R. U., van den Bergh, J.C.J.M. (2005): A theory of economic growth with material/energy resources and dematerialization: Interaction of three growth mechanisms, Econological Economics, 55, str. 96-118

- Ayres, R.U., Warr, B. (2006): Economic growth, technological progress and energy use in the U.S. over the last century: Identifying common trends and structural change in macroeconomic time series, INSEAD.
- Benac, K., Slosar, T., Žuvić, M., (2008) Svjetsko tržište nafte (Stručni rad) Pomorski zbornik 45, 1, 71-88.
- Brown, S. P., & Yücel, M. K. (2002). Energy prices and aggregate economic activity: an interpretative survey. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(2), 193-208
- Chontanawat, J., Hunt, L. C., Pierse, R. (2008): Does energy consumption cause economic growth?: Evidence from a systematic study of over 100 countries, *Journal of Policy Modelling*, 30, str. 209-220
- Cleveland, C. J., Costanza, R., Hall, C. A. S., & Kaufmann, R. (1984). Energy and the U.S. Economy: A Biophysical Perspective. *Science*, 225(4665), 890-897
- Costanza, R. (1980). Embodied energy and economic valuation. *Science*, 210(4475), 1219-1224
- Easterly, W. R. (2001). *The elusive quest for growth: economists' adventures and misadventures in the tropics*. Cambridge, Massachusetts: MIT press.
- Easterly, W. R., & Levine, R. (2003). Tropics, germs, and crops: how endowments influence economic development. *Journal of Monetary economics*, 50(1), 3-39
- Erić M., (2016), „Ekonomski razvoj i energetska efikasnost: modelovanje odnosa i meta analiza“, Univerzitet Singidunum, Beograd, 32 strana
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The entropy law and the economic process*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Hall, C., Tharakan, P., Hallock, J., Cleveland, C., & Jefferson, M. (2003). Hydrocarbons and the evolution of human culture. *Nature*, 426(6964), 318-322
- Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since World War II. *The Journal of Political Economy*, 228-248
- Jaško, O., Čudanov, M., Jevtić, M., Krivokapić, J., (2014), „Osnovi organizacije i menadžmenta“, Beograd.
- Kander, A., & Stern, D. I. (2014). Economic growth and the transition from traditional to modern energy in Sweden. *Energy Economics*, 46, 56-65
- Leduc, S., & Sill, K. (2004). A quantitative analysis of oil-price shocks, systematic monetary policy, and economic downturns. *Journal of Monetary economics*, 51(4), 781-808
- Marković D., (2010), „Procesna i energetska efikasnost“, Univerzitet Singidunum, Beograd, 112 str
- Murphy, D. J., & Hall, C. A. (2010). Year in review—EROI or energy return on (energy) invested. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1185(1), 102-118

- Nišević N., (2015), „Hrvatski energetska sektor“, Fakultet ekonomije i turizma „dr. Mijo Mirković“ u Puli, Pula, 10 str
- Paavola, J., & Adger, W. N. (2005). Institutional ecological economics. *Ecological economics*, 53(3), 353-368
- Parežanin M., (2016), „Strane direktne investicije u energetska sektoru Republike Srbije“, *Ekonomskie ideje i praksa broj 23*, Ekonomski fakultet univerziteta u Beograd, Beograd
- Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2004). Institutions rule: the primacy of institutions over geography and integration in economic development. *Journal of economic growth*, 9(2), 131-165
- Rybczynski, T. M. (1955). Factor endowment and relative commodity prices. *Economica*, 336-341
- Shahbaz, M., Zeshan, M., & Afza, T. (2012). Is energy consumption effective to spur economic growth in Pakistan? New evidence from bounds test to level relationships and Granger causality tests. *Economic Modelling*, 29(6), 2310-2319
- Službeni glasnik RS, broj 101/2015, Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025. godine sa projekcijama do 2030. godine
- Službeni glasnik RS, broj 104/2017, [Uredba o utvrđivanju programa ostavriavanja strategije razvoja energetike za period od 2017 do 2023](#)
- Službeni glasnik RS, broj 44/2005, Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine
- Službeni glasnik RS, broj 53/2013, Nacionalni akcioni plan za korišćenje obnovljivih izvora energije Srbije
- Smil, V. (1994). *Energy in world history*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Stern, D. I. (2011). The role of energy in economic growth. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1219(1), 26-51
- Vasić, G., (2015), „Primena multi-kriterijumske analize u dizajniranju energetskih politika orijentisanih ka podršci razvoja obnovljivih izvora energije“, Fakultet tehničkih nauka u Novom Sadu,
- Vlahinić-Dizdarević N., Živković S., (2010): The role of energy in economic growth: the case of Croatia, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta, Rijeka*, 2010, vol. 28, sv. 1, str.35-60
- Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *Journal of Economic Literature*, 595-613
- Wrigley, E. A. (1990). *Continuity, chance and change: The character of the industrial revolution in England*. Cambridge: Cambridge University Press

Živković, S., Vlahinić-Dizdarević, N. (2009): Oil consumption and economic growth in small European countries, paper presented at Conference Small States and the State, 24-25 April, Institute of Public Administration, Tallinn, Estonia

THE ENERGY SECTOR AND ITS IMPACT ON ECONOMIC DEVELOPMENT

Aptract: *Energy has been very important and important for economic growth and development. However, as time went on, its importance increased over time so that it now reaches international significance. Its role is also reflected in the fact that wars were fought in the past in order to obtain natural resources, and above all oil. Countries with better access to natural resources, energy has enabled them to grow faster and grow faster. Therefore, it is necessary to turn to greater utilization of renewable energy sources, since the depletion of resources is scarce and that economic growth and development is impossible without energy as the driver of all activities. Energy is considered to be the engine of the whole society, and economic and technological development in the future will be based on renewable resources, as will be discussed in this paper.*

Keywords: *energy, renewable resources, development, economy.*

40. LOGISTIČKI ASPEKT ORGANIZACIJE IZVOZNIH ROBNIH TOKOVA ZA RUSIJU

**Aleksandra Novković, student master studija¹,
dr Milan Andrejić, docent²**

Rezime: Organizacija izvoznih robnih tokova podrazumeva realizaciju niza aktivnosti u cilju isporučivanja robe na zahtevano odredište. Procedura izvoza mora biti u skladu sa carinskim i zakonskim obavezama i pravilima u određenim vidovima transporta pri čemu se poseban akcenat mora dati samoj robi kako ne bi trpela nikakve gubitke. Poslednjih godina jedno od najznačajnijih i rastućih tržišta jeste tržište Rusije. Sa jedne strane, ovo tržište predstavlja jedno od poželjnih mesta za plasman proizvoda, dok je sa druge strane veoma zahtevno sa vrlo strogim standardima, procedurama i normama koji se moraju ispuniti. U ovom radu detaljnije su istražene logističke aktivnosti u realizaciji izvoznih tokova na tržište Rusije. Velika prostorna udaljenost između Srbije i Rusije direktno utiču na transportne troškove pa je samim tim izbor vida transporta jako bitan. U radu su istražene specifičnosti u samoj organizaciji različitih vidova transporta u izvozu na rusko tržište i identifikovane moguće pogodnosti i prepreke pojedinih vidova.

Ključne reči: carinske procedure, organizacija transporta, međunarodni tokovi, izvoz, Rusija.

Uvod

Globalizacija, povećanje broja stanovnika, a samim tim i zahteva za različitim proizvodima i uslugama u velikoj meri utiču na povećanje obima robnih tokova. Usled potrebe da se prava roba isporuči na pravo mesto i u pravo vreme dolazi do planiranja, organizacije i realizacije robnih tokova koji povezuju mesto proizvodnje i mesto potrošnje, sa što većim kvalitetom usluge i minimalnim troškovima. Zahvaljujući spoljnoj trgovini, ponuda proizvoda je skoro ista u svim zemljama sveta bez obzira na postojanje klimatskih uslova i prirodnih bogatstava koji direktno utiču na proizvodnju. Suština je da se svaka zemlja specijalizuje za proizvodnju proizvoda za koje ima najbolje ekonomske i ostale uslove i da prodaju istih podstiče na međunarodnom tržištu. Konkretno, između Srbije i Rusije postoji usvojen pravno regulatorni okvir koji doprinosi razvoju bilateralnih odnosa i sastoji se od velikog broja različitih sporazuma, protokola i drugih pravnih dokumenata. U skladu sa vidom transporta koji se primenjuje za realizaciju određenih robnih tokova, razlikuju se prednosti, ali i ograničenja. Tržište Rusije, po površini najveće zemlje na svetu, pruža velike mogućnosti i sve veći broj firmi iz Srbije se orijentiše ka izvozu robe. Međutim, potrebno je

¹ Univerzitet u Beogradu - Saobraćajni fakultet; aleksandranovkovic1@gmail.com

² Univerzitet u Beogradu - Saobraćajni fakultet; m.andrejic@sf.bg.ac.rs

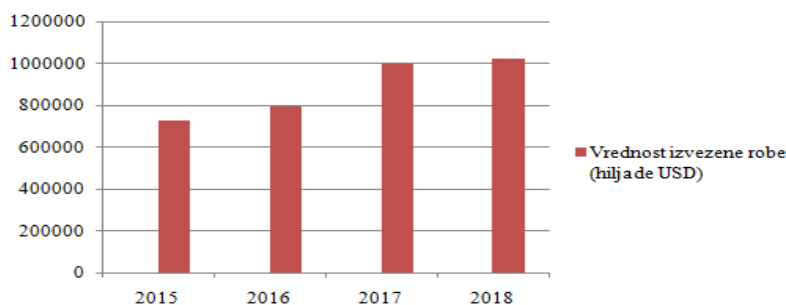
prikupiti što više informacija koje mogu biti od pomoći pri donošenju različitih odluka koje direktno utiču na uspešan plasman proizvoda. S obzirom na dešavanja i aktuelnosti po pitanju ekonomske saradnje zemalja i sankcija koje su Rusija i Evropska Unija međusobno uvele, a tiču se uvoza prehrambenih proizvoda, javila se i zainteresovanost za ovu temu. Značaj logističkih aktivnosti u organizaciji međunarodnih robnih tokova prepoznat je u literaturi i praksi (Andrejić i Kilibarda, 2018; Andrejić i ostali, 2016). Predmet rada je opis i analiza same organizacije izvoznih tokova na tržište Rusije, izvoznih aktivnosti i poslova koje je potrebno realizovati kako bi roba dospela do krajnjeg korisnika, dok je cilj rada da ukaže na pravila koja vladaju na ruskom tržištu, preduslove koji se moraju ispuniti kao i postojeće prednosti/nedostatke pri izboru samog vida transporta kojim se realizuje izvozni tok.

Pored uvoda i zaključka, rad se sastoji iz tri celine, gde se u prvoj detaljnije opisuje spoljnotrgovinska razmena sa Rusijom, odnosno izvoz proizvoda po količini i vrednosti u 2018. godini, za šta su korišćeni podaci Republičkog zavoda za statistiku. Pravno regulatorni okvir spoljnotrgovinske razmene Srbije i Rusije prikazan je u drugoj tački rada, sa osvrtom na potrebnu dokumentaciju koja prati čitav proces robne razmene. Treća tačka rada odnosi se na organizaciju izvoza i transporta robe železničkim, vazdušnim, i drumskim vidom transporta. Takođe, u okviru pomenute tačke, opisan je i konkretan tok izvoza voća na tržište Rusije, primenom drumskog transporta.

1. Izvoz u Rusiju - analiza tržišta

Rusija, po površini najveća zemlja na svetu, usled veličine tržišta i broja stanovnika spada u zemlje sa najvećom spoljnotrgovinskom razmenom. Režim slobodne trgovine između Srbije i Rusije doprinosi pojednostavljenju izvoznih aktivnosti i stavlja srpske proizvođače u bolji položaj, jer su troškovi koje srpski izvoznici imaju umanjeni za iznos ruske carine. Podsticanje izvoza srpskih proizvoda podrazumeva i podsticanje domaće proizvodnje kako bi se uspostavio konkurentan položaj na ruskom tržištu na duži vremenski period. S obzirom na to da je Rusija uvela zabranu uvoza prehrambenih proizvoda iz zemalja Evropske Unije, to se direktno odrazilo na povećanje rasta izvoza iz Srbije, što je prikazano na slici 1.

Slika 1: Grafički prikaz promena u vrednosti izvezeno robe na rusko tržište (2015 - 2018)

Izvor: <http://www.stat.gov.rs/>

Prema zvaničnim podacima Republičkog zavoda za statistiku, Rusija se našla na petom mestu na listi zemalja u koje Srbija izvozi. Ukupna količina robe izvezena iz Srbije u

LOGISTIČKI ASPEKT ORGANIZACIJE IZVOZNIH ROBNIH TOKOVA ZA RUSIJU

2018. godini iznosila je 19.226.500 t, od čega je 420.324,2 t izvezeno na tržište Rusije. S obzirom na veličinu ruskog tržišta, u izvozu su zastupljene sve grupe proizvoda i to: hrana i žive životinje (sa najvećim učešćem – oko 60% u količini), pića i duvan, sirove materije, nejestive, osim goriva, mineralna goriva, maziva i srodni proizvodi, životinjska i biljna ulja, masti i voskovi, hemijski i sl. proizvodi, nigde nepomenuti; izrađeni proizvodi svrstani po materijalu, mašine i transportni uređaji, razni gotovi proizvodi i proizvodi nepomenuti u okviru standardne međunarodne trgovinske klasifikacije (SMTK), što je prikazano u tabeli 1. Ukoliko se kao kriterijumi posmatranja izaberu količina izvezene robe u tonama i vrednost iste izražena u hiljadama USD, može se uočiti da su pored hrane i živih životinja takođe najviše zastupljeni izrađeni proizvodi svrstani po materijalu.

Tabela 1. Količina i vrednost robe izvezene u Rusiju u 2018. godini

Izvoz	Period	2018		Učešće (količina) (%)	Učešće (vrednos t) (%)	
	Zemlja	Ruska federacija				
	Vrsta podatka	Količina (t)	Vrednost (hiljade USD)			
	Proizvod					
	0 - Hrana i žive životinje		250188,9	317684,9	59,52	31,04
	1 - Pića i duvan		8861,8	11269,9	2,11	1,10
	2 - Sirove materije, nejestive, osim goriva		27019,2	22464,6	6,43	2,19
	3 - Mineralna goriva, maziva i srodni proizvodi		4652,3	3759,9	1,11	0,37
	4 - Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi		24,9	64,6	0,01	0,01
	5 - Hemijski i sl. proizvodi, nigde nepomenuti		15795	119570,8	3,76	11,68
	6 - Izrađeni proizvodi svrstani po materijalu		80594,5	256520,9	19,17	25,06
	7 - Mašine i transportni uređaji		13690,2	118111,8	3,26	11,54
	8 - Razni gotovi proizvodi		19512,8	174104,2	4,64	17,01
	9 - Proizvodi nepomenuti u SMTK		2,6	20,8	0,00	0,00
	Ukupno		420342	1023572	100	100

Izvor: <http://www.stat.gov.rs/>

S obzirom da je prema klasifikaciji proizvoda koja se primenjuje u okviru Republičkog zavoda za statistiku, najviša kategorija indikatora razvrstavanje po sektorima, poželjno je analizirati svaku od navedenih grupa sa većim stepenom detaljnosti, odnosno prema najnižoj kategoriji, a to su robne grupe proizvoda. U tabelama 2 i 3 dat je prikaz top 10 proizvoda koji su bili predmet izvoza iz Srbije za Rusiju u 2018. godini u odnosu na količinu (t) i vrednost (hiljade USD) prema robnim grupama, kao i procentualno učešće u ukupnom za svaku od kategorija proizvoda.

Tabela 2. Količina robe izvezena u Rusiju u 2018. godini klasifikovane prema robnim grupama

Proizvod	Količina (t)	Učešće (%)
Voće,sveže ili suvo	175299,5	41,70
Hartija i karton	37549,2	8,93
Uljano semenje za 'laka' ulja	25111,3	5,97
Povrće,sveže,smrznuto ili prerađeno	24141,1	5,74
Gume za automobile i sl.	14871,9	3,54
Voće pripremljeno i proizvodi(osim sokova)	13010,5	3,10
Proizvodi od plastike	11402,8	2,71
Sir i urda	9892,4	2,35
Jestivi proizvodi i prerađevine	9659,2	2,30
Proizvodi od drveta	8022	1,91

Izvor: <http://www.stat.gov.rs/>

Tabela 3. Vrednost robe izvezena u Rusiju u 2018. godini klasifikovane prema robnim grupama

Proizvod	Vrednost (hiljade USD)	Učešće (%)
Voće,sveže ili suvo	163580,3	15,98
Pribor za odeću od tekstila	126963,2	12,40
Lekovi	76981,6	7,52
Gume za automobile i sl.	74581,4	7,29
Hartija i karton	56889,1	5,56
Sir i urda	37306,4	3,64
Pumpe za tečnosti	34446	3,37
Bakar	27957,2	2,73
Proizvodi od drveta	26336	2,57
Jestivi proizvodi i prerađevine	25573,7	2,50

Izvor: <http://www.stat.gov.rs/>

Dakle, što se tiče hrane na prvom mestu je voće, sveže ili suvo koje je izvezeno u količini od 175.299,5 t i u vrednosti od 163.580.300 USD, zatim povrće, sveže, smrznuto ili prerađeno u količini od 24.141,1 t i voće pripremljeno i proizvodi (osim sokova) u količini od 13.010,5 t ali u vrednosti koja je manja od onih koje su obuhvaćene u top 10 izvezenih proizvoda pa samim tim taj podatak za njih nije prikazan, zatim sir i urda u količini od 9.892,4 t i u vrednosti od 37.306.400 USD i jestivi proizvodi i prerađevine, u količini od 9.659,2 t i u vrednosti od 25.573.700 USD.

Kao što je prethodno pomenuto, pored hrane u izvozu su takođe bili zastupljeni i izrađeni proizvodi svrstani po materijalu poput: hartija i karton u količini od 37.549,2 t i u vrednosti od 56.889.100 USD, gume za automobile u količini od 14.871,9 t i u vrednosti od 74.581.400 USD, proizvodi od drveta u količini od 8.022 t i u vrednosti od 26.336.000 USD, i bakar koji zbog izvezena količine ne spada u top 10 proizvoda ali na osnovu vrednosti izvoza od 27.957.200 USD zauzima osmo mesto u tabeli 3.

Srpska privreda pored potencijala koji ima u poljoprivredi, posebno u izvozu voća, ima i u prehrambenoj industriji i izvozu stočne hrane. Takođe, rusko tržište sve više ukazuje na potrebu za uvozom propratnog programa građevinskog materijala, poput podnih obloga, prozora i vrata što može biti dobra prilika za naše proizvođače i izvoznike. Isto tako, izvoz životinjskih ulja i masti iz Srbije u Rusku Federaciju je interesantan jer se Rusija javlja kao vodeći izvoznik ovih proizvoda u države poput Turske, Belorusije, Kazahstana, a koje mogu predstavljati potencijalno dobra tržišta za srpske proizvode.

2. Pravno regulatorni okvir spoljnotrgovinske razmene između Srbije i Rusije

Spoljnotrgovinska razmena Srbije i Rusije uređena je brojnim sporazumima i protokolima koji definišu različite uslove koje je neophodno ispuniti kada je u pitanju izvoz/uvoz robe. Najvažniji od njih jeste Sporazum o slobodnoj trgovini, koji je potpisan 28. avgusta 2000. godine sa ciljem unapređenja i produbljivanja uzajamne trgovinsko ekonomske saradnje. Srbija je jedina država u Evropi, pored nekih članica Zajednice nezavisnih država, koja ima potpisan Sporazum o slobodnoj trgovini sa Rusijom. On propisuje da se za robu, za koju se može dokazati da je poreklom iz Srbije (koja ima više od 50% sadržaja iz Srbije), ne plaća carina kada je namenjena za tržište Rusije, osim ako nije izuzeta iz režima slobodne trgovine. Ovaj sporazum je jedan od bitnijih aduta koje Srbija ima u privlačenju stranih ulaganja u odnosu na druge zemlje, s obzirom da slobodnu trgovinu sa Rusijom, osim bivših sovjetskih republika, nema više nijedna zemlja na svetu. Uslovi koje je potrebno ispuniti da bi se roba izvozila u Rusiju po preferencijalnoj carinskoj stopi su sledeći (<https://ras.gov.rs/podrska-izvozu/sporazumi-o-slobodnoj-trgovini>):

- roba mora da bude poreklom iz Srbije;
- roba mora da bude direktno kupljena od srpskog privrednog subjekta i direktno isporučena ruskom izvozniku;
- roba se ne nalazi na listi izuzetaka od primene ovog sporazuma.

2.1. Opšta uputstva u vezi sa sertifikacijom proizvoda namenjenih izvozu na rusko tržište

Ruska vlada je, sa namerom da zaštiti zdravlje i bezbednost potrošača, donela zakon koji propisuje obaveznu sertifikaciju pojedinih proizvoda i podrazumeva obavezno utvrđivanje usklađenosti proizvoda koji stupaju na rusko tržište sa propisanim standardima i normama. Ukoliko želite da svoju robu ili usluge plasirate na rusko tržište, za to vam je neophodan GOST R sertifikat, koji potvrđuje usklađenost sa standardima i tehničkim propisima Rusije i predstavlja preduslov za nesmetan prelazak granice i pristup na rusko tržište. U okviru GOST R sistema postoji nekoliko vrsta sertifikata. U zavisnosti od samog proizvoda, postoje dve vrste sertifikacije, i to (<https://www.tikrf.org/se-rtifikati/vrste-sertifikata-u-sistemu-gost-r>):

- **Obavezna sertifikacija** - odnosi se na proizvode za koje je zakonom obavezno sertifikovanje u skladu sa određenim pravilima, a kojim sertifikaciona kuća sertifikatom usklađenosti (slika 2a), nezavisno od proizvođača i kupca, potvrđuje da proizvodnja odgovara zahtevima kvaliteta i sigurnosti koje su za datu proizvodnju propisali standardi i pravila Ruske Federacije. Sadrži profil robe ili potvrđuje njenu usklađenost sa izvesnim standardima ili sa specifikacijama za

naručenu isporuku. Rok važenja sertifikata usklađenosti određuje sertifikaciona kuća, i on može biti od 1 do 3 godine.

- **Dobrovoljna sertifikacija** - odnosi se na proizvode koji ne podležu obaveznoj sertifikaciji u skladu sa ruskim zakonom. Izvoznici iniciraju dobrovoljnu sertifikaciju sa ciljem da formalno dokažu usklađenost svojih proizvoda sa važećim ruskim standardima i tehničkim normama. Drugim rečima, ova vrsta sertifikata predstavlja marketinški alat za pridobijanje ruskih korisnika (slika 2b).

Slika 2: GOST R sertifikati usklađenosti

Izvor: <https://www.tikrf.org/sertifikati/vrste-sertifikata-u-sistemu-gost-r/>

Takođe, Deklaracija usklađenosti, registrovana u registru, ima istu pravnu snagu kao i Sertifikat usklađenosti, nezavisno od šeme obaveznog utvrđivanja usklađenosti, i važi na čitavoj teritoriji Ruske Federacije. Propisno registrovana Deklaracija usklađenosti daje proizvođaču pravo da obeleži sopstvene proizvode znakom usklađenosti, na način koji je propisao Državni komitet Ruske Federacije za standardizaciju i metrologiju. Taj proces registracije nekada može da traje duže i skuplji je. U tabeli 4 dat je prikaz proizvoda koji podležu državnoj registraciji u Federalnoj službi radi kontrole u sferi zaštite prava potrošača.

Tabela 4. Proizvodi koji podležu ruskoj državnoj registraciji

Naziv proizvoda
1. Mineralna i flaširana pijaća voda
2. Specijalizovani prehrambeni proizvodi
3. Prehrambeni proizvodi, dobijeni iz genetički modificovanih izvora
4. Biološki aktivni dodaci hrani
5. Kozmetički proizvodi
6. Dezinfekciona, dezinsekciona i deratizaciona sredstva
7. Proizvodi kućne hemije
8. Potencijalno opasne hemijske i biološke supstance
9. Sredstva i proizvodi za higijenu usne duplje
10. Materijali, oprema, uređaji i druga tehnička sredstva za tretman pijaće vode
11. Proizvodi koji dolaze u kontakt sa hranom

Izvor: <https://rospotrebnadzor.ru/>

Dakle, moguće je da se sertifikuje linija proizvoda, cela proizvodnja ili pak jedna vrsta proizvoda. Ako privrednik želi da povremeno izvozi na rusko tržište, onda se može zahtevati sertifikat za jednu isporuku, dok sertifikat o usklađenosti proizvoda u celokupnoj proizvodnji omogućava neograničen broj ulazaka u zemlju i neograničenu količinu robe koja će biti uvezena. Takvi sertifikati uglavnom važe do 3 godine. Sva korespondencija za dobijanje sertifikata GOST R odvija se na ruskom jeziku. Proces dobijanja sertifikata traje oko mesec dana, a njegova cena zavisi od modela sertifikacije, tj. od toga da li se sertifikuje celokupna proizvodnja, linija proizvoda ili samo određeni proizvod.

U zavisnosti od vrste robe koja se izvozi, obaveznom utvrđivanju usklađenosti, kao što je već pomenuto, može se pristupiti tek posle sanitarno-higijenske kontrole. Na zvaničnom sajtu Evroazijske Ekonomske Komisije mogu se pronaći definisani zajednički sanitarno-epidemiološki i higijenski zahtevi za robu koja podleže sanitarno-epidemiološkom nadzoru.

Što se tiče izvoza robe životinjskog porekla, neophodno je ispoštovati određena pravila i procedure u vezi sa standardima propisanim od strane Carinskog saveza (Rusija, Belorusija i Kazahstan). Tačnije, postoji Instrukcija o postupku odobravanja i prijavljivanja objekata u kojima se vrši proizvodnja, prerada, čuvanje robe i sl. a koja je namenjena za izvoz u zemlje članice Carinskog saveza. Potrebno je podneti zahtev za upis u registar objekata i ispuniti određene uslove. Pošiljke životinja, proizvodi životinjskog porekla, hrana životinjskog porekla, hrana za životinje, sporedni proizvodi životinjskog porekla i prateći predmeti koji se izvoze, potrebno je da imaju (<https://www.vet.minpolj.gov.rs-/sr/procedure-izvoza-u-eu-cs>):

1. originalnu Međunarodnu veterinarsku potvrdu (sertifikat) kojom se potvrđuje:
 - da nema simptoma bolesti životinje, pojave zaraznih bolesti životinja u objektu, na teritoriji gde je objekat lociran ili u zemlji, koje se ovom pošiljkom mogu preneti na životinje ili ljude;
 - da su pošiljke proizvoda i hrane bezbedne za ishranu ljudi;
 - da je hrana za životinje bezbedna za ishranu životinja i

- da su sporedni proizvodi bezbedni za dalju upotrebu;
- 2. dokumenta, odnosno moraju biti označene na način da se može utvrditi objekat iz kog potiču;
- 3. identifikacioni dokument kada su u pitanju žive životinje.

Međunarodna veterinarska potvrda mora da bude originalna, izdata na dan otpreme pošiljke i to za jednu vrstu životinja ili proizvoda, za jednog primaoca i overena na propisan način, obeležena serijskim brojem, obavezno pisana na srpskom jeziku i ruskom jeziku. Tek kada se objekat nađe na listi za izvoz u Carinski savez, može se obaviti izvoz, a ukoliko je potrebno izdaje se i tranzitni sertifikat za prevoz preko teritorije Evropske Unije. Na zvaničnom sajtu Federalne službe za veterinarski i fitosanitarni nadzor, u delu koji se tiče uvoza proizvoda na teritoriju Ruske federacije, može se pronaći informacija o kompanijama koje imaju odobren status izvoznika u okviru odeljka koji se odnosi na registar preduzeća. U tabeli 5 dat je prikaz kompanija koje predstavljaju registrovane izvoznike mesa, mesnih prerađevina, mleka, mlečnih proizvoda i stočne hrane poreklom iz Srbije.

Tabela 5. Spisak registrovanih preduzeća koja izvoze meso, mesne prerađevine, mleko, mlečne proizvode i stočnu hranu na teritoriju Rusije

Vrsta proizvoda	Meso i mesne prerađevine	Mleko i mlečni proizvodi	Stočna hrana
Naziv preduzeća	IM Matijević d.o.o.	AD Imlek	Gebi d.o.o.
	Yuhor Export AD	Meggle d.o.o.	Master feed d.o.o.
	Zlatiborac d.o.o.	Somboled d.o.o.	Bankom d.o.o.
	Carnex d.o.o.	Mlekara Šabac AD	Bioprotein AD
	Neoplanta AD	Frikom d.o.o.	Fermina pet foods d.o.o.
	KPMT Nedeljković	Ekofil d.o.o.	Patent Co d.o.o.
	Superior Foods d.o.o.	Sava Kovačević AD	Premil d.o.o.
	Big Bull Foods PD	Beocapra d.o.o.	U.T.Z.R. Adut
	Agro - Papuk d.o.o.	Kuč - Company d.o.o.	Veterinarski zavod Subotica
	Pavlović d.o.o.	Select milk d.o.o.	Inberg d.o.o.
	IM Topola d.o.o.	Preduzeće mlekara Ub d.o.o.	Semaco d.o.o.
	Vindija d.o.o.	Mlekara Zlata Šumice d.o.o.	AD AIK Bačka Topola
	Mitros Fleischwaren d.o.o.	Granice d.o.o.	Sto posto d.o.o.
	Kostas A Zacharia d.o.o.	Lazar d.o.o.	Danube pet foods d.o.o.
	Delikos d.o.o.	Mlekoprodukt d.o.o.	Progress export - import d.o.o.

Izvor: <http://www.fsvps.ru/fsvps>

2.2. Izvozna dokumentacija

Realizacija svakog izvoznog toka iz Srbije u Rusku Federaciju zahteva osnovni skup dokumenata koji može bit proširen u zavisnosti od vrste robe koja se izvozi i dodatnih kontrola i uslova koje je neophodno ispuniti. Ta dokumenta su sledeća (<https://www.tikrf.org/carinski-rezimi-sa-ruskom-federacijom/?fbclid=IwAR3MykHWLtoSSI6ieBzTc7FYFgGb5Im1Y0w1v2b9PWX8s63iFYGpkWIYt6Y>):

- **Ugovor o kupoprodaji robe** koji predstavlja najvažniji ugovor u međunarodnoj trgovini. Ovim ugovorom prodavac se obavezuje da će isporučiti robu i preneti

svojinu na kupca, dok se kupac obavezuje da će platiti ugovorenu cenu i primiti robu;

- **Komercijalno - trgovačka dokumenta** u koja spadaju: trgovačka faktura, specifikacija robe, sertifikat o poreklu robe, težinska lista, lista pakovanja i otpremnica;
- **Transportna dokumenta** regulišu otpremu i transport robe i predstavljaju dokaz za izvoznika o sklopljenom ugovoru za prevoz robe. U zavisnosti od vida transporta prisutna dokumenta su: CMR (međunarodni drumski tovarni list), CIM/SGMS (međunarodni železnički tovarni list), AWB (međunarodni vazdušni tovarni list), Teretnica (konosman) u pomorskom transportu, Rečni tovarni list, Multimodalni tovarni list itd;
- **Dokumenta osiguranja** među kojima su najčešća polisa osiguranja i potvrda o osiguranju. Roba je, bez obzira na prevozno sredstvo, relaciju prevoza ili njenu vrstu, tokom puta do odredišta izložena čitavom nizu najrazličitijih rizika koji mogu prouzrokovati njeno oštećenje (umanjenje vrednosti), a u najgorem slučaju, i potpuni gubitak;
- **Carinska dokumenta** koja obuhvataju standardizovana međunarodna dokumenta, dokumenta propisana Konvencijom o međunarodnom prevozu robe (TIR) i Konvencijom o privremenom uvozu robe (ATA) kao i standardizovani nacionalni dokument;
- **Inspekcijska dokumenta** koja mogu biti: sanitarno, veterinarsko, fitopatološko, ekološko uverenje ili sertifikat o kvalitetu u zavisnosti od toga koja roba je predmet izvoza. Pošto se u najvećoj meri u Rusiju izvozi voće podrazumeva se da su sva potrebna uverenja i inspekcijski pregledi sprovedeni pre same realizacije toka.
- 3. Organizacija izvoznih tokova za Rusiju – logistički aspekt

Organizacija izvoznih robnih tokova podrazumeva realizaciju niza aktivnosti, kako bi se određena roba otpremila na zahtevano odredište. Primenom različitih vidova transporta poput železničkog, vazdušnog i drumskog moguće je prevazići veliku prostornu udaljenost između Srbije i Rusije, što ujedno predstavlja i veliki izazov sa logističkog aspekta, u smislu pronalaženja optimalnog rešenja. U nastavku rada biće detaljnije opisana organizacija izvoznih robnih tokova primenom pomenutih vidova transporta.

3.1. Železnički transport

U međunarodnom železničkom teretnom saobraćaju, prevoz robe se obavlja u skladu sa odredbama Konvencije o međunarodnom železničkom prevozu (COTIF), odnosno njenim Dodatkom B - Jedinstvenim pravilima za ugovor o međunarodnom železničkom prevozu robe (CIM 2), kao i prema zakonima i podzakonskim propisima Republike Srbije. Glavni dokument koji prati realizaciju železničkog transporta robe do Rusije jeste tovarni list CIM/SGMS koji se primenjuje u saobraćaju sa državama koje su potpisnice Sporazuma SMGS.
(http://www.carina.rs/lat/NCTS_Dokumenti/Obja%C5%A1-njenje%20%20tranzitnog%20postupka%20zeleznica%20lat.pdf).

Pošiljka je jedna ili više stvari koje se predaju na prevoz sa jednom prevoznom ispravom. One se mogu otpremiti kao: pojedinačne, grupe kola, maršrutni i kompletni

vozovi. Ugovor o prevozu robe železnicom predstavlja sporazum 2 strane, po kome jedna strana preuzima obavezu da pošiljku koju joj je predala druga strana preveze do određene tačke u stanju u kome je primila pošiljku na prevoz. Prema načinu prevoza i računanja prevoznine, roba može biti otpremljena u (<http://srbcargo.rs/sr/tarife/>):

- redovnom prevozu - prevozu koji se obavlja u okviru redovnog reda vožnje i vremena transporta;
- oročenom prevozu - prevozu kolskih pošiljki u ograničenom vremenu koje je ugovorom precizno određeno;
- dogovorenom prevozu - prevozu za koji je ugovorom između železnice i korisnika definisana dinamika otpreme i prevoza za određeni vremenski period.

Konkretno, transportni pravci između Srbije i Rusije uslovljeni su postojećom železničkom infrastrukturuom. Rastojanje iznosi oko 2.282 km, a zemlje kroz koje se realizuje tranzit su Mađarska i Ukrajina. Što se tiče cena usluga železničkog transporta, prevozninom se smatra samo prevozna cena za jednu pošiljku, izražava se u n.j./tkm a visina cene zavisi od načina organizacije transporta.

3.2. Vazdušni transport

Međunarodni prevoz robe vazdušnim saobraćajem regulisan je Montrealskom konvencijom koja definiše: ugovor o prevozu robe vazdušnim transportom, vazduhoplovni tovarni list i odgovornost avio prevozioca. Transport robe u vazdušnom saobraćaju moguće je organizovati na dva karakteristična načina (Kilibarda, 2011):

- Otprema i transport redovnim **linijskim prevozom**, gde se određena količina robe ili pojedinačne pošiljke prevoze na osnovu ugovora o vazdušnom prevozu robe. To je u principu neformalan ugovor, koji se odnosi na jedan ili više prevoza. Predmet ugovaranja je količina robe za prevoz (broj komada, težina, zapremina, dimenzije ili kombinovano). Naručilac predaje robu u skladištu prevozioca.
- Otprema i transport na osnovu **čarterskog ugovora** (ugovor o čarteru na putovanje ili ugovor o čarteru na vreme), gde se za prevoz robe angažuje čitav kapacitet vazduhoplova ili deo kapaciteta. Kod čarterskog ugovora bitan je broj putovanja tj. broj prevoza ili vreme iskorišćenja vazduhoplova u prevozne svrhe.

Špediter, kao IATA kargo agent, u ime pošiljaoca robe ugovara avionski transport, odnosno rezerviše mesto u aerodromskom carinskom magacinu. U toku rezervacije mesta, špediter izrađuje i vazdušni tovarni list - AWB, kao dokument koji će pratiti robu tokom čitavog toka. Osim što je potrebno da se roba smesti u skladište na aerodromu, neophodno je da se rezerviše mesto u avionu. Ovo je posebno bitno jer je kapacitet aviona ograničen, pogotovo u sezoni, s obzirom da se roba nekada prevozi i putničkim avionima. Dokument koji sadrži spisak svih pošiljki koje se nalaze u tovarnom prostoru aviona i prati robu duž celog transporta je kargo manifest.

Što se tiče vazdušnog transporta robe na relaciji Beograd - Moskva postoji direktna veza između aerodroma, a ukupno rastojanje koje se prelazi iznosi 1.813,39 km i let traje oko 3 h. Cene avio-transporta robe zavise od krajnje destinacije, težine, zapremine, vrste robe, hitnosti i mnogih drugih faktora a formiraju se prema kg obračunske težine.

3.3. Drumski transport

Slično kao i kod železničkog transporta, postoji ugovor o drumskom transportu. Drumski transporter se obavezuje da robu primljenu na prevoz preveze u mesto opredeljenja i da je preda primaocu ili drugom ovlašćenom licu, koje odredi primalac, a primalac se obavezuje da transporteru isplati ugovoreni iznos na ime prevoznine. Ugovor o prevozu robe drumskim transportom je u principu neformalan i može se zaključiti usmeno, pismeno, telefonom i sl. Najvažniji dokument je tovarni list koji služi kao dokaz da je zaključen ugovor o prevozu u drumskom transportu. Za usluge drumskog transporta, cena se uglavnom formira prema težini robe, udaljenosti, vremenu angažovanja sredstva i slično (Kilibarda i Andrejić, 2018). U nastavku rada biće detaljnije opisana konkretna organizacija izvoznog toka (izvoz voća) iz Srbije za Rusiju, sa svim aktivnostima i dokumentacijom koja prate realizaciju.

Organizacija samog izvoza započinje ugovaranjem saradnje između prodavca i kupca i ispostavljanjem komercijalno-trgovačkih dokumenata. Nakon toga, šalje se upit za transport koji sadrži informacije u vezi sa:

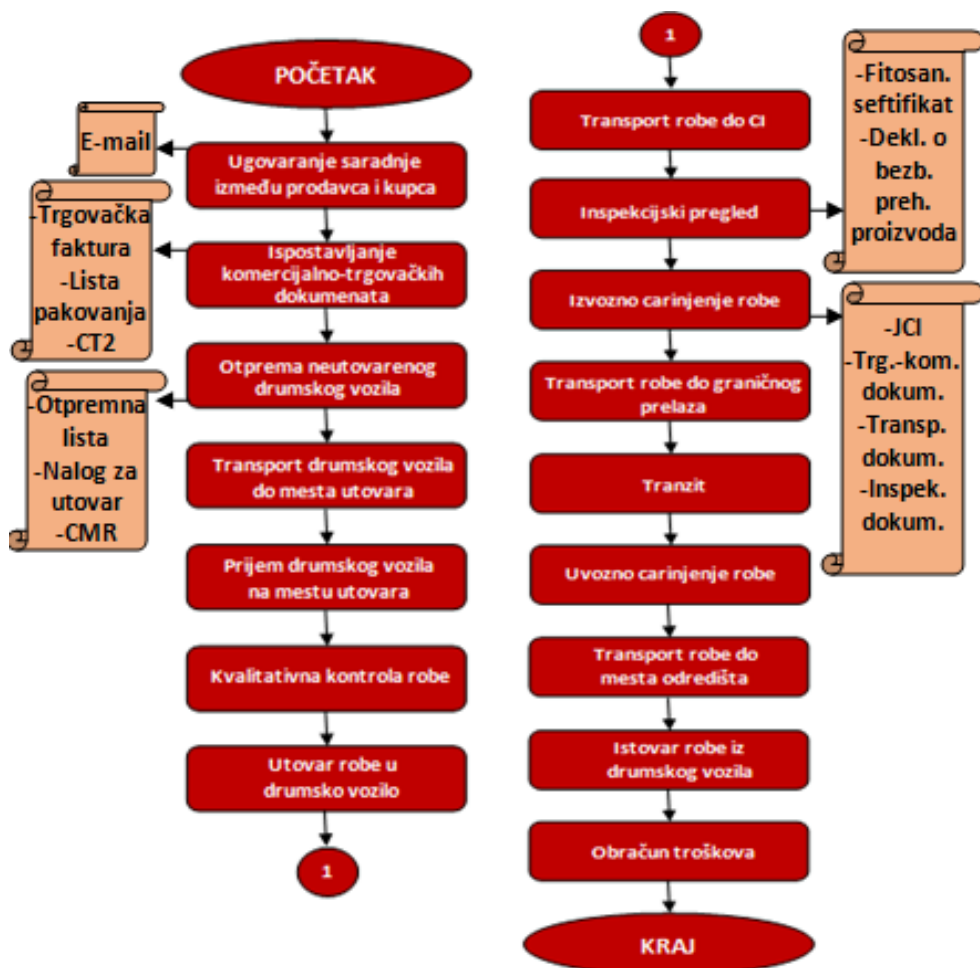
- adresom utovara/istovara;
- ukupnom količinom robe (bruto težina);
- ukupnim brojem paleta;
- datumom kada je roba spremna za utovar;
- mestom izvoznog carinjenja (terminal, špediter);
- mestom rascarinjenja robe (špediter);
- kontakt na utovaru/istovaru, kontakt špeditera.

Pre same otpreme vozila na utovar izdaje se nalog ali i najvažniji transportni dokument - CMR (drumski tovarni list), koji ujedno predstavlja i dokaz da je pošiljka primljena na prevoz. Štampa se u 3 primerka, jedan zadržava pošiljalac, drugi prati robu a treći se predaje kupcu po završetku isporuke robe. Nakon transporta i prijema drumskog vozila, neophodno je da vozač izvrši kvantitativnu kontrolu robe koja je stavljena na raspolaganje u skladištu prodavca. Ukoliko se ne uoče nikakve nepravilnosti, roba se utovara u drumsko vozilo.

Roba se dalje transportuje do carinske ispostave u kojoj se sprovodi izvozno carinjenje robe pri čemu se ispostavlja Jedinstvena carinska deklaracija - JCI uz sva prethodno priložena trgovačko-komercijalna, transportna i inspekcijska dokumenta. Obično se ta carinska ispostava nalazi u blizini mesta utovara robe a transport se zatim nastavlja do graničnog prelaza Horgoš gde se vozilo sa robom upućuje na carinsku ispostavu Terminal-Horgoš što ujedno predstavlja i polaznu carinarnicu. Tranzit podrazumeva prolazak kroz Mađarsku i Ukrajinu ili Mađarsku, Slovačku, Poljsku i Belorusiju u zavisnosti od transportne rute.

Ostale aktivnosti odnose se na uvezno carinjenje robe kada stigne u Rusiju, transport do mesta odredišta, istovar robe i obračun troškova. Šematski prikaz prethodno opisanih aktivnosti dat je na slici 3.

Slika 3: Dijagram toka procesa izvoza robe

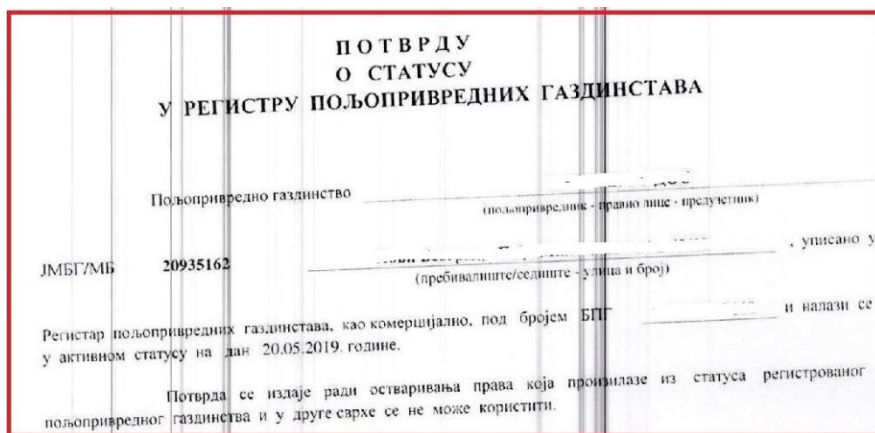

Izvozom voća i povrća u Rusiju može se baviti pravno lice koje je upisano u Registar privrednih subjekata, Centralni registar objekata i evidenciju izvoznika za područje Ruske Federacije (slika 4). Firma mora da ima hladnjaču kapaciteta najmanje 500 tona za voće, odnosno 200 tona za povrće. Takođe, izvoznik mora da ima prostor za klasiranje i pakovanje voća i povrća, kao i prostor za fitosanitarni pregled. U firmi izvoznici mora da bude zaposleno stručno lice odgovorno za zaštitu bilja, koje ima visoko obrazovanje poljoprivredne struke na studijama drugog stepena (http://plutonlogistics.com/cont/uploads/2018/01/uredba_evidencija_izvoznika_voca_povrca_ruska_federacija_120118.pdf).

Takođe, neophodno je da privredni subjekat u bazi Ministarstva poljoprivrede bude registrovan kao izvoznik što podrazumeva da se bavi gajenjem neke vrste voća ili je u pitanju ugovorena proizvodnja kada se određene količine otkupljuju od različitih gazdinstava iz Srbije (uz praćenje i kontrolu same proizvodnje) a sve u cilju da se spreči prodaja proizvoda koji nisu srpskog porekla. Nakon registrovanja, potrebno je dostaviti detaljne podatke o prinosima parcela u toku godine kako bi i sprski i ruski nadležni organi pratili poklapanje u

količini koja se proizvede i koja se izvozi. Ugovor o kupoprodaji robe sa ruskim klijentom mora biti validan, overen i sadržati sve neophodne podatke o strukturi robe, količini, ambalaži i sl.

Slika 4: Potvrda o statusu u registru poljoprivrednih gazdinstava

Svaka pošiljka voća i povrća koja se izvozi u Rusiju mora imati fitosanitarni sertifikat (slika 5a), kao i deklaraciju o bezbednosti prehrambenih proizvoda biljnog porekla (slika 5b) što je definisano Uredbom o evidenciji izvoznika voća i povrća u Rusku Federaciju. Ovom uredbom propisuje se evidencija izvoznika svežeg voća i povrća sa visokim fitosanitarnim rizikom u Rusku Federaciju, njihove obaveze kao i potrebna dokumentacija za evidentiranje. Najpre se dokumentacija - otkupne liste, struktura proizvodnje, struktura proizvođača, fitopatološko uverenje, deklaracija o bezbednosti itd. šalje Ministarstvu poljoprivrede kao najava izvoza dan - dva ranije a zatim i drugoj strani na proveru sa ostalim dokumentima.

Transportne rute - Postoje dve tipične rute koje se koriste pri izvozu voća iz Srbije (Beograd) u Rusiju (Moskva), a one se razlikuju u odnosu na vrstu voća koje se transportuje. Tačnije, za neke vrste roba nije dozvoljen tranzit kroz Ukrajinu. Što se tiče voća to su: breskve, nektarine i šljive. Pošto voće zahteva inspekcijske preglede potrebno je da se transport realizuje preko onih graničnih prelaza na kojima ih je moguće obaviti. Granični prelazi na kojima je moguće obaviti fito-sanitarne preglede su Horgoš (Mađarska), Vatin (Rumunija) i Batrovci (Hrvatska). U skladu sa definisanim pravcem dve prethodno definisane rute realizuju se preko graničnog prelaza Horgoš. Prva ruta realizuje se preko Ukrajine i ima ukupnu dužinu oko 2414 km: Beograd - Horgoš - Budimpešta - Čop - Lviv - Kijev - Černigiv - Brjansk - Kaluga - Moskva a druga ruta realizuje se preko Belorusije: Beograd - Horgoš - Košice - Lublin - Brest - Minsk - Smolensk - Moskva. Ukupna dužina ove rute je oko 2245 km.

Slika 5: Fitosanitarni sertifikat (a) i Deklaracija o bezbednosti prehrambenih proizvoda biljnog porekla (b)

- a) Fresh Blueberry (*Vaccinium corymbosum*) bruto/neto: 15631 kg/13952 kg, pallets 26, plastic boxes 4576

10. Овим се потврђује да су биље, биљни производи или други прописани објекти прегледани и/или тестирани у складу са процедурама и да се сматра да нису заражени карантински штетним организмима које наводи уговорна страна увознице и да одговарају важећим фитосанитарним захтевима уговорне стране увознице, укључујући и оне које се односе на регулације некарантинске организме.

- b) ДЕКЛАРАЦИЈА О БЕЗБЕДНОСТИ ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА БИЛНОГ ПОРЕКЛА КОЈИ СЕ ИСПОРУЧУЈУ У РУСКУ ФЕДЕРАЦИЈУ СХОДНО НОРМАМА УТВРЂЕНИМ РУСКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

ДЕКЛАРАЦИЈА БЕЗОПАСНОСТИ ПИЩЕВОЈ ПРОДУКЦИЈИ РАСТИТЕЛНОГ ПРОИСХОЂЕЊА ПОСТАВЉЕНОЈ У РУСИЈСКУ ФЕДЕРАЦИЈУ СОГЛАСНО НОРМ УСТАНОВЉЕНИХ РУСИЈСКИМ ЗАКОНОДАТЕЉСТВОМ

Назив и адреса извозника:
Наименование и адрес экспортёра:

Registration no: APR broj: 1- Maticni broj firme: -
Vat no: 108119298

Назив препарата Название препарата	Датум последњег третирања Дата последней обработки	Активне супстанце Активные вещества	Количина препарата примењеног по хектару Кол-во препарата
Signum	04.04.2019.	Boskalid+ piralokstrobin	2,5 KG/ ha
Switch 62,5 WG	18.04.2019.	Ciprodinil 375g/kg + Fluidioksonil	1,5 KG / ha
Switch 62,5 WG	13.05.2019.	Ciprodinil 375g/kg + Fluidioksonil	1,5 KG / ha

*Примењено уз утрешњак воде од 2000 L/ha
*Применяется при расходе воды 2000 л / ha

Cena transporta - Transportne tarife na relaciji Beograd-Moskva za frigo vozila uglavnom se kreću od 3800 do 4400 €, pri čemu cena zavisi od broja vozača, temperaturnog režima, potražnje na tržištu i sl. Regularna cena u sezoni za jednog vozača je 3600 €, dok se za dodatnog vozača doplaćuje još 300 €³.

Tehnički zahtevi za vozila - Vozila kojim se transportuje voće moraju biti besprekorne tehničke ispravnosti, kako sama vozila, tako i rashladni uređaj i komore. Vozila moraju biti opremljena ispravnim, odgovarajućim uređajima za održavanje zahtevane temperature unutar tovarnog prostora. a takođe i biti trajno hermetički zaštićena od prodora vode u tovarni prostor. Pranje vozila je obavezno nakon svake obavljene isporuke robe a tovarni prostor mora biti obezbeđen od neovlašćenog pristupa, krađe i zloupotrebe tovara.

U nastavku rada će biti predstavljene određene prepreke i problemi kojih izvoznici iz Srbije moraju biti svesni i koje je potrebno pažljivo razmotriti pre samog planiranja i organizacije izvoza u Rusiju. Dakle, **ugovaranje saradnje** je početak i jedan od najbitnijih

³ Informacije o cenama transporta dobijene su na osnovu razgovora sa više kompanija koje posluju u Srbiji.

delova svakog posla, pa je potrebno izabrati pouzdanog partnera. **Količine** koje ima svaki proizvođač pojedinačno, nisu dovoljne da bi se finansirali svi troškovi a da se time cena po jedinici proizvoda naglo ne poveća, stoga je poželjno **otkupiti robu od više nezavisnih kooperanata** u Srbiji pa sve zajedno izvoziti u Rusiju. Primer ovoga je i transport robe (najčešće voća) u temperaturnom režimu - hladnjačama gde je cilj obezbediti što veće količine kako bi se ostvario maksimalan popust, jer je njihovo iznajmljivanje jako skupo, pogotovo ako je samo za jednu vožnju. Cena kamionskog prevoza robe je znatno niža ukoliko nema praznih vožnji ali se tu javlja novi problem - nema uvek robe koja bi mogla da se vozi za Srbiju. Ukoliko su kupci lanci maloprodaja u Rusiji koji zahtevaju da im se roba isporučuje u količini i vremenu koji odgovaraju svakoj pojedinačno to direktno utiče i na **potrebu angažovanja skladišta** gde bi se roba čuvala do tog trenutka, što ponovo utiče na cenu, tj. poskupljuje robu. Bitno je napomenuti da je **pakovanje proizvoda** karakteristika od velike važnosti i da ga je potrebno osmisлити, dizajnirati i praviti tako da bude prepoznatljivo a da ujedno ispunjava određene standarde.

Zaključak

Uloga i značaj izvoza kao dela spoljnotrgovinske razmene ogleda se u podsticanju razvoja domaće privrede, odnosno povećanja proizvodnje i rasta same trgovine. Rusko tržište zauzima čak peto mesto po ukupnoj količini robe koja se izvozi iz Srbije, pri čemu je dominantna vrsta robe voće. Iako je jedna od najrazvijenijih zemalja u svetu, Rusija ima potrebe za uvozom različitih poljoprivrednih kultura, čiji uzgoj nije u potpunosti dovoljan da zadovolji sve potrebe a u nekim slučajevima ni moguć zbog geografskog položaja i klimatskih uslova. Prepoznat je zajednički interes u pogledu spoljnotrgovinske razmene ove dve zemlje. Kao rešenje donet je Sporazum o slobodnoj trgovini kojim se u potpunosti ukidaju ili značajno umanjuju carinske stope. Međutim, i pored ovih olakšica, potrebno je da se izvoznici iz Srbije dobro informišu o pravilima koja vladaju na ruskom tržištu. U konkretnom radu, kroz tri celine razmotreni su uslovi samog izvoza u Rusiju u pogledu regulativa i dokumentacije kao i vidovi transporta koji mogu biti primenjivani u slučaju organizacije izvoza, različita ograničenja, cene transporta kao i same transportne rute. Što se tiče dokumentacije, bitno je ispoštovati sva pravila definisana Sporazumom i sertifikovati proizvode u skladu sa ruskim zakonodavstvom. Praksa je takva da se najpre sva dokumenta pripreme, popune i pošalju na proveru kupcu a tek onda započinje sama realizacija transportnog toka. S obzirom na to da procedure transporta robe železnicom značajno duže traju, to umnogome otežava korišćenje ovog vida transporta, jer prouzrokuju značajne troškove gubitka vremena i opravdano je samo u slučaju izvoza robe poput ruda, građevinskog materijala i sl. Kako je cilj logistike da zadovolji kupčeve zahteve u pogledu kvaliteta i dopremi robu u pravo vreme, na pravo mesto, ali i po pravoj ceni, korišćenje avionskog transporta na ovako dužim relacijama i dalje nije opravdano, stoga se u praksi izvoza robe za Rusiju i dalje najčešće pokreću drumska transportna sredstva. U budućim istraživanjima potrebno je na sličan način ispitati i ostala tržišta. Primenom višekriterijumske analize i drugih alata neophodno je utvrditi glavne izvozne koridore kao i optimalne elemente neophodne za realizaciju tokova (vidovi transporta, rute, transportna sredstva, itd).

LITERATURA

- Andrejić, M., Kilibarda, M. (2018), Risk analysis of freight forwarders' activities in organization of international commodity flows, *International Journal For Traffic And Transport Engineering (IJTTE)*, 8(1), pp. 45-57.
- Andrejić, M., Bojović, N., Kilibarda, M. (2016) A framework for measuring transport efficiency in distribution centers, *Transport Policy*, 45, pp 99-106.
- Kilibarda, M. (2011). *Špedicija i agencijsko poslovanje*. Univerzitet u Beogradu - Saobraćajni fakultet, Beograd.
- Kilibarda, M., Andrejić M. (2018). *Praktikum iz špedicije*, Univerzitet u Beogradu - Saobraćajni fakultet, Beograd.
- http://plutonlogistics.com/cont/uploads/2018/01/uredba_evidencija_izvoznika_voca_pov_rca_ruska_federacija_120118.pdf, pristup.: 10. 5.2019.
- <http://srbcargo.rs/sr/tarife/>, pristupljeno: 23. 4. 2019.
- http://www.carina.rs/lat/NCTS_Dokumenti/Obja%C5%A1njenje%20%20tranzitnog%20poskupka%20zeleznica%20lat.pdf, pristupljeno: 23. April 2019.
- <https://ras.gov.rs/podrska-izvozu/sporazumi-o-slobodnoj-trgovini>, pristup.: 25.3.2019.
- <https://www.tikrf.org/carinski-rezimi-sa-ruskom-federacijom/?fbclid=IwAR3MykHWLtoSSI6ieBzTc7FYFgGb5Im1Y0w1v2b9PWX8s63iFYGpkWlyt6Y>, pristupljeno: 25. Mart 2019.
- <https://www.tikrf.org/sertifikati/vrste-sertifikata-u-sistemu-gost-r>, pristup.: 15.7.2019.
- <https://www.vet.minpolj.gov.rs/sr/procedure-izvoza-u-eu-cs>, pristup.: 15.7.2019.

LOGISTICS ASPECT OF THE ORGANIZATION OF GOODS FLOWS IN EXPORT TO RUSSIA

Abstract: The organization of export flows is an extremely important process that provides delivering goods from the place of shipment to the place of reception. The export procedure must be under customs and legal obligations in certain modes of transport and all the goods must be delivered without any losses. Over the last few years, one of the most significant and growing markets is the Russian market. On the one hand, this market is one of the most desirable places for product placement, while on the other hand, it is very demanding with high standards and procedures which are necessary to fulfill. This paper analyzes the logistics activities of export flows to the Russian market. Because there is a huge spatial distance between Serbia and Russia, the mode of transportation is an important consideration when planning the shipment process. The goal of this paper is to present some of the main characteristics in the organization of different modes of transport in export to Russia and to indicate the possible advantages/disadvantages.

Key words: customs procedures, organization of transport, international flows, export, Russia.

41. ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

**Miloš Simović, student master studija ¹,
dr Milan Andrejić, docent²**

Rezime: U vazdušnom teretnom transportu postoji veliki broj procesa i aktivnosti koji ne bi mogli da se realizuju ili bi bili značajno kompleksniji bez angažovanja špeditera. Pored avio-kompanija, operatera zemaljskih usluga, pošiljalaca/primalaca, IATA cargo agenata, špediteri predstavljaju sponu bez koje cela organizacija robnog toka u vazdušnom teretnom transportu ne bi bila moguća. U radu su obrađeni procesi i aktivnosti u vazdušnom teretnom transportu, poput izrade dokumentacije, pakovanja i označavanja robe, centralizovane kontrole tovarjenja, carinskih, kao i bezbednosnih procedura i osiguranja iz perspektive špeditera. Analizirane su i glavne karike lanca u organizaciji vazdušnog transporta robe sa ciljem da se pronađu i prevaziđu potencijalne kritične tačke.

Ključne reči: špediteri, vazdušni teretni transport, carina, osiguranje

Uvod

Sa novim trendovima u poslovanju, osim cene i kvaliteta, važan faktor postaju i brzina i pouzdanost isporuke i davanja usluge. Stoga u globalnom sistemu poslovanja sa brzim protokom informacija, usluga, kapitala, robe sa jedne strane planete na drugi, vazdušni saobraćaj dobija sve veći značaj. Transport robe vazdušnim saobraćajem predstavlja veoma važnu kariku globalnih lanaca snabdevanja sa širokim spektrom usluga i poslovnih modela. To su isporuke od vrata do vrata, hitne isporuke, isporuke dan za dan itd.

Predmet ovog rada su aktivnosti i procesi u vazdušnom teretnom transportu u kojima učestvuju špediteri kao njihovi glavni organizatori. Cilj rada je da se obrade i analiziraju sve karike lanca u organizaciji vazdušnog transporta robe, a u kojima, ulogu imaju špediteri, kao i da se pronađu potencijalne kritične tačke koje je potrebno ili moguće poboljšati.

U radu su obrađeni i analizirani procesi koji špediterima mogu zadavati probleme, a u širem kontekstu mogu dovesti do smanjenja efikasnosti celokupnog lanca snabdevanja. Problemi u vazdušnom teretnom transportu najčešće se odnose na kašnjenja isporuka, visoke logističke troškove, smanjenje kvaliteta isporuke usled oštećenja robe, itd. Poseban akcenat u radu stavljen je na perspektivu špeditera, imajući u vidu da upravo oni organizuju i realizuju najveći procenat robnih tokova u vazdušnom teretnom transportu.

¹ Univerzitet u Beogradu - Saobraćajni fakultet; simovicmilos76@gmail.com

² Univerzitet u Beogradu - Saobraćajni fakultet; m.andrejic@sf.bg.ac.rs

U prvom poglavlju rada opisani su najbitniji pravni akti kojima je regulisan vazdušni saobraćaj, a to su međunarodne konvencije. U drugom poglavlju su opisani najvažniji učesnici u vazdušnom transportu robe kao i njihova zaduženja. Za prevoz robe vazdušnim putem neophodno je obezbediti i potrebnu dokumentaciju, a u trećem poglavlju detaljno su opisana najvažnija dokumenta poput tovarnih listova (AWB, MAWB i HAWB) i NOTOC dokument. U četvrtom poglavlju, opisani su neki od procesa u kojima, u velikoj meri, učestvuju špediteri poput, pakovanja i označavanja robe, centralizovane kontrole tovarjenja i carinskih procedura. Na samom kraju rada, u petom poglavlju, analizirane su aktivnosti bezbednosne kontrole i osiguranja iz perspektive špeditera. Informacije su u najvećoj meri preuzimane iz pravilnika i priručnika najvećih međunarodnih organizacija koje se bave vazdušnim transportom, kao i sa specijalizovanih internet sajtova i dostupnih udžbenika koji se bave špedicijom.

1. Propisi i regulativa u vazdušnom teretnom transportu

Prevoz robe u vazdušnom saobraćaju regulisan je brojnim domaćim i međunarodnim zakonima, regulativama, konvencijama, sporazumima, uredbama i naredbama kojima su detaljno regulisana pojedina zakonska rešenja. Prvi zvanični dokument kojim je regulisan civilni vazdušni saobraćaj je Varšavska konvencija iz 1929. godine. Ovim dokumentom regulisani su odnosi putnika i avio-kompanija, prevoz ljudi, prtljaga i robe. Konvencija reguliše i odgovornost avio-kompanija za putnike i robu u slučaju vanrednih događaja (kašnjenje, oštećenje, nesreće) (Petrov & Jovanović, 2012).

Međunarodni prevoz robe, lica i prtljaga vazdušnim saobraćajem regulisan je Montrealskom konvencijom iz 1999. godine. Ova konvencija predstavlja „nadgradnju“ na Varšavsku konvenciju, odnosno njenu modernizaciju i objedinjavanje skupa pravila za prevoz vazdušnim putem. Konvencija se primenjuje na međunarodni prevoz robe, prtljaga i lica vazduhoplovima uz naknadu, kao i na prevoz robe bez naknade koje obavlja avio-prevoznik. Prema konvenciji, odgovornost avio-prevoznika je ograničena na 19 specijalnih prava vučenja (engl. Special drawing Rights - SDR) po kilogramu (valuta koju definiše Međunarodni monetarni fond, a konverzija u nacionalnu valutu u slučaju sudskog postupka vrši se prema metodi procene koju na dan presude primenjuje MMF) (Službeni glasnik RS, 38/2009).

Pored ove dve najbitnije konvencije postoji čitav niz drugih međunarodnih i nacionalnih akata, kojima se reguliše vazdušni saobraćaj. Neki od njih su: ECAA sporazum (engl. The European Common Aviation Area), Ugovor o vazdušnom prevozu i drugi. ECCA sporazum zasniva se na: slobodnom pristupu tržištu, slobodi osnivanja preduzeća, jednakim uslovima konkurencije i zajedničkim pravilima u oblasti sigurnosti, bezbednosti, upravljanja vazdušnim saobraćajem, socijalnih pitanja i zaštite životne sredine (Petrov & Jovanović, 2012). Ugovorom o vazdušnom prevozu avioprevoznik se obavezuje da obavi ugovoreni prevoz od otpremnog do odredišnog mesta u dogovoreno vreme, a druga ugovorna strana, naručilac prevoza se obavezuje da za obavljeni prevoz plati odgovarajuću naknadu (Petrov & Jovanović, 2012).

2. Učesnici u organizaciji

Najvažniji učesnici u realizaciji prevoza robe vazdušnim putem su pošiljalac, špediter, operateri zemaljskih usluga (engl. Ground handler), avio-kompanija (avioprevoznik), IATA (engl. The International Air Transport Association) kargo agenti i primalac. Svaki od ovih učesnika ima svoje zadatke, ciljeve i interese u organizaciji i realizaciji prevoza robe od pošiljaoca do primaoca.

Svaki pošiljalac ima za cilj da svoju robu dostavi primaocu/kupcu u pravo vreme i na pravom mestu tako da zadovolji zahteve primaoca, uz što niže troškove i ostvarenje maksimalnog profita. Neka od osnovnih zaduženja pošiljaoca su da izvrši rezervaciju prevoza, pregovara o najpovoljnijoj ceni prevoza, pripremi dokumentaciju, prati stanje pošiljke, prihvati fakturisanje i izvrši plaćanje, postavi reklamacije i izvrši ispravke itd (Kasilingam, 2003). Bitno zaduženje je da brzo i pouzdanu isporuku u skladu sa tendencijama vazdušnog transporta.

Za pomenute operacije pošiljalac može i da angažuje špeditera koji deluje kao posrednik između svih učesnika i preuzima odgovornost u lancu snabdevanja. Odnosno špediter organizuje transport tereta iz skladišta pošiljaoca, isporučuje ga do otpremnog aerodroma, priprema neophodnu dokumentaciju, preuzima robu sa određeniog aerodroma i dostavlja je primaocu. Takođe, špediteri su često posrednici pri zaključivanju ugovora o prevozu robe, a imaju i savetodavnu ulogu pri izboru avio-prevoznika. Dalje, špediteri daju informacije i o ceni i potrebnom vremenu za realizaciju robnog toka (Kilibarda, 2011). Pod informacijama o ceni se podrazumevaju aktivnosti proračunavanja cena carinskih i inspeksijskih pregleda, kao i cena logističkih aktivnosti poput, skladištenja, transporta, pretovara, pakovanja itd. Špediteri su bitni i pri zaključivanju ugovora o osiguranju, gde komitent mogu da preporučie određeni način osiguravanja kao i da ga zastupaju pred osiguravajućom kućom. Na samom kraju, špediteri obavljaju najveći deo poslova koji je vezan za carinsko posredovanje, kao što su: podnošenje carinske dokumentacije, carinski pregled robe i dokumenata na samom aerodromu i obračun i plaćanje carinskih dažbina (Kilibarda, 2011).

Robu na aerodromu prihvata operater zemaljskih usluga koji na aerodromima fizički upravlja teretom. Operater zemaljskih usluga treba da bude u stalnoj koordinaciji sa špediterom, kako bi se robni tok odvijao na bezbedan način, ali i da bi špediter mogao da pruži informacije svom komitentu o trenutnom stanju pošiljke. Pod fizičkim upravljanjem teretom pre svega se misli na: prihvati i otprema putničkih, mešovitih i teretnih vazduhoplova, osiguravanje robe od nekontrolisanog kretanja, uređivanje zone za bezbedno sletanje vazduhoplova (uklanjanje snega i leda sa poletno-sletnih i drugih površina), postavljanje traka za usmeravanje putnika, dovoženje i odvoženje stepenica za ukrcavanje/iskrcavanje putnika, dovoz prtljaga, utovar/istovar prtljaga i transport do mesta izdavanja, dovoz i utovar/istovar robe i pošte do skladišta, snabdevanje električnom energijom, vodom i drugim resursima, izguravanje i vuča vazduhoplova, usluge čišćenja vazduhoplova i dr. Pored ovih aktivnosti, operateri zemaljskih usluga bave se i kompletiranjem prateće dokumentacije. Ovi agenti mogu biti zasebna kompanija koju angažuje avio-prevoznik, a mogu biti i jedna od funkcija avio-kompanija pogotovo ako se teretni aerodrom nalazi u njihovom vlasništvu. Osim fizičkog rukovanja, operater zemaljskih usluga je dužan i da pravilno rasporedi robu u vazduhoplovu kako bi se održala ravnoteža,

izradi kargo manifest za potrebe carine i da obavesti pilota i posadu o potencijalnim rizicima koji su vezani za robu koja se prevozi.

Izbor avio -kompanije, kao i zaključivanje ugovora o prevozu, najveći broj pošiljalaca prepušta špediterima. Avio-kompanije se tovarnom listom obavezuju da će izvršiti transport robe sa jedne na drugu lokaciju, a špediterima i pošiljaocima osim samog transporta između ostalog pružaju usluge konsultacija, rezervacija kapaciteta, rutiranja, preuzimanja, prijema, pakovanja, sortiranja, otpreme robe itd (Feng B. at al., 2015). Avio-kompanije u velikoj meri zavise od špeditera, s obzirom da uzimaju učešće u oko 80% svih robnih tokova koji se odvijaju vazdušnim putem (<https://www.cafworldwide.com/blog/air-freight-forwarding-basics-optimizing-your-supply-chain#>). Ostalih 20% podeljeno je između poštanskih i kurirskih kompanija i integrisanih avio-prevoznika. Špediteri se u najvećem broju slučajeva bave pošiljkama većih dimenzija, koje se kreću od 75kg pa naviše. Postoje dva tipa avio-kompanija: integrisani ekspresni prevoznici i teretni prevoznici, a u tabeli 1 date su neke od osnovnih karakteristika i razlike između ovih avio-kompanija.

Ekspresni avio-prevoznici kombinuju rad brokera, prevoznika, špeditera, operatera zemaljskih usluga u jednu grupu zbog čega su i dobili naziv integrisani, te na taj način mogu svojim klijentima da obezbede brz transport pošiljke, od vrata do vrata, u vremenskom intervalu kraćem od 24 časa. Grupa teretnih avio-prevoznika deli se na one koji prevoze isključivo teret i kombinovane avio-prevoznike koji deo kapaciteta (skladište u trupu aviona) koriste za prevoz tereta, a najčešće ih angažuju pošiljaoci sa vremenski neosetljivim robama. Najveći udeo na tržištu imaju upravo kombinovani avio-prevoznici, dok je sve veći udeo imaju i ekspresni avio-prevoznici zbog trenda sve češćih isporuka sa manjom količinom robe koja ima kratak rok isporuke.

Tabela 1. Tipovi avio kompanija i njihove karakteristike

	Integrisani/ekspresni avio-prevoznici	Samo teretni avio-prevoznici	Kombinovani avio-prevoznici
Poslovni model	Prevoz od vrata do vrata, isporuka dan za dan (24 časa)	Posluju isključivo sa teretom	Putničke avio-kompanije koje deo ili pun kapacitet koriste za prevoz tereta
Primeri kompanija	DHL, TNT, FedEx, UPS	Cargolux, Khalita, Air Cargo Global	Lufthansa, Air France KLM
Vrsta robe koja se prevozi	Visoko vremenski osetljiva roba (isporuka obično traje manje od 24 časa) kao što su koverta, lako kvarljiva roba, predmeti visoke tehnologije, zdravstvena zaštita, farmaceutski proizvodi, itd.	Vremenski osetljiva roba (isporuka traje obično nekoliko dana) kao što su žive životinje, automobili, vangabaritna roba itd.	
Udeo u tržištu	25-30%	10-15%	55-65%

Izvor: Airport regions conference, 2016

IATA kargo agenti predstavljaju kompanije koje se bave špediterskim poslovima, a u vezi sa međunarodnim vazdušnim transportom robe. Licence za ovo zvanje izdaje istoimena organizacija u cilju poboljšanja uslova transporta robe i standardizacije procedura. Kompanija koja poseduje licencu za IATA kargo agenta može da ostvari bolju poziciju na

ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

tržištu, kroz povećanje spektra usluga koje će pružati korisnicima. Primera radi, kompanija koja je IATA kargo agent može da izdaje svu neophodnu dokumentaciju za transport robe, poput AWB, HAWB, MAWB, itd (IATA, 2014).

Neki od uslova koje je potrebno da ispunjava kompanija pre nego što pristupi apliciranju za kargo agenta su finansijska stabilnost i bezbednosni standardi pri rukovanju robom. Finansijska stabilnost podrazumeva posedovanje bankarskih garancija, akreditiva, različitih vrsta osiguranja, kao i izvora finansija od neke treće strane koja nije banka. Bezbednosni standardi obuhvataju niz pravila i procedura koje mora IATA kargo agent da ispunjava kako bi dobio to zvanje. Prvi standard se odnosi na zabranu pristupa robi licima koja za to nemaju dozvolu, u zonama u kojima se roba pretovara od strane pošiljaoca ili primaoca. Dalje, mora da postoji sistem zaštite vrednih pošiljaka od krađe, kao i pružanje pomoći vlastima pri sprovođenju istrage o krađi. Na kraju, mora da se sprovodi i kontrola vozila kojima se prevozi roba, a to obuhvata: da sva vrata na vazduhoplovu budu propisno zatvorena, da kontejneri budu zatvoreni, da postoje određena carinska obeležja (ukoliko je neophodno), ali i da se dokumenta koja prate ceo tok čuvaju (IATA, 2017).

3. Dokumenta u vazdušnom teretnom transportu

Pri organizaciji vazdušnog transporta, od velike važnosti je da dokumenta budu valjana popunjena, kako se ne bi dogodio neki neželjeni događaj koji bi mogao da dovede do velikih ljudskih i materijalnih gubitaka. Dokumenti koja se sreću pri transportu robe vazdušnim vidom su: Faktura, Lista pakovanja, Uverenje o poreklu robe, Deklaracija o opasnoj robi, AWB, MAWB, HAWB, Kargo manifest, Uvozna i izvozna sažeta deklaracija i Deklaracija o bezbednosti vazdušnog tereta.

Tovarni list u međunarodnom vazdušnom transportu- AWB (engl. Air Waybill) je dokument koji prati robu u vazdušnom transportu i koristi se u svrhu davanja detaljnih informacija i praćenja pošiljke. List se izdaje u više primeraka (tri originalna) kako bi svaki učesnik u realizaciji robnog toka mogao da ima sopstveni primerak. Kada se radi o originalnim primercima, jedan ide kod avio-prevoznika, drugi primerak prati robu, dok treći zadržava pošiljalac. Treći primerak AWB-a, može da bude „po naredbi” ili „na donosioca” (Kilibarda, 2011).

AWB predstavlja potvrdu da je zaključen ugovor o prevozu robe u vazdušnom saobraćaju između pošiljaoca (može biti špediter ili neko pravno lice) i prevoznika, odnosno lica koje se obavezuje da će prema dogovornim uslovima isporučiti robu na dogovoreno mesto. (Kilibarda, 2011) Prevoznika u zaključivanju ugovora može da zastupa njegov agent. Ugovor postaje validan onog trenutka kada i pošiljalac i prevoznik svojim potpisima i pečatima, potvrde da su saglasni sa navedenim stavkama ugovora. Još neke od funkcija ovog dokumenta su: potvrda da je roba primljena na prevoz, dokument za uvoz, tranzit i izvoz, kao i polisu osiguranja.

Ovaj dokument sadrži podatke o imenu i adresi pošiljaoca, primaoca i prevoznika, troslovnu skraćenicu polaznog i krajnjeg aerodroma, vrednost robe koja se transportuje, broj komada robe u pošiljci, bruto masu robe, opis robe i napomene vezane za rukovanje (npr. ako je roba lomljiva, osetljiva na atmosferske uticaje...). Takođe, sadrži detalje iz ugovora poput ograničenja odgovornosti u slučajevima gubitka, loma i sl. Bitno je naglasiti

da ne odnosi na celo transportno sredstvo već samo na robu u jednoj pošiljci (<http://www.hps-trade.co.th/about-awb>). Na slici 1. prikazan je izgled jednog AWB dokumenta.

Slika 1. AWB – Vazdušni tovarni list

473 PAR 40106301		IC PAR 88524		SVC CDE: CSL		473 40106301	
Shipper's Name and Address DHL GLOBAL FORWARDING ZONE CARGO 7 TE+33182711351 27 RUE DE LA BELLE BORNE TREMBLAY EN FRANCE FR 93290 FRANCE		Shipper's Account Number		Not Negotiable Air Waybill Issued by			
Consignee's Name and Address DHL GLOBAL FORWARDING 405 C BLAIR ROAD AVENEL U.S.A.		Consignee's Account Number NJ 07001		PARIS		FR	
Issuing Carrier's Agent Name and City DHL GLOBAL FORWARDING CIDG		Accounting Information PAR088524 FR/RA/05005-10 DHL ROISSY SPX ADHERENT CIN		Copies 1, 2 and 3 of this Air Waybill are originals and have the same validity. It is agreed that the goods described herein are accepted in apparent good order and condition (except as noted for damage) SUBJECT TO THE CONDITIONS OF CONTRACT ON THE REVERSE HEREOF. ALL GOODS MAY BE CARRIED BY ANY OTHER MEANS INCLUDING ROAD OR ANY OTHER CARRIER UNLESS SPECIFIC CONTRARY INSTRUCTIONS ARE GIVEN HEREON BY THE SHIPPER, AND SHIPPER AGREES THAT THE SHIPMENT MAY BE CARRIED VIA INTERMEDIATE STOPPING PLACES WHICH THE CARRIER DEEMS APPROPRIATE. THE SHIPPER'S ATTENTION IS DRAWN TO THE NOTICE CONCERNING CARRIER'S LIMITATION OF LIABILITY. Shipper may increase such limitation of liability by insurable value for carriage and pay a supplemental charge if required.			
Agent's IATA Code 20-4-7032-9515		Account No.		Currency EUR		Declared Value for Carriage NVD	
Airport of Departure (Addr. of First Carrier) and Requested Routing PARIS		To By First Carrier		By By		Declared Value for Customs NVD	
To By First Carrier		To By		By		Declared Value for Customs NVD	
Airport of Destination NEWARK		Flight No. 0060/27		Amount of Insurance		Insurance - If Carrier offers insurance, and such insurance is required by acceptance with the conditions thereof, indicate amount to be insured in figures in four marked Amount of Insurance.	
Handling Information 14 PCS NOT DGR EMERGENCY CTC 33 0 2 38 60 34 08		***123PCS DANGEROUS GOODS AS PER ATTACHED SHIPPER'S DECLARATION		//PARMS-EAFO		AGT-BCBP336 SCI	
Box of Pieces 137		Gross Weight 1146.3		Net Class OGC		Chargeable Weight 1810.0	
						Rate/Charge 2.17	
						Total 3927.70	
						Nature and Quantity of Goods (First Extension of Volume) CONSOLIDATION AS PER ATTACHED LIST CONSUMER COMMODITY ID 8000 CLASS 9 //SIAC-241	
						3927.70	
Prepaid 3927.70		Weight Charge Collect		Other Charges P AWA		18.00 P CHC	
						27.00 P IRC	
						171.98	
						P MYC 859.88 P SCC 20.88 P RAA 75.00	
						P RAC 100.00	
Total Other Charges Due Agent 93.00		Total Other Charges Due Carrier 1179.74		Shipper certifies that the particulars on the face hereof are correct and that insofar as any part of the consignment contains dangerous goods, such part is properly described by name and is in proper condition for carriage by air according to the applicable Dangerous Goods Regulations.		DHL GLOBAL	
				ARIELLE PLANCHON			
Total Charges 5200.44		Total Collected		Signature of Shipper or his Agent			
Currency Conversion Rates		CG Charges in Dest. Currency		DHL GLOBAL FORW AS AGENT FOR CARRIER			
				26JUL19		PARIS	
				DHL GLOBAL FORW			
For Carrier's Use only at Destination		Charges at Destination		Total Charges		473 -40106301	

Master vazdušni tovarni list (engl. Master Air Waybill) je transportni dokument, koji se koristi u vazdušnom transportu, a izdaje se i overava od strane avio-prevoznika ili njegovog agenta. Predstavlja vrstu ugovora o vozarini između špeditera i avio-kompanije. Obično se koristi kao dokument koja prethodi AWB-u i sadrži sva prava i obaveze za sve ugovorne strane, planirane rute, itd. Neke od karakteristika su da se ovaj dokument na prethodno odštampanom vazdušnom tovarnom listu (u smislu izdavanja pre zvaničnog tovarnog lista), da ga izdaju ili avio-prevoznik ili agent, a u ime prevoznika. MAWB spada u pravnu nadležnosti IATA-e, odnosno ona može da licencira agenta ili neko lice u avio-kompaniji da ga izdaje. Takođe, dokument je kreiran u skladu sa konvencijama o vazdušnom saobraćaju- Varšavskom, Montrealskom i Haškim pravilima. Poslednje, ovaj dokument overava avio-prevoznik i time garantuje da će se dogovoreni uslovi i obaveze, što za rezultat može imati da korisnik ima zaštitu u slučaju gubitka ili oštećenja robe u toku transporta (<https://www.letterofcredit.biz/index.php/2018/11/21/what-is-the-difference-between-mawb-master-air-waybill-and-hawb-house-air-waybill/>).

ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

Kučni vazdušni tovarni list HAWB (engl. House air waybill) je dokument koji izdaju špeditorske kompanije, koje ga i overavaju bez uključivanja prevoznika, on se za razliku od MAWB izdaje na regularnom tovarnom listu. Predstavlja ugovor o prevozu robe između špeditera i pošiljaoca i može da se koristi kao dokument u multimodalnom transportu. On može, a i ne mora da bude obuhvaćen regulativom IATA-e, odnosno prethodno navedenih konvencija koje se tiču vazdušnog transporta. Najbitnija osobina ovog dokumenta je da ga overava špeditorska kompanija i da time komitent gubi prava na obeštećenje u slučaju gubitka ili oštećenja robe (<https://www.letterofcredit.biz/index.php/2018/11/21/what-is-the-difference-between-mawb-master-air-waybill-and-hawb-house-air-waybill/>).

NOTOC (engl. Notification to captain) predstavlja dokument kojim se obaveštava kapetan vazduhoplova ukoliko su primljene neke robe koje su zavedene kao opasne ili specijalne. Ovaj dokument popunjava agent koji je zadužen za teret koji se utovara na vazduhoplov, a ima licencu za opasne i specijalne terete (žive životinje, lako kvarljiva roba, ljudski ostaci, itd). NOTOC se dostavlja kapetanu i on svojim potpisom potvrđuje da je upoznat sa robom. Kapetan zadržava diskreciono pravo da ne primi robu na vazduhoplov, ukoliko smatra iz nekog razloga da je to neophodno. U ovom dokumentu se nalaze podaci koji se koriste u procesima koje izvršavaju operateri zemaljskih usluga.

Neki od podataka u NOTOC-u su broj Vazdušnog tovarnog lista, naziv robe, polazni i odredišni aerodrom, grupa robe u UN klasifikaciji, masa i broj jedinica pakovanja. U dokumentu se, takođe, nalazi i IMP kod koji u IATA pravilniku o opasnoj robi sadrži čitav niz skraćenica koje definišu sve postojeće opasne robe. Na osnovu ERG koda (engl. Emergency Response Guidance) u NOTOC-u, kapetan i posada znaju koju proceduru bi trebali da sprovedu u slučaju akcidenta. Na slici 2, nalazi se primer NOTOC dokumenta.

Slika 2. Primer NOTOC dokumenta

SPECIAL LOAD - NOTIFICATION TO CAPTAIN															
Page 1 of 1															
Station of Loading CDG	Flight Number	Date 28JUL19	Aircraft Registration	Prepared by Sébastien PRONNIER 1											
DANGEROUS GOODS															
Station of Unloading	Air Waybill Number	Proper Shipping Name	Class or Division For Class 1 compat. grp.	UN or ID Number	Sub Risk	Number of Packages	Net quantity or Transp. Ind. per package	Radio-active Mat. Categ.	PG	IMP Code	ERG	CAO	Loaded		
EWR	473-40106301	CONSUMER COMMODITY	9	ID8006		85	4,632 kg G			RMD	9L		PMC34629R7		
EWR	473-40106301	CONSUMER COMMODITY	9	ID8006		38	4,632 kg G			RMD	9L		PMC68254R7		
5 There is no evidence that any damaged or leaking packages containing dangerous goods have been loaded on the aircraft. (see mass and balance documentation)															
OTHER SPECIAL LOAD															
Station of Unloading	Air Waybill Number	Contents and Description	Number of Packages	Quantity	Supplementary Information					Code	Loaded				
											ULD ID	POS			
Other information															
Captain's signature:			6		LOADING CERTIFICATION I certify that these articles have been loaded in accordance with all regulations and that there is no evidence of leaking or damaged packages. (to be signed by Load Controller) Loading supervisor's signature:				7				ACCEPTANCE CERTIFICATION I hereby certify that the above shipment has been checked and is in conformity with the current Regulations. (to be signed by the Building Agent) Building supervisor's signature:		
														8	

Najbitnija kritična tačka u ovom segmentu odnosi se na tačnost podataka u dokumentima. Preciznije rečeno, potrebno je da svi podaci u dokumentima budu ispravni i da su usaglašeni sa realnim stanjem robe, kako ne bi dolazilo do problema koji su u direktnoj vezi sa bezbednošću vazduhoplova, ali i povećanjem logističkih troškova.

4. Procedure i procesi u organizaciji

Fizički tok robe u vazdušnom transportu sastoji se od transporta robe od pošiljaoca/špeditera do otpremnog aerodroma, prijema robe na aerodromu, pregleda i konsolidacije, transporta do odredišnog aerodroma, prijema i dekonsolidacije na odredišnom aerodromu i transporta do krajnjeg primaoca. U praksi, postoji mnogo veći broj aktivnosti i procesa u kojima špediteri predstavljaju značajne učesnike, a koji podržavaju robni tok poput, rezervisanja tovarnog prostora, pakovanja i označavanja robe, procese vezane za opasne robe, centralizovane kontrole tovarjenja, carinjenja i drugih.

Proces pakovanja i označavanja robe

Proces pakovanja i obeležavanja robe važan je iz razloga sigurnosti pre svega vazduhoplova, kako ne bi došlo do neželjenih događaja poput ugrožavanja života ljudi, izazivanja materijalne štete, ali i lakše i efikasnije manipulacije robom na mestima utovara/istovara. Pošiljalac, ukoliko ne zna da na pravilan način označava i pakuje robu, može tu aktivnost da prepusti svom špediteru. Svaki paket bi trebalo da nosi oznaku sa imenom i adresom primaoca, kao i druge potrebne podatke vezane za rukovanje (npr. ako je roba lomljiva, osetljiva na vlagu, prašinu, itd.) (<https://dlca.logcluster.-org/display/LOG/Air+Operations>).

Pakovanje i označavanje opasnih roba se izvršava u skladu sa IATA pravilnikom i uputstvima datim u Aneksu 18 ICAO (engl. International Civil Aviation Organization), odnosno ICAO priručniku sa tehničkim karakteristikama za bezbedan transport opasnih roba. Procedure za transport opasnih roba zahtevaju ovlašćenog špeditera sertifikovanog za pakovanje, označavanje i popunjavanje papira za ove robe.

Centralizovana kontrola tovarjenja- Centralized load control

Centralizovana kontrola tovarjenja omogućava usluge balansiranja i raspoređivanja težine unutar vazduhoplova. Za ovu uslugu dostupan je čitav niz softvera koji omogućavaju brže generisanje rešenja, uz poštovanje mnogobrojnih ograničenja. Neki od najpopularnijih softvera su Altea, IPort, SITA i drugi. U ovom radu biće razmatrana rešenja koja su dobijena u softveru IPort.

Operater koji pravi proračune balansa vazduhoplova od aviokompanija, u realnom vremenu dobija informacije o broju putnika koji se nalazi na letu i na osnovu podataka o mestima na koja će biti smešteni, realizuje aktivnosti koje su u vezi sa teretom. Dalje, u softver je u zavisnosti od tipa vazduhoplova potrebno uneti sopstvenu masu aviona i količine goriva koje su potrebne vazduhoplovu da bi uzleteo i gorivo koje je potrebno za sam let.

Na slici 3 je prikazan obrazac iz softvera IPort, u koji se unose podaci o teretu. Kod dela Item type, se definiše da li se radi o robi ili o prtljagu. Ako se radi o robi, iz padajućeg menija pored oznake Category, unosi se koja je vrsta robe u pitanju. Ispod ove sekcije, nalazi se deo koji se odnosi na detalje o pošiljci. Neophodno je uneti broj jedinica robe i njihovu bruto masu. Takođe, unosi se podatak koji se odnosi na ULD (engl. Unit Load Device) koji predstavlja jedinicu u kojoj se roba transportuje. Najčešće se pojavljuje jedinica sa oznakom PMC, gde kao i kod svake druge ULD jedinice, svako slovo ima određeno značenje (P-radi se o paleti, M-određene dimenzije palete, C-određena kontura jedinice). Svi podaci koji se u

ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

ovom procesu koriste preuzimaju se iz NOTOC-a, te on dobija na važnosti i mimo svoje osnovne primene.

U narednom delu unose se specijalni detalji o pošiljci, kao što je priroda robe, ukoliko je potrebno naglasiti pojedine osobine koje mogu da se jave na robi u toku transporta. Nakon toga, unosi se količina robe koja predstavlja proizvod broja jedinica robe i njihove težine. Na kraju ove sekcije unosi se broj odgovarajućeg AWB dokumenta.

Poslednja sekcija ovog obrasca, odnosi se na detalje o opasnim robama ukoliko su prisutne. Prvo što se unosi je naziv opasne robe koja se transportuje, što je ovde Roba namenjena slobodnoj prodaji, a ispod ovog polja ostavljen je prostor za eventualne dodatne detalje. Nakon toga sledi broj UN klase kojoj roba pripada, kao i polje koje se popunjava ukoliko postoje neki podrizici, odnosno dodatni rizici koji nisu obuhvaćeni posmatranom klasom (primeru radi roba može istovremeno biti i zapaljiva i toksična). Sledeće polje odnosi se na identifikaciju robe u skladu sa listom opasnih roba, kod koje posmatrana roba nosi oznaku ID8000. Dalje, unose se i informacije da li je roba radioaktivna, što je stvar o kojoj se naročito vodi računa kada se roba smešta u mešovite vazduhoplove. U ovom delu potrebno je popuniti i da li je roba konsolidovana i šifru procedure u slučaju akcidenta. Na kraju, unosi se informacija da li sme roba da se transportuje mešovitim vazduhoplovima ili mora da se transportuje isključivo teretnim avionima.

Slika 3. Prozor u kome se popunjavaju podaci o robi

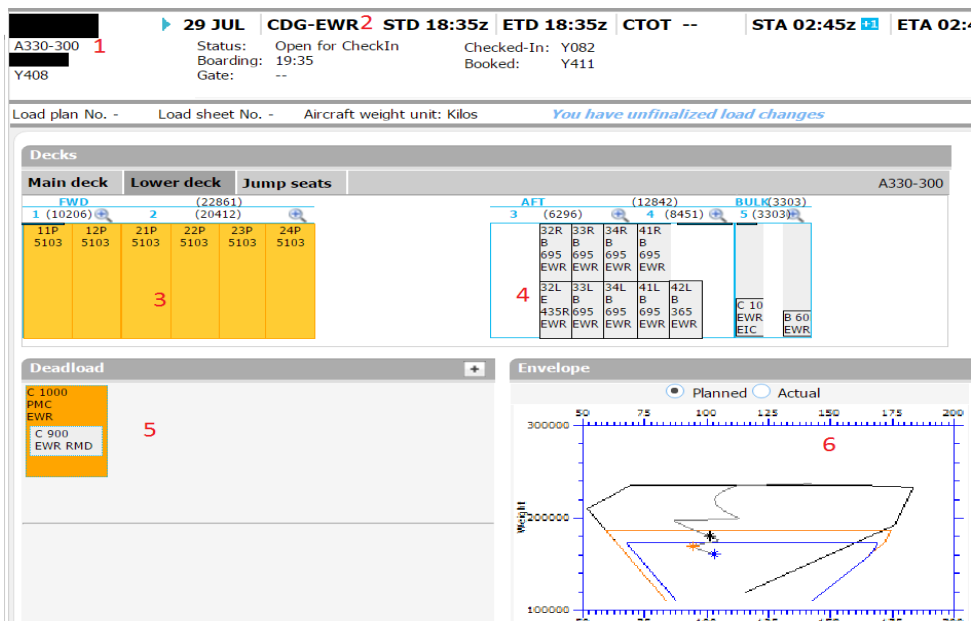
Load item details				
Item type				
Type	Cargo			
Category	RMD-Miscellaneous dangerous good:			
Item details				
Number of pieces	1	ULD Code	PMC	
Gross weight	1000	KG	ULD identifier	PMC34629R7
Destination	EWB	Tare weight	100	
Special item details				
Nature of goods				
Quantity	85	x	4.632	KG
Airway bill number	473	-	40106301	
Dangerous good details				
Proper shipping name	CONSUMER COMMODITY			
Hazard classification	9			
Sub risk				
Identification	UN	8000		
Radio active category	(not radioactive)			
Packing group	(no packing group)			
Drill code	9L			
Cargo aircraft only	☐			
Save Save and add next Cancel				

Na slici 4, prikazan je izvod iz IPort softvera. Pored oznake broj 1 nalazi se tip vazduhoplova koji obavlja prevoz, a ovde je to Erbas A330. Tip vazduhoplova je bitan da bi se znalo da li se radi o uskotrupnom ili širokotrupnom avionu, što dalje uslovljava način na koji će se teret smeštati u tovarni prostor. Kod uskotrupnih aviona najčešće se ne koriste posebne jedinice za smeštaj tereta već se teret smešta u svom originalnom pakovanju. Kod širokotrupnih aviona koristi se čitav niz jedinica, od kojih je najčešće prisutna PMC jedinica.

Oznake 3 i 4 su od izuzetne važnosti, zato što predstavljaju približan grafički prikaz aviona, odnosno delova aviona koji se koriste za smeštaj tereta. Pored broja 3, nalaze se odeljci 1 i 2 koji se odnose na prednji deo vazduhoplova, dok se kod broja 4 nalaze odeljci 3,4 i 5 koji dolaze posle krila. Svaki od ovih odeljaka ima određene nosivosti i kada su te nosivosti premašene, softver automatski promeni boju tog polja u crveno kako bi operater znao da nije moguće da ta količina tereta stane u taj odeljak. U suprotnom slučaju, kada je sve u redu, polje je ili zeleno ili narandžasto.

Grafički prikaz pokazuje kada je balans aviona unutar dozvoljenih granica. Dozvoljene granice se posmatraju u odnosu na neku referentnu ravan, najčešće se posmatra u odnosu na „nos“ aviona. Da bi vazduhoplov leteo bezbedno, tačka balansa ne sme biti izvan graničnih linija. Ukoliko je ta tačka izvan granica, operater ne sme da izda dozvolu za poletanje kapetanu vazduhoplova. Unošenjem bilo koje težinske vrednosti, grafički prikaz se automatski ažurira i tačka balansa se kreće u skladu sa unetim promenama.

Slika 4. Prikaz rešenja dobijenog pomoću IPort softvera

Carinski postupci i procedure u vazdušnom saobraćaju

Carinskim zakonom uređuje se skup pravila i postupaka koji se primenjuju na robi koje se unosi ili iznosi iz carinskog područja zemlje. Cilj, odnosno rezultat svakog carinskog

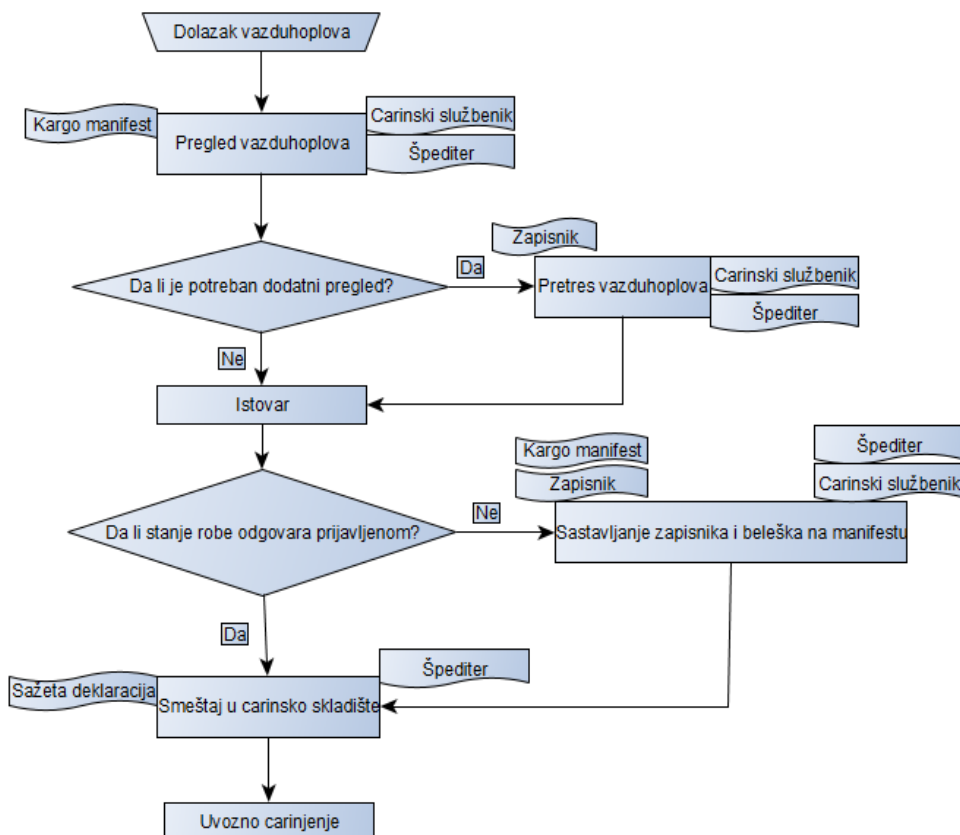
ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

postupka jeste izdavanje carinske deklaracije kojom se zahteva da se roba stavi u određeni carinski postupak.

Od trenutka kada vazduhoplov pređe carinsku liniju, vazduhoplov i sve što se u njemu nalazi od posade, prtljaga, robe, ali i samog vazduhoplova podležu carinskom nadzoru zemlje u kojoj se nalaze. Na svakom međunarodnom aerodromu mora da postoji prostor za carinu. Carinska platforma jeste prostor na kome se nalazi vazduhoplov koji je pod carinskim nadzorom (Službeni glasnik RS, 80/07).

Nakon što vazduhoplov pristigne iz inostranstva i postavi se na carinsku platformu, ovlašćeni carinski službenik vrši pregled vazduhoplova, u kojem treba da se proverí da li je kargo manifest usaglašen sa realnim stanjem robe po količini i oznakama koleta, pregleda pilotske i putničke kabine i pregleda opreme i robe i opreme koja služi za snabdevanje vazduhoplova. Bitno je naglasiti da špediter prikuplja novčana sredstva i sva dokumenta koja su potrebna u carinskom postupku, poput kargo manifesta, i predaje ih ovlašćenom carinskom službeniku. Špediter se u ovom procesu bavi i izradom, popunjavanjem i predajom carinskih dokumenata. Pored toga špediter je prisutan i pri pregledu vazduhoplova koji vrši carinski službenik, ali i pri inspekcijskim pregledima ukoliko se to zahteva zbog prirode robe koja je predmet transporta (Kilibarda, 2011). Bitna napomena je i da špediter može da se bavi ovim aktivnostima ako je sertifikovan od strane Uprave carina, odnosno ako položi ispit, dokaže da nije osuđivan i da nije zaposlen u Upravi carina. Nakon pregleda i pretresa roba se istovara iz vazduhoplova uz prisustvo lica ovlašćenog za preuzimanje i prevoz robe do mesta određenog za smeštaj robe, špeditera i carinskog službenika čija je dužnost da utvrdi stanje pakovanja koleta i upoređuje podatke o broju i oznakama koleta iz manifesta sa podacima na koletama. Ukoliko se roba doprema u kontejnerima ili ukoliko je istovaren veliki broj paleta, upoređivanje podataka može da se vrši i na drugom mestu (onome koje je određeno za smeštaj robe), tj. ne mora nužno da se izvršava na carinskoj platformi. Potvrda da stanje robe odgovara prijavljenom se beleži na dva primerka kargo manifesta, pri čemu zapovednik vazduhoplova dobija jedan primerak, a drugi prati sažetu deklaraciju. U suprotnom, ako se utvrdi neka neusaglašenost podataka od strane carinskog organa (oštećena ili neprijavljena roba), on je dužan da zabeleži na manifestu dok je lice ovlašćeno za preuzimanje i prevoz robe (špediter) dužno da sastavi zapisnik koji on i carinski službenik potpisuju. Roba se nakon istovara i pregleda privremeno uskladištava u carinsko skladište na aerodromu, a kargo manifest od tog trenutka počinje da se smatra sažetom deklaracijom i može da se počne sa aktivnostima uvoznog carinjenja robe (Službeni glasnik RS, 80/07). Kada se završi carinjenje robe, špediter plaća sve carinske i druge dažbine koje su nastale prilikom carinjenja robe. Na samom kraju ovog procesa špediter vrši obračun troškova, ispostavlja račune i dostavlja carinsku dokumentaciju komitentu (Kilibarda, 2011). Slična procedura se prolazi i sa vazduhoplovima koji odlaze u inostranstvo.

Slika 5. Dijagram aktivnosti carinjenja robe za vazduhoplov koji dolazi iz inostranstva

Izvor: Službeni glasnik RS, 80/07

Kritične tačke u ovom delu rada mogle bi da se podelu prema procesima na koje se odnose. Konkretno, kod procesa pakovanja i označavanja robe kritična tačka je usaglašenost pakovanja i oznake na robi sa njenom prirodom. Posebnu važnost ovo ima kod roba koje imaju neko specijalno ili opasno obeležje, gde bi neadekvatno pakovanje ili oznaka mogli da dovedu do velike materijalne štete i ljudskih gubitaka. Kod procesa centralizovane kontrole tovarjenja, akcenat bi trebao da bude na raspoređivanju robe u određene odeljke, kako robe koje nisu kompatibilne ne bi oštetile jedna drugu ili dovele do neke veće štete. U kontekstu carinskih procedura, kritična tačka bi mogla da bude neusaglašenost manifesta sa realnim stanjem robe, što dalje vodi do kašnjenja u isporuci i logističkih troškova.

Bezbednost i osiguranje

Bezbednosna kontrola tereta pre svega obuhvata primenu modernih tehnologija za identifikaciju oružja, eksploziva ili drugih opasnih predmeta, supstanci i uređaja koji mogu da izazovu izvršenje nekog nezakonitog dela. Za prikazivanje bezbednosnog statusa tereta i drugih važnih bezbednosnih informacija i kao dokaz o izvršenoj proveru izdaje se „Bezbednosna deklaracija pošiljke“ (engl. Consignment security declaration - CSD) i

ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

potrebno je da bude dostupna u svakoj tački lanca snabdevanja. Ova deklaracija se izdaje čak i kada nije izvršena nikakva bezbednosna kontrola. Pravo na izdavanje ove deklaracije imaju avio-prevozioci, regulisani agent (najčešće špediter) i „poznati pošiljaoci“. Ovom vrstom poslova, u najvećem broju slučajeva, se bave špediterske kompanije.

Bezbednosna kontrola tereta u vazdušnom transportu robe

Avio-prevoznici mogu u potpunosti preuzeti bezbednosna kontrolu, koja obuhvata stoprocentni pregled tereta pre nego što se utovari u avion. Za razliku od putnika i njihovog prtljaga koji se pokazuje neposredno pre polaska, ovakav sistem nije moguć kod prevoza robe. Alternativa je „siguran lanac snabdevanja“ gde se bezbednosna kontrola vrši na mestu porekla ili na nekoj prelomnoj tački pre aerodroma. Na taj način svi učesnici lanca dele odgovornost i troškove za kontrolu čime se smanjuju nametnute obaveze avio-prevoznika da je vrši pre utovara u avion. Takođe, smanjuju se ili ograničavaju moguća kašnjenja koja bi nastala primenom bezbednosnih kontrola na aerodromima, a olakšava se i protok tereta i ubrza se ceo lanac snabdevanja. Na ovaj način mogu se vršiti i specifične kontrole tereta koje nisu moguće na samom aerodromu (ICAO).

Lice koje može da obavlja bezbednosnu kontrolu tereta naziva se regulisanim agentom. Regulisani agent može biti špediter ili bilo koje drugo lice (npr. operater zemaljskih usluga) koje sarađuje sa avio-prevoznikom, ispunjava sve uslove i obezbeđuje kontrolu i pregled robe u skladu sa propisima. Do dozvole za realizaciju ovog procesa, najjednostavnije mogu da dođu špediteri, jer oni obično poseduju svu potrebnu opremu, ali ispunjavaju infrastrukturne i kadrovske zahteve. Između ostalog neka od zaduženja regulisanog agenta jesu provera robe, kontrolisani pristup zaštićenom području i poslovnim prostorijama, nadzor i zaštita tereta protiv neovlašćenog pristupa, nadgledanje procesa isporuke i prijema (ICAO).

Regulisani agent može samo izvršiti proveru i održavati sigurnost pošiljke, međutim postoje neke vrste tereta koje zahtevaju duže vreme potrebno za kontrolu. U ovakvim slučajevima implementacija režima „poznatog pošiljaoca“ omogućava efikasnu bezbednosnu kontrolu tokom faza proizvodnje, sklapanja i pakovanja. Lice može da dobije status „poznatog pošiljaoca“ kada je i sam vlasnik robe koja se transportuje i njegove bezbednosne procedure ispunjavaju propisane uslove. Provera statusa „poznatog pošiljaoca“ vrši se na maksimum pet godina. Kada proceni bezbednost, pošiljku šalje špediteru ili direktno avio-prevozniku čime oni preuzimaju odgovornost nad robom (ICAO).

Osiguranje tereta u vazdušnom saobraćaju

Određeni udeo u svoj robi koja se prevozi vazdušnim transportom imaju robe visoke vrednosti. U tom smislu, čest je slučaj da se roba osigurava kako bi se, usled akcidenata tokom prevoza, izbegli veliki potencijalni troškovi. Međutim, i druge robe, koje nemaju obeležje visoke cene se osiguravaju. Osiguranje robe u vazdušnom transportu „štiti“ prodavca i kupca od troškova koji bi mogli da nastanu gubitkom ili oštećenjem robe pri transportu. Kroz osiguranja, prodavci i kupci imaju priliku da nadoknade svoje gubitke i spreče negativne uticaje na svoje poslovanje.

Rizici predstavljaju neizvesne, neočekivane, buduće događaje, koji ne zavise od volje osiguranika. Osiguranik je lice koje, u svoje ime i za svoj račun, zaključuje ugovor o

osiguranju, pri čemu se obezbeđuje od pokrivenih rizika. Osiguravač je lice koje se obavezuje da će u slučaju ostvarenja pokrivenog rizika, osiguraniku nadoknaditi štetu prema uslovima ugovora (Kilibarda, 2011). Za posao zaključivanja ugovora, osiguranici u velikom broju slučajeva angažuju špeditere da to urade u njihovo ime i za njihov račun. Razlog za prepuštanje ove aktivnosti špediterskim kućama leži u tome, da špediteri mogu da nađu odgovarajuću ponudu i vrstu osiguranja za svoje komitente, te da se na taj način naprave određene novčane uštede, ali i da se roba osigura u skladu sa njenim potrebama.

Širina pokrića se može podeliti na dva načina: na pokrivanje osnovnih rizika (engl. Air Transportation Risks) i na pokrivanje svih rizika (engl. Air Transportation All Risks). U zavisnosti od tipa rizika koji pošiljalac želi da pokrije, bira da li će se osigurati na prvi ili drugi način. Prvi način obuhvata potpuni ili delimični gubitak osigurane robe koji se desio prilikom transporta, a uzrokovan je požarom, eksplozijom, gubitkom oštećenjem, koje se dogodilo u vazduhoplovu usled pada, turbulencija, sudara, itd. Drugi način obuhvata, osim navedenih, i sve rizike koji za posledicu imaju gubitak i oštećenje robe, bilo potpuno ili delimično, a odnose se na manipulaciju robom poput, cepanja ambalaže, miris, kontakt sa drugom robom, rđa, oksidacija, krađa i zlonamerno i protivpravno delovanje trećeg lica.

Početak i završetak osiguranja može da se posmatra sa dva aspekta. Prvi aspekt je od skladišta do skladišta, odnosno osiguranje počinje onoga trenutka kada osiguranik (ili špediter u njegovo ime) dopremi robu koja je predmet osiguranja do skladišta koje je dogovoreno kao početno i traje do onog trenutka kada stigne u odredišno mesto, koje kao i u početku, može biti skladište ili drugo mesto koje je ranije dogovoreno. Osiguranje je, međutim, ograničeno na period od trideset dana od trenutka istovara iz vazduhoplova na odredišnom aerodromu do trenutka dopreme do odredišnog skladišta. Ako ovaj uslov nije ispunjen, nakon trideset dana prestaje da važi osiguranje za tu robu.

Drugi aspekt, odnosi se na slučaj kada pošiljka kasni, kada je došlo do prinudnog sletanja i istovara, promene rute ili promene mesta istovara, a koje nije volja osiguranika ili njegova greška, a u skladu je sa ugovorom o prevozu. U tom slučaju, osiguravač je dužan da o tome obavesti osiguranika i isplati mu određenu nadoknadu i tada može da se osiguranje robe završi ili nastavi u zavisnosti od dogovora između dve navedene strane.

Osiguranik ima određene dužnosti, koje u slučaju da ne ispuni, osiguravač zadržava pravo da ne isplati naknadu za oštećenja i gubitke koji su se dogodili. Prva dužnost osiguranika je da robu dopremi do dogovorenog mesta u dogovoreno vreme. Druga dužnost, osiguranik mora da reši probleme pakovanja, kako bi moglo da se nastavi sa realizacijom robnog toka. Poslednje, osiguranik je dužan da obezbedi svu dokumentaciju koja se odnosi na robni tok, a neophodna je za poslove osiguranja poput Vazdušnog tovarnog lista, fakture, liste pakovanja i originalne polise osiguranja. Ove aktivnosti su karakteristične za špediterske kompanije, koje ukoliko su angažovane na realizaciji robnog toka, preuzimaju odgovornosti od strane osiguranika, odnosno svog komitenta.

Ukoliko dođe do ostvarenja rizika pokrivenog polisom, osiguranik ima vremenski period od dve godine da pokrene postupak konstatacije. Kada osiguranik, odnosno angažovani špediter, dokaže da je šteta nastala usled pokrivenih rizika i osiguravaču dostavi svu neophodnu dokumentaciju (original polise osiguranja, originala Vazdušnog tovarnog lista, kopiju fakture, zapisnik o šteti i odštetni zahtev), tada se može početi sa postupkom

ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

likvidacije štete. Likvidacija štete podrazumeva isplatu nadoknade koja je dogovorena u polisi za ostvarenje osiguranih rizika. Kada osiguravač potvrdno odgovori na odštetni zahtev, mora u roku od deset dana da isplati osiguraniku adekvatnu nadoknadu.

Polisa osiguranja je dokument koji potvrđuje da je sklopljen ugovor o osiguranju. Polisa osiguranja sadrži podatke o ugovornim stranama osiguranja, predmetu osiguranja, riziku koji se obuhvata, trajanju osiguranja, premiji osiguranja, potpisima ugovornih strana i datum izdavanja (Kilibarda, 2011). Neke kompanije koje se bave kargo osiguranjem u vazdušnom transportu direktno nude svoje usluge korisnicima, dok neke to rade preko špeditera ili drugih posrednika u poslu.

U polisama se nalazi i premija osiguranja, to jest iznos koji osiguranik uplaćuje osiguravaču prema dogovoru u polisi. Premija osiguranja se određuje u procentu od osiguranog iznosa, a utvrđuje se prema težini rizika koji se želi osigurati. Postoji nekoliko tipova polisa od kojih su, za vazdušni transport, najbitnije generalne i pojedinačne polise. Generalna polisa se odnosi na osiguranje neograničenog broja pošiljaka unutar ograničenog vremenskog intervala. Pojedinačna polisa se odnosi na osiguranje određene pošiljke, za razliku od generalne kod koje se pokrće više pošiljaka (Kilibarda, 2011).

6. Zaključak

Organizacija vazdušnog transporta robe je veoma komplikovana i obuhvata veliki broj učesnika i procesa, a zbog tendencija u vazdušnom transportu koje se odnose na brzu i pouzdanu isporuku veoma važna je i kooperacija svih učesnika u lancu snabdevanja čiji je krajnji cilj maksimalno zadovoljstvo korisnika. Zbog sve češćih i manjih isporuka korisnici se odlučuju upravo za vazdušni transport robe koji može da odgovori njihovim potrebama pa je zato osim teretnih i kombinovanih avioprevoznika sve veći uticaj i ekspresnih avioprevoznika koji nude usluge od vrata do vrata i hitne isporuke.

U skladu sa trendovima u međunarodnoj trgovini i sve većim potrebama i strožijim zahtevima korisnika očekuje se i povećanje popularnosti vazdušnog transporta robe kao vida saobraćaja koji može najbliže da odgovori tim zahtevima. Pored toga što vazdušni transport doživljava veliku ekspanziju, primetno je da se mnogi pošiljaoci i dalje odlučuju za alternativne vidove, kojima se produžava vreme trajanja transporta, ali koji imaju znatno jednostavnije procedure i niže cene.

Kada se govori o nekim mogućim poboljšanjima sa aspekta učesnika, može se uvideti da je svetski trend da avio-kompanije određene usluge koje su pružale, prepuštaju trećim licima, odnosno kompanijama koje se bave isključivo jednim delom robnog toka. Primera radi, usluge zemaljskog opsluživanja se prepuštaju trećim licima na najvećem broju aerodroma zbog neophodnih kadrovskih i tehničkih sposobnosti.

Potrebno je posebnu pažnju posvetiti špediterima, kao organizatorima najvećeg broja procesa i aktivnosti, koji imaju brojne složene zadatke počevši od marketing istraživanja, zadataka vezanih za ugovaranje poslova, savetodavnih i konsalting poslova, kao i predviđanja i prodavanja usluga korisnicima. Takođe, špediteri moraju da obavljaju i čitav niz drugih zadataka u vazdušnom teretnom transportu poput kalkulacije cena, osiguranja i bezbednosne kontrole robe, carinskog posredovanja, zaključivanja različitih vrsta ugovora i zastupanja nalogodavaca. Na kraju, špediteri obavljaju i poslove skladištenja, transporta

od/do aerodroma, pretovara, pregleda robe i drugih poslova koji bi se mogli svrstati pod jednostavne. Međutim, često upravo ti jednostavni zadaci iziskuju najveće angažovanje, vreme i finansijska ulaganja, te na taj način mogu da postanu problemi zbog kojih čitav robni tok može da dođe u problem usled kašnjenja isporuke i lošeg kvaliteta usluge. Zbog širokog spektra kompleksnih poslova kojima se špediteri bave, njima bi trebala da se posveti velika pažnja kako bi robni tokovi, ali i celokupni lanci snabdevanja bili efikasniji.

Pravci budućih istraživanja u vazdušnom teretnom transportu, pre svega bi se trebali odnositi na špediterske probleme poput procene rizika i razvoja metodologije za upravljanje rizicima, digitalizacije dokumenata, pojednostavljivanja procedura (carinskih, bezbednosnih i dr.), kao i eventualno uspostavljanje jedinstvene elektronske platforme za komunikaciju između špeditera i korisnika usluga. Pored toga, ukoliko se formiraju elektronski servisi koji će pružati podršku i povezivati sve učesnike na jednom mestu, nema sumnje da će ovaj vid transporta uzeti veliki udeo na tržištu transporta.

LITERATURA

Arcandia Consulting, Eurotran (2016), *Air Cargo in Airport Regions*, Airport regions conference, pp. 12-15.

CAF Worldwide (2018), *Air Freight Forwarding Basics: Optimizing your supply chain*, preuzeto sa: <https://www.cafworldwide.com/blog/air-freight-forwarding-basics-optimizing-your-supply-chain#>, pristupljeno: 05.11.2019.

Feng B., Li Y., Shen M. (2015), *Air cargo operations: Literature review and comparison with practices*, Transportation Research Part C, 56, pp. 263-280.

HPS Trade Co. (2018), *What's AWB? Explain about feature of Air Waybill and the difference between MAWB and HAWB*, <http://www.hps-trade.co.th/about-awb>, pristupljeno: 17.10.2019.

IATA, (2014), *Cargo Agent's Handbook Resolution 807 - China, Montreal-Geneve*, preuzeto sa: <https://www.iata.org/sites/fmc/Files/CAH-807-English-37th-Edition-2014.pdf>, pristupljeno: 21.10.2019.

IATA, (2017), *Air Cargo Program*, Geneva, preuzeto sa: <https://www.iata.org/whatwedo/cargo/Documents/IFACP-Handbook.pdf>, pristupljeno 20.10.2019.

ICAO, *Moving Air Cargo Globally, Air Cargo and Mail Secure Supply chain and Facilities Guidelines, Second edition*, Montreal.

Kasilingam R. (2003), *Air Cargo Supply challenges – Managament and challenges*, preuzeto sa: <https://personal.utdallas.edu/~metin/aircargo.pdf>, pristupljeno: 23.10.2019.

Kilibarda M. (2011), *Špedicija i agencijsko poslovanje (autorizovana skripta)*, Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet.

Letter of credit (2018), *What is the Difference Between MAWB (Master Air Waybill) and HAWB (House Air Waybill)*, preuzeto sa:

ŠPEDITERSKI POSLOVI U VAZDUŠNOM TERETNOM TRANSPORTU

<https://www.letterofcredit.biz/index.php/2018/11/21/what-is-the-difference-between-mawb-master-air-waybill-and-hawb-house-air-waybill/>, pristupljeno: 17.10.2019.

Logistics Operational Guide (2015), *Air Operations*, preuzeto sa: <https://dlca.logcluster.org/display/LOG/Air+Operations>, pristupljeno 16.10.2019.

Petrov A., Jovanović V. (2012), *Pravno regulisanje vazdušnog saobraćaja u Republici Srbiji*, Pravno-ekonomski pogledi, br.3.

Službeni glasnik RS, br. 127/03, 29/04, 24/04, 63/04, 104/04, 44/20005, 71/05, 76/05, 106/05, 5/06, 47/06, 86/06, 10/07, 25/07, 80/07, *Uredba o carinski dozvoljenom postupanju sa carinskom robom, puštanju carinske robe i naplati carinskog duga*, Beograd, JP „Službeni glasnik“.

Službeni glasnik RS, br. 38/2009, *Zakon o potvrđivanju konvencije o objedinjavanju izvesnih pravila za međunarodni prevoz robe vazdušnim putem*, Beograd, JP „Službeni glasnik“.

FREIGHT FORWARDING PROCESSES IN AIR FREIGHT TRANSPORT

Abstract: *In freight air transport a large number of processes and activities could not be implemented or would be significantly more complex without engaging freight forwarders. In addition to airlines, ground handlers, senders/recipients, IATA cargo agents, freight forwarders are the links without which the whole organization for the trade in air freight transport would not be possible. In this paper are analyzed processes and activities in air freight transport, such as creating documents, packaging and labeling of goods, centralized control loading, customs and security procedures and security from the perspective of shippers. Also, all the links of the chain in the organization of air transport of goods have been analyzed in order to find and overcome potential critical points.*

Key words: *freight forwarders, air freight transport, customs, cargo insurance.*

42. RAZVOJ TURIZMA U FUNKCIJI REVITALIZACIJE DEVASTIRANIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

Dr Živorad Gligorijević¹,

Dr Gorica Bošković²,

Aleksandar Manasijević³

Rezime: Savremenu ekonomsku stvarnost Republike Srbije karakteriše prisustvo velikog broja raznovrsnih problema. U okviru tih problema, jedno od centralnih mesta zauzima problem jako izraženih regionalnih razlika, koje su nastale kao posledica neravnomernog regionalnog razvoja. Naime, neravnomeran regionalni razvoj i odsustvo adekvatne reakcije kreatora ekonomske politike, u dugom vremenskom periodu, doveli su do polarizacije Republike Srbije na razvijeniji sever i nerazvijeni jug a, u konačnom, i do pojave devastiranih područja (uglavnom u obodnim i brdsko-planinskim krajevima naše zemlje). Navedeni problemi utoliko su teži jer su prisutni u uslovima veoma niskog opšteg stepena privredne i sveukupne razvijenosti zemlje u celini, pa je manevarski prostor za njihovo rešavanje veoma sužen. Problemi razvoja devastiranih područja, u cilju njihove revitalizacije (privredne i demografske), mogu se rešavati samo u procesu bržeg privrednog razvoja i podizanja opšteg stepena razvijenosti. Posebno mesto u tom procesu, što je potvrdila praksa razvijenih zemalja, može imati (zbog svojih društvenih, ekonomskih i multiplikativnih funkcija) razvoj turizma.

Ključne reči: Regionalni razvoj, devastirana područja, razvoj turizma, proces revitalizacije, Republika Srbija.

1. Uvod

Problemi neravnomernog regionalnog razvoja i nepovoljni demografski tokovi prisutni su u Republici Srbiji već više od jednog veka. Međutim, uloga regionalnog razvoja menjala se u skladu sa promenama u društveno-ekonomskom sistemu, pa je tako proces smanjenja regionalnih razlika u dugom vremenskom periodu, u skladu sa tada važećim postulatima neo-liberalne doktrine, bio vođen stihijski, posredstvom automatskog mehanizma tržišta. Međutim, ekonomska praksa pokazala je da je u procesu smanjenja regionalnih razlika neophodna jaka uloga države.

^{1*} Redovni profesor, Ekonomski fakultet u Nišu, e-mail: zivorad.gligorijevic@eknfak.ni.ac.rs

^{2*} Redovni profesor, Ekonomski fakultet u Nišu, e-mail: gorica.boskovic@eknfak.ni.ac.rs

^{3*} Dipl. ekon., Ekonomski fakultet u Nišu, e-mail: aleksandar.manasijevic@eknfak.ni.ac.rs

Naime, uloga države u procesu smanjenja regionalnih razlika ogleda se u formulisanju i implementaciji mera regionalne politike. Pri tome, mere i instrumenti regionalne politike moraju biti posmatrani, formulisani i implementirani sa stratejskog aspekta. Dakle, to nameće potrebu kreiranja dugoročne strategije regionalnog razvoja Republike Srbije, sa precizno definisanim merama i instrumentima za smanjenje regionalnih razlika.

Dugoročno, stihijsko odvijanje procesa regionalnog razvoja produkovalo je probleme različite prirode. Problemi neravnomernog regionalnog razvoja nisu problemi koji „levitiraju“. Naprotiv, oni svoj negativni efekat imaju na, gotovo, sve segmente i podsisteme društva. Jedan od ključnih problema, nastao kao posledica dugoročno neravnomernog regionalnog razvoja Republike Srbije, upravo je pojava devastiranih područja. „Od ukupno 174 jedinica lokalne samouprave 41 opština ima stepen razvijenosti od 60% do 80% od republičkog proseka, dok 46 opština spada u devastirana područja sa stepenom razvijenosti ispod 50% od republičkog proseka. Većina nerazvijenih opština locirana je na područjima južne i jugoistočne Srbije“ (Manasijević, 2018).

U tom smislu, prilikom kreiranja dugoročne strategije regionalnog razvoja Republike Srbije, posebno se mora voditi računa o razvoju i revitalizaciji devastiranih područja - jednog od primarnih ciljeva regionalne politike u savremenim uslovima.

Razvoj devastiranih područja u Republici Srbiji mora se vršiti u skladu sa razvojnim potencijalima kojima ista raspolažu. Ekonomska praksa mnogih zemalja pokazala je da su čitave nerazvijene teritorije (regioni, okruzi ili naselja) uspele da se razviju, upravo, zahvaljujući razvoju turizma. Imajući navedeno u vidu, može se doći do zaključka da se razvoj pojedinih, devastiranih, područja Republike Srbije, takođe, može zasnivati na razvoju turizma.⁴

Naime, Republika Srbija, a posebno njena *devastirana područja* raspolažu prirodnim, kulturno-istorijskim i drugim potencijalima, na bazi kojih je moguće vršiti dugoročni, stratejski, razvoj turizma. Ulaganjem u stratejski odabrane turističke proizvode na teritoriji devastiranih područja može se pokrenuti, pre svega, njihov razvoj, što će u velikoj meri doprineti i razvoju Republike Srbije u celini.

Imajući to u vidu, cilj ovog rada je da ukaže na potencijalni značaj razvoja turizma kao osnovne delatnosti, u procesu privredne i demografske revitalizacije devastiranih područja Republike Srbije.

2. Karakteristike regionalnog razvoja Republike Srbije

Ekonomsku stvarnost Republike Srbije u savremenim uslovima karakterišu velike regionalne razlike (jedne od najvećih na Evropskom prostoru). Međutim, velike regionalne razlike u Republici Srbiji predstavljaju nasleđeno, a ne samo trenutno, stanje koje svoje korene ima u relativno dalekom istorijskom periodu.

⁴ Kao eklatantan primer, koji potvrđuje gore navedenu tvrdnju, može se uzeti Republika Italija koja je izuzetnu količinu sredstava uložila u razvoj turizma na jugu zemlje (uključujući i Siciliju), u cilju ubrzanja procesa privrednog razvoja.

Regionalni razvoj Republike Srbije moguće je posmatrati u dugom vremenskom periodu. Međutim, ključne stvari za analizu regionalne stvarnosti Republike Srbije desile su se u periodu posle završetka Drugog svetskog rata.

Uzroci postojanja velikih nejednakosti, sasvim dobro su poznati: Srbija, u čitavom periodu razvoja posle Drugog svetskog rata, nije imala dugoročnu strategiju i sa njom operacionalizovanu celovitu i jasno koncipiranu politiku regionalnog razvoja. Zbog toga su procesi teritorijalne polarizacije privrednih, a pre svega, industrijskih aktivnosti, manje – više, tekli stihijno, to jest nisu se odvijali u skladu sa determinantama teritorijalne strukture razvojnih faktora i nisu, u potrebnoj meri, usmeravani odgovarajućim merama ekonomske politike (Arandžević i Gligorijević, 2010).

Regionalne nejednakosti u Srbiji posebno su pojačane u procesu tranzicije (tokom prve decenije 20. veka). “U tom smislu, dosadašnja tranziciona iskustva svedoče da primenjivani model rasta u Republici Srbiji nije dao očekivane rezultate” (Bošković i Mitrović, 2019). Naime, u navedenom periodu, došlo je do urušavanja velikih proizvodnih sistema, do kolapsa industrijskih gradova i do pojave velikog broja opština sa razvojnim problemima, odnosno do pojave *devastiranih područja*, kao jednog od najznačajnijih razvojnih ograničenja, koje nameće neodložnu potrebu njegovog rešavanja.

Sve navedeno uticalo je na to da Republika Srbija, u savremenim uslovima, ima izuzetno velike regionalne razlike. Naime, odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg upravnog okruga je 7:1, a odnos između najrazvijenije i najnerazvijenije opštine čak 15:1 (Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije za period od 2007. do 2012. godine).

Iako pomenuto stanje, u velikoj meri otežava normalno odvijanje privrednog života u Republici Srbiji, kao i ostvarivanje ciljeva dugoročnog i održivog privrednog razvoja, ozbiljnije mere u cilju prevazilaženja istog nisu primenjene. U tom smislu, privreda Republike Srbije ulazi u začarani krug, gde se kao posledica neravnomernog regionalnog razvoja javljaju nepovoljni demografski tokovi, koji kasnije predstavljaju barijeru pri sprovođenju mera i instrumenata regionalne politike (Manasijević, 2018 b). Migracije najčešće počinju kao dnevne, zbog zapošljenja i svih sadržaja koje nudi urbana sredina. Kroz određeni period, dnevne migracije prerastaju u trajne, što je dovelo do izumiranja mnogih sela i prenaseljenosti gradova (Milojković, 2019). S obzirom da se razvoj regiona u prethodnom periodu odvijao stihijski, bez prisustva strategijskog aspekta i konkretnog koncepta razvoja, greške kreatora ekonomske politike iz prethodnog perioda teško će se ispraviti.

Iz prethodno navedenog možemo zaključiti da kreatori ekonomske politike nisu dovoljno analizirali regionalni razvoj Republike Srbije u prethodnom periodu, što je dovelo do svojevrstne akumulacije problema neravnomernog regionalnog razvoja. Ukoliko posmatramo statističke regione u Republici Srbiji, u savremenim uslovima, možemo zaključiti da je Vojvodina od razvijenog regiona postala depresirani region, dok svi ostali regioni nose epitet nerazvijenih regiona. U tom smislu, neophodno je problem neravnomernog regionalnog razvoja rešavati sa strategijskog aspekta, u skladu sa razvojnim potencijalima kojima Republika Srbija danas raspolaže. U suprotnom, regionalne razlike u Republici Srbiji nastaviće da rastu što će negativno uticati na sve segmente društva,

pokretati nepovoljne demografske tokove i, u krajnjem, kreirati nova devastirana područja uz prethodnu, potpunu devastaciju već postojećih.

Takvo stanje u privredi Republike Srbije može predstavljati problem egzistencijalnog značaja u budućnosti, pa je sa korektivnim i preventivnim merama regionalne politike, uz snažnu ulogu države, potrebno početi što pre. Pri tome, za potrebe kreiranja dugoročne strategije regionalnog razvoja Republike Srbije, potrebno je izvršiti analizu razvojnih potencijala, počev od jedinica lokalne samouprave, preko okruga, pa do statističkih regiona.

Posle završene analize, s obzirom da su problemi neravnomernog regionalnog razvoja strukturne prirode, moraju se preispitati sektorske i regionalne strukture i iste uklopiti sa potencijalima u novonastalim uslovima. Bez ovakvog, strategijskog aspekta, nije moguće ostvariti održivi ravnomerniji regionalni razvoj Republike Srbije, u dugoročnom vremenskom periodu.

3. Karakteristike razvoja turizma Republike Srbije

Turizam je, u drugoj polovini 20. veka, doživeo svoju punu ekspanziju i danas, sasvim sigurno, predstavlja jedan od najznačajnijih privrednih fenomena i savremenih dostignuća (Gligorijević, 2014). Turizam, u tom smislu, predstavlja jednu od najaktuelnijih delatnosti i u 21. veku. Prema mišljenjima mnogih autora turizam, u savremenim uslovima, može biti izuzetno važan za ostvarivanje ciljeva privrednog razvoja u Republici Srbiji (imajući u vidu turističke potencijale kojima naša zemlja raspolaže).

Turizam u Republici Srbiji nije se uvek razvijao istim tempom ali je, u većini slučajeva, bio uslovljen ukupnim društveno-ekonomskim razvojem. Razvoj turizma Republike Srbije (kao i proces regionalnog razvoja) može se posmatrati u relativno dugom vremenskom periodu. U tom smislu, vrlo intenzivan razvoj turizma u našoj zemlji može se primetiti od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih godina 20. veka, kada je turizam bio jedan od osnovnih pravaca razvoja.

U poslednjoj deceniji 20. veka, razvoj turizma bio je u skladu sa ukupnom društveno-ekonomskom stagnacijom. Pomenuti period karakterišu izuzetno nepovoljna kretanja u turizmu Republike Srbije, što je posledica dejstva čitavog niza negativnih političkih i ekonomskih faktora (Gligorijević, 2017).

Posle 2000. godine u Republici Srbiji otpočinje se sa procesom strukturne transformacije i usmeravanjem privrede ka tržišnom modelu privređivanja. U tom periodu, Republika Srbija je mogla da koristi primere zemalja koje su već odmakle sa procesom strukturne transformacije i da brže prevaziđe brojne prepreke.

Iako su uslovi za ubrzani razvoj turizma stvoreni (reintegracija u međunarodne tokove i institucije, povratak na međunarodno turističko tržište i tako dalje), turistički promet u Republici Srbiji u prvoj deceniji 21. veka beleži izraženo ciklično kretanje. Broj turista u Republici Srbiji 2001. godine bio je 2. 129.000 turista i to: 1 887.000 domaćih i 242.000 stranih turista.

Upoređujući ove podatke sa istim podacima za 1989. godinu, dolazimo do zaključka da je turistički promet 2001. godine bio skoro za polovinu manji od turističkog prometa

1989. godine. Isto važi i za 2011. godinu, u kojoj je broj turista u Republici Srbiji bio 2.068.000 (Republički zavod za statistiku Srbije, Statistički godišnjak 2001 – 2011. godina).

Analizom pomenutih podataka dolazimo do zaključka da je turizam, tokom prve decenije 21. veka bio nedovoljno razvijen, odnosno da njegov razvoj zaostaje u odnosu na stvarne mogućnosti.

U drugoj deceniji 21. veka, dolazi do rasta broja turista. Naime, od 2011. godine do 2013. godine, broj turista je bio u blagom porastu, dok posle blažeg pada u 2014. godini, broj turista ubrzano raste. U 2018. godini ukupan broj turista u Republici Srbiji bio je 3.430.522 što je 82,50% u poređenju sa brojem turista iz 1989. godine (Republički zavod za statistiku Srbije – Statistički godišnjak Republike Srbije za 2019. godinu).

Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da razvoj turizma u Republici Srbiji beleži određena, pozitivna kretanja. Međutim, na drugoj strani, ističe se činjenica da je turizam u Republici Srbiji nedovoljno razvijen, uzimajući u obzir raspoložive razvojne potencijale sa kojima naša zemlja raspolaže. U tom smislu, prostor za dalji razvoj i primenu savremenih turističkih standarda svakako postoji, pogotovo u brdsko-planinskim područjima Republike Srbije (uglavnom devastiranim područjima).

4. Turizam kao instrument razvoja devastiranih područja Republike Srbije

Devastirana područja su one jedinice lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti niži od 50% od republičkog proseka. Ova područja predstavljaju jedan od egzistencijalnih problema Republike Srbije jer, pored izuzetno niskog stepena razvijenosti, ova područja tokom vremena postaju i demografski prazna. Kao što smo već pomenuli, ekonomska praksa mnogih zemalja pokazala je da je razvoj turizma izuzetno efikasan instrument za ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih i devastiranih područja.

Pri tome, u savremenim uslovima seoski turizam postaje izuzetno aktuelna grana turizma, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom tržištu. Geografski položaj Srbije, uz specifičnosti njenog reljefa (planine) i klime, biljnog i životinjskog sveta, reka i jezera, banja, zaštićenih oblasti (nacionalni parkovi, rezervati) i kulturno-istorijskih spomenika (manastiri i slično) predstavlja, između ostalog, i osnov njenog bogatog turističkog potencijala (Arandjelović i Gligorijević, 2008).

Analizirajući teritorijalni raspored devastiranih područja Republike Srbije, između ostalog, možemo zaključiti da ona imaju izuzetan potencijal za razvoj turizma. U tom smislu, potrebno je izvršiti detaljnu analizu istog i utvrditi granu turizma čiji razvoj na određenom području treba stimulisati.

Pri tome, treba imati u vidu da bi razvoj turizma na teritoriji devastiranih područja trebalo vršiti tako da pojedine turističke destinacije i usluge ne budu konkurencija jedne drugima, već, naprotiv, treba stimulisati njihovu saradnju.

Zbog toga, ovde do posebnog izražaja mogu da dođu *klasteri*, kao model poslovne integracije, ali i kao savremeni model regionalnog razvoja.

Naime, primenom modela klastera moguće je od pojedinih devastiranih područja kreirati specifične regionalne turističke centre, koji bi savremenom potrošaču, odnosno

korisniku turističkih usluga mogli da pruže raznovrsnu turističku ponudu, počev od domaće, organske hrane, prirodnih lepota i spomenika prirode, preko kulturno-istorijskih spomenika, pa sve do aktivnog turizma (*rafting*, ekstremni sportovi, planinarenje i drugo).

Formiranje regionalnih turističkih centara integracijom pojedinih devastiranih područja, omogućilo bi i kreatorima i nosiocima turističkih usluga bolje uslove poslovanja, viši nivo konkurentnosti, ali i mogućnost specijalizacije za ponudu određenog turističkog proizvoda ili usluge.

Naravno, pored primene modela *klastera* i kreiranja raznovrsne ponude turističkih usluga, potrebna je i primena savremenih digitalnih tehnologija, u cilju poboljšanja celokupne turističke ponude. S obzirom na činjenicu da se danas, u savremenim uslovima, sve veći broj poslova može obavljati putem digitalnih tehnologija, mnogi poslovi više nisu striktno vezani za određenu lokaciju. To omogućava ljudima da iz, uglavnom, ekološki zagađenih gradova, obavljanje svojih poslovnih aktivnosti premeste na teritorije seoskih naselja, u kojima su im naravno potrebni uslovi za rad (digitalne tehnologije). Upravo tu dolazi do izražaja takozvani *rurban* pristup koji je, i te kako, potrebno koristiti prilikom razvoja turizma na teritoriji devastiranih područja Republike Srbije.

Pored primene pomenutih metoda, modela i pristupa u cilju razvoja turizma i, u konačnom, revitalizacije devastiranih područja Republike Srbije, potrebno je primenjivati strateški pristup u analizi, planiranju, formulisanju i implementaciji mera i instrumenata potrebnih za ostvarivanje ciljeva pomenutog procesa. U suprotnom, svako stihijsko odvijanje procesa revitalizacije devastiranih područja, unapred je osuđeno na neuspeh.

5. Zaključak

Ako uzmemo u obzir činjenicu da Srbija, prema skoro svim relevantnim pokazateljima, spada u ekonomski nerazvijene evropske zemlje, onda su njeni nerazvijeni regioni, u stvari, siromašni regioni. Zbog nasleđenog nepovoljnog stanja u stepenu razvijenosti između pojedinih regiona, kao i nepostojanja adekvatne strategije regionalnog razvoja, u Srbiji dolazi do daljeg širenja regionalnih problema koji se, pre svega, ogledaju u:

- 1) *vrlo nepovoljnim demografskim tokovima* (smanjenje broja stanovnika, naročito u nerazvijenim područjima, negativna migratorna kretanja, povećanje pritiska na velike gradove, širenje negativnog prirodnog priraštaja na čitavu teritoriju Srbije, drastičan pad zaposlenosti, posebno u nerazvijenim regionima, odlaskom iz zemlje mladih i stručnih ljudi);
- 2) *padu infrastrukturne opremljenosti u celini* (zbog nedostatka investicija došlo je do neodržavanja infrastrukture – puteva, pruga, vodovoda, komunalne infrastrukture, energetske mreže, rečnih tokova, zgrada i drugog) i
- 3) *raubovanju prirodnog bogatstva i povećanju ekoloških problema* (neplanska seča šuma i neadekvatna upotreba drvne mase, zapušteni vodotokovi i kanali za navodnjavanje i odvodnjavanje zemljišta, zagađivanje voda, zemljišta, vazduha i drugo) (Arandžević i Gligorijević, 2014).

Vrlo važno mestu u procesu stvaranja uslova za ostvarivanje ciljeva privrednog razvoja u Republici Srbiji pripada turizmu. Ekonomska praksa dokazala je da je turizam

delatnost čiji razvoj ima multiplikativne pozitivne efekte na privredni i sveukupan razvoj jedne nacionalne ekonomije. Pored uticaja na povećanje bruto domaćeg proizvoda, turizam utiče i na kreiranje novih radnih mesta, poboljšanje platnog bilansa, povećanje prihoda lokalnih samouprava, poboljšanje lokalne infrastrukture, privlačenje raznih investitora i tako dalje (Gligorijević i Gligorijević, 2012).

Gotovo svi regioni u Republici Srbiji raspolažu sa određenim potencijalom za razvoj nekog vida turizma. Ovo, posebno, može omogućiti devastiranim područjima da, kroz razvoj turizma, ostvare viši stepen privredne razvijenosti i, u konačnom, smanje razlike u odnosu na razvijenije regione. Međutim, potrebno je uz pomoć države, kao i drugih stejkholdera, stvoriti neophodne uslove za nesmetani razvoj turizma u ovim područjima (saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu, mrežu maloprodajnih objekata, mogućnost korišćenja savremenih digitalnih tehnologija i tako dalje).

Imajući sve navedeno u vidu, država mora imati aktivnu ulogu u procesu razvoja turizma na teritoriji devastiranih područja. Međutim, isto tako, u procesu implementacije mera i instrumenata potrebnih za revitalizaciju jako je bitna i lokalna i međuregionalna saradnja. U tom smislu, može se zaključiti da je proces revitalizacije devastiranih područja, razvojem turizma na teritoriji istih, vrlo efikasan, ali kompleksan i dugotrajan proces, koji zahteva kreiranje dugoročne strategije regionalnog razvoja i razvoja turizma, a zatim i angažovanje velikog broja aktera, različitog hijerarhijskog nivoa, koji će mere i instrumente definisane u strategijama, adekvatno implementirati.

6. LITERATURA

- Arandelović, Z., Gligorijević, Ž. (2008): *Nacionalna ekonomija*. Niš: SVEN.
- Arandelović, Z., Gligorijević, Ž. (2010): *Regionalna ekonomija*. Niš: autorsko izdanje.
- Arandelović, Z., Gligorijević, Ž. (2014): *Regionalna ekonomija*. Niš: autorsko izdanje.
- Bošković, G., Mitrović, P. (2019): Potencijali i prioriteti regionalnog u funkciji održivog društveno-ekonomskog razvoja Republike Srbije. *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope*, strana 97. Niš: Ekonomski fakultet.
- Gligorijević, Ž. (2014): *Ekonomska trilogija*. Niš: autorsko izdanje.
- Gligorijević, Ž. (2017): *Turizam – razvojni društveno-ekonomski fenomen*. Niš: autorsko izdanje.
- Gligorijević, Ž., Bošković, G. (2007): *Mehanizam unapređenja konkurentnosti industrije*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Gligorijević, Ž., Gligorijević, A. (2012): *Turizam – karakteristike i perspektive razvoja*. Niš: autorsko izdanje.
- Gligorijević, Ž., Manasijević, A. (2019): Globalni istorijski tok teorije i politike regionalnog razvoja. *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*, strana 3-15. Niš: Ekonomski fakultet.

- Manasijević, A. (2018): Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta. *Regionalni razvoj i demografski tokovi zbornik studentskih radova i projekata*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Manasijević, A. (2018.): Perspektive regionalnog razvoja republike Srbije. *Izazovi i perspektive savremene ekonomije i menadžmenta*. Kragujevac: Ekonomski fakultet.
- Milojković, M. (2019): Inovacije u poljoprivredi i regionalni razvoj Republike Srbije. *Regionalni razvoj i demografski tokovi zbornik studentskih radova*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Mitrović, P., Bošković, G. (2018): Istorijsko nasleđe regionalnih neravnomernosti u Republici Srbiji. *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope*, strana 83-94. Niš: Ekonomski fakultet.
- Republički zavod za razvoj. (2007): *Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012*.
- Republički zavod za statistiku Srbije. (1989): Turistički promet SR Srbije. *Statistički godišnjak SR Srbije*.
- Republički zavod za statistiku Srbije. (2001-2019): Turistički promet Republike Srbije. *Statistički godišnjak Republike Srbije*.
- Rosić, I. (1979): *Regionalna ekonomika Jugoslavije*. Beograd: Naučna Knjiga.

TOURISM DEVELOPMENT IN THE FUNCTION OF REVITALIZATION OF THE DEVASTATED AREAS OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The contemporary economic reality of the Republic of Serbia is characterized by the presence of a wide variety of problems. Within these problems, one of the central places is occupied by the problem of pronounced regional differences, which have arisen as a result of uneven regional development. Namely, uneven regional development and the absence of adequate reaction of economic policy makers, over a long period, led to the polarization of the Republic of Serbia to the more developed north and undeveloped south, and ultimately to the emergence of devastated areas (mainly in the peripheral and hilly and mountainous regions of our countries). The aforementioned problems are more serious because they are present in the conditions of very low general level of economic and overall development of the country as a whole, so the space for solving them is very limited. The problems of development of devastated areas, with the aim of their revitalization (economic and demographic), can be solved only in the process of faster economic development and raising the general level of development. A special place in this process, as confirmed by the practice of developed countries, may have (due to its social, economic and multiplicative functions) tourism development.*

Key words: *Regional development, devastated areas, tourism development, revitalization process, the Republic of Serbia.*

43. REGIONAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL CRISIS: HOW TO MAKE AN ENVIRONMENTALLY SUSTAINABLE SOCIETY

PhD. Aleksandar Manasievski,
PhD. Ilija Aceski

Abstract: *Man becomes aware of the problems associated with the state of the environment, especially its endangerment, which not only endangers his own life but also the normal functioning of the reality in which he lives. The debates about the ecological crisis are closely linked to the perspectives of modern society, in a situation where it is becoming apparent that much of humanity is facing a shortage of food, energy and potable water without which life cannot be imagined. Environmental problems are complex and deeply penetrate all spheres of human social life. The "culture of living", realized on the assumptions of the modern mode of production, is generally fulfilled as the "consumption" of material wealth. The price we pay for this perverse cultural habit is a continuous decline in the real quality of life - the air we breathe, the food we eat, the environment in which we live, and the social relationships that make up the fabric of our lives. It is thought that the Balkans should reassess principles having in mind the principles of sustainability, a vision of an ecological society is needed, which does not begin and end with the naive belief that development in itself will first of all lead to the elimination of the consequences of the past. Development, and then paving new roads that will comply with environmental assumptions.*

Keywords: *environment, ecological crisis, "culture of living", sustainability*

1. Introduction

We are becoming more aware of the environmental facts that call into question the normal life of man. The survival of all living things, including man, increasingly depends on the integrity of the complex network of biological processes that make up the Earth's ecosystem. Recently in all developing countries rivers and lakes are highly polluted by industry poisonous substances. For example, nitrates are most commonly present in drinking water. They cause blood poisoning in young children, hypertension in adults, cancer and many other diseases. Pesticide use has increased 32-fold between 1950 and 1986, and many times more. Millions of people worldwide suffer from acute pesticide poisoning each year, and tens of thousands die. Some pesticides are banned in industrialized countries, but they are still used in underdeveloped countries. Almost every second the earth loses more than thousands of cubic meters of forests, and soil that turns

into a desert, and every second in the atmosphere, thousands of tones of various gases and just as much waste are released. Sure it's unsustainable, but, it is mainly done in the service of wealthy countries, in the service of those who say that it is permissible to do what seems economically reasonable and which is not directly prohibited by law (Weizsacker, 1992). The ecological crisis, beginning in the second half of the 20th century, turns into a crisis of contemporary culture, as a victory of human reason over nature. We are increasingly aware that man is not a measure of everything, that he is only one species of thousands of species. The anthropological picture of the world is wrong. Nature is not just "material" for human needs.

From the economic point of view it becomes clear that the development parameters imposed by the seaweed are losing their relevance. There is more talk of ecology, which gives priority to the survival of the living world than to resources and economics. Environmentally speaking, the situation in R. NorthMacedonia and the Balkans is no better than any developing country including Eastern European countries. The economic development of the last few decades does not correspond to the environmental sensitivity of the area and looks more like a type of "violent domestication". Minimum consideration for environmental protection. With this in mind, the future development of the region in which we live should be reevaluated with new principles taking into account all the values present in space and society, a vision that will, among other things, be ecologically meaningful and sustainable. it is also done with regard to the negative effects of global warming, which is assumed to affect R. North Macedonia as well as cause changes, especially in the area of food production.

2. Optimal Environmental Balance in the Regional Context

The environmental crisis leads us to the essential understanding that modern productive forces are being adversely affected by the ecosystem, which is developed without being adapted to the environment or efficient use of energy. The production system - (the exploitation of natural resources) is imposed on the ecosystem through the economic system, for which the most important purpose is profit, not the harmonization or efficient use of resources. The quantitative increase in production increases the environmental risks, that is, it is increasingly aggressive towards the physical environment.

Certainly development leads to improved living conditions, but there is still insufficient awareness that it has its boundaries and that it is necessary to equate and evaluate it in terms of environmental conditions, and that the following reasons are directly leading to environmentalization of consciousness.

First, this is awareness of the existence of natural and social boundaries. There should be no fundamental inconsistency between the preservation of environmental quality and the objectives of economic development. Second, quality should not be judged solely through the prism of an abundance of products and needs, which, unfortunately, are more often artificially driven in humans, but which do not actually improve the quality of life. When we talk about the ecological concept of quality of life, we mean first of all those components that put a human being in a situation that does not endanger one's own health and survival, and can do so only if he does not treat nature as an exploiter, but as an equal

REGIONAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL CRISIS: HOW TO MAKE AN ENVIRONMENTALLY SUSTAINABLE SOCIETY

partner. The debates about the ecological crisis are closely linked to the perspectives of society, in a situation where it is becoming apparent that much of humanity is facing a shortage of food, energy and potable water without which life cannot be imagined. In this sense, "the environmental crisis as a state of danger, not only of nature, but of much of the world's population, has the same roots." Problems related to man's relation to nature by nature are global through the spheres of economic development, depletion of natural resources, scientific and technical revolution and the like.

When we talk about the problems of the environment we are not just talking about the problems that man faces. But if we try to define wealth within ecological contexts, it will outweigh its significance in modern civilization, which fatefully linked the values of human life with the consumption of material goods. There are a number of questions here that are about changing the understanding of what the values of life are, for which the evaluation is based solely on economic (monetary) basis is abandoned. Kapra's analysis, in this respect, deeply touches on the essence of the problems of industrial (and post-industrial) civilization. The changes that are taking place today are dramatic, they are global in the breadth of their spectrum, and these are no longer the changes that only affect the individual and the crisis of certain segments of his life, but the crisis of planetary-scale institutions. For man, nature is increasingly becoming the object of destruction. In this sense we can also consider the relation of man to nature from a moral point of view. The power of man is more and more power over nature in a negative sense. The task of man in this respect is to maintain the wholeness of nature, to soothe the aggressive side of culture within its borders. Criticism of culture from an ecological point of view is deeply rooted in the problems of modern civilization, nowadays it is increasingly talked about the limitation of technology, that everything a human being can do should not be practiced. Ethical criteria in use and technical inventions are required. The technique "carries a great risk" if its application is not restricted to those segments that call into questions the unity of nature. Every question about the role of science today is, in fact, a question about the nature of the factors that change the world. That is why it is not just a question of what this role will look like but what it should look like (Weizcaker, 1988). Criticism of culture from an ecological point of view actually means demystifying human relation to nature, first of all, one has to demystify human understanding of nature that it can withstand endless pollution and remain without consequences and that it can recover itself and finally that he can forgive us for our relationship. Human needs must also stem from the "need" of nature to preserve its inner harmony.

Man must adapt the production of material and spiritual goods to a relatively tolerable level of pollution. Developed countries should especially respect this, as developing countries increasingly imitate and fall into the same trap as they did (Džozef R. de Žarden, 2006).

3. Economic, demographic and technological development: awareness of the consequences for the ecosystem

Environmental awareness research indicates that there is still no developed ecological awareness in terms of a developed ecological concept, but only some dimensions that indicate more of a situation where a clear picture is still lacking, such as the state of endangered species. Environment, as well as the practical activities to be undertaken in the field of protection. We still cannot speak of preventive environmental awareness. Environmental consciousness points to the limitations of nature and the human being as an integral part of it, that is, awareness of the possibilities of how to strike a balance between man and nature, between the social and natural systems. For changes in human consciousness towards nature it is important to create, in science and in practical life, assumptions for a new value orientation, which will in essence take the proper relation to the environment.

The new understanding of living space and nature in general that is inevitably imposed in science and politics results from the complex relationship between man and nature, which is the result of rapid technical-technological development, which in turn leads to dangerous life-threatening the space of man and the rest of the living world. The awareness of the state of the environment is the result of the visible traces it has left, and is likely to leave for a long time, industrial development over nature, which unfortunately cannot be said to carry only human beings. A triumph and a success, but a profound destruction, which seems to have lately become aware of what it may cause in the future. In the last few decades there has been increasing talk of the negative effects of uncontrolled industrial development, but also of the ways and means of overcoming problems, especially those caused by environmental damage. On how to abandon the ideology of economic growth and divert a development strategy based on uncontrolled ex-exploitation of nature, which causes undesirable and dangerous consequences for human life and the survival of the living world in general, scientific research, suggests several solutions (Bookchin, 1987).

Environmental problems are complex and deeply penetrate all spheres of human social life. The change of the old ecological paradigm, which, among other things, presupposes ruthless exploitation of nature and development at the expense of the exploitation of natural resources can only be achieved if man changes the culture of living, thinking and belief. The "culture of living", which is realized on the assumptions of the industrial mode of production, is generally fulfilled as "after-consuming" of material treasures. The values of life are "quantified" through the quantity of objects consumed. The price we pay for this perverse cultural habit is a continual decline in real quality of life - the air we breathe, the food we eat, the environment we live in, and the social relationships that make up the structure of our lives (Capra, 1986: 245). In this sense, Andre Gortz speaks of a "cultural change", which contains radical breakdowns of the ideology of the scale of values of social relations established in capitalism. Limited access to environment-related phenomena resolves nothing. The solution is only possible if the structure of the network is changed and it "involves profound transformations of our social institutions, values and ideas". Crisis can only be perceived essentially if the breadth of our view of the world is changed, although it does perceive our situation in the context of human cultural evolution.

REGIONAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL CRISIS: HOW TO MAKE AN ENVIRONMENTALLY SUSTAINABLE SOCIETY

Changes are global, dramatic and fast. The crisis of our civilization is a crisis of planned dimensions. The essence of environmental thinking is contained in the fact that clearly indicates that what one does is good, "multiplying that good does not necessarily mean better," says Capra.

Nowadays, any serious consideration of the problems associated with environmental conditions mainly relates to measures related to: curbing the extremely high demographic growth, in underdeveloped countries especially the growth of large cities, and the uncontrolled depletion of sources of energy, food and their pollution, especially in the seas and oceans. Many natural thresholds of nature utilization have been overcome. Nature cannot replace them. For example, soil utilization and excessive chemical treatment in many regions can no longer withstand, leading to degradation of fertile areas and their conversion into deserts.

If population growth continues at such a pace, many countries will suffer a severe shortage of food, water and energy. Then pollution, uncontrolled dumping, the use of unclean technology that mercilessly pollutes and destroys nature, is a big problem today, especially in underdeveloped countries that are unable to invest in clean technology and care for waste materials that are freely available, are thrown into the atmosphere, soil and water. The search for alternative sources of energy, which will not pollute the environment and produce greenhouse gases, seems to be one of the most desirable solutions.

4. Ecological Awareness and the Value System

The crisis facing social development today with its own dimension deeply stems from the disruption of the relationship between man and his environment. The modern crisis of development is essentially a crisis of goals and values that follow all spheres of social life. The logic of intense industrial development has led to an unlimited dominance of the values of life, production and consumption, which were based on the ruthless exploitation of natural resources, which largely led to the destabilization and distortion of natural laws. The ideology of economic growth, at the expense of the ruthless exploitation of natural deities today imposes the need to rethink the global directions of social development and the idea of fundamental changes in the culture of living and society towards nature and its exploitation. This opened the possibility for a new rethinking of the "boundless" economic growth based on the principles of a market economy and paved the way for the application of new ones, "soft" technologies that have a friendly attitude and a positive impact on the legality of natural development.

The way of life in individual societies is in great global contradiction with the natural conditions of human existence. The problems, followed by a misunderstanding of progress as boundless growth in the production of tangible goods, especially in those societies that entered the phase of intensive industrial development after World War II, today are being frustrated as not well thought out, especially in the context of environmental considerations for one worthy life. In this sense, I believe that the idea of progress in the region in which we live should be re-evaluated with new principles, having in mind all the values that are present in space and society. That is why a vision of an ecological society is needed, which

does not begin and end with the naive belief that development in itself will lead first to the repercussions of current development, and then to drawing new paths that respect them. Environmental assumptions, as a condition (one of the conditions) for a harmonious relationship between society - technique - nature.

The stability of society as an ecological society is mainly based on several assumptions.

First, a valid, complete, and above all, clear vision for future development is needed, not only based on narrow-minded, specialist knowledge, but global knowledge of the economic, political, cultural, value and moral factors of development, that is, a meaningful, possible and practically viable and based on concrete knowledge-based vision. It presupposes a radical change in the development criteria, in which environmentalists are taken as the main precondition and criterion of practical behavior. Environmental problems are not local but regional and global in nature.

Second, the sociological assumptions of future development that are formed at the center of the contradictions of the relationship between society, technique and nature must be maximally consciously controlled and mitigated in addition to the environmental imperatives of the progress of society.

The social position, in which the majority of the population, especially in the larger cities, find themselves on the plane of value transformation, is beginning to create realistic assumptions about radical changes in the field of environmental protection. First of all, the hope that in a short period of time can be successfully transferred from an agrarian underdeveloped society to a society with developed industrial potentials, without paying the price of development in the field of environmental endangerment. There is a growing concern today about the way to economic prosperity, which is geared exclusively to material gain at the cost of high environmental risk. Awareness changes are evident in the field of understanding the categories of industrial society. The crisis of the industrial value system is expressed, first and foremost, as an understanding of the values of a profitable economy, which jeopardizes human survival (Lubbe, Stroker, 1990).

After all, discussions of environmental crises and environmental crises are starting to address the perspectives of industrial society in an environment where economic crises related to the shortage of raw materials and energy are emerging, and problems with increasing pollution the surroundings, on the other hand. The question thus arises whether capitalism as such carries with it an inevitably integral and inseparable consequence factor - the destruction of the environment, and thus the environmental crisis, and whether the thesis is understood. There are different views on this, from those who consider productive relations in capitalism to be the sole culprits to those who are at least skeptical of that thesis, or at least express doubt in seeking empirical and theoretical evidence. The positions are thus polarized by those seeking deeper social change to prevent the ecological crisis (or even "healing") and those who direct their forces towards seeking ecological alternatives in terms of building on the capitalist system itself. The assumptions for changes in environmental awareness at regional level directly stem from the negative impacts of the accelerated process of industrialization and urbanization and the rapid transformation of the natural environment into an artificial one, thus deteriorating the quality of life. Man

REGIONAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL CRISIS: HOW TO MAKE AN ENVIRONMENTALLY SUSTAINABLE SOCIETY

needs values and this is one of the elements of his position in society. The values that emerge from man's relationship to the environment penetrate all segments of human life, because his intervention in nature today questions the meaning of his life. The society reached the so-called a critical frontier from which assumptions about a qualitatively new understanding of the basic categories of the philosophy of everyday life begin to emerge. The wealth of life begins to be measured not only by the quantitative growth of material products.

The transition process, after the nineties in the Balkans, has caused severe social, cultural, and especially ecological consequences. A process of modernizing poverty has begun and forms the structure of the consumer mentality beyond the real possibilities and on the low level of development of society. The value system is formed as an attachment to the culture of highly developed countries. The consciousness has taken over the structure of industrial culture and realizes the values of highly developed technological societies but without radicalizing the basis of the culture of living. This casts doubt on the belief that quantitative growth in living standards necessarily leads to better quality of life. The consequences of industrialization and urbanization are beginning to destroy the optimism and values that have grown up on the foundations of a profitable economy: one feels the most direct dependence on nature as a threat to one's own personality (Aceski, 2008).

5. Conclusion

The environmental threat of the Balkan area is most pronounced in those areas where there is greater industrial capacity. The overall assessment, given the level of economic development, is the fact that there is a high degree of pollution in the more developed industrial regions, and is manifested in the high pollution of air, water and soil, especially in cities and around industrial facilities. In this sense, the environmental situation can be qualified as worrying. In addition, over the last ten years, there have been an increasing number of environmental disasters that, although local, cause major damage and greatly endanger living conditions.

Numerous analyzes conducted over the last few years mainly point to findings that indicate a high degree of threat to soil, water, and air, especially in densely populated regions and industrial areas. The analysis of the global characteristics of the ecological status of the Region points to the following findings. First, the initial stage of industrialization and urbanization is characterized by negative consequences for the environment, especially in those areas where a high degree of industrialization and urbanization is present. Second, the absence of an environmentally desirable concept of production organization (outdated technology, underutilized capacity, high raw material utilization, energy dependency, etc.), then, lack of environmental protection strategy (insufficient legal regulation, malfunctioning systems for protection which in most of the production facilities are not even incorporated in their construction, etc.).

For example, although there is no systematic monitoring of air, water and soil quality, some regions can be said to be extremely polluted, such as the enormous pollution of major cities and some smaller places where there is a developed (polluting) industry and

absence of any protection. In Macedonia, for example, all mines face serious problems with the tailings storage plan. Then, almost 100% of the metallurgical wastewater discharges into the rivers and causes unpredictable damage to wildlife and human health.

The state of the region, after three decades of "intense" economic, social and political transformation or more specifically a period of radical change, followed by stagnation and crisis, has caused a situation that is not difficult to diagnose as an eerie search for new roads in an environmentally sound manner problem solving.

When we talk about the environmental consequences of technological development, there are some general facts:

First, of the total number of industrial enterprises still in the process of production, the majority use outdated technology and are not equipped with purification devices.

Second, in Macedonia, for example, there are no mechanisms that would work effectively in protecting the environment. There is no way to shut down plants that are dangerous to the environment, water, air and soil, nor are economic laws effective for introducing technological innovation.

Third, the processes of privatization and enterprise restructuring have shown almost no positive effects on the environment.

REFERENCES

- Ацески, И. 2016 Социјална екологија .Скопје : Филозофски факултет.
- Ацески ,И. 2008. Социолошки огледи. Скопје : Филозофски факултет.
- Ацески, И. 2006. Екологијата, средината и социјалните промени, Годишен зборник на Филозофскиот факултет Скопје, Книга 59.
- Ацески, И. 2011. Глобализација, идентитет, евроинтеграција. Скопје: Филозофски факултет.
- Bookchin, M. 1990. The Philosophy of Social Ecology: Essays on Dialectical Naturalism. Montreal: Black Rose Books.
- Bookchin, M. 1987. "Social Ecology Versus Deep Ecology". Green Perspectives: Newsletter of the Green Program Project: Numbers 4, 5.
- Bookchin, Murray "Social Ecology Versus Deep Ecology", Socialist Review 88 (1988): 11-29.
- Devall, B. and Sessions, G. 1985. Deep Ecology. Sault Lake Peregrine Smith.
- Delort R. i Walter. F. 2002, Povijest europskog okoliša, Zagreb: Naprijed.
- Кинг,К. 2008. Дали е таа алтернатива на антропоцентризмот? Во :Социјална екологија. 2008, Зборник,(подготвил) Димовски, Б. Скопје : Филозофски факултет.
- Lubbe, H., Stroker, E., 1990. Ekoloski problem u kulturnoj mjeni, Sarajevo:Biblioteka Polis.
- Lavelock, J. 1979. Gaia: a new look at life on earth. Oxford: Oxford University Press.

REGIONAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL CRISIS: HOW TO MAKE AN ENVIRONMENTALLY SUSTAINABLE SOCIETY

- Lavelock, J. 1999. Taj zivi planet Geja. Zagreb: Izvori.
- Klaus M. Meyer Abich, 1993. Samovrijednost prirodnog susvijeta I zajednice prava prirode, Socijalan ekologija , Zagreb, vol. 1, br. 3
- Klaus M. Meyer Abich, 1990. Trideset teza o prakti;noj filozofiji prirode. Vo.
- Callicott, Baird J. 1989. "Animal Liberation: A Triangular Affair". Pp. 15-38 in My Defense of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy. Albany, NY: State University of New York.
- Markus, Tomislav. 2007. "Historija vs bio-ekologija: od ljudskog egzempcionalizma do dubokog evolucijskog vremena". Povijesni prilozi 33: 331.-360..
- Marks, K., 1961. Ekonomsko-filozofski rakopisi. Kritika Hegelove dijalektike I filozofije prava.Vo. K.Marks, F. Engels, Rani radovi, Zagreb:Naprijed.
- Norton, Bryan. 1991. Toward Unity Among Environmentalists. New York: Oxford University Press.
- Naes, Arne. 1973. "The Shallow and the deep: long range ecology movements". Inquiry 16: 95-100.
- Džozef R. de Žarden ,2006.Ekoloska etika.Uvod u ekolosku filozofiju. Beograd: Sluzbeni glasnik .
- Pavićević, V. 1974. Osnovi etike. Beograd.
- Cifrić, I. 2000. Bioetika i ekologija. Zagreb: Matica Hrvatska Zapresic.
- . Wilkinson, David, 2002, Environmental and Law, Routledge: New York and London.
- Regan, T. 1985. The Case of animale Rights. In P. Singer (ed.), Defens of Animals (ed.). Oxford, England: Basil Blaskwell.
- Harris, J. 2009. Ekonomija zivotne sredine i prirodnih resursa: savremeni pristup. Beograd: Data.
- Ђорић, Д. 2012. "Еколошка етика - појам, историјат и правци развоја". Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 46 (1): 459-473.

REGIONALNI RAZVOJ I KRIZA EKOLOGIJE: KAKO ČUVATI EKOLIŠNO ODRŽIVO DRUŠTVO

Sažetak: Čovek postaje svestan problema vezanih za stanje životne sredine, naročito njenog ugrožavanja, što ugrožava ne samo njegov sopstveni život, već i normalno funkcionisanje stvarnosti u kojoj živi. Rasprave o ekološkoj krizi usko su povezane sa perspektivama savremenog društva, u situaciji kada postaje očigledno da se veliki deo čovečanstva suočava sa nedostatkom hrane, energije i vode za piće bez koje život nije moguće zamisliti. Ekološki problemi su složeni i duboko prodiru u sve sfere ljudskog društvenog života. „Kultura življenja“, ostvarena na pretpostavkama savremenog načina proizvodnje, uglavnom se ispunjava kao „potrošnja“ materijalnog bogatstva. Cena koju plaćamo za ovu izopačenu kulturnu naviku je neprekidno opadanje stvarnog kvaliteta života - vazduh koji udišemo, hrana koju jedemo, okruženje u kome živimo i društveni odnosi koji čine tkivo našeg života. Smatra se da bi Balkan trebalo da preispita principe imajući u vidu principe održivosti, potrebna je vizija ekološkog društva, koja ne počinje i ne završava naivnom verom da će razvoj sam po sebi pre svega dovesti do uklanjanja posledice prošlosti. Razvoj, a zatim tabanje novih puteva koji će biti u skladu sa pretpostavkama zaštite životne sredine.

Ključne reči: okruženje, ekološka kriza, „kultura življenja“, održivost

44. ULOGA ZAŠTITE GEOGRAFSKOG POREKLA U OSTVARIVANJU CILJEVA PRIVREDNOG RAZVOJA

Marko Milojković¹

Rezime: *Zaštićeno geografsko poreklo proizvoda domaćih proizvođača značilo bi sertifikovanu autentičnost proizvoda iz određenog geografskog područja. Ove oznake omogućavaju potrošačima da prepoznaju autentične proizvode i bez rizika obmane prilikom kupovine izaberu proizvod odgovarajućeg kvaliteta koji je definisan u elaboratu o zaštiti geografskog porekla. Proizvođačima i drugim tržišnim učesnicima omogućavaju da poštovanjem tradicionalnih receptura i postupaka, proizvodnjom na određenoj teritoriji, legitimno nude proizvode koji predstavljaju znanje i nasleđe određenog regiona, zasnovano na prirodnim i ljudskim faktorima. Za regionalni razvoj to bi značilo podizanje konkurentnosti proizvodnje i ponude određenog regiona, a u krajnjem i podizanje nivoa njegovog razvoja. U okviru zakonske regulative zakonskih okvira Republike Srbije i u okviru međunarodnog prava i standarda, date su mogućnosti za zaštitu geografskog porekla i korišćenje kolektivnog prava oznake geografskog porekla. S obzirom na značaj sertifikovanog geografskog porekla proizvoda i mogućnosti koje ono pruža ponuđačima na tržištu za unapređenje poslovanja i zaštitu ličnih interesa, detaljnije ćemo obraditi ovu tematiku u samom radu.*

Ključne reči: *geografsko poreklo, zakonska regulative, tržište, regionalni razvoj.*

Uvod

Pogodan geografski položaj i povoljna klima pozitivno su uticali na razvoj poljoprivredne proizvodnje na teritoriji Republike Srbije. S obzirom na raznolikost reljefa, u različitim predelima gaje se različite kulture.

Tokom dugog niza godina u kontinuitetu poljoprivredne proizvodnje ljudi iz određenih krajeva, prenošenjem tehnologije sa kolena na koleno i njenim unapređivanjem, specijalizovali su se za određenu proizvodnju. Deljenje znanja i pogodni uslovi su tako iznedrili visoko kvalitetne proizvode sa jedinstvenim karakteristikama po kojima su postali poznati čitavi regioni. Tako imamo pirotski kačkavalj, sjenički sir, leskovački roštilj i mnoge druge proizvode koji se proizvode u celoj zemlji, ali nose epitet „najbolji“ ako su proizvedeni u kraju iz koga potiču i po kojem su najpoznatiji. Zbog toga se istaknuti proizvodi obeleženi u samom nazivu krajem iz kojeg potiču.

^{1*} Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, dipl.ekon., e-mail:markom.milojkovic.96@gmail.com

Proizvodi sa obeleženim geografskim poreklom imaju bolju prihvaćenost na tržištu, što ih stavlja u superiorniji položaj u odnosu na iste proizvode bez naznačenog geografskog porekla. S obzirom na prednosti koje ove oznake daju proizvodima, javljaju se i mogućnosti zloupotrebe.

Zloupotrebe su najčešće zastupljene u nepoštovanju tradicionalnih postupaka i recepture, kao i kod zloupotrebe imena porekla prilikom plasmana proizvoda koji uopšte ne potiču sa određenog geografskog područja. S toga su prava i obaveze koja proizilaze iz nošenja imena porekla, odnosno oznake geografskog porekla zakonski regulisana.

Za registrovanje geografskog porekla svojih proizvoda proizvođači imaju višestruki interes. Proizvodi stiču konkurentsku prednost na bazi prepoznatljivosti proizvoda iz određenog kraja i korišćenja dugogodišnje pozitivne reputacije koje taj proizvod nosi. Drugi važan interes je neophodnost regulisanja prava zaštite na međunarodnom nivou radi izvoza proizvoda u zemlje Evropske unije i na svetskom tržištu.

Međutim, i pored značaja koji ima ovaj oblik zaštite proizvoda, i dalje je nedovoljno zastupljena praksa registrovanja i korišćenja ovih oznaka. Uz to, postoje brojni problemi kod sprovođenja procesa zaštite proizvoda sa geografskim poreklom. Na taj način proizvođači ne koriste moguće prednosti njihove proizvodnje, što vodi potencijalno propuštenim prinosima.

Prava i obaveze koje proizilaze iz imena porekla, odnosno oznake geografskog porekla, proizilaze iz Zakona o oznakama geografskog porekla, a nadležne institucije u Republici Srbiji su Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Zavod za intelektualnu svojinu.

O suštini i značaju zaštite geografskog porekla

Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja, usvojena za period od 2014. do 2024. godine, između ostalog, predviđa aktivnosti koje će povećati konkurentnost domaćih proizvoda na međunarodnom tržištu. Posebno naglašena stavka u ovoj strategiji je veliki potencijal rasta proizvodnje proizvoda sa geografskim poreklom.

S obzirom da Republika Srbija ima značajno učešće izvoza poljoprivrednih proizvoda u trgovinskom platnom bilansu i da je u 2018. godini ostvarila suficit u trgovini poljoprivrednim proizvodima od 1.338.1 milion dolara, unapređenje konkurentnosti ovog sektora proizvodnje treba da predstavlja strateško pitanje, kako za kreatore makroekonomske politike, tako i za lokalne vlasti i proizvođače. Jedan od načina za kreiranje dodate vrednosti proizvoda na međunarodnom tržištu je i sertifikovanje istih međunarodnim oznakama porekla.

Sticanjem prava ovlašćenog korisnika imena porekla odnosno geografske oznake, proizvođači dobijaju isključivo pravo da:

- Ime porekla, odnosno geografsku oznaku koriste za obeležavanje proizvoda na koji se ista odnosi;
- Da svoj proizvod obeleže oznakom „kontrolisano ime porekla“ i
- Da svoj proizvod obeleže oznakom „kontrolisana geografska oznaka“

Obeležavanje proizvoda se odnosi i na legitimnost svake upotrebe imena proizvoda u različitim oblicima ponude i propagande, kao i u različitim oblicima poslovne dokumentacije.

Najznačajnije karakteristike proizvoda koji imaju zaštićeno geografsko poreklo su: neprenosivost prava, kolektivni monopol koji omogućava pravo korišćenja oznake koja je u javnom vlasništvu, celokupnoj zajednici u okviru određenog geografskog područja, ekskluzivnost i vremensku neograničenost prava.

U savremenim oblicima trgovine i lancima snabdevanja kupci su sve udaljeniji od proizvođača i sve manje je zastupljen direktan kontakt kupca i proizvođača. Na putu od njive do trpeze postoji veliki broj posrednika, proizvođača i trgovaca koji mogu da utiču na kvalitet hrane (Zakić & Stojanović, 2008). S toga se sve više insistira na uvođenju standardizacije, oznaka i sertifikata koji potrošačima garantuju kvalitet.

Označavanjem poljoprivrednih proizvoda proizvođači stiču dodatnu vrednost i mogućnost za veću razliku u ceni, dok potrošači imaju garanciju da konzumiraju proizvode sa određenog geografskog područja, proizvedene na tradicionalni način i zbog toga su spremni da plate više.

Zaštićeni proizvodi su po pravilu više nego duplo skuplji na tržištu od uporedivih proizvoda bez zaštite.

Kvalitativno unapređenje poljoprivredne proizvodnje i uslova življenja bi dalo doprinos bar na tri polja, u poboljšanju ekoloških performansi naše zemlje, povećanju kvaliteta hrane na tržištu i pružanje atraktivnih ponuda ruralnog turizma (Milojković, 2019.).

Trgovinski značaj koji imaju proizvodi sa zaštićenim geografskim poreklom prepoznala je i Evropska unija. U cilju podsticaja proizvodnje i prodaje proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom Evropska unija, daje proizvođačima sredstva za kofinansiranje promocije ovih proizvoda i pokriva oko 50% troškova promocije (Savić & Đurić, 2008.).

Aktuelna zakonska regulativa

Zaštita oznake geografskog porekla obuhvata dva različita postupka:

- Postupak za ustanovljavanje oznake geografskog porekla (registracija) i
- Postupak za priznavanje statusa ovlašćenog korisnika oznake geografskog porekla

Pravna zaštita oznaka geografskog porekla i sam način njegovog sticanja regulisan je Zakonom o oznakama geografskog porekla.

Postupak registracije imena porekla, odnosno geografske oznake određenog proizvoda sprovodi se podnošenjem prijave nadležnom organu. Prijavu mogu da podnesu:

- 1) domaća fizička ili pravna lica koja na određenom geografskom području proizvode proizvode koji se označavaju nazivom tog geografskog područja;
- 2) udruženja lica, privredne komore, udruženja potrošača idržavni organi zainteresovani za zaštitu imena porekla, odnosno geografske oznake u okviru svojih aktivnosti;

- 3) strana fizička ili pravna lica, odnosno strana udruženja, ako je ime porekla, odnosno geografska oznaka priznata u zemlji porekla, kada to proizilazi iz međunarodnih ugovora.

Evropska unija je usvojila Direktivu EU 510/06, prema kojoj geografsko poreklo svojih proizvoda u Uniji mogu da zaštite i proizvođači iz zemalja, koje nisu njene članice. To znači, da će proizvođači, ukoliko uspešno ispune zahteve precizirane u Direktivi, imati mogućnost da koriste iste oznake kao i proizvođači iz zemalja Evropske unije (Savić & Đurić, 2008.).

Ovlašćeni korisnik oznake geografskog porekla može zatražiti i međunarodno registrovanje u skladu sa međunarodnim ugovorom koji obavezuje i Republiku Srbiju.

Proizvođači poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda koji su ovlašćeni korisnici oznake geografskog porekla mogu podneti zahtev za registrovanje oznake na nivou Evropske zajednice u skladu sa propisima iste. Zahtev se uz plaćanje takse podnosi preko organa nadležnog za poslove intelektualne svojine

Kontrolom kvaliteta i posebnih svojstava proizvoda za koje je zahtevana registracija vrši se kontrolisanjem usklađenosti kvaliteta i posebnih svojstava proizvoda, načina proizvodnje i porekla sirovina sa podacima navedenim u elaboratu.

Kontrolu kvaliteta i posebnih svojstava za koje je registracija podneta na nivou Republike Srbije, ali i na nivou Evropske zajednice obavljaju sertifikaciona tela koja su ovlašćena od strane ministarstva nadležnog za poslove poljoprivrede i koja su akreditovana od strane nacionalnog akreditacionog tela.

Status ovlašćenog korisnika oznake geografskog porekla korisnici stiču kroz postupak prijave za priznavanje statusa ovlašćenog korisnika imena porekla, odnosno geografske oznake. Zatim se vrši kontrola određenog aplikanta i same proizvodnje od strane sertifikacionog tela. Ukoliko aplikant prođe sve procedure i ispuni predviđene uslove u elaboratu o samom proizvodu, aplikant dobija status ovlašćenog korisnika i stiče pravo na korišćenje oznake geografskog porekla.

Status ovlašćenog korisnika oznake geografskog porekla korisnik poseduje tri godine od dana upisa priznatog statusa u Registar ovlašćenih korisnika oznake geografskog porekla i isti može biti obnavljan neograničeni broj puta, sve dok traje oznaka geografskog porekla.

S obzirom na sve zastupljeniju međunarodnu trgovinu i značaj izvoza poljoprivrednih proizvoda Republike Srbije na tržište Evropske unije, imperativ je obezbediti međunarodnu zaštitu proizvoda i unaprediti njihovu konkurentnost na tržištu.

Vrste zaštite geografskog porekla proizvoda tržištu Evropske unije su:

- **PDO** – zaštita imena porekla – odnosi se na geografski naziv zemlje, regiona ili lokaliteta sa koga proizvod potiče. Kvalitet i posebna svojstva ovih proizvoda su isključivo ili bitno uslovljeni geografskom sredinom, prirodnim i ljudskim faktorima i proizvodnja, prerada i priprema se u potpunosti obavljaju na određenom geografskom području.
- **PGI** – Geografska oznaka – identifikuje proizvod kao proizvod sa poreklom sa konkretne, određene teritorije, gde se kvalitet, reputacija i druge osobine mogu

najvećim delom pripisati geografskom poreklu, uz podrazumevanu proizvodnju, preradu i pripremu obavljenju na istom, određenom području.

- **TSG** – Garantovano tradicionalni specijalitet – odnosi se na zaštitu tradicionalnih jela i specijaliteta specifičnih za određeno područje i odnosi se na tradicionalni proces dobijanja proizvoda.

Ovi oblici zaštite imaju dve osnovne funkcije koje se odnose na zaštitu i promociju. Registracija pod gore navedenim programima zaštite i obeležavanje proizvoda logotipima obezbeđuje izuzetan marketing alat koji kupcima garantuje autentičnost i kvalitet proizvoda, a proizvođačima obezbeđuje pravnu zaštitu od imitiranja ili zloupotrebe naziva proizvoda.

Stanje i problemi sprovođenja prakse registrovanja geografskog porekla

U Republici Srbiji na nacionalnom nivou je trenutno registrovano 60 oznaka geografskog porekla u zavodu za intelektualnu svojinu, dok međunarodnu zaštitu uživaju svega 3 proizvoda - homoljski med, bermet i leskovački domaći ajvar.

Da bi se obavila registracija imena i oznake geografskog porekla određenog proizvoda, neophodno je pripremiti predviđenu dokumentaciju. Pre ulaznja u sam postupak registracije preporučuje se detaljna analiza tržišnog stanja, učesnika i tržišnog potencijala za određeni proizvod. Za ove analize neophodna su stručna znanja i iskustvo, za šta proizvođači u najvećem broju slučajeva nisu dovoljno kompetentni.

Najbitniji dokument predstavlja specifikacija proizvoda, odnosno elaborat. Za pisanje elaborata neophodna je saglasnost o sastavu i tehnologiji proizvodnje proizvođača određenog proizvoda sa određenog geografskog područja,. Zbog individualnosti i pragmatičnih interesa proizvođača, često se dolazi do spora oko definisanja samih elemenata proizvoda i proizvod ostaje bez registracije, dok su na gubitku sve zainteresovane strane.

Ukoliko se obezbede svi uslovi potrebni za pripremu i izradu dokumentacije, pristupa se pisanju elaborata, pri čemu se uključuju stručna lica i sami proizvođači sa datog područja.

Nakon izrade elaborata i registrovanja imena porekla, odnosno oznake geografskog porekla, proizvođači mogu zahtevati status ovlašćenog korisnika. Problem koji se često javlja u praksi je da proizvođači nakon izrade elaborata uopšte ne ulaze u proces sertifikacije, čime devalviraju trud kreatorima elaborata i lica uključenih u proces registracije.

Da bi proizvod dobio i zadržao sertifikovan status, neophodno je da se udje u postupak kontrolisane proizvodnje koja se uskladjuje sa specifikacijama predviđenim u elaboratu. Pored provera od strane sertifikacionog tela, radi očuvanja kontinuiranog kvaliteta potrebno je da i sami proizvođači uvedu funkciju kontrole.

Saradnja proizvođača i drugih članova lanca snabdevanja je neophodna kako bi se proizveo proizvod predviđenih karakteristika. S toga je bitna edukacija svih članova lanca.

Zaključak

S obzirom na velike potencijale koje sektor poljoprivrede Republike Srbije ima, kreatori ekonomske politike moraju podsticati razvoj poljoprivrede. Kao potencijal koji je dostupan naročito proizvođačima iz nerazvijenih područja, iskorišćenjem istog postigli bi se višestruki efekti. Zemlja bi uticala i na privredni razvoj i na smanjenje regionalnih nejednakosti.

Kao izvoznik poljoprivrednih proizvoda niskog stepena obrade, sa niskom konkurentnošću na stranom tržištu, Republika Srbija treba raditi na unapređenju ponude, počev od unapređenja ponude individualnih proizvođača pa sve do nivoa privrede u celini.

Sa dugogodišnjom tradicijom i mogućnostima za visokokvalitetnu, standardizovanu proizvodnju privreda treba da teži da ostvari maksimalne rezultate sa svojim mogućnostima. Jedan od načina za to je registrovanje imena porekla i oznaka geografskog porekla prvo na nacionalnom nivou, a zatim i međunarodnim sredstvima zaštite ovih oznaka.

Ovim sredstvima proizvođači će povećati konkurentnost svoje ponude, što može direktno da utiče na povećanje tražnje, a prema zabeleženoj praksi evropskih zemalja i povećanje cena domaćih proizvoda na inostranom tržištu. Sve to implicira i povećanje profita proizvođača čime se obezbeđuju dodatna sredstva za razvoj proizvodnje.

Razvoj poljoprivredne proizvodnje uticaće na povećanje zaposlenosti u ruralnim područjima, što će u krajnjem rezultirati smanjenjem regionalnih razlika i povećanje blagostanja ruralnog stanovništva. Ruralna područja i sela predstavljaju najugroženija područja, područja koja su stalno izložena demografskim problemima migracija i devastacije.

Ukoliko regionalni razvoj definišemo kao vrlo kompleksan i komplikovan multidimenzijalni proces, gde veliki broj aktera različitog hijerarhijskog nivoa, pod uticajem velikog broja internih i eksternih faktora radi na ostvarivanju ciljeva što ravnomernijeg privrednog razvoja na teritoriji jedne nacionalne ekonomije (Manasijević, 2018.). Strategijom unapređenja ponude na bazi registrovanja imena porekla i geografskih oznaka porekla svi stejkholderi se nalaze u win-win poziciji što znači da je taj postupak od opšteg interesa za razvoj individualnih preduzetnika a u krajnjem i čitav ruralni i regionalni razvoj.

LITERATURA

- Radovanović, Nikola. (2014). Nacionalna i međunarodna zaštita poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda putem oznaka geografskog porekla – slučaj Srbije, Marketing prehrambenih proizvoda, Beograd, Dosije studio
- Đorđević, Teodora & Sredojević, Zorica. (2014). Značaj brendiranja proizvoda putem zaštićenog geografskog porekla, Marketing prehrambenih proizvoda, Beograd, Dosije studio
- Zakić, Z., & Stojanović, Ž. (2008). *Ekonomika agrara. Centar za izdavačku delatnost, Ekonomski fakultet, Beograd.*
- Milojković M, (2019.) Fondovi Evropske unije kao potencijal za ruralni razvoj Republike Srbije, Piro: Privredna komora Piro
- Savić M. & Đurić I. (2008.) Geografske oznake porekla – poljoprivredni i prehrambeni proizvodi, *Ekonomika poljoprivrede*, Beograd, 207-218
- Manasijević A, (2018) Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta, U: *Regionalni razvoj i demografski tokovi – zbornik studentskih radova i projekata (5-12)*, Niš: Ekonomski fakultet
- Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2010 i 44/2018 - državni zakon. Zakon o oznakama geografskog porekla
- <http://www.zis.gov.rs/prava-is/oznake-geografskog-porekla/>, pristupljeno 5. novembra 2019.
- <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/food-safety-and-quality/certification/quality-labels/quality-schemes-explained> pristupljeno 9. novembra 2019.
- Nisateo L. (2018). Mala EU škola – šta su zaštićeni proizvodi, preuzeto sa: <https://www.agroklub.rs/poljoprivredne-vesti/mala-eu-skola-sta-su-zasticeni-proizvodi/46197/> pristupljeno: 10. Novembra 2019.

THE ROLE OF PROTECTED GEOGRAPHICAL INDICATIONS IN THE ACHIEVEMENT OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT GOALS

Abstract: *The protected geographical origin of the products produced by domestic producers would mean the certified authenticity of the products from a specific geographical area. These labels enable consumers to identify authentic products and without the risk of fraud in the process of purchasing, select a product of appropriate quality as defined in the specification of the protection of geographical indications. They allow manufacturers and other market participants to legitimately offer products that represent the knowledge and heritage of a particular region, based on natural and human factors, by following traditional recipes and practices. For regional development, this would mean raising the competitiveness of the production and its supply of a particular region, and ultimately raising the level of its development. Within the legal framework of the law of the Republic of Serbia and within the framework of international law and standards, opportunities have been given for the protection of geographical origin and the use of collective law of the designation of geographical origin. Considering the importance of certified geographical indications of the product and the opportunities it offers to market providers for business promotion and protection of personal interests, we will cover this topic in more detail in the paper.*

Key words: *geographical origin, geographical indications, regulations, market, regional development.*

45. FAKTORI KOJI UTIČU NA RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI

redovni profesor, dr Maja Ivanović Đukić¹

redovni profesor, dr Biljana Đorđević²

Ekspert za regionalni razvoj i strateško planiranje Dobrila Sudimac
Mratinković³

istraživač-pripravnik, doktorand Sandra Milanović⁴

Rezime: Jedan od načina da se poboljša položaj žena u društvu u Srbiji jeste podsticanje samozapošljavanja i razvoj ženskog preduzetništva. U tom pravcu sproveden je i sprovodi se veliki broj mera. One su rezultirale povećanjem broja preduzetnica, ali se razvoj ženskog preduzetništva ipak ne odvija zadovoljavajućom dinamikom, usled uticaja velikog broja faktora. Imajući u vidu značaj preduzetništva generalno, predmet ovog rada je analiza faktora koji deluju ograničavajuće i podsticajno na pokretanje sopstvenog posla kod žena. Cilj rada je da se predlože mere čija primena može dovesti do povećanja ženskog preduzetništva u Srbiji u budućnosti. Rad je zasnovan na primarnom istraživanju koje je sprovedeno anketiranjem 262 mlade žene sa područja Jugoistočne Srbije. Rezultati su pokazali da se poslednjih godina sklonost žena prema preduzetništvu povećava, ali da su ključna ograničenja u vidu nedostatka sopstvenog kapitala, nedostatka ideja, znanja i iskustva, i dalje prisutna.

Ključne reči: žensko preduzetništvo, samozapošljavanje, žene na tržištu rada.

Uvod

Preduzetnička aktivnost postaje jedna od ključnih pokretačkih snaga privrednog razvoja Republike Srbije (Petrović & Ivanović Đukić, 2018). U isto vreme, mala i srednja preduzeća i preduzetnici (MSSP), kao oblici manifestacije individualne preduzetničke aktivnosti, imaju sve značajniju ulogu u njenim privrednim tokovima. Naročito značajnu ulogu imaju mala preduzeća u vlasništvu žena. Osnivanje preduzeća u vlasništvu žena podstiče socijalnu inkluziju žena u privredne tokove, dovodi do razbijanja ustaljenih kulturoloških klišeja koji uslovljavaju diskriminaciju žena i generalno doprinosi povećanju rodne ravnopravnosti (Carter, 2000). U isto vreme, njihovo prisustvo dovodi do povećanja

¹ Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija; maja.djukic@eknfak.ni.ac.rs

² Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija; biljana.djordjevic@eknfak.ni.ac.rs

³ Centar za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga, Srbija; dobrila.sudimac.mratinkovic@centarzarazvoj.org

⁴ Univerzitet u Nišu, Inovacioni centar, Srbija; sandramilanovic89@yahoo.com

raznolikosti preduzetništva kao ekonomskog procesa (Verheul et al., 2006). Žene i muškarci preduzetnici se razlikuju značajno na osnovu njihovog ličnog i poslovnog profila koji utiču: na izbor sektora u kome otpočinju i razvijaju poslove, na karakteristike proizvoda i usluga koje pružaju, kao i na ciljeve poslovanja i organizacionu strukturu koju izgrađuju da bi te ciljeve ostvarili. Različitost u proizvodima, procesima, načinu organizovanja posla pružaju veće mogućnosti izbora potrošačima što dovodi do većeg kvaliteta preduzetništva (Verheul et al., 2012). Iz tih razloga Srbija, kao i većina ostalih zemalja sveta, podstiče razvoj ženskog preduzetništva i različitim oblicima podrške doprinosi unapređenju konkurentnosti malih preduzeća u vlasništvu žena (Popović-Pantić, 2014).

Sprovođenje podsticajnih mera dovelo je do toga da se broj malih preduzeća i preduzetničkih radnji u vlasništvu žena u Srbiji postepeno povećava od 2007. godine (Babović, 2012). Međutim, njihovo učešće u ukupnoj privrednoj aktivnosti je još uvek znatno niže u poređenju sa učešćem MSPP u vlasništvu muškaraca. Takođe, razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji je mnogo sporiji u poređenju sa prosekom EU (Popović-Pantić, 2014).

Na sporiji razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji utiče veliki broj faktora. Određena grupa faktora, kao što su: veliki stepen nezaposlenosti žena, potreba za fleksibilnim radnim vremenom, potreba za samoostvarenjem, ličnim razvojem i slično deluje stimulatивно i podstiče žene u Srbiji da pokreću sopstvene poslove. Ali, sa druge strane, prisutan je veliki broj faktora (problemi u obezbeđenju početnog kapitala, veliki broj porodičnih obaveza, nedostatak slobode i samopouzdanja, i sl.) destimulišu žene sa samozapošljavanje i preduzetništvo (Babović, 2012). Kako bi se predložile mere koje mogu dovesti do bržeg razvoja ženskog preduzetništva u Srbiji potrebno je identifikovati podsticajne faktore koji imaju najveći pozitivan uticaj na odluku žena u Srbiji za pokretanje sopstvenog posla i faktori koji imaju najveći destimulativan uticaj. Predmet ovog rada je da se objasni kako se razvijalo žensko preduzetništvo u Srbiji i analiziraju njegovi stimulansi i ograničenja. Cilj rada je da se identifikuju faktori koji imaju najveći pozitivan i negativan uticaj na razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji i predlože mere čija primena može uticati na brži razvoj ženskog preduzetništva u budućnosti.

U radu će najpre biti objašnjen položaj žena na tržištu rada u Srbiji kroz istoriju i prikazan razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji. Zatim će biti analizirani faktori koji deluju podsticajno i ograničavajuće na razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji. U poslednjem delu rada biće prezentovani i analizirani rezultati empirijskog istraživanja sprovedenog u regionu Južne i Istočne Srbije koje je imalo za cilj ispitivanje sklonosti žena ka preduzetništvu, dok će u zaključku, na osnovu dobijenih rezultata, biti navedene preporuke za kreatore ekonomske politike i potencijalne preduzetnice u Srbiji.

Položaj žena u društvu u Srbiji tokom istorije

Žene u Srbiji su tradicionalno diskriminisana društvena grupa što je u velikoj meri posledica dugogodišnjeg uverenja o položaju i ulozi žena u porodici i društvu. Još sa nastankom srpske države organizacija posla je bila takva da je za muškarca bila predviđena uloga supruga i oca koji obezbeđuje sredstva za život i stvara renome u društvenoj zajednici, a uloga žene da organizuje domaćinstvo, stara se o deci i doprinosi renomeu svojim izgledom i ponašanjem (Zlatkov Cvetković, 2015).

Ovo stanje u Srbiji se nije značajno promenilo do danas. Činjenica je da i danas najveći broj poslova u kući obavljaju žene, nezavisno od toga da li su u radnom odnosu ili ne. U teoriji se ova pojava naziva „dvostrukim teretom” zaposlenih žena”, a u praksi to je, zapravo, kombinacija svakodnevnih kućnih poslova, složenog „emotivnog rada” sa decom i čuvanjem i negom starih (Gudac Dodić, 2010).

Percepcija žene oblikovana njenom ulogom u privatnoj sferi kontinuirano marginalizuje ženu kada je u pitanju sticanje i ostvarivanje njenih građanskih prava. Ako se tome doda činjenica da se poslodavci u Srbiji radije odlučuju za muškarce kada su u mogućnosti da biraju između žene i muškarca usled obaveza prema deci (jer očekuju da će žena usled rađanja dece ili njihovih bolesti koristiti bolovanje ili napustiti posao, dok muškarac ukoliko ima porodicu i očekuje dete neće napustiti posao ni po koju cenu, da bi mogao da izdržava porodicu), uz zadržavanje tradicionalnih ubeđenja da su žene intelektualno inferiorne, preterano emotivne, iracionalne, nestabilne i nepredvidive, može se zaključiti da je položaj žena u Srbiji na tržištu i dalje nepovoljniji u poređenju sa muškarcima (Babović, 2008). To potvrđuju i statistički podaci Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije za 2017. godinu. Oni pokazuju da je stopa zaposlenih žena u Srbiji za 16 procentnih poena manja u odnosu na zaposlene muškarce (42% žena/58% muškaraca), a stopa samozaposlenih žena je manja za 15 procentnih poena nego stopa samozaposlenih muškaraca (u starosnoj dobi od 15 do 64 godina samozaposleno je 29% muškaraca i 14% žena). Dalje, žene u Srbiji se znatno ređe javljaju na poziciji nosioca gazdinstva nego muškarci. Na nivou cele Srbije, one su zastupljene među nosiocima gazdinstva sa samo 17,3%, iako obavljaju daleko veći procent poljoprivrednih aktivnosti na gazdinstvu. Usled velikog broja obaveza prema deci i kućnih poslova, žene najčešće rade u oblastima gde je fleksibilnije radno vreme kao što su: obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalni rad i sl. Sa druge strane, žene ređe rade na poslovima sa promenljivim početkom i krajem radnog vremena, jer teže mogu uskladiti rad na poslu i obaveze u domaćinstvu i brigu o porodici. Žene u proseku rade više od 4 sata dnevno na neplaćenim kućnim poslovima, dok u danima vikenda žene provedu više vremena u neplaćenim poslovima nego muškarci tokom čitave nedelje (RZS, 2017).

Osim zvaničnih podataka koji ulaze u statistiku, prisutne su još više zabrinjavajuće činjenice koje govore o diskriminaciji žena u Srbiji prilikom zapošljavanja i rada. Prilikom zapošljavanja i u radnom odnosu žene prežive brojna seksualna uznemiravanja, ucene i zlostavljanja; prve su na listama za otpuštanje, a poslednje na listi kandidata za unapređenje. Žene su češće odbijane na konkursima za posao sa obrazloženjem da je to „muški posao” ili zbog svojih godina, a nisu retki slučajevi da je žena dobila otkaz nakon korišćenja porodiljskog odsustva. Diskriminaciji su naročito izložene: žene u reproduktivnom dobu, žene sa maloletnom decom, starije žene, mlade žene, Romkinje, žene sa invaliditetom, žene drugih nacionalnosti (Zlatkov Cvetković, 2015).

Problemi zaposlenih žena ogledaju se u diskriminaciji u obavljanju menadžerskih i najviše plaćenih poslova (žene u Srbiji zauzimaju tek četvrtinu, tj. 25,8% najviših pozicija odlučivanja u kompanijama). Postojanje tzv. „staklenog plafona”, segregacija zanimanja na „muška”, više plaćena i prestižnija, i „ženska”, manje plaćena i manje prestižna, masovnom ženskom radu „na crno”, visokoj koncentraciji ženske radne snage na niže plaćenim poslovima, seksualnom uznemiravanju i slično su dodate činjenice koje ukazuju na težak

položaj žena na tržištu rada u Srbiji. Nezaposlenost, niska plaćenost i nesigurnost posla utiču na njihove nepovoljne pregovaračke pozicije, kao i na odlaganje zasnivanja porodice i rađanja, što se nepovoljno odražava na populacioni razvoj Srbije (Stojanovic Jovanovic & Jovanovic, 2015).

Dakle, svi pokazatelji aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti žena u Srbiji su nepovoljniji, a položaj žena na tržištu rada je veoma težak. Jedan od načina za poboljšanje položaja žena u društvu vidi se u podsticanju samozapošljavanja i razvoju ženskog preduzetništva.

Razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji i faktori koji ga stimulišu i ograničavaju

O tome šta se podrazumeva pod preduzetništvom u literaturi postoje različiti stavovi autora i veliki broj različitih definicija. Klasičan pristup preduzetništvu odnosi se na primenu inovativnih rešenja za osnivanje novih preduzeća (individualno preduzetništvo) ili inoviranje poslovanja postojećih preduzeća (korporativno preduzetništvo) (Ivanović Đukić & Radosavljević, 2018). S druge strane je koncept koji pod preduzetništvom podrazumeva svaki oblik pokretanja novog posla (Gartner, 1989). U ovom radu biće prihvaćen drugi koncept, u skladu sa njim će biti definisano i žensko preduzetništvo i preduzetnice.

Izraz žensko preduzetništvo označava da skup aktivnosti vezanih za osnivanje preduzeća, sticanje vlasništva ili dela vlasništva nad preduzećem i upravljanje osnovanim preduzećem obavljaju žene (Aidis, 2002). Pod preduzetnicama se podrazumevaju žene koje su osnovale firmu radi ostvarenja profita i rasta, uključujući i vlasnice malih firmi koje su pokrenule biznis i radi ostvarenja ličnih ambicija, gde je biznis glavni izvor prihoda (Bennett & Dann, 2000). Preduzetnice su žene koje su vlasnice više od 50% vlasništva preduzeća (bez obzira na način na koji su stekle vlasništvo), koje su aktivno uključene u poslovanje firme kao menadžerke, i koje kreiraju zaposlenje kako za sebe, tako i za druga lica (Popović-Pantić, 2014).

Do razvoja ženskog preduzetništva u Srbiji dolazi tek od 2007. godine (Babović, 2012). Tome je doprinelo unapređenje institucionalnog okvira za razvoj preduzetništva i usvajanje brojnih dokumenata u funkciji povećanja rodne ravnopravnosti. Pre svega, razvijene su određene institucije koje pružaju različite oblike podrške MSPP (SIEPA, Agencija za razvoj MSPP i sl.). Takođe, obezbeđeni su različiti oblici podsticaja za razvoj preduzetništva i samozapošljavanje (bespovratna sredstva Nacionalne službe za zapošljavanje, *start up* krediti Fonda za razvoj i sl.). Uz to je usvojen veći broj strateških dokumenata. Početkom 2009. godine u Srbiji je usvojena Nacionalna strategija za unapređenje položaja žena i rodnu ravnopravnost. U decembru 2009. godine donet je Zakon o ravnopravnosti polova koji određuje da su svi dužni da poštuju ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim oblastima javnog i privatnog sektora, u skladu sa opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima, Ustavom Republike Srbije i zakonima (Ćopić, 2016). Godine 2016. doneta je nova Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. Međutim, ni jedan od navedenih strateških dokumenata, kao i preduzetih inicijativa nisu praćeni dovoljnom integracijom elemenata rodne perspektive i specifičnih potreba žena preduzetnica i problema sa kojima se one susreću prilikom osnivanja i razvoja posla, te se razvoj ženskog

preduzetništva u Srbiji odvija vrlo sporo. Prema „Polaznoj studiji o preduzetništvu žena u Srbiji“ učešće privrednih društava i radnji u vlasništvu žena bilo je samo 26%, dok učešće muškaraca u preduzetničkoj aktivnosti iznosi skoro tri četvrtine (Babović, 2012). S druge strane, procenat zatvorenih preduzeća je veći kod žena nego kod muškaraca i to naročito tokom prvih pet godina od pokretanja – 47% onih preduzeća čije su vlasnice i kojima upravljaju žene naspram 38% onih koji su u vlasništvu i pod upravom muškaraca (Popović-Pantić, 2014).

Rodne razlike u karakteristikama preduzetništva ispoljavaju se i u sektorskoj strukturi, načinu otpočinjanja posla, starosti preduzetnica i preduzeća itd. Pre svega, za žensko preduzetništvo je karakteristično da je mnogo više koncentrisano u sektoru usluga (80,4% radnji i privrednih društava preduzetnica je u sektoru usluga), dok je udeo preduzetnika u tom sektoru manji (radnje i MSP u vlasništvu muškaraca učestvuju sa 19,6% u uslužnom sektoru) (Babović, 2012, str. 8). U okviru samog sektora usluga, većina ženskih preduzeća je iz oblasti: ličnih usluga (saloni za negu: kozmetički i frizerski), zdravstvene usluge, obrazovanje i vaspitanje, intelektualne usluge, trgovina na malo, posredovanje, krojačke radnje, pranje veša, održavanje higijene, priprema hrane i sl. (Popović-Pantić, 2014). Takođe, žene u Srbiji počinju da se uključuju u preduzetništvo mnogo kasnije od muškaraca, imaju manje preduzetničkog iskustva, češće biraju jednostavnije pravne forme (uglavnom preduzetničke radnje, a ne privredna društva) i rade samostalno (u formi inokosnog preduzeća) (Babović, 2012, str. 8-9).

Na razvoj preduzetničke aktivnosti žena u Srbiji utiče veliki broj faktora. Prema istraživanju Babovića (2012) na većinu preduzetnica u Srbiji (68%) najveći uticaj na pokretanje sopstvenog posla imali su sledeći motivi: potreba za obezbeđenjem izvora prihoda za porodicu, potreba za fleksibilnim radnim vremenom, nužnost (gubitak posla) (Babović, 2012, str. 66). Na osnovu analize, Stefanović et al. (2015) zaključuju da su odluke žena da postanu preduzetnice motivisane, s jedne strane, njihovim psihološkim potrebama za ličnim postignućem i ostvarenjem ambicija, kao i odgovorom na poslovne šanse i izazove (psihološki motivi), a sa druge strane, njihovim objektivnim potrebama koje proizilaze iz nezadovoljstva trenutnom pozicijom, potrebom da zarade više novca, iskoriste svoja znanja i iskustva i bolje balansiraju između porodičnih i poslovnih obaveza (egzistencijalni motivi) (Stefanović et al. 2015). Prema studiji koju je sprovedla Popović-Pantić (2014), žene se u Srbiji najčešće odlučuju za osnivanje sopstvenog preduzeća iz nužnosti (uglavnom tek onda kad ostanu bez posla, kada ih proglase u preduzeću u kome su bile zaposlene za tehnološki višak ili ako dobiju otkaz zbog restrukturiranja). Pored toga, pojedine žene se odlučuju za preduzetništvo zbog obezbeđenja dodatnih prihoda, a jedan deo žena u Srbiji se odlučuje na ulazak u preduzetništvo zbog samostalnosti i autonomije ((Popović-Pantić, 2012).

Najnovija istraživanja u Srbiji pokazuju da je najjači motivacioni faktor za preduzetništvom kod žena u Srbiji potreba za ostvarenjem dodatnih prihoda. Činjenica da su u preduzećima i poslovnim subjektima u Srbiji niske plate mnoge žene se odlučuju da pokrenu vlastiti biznis upravo zbog toga. Nezaposlenost je drugi faktor prema rangu kod ispitanica u ovom istraživanju (nužnost). Interesantno je da stres na poslu spada u grupu najčešćih motivacionih faktora kod ispitanica iz ovog istraživanja, što govori o teškoćama na koje nailaze žene zaposlene kod drugih vlasnika i njihovo neposredno i posredno iskustvo.

Želja da se izbegne situacija u kojima su žene izložene stresu tokom posla, motiviše ih da pokrenu vlastiti biznis, iako ih i tu očekuju poslovi koji donose stresne situacije (Vrbanac, 2018).

Nasuprot podsticajima, postoje brojni faktori koji destimulativno deluju na odluku žena da uđu u preduzetništvo, kao i na lošiji položaj žena preduzetnica. Neki od zajedničkih faktora koji su identifikovani prethodnim studijama su (Babović, 2012; Popović-Pantić, 2014; Vrbanac, 2018):

- ostaci tradicionalnih patrijahalnih običaja koji utiču na pribavljanje potrebnih materijalnih sredstava za pokretanje posla,
- slobodno vreme za edukaciju i posvećenost razvoju sopstvenog posla,
- kulturološki klišeji itd.

Problem finansiranja smatra se jednim od najozbiljnijih problema u razvoju preduzetništva u Srbiji, što je naročito karakteristično za žene (Stefanović et al., 2013). Pošto su krediti za početnike koje nude banke u Srbiji uglavnom preskupi za mali biznis, žene su često prisiljene da se oslone na neki vid samofinansiranja, odnosno da koriste izvore finansiranja kao što su lična ušteđevina, pozajmice od porodice ili prijatelja ili najnepovoljniji, mali krediti banaka. Međutim, kod žena u Srbiji se javljaju dodatna ograničenja u obezbeđenju sopstvenog kapitala. U mnogim, naročito u nerazvijenim i tradicionalnim, patrijarhalnim sredinama evidentna je česta praksa da se prilikom nasleđivanja nepokretnosti (zemlja, kuća, zgrade) od žena očekuje da svoj deo nasledstva pokloni bratu ili muškom članu porodice. Takođe, pri zasnivanju bračne zajednice, po pravilu, pravo vlasništva se prenosi na muškarca, čak i u slučajevima zajedničke gradnje ili kupovine kuće ili stana (Babović, 2008). Time žena ostaje uskraćena za pravo raspolaganja vlastitom imovinom, naročito ukoliko je neophodno uzimanje hipotekarnog kredita (ona vrlo teško može obezbediti garancije). Ako se tome doda činjenica da žene u proseku manje zaradjuju, jer obavljaju manje plaćene poslove da bi uspele da završe sve neplaćene poslove u porodici, i nizak životni standard stanovništva u Srbiji, može se pretpostaviti da je ženama u Srbiji vrlo teško da obezbede početni kapital za početak posla i da to predstavlja vrlo ozbiljno ograničenje razvoja ženskog preduzetništva u Srbiji.

Što se tiče neformalnih finansijskih mreža, i tu su žene u inferiornom položaju u poređenju sa muškarcima. Ženama u Srbiji često nedostaju informacije o potencijalnim investitorima, kao i podrška i razumevanje za njihove poslovne zamisli kako u društvu, tako i u porodici. Sa druge strane, odluku o tome kome će biti odobrena povoljna sredstva vrlo često donose muškarci na menadžerskim pozicijama. Osim opšteprihvaćenih predrasuda, muškarci na menadžerskim pozicijama često pogrešno procenjuju vrednost poslovanja koju može da dostigne poduhvat koji su osmislile žene, jer nemaju uvid u specifične probleme za koje žene nude rešenja u okviru svojih preduzeća. Na primer, muškarac teško da može da realno proceni potencijal poslovne ideje vezane za dnevni boravak dece, catering ili održavanje domaćinstva, jer se time ne bavi u svom svakodnevnom životu ili ne razmenjuje informacije o tome u svojim neformalnim i privatnim kontaktima.

Nedostatak preduzetničkog i menadžerskog iskustva, nerazvijenost prodajnih i marketinških veština su, takođe, ozbiljni problemi sa kojima se suočavaju žene u Srbiji.

Nedostatak preduzetničkog i menadžerskog iskustva je problem većine potencijalnih preduzetnika u Srbiji (Popović-Pantić, 2014). Međutim, mnogo više dotiče žene jer je mnogo manji broj žena bio na poziciji da samostalno donosi odluke. Takođe, tradicionalno „ženska“ zanimanja su manje profitabilna. Ona su, po pravilu, predviđena pretežno za državne i javne poslove koji vrlo retko mogu biti iskorišćeni kao izvor znanja i iskustva koji se mogu iskoristiti za privatni biznis. Sa druge strane, žene koje izlaze iz velikih sistema da bi ušle u preduzetništvo, bilo svojim izborom ili pod prinudom, u proseku izlaze sa nižih menadžerskih pozicija nego muškarci u istoj situaciji. To utiče, ne samo, na samopouzdanje žena i njihove poslovne ambicije, nego i na poslovne kontakte koje su one imale priliku da ostvare u prethodnoj karijeri (Vrbanac, 2018).

Tradicionalno vaspitanje žena u Srbiji predstavlja sledeću barijeru u preduzetništvu. Da bi se odlučile na preduzetništvo, žene treba da prevaziđu predrasude i stereotipe koji vladaju u društvu, zbog čega im često nedostaje samopouzdanje i svest o sopstvenim sposobnostima. Uz to, žene u Srbiji nose mnogo veći teret obaveza vezanih za decu i porodicu, jer od sebe očekuju, kao što i društveno okruženje od njih očekuje, da se primarno staraju o potomstvu i porodičnom životu, a da zaposlenje i karijera budu na drugom mestu (Vukmirović, 2005). Kao što je napred objašnjeno u Srbiji su obaveze žena u porodičnom životu obimne, jer je model ponašanja domaćice duboko usađen u svest. Od žene se očekuje da kuva, sprema kuću, priprema decu za školu i kontroliše kako ona obavljaju školske i vanškolske dužnosti. Bilo da su zaposlene kao najamni radnici, menadžeri ili samostalni preduzetnici, obaveze u porodici ne prestaju za njih da postoje. Uređenje kuće i porodičnog života je takođe oblast u kojoj se od žene i majke očekuje da organizuje i realizuje niz aktivnosti. Društveni život porodice, porodična okupljanja i slavlja, kontakti sa rodbinom i prijateljima su takođe oblast u kojoj se malo šta dešava bez angažovanja žene. Žena je i dalje domaćica „na kojoj kuća stoji“, koja treba da rešava svakodnevne tekuće probleme. Preveliki broj obaveza u porodici, ženama ostavlja malo vremena da se posvete razvoju sopstvene karijere, ličnom usavršavanju, što kod njih dovodi do pojave nedostatka znanja i veština neophodnih za uspešan razvoj posla. Takođe, svest o velikom broju obaveza u kući mnoge žene sputava da se uopšte upuštaju u pokretanje posla (Babović, 2012).

Ovome treba dodati i tradicionalne bračne odnose u Srbiji u kojima se podrazumeva da žena treba da bude manje uspešna u poslovanju od muškaraca i da nema prava da za svoj posao odvaja i deo slobodnog vremena, naročito kada treba da provede nekoliko vanrednih, ponekad i večernjih sati na poslovnim sastancima, putovanjima ili večerama sa klijentima. Mnoge žene u Srbiji ne odlučuju na pokretanje sopstvenog posla i iz ovih razloga (Babović, 2012).

Istraživanje faktora koji utiču na razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji

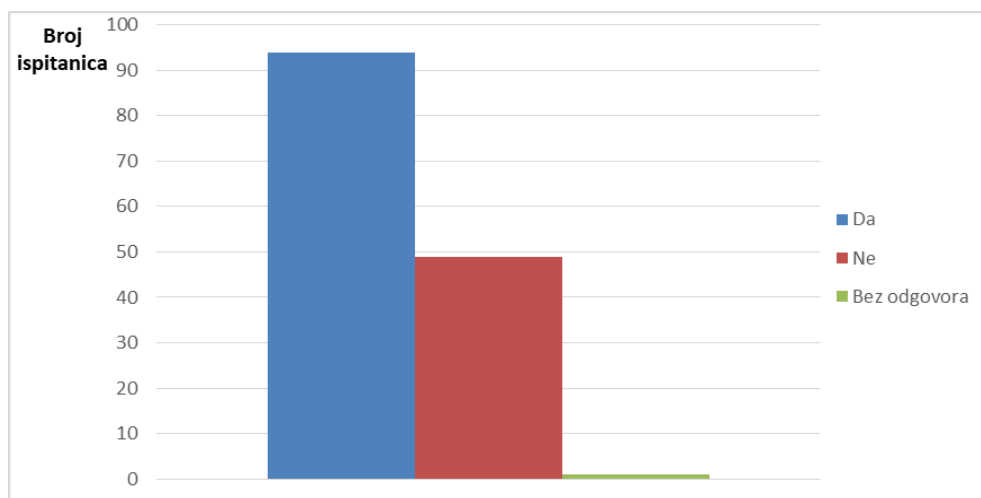
Da bismo proverili koji faktori utiču na razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji sprovedeno je primarno istraživanje. Ispitivani su stavovi mladih žena u Jugoistočnoj Srbiji o tome da li bi se odlučile na pokretanje sopstvenog posla i koji ih motivi podstiču na to, a šta su im ključna ograničenja. Anketirano je 270 mladih žena. Od 270 vraćenih upitnika 262 je bilo upotrebljivo, dok je 8 upitnika odbačeno zbog manjkavosti i nepotpunih odgovora. Upitnik je obuhvatao dva dela. Prvi deo upitnika činila su pitanja vezana za opšte podatke o ispitanicama: starost, obrazovanje, zaposlenost i preduzetničko poreklo. Drugi deo upitnika

obuhvatao je pitanja vezana za faktore koji su delovali stimulatивно/destimulatивно na odluku o pokretanju posla.

Kada je reč o starosnoj strukturi ispitanica, stanje je sledeće: ispitanice starosti do 15-19 godina činile su 17,98% uzorka, ispitanice starosti između 20–24 godine činile su 67,6%, ispitanice starosti između 25–29 godina činile su 4,3% i ispitanice od 30-35 godina činile su 9,7% uzorka. U pogledu obrazovne strukture 78,62% ima srednjoškolsko obrazovanje, 16,15% ispitanica ima fakultetsku diplomu i 4,8% ispitanica ima završene master studije. Od ukupnog broja 83,45% ispitanica su nezaposlene, dok su 16,55 zaposlene. Kod 28% ispitanica se neko u porodici bavi privatnim poslom, dok kod ostalih to nije slučaj.

Preduzetnicama su najpre postavljena pitanja da li imaju u planu da započnu svoj posao i šta za njih predstavlja privatni biznis? Rezultati su prikazani na slikama 1 i 2.

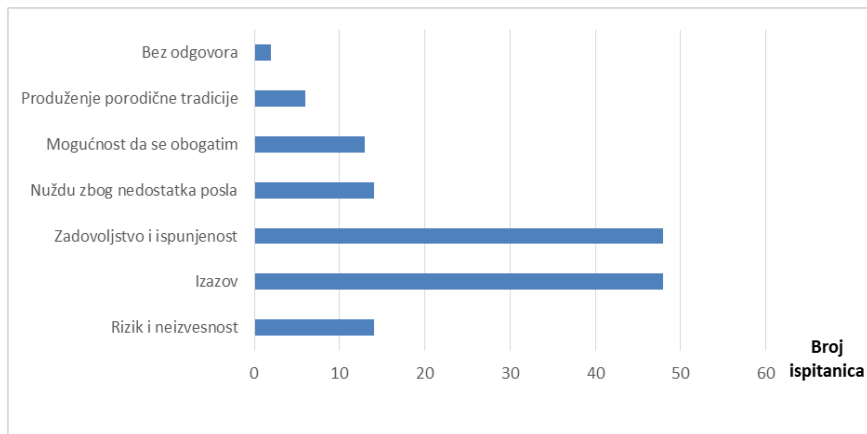
Slika 1: Struktura ispitanica na osnovu toga da li planiraju da pokrenu sopstveni posao

Izvor: Prikaz autora

Kao što se sa Slike 1 vidi od ukupno 144 ispitanica koje su odgovorile na ovo pitanje, 65,28% ispitanica planira da započne svoj biznis, dok ostale 34,03% nema takve planove.

Slika 2: Struktura ispitanica na osnovu značenja preduzetništva

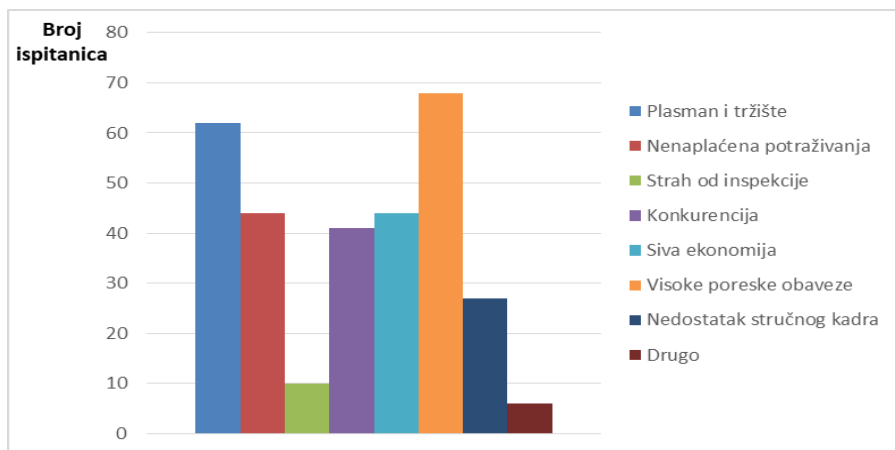

Izvor: Prikaz autora

Slika 2 pokazuje da je za najveći broj ispitanica pokretanje sopstvenog posla razlog za zadovoljstvo i ispunjenost (33,1%), za 9,66% ispitanica preduzetništvo vidi kao nužnost koja nosi rizik i neizvesnost, dok 8,97% ispitanica u preduzetništvu vide šansu da se obogate.

Radi identifikovanja faktora koji deluju destimulativno na preduzetnice prilikom pokretanja posla njima su bila postavljena pitanja o tome koji su njihovi strahovi vezani za pokretanje sopstvenog posla i koji su lični problemi koji ih ograničavaju u razvoju sopstvenog posla. Rezultati su prikazani slikama 3 i 4.

Slika 3: Strahovi preduzetnica vezani za pokretanje sopstvenog posla u Srbiji

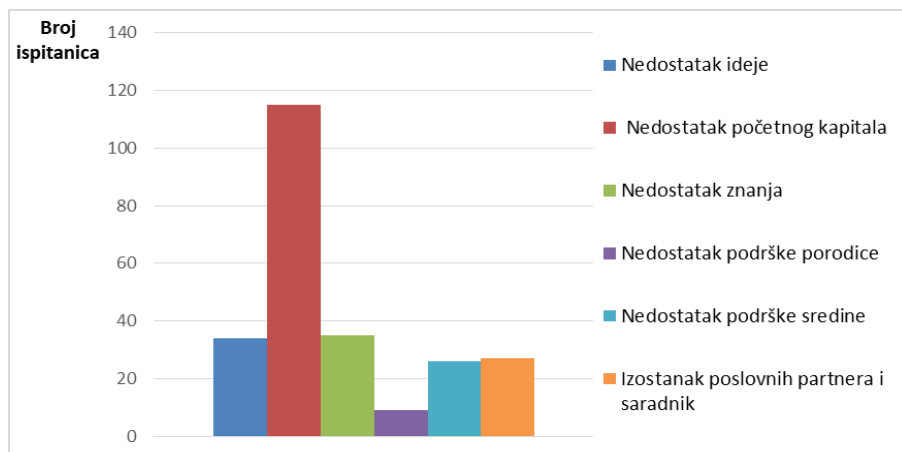

Izvor: Prikaz autora

Kao što se sa slike 3 može videti, najveći strahovi ispitanica vezani su za: visoke poreske obaveze (22,52%), plasman i tržište (20,53%), problemi sa naplatom potraživanja (14,57%), prisustvo sive ekonomije (14,57%) i konkurencija (13,58%). Sa slike 4 se vidi da su

najveći lični problemi vezani za: nedostatak početnog kapitala 46,76%, nedostatak znanja 14,23%, nedostatak ideja 13,83%, teškoće u pronalaženju partnera i saradnika 10,98%, nepodsticajno okruženje 10,57% i nedostatak podrške porodice 3,66%.

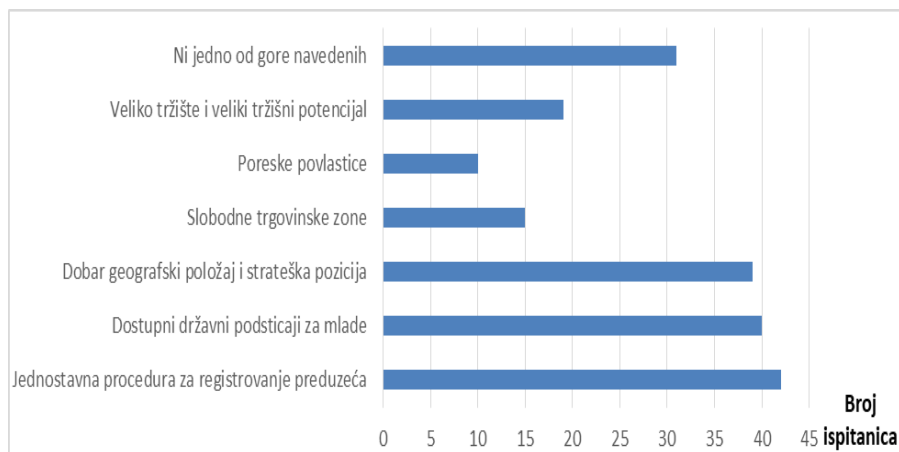
Slika 4: Lični problemi vezani za pokretanje sopstvenog posla

Izvor: Prikaz autora

Zatim je ispitanicama postavljeno pitanje koji su ključni podsticaji za pokretanje sopstvenog posla. Rezultati su prikazani na slici 5.

Slika 5: Podsticaji za razvoj preduzetništva kod mladih žena u Srbiji

Izvor: Prikaz autora

Sa slike se može videti da su najveći podsticaji mladih žena vezani za: jednostavna administrativna procedura (21,43%), državni podsticaji (20,41%), dobar strateški položaj i geografska pozicija (19,90%).

Zaključak

Na osnovu svega napred navedenog, može se zaključiti da je položaj žena u Srbiji na tržištu rada veoma nepovoljan, tako da one predstavljaju tradicionalno diskriminisanu društvenu grupu. Jedan od načina za poboljšanje položaja žena u društvu u Srbiji je podsticanje samozapošljavanja i razvoj ženskog preduzetništva. U tom pravcu sproveden je veliki broj mera u obliku usvajanja velikog broja strateških dokumenata i zakonskih propisa u pravcu izjednačavanja prava žena sa pravima muškaraca. To je dovelo do razvoja ženskog preduzetništva u Srbiji, ali se taj razvoj ne odvija dovoljno brzo. Na razvoj ženskog preduzetništva utiče veliki broj faktora. Neki od njih deluju stimulatивно, dok drugih ograničavaju razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji.

Empirijskim istraživanjem, na uzorku od 262 mlade žene. Pokazano je da većina anketiranih žena planira pokretanje sopstvenog posla, jer preduzetništvo doživljava kao izazov, način za sopstveno ispunjenje i povećanje zadovoljstva, dok neke od njih preduzetništvo vide kao nužnost za obezbeđenje sopstvenih sredstava.

Slični stavovi identifikovani su i prethodnim istraživanjima, ali je u prethodnim istaživanjima procenat žena koje su spremne za pokretanje sopstvenog posla, manji. To se može objasniti činejnicom da je u Srbiji došlo do podizanja svesti kod žena o prednostima preduzetništva, kao i do razvoja preduzetničkog duha i preduzetničkih veština kod žena. Sa druge strane, ove rezultate treba uzeti sa oprezom, jer su ispitivane mlade žene, koje često nisu svesne opasnosti koje nosi privatni biznis, već su vođene željama odgovarale na pitanja.

Kao ključna ograničenja razvoja ženskog preduzetništva u Srbiji koja su identifikovana ovim istraživanjem su: nedostatak sopstvenog kapitala, nedostatak znanja i iskustva, što je slično prethodnim istraživanjima.

Prepreke i teškoće na koje žene nailaze nisu nepremostive. Sprovođenjem određenih mera kojima bi država i lokalna samouprava mogle da intervenišu odgovarajućim propisima, kako bi podstakle žene da pokreću sopstvene poslove i olakšale poslovanje njihovih preduzeća. Pošto je ključni problem žena u preduzetništvu obezbeđenje početnog kapitala, poželjno je obezbediti različite oblike finansijske podrške u obliku grantova, povoljnih kredita, garancija i sl. Međutim, nije poželjno u javnosti prečesto naglašavati da ženama preduzetnicima treba obezbediti posebne olakšice i povoljnosti, kao što se to sada radi, jer to deluje kao favorizovanje jedne grupe ljudi, koja je manje sposobna i uspešna pa joj treba pomoći. Umesto toga treba raditi na promovisanju uspešnih preduzetnica uz obezbeđenje različitih podsticaja za nove koje će se na njih ugledati. Isticanje modela uspešne žene preduzetnika u Srbiji kao novog modela koji spaja neke tradicionalne osobine žene sa ovog podneblja sa savremenim poslovanjem tako bi postao poželjan model za generacije žena koje dolaze.

Takođe, rešavanje naizgled sitnih problema, kao što su organizacija rada vrtića, škola ili bolnica, garancije za podizanje kredita ili organizovanje besplatnih specijalizovanih kurseva za žene moglo bi znatno da ublaži probleme i barijere na koje mnoge žene nailaze prilikom donošenja i sprovođenja odluke vezane za pokretanje sopstvenog posla.

Literatura

- Aidis, R. (2002). Why less? The gendered aspects of small- and medium-sized enterprise ownership under economic transition. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, 2(55), 1-31.
- Babovic, M. (2008). *The Position of Women on the Labour Market in Serbia*. Belgrade: UNDP Serbia and Gender Equality Council, Government of the Republic of Serbia.
- Babović, M. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj, dostupno na: http://rrazlatibor.co.rs/dokumenti/Polazna_studija_o_preduzetnistvu_zena_u_Srbiji.pdf, pristupljeno: 8.10.2019.
- Bennett, R. & Dann, S. (2000). The changing experience of Australian female entrepreneurs – Gender, Work & Organization. *Australian Female Entrepreneurs*, 7(2), 75-83.
- Carter, S. (2000). Improving the number and performance of women-owned business: some implications for training and advisory services. *Education and Training*, 42 (4/5), 326-334.
- Ćopić, S. (2016). Rodna ravnopravnost u Srbiji: stanje i perspektive. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Gartner, W. (1989). "Who Is an Entrepreneur?" Is the Wrong Question, *Entrepreneurship theory and practice*, 3(1), 47-68.
- Gudac Dodić, V. (2010). Under the aegis of the family: women in Serbia. *The Journal of International Social Research*, 3(13), 110-120.
- Ivanović Đukić, M. & Radosavljević, M. (2018). *Preduzetnički process*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Petković, S. & Ivanović Đukić, M. (2018). Entrepreneurship in Serbia. In: Palalić, R., Dana, L.P. & Ramadani, V. (Eds.), *Entrepreneurship in Former Yugoslavia: Diversity, Institutional Constraints and Prospects* (pp.107-129). Springer, Cham.
- Popović-Pantić, S. (2012). *Žensko preduzetništvo kroz samozapošljavanje u Srbiji tokom tranzicije: uporedna analiza i empirijsko istraživanje* (Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet u Beogradu), dostupno na: <http://doiserbia.nb.rs/phd/fulltext/BG20130620POPOVICPANTIC.pdf>
- Popović-Pantić, S. (2014). Žensko preduzetništvo u Srbiji: Evolucija od socijalne ka ekonomskoj kategoriji. *Poslovna ekonomija*, 8(2), 143-162.
- Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2017). Žene i muškarci u Republici Srbiji, dostupno na: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20176008.pdf>, pristupljeno 7.11.2019.
- Stefanović, S., Ivanovic Djukić, M. & Lepojević, V. (2015). Analiza preferencija žena u Republici Srbiji, XX Međunarodni naučni skup: Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope, Niš: Ekonomski fakultet, 337-351.

- Stefanović, S., Ivanović Đukić, M. & Janković-Milić, V. (2013). The analysis of key challenges and constraints to the stability and growth of an entrepreneurial sector in Serbia, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15(3), 346-365.
- Stojanovic Jovanovic, B. & Jovanovic, S. (2015). Sociomedicinski aspekti života žena u Srbiji. *Istorija medicine*, 12(1), 35-40.
- Verheul, I., Stel, A. & Thurik, R. (2006). Explaining female and male entrepreneurship at the country level. *Entrepreneurship & Regional Development*, 18, 151–183. doi: 10.1080/08985620500532053.
- Verheul, I., Thurik, R., Grilo I. & Zwan, P. (2012). Explaining preferences and actual involvement in self-employment: Gender and the entrepreneurial personality. *Journal of Economic Psychology*, 33, 325–341.
- Vrbanac, M. (2018). Barijere i pokretači ženskog preduzetništva u Srbiji, doktorska disertacija, Univerzitet Union, Beograd.
- Vrbanac, M. (2018). *Barijere i pokretači ženskog preduzetništva u Srbiji* (Doktorska disertacija, Univerzitet „Union–Nikola Tesla“ u Beogradu), dostupno na: <http://unionnikolatesla.edu.rs/doktorati/majavrbanac/disertacija.pdf>.
- Vukmirović, N. (2005). Modeli podrške razvoju ženskog preduzetništva. *Industrija*, 4, 1-18.
- Zlatkov Cvetković, M. (2015). *Women entrepreneurship in Serbia: A qualitative study of the perceived enabling factors for the female entrepreneurship*. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences.

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *One way to improve the position of women in society in Serbia is to encourage self-employment and develop women's entrepreneurship. A number of measures have been implemented and are being implemented with this aim. They have resulted in an increase in the number of women entrepreneurs, but the development of women's entrepreneurship is still not progressing satisfactorily, due to the influence of many factors. Bearing in mind the importance of entrepreneurship in general, the subject of this paper is an analysis of factors that have a restrictive and stimulating effect on women while starting their own business. The aim of the paper is to propose measures that can lead to an increase in female entrepreneurship in Serbia in the future. The paper is based on primary research conducted by surveying 262 young women from south-east Serbia. The results have shown that in recent years women's inclination towards entrepreneurship has increased, but that the key constraints such as lack of own capital, lack of ideas, knowledge and experience are still present.*

Key words: *women's entrepreneurship, self-employment, women in the labour market.*

Key words: *corporate management, corporate social responsibility, corporation, management.*

46. UTICAJ POJEDINIH DIMENZIJA LIČNOSTI NA PREDUZETNIČKO PONAŠANJE¹

Prof. dr Ivana Simić²

Rezime: U ovom radu se ukazuje na odnos između dimenzija ličnosti i ispoljenog nivoa preduzetničkog ponašanja. Cilj je da se identifikovanjem onih dimenzija ličnosti koje jesu relevantne za preduzetničko ponašanje, podstaknu preduzetnički potencijal i forma preduzetničkog ponašanja ljudi u današnjim organizacijama. Očekivanja su da će sadržaj ovog rada podsticajno delovati na jačanje preduzetništva i preduzetničkog ponašanja u Republici Srbiji, kao i na jačanje njene globalne konkurentske pozicije.

Ključne reči: dimenzije ličnosti, preduzetnik, preduzetničko ponašanje.

Uvod

Iako je decenijama bilo zanemarivano (Simić, 2019, p. 361), preduzetništvo i preduzetnički biznis se danas smatraju jednom od osnovnih poluga ekonomskog rasta, tehnološkog progressa i zapošljavanja (Leuther et al., 2014, p. 63) i jednim od značajnih indikatora konkurentske pozicije države (World Economic Forum, 2019). Kako izvesni autori ističu, preduzetništvo se smatra izvorom rasta, zaposlenosti, konkurentnosti i inovacija, kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou (Lanvine et al., 2019, p. 4). Zbog toga, danas u svetu gotovo da i ne postoji nacija koja ne neguje svoje izvođače, inovatore i proizvođače stvari (Acs et al., 2017).

Na globalni trend i globalne razmere preduzetništva ukazuje i istraživanje Instituta za globalno preduzetništvo i razvoj (The GEDI), jedne od vodećih istraživačkih organizacija posvećenih unapređenju znanja o odnosima između preduzetništva, ekonomskog razvoja i prosperiteta (Acs et al., 2017). Polazeći od odgovarajućih varijabli (28), svrstanih u 12 stubova (Opportunity Perception; Startup Skills; Risk Acceptance; Networking; Cultural Support; Opportunity Startup; Technology Absorption; Human Capital; Competition; Product Innovation; High Growth; Internalization, Risk Capital), koji su nadalje grupisani u 3 grupe podindeksa (Attitudes; Abilities; Aspiration), autori navedenog istraživanja rangiraju 137 država na način kao što je to prikazano u tabeli br. 1.

¹ Rad je realizovan u okviru projekta 179081 koji finansira Ministarstvo nauke i prosvete Republike Srbije

² Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Republika Srbija; simivana68@gmail.com

Tabela 1: Rangiranje država prema Globalnom indeksu preduzetništva

Glob. poz.	Država	Vred. ind.	Glob. poz.	Država	Vred. ind.	Glob.poz.	Država	Vred. ind.
1.	SAD	83.6	47.	Kolumbija	38.2	93.	Gana	21.0
2.	Švajcarska	80.4	48.	Grčka	37.1	94.	Indonezija	20.7
3.	Kanada	79.2	49.	Jordan	36.5	95.	BiH	20.7
4.	UK	77.8	50.	Mađarska	36.4	96.	Ekvador	20.5
5.	Australija	75.5	51.	Urugvaj	35.0	97.	Bolivija	20.4
6.	Danska	74.3	52.	Bocvana	34.9	98.	Brazil	20.3
7.	Island	74.2	53.	Brunej	34.3	99.	Tadžikistan	20.0
8.	Irska	73.7	54.	Hrvatska	34.0	100.	Kirgizija	19.8
9.	Švedska	73.1	55.	Barbados	33.6	101.	Nigerija	19.7
10.	Francuska	68.5	56.	Kostarika	33.3	102.	Zambija	19.6
11.	Holandija	68.1	57.	Južna Afrika	32.9	103.	Senegal	19.2
12.	Finska	67.9	58.	Malezija	32.7	104.	Libija	18.9
13.	Hong Kong	67.3	59.	Liban	31.5	105.	Obala Slonov.	18.9
14.	Austrija	66.0	60.	Crna Gora	31.2	106.	Paragvaj	18.7
15.	Nemačka	65.9	61.	Namibija	31.1	107.	Honduras	18.7
16.	Izrael	65.4	62.	Azerbejdžan	30.5	108.	Gvatemala	18.5
17.	Belgija	63.7	63.	Belize	30.0	109.	Kenija	18.4
18.	Tajvan	59.5	64.	Kazahstan	29.7	110.	Etiopija	18.3
19.	Čile	58.5	65.	Maroko	29.2	111.	Surinam	18.1
20.	Luksemburg	58.2	66.	Makedonija	29.1	112.	Laos	17.8
21.	Norveška	56.6	67.	Peru	28.4	113.	Kambodža	17.6
22.	Katar	55.0	68.	Indija	28.4	114.	Salvador	16.7
23.	Estonija	54.8	69.	Bugarska	27.8	115.	Tanzanija	16.4
24.	Koreja	54.2	70.	Panama	27.7	116.	Gvajana	16.4
25.	Slovenija	53.8	71.	Tajland	27.4	117.	Gambija	16.1
26.	UAE	53.5	72.	Iran	26.8	118.	Mali	15.9
27.	Singapur	52.7	73.	Ukrajina	26.8	119.	Liberija	15.7
28.	Japan	51.5	74.	Srbija	26.4	120.	Pakistan	15.6
29.	Litvanija	51.1	75.	Meksiko	26.4	121.	Kamerun	15.4
30.	Poljska	50.4	76.	Egipat	25.9	122.	Nikaragva	14.7
31.	Portugal	48.8	77.	Gruzija	25.8	123.	Angola	14.4
32.	Kipar	48.0	78.	Rusija	25.2	124.	Mozambik	14.0
33.	Oman	46.9	79.	Gabon	25.0	125.	Madagaskar	14.0
34.	Španija	45.3	80.	Alžir	24.7	126.	Venecuela	13.8
35.	Bahrein	45.1	81.	Trinidad i Toba	24.4	127.	Mjanmar	13.6
36.	Slovačka	44.9	82.	Dominika. Rep.	24.3	128.	Benin	13.3
37.	Turska	44.5	83.	Albanija	24.2	129.	Burkina Faso	13.2
38.	Češka Rep.	43.4	84.	Filipini	24.1	130.	Gvineja	12.9
39.	Kuvajt	42.8	85.	Argentina	24.0	131.	Uganda	12.9
40.	Tunis	42.4	86.	Svazilend	23.8	132.	Siera Leone	12.3
41.	Portoriko	42.1	87.	Vijetnam	23.2	133.	Malavi	12.2
42.	Italija	41.4	88.	Jermenija	22.8	134.	Bangladeš	11.8
43.	Kina	41.1	89.	Jamajka	22.2	135.	Burundi	11.8
44.	Litvanija	40.5	90.	Šri Lanka	21.9	136.	Mauritanija	10.9
45.	Saudijska Arabija	40.2	91.	Ruanda	21.5	137.	Čad	9.0
46.	Rumunija	38.2	92.	Moldavija	21.2	-	-	-

Izvor: (Acs et al., 2017, p. 37).

Značaj preduzetništva posebno se apostrofira i u dva poslednja Izveštaja o globalnoj konkurentnosti (The Global Competitiveness Report), sačinjenim za 2018. i 2019. godinu od

strane Svetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum, 2018, 2019). U navedenim Izveštajima se globalna konkurentnost država, pored ostalog, procenjuje i sa aspekta odgovarajućih indikatora neposredno povezanih sa preduzetništvom (Attitudes towards entrepreneurial risk; Willingness to delegate authority; Growth of innovative companies; Companies embracing disruptive ideas) (World Economic Forum, 2019, p. 501).

Kao rezultat globalne fascinacije preduzetništvom, heterogene teme³ neposredno povezane sa njim, privlače pažnju teoretičara iz različitih oblasti. Jedna od relativno aktuelnijih jeste i ona koja u prvi plan stavlja odnos između dimenzija ličnosti i ispoljenog nivoa preduzetničkog ponašanja. U ovom radu se ukazuje na značaj ove teme i analizira odnos između navedenih varijabli. Cilj je da se identifikovanjem onih dimenzija ličnosti koje jesu relevantne za preduzetničko ponašanje, podstakne istovremeno jačanje i preduzetničkog potencijala i preduzetničkog ponašanja ljudi. Očekivanja su da će sadržaj ovog rada podsticajno delovati na jačanje preduzetništva na nivou Republike Srbije, na poboljšanje njene pozicije u svetu, posmatrano sa aspekta dostignutog nivoa preduzetništva, kao i na jačanje njene globalne konkurentske pozicije.

Dimenzije ličnosti

Nastojanja izvesnih teoretičara (detaljnije u: Simić, 2009, pp. 95-96) da prirodu čovekove ličnosti sagledaju kroz odgovarajuće crte ličnosti, kao i da te crte na odgovarajući način sistematizuju, rezultiralo je, pored ostalog, kreiranjem tzv. „Big Five“ i „Five Factor“ modela koji sadrže po pet dimenzija ličnosti (tabela 2).

Tabela 2: Dimenzije ličnosti u okviru „Big Five“ i „Five Factor“ modela

„BIG FIVE“ MODEL	„FIVE FACTOR“ model
Ekstraverzija	Ekstraverzija
Prijatnost	Prijatnost
Emocionalna stabilnost	Neurotičnost
Savesnost	Savesnost
Intelekt	Otvorenost ka iskustvu

Izvor: Simić, 2009, p. 97.

Iako sadrže slične dimenzije, dva navedena modela se ipak u izvesnoj meri razlikuju. Mnogi teoretičari, međutim, ovim razlikama ne pridaju poseban značaj, zbog čega se u literaturi nazivi za ova dva modela često koriste kao sinonimi. U tabeli 3 prikazana je lista termina koji detaljno objašnjavaju svaku od dimenzija ličnosti u okviru navedenih modela.

³ Npr. uticaji demografskih karakteristika, bogatstva i dostupnih finansijskih sredstava, nivoa formalnog obrazovanja i sl. na preduzetništvo (Kerr et al., 2017, p.47).

Tabela 3: Lista termina koji opisuju pet dimenzija ličnosti

DIMENZIJA	NISKA VREDNOST DIMENZIJE	VISOKA VREDNOST DIMENZIJE
EKSTRAVERZIJA	smiren, rezervisan, stidljiv, ćutljiv, povučen, skroman	pričljiv, samopouzdan, aktivan, energičan, otvoren, iskren, dominantan, snažan, strastan, razmetljiv, druželjubiv, hrabar, avanturista, bučan, zapovednički
PRIJATNOST	zakera, hladan, neprijateljski, svadljiv, nemilosrdan, neljubazan, okrutan, strog, nezahvalan, škrt	saosećajan, ljubazan, zahvalan, nežan, mekog srca, srdačan, darežljiv, poverljiv, koristan, oprašta, prijatan, dobroćudan, prijateljski, kooperativan, blag, nesebičan, pohvaljuje, osetljiv
SAVESNOST	neoprezan, nepristojan, frivolan, neodgovoran, nemaran, nepouzdan, zaboravan	organizovan, temeljan, planira, efikasan, odgovoran, pouzdan, siguran, savestan, precizan, praktičan, promišljen, marljiv, oprezan
NEUROTOIČNOST	stabilan, spokojan, zadovoljan, neemotivan	napet, uznemiren, nervozan, potišten, zabrinut, preosetljiv, plašljiv, napregnut, temperamentan, nestabilan, naporan, utučen, emotivan
OTVORENOST/ INTELEKT	nezanimljiv, uskih interesovanja, ograničen, plitkih misli, neinteligentan	širokih interesovanja, imaginativan, inteligentan, originalan, pronicljiv, radoznao, prefinjen, umetnički, pametan, inventivan, oštrouman, ingeniozan, duhovit, dovitljiv, mudar, logičan, civilizovan, sklon predviđanju, ugađen, dostojanstven

Izvor: John & Srivastava, 1996, p.46

Iako se, osim navedenih, preduzetništvo i preduzetničko ponašanje dovode u vezu i sa nekim drugim dimenzijama ličnosti (npr. lokus kontrole, samo-efikasnost i inovativnost, potreba za postignućima, sklonost ka riziku itd.) (Kerr et al., 2017), u ovom radu pažnja je fokusirana na analizu odnosa između preduzetničkog ponašanja i dimenzija ličnosti sadržanih u „Big Five“, odnosno „Five Factor“ modelu.

Preduzetnik i preduzetničko ponašanje

Preduzetničko ponašanje se definiše kao fenomen individualnog nivoa koji nastaje tokom vremena (u pitanju je proces) i koji rezultira organizacijom kao primarnim outputom preduzetih aktivnosti (uporedi sa: Garner & Carter, 2003, p. 196). Kao varijanta organizacionog ponašanja (Bird, 1989), preduzetničko ponašanje obuhvata one aktivnosti pojedinaca koje su skupčane sa kreiranjem novih organizacija, pre nego li one aktivnosti koje se tiču održavanja ili menjanja operacija u okviru već postojećih organizacija (Garner et

UTICAJ POJEDINIH DIMENZIJA LIČNOSTI NA PREDUZETNIČKO PONAŠANJE

al., 2015). Kao takvo, preduzetničko ponašanje uključuje više karakteristika (Gartner et al., 2015, p. 4-8).

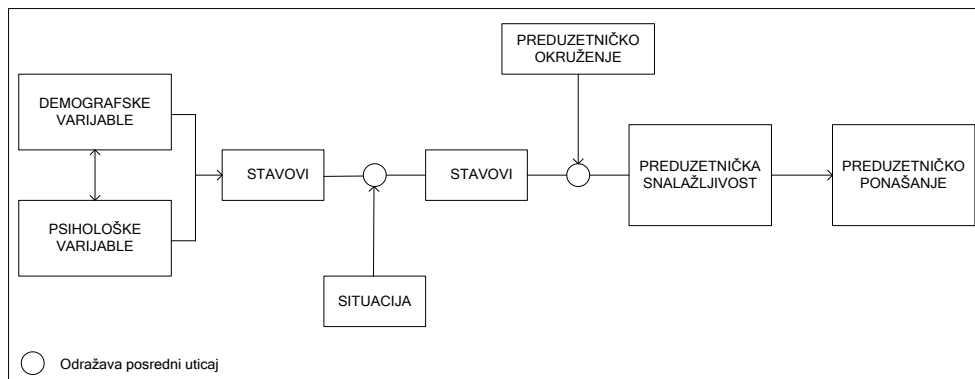
Kao prvo, proces kreiranja novih organizacija, predstavlja fenomen svojstven individualnom nivou, tj. pojedincu. Ovo zbog toga što se kreiranje nove, preduzetničke organizacije smatra činom akcija pojedinaca – preduzetnika (može ih biti i više). Dakle, bez akcija i odgovarajućeg ponašanja preduzetnika nema ni nastanka nove organizacije. Iz perspektive preduzetničkog ponašanja, ponašanje je to koje vodi kreiranju nove organizacije. Ono, naravno, može biti i posledica delovanja nekih drugih faktora (slika 1).

Osim toga, preduzetničko ponašanje predstavlja odgovarajući proces. Preduzetničke aktivnosti pojedinaca – preduzetnika, odvijaju se tokom izvesnog vremenskog perioda i podrazumevaju čitave serije akcija koje se preduzimaju tokom tog perioda.

Takođe, iako se kao posledice preduzetničke aktivnosti i preduzetničkog ponašanja mogu javiti, na primer, kreiranje novog proizvoda, identifikovanje novih tržišta, pronalaženje novih klijenata, sticanje novih znanja i veština itd., primarnim rezultatom preduzetničkog ponašanja se ipak smatra kreiranje ili nastanak nove organizacije.

U konačnom, iako se preduzetničko ponašanje povezuje sa individualnim aktivnostima pojedinaca – preduzetnika, ono je, u izvesnoj meri, determinisano i nekim drugim varijablama koje su izvan domena individualnog delovanja (videti sliku 1).

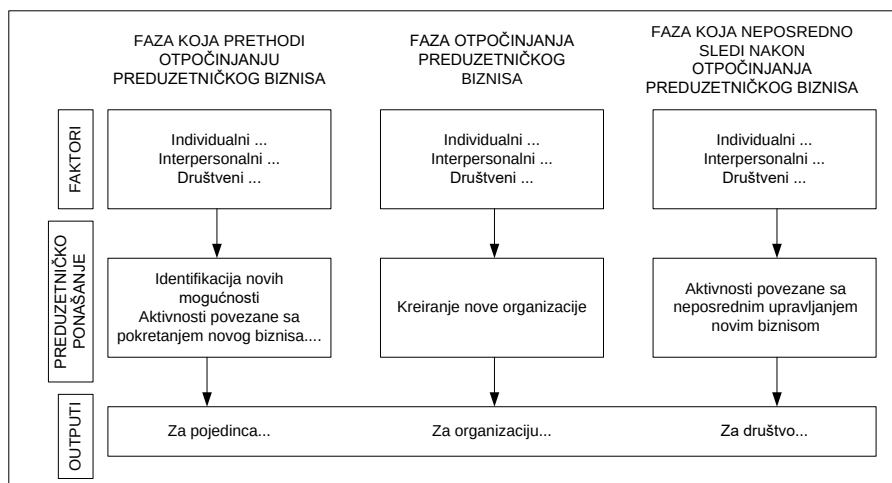
Slika 1: Varijable preduzetničkog ponašanja

Izvor: Mishra & Kumar, 2000, p. 140.

Na odgovarajuće faktore preduzetničkog ponašanja (individualne, interpersonalne i društvene) ukazuju i Patricia Jardim Palma i njene kolege (Palma et al., 2009) koji u specifičnom modelu preduzetničkog ponašanja naglašavaju da su setovi faktora preduzetničkog ponašanja različiti i da su uslovljeni konkretnom fazom u procesu kreiranja nove organizacije. Pri tome, navedeni autori navode tri faze procesa kreiranja novih organizacija: fazu koja neposredno prethodi pokretanju preduzetničkog biznisa, start-up fazu ili fazu otpočinjanja novog preduzetničkog biznisa i fazu koja sledi nakon otpočinjanja novog biznisa (slika 2). Takođe, Palma i njene kolege smatraju da su svakoj od navedenih faza svojstvene različite forme preduzetničkog ponašanja.

Slika 2. Model preduzetničkog ponašanja

Izvor: uporedi sa Palma et al., 2009.

Rezultati dosadašnjih istraživanja

Proučavanja ličnosti preduzetnika intenziviraju se od strane teoretičara iz oblasti ekonomije, menadžmenta, psihologije i sociologije, sredinom 20. veka, a sa svrhom preciznijeg determinisanja preduzetnika, pokretača preduzetničkog biznisa, kao i specifikiranja prirode same ličnosti preduzetnika (Kerr et al., 2017, p. 7). Ova proučavanja apsolutno korespondiraju sa identifikovanim grupama faktora (individualni, organizacioni, faktori okruženja) koji se smatraju relevantnim za rast preduzetništva, preciznije, sa konkretnim faktorima rasta preduzetništva identifikovanim u okviru grupe individualnih faktora, među kojima značajno mestu zauzimaju oni koji se tiču prirode, odnosno dimenzija ličnosti preduzetnika (uporedi sa: Olafsen & Cook, 2016) (slika br. 3).

UTICAJ POJEDINIH DIMENZIJA LIČNOSTI NA PREDUZETNIČKO PONAŠANJE

Slika 3: Ličnost kao individualni faktor preduzetništva

Grupa individualnih faktora	Nivo obrazovanja Radno iskustvo Pol Starost Priroda ličnosti
Grupa organizacionih faktora	Starost organizacije Veličina organizacije Sektor kojem organizacija pripada
Grupa faktora okruženja	Pravna regulativa Ljudski kapital Pristup finansijskim sredstvima Pristup tržištima Kultura

Izvor: uporedi sa Olafsen & Cook, 2016, pp. 15-20.

Iako je valjanost istraživanja odnosa između preduzetničkog ponašanja i prirode njegove ličnosti u jednom momentu dovedena u pitanje (Gartner, 1989, p. 49), tokom poslednje decenije 20. veka ova istraživanja ponovo dobijaju na značaju (Brandstätter, 2011, p. 222). Rezultati sprovedenih istraživanja jesu donekle različiti što, pored ostalog, predstavlja i posledicu nejedinstva teoretičara u pogledu preciznijeg determinisanja preduzetništva, preduzetničkog biznisa, pa i samog preduzetničkog ponašanja.

Bez obzira na to, prateći rezultate izvesnih istraživanja (Zhao & Seibert, 2006; Zhao et al., 2010; Rauch & Frese, 2007) koja, prema njegovom mišljenju, doprinose boljem razumevanju odnosa između „Big Five“ dimenzija ličnosti i preduzetničkog ponašanja, Hermann Brandstätter navodi da je po osnovu pet ključnih dimenzija ličnosti moguće: predviđati namere ili spremnost pojedinaca, potencijalnih preduzetnika, da otpočnu sopstveni biznis, predviđati preduzetničke performanse, kao i praviti razliku između preduzetnika i menadžera (Brandstätter, 2011, p. 222). Tako, na primer, pojedinci koje odlikuju viši nivoi ekstraverzije, savesnosti i otvorenosti jesu skloniji otpočinjanju preduzetničkog biznisa, u poređenju sa onim osobama kod kojih su nivoi navedenih dimenzija niži. Isto, više postignute poslovne performanse jesu svojstvene onim preduzetnicima kod kojih su nivoi savesnosti, ekstraverzije i otvorenosti viši. U konačnom, u odnosu na menadžere, preduzetnici su ispoljavali više nivoe ekstraverzije, savesnosti i otvorenosti, a niže vrednosti neurotičnosti (više nivoe emocionalne stabilnosti) i prijetnosti (Brandstätter, 2011, p. 237).

Istražujući odnose između dimenzija ličnosti sadržanih u „Big Five“ modelu ličnosti i uspeha preduzetnika u okviru različitih tipova preduzetništva (socijalno, korporativno, inovaciono), kao i u okviru šireg spektra preduzetničkih aktivnosti (npr. osnivanje humanitarnih organizacija, organizovanje posebnih događaja, rešavanje organizacionih problema, traženje investicija za inovacije), Franziska Leutner i njene kolege konstatuju da, iako se svih pet dimenzija ličnosti nalaze u izvesnoj korelaciji sa različitim parametrima

preduzetničkog uspeha, njihove vrednosti postaju značajnije ukoliko se u analizu uključi i META (Measure of Entrepreneurial Tendencies and Abilities). Takođe, od svih pet dimenzija ličnosti, ekstraverzija i prijatnost jesu ispoljile najviše nivoe korelacije (Leutner et al., 2014, pp. 58-63). Pri tome, ekstraverzija je ispoljila jaku korelaciju sa gotovo svim formama preduzetničkog uspeha, dok se prijatnost pokazala kao prediktor preduzetničkog uspeha jedino u slučaju inovativnog preduzetništva (Leutner et al., 2014, pp. 58-63).

Implikacije

Iako je ovaj rad teorijskog karaktera, njegov značaj je, prvenstveno praktične prirode. Identifikovane korelacije između dimenzija ličnosti sadržanih u „Big Five“, odnosno „Five Factor“ modelu ličnosti, s jedne strane, i preduzetnika, odnosno preduzetničkog ponašanja, sa druge strane, upućuju na mogućnost (i potrebu) korišćenja dva navedena modela ličnosti kao instrumenata prilikom selekcije kandidata (ukoliko je namera odabrati kandidate sa preduzetničkim potencijalom) i upošljavanja kandidata, prilikom procene da li zadržati kandidate u organizaciji ili ne, prilikom procene kapaciteta kandidata za postizanje uspeha, kao i njihovih kapaciteta da otpočnu i uspešno vode novi biznis, kapaciteta da se ponašaju preduzetnički i sl. Uočavanje, negovanje i pospešivanje preduzetničkog ponašanja doprinosi jačanju preduzetničkog biznisa, kreiranju većeg broja preduzetničkih organizacija i njihovom uspešnijem poslovanju. Na taj način se omogućava povećanje zaposlenosti, ekonomskog rasta, konkurentnosti nacionalne ekonomije.

LITERATURA

- Acs, Z. J., Lafuente, E., Szerb, L. & Lloyd, A. (2017). *The Global Entrepreneurship Index 2018*. Washington: The Global Entrepreneurship and Development Institute.
- Bird B. A. (1989). *Entrepreneurial Behavior*. Glenview. IL: Scott, Foresman and Company.
- Brandstätter, H. (2011). Personality aspects of entrepreneurship: A look at five meta-analyses. *Personality and Individual Differences*, 51: 222-230.
- Garner W. B. & Carter N. M. (2003). Entrepreneurial behavior and firm organizing processes. In: Acs, Z. J. & Audretsch D. B. (Eds.), *Handbook of Entrepreneurship Research*. Dordrecht. NL: Kluwer.
- Garner, W. B. (1989). „Who is an entrepreneur?“ is the wrong question. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 12: 47-68.
- Garther, W. B., Carter, N. M. & Reynolds, P. D. (2015). Entrepreneurial Behavior: Firm Organizing Processes. In: Acs Z. J. & Audretsch D. B. (Eds), *Handbook of Entrepreneurship Research*, 2nd Edition (1-53). Boston: Kluwer Academic Publishers.
- John, O. P. & Srivastava, S. (1999). The Big Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Theoretical Perspectives. <http://www.uoregon.edu/~sanjau/pubs/bigfive.pdf>
- Kerr, S. P., Kerr, W. R. & Xu, T. (2017). Personality Traits of Entrepreneurs: A Review of Recent Literature. http://www.hbs.edu/faculty/publication%20files/18-047_b0074a64-5428-479b-8c83-16f2a0e97eb6.pdf, p. 7

UTICAJ POJEDINIH DIMENZIJA LIČNOSTI NA PREDUZETNIČKO PONAŠANJE

- Lanvine, B., Monteiro, F., & Bratt, M. (2019). Entrepreneurial Talent for Competitiveness. In: Lanvine, B. & Monteiro, F. (Eds.), *The Global Talent Competitiveness Index: Entrepreneurial Talent and Global Competitiveness 2019* (pp. 3-35), INSEAD.
- Leutner, F., Ahmetoglu, G., Akhtar, R. & Chamorro-Premuzic, T. (2014). The relationship between the entrepreneurial personality and the Big Five personality traits. *Personality and Individual Differences*, 63 (2014): 58-63.
- Mishra, S. & Kumar, E. S. (2000). Resourcefulness: A Proximal Conceptualisation of entrepreneurial Behaviour. *The Journal of Entrepreneurship*, 9 (2): 135-154.
- Olafsen, E. & Cook, P. A. (2016). Growth Entrepreneurship in Developing Countries: A Preliminary Literature Review. https://www.infodev.org/infodev-files/growth_entrepreneurship_in_developing_countries_-_a_preliminary_literature_review_-_february_2016_-_infodev.pdf
- Palma, P. J., Lopes, M. & Pina e Cunha, M. (2009). Entrepreneurial Behavior. <https://www.researchgate.net/publication/215694453>
- Rauch, A., & Frese, M. (2007). Let's put the person back into entrepreneurship research: A meta-analysis on the relationship between business owners' personality traits, business creation, and success. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 16: 353-385.
- Simić, I. (2009). *Ličnost i organizaciono ponašanje*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Simić, I. (2019). *Menadžment*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- World Economic Forum. (2018). *The Global Competitiveness Report 2018*. http://www.cdi.org.pe/pdf/IGC/2018/The_Global_Competitiveness_Report_2018.pdf
- World Economic Forum. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf
- Zhao H., Seibert, S. E. & Lumpkin, G. T. (2010). The relationship of personality to entrepreneurial intentions and performance: A meta-analytic review. *Journal of Management*, 36: 381-404.
- Zhao, H. & Seibert E. S. (2006). The Big Five Personality Dimensions and Entrepreneurial Status: A Meta-Analytical Review. *Journal of Applied Psychology*, 91 (2): 159-271.

THE INFLUENCE OF CERTAIN PERSONALITY DIMENSIONS ON ENTREPRENEURIAL BEHAVIOR

Abstract: *The paper points to the relationship between personality dimensions and the level of (manifested) entrepreneurial behavior. The goal of the paper is to stimulate entrepreneurial potential and the form of entrepreneurial behavior of people within contemporary organizations, by identifying personality dimensions relevant for entrepreneurial behavior. Expectations are that the content of this paper will have a positive influence on strengthening entrepreneurship and entrepreneurial behavior in the Republic of Serbia, as well as on strengthening its global competitive position.*

Key words: *personality dimensions, entrepreneurship, entrepreneurial behavior.*

47. ARTEŠKI IZVORI KAO KOMPARATIVNA PREDNOST ZAJEČARA

Redovni Profesor dr, Igor Trandafilović¹
Student Doktorskih Studija, Ivan Živić²
Student Doktorskih Studija, Aleksandar Manić³

Rezime: Jedan od gradova sa najvećim brojem javnih česama u Srbiji izgrađenih u vremenskom periodu većem od jednog veka, jeste Grad Zaječar. U današnje vreme, veliki je problem u celom svetu voda za piće, a Grad Zaječar poseduje bogatstvo arteških i drugih javnih česama. Osnovni značaj zaječarskih česama je snabdevanje stanovništva i industrije vodom, kao i njihov sociološki, estetski i drugi sadržaj koji daju određenom prostoru prilikom uređenja. Geografski i geološki posmatrano, Zaječar raspolaže velikim mogućnostima za korišćenje podzemnih voda, a imajući u vidu da je voda sa arteških česama u Gradu Zaječaru ispravna za piće, postojana, bakteriološki ispravna, a protok vode i kvalitet je isti, svi moramo zajedno da čuvamo ovo prirodno, kulturno i istorijsko bogatstvo, kako bismo ga imali za budućnost, jer voda je izvor života.

Ključne reči: voda, život, budućnost.

Uvod

Stanje životne sredine u Timočkoj krajini se može označiti kao veoma neravnomerno. Eksploatacija sirovina i industrijski pogoni u zaječarskoj okolini su predstavljali velike zagađivače u prethodnom periodu i u toku eksploatacije se nisu sprovodile ni najosnovnije mere zaštite, niti sistem monitoringa zaštite životne sredine. S druge strane, nizak nivo zaposlenosti, nerazvijenost industrije u toku poslednjih 5-10 godina su se i delimično pozitivno odrazili na životnu sredinu i prirodne vrednosti, budući da nije bilo direktnog zagađivanja. Trenutno se različite vrste otpada (komunalnog čvrstog otpada, industrijskog, opasnog...) odlažu na nezaštićenim divljim deponijama, koje ne ispunjavaju osnovne sigurnosne zahteve.

U Timočkoj krajini nijedan površinski vodotok ne spada u propisanu klasu kvaliteta, pa ova oblast spada u najzagađenije oblasti u Srbiji (za neke vodotokove nema podataka još od 2004. godine). Posebno zagađene reke u Zaječarskom okrugu i okolini su Borska reka, Beli Timok, Crni Timok i Timok. Osnovni razlog takvog stanja je odsustvo tretmana otpadnih voda, tako da se otpadne vode iz industrije, domaćinstava, procedne vode sa poljoprivrednih površina i divljih deponija direktno ispuštaju u reke, a negativni efekti

¹ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; igor.trandafilovic@fmz.edu.rs

² Ministarstvo unutrašnjih poslova-UGP, Srbija; ivan.zivic.bg@gmail.com

³ Gradska Uprava Zaječar-Komunalna Policija, Srbija; aca.manic.za@gmail.com

otpadnih voda se, takođe, odražavaju u nepovoljnom stanju podzemnih voda. U oblasti Zaječara i Knjaževca nekontrolisana upotreba veštačkih đubriva, pesticida i drugih agrohemikalija izazvala je smanjenje plodnosti obradivog zemljišta, a kao sporedni efekat došlo je do zagađenja površinskih i podzemnih voda.

Vode i prirodni preduslovi za nastanak česama u Zaječaru

U današnje vreme zadovoljavanjem ljudskih potreba na profitabilan, ali ekološki prihvatljiv i održiv način, bavi se *Zeleni marketing* koji ujedno predstavlja i mladu naučnu disciplinu. U prirodnim i društvenim naukama, u politici, ekonomiji, filozofiji, kao i mnogim drugim naukama, prisutan je *Održivi razvoj*, ali isto tako, da bi bio primenljiv, potreban je i razvoj ekološke svesti, kako na individualnom i kolektivnom nivou, tako i u javnom i privatnom sektoru. Na osnovu navedenog, možemo reći da "Održivost" ima globalni karakter (Trandafilović, 2017).

Posmatrajući navedene činjenice, a uzimajući u obzir geografski i geološki položaj Grada Zaječara, konstatujemo da Zaječar raspolaže velikim mogućnostima za korišćenje podzemnih voda. U Zaječaru se i danas najčešće koristi voda za piće iz prve najpliće izdani, poslednjih godina voda sa gradskog vodovoda, dok se dublji arteški horizonti koriste samo u izvesnim slučajevima, jer su još uvek nedovoljno proučeni i poznati. Zbog toga je svaki podatak koji može pomoći da se do dobijanja dobre pijaće vode iz prirode dođe, veoma značajan i dragocen (Velojić, 2015).

Kod stanovnika Zaječara i danas preovlađuje mišljenje da njihov grad leži na jednom „velikom jezeru“ iz koga se voda koristi i da je to bogatstvo neiscrpno. Međutim, prilikom istraživanja arteških horizonata u Zaječaru, još sredinom 20. veka, profesor Milorad Luković je utvrdio da se prilikom bušenja novih bunara i postavljanja novih česama, na starim voda smanjuje ili nestaje (Luković, 1950). Takvi slučajevi izrazito se pojavljuju na onim mestima gde se voda koristi iz istog vodonosnog sloja, odnosno gde se „uticajne sfere česama dodiruju“ (Petković, Milojević, 1955).

Za razliku od privatnih česama, kojih u gradu ima skoro svako dvorište, zaječarske javne česme vremenom postaju prepoznatljivo znamenje i nešto čime se Zaječar uistinu može ponositi. Sa razvojem Zaječara kao naselja, vremenom su u pojedinim njegovim delovima nastajale i javne česme. U periodu između dva svetska rata one su podizane kao potreba stanovnika za zdravom pijaćom vodom, a kasnije i kao prestižne građevine i zadužbine pojedinih zaječarskih trgovaca i industrijalaca. U to vreme se na česme nije išlo samo za vodu, one su postajale mesta sastanaka, mesta na kojima se „bistila politika“, gde se sve „iz prve ruke“ saznavalo o događajima koji su se desili, koji su u toku ili će se dogoditi u i oko varoši. Donatori česama postaju fabrike, radne organizacije i stanovnici mesnih zajednica. Sa povećanjem broja stanovnika i širenjem grada dolazi i do izgradnje novih česama. Imajući u vidu da je Zaječar jedan od gradova sa najvećim brojem javnih česama u Srbiji, izgrađenih u vremenskom periodu većem od jednog veka, one daju karakterističan pečat svom okruženju i deo su tradicije grada pod Kraljevicom. Mnoge od njih i danas zadržavaju svoju osnovnu funkciju radi koje su i napravljene, odnosno snabdevaju meštane Zaječara zdravom pijaćom vodom (Velojić, 2015).

U Zaječaru javne česme možemo podeliti na one koje se napajaju iz arteških izdani, česme koje su nastale kaptiranjem izvora, česme koje su priključene na gradsku vodovodnu mrežu i česme koje više nisu u funkciji, na kojima voda nije za piće ili su fizički nestale sa mesta na kojima su nekada postojale. Zaječar leži u centralnom delu zaječarske kotline koja se prostire od naselja Vražogrnac na severu, Vratarničke klisure na jugu, Vrške čuke kao najsevernijeg dela Stare planine na istoku i planine Tupižnice na zapadu. Ravan kotline predstavlja najdublji deo dna nekadašnjeg pliocenog mora, čije se crte reljefa prepliću ili su preinačene crtama jezerskog i rečnog reljefa koji je kasnije stvoren i daje zemljištu današnji morfološki predeoni izgled. Dno kotline predstavlja prostranu „aluvijalnu ravan“, kroz koju danas teku dve velike reke - Beli i Crni Timok (Milojević, 1934).

U Zaječaru je utvrđeno šest vodonosnih horizonata, od kojih se prvi nalazi na dubini od 33 do 48 metara, drugi od 98 do 118 metara, treći od 150 do 180 metara, četvrti od 240 do 258 metara, peti od 300 do 324 metara i šesti na dubini od 398 do 407 metara ispod površine. Količina ovih izdani kreće se od 1,80 do 30,00 litara u minuti. U zaječarskom basenu može se zaključiti da blizina svih podzemnih vodopropustljivih slojeva omogućava dobro i brzo popunjavanje rezervi vode u centru basena.

Česme sa arteških izdani

Samo 10% podzemnih voda Srbije pripada ovom tipu izdani čije su rezerve sporo obnovljive i nisu pod direktnim uticajem površinskih voda i zaštićene su od zagađivanja. Arteške izdani dobile su ime po mestu Artoa u južnoj Francuskoj gde je prvi ovakav izdan iskopan još 1126. godine. Kasnije pod ovim pojmom bile su obuhvaćene sve vodonosne sredine u kojima se voda nalazi pod pritiskom. Grad Zaječar je jedan od retkih gradova u Republici Srbiji, koji na svom području ima oko 40 arteških česama, obzirom da leži na plićim i dubljim podzemnim izdanima. U Zaječaru su najbrojnije česme napravljene na arteškim izdanima i to u periodu između 1910. godine i 1990. godine. Zaječar je imao samo dve arteške česme do Prvog svetskog rata, a do kraja četrdesetih godina bilo ih je 18. U periodu između 1980. i 1990. godine u zaječarskom naselju Kotlujevac, podignut je najveći broj česama ovakve vrste (ukupno 10).

Najdublja izdan sa koje se voda dobija za piće u Zaječaru je izdan na kojoj je napravljena „Česma na ostrvu“ (kod nekadašnje „Goveđe pijace“) u Hajduk Veljkovoj ulici sa dubinom od 415,40 m (prema do sada sačuvanim podacima), a najplića izdan je na mestu gde se nalazi česma na uglu Vardarske i Novosadske ulice u Kotlujevku, sa koje se dobija voda za piće sa dubine od 72,00 do 76,10 metara. Početkom 21. veka, u Zaječaru se koristi voda za piće sa 35 aktivnih arteških česama (Velojić, 2015).

Kvalitet arteških voda u Gradu Zaječaru

Decembra 2014. godine počela je sa radom toplotna pumpa u hotelu „Srbija-TIS“ postavljena na arteškom bunaru dubine 96 metara (<http://www.zamedia.rs/stranice/vesti-drustvo/1470>). Izdašnost bunara iznosila je 3,6 l/sek (216 l/min). Naredne 2015. godine, dr Miodrag Velojić i Branislav Andrejević iz „Fabrike vode Zaječar“, izvršili su merenje proticaja vode na 39 zaječarskih česama, kojom prilikom su ustanovili da je protok vode u svim česmama znatno smanjen u odnosu na prethodni

period, a na nekima je i prestala da teče. Iste godine formirano je društvo „ZA ČESME“, potpisana je peticija za zaštitu česama i nakon mesec dana voda je potekla na česnama gde je nije bilo. U produkciji „ZA media“, prikazan je film koji se bavi pitanjem zašto su pojedine česme u Zaječaru presušile. (www.zamedia.rs/stranice/vesti-drustvo/1503)

Kako je u današnjem vremenu sve više zagađenja u prirodi, kao i u gradovima, postavilo se pitanje da li su vode iz javnih česama u Zaječaru ispravne za piće i da li građani Zaječara imaju razloga za brigu. Izvršena je provera 2016. godine, kojom prilikom se došlo do podataka da je voda sa arteških česama u Zaječaru ispravna za piće, osim vode sa česama kod „Zlatne zvezde“ koja se ne preporučuje za piće, jer su neophodne dodatne analize, odnosno detaljniji pregled, iz razloga jer su rađene samo analize na prisustvo gvožđa i mangana, a na druge metale nije, takođe nikada nije rađena ni radiološka kontaminacija. Po nalogu Gradskog veća, JKP „Vodovod“ zatražilo je da Zavod za javno zdravlje „Timok“ obavi uzorkovanje i ispitivanje kvaliteta vode sa arteških česama. Tim povodom u Gradskoj upravi u Zaječaru je održana konferencija za novinare na kojoj su prezentovani rezultati ispitivanja vode za piće sa arteških česama u gradu i građanima su izneti rezultati ispitivanja. Dijana Miljković specijalista higijene u Zavodu za javno zdravlje „Timok“ u Zaječaru iznela je rezultate ispitivanja vode sa arteških česama uzorkovanih 9. i 10. novembra 2016. godine po kojima su uzorci sa 13 česama ispravni, a kod deset su boja i gvožđe povećani. Po navodima Dijane Miljković, povećana pH vrednost je pronađena na četiri česme, a voda sa „Zlatne zvezde“ se ne preporučuje za piće, jer je zamućena već dugi niz godina. Na osnovu izveštaja ZZJZ „Timok“ iz Zaječara, svi uzorci u kojima su povećane vrednosti gvožđa ne predstavljaju rizik za zdravlje potrošača. Podzemne vode se nalaze na dubini od 100 i više metara i one su pogodne za vodosnabdevanje, jer su uvek bakteriološki ispravne“. Miona Veličković, specijalista sanitarne hemije u ZZJZ „Timok“ u Zaječaru, govorila je o predlogu mera Zavoda, a odnose se na „V“ analize ili na prošireni pregled vode sa arteških česama. Prema njenim navodima u ZZJZ „Timok“ se radi osnovni pregled, i to na desetak parametara, u tim vodama nikad nije rađena radiološka kontaminacija, ona je zdravstveno ispravna na osnovu parametara koji su urađeni. Pored gvožđa i mangana, nije ispitivano prisustvo drugih metala, a to su neorganski kontaminanti koji se mogu naći u vodi za piće, ali i organski, kao što su, na primer, motorna ulja (<http://radiomagnum.rs/analizirane-vode-javnih-cesmi-imaju-li-gradani-zajecara-razloga-za-brigu/>).

Godine 2017. nastavilo se sa ispitivanjima ispravnosti voda sa arteških česama u Zaječaru, kojom prilikom je Zavod za javno zdravlje „Timok“ u Zaječaru izvršio kontrolu vode sa 26 arteških česama u Zaječaru i ona je pokazala da voda odgovara Pravilniku o higijenskoj ispravnosti vode za piće. Uzorci su uzeti na najfrekventnijim mestima u Zaječaru, kojom prilikom je utvrđeno da nema nikakvih neispravnosti. Česme u naselju Avnoj (kod zgrade C2, Tackova, Markova, Jankovićeve), česme kod železničke stanice, na Popovoj plaži, kod „Voćara“, u naselju Podliv, u blizini Osnovne škole „Hajduk Veljko“ u Kotlujevcu, kod „Zelengore“ samo su neke od 26 arteških česama u Zaječaru koje su „bezbedne“, odnosno, sa kojih je voda ispravna za piće. Miona Veličković, iz Zavoda za javno zdravlje „Timok“ u Zaječaru, je tada izjavila da je 1. i 2. avgusta 2017. godine završeno uzorkovanje vode sa 26 arteških česama u Zaječaru, a detaljnom analizom je utvrđeno da za sada nema nikakvih problema i da Zaječarci mogu da koriste vodu sa javnih česama (<http://radiomagnum.rs/dali-je-voda-u-zajecaru-ispravna-za-pice/>).

Osim uzorkovanja vode sa javnih česama, Zavod za javno zdravlje „Timok“ vrši kontrolu vode na svim centralnim vodovodima Zaječarskog i Borskog okruga. Prema rečima dr Dijane Miljković, specijaliste higijene, u Zaječaru je do 30. juna 2017. godine uzeto po 10 uzoraka vode, šest puta mesečno, a sada je, zbog smanjene potrošnje vode, taj broj prepolovljen, pa se tri puta mesečno uzima po devet uzoraka vode. Dr Miljković, takođe, navodi sledeće: „To je dovoljno i propisano je pravilnikom, tako da za dva meseca imamo 77 uzoraka vode sa centralnog vodovoda u Zaječaru i svi uzorci odgovaraju Pravilniku o higijenskoj ispravnosti vode za piće. Takođe, u Knjaževcu imamo 40 uzoraka za dva meseca, dok je u Sokobanji, za dva meseca uzeto 40 uzoraka. Samo u dva slučaja su se pojavile aerobne mezofilne bakterije, ali one nisu patogene i ne remete zdravlje ljudi, ali je voda pod stalnim nadzorom i za sada nisu primećeni nikakvi problemi. Boljevac ima nešto manji broj uzoraka, ispituje se voda na Mirovštici i dva do tri uzoraka u mreži, tako da u tom gradu, za dva meseca ima 8 uzoraka vode. Što se Bora tiče, šest puta mesečno se uzima 7-8 uzoraka vode, tako da za dva meseca u Boru ima 86 uzoraka vode. Povremeno se u nekim uzorcima, svega četiri, pojavila promena u boji - zamućenost, to su blago uvećane vrednosti, takođe parametar koji ne smeta zdravlju ljudi. Znamo svi da su cevi stare i onda je očekivano da dođe do nekog pritiska u mreži vodovoda i onda se pojavljuju blago uvećane vrednosti koje vodu čine zamućenom. Takođe se vrši sistematska i redovna kontrola vode u Zvezdanu i svakog meseca rade se po dva uzoraka vode iz njihovog seoskog vodovoda. Ta voda je ispravna i ova mesna zajednica ima službu koja brine o tom vodovodu. To je jedan pozitivan primer kontrole vode u seoskim vodovodima. Na kraju mogu da podvučem i kažem da je voda ispravna za piće i da za sada nema nekih većih nepravilnosti“ (<http://radiomagnum.rs/da-li-je-voda-u-zajecaru-ispravna-za-pice/>).

U skladu sa Pravilnikom o higijenskoj ispravnosti vode za piće 2018. godine, kontrola vode se nastavlja i vrši se često, određenim danima i sa određenih mernih mesta zajedno u saradnji između Zavoda za javno zdravlje „Timok“ u Zaječaru i Javno komunalnog preduzeća „Vodovod“ u Zaječaru. Od strane ovih institucija „vrši se mikrobiološki pregled vode, fizičko-hemijski i hemijski i izdaje se stručno mišljenje sa merama i mišljenjem da li voda može da se koristi za piće ili ne. Zaključak je da i „Vodovod“ vrši jednu internu proveru vode na visokom nivou kvaliteta, što potvrđuju i analize ZZJZ „Timok“. Na osnovu ovih analiza, voda u Zaječaru je higijenski ispravna za piće i zadovoljava sve norme propisane pravilnikom“, što potvrđuje dr med. Dijana Miljković, pomoćnik direktora za medicinske poslove u Zavodu za javno zdravlje „Timok“ u Zaječaru (<http://tvistok.com/2018/08/kakvu-vodu-piju-zajecarci/>).

ZZJZ „Timok“ prati ispravnost dubinskih voda i arteških česama na kojima voda iz dubinskih slojeva izbija na zemlju pod pozitivnim pritiskom. Prema navodima dr Dijane Miljković „U junu 2019. godine uzorkovano je 29 takvih česama. Kada su dubinske česme ili podzemne vode u pitanju zaključci su da su uvek bakteriološki ispravne, nema živih klica i bakterija zato što izbijaju na površinu sa dubine od 100 i više metara i cevima se sprovode na površinu, te je bakteriološka ispravnost zagarantovana. Međutim, zbog zamućenosti vode (pojačane boje) i veće vrednosti mangana postoji preporuka da se voda sa pojedinih česama ne pije. To su česme kod „Dva brata“, kod „Zlatne zvezde“, u ulici Zorana Radmilovića iza „Aman-a“, kod bivše kafane „Česma“, gde je zamućena boja vode, ali i iza hotela „Srbija-Tis“ i kod OŠ „Ljubica Radosavljević Nada“. To su minimalna odstupanja i blago povećane vrednosti“. Kiša, sneg i razni uticaji sa površine zemljišta teško utiču na

ispravnost dubinskih voda, te one pokazuju istu ili sličnu ispravnost iz godine u godinu. Zavod za javno zdravlje "Timok" u Zaječaru ispitivanja ispravnosti vode na česnama u gradu vrši još od 70-ih godina prošlog veka (<http://tvistok.com/2018/08/kakvu-vodu-piju-zajecarci/>).

Voda sa zaječarskog gradskog vodovoda je, takodje, bezbedna za piće i u skladu je sa pravilnikom. Ova ustanova redovno kontroliše i vodu iz Borskog vodovoda, kao i sela i javne česme na njihovoj teritoriji. Prema navodima dr Dijane Miljković iz ZZJZ "Timok", vode su bakteriološki ispravne, jedino neke od njih imaju povišenu pH vrednost. To je bazni pH, preko 8,6 i stručno mišljenje doktora je da to ne šteti zdravlju korisnika vode, već poboljšava probavu i prija ljudima koji imaju probleme sa želucem. To su: česma "na kružnom toku" kod nekadašnjeg kafića "Tak" i česma na ulazu u železničku stanicu, u Čupićevoj ulici kod "Jedinstva". Imamo i česme koje osim povišene pH vrednosti imaju i zamućenu boju, a to su: česma "Dva brata" i česma iza hotela "Srbija-Tis" u Krfskoj ulici. Takva boja je pronađena i na česmi u ulici Branka Perića i kod OŠ "Ljubica Radosavljević Nada". Boja potiče od malo povećanog prisustva gvožđa, a poznato je da su dubinske vode u Zaječaru gvožđevite, jer imaju sadržaj gvožđa. Ta boja je prisutna i na česmi iza "Aman-a" u ulici Zorana Radmilovića, kao i na česmi na Popovoj plaži (<https://fira.rs/bezbedna-voda-za-pice-video/>).

Za sada su vode na arterškim česnama u Zaječaru postojane i dobre, a protok i kvalitet je isti i sve su bakteriološki ispravne. Dr Miljković je izjavila da je zbog specifičnog hemijskog sastava vode sa 8 arteških česama u Zaječaru koji se ponavlja godinama unazad, data preporuka da se uradi proširena, takozvana "V" analiza da se prekontroliše više parametara i na teške metale i utvrdi da li boja i njihov specifičan miris potiču samo od gvožđa ili od još nekog metala. Voda iz zaječarskog gradskog vodovoda je dobra i ona se uzorkuje 6 puta mesečno sa 9 mesta. Prati se cela teritorija grada, kao i okolna sela i Grliško jezero. Od strane ZZJZ "Timok" u Zaječaru, dobili smo podatak za zdravstvenu ispravnost vode za piće sa arteških česama u Zaječaru za period od 2014. godine do 2018. godine, u kome se navodi da se „uzorkovanje vode vrši u propisnoj ambalaži za laboratorijske analize (za hemijsku analizu to je hemijski čista plastična ambalaža zapremine od 1,5 litra, a za mikrobiološku analizu to je plastična sterilna jednokratna ambalaža koja se puni do 2/3 zapremine, što je 250 mililitara) od strane kompetentnih lica. Uzorci se obeležavaju na terenu i transportuju do laboratorije Zavoda, shodno Pravilniku o higijenskoj ispravnosti vode za piće („Sl. List SRJ“, br. 42/98 i 44/99), („Sl. Glasnik RS“, br. 28/19), Proceduri o laboratorijskom ispitivanju Zavoda za javno zdravlje „Timok“ Zaječar, kao i Upustvu za uzorkovanje voda za piće. Rezultati pokazuju da, u periodu od 2014. godine do 2018. godine od ukupno 304 ispitivanih uzoraka vode sa arteških česama u Zaječaru, svi uzorci uzeti na analizu bakteriološki su bili ispravni. U fizičko - hemijskom pogledu, od ukupno 304 uzetih uzoraka na analizu, neispravno je bilo svega 90 uzoraka ili 29,60% (dopis ZZJZ "Timok" Zaječar, broj 3097-3141-1/19 od 30.10.2019. godine).

ARTEŠKI IZVORI KAO KOMPARATIVNA PREDNOST ZAJEČARA

Tabela 1. Prikaz uzoraka vode 2014-2018

Redni broj	Godina monitoringa	Broj uzetih uzoraka	Broj uzoraka bakteriološki neispravnih	Broj uzoraka fizičko-hemijski neispravnih	Razlog neispravnosti
1.	2014	80	0	10	boja, mutnoća, pH
2.	2015	5	0	5	Fe, boja, mutnoća
3.	2016	53	0	20	Fe, boja, mutnoća, pH
4.	2017	53	0	17	Fe, boja, mutnoća, pH
5.	2018	113	0	38	Fe, boja, mutnoća, pH
ukupno		304	0	90	

Izvor: Dopis ZZJZ "Timok" Zaječar, broj 3097-3141-1/19 od 30.10.2019. godine.

Ispitivanjem ZZJZ „Timok“ u Zaječaru dobijeni su rezultati prikazani u tabeli 1 koji pokazuju povećane vrednosti za pH, kod nekih česama čija se vrednost kreće u opsegu od 8,6 - 9,0, kao i povećane vrednosti za mutnoću, gvožđe i boju, što je karakteristika podzemnih voda u Zaječaru, dok su bakteriološki svi ispitivani uzorci odgovarali Pravilniku o higijenskoj ispravnosti vode za piće („Sl. List SRJ“, br. 42/98 i 44/99), („Sl. Glasnik RS“, br. 28/19). Ovakva voda može se koristiti za piće i pripremanje hrane, obzirom da sadržaj gvožđa potiče iz podzemnih slojeva vode, a njegovo prisustvo daje vodi određenu boju. Blago povišeno prisustvo ovih parametara u uzorcima vode može da utiče na organoleptičke karakteristike na koje potrošači mogu da imaju primedbe, ali neće ugroziti zdravlje ljudi. Kod uzoraka vode sa blago povišenim vrednostima pH, voda, takođe, može da se koristi za piće i pripremanje hrane obzirom da je to još jedna od karakteristika podzemnih voda koja neće ugroziti zdravlje potrošača.

Od strane ZZJZ „Timok“ u Zaječaru dobijen je podatak da se temperatura voda kreće od 15 do 18,5 °C, izuzetak je arterška česma na „Goveđoj pijaci“ gde je temperatura oko 21 °C. Izmerena je vrednost pH koja je iznosila 8,7 - 8,9 (arterška česma kod „Vočara“, arterška česma na ulazu u železničku stanicu i arteška česma na „Goveđoj pijaci“), a mutnoća iznosi 5,17 - 5,91 NTU (dopis ZZJZ "Timok" Zaječar, broj 3097-3141-1/19 od 30.10.2019. godine).

Zaključak

Od ukupnog broja česama podignutih u Zaječaru (95 česama) danas više ne radi ukupno 35 česama, većina njih potiče iz arteških izdani, mali broj su kaptirani izvori, dok je u poslednje vreme napravljen i veći broj česama koje su priključene na gradsku vodovodnu mrežu. U današnje vreme o ispravnosti vode sa ovih česama brinu Zavod za javno zdravlje „Timok“ Zaječar i JKP „Vodovod“ Zaječar. Zavod za javno zdravlje „Timok“ uzorkuje i ispituje vode sa arteških javnih česama u zaječarskoj okolini, vršeći osnovni hemijski i bakteriološki pregled, u početnim godinama četiri puta, a od 2009. godine dva puta godišnje. Rezultate higijenske ispravnosti vode sa zaječarskih javnih česama radnici Zavoda za javno zdravlje „Timok“ iz Zaječara prezentovali su i na svojim stručnim skupovima (Miljković, Angelov, Ilić, Marušić, 2013). Po odluci Skupštine grada, brigu o arteškim česama od 2009. godine vodi zaječarski JKP „Vodovod“. Godine 2013. Zavod za javno zdravlje „Timok“ je objavio podatke o higijenskoj ispravnosti voda arteških česama.

Imajući u vidu sve navedene podatke o ispravnosti voda sa arteških česama u Gradu Zaječaru, možemo reći da je opšti zaključak da je voda sa arteških česama ispravna za piće, postojana, protok i kvalitet je isti i sve su bakteriološki ispravne, ali takođe svi moramo zajedno na pravi način čuvati svoje prirodno, kulturno i istorijsko bogatstvo, kako bismo ga imali za budućnost, jer voda je izvor života.

LITARATURA

Dopis ZZIZ "Timok" iz Zaječara, broj 3097-3141-1/19 od 30.10.2019. godine.

Luković, M., (1950). *Inžinjerska geologija*, Beograd.

Milojević, S., (1934). *Timočki basen, Spomenica stogodišnjice Timočke krajine*, Beograd.

Miljković, D., Angelov, V., Ilić, N., Marušić, V., (2013). *Higijenska ispravnost vode arteskih česama u Zaječaru od 2002. do 2012. godine*, XXVI Stručni sastanak preventivne medicine Timočke krajine, Borsko jezero, str. 61-62.

Petković, K., Milojević, N., (1955). *Prilozi za poznavanje arteskih basena u Srbiji II, Arteski horizonti u Zaječaru i njihov značaj za snabdevanje grada pijaćom vodom, Geološki anali Balkanskog poluostrva*, knj. XXI, Beograd.

Trandafilović, I., (2017). *Zeleni marketing*, Beograd: Zadužbina Andrejević.

Velojić, M., (2015). *Zaječarske javne česme*, Zaječar: Istorijski arhiv „Timočka krajina" Zaječar.

Internet:

<http://www.zamedia.rs/stranice/vesti-drustvo/1470>

<http://www.zamedia.rs/stranice/vesti-drustvo/1503>

<http://radiomagnum.rs/analizirane-vode-javnih-cesmi-imaju-li-gradani-zajecara-razloga-za-brigu/>

<http://radiomagnum.rs/da-li-je-voda-u-zajecaru-ispravna-za-pice/>

<http://tvistok.com/2018/08/kakvu-vodu-piju-zajecarci/>

<http://fira.rs/bezbedna-voda-za-pice-video/>

ARTISTIC WATER SOURCES AS A COMPARATIVE ADVANTAGE OF ZAJEČAR

Abstract: *One of the cities with the largest number of public fountains in Serbia built over a period of more than a century is the City of Zajecar. Nowadays, drinking water is a big problem all over the world, and the City of Zajecar has, a wealth of artesian and other public fountains. The main importance of Zajecar fountains is the supply of water to the population and industry, as well as their sociological, aesthetic and other content, which they give to the certain space when editing. Geographically and geologically, Zajecar has great potential for the use of groundwater, and given that the water from the artesian fountains in Zajecar is drinkable, stable, flow and quality are the same and all are bacteriologically correct, we must all keep together properly our natural, cultural and historical riches, to have for the future, because water is the export of life.*

Key words: *water, life, future.*

48. STRENGTHENING POSITION OF FREE ZONES

Dr. Dragan Kostic¹
Dr. Samir Hamrouni²
Mr. Vladan Vasić³
Doktorand Aleksandar Simonovic⁴
Vladan Stojanovic⁵

The role of free zones in the world economy is significant. The zones represent significant contributors to global supply chains through which is carried out 30% of world traffic. Their number is growing every year and companies in the zones employ more than 70 million workers.

Free zones can further strengthen their position by joining the World Free Zone Organization (WFZO), which currently brings together 574 free zones from 125 countries. To fulfill its mission fully, World Free Zone Organization should upgrade certain segments. Enabling the organization's self-sustainability by developing revenue-generating projects, strengthening the organization's layered structure through decentralization of certain activities and responsibilities, defining free zone development standards that may be applicable in countries that don't have free zones, and implementing appropriate standards in countries which have free zone. The introduced standards in free zones regarding sustainability, transparency, improvement of working conditions and protection against illegal trade will enable them to be easily connected and integrated into the world wide web.

An effective standard implementation tool can be a specialized software platform that will network all levels in the free zone structure, starting with companies, free zone operators, free zone administrations/governemnets, Regional offices, national contact points and administration of the World Free Zone Organization. The platform may contain tailor-made software applications, to be managed at each level. The aforementioned applications will enable paperless operations and automation of processes without manual operation, and business reports will be automatically generated which will facilitate the operations of operators,

¹ Free Zone Pirot, Republic of Serbia, dragan.kostic@freezonepirot.com

² World Free Zone Organization, samir.hamrouni@worldfzo.org

³ Mayor, City of Pirot, Republic of Serbia, vladanvasic@hotmail.com

⁴ Free Zone Pirot, Republic of Serbia, aleksandar.simonovic@freezonepirot.com

⁵ Free Zone Pirot, Republic of Serbia, vladan.stojanovic@freezonepirot.com

Free Zone Administrations, regional offices, national contact points and the World Free Zone Organization itself.

Key words: Free Zone, structure, platform

1. Introduction

At present, there are more than ten thousand free zones in the world, of various types, employing nearly seventy million workers. Zones are most often formed because of attracting foreign direct investment, as a means of boosting exports, linking to global value chains and / or structural transformation of the economy. In countries with a high unemployment rate, zones have been used to encourage job creation by attracting investment. Free zones allow customers to make savings in different areas of business through non-payment or deferred payment of duties and taxes.

The free zone concept, in its many forms, has gained popularity over the past few decades, particularly in the emerging economies of Asia, the Middle East and Africa.

Zones are one of the instruments for attracting direct investments, but at the same time part of the supply chain of raw materials and finished products by providing logistical services. Customers are provided with one-stop logistics - transportation and warehousing, loading/unloading and other services that make it easier for users import/export and logistical activities and allow companies to devote more time to their core businesses.

Dedicated to the growth and prosperity of members, the World Free Zone Organization (World FZO) is the strongest, most active Free Zone Organization in the world. It helps free zones reach their strategic goals, make important connections and put at the forefront of the industry's most powerful insights, resources and tools. In order for free zones to be able to further develop successfully and to achieve common goals, it is necessary to develop strong infrastructure and development programs of the World Free Zone Organization.

World Free Zone Organization

The World Free Zones Organization (World FZO) is a global not-for-profit organization that provides one authoritative, collective voice representing the interests of free zones around the world.

It was launched in Dubai, UAE, in May 2014, by its 14 founding members, registered in Geneva and headquartered in Dubai, the World FZO is the only truly international, multi-lateral organization for zones in the world today.

In addition, to ensure they receive the international recognition and support they deserve, the role of these zones as exemplars of modern infrastructure, as creators of employment opportunities, and as integrators of services, logistics and transport networks, should be highlighted.

STRENGTHENING POSITION OF FREE ZONES

Zones have played a critical role in the economies of many countries and to ensure they have the greatest possible impact, they need a global, unifying association to bring them together. One that can represent their interests, share their achievements and support their continuous positive development. It is to address this need that the World FZO has been created.

OBJECTIVES OF THE WFZO

The Board of Directors and Executive Management of the World FZO has established a number of key objectives which form the mandate for the association and underpin all the World FZO's activities:

- 1) Bring together free zones; regional, national, subnational and local free zone associations; consultants and advisors to free zones; free zone users; interested governmental organizations; and international trade related organizations, for knowledge exchange, education and training, networking and business development;
- 2) Provide a forum for free zones around the world to learn, grow and prosper through unrivalled access to exclusive in-depth research and insights;
- 3) Create 'best in class' standards for free zones that enhance the economic ecosystem both globally and in local markets, as well as guidelines for the establishment and administration of free zones;
- 4) Gather, create, expand and disseminate the knowledge of, and about, free zones internationally;
- 5) Improve the perception of free zones globally and position them as areas that make valuable contributions to the local economy and promote sustainable business;
- 6) Provide specialized operational, administrative, educational and networking services to Members, Partners and Observers through trainings as well as physical and electronic resources;
- 7) Support and advise new free zones internationally as they develop;
- 8) Become the global through leader on free zones and issues relating to them;

Dedicated to their members' growth and prosperity, the World Free Zones Organization (World FZO) is the strongest, most active free-zone organization in the world. We can help you achieve your strategic objectives, make connections that matter, and put the industry's most powerful insights, resources and tools at your fingertips.

Mission of World Free Zones is to bring together free zones from all over the world and promote their positive impacts by providing guidance, knowledge and services to our members, so as to enhance free zones' contribution in the economic prosperity and social development of the host country.

Vision of World Free Zones is to have free zones recognized globally as a tool for development, economic prosperity and socio-economic sustainability⁶.

⁶ www.worldfzo.org

Structure of the World Free Zone Organization

WFZO has 570 members from 125 countries in which work more than 2.500.000 employees and more than 50.000 companies.

WFZO established board of directors with 15 board directors including Chair person, and it has its ambassadors through which expand its influence globally by linking to regional and local zone communities.

Also WFZO established Regional Offices worldwide. Regional Office is a company with main business activity of management of free zone regime activities in region. RO's are established to promote WFTZO including its policies in the region. Momentarely there are 10 regional offices in 5 continents. Illustration: Map of WFZO regional offices worldwide

Source: Presentation WFZO BoD, 2019

Also WFZO established National Contact Points (“NCP”), a voluntary position awarded to an individual by the World Free Zones Organization (“World FZO”). An NCP is a person or an organization appointed for a particular country to act as the focal point and is a working arrangement to allow for the information exchange and flow between the World FZO and the free zone ecosystem in that country.

As a contact person or organization in the different countries, a key role of the 17 NCPs is to facilitate the liaison between the World FZO and the free zones / free zone authorities.

Appointing NCPs as national focal points is common practice by the governing bodies of governmental and non-governmental organizations.

STRENGTHENING POSITION OF FREE ZONES

Illustration: Map of National Contact Points worldwide

Source: Presentation WFZO BoD, 2019

Existing services of the organizations

Designed to empower free zones in achieving their strategic objectives and enhancing operational performance, the World FZO provides a number of dedicated services to help develop your zone, staff and community to be world-class (WFZO, 2019). These Member services are grouped into three key areas: knowledge, network and support.

KNOWLEDGE - Stay current and get the inside scoop with exclusive members-only content, including the latest news, analysis and insights. Members receive unlimited access to the most comprehensive free zone intelligence in the world.

- **Atlas** -The World Free Zones Organization (World FZO) Atlas, curated by the World FZO Observatory, maps out all free zones and special economic zones around the world and provides insight into their industry focus and operations. Atlas is the flagship point of reference for free zones and the wider business community when establishing economic strategies..
- **Bulletins** - Our quarterly Bulletins provide our members with trade, FDI and industry developments and statistics as they relate to free zones
- **Incentive map** - Incentive map service is only available for WORLD FZO members.
- **Free zone monitor** - Free Zone Monitor is an electronic tool that will help you to measure, benchmark and rank free zones according to their attractiveness as potential investment location. By analyzing a wide selection of location factors, this software application allows you to compare and evaluate the competitiveness of both free zones as well as the respective countries in which these free zones are located.

- **Ask a FZ expert** - Ask a Free Zone Expert gives you direct access to the world's leading free-zone thought leaders and decision makers. If you have any query in the field of free zones, World FZO's experts are happy to share their insights.
- **FZ pedia** - The FZ pedia is the World FZO's open resource for research, expert insight and analysis on free zones and special economic zones globally. This online library is available to members, associate members and partners and all content is peer-reviewed by the international academic and business community.
- **Fweb** - Join as a service partner.

NETWORK - The World FZO links you to new contacts, markets, investors and the global insights you need to succeed. Members receive discounted access to exclusive, live and online workshops, seminars and networking events.

Events - From high caliber conferences and keynotes, to small group breakout sessions...

FZ b2b - Make new connections on the go, anywhere you go with the FZB2B portal. Designed to help you find and connect to new business partners from all over the world, FZB2B lets you build and manage your profile, grow your network and maximize visibility, make powerful new connections and keep in touch with your Free Zone colleagues.

FZ marketplace - In the World FZO marketplace, you will find a variety of offers from our partners and selected service providers, showcasing some of the world's most powerful free-zone specific applications, products, solutions and services, all designed to help your free-zone thrive, globalize and maximize its potential.

SUPPORT - Access best-in-class accreditation, certification and community development programs, or showcase your services, expertise, and leadership with national, regional, and local recognition for outstanding free zones.

- **Safe zone** - the safe zone Model is based on international standards for compliance management, integrity, safety and security. SAFE ZONE Principles are: 1. World FZO and its Members will own the SAFE ZONE model; 2. The SAFE ZONE program is voluntary; 3. SAFE ZONE accreditation is fully based on systematic self-assessment; 4. There will be specific criteria for joining the program; and 5. Applications for SAFE ZONE will be done on-line.
- **Smart & tech zone** - The World FZO provides advice and technical support to member zones for developing digitally-integrated smart zones, in which operational processes and systems are automated. As part of this, World FZO will be sharing relevant software to enable free zones to make services for clients and employees readily available online.
- **Innovation** - Given the strategic importance of free zones in global trade, they can play a vital role in the development of innovative fast growth businesses across the world. These businesses could create jobs and expand economies. World FZO can guide in the development of policies and programs that help spur innovation in your free zone and create the next business success stories.

STRENGTHENING POSITION OF FREE ZONES

- **Green zone** - The Green Zone Programme aims to promote environmental and sustainability practices within free zones and amongst their registered companies. Additionally, World FZO provides members with advice on best practice and a package of tools developed in conjunction with our partners which will enable free zones to evaluate their efficiency and green performance. Ultimately, the World FZO will also provide internationally recognized Green Certifications to free zones.
- **Training & education** - Aside from the general scheduled events, we offer personalized programs directed at individual zones or zone associations. These specially offered training courses come in three categories: EXECUTIVE EDUCATION - World FZO has partnered with IESE Business School to provide a cutting-edge executive development... OPEN DEVELOPMENT PROGRAMS - World FZO has several Open Development Programs to support the Free Zone... CUSTOMISED IN HOUSE TRAINING PROGRAMS - World FZO has several Customized in house training programs to support the Free Zone...
- **Consultancy services** - offered to Government entities, Free Zones Associations and individual Special Economic Zones, in all facets of Free Zone Ecosystem. We have a team of domain experts specializing in various areas including but not limited to: Feasibility studies/establishing economic zones, Marketing/Brand awareness, Strategic planning/Business Performance Management, Legal/Regulatory framework, Policy formulation, Innovative incentive systems, Competitiveness and Logistics and Supply chain strategies.

Self-sustenance

Going forward, it is important to develop revenue-generating projects, platforms and initiatives to boost the financial base and achieve self-sustainability. By combining the sale of instruments, the sale of consulting programs, along with the sale of memberships to our fledgling B2B and Open Learning platforms, and a new articulation of the sponsorship program to cover all our costs and raise enough funds annually to expand the range of services to all members.

Revenue generated projects, platforms and initiatives can be structured as:

- Government's program for establishment of Free Zones;
- Government's program for improvement of operability of Free Zones;
- Tailor made software solutions for managing and monitoring processes in Free Zones also applicable to companies which operate in Free Zones. The software solution (platform) should also be used for measuring business parameters (indexes) of free zones. The software platform should be on few levels (administration, operators, and companies) integrative and user friendly.

Government's program for establishment of Free Zones - There is no free zones in 47 states have no free zones. Regarding this, it is necessary to help these countries to establish free zones. Actually, it is necessary to develop a free zone establishment program including model of free zones applicable to each country including:

- free zone law;

- tax and customs policy in Free Zones;
- Implementation plan.

It is important to present free zone model and benefits for establishment of free zones to each government.

Government's program for improvement of operability of Free Zones – free zones establishment program, it is necessary to develop free zone improvement program in 147 states which have free zones to make free zones more efficient. That implies:

- analyzes of current state of free zones;
- identification of the most problematic pieces of legislation or procedures, aiming at minimizing the administrative and regulatory burdens on businesses;
- comparing national level legislation on free zones with the most successful ones;
- proposal of certain measures for facilitation of operation of FZ.

Online software applications. These products would be used for managing, monitoring processes, doing reports and measuring indexes on few levels:

- government level (administration of free zones);
- free zones operators level;
- tenants program, companies which operate in free zone and

These software applications should facilitate doing business of institutions on all levels, automations of processes, avoiding paper works, enabling easy monitoring of processes, doing reports, improvement of procedures etc.

Also these three level applications would be connected and provide comprehensive insights of activities and improvements which results would be measured automatically. The platform has to be integrative and user friendly.

Also, by authorization, certain data would be available to representatives of Regional Offices of the World Free Zone Organization.

Free Zone knowledge program - Knowledge program to increase capacities of government, free zones administrations, free zones operators, free zone tenants and potential investors for successful business of free zones.

Knowledge users would be:

- Administration of free zones on country level;
- Free zones operators;
- Free zones tenants;
- Investment agency - for attracting new investors;
- WFZO Regional Offices - for attracting new members.

Knowledge Translation Goal is provision of necessary knowledge which will effect directly and strategically to knowledge users and generate:

- founding new and modern free zones;
- improving the operation of existing free zones;

STRENGTHENING POSITION OF FREE ZONES

- improving the operation of existing tenants in free zones;
- increasing the awareness of investors consultants.

Knowledge translation tools for implementation of activities which will contribute to achievement of goals are:

- Conferences
- Webinar
- Training courses (interactive small group)
- Educations
- Mass media campaign
- „Open University“ platform - online software solution (application) for knowledge sharing

Also it is very important to create knowledge translation team including consultants, researchers and partner organizations.

To evaluate results of the free zone knowledge program it is necessary to create indexes/indicators for measurement of effects of knowledge transfer, conduct surveys on satisfaction of provided knowledge to members and measure number of knowledge users-members.

Layered structure

Most of data, information and relationship are centralized in the WFZO and it is necessary to decentralize part of activities and delegate initiatives to the **Regional Offices** and the National Contact Points. Local and regional partners should organize their own events, to gather their own data and to share their local knowledge across our entire organization. By spreading responsibilities over different layers within the same hub-and-spoke structure, it real to achieve a deeper, richer presence globally, with better relationships across the entire free zone landscape. Regional Offices has to have more assets (generate revenues from services), authority and power to establish stronger ties with potential and existing members.

National Contact Points has to be awarded for their engagement and offer projects to government free zones administrations, free zones operators, free zone tenants and potential investors:

- Offering WFZO services for government free zones administrations, free zones operators, free zone tenants and potential investors
- Facilitation of communication with decision makers on the government level
- Provision of required data on Free Zones

National Contact Points should also pave the ways between Free Zone administration which represents a voice of free zone operators, Government and World Free Zone Organization for the aim of successful implementation or improvement of Free Zone establishment/improvements programs.

Conclusions

It is particularly important to improve the structure of WFZO in order to, through different programs, provide members with the knowledge and tools to enhance their capacities through various programs. Particular attention should be paid to vertical growth, first of all, by strengthening the Regional Offices and National Contacts Points who will pave the way for WFZO to administration of zones/Governments, where all the benefits of new - enhanced services, i.e. free zone establishment programs in countries without free zones or free zone promotion programs in countries that have free zones would be presented. Within the program, to the Free Zone Administrations/Governments will be offered “tools” in the form of platforms with software applications for managing activities of free zone operators. To Free zone operators will be offered application programs for managing free zone activities that will enable the automation of their activities, which relate primarily to the provision of services to tenants - companies operating in free zone mode. This will significantly improve the quality of services to tenants of the zones and give the companies greater comfort in performing their basic activities. The platform itself, of which application software would be part of, would enable connectivity between different institutional levels, automate the submission of data, process data, generate different reports, measure performance indexes and determine measures to improve free zone performance.

BIBLIOGRAPHY

World Free Zone Organization (WFZO). (2019). *Our History*. Retrieved November 07, 2019, from worldfzo.org: <https://www.worldfzo.org/About-Us/Our-history>

World Free Zone Organization. (2019). *NCPs Charter*. Dubai: World Free Zone Organization.

JAČANJE POZICIJE SLOBODNIH ZONA

Uloga slobodnih zona u svetskoj ekonomiji je veoma značajna. Zone predstavljaju značajne činioce globalnih lanaca snabdevanja i kroz se odvija 30% svetskog prometa. Njihov broj raste svake godine dok kompanije u zonama upošljavaju više od 70 miliona radnika.

Slobodne zone svoju poziciju mogu dodatno ojačati udruživanjem u Svetsku organizacije slobodnih zona (WFZO) koja u ovom trenutku okuplja 574 slobodnih zona iz 125 država. Da bi Svetska organizacija ispunila u potpunosti svoju misiju potrebno je unaprediti određene segmente. Potrebno je omogućavajući samoodrživost organizacije razvijajući projekte koje donose prihod, ojačati slojevitou strukturu organizacije kroz decentralizaciju određenih aktivnosti i odgovornosti, definisati standarde razvoja slobodnih zona koji mogu biti primenjive u državama koje nemaju slobodne zone kao i implementiranje standarda u državama koje imaju slobodne zone. Uvedeni standardi u slobodnim zonama koji se tiču održivosti, transparentnosti, poboljšanja uslova rada i zaštite od nelegalne trgovine omogućiće njihovo lako povezivanje i integraciju u svetsku mrežu.

Efikasan alat za implemetaciju standarda može biti specijalizovana softverska platforma koja će umrežiti sve nivoe u strukturi slobodnih zona počev od kompanija, operatera slobodnih zona, uprava za slobodne zone, regionalnih kancelarija svetske organizacije slobodnih zona, nacionalnih kontakt osoba i administracije svetke organizacije slobodnih zona. Platforma može sardžati po potrebi skrojene softverske aplikacije, za upravljanje svakim nivoom posebno. Pomenute aplikacije će omogućiti bespapirno poslovanje i automatizaciju procesa bez manuelnog rada a izveštaji o poslovanju automatski generisani čime će biti olakšano poslovanje operatera, uprava za slobodne zone, regionalnih kancelarija, nacionalnih kontakt osoba i same administracije Svetske organizacije slobodnih zona.

Ključne reči: slobodne zone, struktura, platforma.

49. ZNAČAJ CILJANIH INVESTICIJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA NA REGIONALNI RAZVOJ¹

doc.dr Ranka Mitrović
professor Jan Polcyn²
prof.dr Dragana Trifunović³

Rezime: Opšte je poznata činjenica da mala i srednja preduzeća prema svojoj strukturi u ukupnom broju preduzeća preovladavaju, ne samo na teritoriji Republike Srbije, nego i u Evropi. Stoga, ulaganje u razvoj MSP sektora i davanje podsticaja malim i srednjim preduzećima doprineće daljem razvoju privrede, ali i regionalnom razvoju. S tim u vezi, cilj rada jeste da ukaže na efekte ciljanih investicija, pravilnog odabira izvora finansiranja kao i stručne pomoći prilikom odabira izvora finansiranja kako bi investicija bila isplativa.

Ključne reči: investicije, nove tehnologije, inovacije, krediti, podsticaji.

Uvod

Politika svake države jeste da poboljša i održi makroekonomske pokazatelje na nivou planiranih vrednosti. Pre svega se misli na ostvarivanje ciljanog iznosa BDP, smanjenje deficita platnog bilansa, održavanje inflacije na targetiranom nivou, smanjenje zaduženosti zemlje i drugo. Ukoliko se uzme u obzir da na sektor malih i srednjih preduzeća otpada malo iznad 99% ukupnog broja registrovanih preduzeća, donosi se zaključak da uspešnost poslovanja sektora malih i srednjih preduzeća doprinosi razvoju države i regiona. Zatim, ovaj sektor zapošljava oko 2/3 ukupnog broja zaposlenih i čini oko 50% ukupnog profita i 56 % BDP Republike Srbije.

Ukoliko se posmatra sektor malih i srednjih preduzeća kroz delatnosti, gotovo da ne postoji delatnost gde se ne može naći preduzeće kvanitifikovano kao mikro, malo ili srednje preduzeće.

S tim u vezi, sektor MSP predstavlja osnov za razvoj inovacija, implementaciju i kreiranje novih tehnologija, kao i faktor smanjenja stope nezaposlenosti. Da bi se sektor MSP stavio u funkciju regionalnog razvoja, neophodno je da se ostvari povoljna klima ne samo za osnivanje preduzeća nego i za njihovo nesmetano obavljanje delatnosti u okviru

1 Ovaj rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat III 47004, Unapređenje javnih politika u Srbiji u funkciji poboljšanja socijalne sigurnosti građana i održivog privrednog rasta)

2 Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet; rmitrovic@megatrend.edu.rs

3 Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet privredna akademija, Novi Sad, dragana.trifunovic@fdn.edu.rs

nacionalnih granica, pospešivanje izvoza i internacionalizacije preduzeća izvan nacionalnih granica.

Često se sreću u praksi primeri, gde se baš najveći teret prevlađuje na MSP sektor, finansijske kontrole, različite vrste inspekcija i ostalo. Potrebno je olakšati proces osnivanja, edukovati i osnažiti preduzetnički duh kroz edukativni i obrazovni sistem, izvršiti reformu obrazovnog sistema. Iako je ovaj sektor počeo da doživljava svoj rast poslednjih dvadeset godina, međutim, poslednjih deset godina počele su da se dešavaju strukturne i zakonske promene koje pospešuju preduzetnički ambijent.

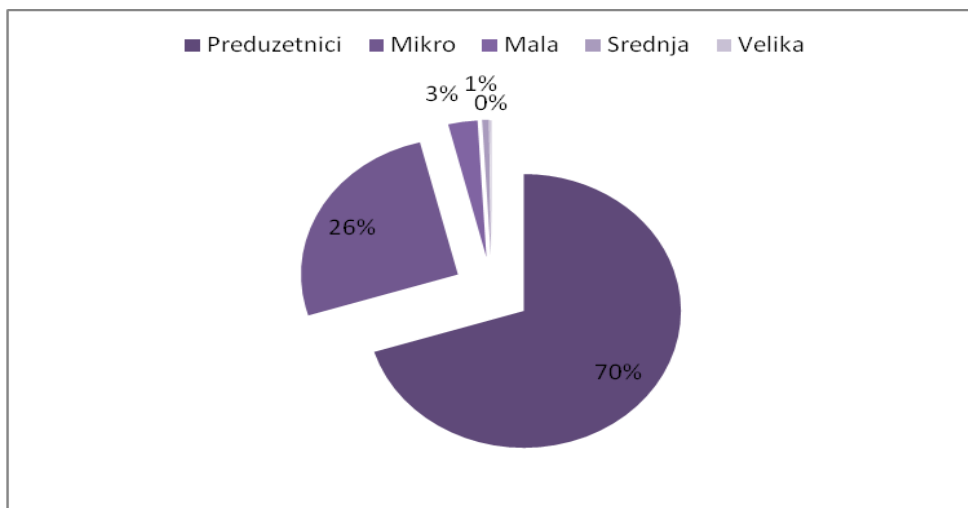
Evropska unija prednjači u broju definisanih direktiva, asocijacija kao i drugih vidova podrške ovom sektoru. Svojevrna podrška razvoju ovog sektora u EU jesu prioriteti definisani Lisabonskom strategijom za rast i zapošljavanje, zatim Evropska povelja za mala i srednja preduzeća i drugo.

Svedoci smo da živimo i poslužemo u vremenu brzih i dinamičkih promena, koje su često eksternog tipa, a koje veoma snažno utiču na poslovanje kompanija, što dalje nameće promptno prilagođavanje poslovnih subjekata novonastalim impulsima iz okruženja. Skraćivanje tehnološke S krive, primene novih informacionih tehnologija, digitalizacija poslovanja, uvođenje elektronskih usluga i elektronskog novca, sve učestalije promene u preferencijama potrošača, agresivan marketing, prisustvo industrijske špijunaže i drugo, predstavlja poslovni milje gde velike kompanije teže mogu da se prilagode istim. Stoga, manje kompanije, prema svojoj veličini ili broju zaposlenih radnika, su fleksibilnije i agilnije u reakciji na navedene impulse iz okruženja.

Ključno rešenje suočavanja sa novonastalim elementima poslovnog miljea jeste orijentacija sektora MSP na promene i upravljanje promenama, ulaganja u znanje i preduzetnički duh koji će umeti da prepozna potrebe potrošača i promene na tržištu. Drugim rečima, potrebna je orijentacija na pronalaženje lidera u kompanijama koji će tražiti nove mogućnosti, ali i umeti da održe pozitivan leveridž ulaganja i isplativosti poslovnih poduhvata.

ZNAČAJ SEKTORA MSP ZA REGIONALNI RAZVOJ

U savremenom globalnom društvu, svedoci smo permanentnih promena i disbalansa u konstelaciji razvoja pojedinih regiona u okviru jedne države, čiji ekonomski razvoj nije uvek u mogućnosti da bude praćen namenjenim sredstvima iz budžeta. Realnost današnjice jeste postojanje neravnomerno razvijenih regiona u okviru nacionalnih granica, odnosno povećani stepen neravnomernosti rasta. Neravnomernost razvoja regiona preslikva se i u sektoru malih i srednjih preduzeća, po pitanju broja preduzeća, nezaposlenosti. Međutim, treba skrenuti pažnju i na činjenicu svrhe osnivanja takvih preduzeća. U manje razvijenim regionima mala i srednja preduzeća mahom se osnivaju radi održavanja egzistencije i ne predstavljaju nosioce inovacione delatnosti.

Izvor: Izveštaj o malim i srednjim preduzeća (2017)

Ako pogledamo učešće sektora malih i srednjih preduzeća u ukupnom BDP Republike Srbije, prema podacima Izveštaja za mala i srednja preduzeća (2017), vidi se da velika preduzeća stvaraju ukupno 47.3% BDP, MSP sektor učestvuje sa 56.7 %, i to:

Tabela 1 Učešće kategorija malih i srednjih preduzeća u BDP

Mikro	22%
Mala	15.4%
Srednja	19.3%

Prema Izveštaju o malim i srednjim preduzećima (2017) preduzeća iz ovog sektora najviše su koncentrisana u radno intenzivnim i uslužnim delatnostima sa bržim obrtom kapitala i kraćim proizvodnim ciklusom – oko 3/4 profita sektora MSPP (74,8%) ostvareno u sektorima: Prerađivačka industrija (26,0%), Trgovina na veliko i malo (29,6%), Građevinarstvo (11,0%) i Saobraćaj (8,1%). Profitabilnost MSPP iz ovih sektora je iznad prosečne profitabilnosti sektora MSPP.

Da bi sektor malih i srednjih preduzeća doprineo regionalnom razvoju kao i da bi ostvarivao više stope profitabilnosti, potrebni su podsticaji i adekvatno makro ekonomsko okruženje. Prema Izveštaju o malim i srednjim preduzećima u 2017. godini sektor MSPP ostvaruje veći profit od velikih preduzeća u većini delatnosti, osim u sektorima: prerađivačka industrija, snabdevanje električnom energijom, gasom i parom i snabdevanje vodom i upravljanje otpadnim vodama, gde velika preduzeća imaju odlučujući uticaj na visinu ostvarenog profita. Nerentabilno poslovanje MSPP je samo u sektorima finansijske delatnosti i delatnost osiguranja, državna uprava i obavezno socijalno osiguranje i delatnost domaćinstva kod poslodavca.

MSPP imaju iznadprosečne stope profitabilnosti u osam sektora. Najprofitabilniji sektor kao što je prikazano u tabeli jeste sektor poslova sa nekretnima.

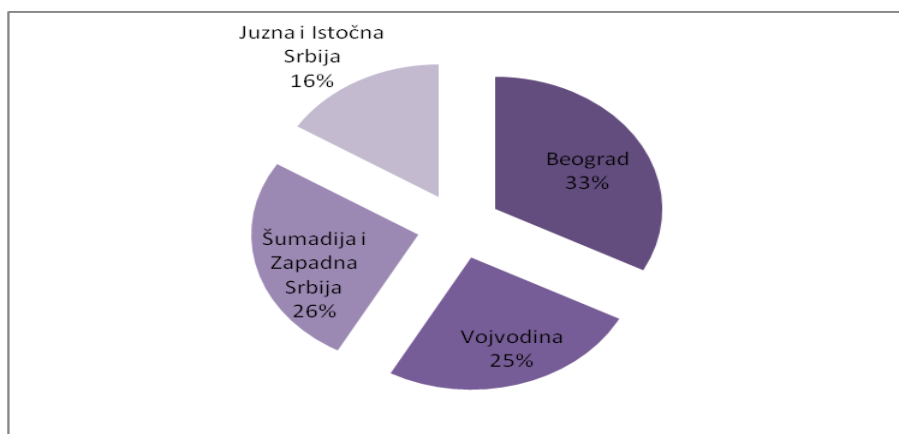
Tabela 2 Profitabilnost sektora malih i srednjih preduzeća

Sektori	Stopa profitabilnosti
Poslovi s nekretninama	73,8%
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	46,9%
Građevinarstvo	44,5%
Snabdevanje električnom energijom	43,7%
Trgovina	40,9%
Prerađivačka industrija	39,0%
Saobraćaj i skladištenje	38,6%

Izvor: Izveštaj o malim i srednjim preduzećima, 2017.

Kada je u pitanju koncentracija broja malih i srednjih preduzeća, iz dijagrama se može videti da je najveći broj preduzeća osnovan u Beogradu (32,6%)

Dijagram 1 Geografska disperzija malih i srednjih preduzeća

Izvor: Izveštaj o malim i srednjim preduzećima, 2017.

Iako je zabeležena stopa rasta u većini parametara sektora malih i srednjih preduzeća, međutim predstoji još rada na kreiranju poslovnog okruženja koje će stimulatивно delovati na razvoj ovog sektora i na kraju na razvoj regiona i cele države. U tom kontekstu, Republika Srbija je 2003. godine, je potpisala Evropsku povelju o malim preduzećima, i na taj način prihvatila principe i opredeljenje da unapredi ambijent za poslovanje malih preduzeća.

Nakon toga, pet godina kasnije, Evropska komisija je usvojila „Akt o malim preduzećima“. Ovaj dokument predstavlja okvire politike malih i srednjih preduzeća, čime se prešlo na drugu fazu razvoja sektora a to je: izdate su smernice ka konkretnim ciljevima i

ZNAČAJ CILJANIH INVESTICIJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA NA REGIONALNI RAZVOJ

aktivnostima. Dalje, sektor malih i srednjih preduzeća može da se oslanja na veći broj institucija koje svaka u svom dijapazonu delovanja usmerava mala i srednja preduzeća ka svom prosperitetu. Institucije koje daju podršku ovom sektoru su:

- Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja - formuliše politike MSP
- Republička agencija za razvoj MSP - zadužena za implementaciju politika
- Savet za mala i srednja preduzeća - koordinira aktivnosti na definisanju politika
- Savet za praćenje i analizu MSP i druge.

Strategija razvoja, kao krovna strategija malih i srednjih preduzeća oslanja se na pet stubova i to:

- Promocija i podrška preduzetništvu i osnivanju novih preduzeća;
- Ljudski resursi za konkurentan MSP sektor;
- Finansiranje i oporezivanje MSP i
- Konkurentne prednosti MSP na izvoznim tržištima.

Na osnovu iznetih činjenica uočava se strateški značaj ovog sektora, zato se posebna pažnja poklanja istom. Pre svega jer ovaj sektor i doprinosi porastu zaposlenosti (u 2017. godine 66% zaposlenih je koncentrisano u sektoru za mala i srednja preduzeća). Međutim, sektor malih i srednjih preduzeća treba da ima i apsorpcionu moć zapošljavanja viška radnika u slučaju nepovoljnih poslovnih performansi velikih kompanija kao što su: stečaj, bankrotstvo i drugi oblici korporativnog restrukturiranja. Mala i srednja preduzeća, pogotovo u urbanim sredinama, predstavljaju nosioce inovacije, pokreću razne vrste start up poslova, poslovnih inkubatora i drugih centara za produkciju ideja i inovacija. Stoga je potrebno promeniti učešće u sektorima malih i srednjih preduzeća, i pospešiti broj preduzeća u IT sektoru, sektoru energetike, obnovljivih izvora energije, proizvodnji organske hrane i drugo.

Osnovni zadaci razvoja MSP u Republici Srbiji, zacrtani Strategijom za podršku MSP, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine, su: osnovati veći broj MSP; povećati procenat MSP koja opstaju tokom početnih godina poslovanja; povećati obim sredstava za finansiranje MSP pod povoljnijim uslovima; povećati konkurentnost MSP; podsticati razvoj inovativnosti u MSP; povećati učešće onih MSP koja rastu zahvaljujući izvozu; podstaći prerastanje mikro u mala, i malih u srednja preduzeća.

Stoga, potrebno je otkloniti određene nedostatke koji obitavaju u ovom sektoru, pre svega sporost u uvođenju novih proizvoda zbog nedovoljne inovativne aktivnosti u preduzećima. Tehnološki nivo većeg dela izvoza Srbije nije prilagođen jakoj konkurenciji na svetskom tržištu, a delovanje necenovnih činilaca (ispitivanje tržišta prodaje, primena standarda kvaliteta) još uvek nije postalo bitan činilac izvoznog uspeha. (Kovačević, 2006)

Glavni problem daljeg rasta ovog sektora jeste nedostajući kapital i nemogućnost dobijanja bankarskih kredita, slaba ponuda alternativnih izvora finansiranja i nepoverenje u bankarski sektor.

IZVORI FINANSIRANJA SEKTORA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Kada govorimo o pokretanju privrede i učešće veličine kompanije na razvoj i prosperitet privrede, oprečna su mišljenja. Da li sektor MSP može da značajno učestvuje u regionalnom razvoju ili ne, pitanje je na većini poslovnih skupova. Mišljenja u podeljenja, jedna grupa kaže da je pravi zamajac razvoja regiona veliko preduzeće, dok drugi zagovaraju tezu da je sektor MSP od izuzetne važnosti. Međutim, koji god stav se zauzme, mala i srednja preduzeća igraju veliku ulogu. Da bi se sprovele strategije za razvoj ovog sektora i da bi razvoj malih i srednjih preduzeća doprineo razvoju regiona i privrede, kao vodeći problem postavlja se pitanja izvora finansiranja. Iako se institucionalno dovedu regulative, strategije i direktive na adekvatan nivo, ukoliko postoje podsticaji od strane države, ne može doprineti boljitku ovog sektora bez priliva kapitala.

Pred malim i srednjim preduzećima nalaze se kako tradicionalni tako i savremeni vidovi finansiranja. mahom, su mala i srednja preduzeća usmerena na bankarske kredite i sopstvene izvore finansiranja, finansiranja iz profita i slično. Međutim, postoje značajne prepreke u upotrebi izvora finansiranja kao i njihovoj strukturi.

Kao najčešće prepreke korišćenju bankarskih kredita izdvajaju se: nedostatak odgovarajućih sredstava obezbeđenja kredita, nepostojanje dokumentacije o poslovnom poduhvatu i preduzeću, odsustvo znanja da se projekat na odgovarajući način predstavi kreditorima. Orijehtacija kreditora na finansiranje velikih preduzeća, posledično nepostojanje metodologije za ocenu malih projekata što čini postupak ocenjivanja skupim, posebno u odnosu na male, pojedinačne iznose kredita (Paunović, Novaković, 2003). Prikupljanje kapitala na berzi, putem inicijalne javne prodaje akcija, je problematična iz razloga što je većina ovih preduzeća nedovoljno atraktivna za investitore. Sektor malih i srednjih preduzeća u zemljama poput Srbije ostaje još jedna "oaza" nacionalnog ekonomskog suvereniteta i potencijalnih poluga razvojne ekonomske politike (Stamatović, 2013). Sa druge strane, mali broj preduzeća se listira na berzi.

Programi kapitalnih investicija su bitan upravljački instrument u praksi lokalnih zajednica kao mehanizam efikasne implementacije krupnih investicionih zahvata na lokalnom nivou. Ovaj svojevrsni instrumentarij ciljeva, mera i konkretnih zadataka saobraženih kroz program kapitalnih investicija – specificiranih prema lokalnim uslovima i preferencijama daje garancije uspešnoj implementaciji lokalnih razvojnih prioriteta. On je bazični dokument za planiranje kapitalnih troškova u lokalnom budžetu i njihovo usklađivanje sa realnim finansijskim mogućnostima.(Grgurevic, Cvetkovic, 2007) Značaj programa kapitalnih investicija na lokalnom nivou se ne iscrpljuje u bilansiranju kapitalnih potreba i operativnog budžeta, već (Cvetković, Mitrović, Pejović, 2008):

- unapređuje kreditni rejting lokalnih zajednica
- identifikuje izbor najpovoljnijih kapitalnih projekata
- umnožava prilike za nalaženje eksternih finansijskih izvora
- služi efikasnijem korišćenju javnih resursa kroz partnerstvo sa privatnim razvojnim programima
- postiže bolju informisanost javnosti
- čini efikasnijim planiranje i projektovanje i sl.

Nedostajuća finansijska sredstva mogu se nadomestiti upotrebom finansijskih sredstava različitih vrsta EU fondova koji mogu biti namenski ili opšti. U ovom kontekstu, Republika Srbija treba da iskoristi prednost zemlje kandidata članice EU i da u velikoj meri iskoristi potencijale i mogućnosti predpristupnih fondova, koji se sa promenom statusa

zemlje zatvaraju, nakon čega će se sredstva povlačiti iz EU fondova drugih finansijskih linija. (Mitrović, Nestorović, Stupar, 2016). Prema podacima Službenog glasnika Srbije, najrazvijeniji okrug u republici je sedam puta infrastrukturno i ekonomski razvijeniji od najnerazvijenijeg, dok je taj odnos po opštinama 15:1, u korist razvijenih. U različitim delovima Srbije postoje veoma velike razlike u ekonomskom nivou, ali i u demografskom, infrastrukturnom, obrazovnom i ekološkom. Ti dispariteti su najveći u Evropi i imaju tendenciju rasta u narednom periodu. Loši ekonomski pokazatelji doveli su do toga da u Srbiji u ovom trenutku postoji 70 opština u kojima je prisutna depopulacija (smanjuje se broj stanovnika). (Cvetković, Mitrović, Pejović, 2008) Međutim, u poslednjih nekoliko godina vidi se povećanje u izdavanju Evropske banke za obnovu i razvoj za sektor malih i srednjih preduzeća, preko partnerskih banaka.

Karakteristično za finansijsko tržište za sektor MSP u Republici Srbiji je manjak mogućnosti zaduživanja radi započinjanja, kao i proširenja poslovanja. Naime, čini ga nepovoljna kreditna ponuda bankarskog sektora uz relativno visoke kamatne stope, visoki zahtevi za kolateralom i nedostatak dugoročnih kredita. U najnepovoljnijem položaju su, svakako, novoosnovana preduzeća, imajući u vidu, da banke preuzimaju najveći rizik kod njihovog finansiranja. Fond za razvoj je jedina institucija u Republici Srbiji koja finansira početnike u poslovanju kroz kreditnu liniju za novoosnovana privredna društva i preduzetnike. U okviru Programa EU za konkurentnost preduzeća i malih i srednjih preduzeća (COSME) i Programa Horizont 2020 (Horizon 2020), postoje posebni finansijski instrumenti u oblasti kreditnih garancija i ulaganja na bazi kapitala, koje mogu da koriste i finansijske institucije iz Republike Srbije, kako bi svojim korisnicima ponudile bolje i povoljnije uslove finansiranja. Mere koje bi se ovde izdvojile za unapređenje pristupa izvorima finansiranja su: razvoj novih modela finansiranja MSP; poboljšanje praćenja stanja finansiranja MSP; unapređenje sistema za izdavanje kreditnih garancija; unapređenje uslova za korišćenje lizinga i faktoringa od strane MSP; poboljšanje regulatornog okruženja, kao i uklanjanje administrativnih prepreka za uspostavljanje mikrofinansijske podrške. (Kostadinović, 2018)

Srbija ima skoro šest puta manje učešće dostupnog vlasničkog kapitala za finansiranje u poređenju sa drugim regionalnim zemljama koje su analizirane, što znači da se moraju učiniti značajni napor da se lokalnim malim i srednjim preduzećima pruži adekvatna podrška za njihov konkurentni rast.

Tabela 4 Alternativni izvori finansiranja MSP sektora

	Startup HUBs	Biznis anđeli	Venture kapital	Privatni fondovi	Ukupno	% GDP
Srbija	400	300	2000	3500	6200	0.01%
Slovenija	750	1000	6000	25000	32750	0.07%
Madjarska	1500	1500	40000	40000	83000	0.06%
Estonija	400	6700	15700	33300	56100	0.21%
Bugarska	500	1000	12500	20000	34000	0.06%

Izvor Cooperation for Growth Project - research into supply of equity financing for smes in serbia, and selected countries

Kada su u pitanju alternativni izvori finansiranja u Republici Srbiji kao što je prikazano na tabeli, mala i srednja preduzeća oslanjaju se minimalno na iste. Poslovni anđeli koriste se kao izvor finansiranja poslednjih 10 godina. Prvi poduhvat implementiran je 2009. godine, (Mreža poslovnih anđela u Srbiji - Serbian Business Angels Network) zatim 2012. godine što se tiče, venture capital, u Republici Srbiji ne postoji zvanično registrovana forma finansiranja. Međutim, postoji nekoliko fondova koji se mogu deklarirati kao fondovi venture capital. Jedan od njih počeo je sa radom 2016. godine Inovacioni fond za preduzetništvo i usmeren je na inovativna mala i srednja preduzeća, razvoj i ekspanziju istih. Ukupan fond sredstava namenjen inovativnoj delatnosti malih i srednjih preduzeća jeste 40 miliona EUR, za investicije od 100.000 EUR do 1.5 miliona EUR. Što se tiče privatnih fondova u Srbiji postoji pet investicionih fondova koji imaju vrednost aktive ukupno 231.5 miliona EUR.

Iz navedenog uočava se pomak ne samo u rastu broja malih i srednjih preduzeća, nego i povećanju ponude različitih izvora finansiranja. Sve zajedno može doprineti boljitku ovog sektora.

Zaključak

Sektor malih i srednjih preduzeća sa svojih 99.8% procenata u strukturi ukupnog broja preduzeća, i 57% učešća u BDP i 66% strukturi zaposlenosti, predstavlja sektor sa jakim potencijalom za dalji razvoj. Takođe, u narednim godinama usled sporovodjenja adekvatne strategije, donošenje niza akata, osnivanja institucija koje pružaju podršku malim i srednjim preduzećima, kreiranja kreditnih linija za potrebe ovih preduzeća od strane banaka, kao i ulaska alternativnih izvora kapitala u Srbiju, doprineće ekspanziji preduzeća. Sa druge strane, pospešivanje konkurentnosti malih i srednjih preduzeća, podsticaji za izvoznu orijentaciju i inovativnosti, doprineće internacionalizaciji malih i srednjih preduzeća. U tom kontekstu od najvećeg značaja jeste targetiranje i pravi odabir investicija, kao i usklađivanje istih sa strategijom poslovanja preduzeća, EU direktivama, novim trendovima u tehnologiji i promenama u preferencijama potrošača.

LITERATURA

- Paunović, B., Novaković, N. (2003) Mogućnosti i uslovi finansiranja malih i srednjih preduzeća, Časopis za procesnu tehniku u poljoprivredi/PTEP, vol. 7, br. 1-2.
- Stamatović, M. Lj. (2013) Menadžment poslovnih performansi malih i srednjih preduzeća, Univerzitet privredna akademija, Novi Sad.
- Vlada Republike Srbije, (2008) Strategija razvoja konkurentnih i inovativnih malih i srednjih preduzeća za period od 2008. do 2013. godine, Beograd.
- Mitrović, R., Nestorović, M., Stupar, M (2016) Značaj alternativnih izvora finansiranja u funkciji regionalnog razvoja, str. 197-202, Zbornik radova, 6. Međunarodni simpozijum o upravljanju prirodnim resursima, Zaječar.
- Kostadinović, I (2018) Karakteristike i perspektive razvoja malih i srednjih preduzeća u Republici Srbiji, str. 96-102 IV Međunarodna naučna i poslovna konferencija, LIMEN.
- Cvetković, N., Mitrović, R., Pejović, B., (2008) Decentralizacija - determinanta regionalnog razvoja Srbije. Ekonomski vidici, 23, str. 303-308.
- Grgurević, S., Cvetković, N., (2007) Regionalni razvoj, administracija i investicije, regionalizam – novi društveni okvir. Zbornik radova, Niš, str. 128-132.

IMPORTANCE OF TARGET INVESTMENT OF SMEs ON REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract: *It is a well-known fact that small and medium-sized enterprises, by their structure, are dominant in the total number of enterprises, not only in the territory of the Republic of Serbia, but also in Europe. Therefore, investing in the development of the SME sector and giving incentives to SMEs will contribute to further economic development as well as regional development. In this regard, the aim of the paper is to point out the effects of targeted investments, the proper selection of sources of financing, as well as expert assistance in selecting sources of financing to make the investment profitable.*

Key words: *investments, new technologies, innovations, credits, incentives.*

50. ULOGA DRŽAVE U PROCESU REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

Dr Marija Petrović-Randjelović¹
Aleksandar Manasijević²

Rezime: Problemi neravnomernog regionalnog razvoja prisutni su u skoro svim zemljama, nezavisno od stepena njihove privredne razvijenosti. Međutim, regionalni aspekt privrednog razvoja menjao je svoju ulogu u skladu sa promenama društveno-ekonomskih sistema. U savremenim uslovima, problemi regionalnog razvoja u Republici Srbiji aktuelniji su nego ikada. Naime, Republika Srbija ima jedne od najvećih regionalnih razlika na Evropskom prostoru, što, i te kako, predstavlja barijeru u procesu daljeg privrednog i sveukupnog razvoja. U tom smislu, probleme regionalnog razvoja potrebno je rešavati sa strategijskog aspekta, što podrazumeva aktivnu ulogu države, kako u procesu kreiranja i implementacije strategije regionalnog razvoja, tako i u stvaranju uslova za dugoročni, održivi regionalni razvoj. Imajući to u vidu, cilj ovog rada je da ukaže na ulogu države u procesu ostvarivanja ravnomernijeg regionalnog razvoja Republike Srbije.

Ključne reči: Regionalni razvoj, regionalne razlike, strategija, država, Republika Srbija.

1. Uvod

Ljudsko društvo je u konstantnom kretanju, to kretanje se, pod uslovom da je progresivno, može definisati kao opšti proces sveukupnog društvenog razvoja. U tom smislu, razvoj, kao specifični društveni proces, ne može se posmatrati kao čisto ekonomski fenomen. Posmatrano sa aspekta opšte teorije sistema privreda se može posmatrati dvojako: *prvo*, kao jedan od najsloženijih podistema društva i *drugo*, kao veliki ekonomski sistem, sastavljen od velikog broja podistema i segmenata.

Imajući to u vidu, privredni razvoj predstavlja jedan (ekonomski) deo, opšteg procesa društvenog razvoja. Pored privrednog rasta, odnosno rasta osnovnih makroekonomskih agregata, privredni razvoj obuhvata i odgovarajuće strukturne i institucionalne promene bez kojih je privredni razvoj dugoročno neodrživ. Imajući u vidu složenost privrede kao velikog ekonomskog sistema može se zaključiti da je i privredni razvoj jedan od najsloženijih društvenih procesa.

Regionalni aspekt privrednog razvoja, u savremenim uslovima, po svom značaju za jednu nacionalnu ekonomiju, širini i intenzitetu svog uticaja, ima jedno od centralnih mesta

¹ Vanredni profesor, Ekonomski fakultet u Nišu, e-mail: marija.petrovic-randjelovic@eknfak.ni.ac.rs

² Dipl. ekon., Ekonomski fakultet, e-mail: aleksandar.manasijevic@eknfak.ni.ac.rs

u ekonomskoj nauci. „...njegov je značaj utoliko jače izražen, ukoliko je neka zemlja veća po prostranstvu i ukoliko je manje teritorijalno ujedinjena u stepenu privredne razvijenosti“ (Stojanović, 1962). Međutim, uloga regionalnog razvoja, u različitim društveno-ekonomskim sistemima nije uvek bila ista. Naprotiv, njegova uloga menjala se tokom vremena, pa je u određenim vremenskim razdobljima, u skladu sa, tada važećim, ekonomskim paradigmama, problem regionalnog razvoja shvatan kao manje ili više značajan.

Danas, skoro sve zemlje sveta (razvijene, nerazvijene i zemlje u razvoju), u manjoj ili većoj meri, suočavaju se sa problemima neravnomernog regionalnog razvoja. Kao posledica takvog stanja, oblast (fenomen) regionalnog razvoja zauzima jedno od važnijih mesta u ekonomskoj teoriji i politici. Iako se problemima regionalnog razvoja bavio veliki broj autora, organizacija i institucija problemi regionalnog razvoja i danas predstavljaju otvoreno pitanje. U tom smislu, prostor za istraživanje i razvijanje novih modela koji će na optimalni način ublažiti izražene regionalne razlike još uvek postoji.

Koncept održivog dugoročnog regionalnog razvoja u savremenim uslovima izdvaja se kao jedno od centralnih pitanja kojim se bave kako istraživači, tako i kreatori ekonomske i regionalne politike. Međutim, ukoliko se želi da ostvari dugoročno održiv i relativno ravnomeran regionalni razvoj, ovaj fenomen mora se posmatrati, a mere i instrumenti za smanjenje regionalnih razlika planirati, sa strategijskog, dugoročno-planskog aspekta. To podrazumeva aktivnu ulogu države, kako u planiranju i formulisanju, tako i u implementaciji mera i instrumenata regionalne politike. U cilju adekvatnije analize i ukazivanja na značaj uloge države u procesu regionalnog razvoja Republike Srbije, što je i cilj ovog rada, potrebno je, pre svega, ukratko analizirati evoluciju uloge države u odvijanju privrednog života i vođenju ekonomske politike na svetskom planu.

2. Evolucija uloge države u vođenju ekonomske politike

U nastojanju da pruže odgovor na pitanje odnosa države i ekonomije, u literaturi su se razvili različiti teorijski koncepti (merkantilizam, fiziokratizam, liberalizam, državni intervencionizam i drugi), koji (*en general*) nisu u potpunosti negirali ulogu države u regulisanju ekonomskih aktivnosti. Razlike među njima ogledale su se u intenzitetu državne intervencije u privredi koji su pomenuti pravci promovisali.

Ekonomisti su dugo vremena bili zaokupljeni pitanjem uloge države u ekonomskoj sferi, što je posledično rezultiralo razvojem brojnih teorija. Pre više od pedeset godina, razvijene su *normativne teorije* o ulozi države, koje su isticale značajnu ulogu države u korekciji tržišnih nedostataka, u cilju povećanja ekonomskog blagostanja. Međutim, normativne teorije zasnovane na tržišnim imperfektnostima, vezuju se uglavnom za ulogu države u procesu alokacije resursa. One ističu postojanje „javnih dobara“, „prirodnih monopola“, „eksternalija“ i drugih faktora, kao što su „asimetrične informacije“, koje nameću potrebu za državnom intervencijom u pravcu korekcije ovih nedostataka na tržištu.

Kejnzijanska ekonomija, nastala kao produkt Velike depresije, dala je još jedan valjan teorijski razlog za državnu intervenciju u privredi. Prema kejnzijanskoj ekonomiji, prociklična ili stabilizaciona politika opravdana je u slučajevima kada tržište nije u stanju da podrži onaj nivo agregatne tražnje koji je neophodan za ostvarivanje stabilnog privrednog razvoja sa

punom zaposlenošću. Uprkos činjenici da je kejnzijanska politika stekla ogromnu popularnost među kreatorima ekonomske politike, ona je oštro kritikovana krajem sedamdesetih godina 20. veka. Međutim, značaj mera i instrumenata kejnzijanske ekonomije ponovo dolazi do izražaja tokom poslednje svetske ekonomske krize (2007 – 2012. godine), što predstavlja potvrdu njene validnosti.

Pitanje vezano za ulogu države u savremenom društvu i uslovima globalne tržišne privrede predstavlja jedno od osnovnih pitanja u ekonomskoj teoriji i praksi. Ovo pitanje dodatno je aktuelizovala svetska finansijska i ekonomska kriza „koja tokom 2008. godine dobija na intenzitetu i poprima globalne razmere“ (Radukić i Petrović-Randelović, 2014). Pri tome, svetska ekonomska kriza potvrdila je slabosti određenih (tržišnih) mehanizama koji pokreću i potpomažu proces globalizacije, što, istovremeno, doprinosi povratku poverenja u ulogu države u procesu korekcije tržišnih nedostataka i regulisanju privrednih tokova.

Napredak na polju tehnologije, na jednoj strani, može doprineti eliminisanju nekih tržišnih nedostataka. Međutim, na drugoj strani, složenost privrede kao velikog ekonomskog sistema, koja se povećava pod uticajem faktora iz internog i eksternog okruženja, može doprineti pojavi novih nedostataka. Neki od tržišnih nedostataka su prirodni, dok drugi nastaju tokom vremena i mogu se eliminisati samo efikasnom realizacijom regulatorne funkcije države. Ovu konstataciju potvrđuju i nedavna kretanja na finansijskom i drugim tržištima, budući da je efikasna realizacija regulatorne funkcije države mogla da deluje u pravcu sprečavanja poremećaja i nedostataka na tržištu (okidača krize).

Kako se i na koji način menjala uloga države u privredi, takođe, vrlo dobro ilustruju podaci o kretanju javne potrošnje. Analiza prošlog iskustva nedvosmisleno potvrđuje da je od minimalističke uloge države početkom 20. veka, na kraju ovog veka ona izvršavala brojne ekonomske funkcije, te se u skladu sa potrebama njihovog finansiranja povećavala i javna potrošnja. Prema raspoloživim podacima, u mnogim razvijenim zemljama, javna potrošnja (iskazana u procentima Bruto Domaćeg Proizvoda) povećala se sa oko 10% početkom 20. veka, na oko 50% kraju 20. veka (Tanzi i Schuknecht, 2000).

Ovakav rast javne potrošnje tokom 20. veka indikator je povećane aktivnosti države u obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, penzija, opšte zdravstvene zaštite, usluga obrazovanja, subvencionisanju državnih preduzeća, pružanju pomoći nezaposlenima, i tako dalje. U mnogim od ovih oblasti država je preuzela ulogu tržišta. Međutim, činjenica je da je za ostvarivanje novih funkcija države neophodna čvrsta finansijska podrška, odnosno, resursi koji se, uglavnom, prikupljaju instrumentima fiskalne politike.

U savremenim uslovima, izmenjeni globalni ambijent u okviru koga posluju savremene privrede, postavlja nove zahteve i nameće dodatne probleme koji su po karakteru kompleksni, a po obimu i mogućnošću rešavanja prevazilaze granice nacionalne ekonomije.

Na primer, siromaštvo, zagađenje životne sredine, globalne ekonomske krize, organizovani kriminal i terorizam, ne mogu se rešiti u izolovanim, usko nacionalnim okvirima. U tom smislu, neophodna je zajednička akcija svih ključnih aktera na međunarodnom nivou, kako bi se ovi globalni problemi eliminisali ili ublažili. Ovakva kretanja ne osporavaju ulogu države u rešavanju pomenutih problema. Naprotiv. Moglo bi

se uočiti da složenost problema sa kojima se suočava savremena globalna ekonomija upućuje na razvoj međunarodne saradnje između država i primenu mehanizma *međunarodne regulacije* na više različitih nivoa.

U praksi je potvrđena i neosporna činjenica da globalizacija pruža nove razvojne mogućnosti, ali da istovremeno stvara i veliki broj razvojnih problema i ograničenja. Objektivni karakter ovog procesa nužno upućuje na zaključak da nijedna zemlja u svetu ne ostaje van delokruga njegovih pozitivnih i negativnih dejstava. Međutim, asimetričan uticaj globalizacije na nacionalne razvojne interese dovodi do marginalizacije onih privreda koje nisu u stanju da liberalizacijom trgovinskih i investicionih režima obezbede primenu novih tehnologija i znanja i tako stvore uslove za ostvarivanje dugoročno održivog privrednog rasta i razvoja.

Uprkos brojnim nedoumicama u pogledu gubitka suvereniteta u savremenim uslovima, država i dalje ostaje ključni akter na domaćoj i međunarodnoj sceni. Pretpostavka da pojava globalnog društva i umrežavanje zemalja putem prekograničnih tokova trgovine, finansija i investicionog kapitala umanjuje ulogu države u privrednom životu, pokazala se pogrešnom (Petrović-Ranđelović, 2019). Sve veći stepen međunarodne saradnje na različitim poljima, kao i pojava brojnih sporazuma različitog karaktera predstavlja potvrdu izuzetno velike uloge države u odvijanju savremenog, kako privrednog, tako i procesa sveukupnog društvenog razvoja.

3. Uloga države u stvaranju uslova za regionalni razvoj

Početak prve decenije 21. veka u Republici Srbiji dolazi do promena različite prirode. U tom periodu otpočinje se sa procesom strukturne transformacije (tranzicije), privatizacije i, u krajnjem, nasilne deindustrijalizacije što je ostavilo brojne posledice na privredu Republike Srbije. Pri tome, u procesu usmeravanja zemlje ka Evropskoj uniji, dolazi do, gotovo potpunog, negiranja uloge države u privrednom životu i razvoju. U tom smislu, i oblast regionalnog razvoja bila je osuđena na svojevršno stihijsko kretanje posredstvom automatskog mehanizma tržišta.

Problem neravnomernog regionalnog razvoja nije moguće rešiti jednom zauvek. On se, naime, stalno vraća u drugačijem obliku i traži nova sistemska rešenja, kao i suptilniju ekonomsku politiku (Arandjelović i Gligorijević 2010). Dakle, država konstantno mora biti prisutna u privrednom životu, ali i proaktivna i fleksibilna u cilju sprovođenja što delotvornijih mera i instrumenata ekonomske, a time i regionalne politike.

Ovakva shvatanja o državi kao „nepoželjnom gostu“ u privrednom životu demantovala je ekonomska praksa, a zatim i ekonomska teorije. Naime, ključni razlog neuspeha ovakvog, neoliberalnog koncepta zasnovanog na Vašingtonskom konsenzusu leži u nerazumevanju suštine regionalnog razvoja. Naime, pretpostavke autora neoliberalne regionalne politike u startu su bile pogrešne.

„Te pretpostavke su: da postoji puna mobilnost proizvodnih faktora, da dejstvuju uslovi perfektne konkurencije i da se na osnovu njih međuregionalno kretanje rada i kapitala ostvaruje u skladu sa razlikama u tražnji ovih proizvodnih faktora“(Čobelić, 1975). Međutim, ove teorijske pretpostavke neoliberalne regionalne politike nisu potvrđene u

praksi. Istraživanja autora koji su se suprotstavili ovakvoj neoliberalnoj školi pokazala su da su spontana ekonomska kretanja dvosmerno kumulativna, na jednoj strani, kumuliraju se razvojni efekti u već razvijenim regionima, dok se na drugoj strani u nerazvijenim regionima kumuliraju efekti relativnog zaostajanja.

Imajući navedeno u vidu, možemo zaključiti da se regionalne razlike ne mogu smanjivati isključivo posredstvom automatskog tržišnog mehanizma. U tom smislu, uloga države u stvaranju uslova za ravnomerniji regionalni razvoj je ključna, a ogleda se u:

- 1) obezbeđivanju adekvatnog funkcionisanja institucija na svojoj teritoriji,
- 2) formiranju adekvatnog sistema vrednosti i sistema donošenja odluka,
- 3) zaštiti konkurencije i suzbijanju monopola i sive ekonomije,
- 4) formulisanju i implementaciji dugoročne strategije privrednog, a time i regionalnog razvoja,
- 5) kontroli impementacije strategije i
- 6) u primeni eventualnih korektivnih mera, u skladu sa promenama u okruženju.

Pri tome, treba imati u vidu da su ovo samo osnovni elementi delovanja države u cilju stvaranja uslova za privredni, a time i regionalni razvoj i da je sfera njenog delovanja izuzetno velika. O tome govori i *J. Stiglitz* ekspert svetske banke koji smatra da država mora imati odlučujuću ulogu u stvaranju uslova za prevazilaženje suštinskih problema, jedan od tih problema, upravo, je i regionalni razvoj.

4. Strategija i ciljevi regionalnog razvoja Republike Srbije

Budući da je društvena stvarnost samo jedna, tako se i njen razvoj odvija kao jedinstven, ali izuzetno složen proces. Međutim, privreda se razvija u određenom prostoru i taj prostor svojim povratnim dejstvom i određenim uslovima utiče na ubrzanje ili usporavanje tempa razvoja (Mihajlović, 1962). Privredni razvoj, kao što smo već pomenuli, predstavlja jedan od najsloženijih delova procesa jedinstvenog društvenog razvoja. Kao takav, on se sastoji od velikog broja podsistema i podprocesa. „Privredni razvoj, kao najznačajniji deo jedinstvenog razvoja, ima dva nerazdvojna aspekta i to: granski i regionalni i isti se pod uticajem brojnih relevantnih faktora, uvek odvija i ostvaruje kao neravnomeran razvoj.“ (Gligorijević, 2014.)

Teza da bez neravnomernosti nije moguće ostvariti razvoj prihvaćena je od strane brojnih, domaćih i stranih autora. Međutim neravnomernost u razvoju stimuliše privredni razvoj samo ukoliko se kreće u određenoj, društveno prihvatljivoj granici.

U onom trenutku, kada regionalne razlike postanu prevelike one prerastaju u jedan od krucijalnih i egzistencijalnih problema jedne zemlje. U tom smislu, jedan od osnovnih zadataka kreatora ekonomske politike je da regionalne razlike, putem mera i instrumenata regionalne politike, održava u granici društvene prihvatljivosti.

Ako posmatramo privredu Republike Srbije primećujemo da su regionalne razlike mnogo veće u poređenju sa ostalim evropskim zemljama. Ovakvo stanje upućuje na neodložnu akciju kreatora ekonomske politike u cilju smanjivanja regionalnih razlika na društveno prihvatljivu granicu. Međutim, da bi se neravnomernost privrednog razvoja, posmatrano sa regionalnog aspekta mogla održavati u granicama društvene prihvatljivosti,

potrebno je da se regionalni razvoj posmatra sa strategijskog aspekta. Imajući to u vidu, ovde do izražaja dolazi upravo uloga države kao ključnog aktera u procesu smanjenja regionalnih razlika Republike Srbije.

Naime, poznato je da su problemi neravnomernog regionalnog razvoja i nepovoljnih demografskih tokova prisutni u Republici Srbiji decenijama unazad. Njihovim izučavanjem bavio se veliki broj istraživača, organizacija, i institucija. Međutim, tokom vremena problemi regionalnog razvoja i nepovoljnih demografskih tokova postaju sve aktuelniji, što otvara prostor za nova istraživanja.

Regionalne razlike u Republici Srbiji jedne su od najvećih u Evropi, pa tako odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg okruga iznosi 7:1, dok je odnos između najrazvijenije i najnerazvijenije opštine 15:1 (Manasijević, 2018).

Posmatrajući oblast demografskih kretanja u Republici Srbiji, može se uvideti da sa porastom regionalnih razlika dolazi do intenziviranja migratornih kretanja na relaciji jug-sever što dovodi do pražnjenja obodnih krajeva Republike Srbije. Ovako izraženi regionalni dispariteti ne mogu biti prevaziđeni putem automatskog mehanizma tržišta, šta više, njegovim stihijskim delovanjem regionalni dispariteti u Republici Srbiji tokom vremena postaće sve izraženiji.

Imajući u vidu prethodno navedeno možemo zaključiti da je za ostvarivanje ciljeva ravnomernijeg regionalnog razvoja Republike Srbije neophodno kreirati dugoročnu strategiju regionalnog razvoja, vremenski ograničenu, sa jasno definisanim ciljevima, merama i instrumentima regionalne politike potrebnim za ostvarivanje istih (Petrović-Ranđelović i Manasijević, 2018).

Da bi se dugoročni ciljevi regionalnog razvoja mogli da ostvare potrebno je da stanje u privredi Republike Srbije bude stabilno, uz kontinuirano ostvarivanje relativno visoke stope privrednog rasta. Kao osnovni ciljevi regionalnog razvoja Republike Srbije mogu se izdvojiti: ubrzan privredni razvoj svih oblasti, sa akcentom na nedovoljno razvijene regione, dugoročno održivi razvoj, podizanje regionalne konkurentnosti, smanjenje regionalnih neravnomernosti i siromaštva, zaustavljanje nepovoljnih demografskih tokova i nastavak procesa decentralizacije.

Dostignuti nivo razvoja u Republici Srbiji, kao i savremeni turbulentni uslovi zahtevaju detaljnu analizu, a zatim i planski određene radikalne promene u vertikalnoj (granskoj) i horizontalnoj (regionalnoj) privrednoj strukturi (Manasijević, 2018 b).

Potrebno je analizu stanja u privredi Republike Srbije započeti od pojedinačnih opština, preko okruga, regiona, pa sve do privrede naše zemlje u celini. Na osnovu potencijala određenih opština, okruga i regiona potrebno je odrediti delatnost i gransku strukturu koja će na najbolji način egzistirati u određenom prostoru (regionu), i planski je stimulisati.

5. Umesto Zaključka

Regionalni aspekt privrednog razvoja predstavlja značajnu dimenziju privrednog razvoja jedne zemlje. Pri tome, proces regionalnog razvoja ne sme se, uprošćeno, shvatiti

kao prostorni raspored investicija, već kao svojevrsan multidimenzionalni proces koji integriše sve segmente društva, društvene subjekte, organizacije i institucije u cilju ostvarivanja optimalno ravnomernog privrednog razvoja, što je njihov zajednički, društveni interes. Imajući to u vidu, proces regionalnog razvoja predstavlja vrlo kompleksan i komplikovan multidimenzijalni proces, gde veliki broj aktera različitog hijerarhijskog nivoa, pod uticajem velikog broja internih i eksternih faktora radi na ostvarivanju ciljeva ravnomernijeg privrednog razvoja na teritoriji jedne nacionalne ekonomije (Manasijević, 2018 c). Region se, u tom smislu, ne treba posmatrati kao organ privrede, već kao svojevrsni *privredni organizam*, sa ciljem, karakteristikama, gravitacionim centrima i dominantnim razvojnim potencijalima za određenu vrstu delatnosti, sa kojima raspolaže u većoj količini ili većem kvalitetu u odnosu na ostale regione.

Republika se Srbija već decenijama u nazad, suočava se sa problemima neravnomernog regionalnog razvoja čiji se multiplikovani negativni efekti odražavaju na sve segmente društva, ekonomske i neekonomske. Međutim, problemi neravnomernog regionalnog razvoja su takvog karaktera i nivoa složenosti da primenom samo reaktivnih mera i instrumenata regionalne politike neće biti rešeni, već, u najboljem slučaju, manje intenzivni. Iako Republika Srbija ima veoma povoljne razvojne potencijale, bez adekvatne dugoročne strategije regionalnog razvoja, odgovarajućih strukturnih promena i ciljne intervencije države, dosadašnje, uglavnom, stihijsko delovanje u ovoj oblasti biće osuđeno da propast.

Dakle, ukoliko se želi da postigne ravnomerniji regionalni razvoj, potrebno je privredu Republike Srbije, posmatrati sa strategijskog aspekta kroz dve osnovne dimenzije privrednog razvoja – horizontalnu, odnosno regionalnu i vertikalnu, odnosno gransku dimenziju. Bez ovakvog strategijskog pristupa i usmeravanja privrednog razvoja od strane države, uz istovremeno dvodimenzijalno sagledavanje privredne strukture, neće se postići odgovarajući kvantitet, kavalitet i intenzitet privrednog, a time ni regionalnog u Republici Srbiji.

6. LITERATURA

- Arandžević, Z., Gligorijević, Ž. (2008): *Nacionalna ekonomija*. Niš: SVEN.
- Arandžević, Z., Gligorijević, Ž. (2010): *Regionalna ekonomija*. Niš: autorsko izdanje.
- Arandžević, Z., Gligorijević, Ž. (2014): *Regionalna ekonomija*. Niš: autorsko izdanje.
- Čobeljić, N. (1975): *Privreda Jugoslavije rast, struktura i funkcionisanje*. Knjiga druga, Beograd: Savremena administracija.
- Gligorijević, Ž. (2014): *Ekonomska trilogija*. Niš: autorsko izdanje.
- Gligorijević, Ž., Manasijević, A. (2019): Globalni istorijski tok teorije i politike regionalnog razvoja. *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*, strana 3-15. Niš: Ekonomski fakultet.

- Manasijević, A. (2018): Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta. *Regionalni razvoj i demografski tokovi zbornik studentskih radova i projekata*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Mihailović, K. (1962): Regionalni aspekt privrednog razvoja. *Problemi regionalnog privrednog razvoja*, Beograd: Ekonomska biblioteka.
- Petrović-Ranđelović, M. (2019): *Osnovni koncepti ekonomske politike*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Petrović-Ranđelović, M., Manasijević, A. (2018): Značaj klastera za ostvarivanje ravnomernog regionalnog razvoja Republike Srbije. *Regionalni razvoj i prekogranična saradnja*, Piroć: Privredna komora.
- Radukić, S., Petrović-Ranđelović, M. (2014): Strane direktne investicije kao imperativ unapređenja konkurentnosti srpske privrede u postkriznom periodu. *Teme*, 38(2), 507-526, str. 508.
- Stojanović, R. (1962): O potrebi potpunijeg uključivanja regionalnog aspekta pri planiranju dugoročnog privrednog razvoja. *Problemi regionalnog privrednog razvoja*, Beograd: Ekonomska biblioteka
- Tanzi, V., Schuknecht, L. (2000): *Public spending in the 20th century: A global perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF REGIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *Problems of uneven regional development are present in almost all countries, regardless of their level of economic development. However, the regional aspect of economic development has changed its role in line with changes in socio-economic systems. In contemporary conditions, regional development problems in the Republic of Serbia are more pressing than ever. Namely, the Republic of Serbia has one of the biggest regional differences in the European area, which is a barrier in the process of further economic and overall development. In this sense, the problems of regional development need to be addressed from a strategic point of view, which implies an active role of the state, both in the process of creating and implementing the regional development strategy, and in creating the conditions for long-term, sustainable regional development. With this in mind, the aim of this paper is to point out the role of the state in the process of achieving more balanced regional development of the Republic of Serbia.*

Key words: *Regional development, regional differences, strategy, state, the Republic of Serbia.*

51. DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE NEW DEMOGRAPHIC REALITY – MANIFESTATION OF PARADOXES

Desislava Botseva

Abstract: *In many European countries, demographic policy has gained enormous importance in the 21st century. Part of the explanation for this is the increased awareness of the challenges, the consequences of which are visible today and will intensify in the future: aging of the population, reducing birth rates, diversifying family forms, etc. But not only the EU's social protection systems are affected differently by these processes, even in the face of common challenges, national responses differ significantly. Demographic policy has been integrated into the social protection system, but after World War II, developed countries "have not borne the burden of family care." Demographic policy was developed later and more hesitantly than most other social policies. Traditionally, they are much more normative and sometimes this is an obstacle to adequate policy reforms.*

Keywords: *human resources, demographic transition, regional development, demographic policy*

Introduction

Demographic policy has been integrated into the social protection system (Schubert et al., 2009), but after World War II, developed countries "did not take on the burden of family care" (Esping-Andersen & Gosta, 1999). The potential for impact on demographic processes in society is confirmed by the demographic policies pursued in some countries. Policies in France, Austria, Romania, Hungary, Germany and to a certain extent Bulgaria, are examples of this (Shterionov & Muchinov, 2015).

Until 1989, a socio-demographic policy aimed at raising birth rates was implemented in these countries. Measures taken in these countries help to reduce the negative tendency of decline in birth rates and increase the number of second and even third children in families, higher up the prestige of motherhood, reduce morbidity and mortality and increase the material well-being of families with children.

Both the European Union (28 countries) and Europe as a whole (48 countries and geopolitical entities) have completed their demographic transition. They are currently facing a 'post-transition' situation and face three major demographic challenges, population fertility, aging and migration. Despite the lack of adequate demographic development policies in many European countries, several governments have developed public policies to address some or most of the crisis issues. However, policies to increase fertility and tackle the challenges of an aging population have contradictory results. The current problem in Europe is the management of a large number of immigrants, especially refugees. On this

point, the countries of the European Union (EU) have not yet succeeded in reaching a strong political consensus.

1. Demographic transition in Europe

Europe is the first region in the world to begin the demographic transition. Today, the European population has reached a 'transitional' stage. In this sense, the population of Europe is characterized by low mortality rates, which lead to a high life expectancy. European populations have low and sometimes critical birth rates, which causes Europe to face a significant aging population. Important migration processes are currently underway. Although a large part of the European population emigrates, the proportion of migrants who are international migrants and refugees, mainly from the Middle East, Asia and Africa, is preceded by the proportion of immigrants. The three main demographic challenges that the region needs to address are population fertility, aging and immigration.

The demographic processes that have taken place in Europe over the past centuries are shaped by a number of factors, including socio-economic advances, the progress in medicine, science and technology, trends in urbanization, changing ideology, and the political ideology. Since the Second World War, population policies have also contributed to the change in demographic trends in some European countries. Some of the population problems remain on the periphery of these policies, neglected by the political leaders, and the public as well.

Population policies are prepared in the interest of the public good and are designed to mitigate and, if possible, regulate perceived population problems by adapting population size and age structure to people's rights, needs and aspirations. They are defined as actions taken either explicitly or indirectly by public authorities to prevent, delay or overcome imbalances between demographic change, on the one hand, and to achieve social, economic, environmental and political goals, on the other. Population policies can be explicit or implicit, which means that the proposed interventions are either clearly defined or implied.

The proposed policy interventions can target one or more components of demographic change, ie. mortality, fertility, population aging and/or migration. However, in industrialized and European countries, population policies tend to focus on one demographic issue. Policies are implemented through policy levers, which are entry points or policy instruments. Policy interventions are either direct, for example vaccination programs, or indirect, such as incentives for raising and giving birth to more children.

Good population policies require awareness of the issues involved and a consensus on the actions to be taken. They also require sufficient availability of data. These data are not always readily available, especially with regard to international migration. Population issues, especially immigration, are sensitive and have the potential to provoke political passion among the general public, stakeholders and lobbying groups. In this context, public debate on the future direction of population policy is difficult and often results in stakeholder polarization and public opinion. The implementation of population policies

DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE NEW DEMOGRAPHIC REALITY – MANIFESTATION OF PARADOXES

requires adequate institutional conditions, good coordination across sectors and effective monitoring and evaluation, in addition to strong political will.

2. Substitute fertility

European countries, like most industrialized countries, are characterized by overall fertility rates that are lower and sometimes critically low for levels of generational substitution. The average number of births per woman is 1.6 and 1.8 in Europe and the EU respectively, with Southern and Eastern Europe having the lowest birth rates with 1.4 and 1.6 children per woman. Only one European country, Kosovo (a predominantly Muslim country) has a total fertility rate above the replacement rate, with 2.3 children per woman. Some countries, such as France and Ireland, most closely approximate their fertility rates to the required replacement for generations of 2.1 children per woman. The old Union of Soviet Socialist Republics is also affected by low fertility, with a rate of 1.8 children per woman, with the Russian population increasing slightly in recent years.

In terms of fertility, European countries fall into two categories: the first is for countries with a fertility rate of about 1.8, and the second is for countries with about 1.4 children per woman. In the first group, the relatively higher birth rates will mitigate, or at least delay, the effects of an aging population. Higher birth rates can support the structure and size of the population for a long time, but this also depends on the starting position of the age structure. However, countries in the second category will face more severe consequences of an aging population. They may experience inversion of their pyramids and be severely threatened with entering into a state of negative tendencies in which the process of depopulation cannot be stopped, even if birth rates rise again (Chesnais, 1995). Several factors are likely to explain the low birth rates in Europe:

First, social values, economic models and life cycles have changed fundamentally which affects the traditional gender roles. These trends are driven by the desire to pursue and achieve a better standard of living and equality. This is why European women spend longer in education and career development process. In terms of education and work indicators, they are often ahead of their partners. Uncertainty about the future (eg unemployment) and lack of comprehensive childcare in some countries (eg Germany) may also cause European women to delay the reproductive decision.

Second, family structures have undergone important changes, including challenges to the traditional authority of the "father figure". Because women have the right to make reproductive decisions, they have their first child later. Women most certainly make the final decisions about the total number of children they want.

Third, the immediate determinants of fertility are also affected. As many women postpone their first birth for many years, the number of reproductively impaired couples increases. To some extent, contemporary anxieties and existential fears explain birth delays and postponement. The average age at childbirth is rising strongly in European countries.

The challenge of public policies aimed at increasing fertility is to develop effective measures and programs to counteract the factors that cause fertility decline. The reasons why a woman or a couple have or have not heirs are numerous. These include, but are not

limited to: marital status (including divorce and cohabitation); the cost of raising children; alternative costs for women (for example, inability to continue their education or higher education and/or to obtain prestigious, well-paid jobs and career development); the economic status of the household and the availability of childcare and their compatibility with women's participation in the workforce. In order to counteract some or several of these factors, European countries have offered benefits or incentives.

France offers an example of somewhat successful fertility policies, with the introduction of the first paid maternity leave in 1913 (McIntosh, 1983). Subsequently, in 1939, France adopted a new "Code de la famille". These include maternity leave, child benefits, family benefits, single parent benefits, adoption assistance and housing for families with three or more children. Couples receive significant maternity and paternity leave. Employed women are entitled to 16 weeks paid and protected leave for the first and second child; the length of leave increases for the third child. After the end of maternity leave, parents can take extra time until they reach the age of three and are entitled to reintegration at work. France has a wide network of childcare facilities (one of the largest in Europe) that provides a full day's stay as soon as the child is two or three years old.

Case study of France: As a result of the post-World War II demographic policy, France has one of the highest total fertility rates. The birth rate in the country is much higher than the Union average or the OECD average and is among the coefficients that are closest to the required replacement values for the generation of 2.1 children per woman - 1.96 (2016), the highest value since the achieved in 2011 of 2.0. The population is increasing annually by 0.3 - 0.4%. (2017). This stimulates the promotion of demographic policy and the birth and rearing of a third and fourth child. The employment rate of women between the ages of 25 and 54 is 76.6%, also higher than the average, and almost 80% of these women work full-time. Child poverty is well below the Union average. These positive effects go hand in hand with the huge investments France is making for the "childhood" of its population. One-time childbirth allowance is 260% of the basic salary and 717% for each subsequent child, and 90% of her salary is paid on maternity leave. Home furnishing loans are also provided, which is 90% simplified at the birth of a fourth child.

The current demographic and family policies are the result of a long historical process linked to the search for a compromise between different political ideologies and goals. This compromise is reflected in the dual nature of policies and initiatives to promote demographic development, on the one hand, a set of family policies beginning with the protection of children and support for disadvantaged children, and on the other, especially after the end of World War II., a social protection framework designed to guarantee the income of families with children (and especially families with many children) (Damon, 2006). The issue of fertility has also traditionally been a major concern of the French Government, but in the last decade it has been partly influenced by the question of finding a work-life balance. As a consequence of this development, France's current set of family policies is a compromise between different goals (Thévenon, 2006).

Public support is mainly aimed at alleviating the impact of children on the standard of living of households and thus benefiting all families who have made the decision to have and raise children. Increasing concern about issues such as employment, gender equality

DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE NEW DEMOGRAPHIC REALITY – MANIFESTATION OF PARADOXES

and child poverty is progressively changing the scope and content of family policies, focusing them on helping parents reconcile work and family life. Children have access to daycare facilities and preschools from a very young age and this early access is expected to benefit their development and school achievement and help parents balance work and family life. France spends 1.1% of GDP on early education services, which is higher than the OECD average (0.7% of GDP). In recent decades, family support measures have been shaped by the goal of double choice. The first line is to provide parents (usually mothers) with pre-school children with the opportunity to choose whether to stay home or continue working. The second strand is to provide working parents of preschool children with a range of care and parenting opportunities. From the mid-2000s to the present, the current phase of family and demographic policy in France has been under way, placing greater emphasis on the different (individual) needs of families.

Experts are divided and support different opinions regarding the possibility of public policies leading to an increase in fertility. Although demographic policies sometimes produce results (which are generally modest and short-lived), they generally fail to significantly change birth rates. The same is the case with the Bulgarian demographic policy and strategy for demographic development, which we can definitely conclude that they do not work! Policy measures to tackle fertility can be adopted and then discontinued, either because of their ineffectiveness or because of the excessively high costs involved. For example, Spain has initiated the offering of generous payments for new births, which it later has to end due to lack of financial sustainability. Romania, in the age of abortion, a decision taken to increase fertility, generates rapidly distracting and unstable effects that lead to an increase in maternal mortality caused mainly by illegal abortions (Kligman, 1998).

3. Aging population

The increasing proportion of people aged 65 and over in the general population has become a feature of the demographic trends of the European population, which is increasingly irreversible.

As a consequence of the demographic transition, more and more people live longer, and as a result, the population of older people is becoming a larger proportion of the population. The aging of the population has accelerated over the past century as European countries have recorded a rapid growth rate on this indicator, with the birth rate not reaching the required levels of demographic change associated with fertility rates. The presence of these two components is the main driver of the aging process (Bloom, et al., 2009). For Europe, it is estimated that in a low birth rate scenario, combined with improvements in longer life expectancy, about one third of the aging population is generated, with the birth rate being the main driver of these processes. This is because lower levels of fertility change the age structure and reduce the relative number of young people to older groups (United Nations, World Population Aging 2009).

The share of the elderly (people over 65) is 17% and 19% respectively for Europe and the EU (compared to much younger Africa and Sahara populations of only 3%). The tendency for the aging of the population will become even more pronounced with the increase in the number of individuals as they move to a higher age rank, or with an increase

in the contingent of the "old" (75-84 years), "older" (85+), centenarians (100+) and super hundred (110+). The economic and social consequences of an aging population are illustrated by changes in age dependency ratios. As the population ages, the ratio of active persons to people aged 65 and over becomes less favorable; they are currently 19% of people over 65 in the EU, compared to 65% in the 15-64 age group.

However, measuring the aging of the population by simply looking for a proportion of the elderly is not completely satisfactory and comprehensive. The term "aging" is now relatively relevant. Today, 65-year-olds are relatively young compared to the same age group of 50 or 60 years ago. Medical progress and lifestyle improvements have pushed the boundary of old age whose definition remains subjective. In order to cover all dimensions of old age, an assessment of health and quality of life among the elderly (ie the concept of life without disability) must be included. Another way to measure old age is to consider the age at which one becomes dependent on someone else. The new characterization of old age must combine physical, psychological and social dimensions, not just endogenous demographic criteria.

Population aging has huge consequences not only for the elderly themselves, but also for the preparation of socio-economic policies, public expenditure and family planning policies. How countries and their institutions need to adapt to the rapid aging of the population while enhancing economic performance is a dominant question that needs to be answered by population policies but also by social and economic development policies (Washington, DC: The World Bank, 1994).

The phenomenon of population aging raises concerns about pensions, elderly care, social security systems, macroeconomic and fiscal imbalances and economic outcomes. In some countries with low birth rates, aging is also associated with fears of depopulation, e.g. in Russia (Kinsella & Phillips, 2005). The rapid spread of various diseases, such as Alzheimer's and its implications for health care services adds a grim note to this picture. In addition, the aging of the population gives rise to even more subjective notions of the vitality and survival of societies (Gourbin & Wunsch, 2001).

The effects of an aging population are included in retirement decisions (eg retirement age and public or private pension schemes), savings and housing prospects for the elderly, etc. These decisions are tailored to institutional incentives, including taxes, subsidies, laws and economic policy (Borsch-Supan & Chiappori, 1991). A significant consequence of the aging of the population is the imbalance in social security systems, with the number of elderly entitled to benefits far exceeding the number of active adults in the workforce (Washington, DC: Population Reference Bureau, 2009). This is a matter of concern as most pension schemes in European countries are organized as payment systems.

Numerous studies show that an aging population may reduce the capacity of production in an economy because the volume of contingent workers may shrink, and older people do not work and save as much as younger, more active people. However, some studies point to untapped potential reserves, suggesting that the workforce can be retained despite aging, for example, by involving more women or by encouraging younger and more active adults to increase the rate of accumulation and saving capital (Bloom et al., 2009).

DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE NEW DEMOGRAPHIC REALITY – MANIFESTATION OF PARADOXES

Declining birth rates can lead to a progressive economic recession, as well as putting entire sectors targeted at young contingents at risk (eg education, leisure industry, etc.). When these young classes reach adulthood, the economic recession will only deepen. Older people need more care, and those over 90 are rarely independent. Many require continuous care, medical care, constant attendance and often need to be institutionalized. Family solidarity is scarce due to declining birth rates and greatly reduced numbers of siblings, and as a natural result, the responsibilities of the state and communities are increasing.

On the other hand, many European policies that address the issue of demographic development and intertwining, and socio-economic interconnections, view the aging population in a positive way and speak of the power of the "gray revolution". They rely on socio-economic and political measures that will allow older people to participate more fully in the economy. Relatively young people are often forced to take early retirement (in some European countries, the early retirement age was 55 or even 50, although the trend is towards later retirement). The rich experience of older people can bring great added value to the economy. Germany is one example of this, as one of the most aging European countries, it continues to dominate the international economic scene.

The effects of an aging population are multifaceted and are capable of affecting different population structures, for example to exacerbate existing gender inequality, as older women are usually faced with more difficulties. Policies to deal with an aging population are complex to design and implement. These policies must include many different elements and aspects related to social security, public health and economic strategy. They also have significant dimensions of the financial and fiscal space. In summary, it can be said that European policies have to some extent contributed to mitigating the effects of an aging population, but the measures and programs have not been fully satisfactory, in order to fully address the aging process.

4. Migration

Unlike countries that are perceived as immigration-friendly, such as Australia, Canada, New Zealand and the United States, European countries have traditionally been less open to migration. However, this statement needs to be qualified, as many countries that imitate openness to immigration have recently tightened their immigration policies. On the other hand, some European countries have housed a large number of immigrants in recent decades and are now facing huge flows of refugees. After 1990, Europe and North America are the two regions in the world that receive the most from annual net international migration (United Nations, International Migration Report, 2013).

The rate of net migration for Europe as a whole (48 countries and geopolitical units) and the EU (28 countries) is currently estimated at 2 immigrants per 1000 inhabitants (Population Reference Bureau, 2015). Between 1990 and 2013, Europe welcomed 23 million international immigrants, 22% from Asia, 18% from Africa and 14% from Latin America. Europe's proximity to regions with higher fertility rates (eg Africa) creates pressure from these countries. Moreover, the ongoing political turmoil in large parts of the Middle East and the region creates additional drivers of migration.

Immigration is one of the most controversial issues of population policy in European countries. In the context of globalization, goods, services and capital move more freely. However, movement of people remains limited, despite the need for global labor mobility. Immigration issues often give rise to fears of changes that may arise from the arrival of new populations. In many European countries, there are groups, organizations and political parties that oppose immigration-friendly policies. Common concerns relate to the negative socio-economic consequences for the host country's population, such as loss of job opportunities and reduced living standards (ie lower wages). Immigrants are often perceived as a threat to low-skilled workers. Another line of concern is the creation of societies with very different cultural and religious values than those of the host country.

However, many European countries need immigration in order to strengthen the shrinking workforce and sustain their economies (for example, Germany). When considering low-skilled jobs, it is generally acknowledged that immigrants are more likely to accept low wages and, at times, the more dangerous job positions that locals have traditionally rejected. In addition, immigrants provide a range of skills or cheap labor that contribute positively to the economy. Countries can therefore target both highly skilled and less skilled immigrants, especially in areas where domestic labor is scarce. Immigration is sometimes encouraged to replace the population deficits (ie depleted cohorts) in host countries and counteract the effects of low birth rates and aging populations.

There are many unresolved issues with regard to European demographic development policies, including the design of the number of immigrants needed to counteract population decline and how best to integrate immigrants into host countries. The immigration debate is also significantly complicated by the links between immigration and national identity and how immigrants can influence it. In fact, as immigration has become more visible, negative sentiment towards immigrants from time to time leads to hostility caused by the acceptance of large masses of foreign populations. EC studies indicate that by 2060, 85% of the world's population will live in 600 cities, with migration further triggered by the coming severe climate change. The survey signals that over 250,000,000 people will make a migration decision this month, provoked by the search for better living conditions. Man is the only creature on earth that changes the surrounding environment to such a crisis scale. Overcoming environmental challenges are part of the problems of the "new age" (Nikolov & Vasileva, 2017). All these migration trends are driving governments' efforts to preserve national identity.

European immigration policies are shaped by the specific economic and political context of the host countries. In recent decades, Europe has used various political levers to promote or discourage immigration. Until the 1973 oil crisis, immigration levels were high, with many migrant workers entering Europe. Labor migration was facilitated in most countries because economies were flourishing and more labor was needed and needed. At that time, a freer immigration policy was being pursued in European countries as a whole (Zimmermann, 1995). In Germany, the traditionally present guest worker and the temporary immigration system facilitate labor migration. In France, a permanent migration policy involves integration and assimilation, especially for immigrants from the former French colonies.

DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE NEW DEMOGRAPHIC REALITY – MANIFESTATION OF PARADOXES

Assimilation and integration efforts in Europe, which have been emphasized in recent years, can be seen as policies to help migrants adapt more quickly, but they can also make migration more difficult for many. The idea of integration involves assimilation, such as learning the language of the host country, mixing with the economy and social life with minimal discrimination, accepting the social and political morals of the host country and ultimately acquiring citizenship. Integration is done through institutions such as schools, professional groups, as well as community and neighborhood associations. If immigrants are more numerous than the local population, these institutions no longer serve as effective migration tools. If immigrants remain isolated culturally, socially or religiously and do not mix with the residents of the host country, e.g. remain isolated in the ghetto, we cannot speak of integration. Interestingly, integration efforts have recently been symptomatic of European countries, which seem to be gradually abandoning their "multicultural" identity, such as the Netherlands, where immigration policies are currently concentrating the expectation that the costs and responsibilities of assimilation and integration are borne by the population of immigrants. In Europe as a whole, there is pressure to integrate immigrants, which is much less pronounced in the United States, where ethnic or cultural niches exist simultaneously without much contact or need for assimilation. To some extent, highlighting a positive example to be applied at national level seems a difficult task for Europe, because European policies seem to face more problems in trying to solve them than, for example. long-standing "immigrant" countries such as the United States, Canada and Australia.

Today, special status and programs for highly skilled migrants are present in EU countries (eg 2005 Green Paper and 2009 Blue Card) There are also some bilateral agreements between countries to attract the necessary human resources. There is a serious problem of family reunification where one partner is in the host country and the other in the country of origin. For example, in Ireland parents whose children were born in other countries of the European Union can no longer obtain citizenship. In the Netherlands, minimum age and wages have become the conditions for spouses' immigration. In Denmark, some EU citizens have to prove their solvency if they want to bring their foreign spouses to live in the country.

Today, European countries face a large number of refugees, in addition to traditional "economic" migrants. The EU has failed to reach a broad political consensus on immigration and refugees. Political discussions will inevitably raise the issue of immigration quotas in the host countries and possibly in the sending countries. At this stage, most European countries have no immigration quotas and hardly discuss them during the immigration debate. The 2015 European refugee crisis has emerged as a turning point in European immigration policy, and Germany, determined to accept more refugees, has sharply departed from these intentions.

5. Instead of a conclusion

Due to the "explosive" demographic transition in sub-Saharan Africa, Africa's share of the world's population will increase dramatically. Asia's population will also continue to increase, while Europe's population will decline slowly by 2050 and at a much more dynamic

pace between 2050 and 2100 (UN, 2015). Changing demographic weight across different regions of the world will inevitably have significant geopolitical consequences for Europe, not least because of the potentially increasing migration flows to European countries. Europe also faces the challenge of an aging population, which in some countries (such as Germany) is already leading to labor shortages. From this perspective, the challenges facing Europe's fertility, aging and immigration countries are becoming increasingly difficult to address. However, the political response to these demographic problems will have important implications for the sustainability of the socio-economic achievements of European countries. In many of them, population problems have not yet received the priority they deserve. As mentioned, debate, if and when it happens, is marred by controversy and passion (Demeny, 2003). Non-interventionists oppose those who wish to take action. Demographic problems are not analyzed pragmatically, without political or ideological goals. Too often demographic problems are shaped by the traditional opposition between left and right. Another complicating factor is that sources of information and relevant stakeholders are fragmented (ie public administrations dealing with population issues).

REFERENCES

- Bloom, D., Canning, D., Fink, G. (2009). *The Graying of Global Population and Its Macroeconomic Consequences*. Boston: Harvard School of Public Health. p 5.
- Borsch-Supan, A., Chiappori, P.A., (1991). Aging Population: Problems and Policy Options in the US and Germany. *Economic Policy* 6(12). p. 129.
- Calot, G., Sardon, J.P. (1999). Les facteurs du vieillissement démographique. *Population* 54(3). p 509-552.
- Chesnais, J.C. (1995). *Le crépuscule de l'Occident. Dénatalité, condition des femmes et immigration*. Paris: Robert Laffont. p 235-273.
- Demeny, P. (2003). Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-first Century. *Population and Development Review* 29(1). (2003). p. 1-28.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford
- Gourbin, C., Wunsch, G. (2001). Hospitalization rates for Alzheimer's disease. *Archives of Public Health* 59(1). (2001). p. 29-42.
- Kinsella, K., Phillips, D. (2005). Global Aging: The Challenge of Success. *Population Bulletin* 60(1). p. 17.
- Kligman, G. (1998). *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press.
- McIntosh, C. (1983). Population Policy in Western Europe: Responses to Low Fertility in France, Sweden, and West Germany. Armonk. London: M.E. Sharpe, Inc, 1983. p. 43-57 & 104-126.

**DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE NEW DEMOGRAPHIC REALITY –
MANIFESTATION OF PARADOXES**

- Nikolov, G., Vasileva, E. (2017) Адаптирането на климатичните промени във фокуса на политиката за регионално развитие. Regional economy and sustainable development. Varna
- Population Reference Bureau. (2015). World Population Data Sheet. DC: Population Reference Bureau, 2015. Washington.
- Population Reference Bureau. (2016). World Population Data Sheet. DC: Population Reference Bureau, 2016. Washington.
- Schubert, K., Hegelich, S., Bazant, U. (2009). European Welfare Systems. Current state of research and some theoretical considerations. The Handbook of European Welfare Systems. London. 3-28.
- Shterinov, Sht., Muchinov, V., Alexandrov, M. (2015). Demographic policy in Bulgaria during the period 1879-1889. A brief historical overview. Part of the report Objectives, priorities and policies for the implementation of the Demographic Development Strategy of the Republic of Bulgaria. BAS. Sofia.
- United Nations, World Population Aging (2009). New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2009. p. 4
- United Nations, World Population Prospects: The 2016 Revision, (New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2016).
- World Bank. (1994). Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth. Washington. DC: The World Bank.
- Zimmermann, K. (1995). Tackling the European Migration Problem. Journal of Economic Perspectives 9(2). p. 58.

RAZVOJ LJUDSKIH RESURSA U NOVOJ DEMOGRAFSKOJ REALNOSTI - MANIFESTACIJA PARADOKSA

Rezime: *U mnogim evropskim zemljama demografska politika dobila je ogroman značaj u XXI veku. Deo objašnjenja za to je povećana svest o izazovima, čije su posledice vidljive danas i pojačaće se u budućnosti: starenje stanovništva, smanjenje nataliteta, diverzifikacija porodičnih oblika, itd. Ali ne samo socijalna zaštita EU. Ovi procesi na sisteme različito utiču, čak i pored uobičajenih izazova, nacionalni odgovori se značajno razlikuju. Demografska politika je integrisana u sistem socijalne zaštite, ali nakon Drugog svetskog rata razvijene zemlje „nisu snosile teret porodične brige“. Demografska politika razvijena je kasnije i neodlučno od većine ostalih socijalnih politika. Tradicionalno su mnogo normativnije i ponekad predstavljaju prepreku za adekvatne reforme politike.*

Ključne reči: *ljudski resursi, demografska tranzicija, regionalni razvoj, demografska politika.*

52. SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BULGARIAN REGIONS: COHESION OR DEVELOPMENT OF INEQUALITIES?

**Elka Vasileva, Chief Assistant¹,
Dr. Valbona Sakollari, PhD Student²**

Abstract: The report explains the specifics of the European Union's classification of territorial units for statistical purposes (NUTS). The distinctive characteristics of the regions of Bulgaria by selected key socio-economic indicators are presented: gross domestic product, population, employment, unemployment, degree of urbanization, etc. On the basis of the problematic analysis, summaries are made of the existing inequalities between the Bulgarian regions, as well as in comparison with the average level of economic development of the EU Member States. Guidelines are also proposed to reduce the disparities in the level of development of the regions and increase their competitiveness.

Keywords: territorial classification, regional development, socio-economic indicators, regional inequalities.

Introduction

Regionalization provides opportunities to systematize, classify and better understand spatial patterns and differences, and in this sense is an extremely useful tool for managing regional policy. The concept of zoning appears to be fundamental to the regional economy (Konakchiev, 2003, p.48), while at the same time it has always been the subject of discussion for representatives of the scientific community and the government. Zoning is a special type of classification scheme that enables the collection, compilation and dissemination of statistical information on socio-economic development in the territory of the Member States of the European Union, subject to appropriate criteria, indicators and thresholds, in order to ensure harmonization of Community regional statistics. The method of determining the range of regions, and consequently the resulting regional scheme, in addition to the selection of key assessment indicators, largely determines the results of the analysis of regional inequalities and, consequently, the guidelines and resources allocated to stimulate regional economy.

2. Features of regionalization in Bulgaria

An important step in the reform and future development of the statistical information system towards its regional aspects is to define the territorial basis for regional

¹Department of Regional Development, University of National and World Economy, Bulgaria, elvasileva@unwe.bg

²Department of Regional Development, University of National and World Economy, PhD student, Albania, Durres

development by identifying, hierarchically structuring and creating a nomenclature of territorial statistical units. The present systematization of the regions in Bulgaria is the result of the application of the territorial classification established in the European Union by the introduction of three hierarchical territorial levels, corresponding to the requirements for territorial units NUTS 1, NUTS 2 and NUTS 3, in accordance with Regulation (EC) No 176/2008 of 20 February 2008 amending Regulation (EU) No 1059/2003 on the General classification of territorial units for statistical purposes (NUTS), applied by Eurostat for the EU regions. The main classification criterion is the population of the respective territory. The Regional Development Act (2008) also specified the territorial boundaries of these areas. The subject of analysis in this exposition is the 6 NUTS 2 regions, which are of particular importance for the structuring of the territory of Bulgaria.

The territorial coverage of the regions at the NUTS 2 level is as follows (Art. 4, Para 3 of the RDA; SG, issue 50/30.05.08, p.2): The Northwestern region includes the districts of Vidin, Vratsa, Lovech, Montana and Pleven; The North-central region includes the districts of Veliko Turnovo, Gabrovo, Razgrad, Ruse and Silistra; The Northeastern region includes the districts of Varna, Dobrich, Targovishte and Shumen; The Southeastern region includes the districts of Bourgas, Sliven, Stara Zagora and Yambol; The Southwestern region includes the districts of Blagoevgrad, Kyustendil, Pernik, Sofia and Sofia; The South central region includes the districts of Kardjali, Pazardzhik, Plovdiv, Smolyan and Haskovo.

It is important to note that in determining the scope of the areas, additional factors are also taken into account in order to guarantee the possibility of preparing strategic oriented documents for regional development, taking into account the specific advantages and potentials of each of the territorial units. In this regard, together with the requirement that the population is analyzed further criteria and conditions:

- the geographical characteristics of the areas, combining areas with similar geographical features and potential when forming territorial units;
- established as traditional economic and cultural links between areas;
- integrated features and impact of European transport corridors crossing the territory of Bulgaria as a factor for economic and social development;
- the role of large urban centers, small and medium-sized cities in the implementation of integrated regional and local development strategies;
- the territorial organization of health and education services as a factor in improving the quality of the environment in the regions and enhancing their competitiveness;
- the specific nature of the environment, creating the conditions for the implementation of an integrated approach to environmental protection and creating the preconditions for sustainable development.

3. Characteristics of the Bulgarian regions by selected key indicators

Regional inequalities have an economic, social, demographic, infrastructure, investment, environmental and other dimensions. They are formed under the influence of various factors, some of which are objective in nature - location in geographical space, relief, climate, altitude, etc., and others are the result of human activity - the degree of

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BULGARIAN REGIONS: COHESION OR DEVELOPMENT OF INEQUALITIES?

development, the use of natural, economic, recreational and cultural potential, regional policy pursued. Therefore, various sciences, as well as practice, show a strong interest in regional development. Table 1 provides general information on the regions, including systematic data on key indicators for socio-economic development characteristics.

Table 1. Overall comparative data for NUTS 2 regions

Region	Population - number as of 31.12.	Age dependen cy ratio by region (%), 2018	Degree of urban- tion as of 31.12. 2018 (%)	Empleme nt rate, 15- 64 (%), 2018	Unemplo yment rate, 15- 64 (%), 2018	Relative share of GDP created by regions (%), 2017
Northwestern	742 304	65,8	63,8	58,8	11,5	6,7
North-central	784 168	58,3	67,3	64,6	6,8	7,8
Northeastern	929 035	53,8	73,4	65,4	7,4	10,6
Southeastern	1 032 079	58,2	72,6	66,8	5,5	12,9
Southwestern	2 102 205	50,6	84,3	73,8	2,7	47,9
South central	1 410 248	55,4	67,6	66,8	4,3	14,1
for the country	7 000 039	55,5	73,7	67,7	5,3	100

Source: National Statistical Institute, 2019

Statistics show that Bulgaria has entered the transition process with relatively small regional differences compared to other EU Member States and EU candidate countries. Regardless of the different dynamics of the development of the regions during this period, the higher growth of the development of the Southwestern region (including the capital Sofia), and the fact that the differences between the other regions are much smaller, are clearly distinguished. No other country demonstrates such convergence at the NUTS 2 level, which would be a definite advantage of the country's regional development, at a higher level of development. First of all, there are strong intra-regional differences in the economic development of the regions in Bulgaria. In some NUTS 2 regions, there is considerable accumulation of areas with low economic development. Such strong intra-regional differences are also typical of economic indicators such as productivity growth, sectoral structure, efficiency and more. Nevertheless, the assessment of socio-economic development defines Bulgarian regions as relatively balanced regional structures. The reported territorial differences are not sharp and critical; they are quantitative rather than qualitative.

The NUTS 2 regions differ significantly in demographic and economic characteristics, employment and unemployment. Data show that in the southern part of the country a greater proportion of the population is concentrated - about 65%, which is an important factor in their potential for development. Table 2 presents the main demographic and socio-economic characteristics of the population at regional level in the country. The northwest

and north central regions have a lower population density than other regions. The relative share of the population living in cities in these regions is lower than the national average. The highest degree of urbanization reached the Northeast and Southwestern regions.

Table 2. Main demographic and socio-economic characteristics at regional level

Region	Population - number as of 31.12.	Age dependen cy ratio by region (%), 2018	Degree of urban- tion as of 31.12. 2018 (%)	Employe nt rate, 15- 64 (%), 2018	Unemplo yment rate, 15- 64 (%), 2018	Relative share of GDP created by regions (%), 2017
Northwestern	742 304	65,8	63,8	58,8	11,5	6,7
North-central	784 168	58,3	67,3	64,6	6,8	7,8
Northeastern	929 035	53,8	73,4	65,4	7,4	10,6
Southeastern	1 032 079	58,2	72,6	66,8	5,5	12,9
Southwestern	2 102 205	50,6	84,3	73,8	2,7	47,9
South central	1 410 248	55,4	67,6	66,8	4,3	14,1
for the country	7 000 039	55,5	73,7	67,7	5,3	100

Source: National Statistical Institute, 2019 and author calculations

Compared to the average level of economic development in the EU-28, gross domestic product per capita as well as incomes in Bulgaria are significantly lower than in developed European countries (Table 3). At the NUTS 2 regional level, five of the Bulgarian regions are among the regions with the lowest GDP per capita in the EU (PPP) - for 2017: The North-West region with 31% of the EU average, North-Central with 34% and South-Central region with 35% occupy the last three places in the ranking, while the South-East and North-East regions are respectively with 43% and 39% respectively. From the Bulgarian regions with the highest GDP per capita (in PPS) for 2017, the Southwestern region stands out according to Eurostat data - 79% of the EU-28 average. A considerable part of the economic activities is concentrated in the capital and it remains the most attractive place for business and employment in the country.

Table 3. Comparative regional GDP-PPS per capita. % of the EU-28 average

Regions	2012	2013	2014	2015	2016	2017
EU 28	100	100	100	100	100	100
Northwestern	29	28	30	29	29	31
North-central	32	32	34	33	33	34
Northeastern	38	38	40	39	39	39

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BULGARIAN REGIONS: COHESION OR DEVELOPMENT OF INEQUALITIES?

Southeastern	38	38	40	39	43	43
Southwestern	75	73	75	76	78	79
South central	33	32	32	33	34	35

Source: EUROSTAT, 2019

The problems related to regional inequalities are important for each territorial unit and for the country. If a generalized assessment of the inter-regional differences is to be given, it can be said that the most developed Bulgarian region is the South-West, followed by a considerable distance from the North-East and South-East. South Central occupies an intermediate position between the upper three relatively developed regions and the least developed regions - North Central and Northwestern.

In the period of transition to a market economy, the economic, social and regional structures in Bulgaria have undergone significant changes, as a result of which the differences in employment, income and quality of life between the different territorial units have increased. This is influenced by their different adaptive capacity.

State regulation is one of the main elements of the regional policy of most developed countries. And in recent decades it has become one of the main factors for overcoming territorial disparities, accelerating the development of backward areas and overcoming excessive concentration and over-urbanization. The experience of European countries also strongly confirms the need to apply different forms of state regulation in order to equalize the living conditions of the population from different territorial communities.

Underexploited is also one of the current forms of business cooperation in Europe, known as the "cooperative economy". The cooperative model provides opportunities both to safeguard the social and solidarity function of a deeply integrated economy and to overcome regional disparities. Regional sustainability requires the effective utilization of the potential of the cooperation economy (Tsolov, Vasileva, 2019, p.79).

The current national regional policy is in line with that of the European Union (EU) and is based on the principle of solidarity. European regional policy aims to reduce disparities in the level of development of the regions, to provide equal opportunities for access to quality education and training, to obtain suitable employment, to ensure an environmentally friendly environment and a favorable business environment. There is a need to work more actively between institutions on regional development policies, with greater emphasis on the needs of young people (Lyubomirova, Tanakov, 2019, p.326).

The mitigation of regional disparities in socio-economic development can be achieved through more active support for small and medium-sized enterprises, attracting foreign investment and efficient use of EU funds in the Bulgarian regions. It can fulfill the development of private business by providing support for the competitive sectors, those that generate high added value and the preservation of traditional employment-providing industries in our country.

Within the framework of activities to promote sustainable urban development, public funds should be invested for the development of industrial zones and parks, which

can concentrate a large amount of financial, production and human resources. Urban development policies must take on a territorial character that takes into account, on the one hand, the internal, specific urban environment, but also the wider territorial reality (Botseva, 2019, p.527). There is an urgent need for new smart, specialized strategic approaches to urban development that take into account the diversity of cities and their specific environment in terms of size, demographic situation, social context, their traditions, culture, etc.

Reducing cross-regional and intra-regional disparities will be achieved through the creation of sustainable working enterprises, the promotion of technological renewal, especially for small and medium-sized enterprises that are key to the regions, the production of high-tech export-oriented market products and the introduction of green technologies. that will improve the market positioning of companies.

Information and communication technologies offer new opportunities for companies and regions and are an important factor for regional competitiveness, influencing the speed of change and the territorial distribution of economic activity (Nikolov, Vasileva, 2019, p.197). It is also very important to identify and support prospective and emerging companies. The challenge for Bulgaria in the field of competitiveness is to achieve smart growth, which means that research and innovation become one of the main drivers of economic growth.

As a result of globalization and the economic crisis, the regions in Bulgaria face challenges arising from limited financial resources and the need for economic restructuring, and in this sense they must make full use of their capabilities and potential to cope with the competitive pressures on European and world markets. Global and local aspects of regional development are closely linked. The use of local potential, human resources available, specific territorial advantages is at the heart of increasing regional competitiveness. Strengthening the market position of the local economy are factors for deepening and accelerating the processes of convergence and overcoming regional disparities.

4. Conclusion

In summary, the main conclusions regarding the social and economic situation of the Bulgarian regions can be summarized as follows:

- ❖ The analysis of the main indicators characterizing the demographic, social, economic and infrastructural development of the regions of the country show a lower degree of development for Northern Bulgaria compared to Southern Bulgaria, as a result of the action of a complex set of factors and conditions that exert a common overall adverse effect. Negative demographic trends, poor road infrastructure, poor access to regional labor markets, adverse structural changes in regional economic sectors, etc., may be cited as such.
- ❖ Employment and unemployment indicators place Bulgarian regions in the European Union among those that are characterized by stability, low unemployment, relatively sustainable employment and economic activity, compared to a large number of EU Member States and in the context of the financial and economic crisis. Employment in the economic sectors has not seen

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BULGARIAN REGIONS: COHESION OR DEVELOPMENT OF INEQUALITIES?

any significant changes in recent years, with a trend of increasing employment in the sectors of industry and services at the expense of those employed in agriculture and forestry, which is particularly pronounced in the Southwestern region.

- ❖ In the comparative analysis of the regions in Bulgaria, the Southwestern and Northwestern regions emerge as distinct regional poles. The Southwestern region ranks first in terms of demographics and economic indicators and about average when compared to the European regional level, while the Northwestern ranks last in almost all major indicators. The data strongly prove the economic strength of the Southwestern region, which accounts for almost half of the country's gross domestic product produced in 2017. At the other pole are the three regions in Northern Bulgaria, which together contribute to the creation of only about 25% of the country's gross domestic product in the same year.
- ❖ Backward areas have untapped resources that could contribute to their accelerated development. But in order to be able to utilize this potential and benefit both themselves and the overall development of our country, they need additional support in order to create the conditions for growth, improve their industrial base, and stimulate the development of small and medium-sized enterprises and to overcome deficiencies in transport infrastructure, information and communication technologies, education and research.
- ❖ The synthesized analysis of the state of the Bulgarian regions supports the thesis that one of the main tasks of the regional policy after 2020 should continue to be the promotion of balanced and harmonious development in order to reduce the social and economic disparities between the regions. The focus is on an integrated approach to planning and implementing regional development policy, applying the principle of sustainable development, namely the reconciliation of socio-economic development and environmental objectives.

5. References

Конакчиев Д. (2003). *Обща теория на регионалната икономика – основи, анализ* (General theory of regional economy - basics, analysis). Варна, книга първа.

Botseva, D. (2019). Smart Specialization on Local Level – a New Dimension for Integrated Urban Development. In: II International Scientific Conference: Regional development and cross-border cooperation. Book of Proceedings (pp. 523-528). Pirot, Serbia, electronic edition.

Lyubomirova, V., N. Tanakov (2019). Youth – Problems and Perspectives in Bulgarian Regions. In: Regional Development and Demographic Flows of Southeastern European Countries (pp. 319-327), University of Nish, Faculty of Economics, Serbia.

Nikolov, G., E. Vasileva (2019) Development of Electronic Administrative Services as a Tool for Increasing the Quality of Business Environment in the Regions. In: Enhancing Competitiveness of National Economies and Enterprises, Thematic collection of papers of international significance (pp.195-213). Faculty of Economics, University of Niš, Serbia.

Regional Development Act, prom. State Gazette. Issue 50 of May 30, 2008, amend. and ext. State Gazette. 28 of March 29, 2018.

Rules for the Implementation of the Regional Development Act, prom. State Gazette No. 80 of September 12, 2008, effective from August 31, 2008. ed. State Gazette, issue 50 of July 1, 2016.

Regional Development Plans for Level 2 Regions in Bulgaria (2014-2020), Ministry of Regional Development and Public Works, Regional Development / Strategic Documents, www.mrrb.government.bg, Accessed on 15 December 2018.

Regulation (EC) No 176 / 2008 of 20 February 2008 amending Regulation (EU) No 1059/2003 on the General classification of territorial units for statistical purposes (NUTS).

Tsolov, G., E. Vasileva (2019) European Concept of Collaborative Economy, In: Regional Development and Demographic Flows of Southeastern European Countries (pp. 78-69). University of Nish, Faculty of Economics, Serbia.

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ БУГАРСКИХ РЕГИЈА: КОХЕЗИЈА ИЛИ РАЗВОЈ НЕПРАВИЛНОСТИ?

Abstract: Извештај објашњава специфичности класификације територијалних јединица Европске уније у статистичке сврхе (NUTS). Представљене су карактеристичне карактеристике региона Бугарске по одабраним кључним социо-економским показатељима: бруто домаћи производ, становништво, запосленост, незапосленост, степен урбанизације итд. На основу проблематичне анализе сачињени су сажеци постојећих неједнакости између бугарских региона, као и у поређењу са просечним нивоом економског развоја држава чланица ЕУ. Такође се предлажу смернице за смањење неједнакости у нивоу развоја региона и повећање њихове конкурентности.

Keywords: територијална класификација, регионални развој, социо-економски показатељи, регионалне неједнакости.

53. BUILDING AN INTEGRATED REGIONAL APPROACH IN THE NEW PROGRAMMING PERIOD 2021-2027

**Georgi Nikolov, Assoc. prof.¹,
Veselina Lyubomirova, Assist.²,
Tulus Suryanto, Prof.³**

Abstract: This report aims to give a critical review of the new concept for implementing an integrated regional approach in the new programming period developed by the Ministry of Regional Development and Public Works. In recent decades, there has been an increase in intra-regional and inter-regional differences in Bulgaria. Most Bulgarian regions are identified as lagging behind in the area of socio-economic development, while in Serbia three of the regions have relatively good indicators and the main concerns are related to the negative demographic trends and the aging of the population in Bulgaria. A major focus of contemporary regional policy is the Regional Development Councils, their formation and functioning. They will be a mechanism for involving civic participation in the planning and implementation of regional policies.

Keywords: integrated regional approach, regional policy, regionalism

Introduction

Local authorities face daily work-related problems in developing plans and strategies for reducing and aging the population, negative birth rates, low birth rates and mechanical migration, which is why nearly 73.5% of the population lives in cities. Another important issue to solve is the imbalance in the territorial distribution of the population of 288 of us. places (22.6%) with a population of 1 to 50 days and last but not least the trend in recent years 34.1% of the population is concentrated in 6 (six) big cities.

Despite the results achieved by the implemented projects and programs with EU cohesion policy funds, these trends continue, which is an argument for the need to change the planning and implementation of regional development policy. The European Commission, for the upcoming programming period 2021-2027, opens new perspectives for a change in investment policy related to the introduction of a new regional impact approach and investment in integrated measures tailored to the specificities of the regions and the promotion of partnerships between municipalities, regions and regions. regions.

¹ Assoc. prof. Georgi Nikolov PhD; Head Department "Regional Development"-UNWE, Sofia, BG; gnikolov@unwe

² Assist. Dr. Veselina Lyubomirova PhD, Department „Regional Development “-UNWE, Sofia, BG; veselina@unwe.bg

³ Prof. Dr. Tulus Suryanto PhD, Faculty of Islamic Economics and Business the State Islamic Institute of Raden Intan Lampung, Indonesian

Strengthening the territorial dimension of cohesion policy through the new Europe-for-Citizens objective and introducing a more flexible approach to multi-fund financing make it possible to apply a partially or fully deconcentrated approach to managing programs focusing on local potential and needs in specific territories.

1. Implementation of new regional policy

The competent authority for the implementation of regional policy in Bulgaria is the Ministry of Regional Development and Public Works (2019, MRDPW); it provides for synchronization and closer linking of strategic planning of regional development with the programming of the European funds. Some key steps have already been taken in this direction.

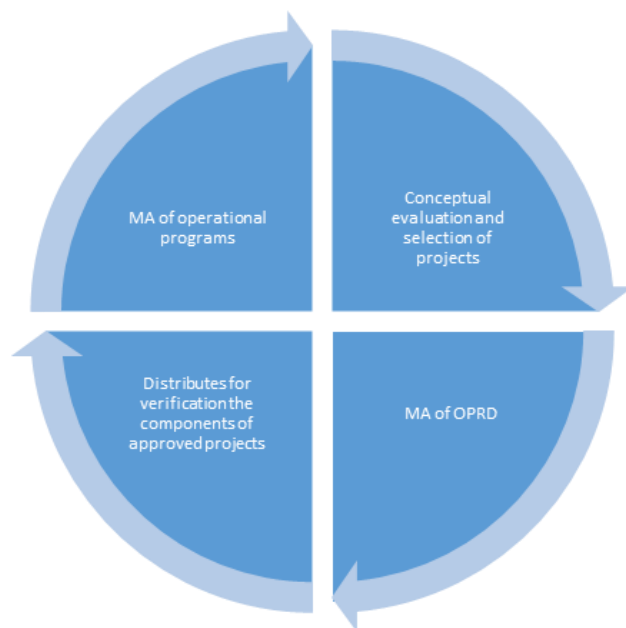
There is a need to update the National Spatial Development Concept (NCPD) and to design new integrated regional spatial development schemes at NUTS 2 level, which will be the basic strategic documents for the future operational program for regional development (Vasileva, E. 2017). In addition, the preparation of the new Municipal Development Plans and Integrated Urban Reconstruction and Development Plans (OPRD / IPRD) for the period after 2021 is underway.

The new Operational Program for Regional Development 2021-2027 is planned to focus on the territorial objective of cohesion policy, with the allocation of funds to two main priorities - urban and regional respectively. The investments will be made in accordance with integrated territorial strategies developed with broad civic participation and stakeholder cooperation, at the municipal / city and regional levels respectively (Botseva, D. 2019).

In order to fulfill the city priority, the current approach for sustainable and integrated urban development under the current OPRD 2014-2020 will be upgraded, using the experience of the intermediate project selection units, structured in the municipal administrations of cities and towns.

One of the main components of the territorial priority is the enhancement of the role of regional development councils in level 2 regions, whose potential will be strengthened so that they can have the necessary regional level capacity to choose the most important development projects.

Fig. 1: Functionality of the Regional Development Councils

2. Approach to the new regional planning

Whenever creating new regional structures, we should always strive to answer as comprehensively as possible: What is your opinion on the delegation of more functions at regional level? What are the benefits and risks?

Support under this priority will be provided for major projects of supra-municipal importance, implemented in collaboration with several municipalities and representatives of local communities from NGOs (Lubomirova, V. 2019), civil society and business. The projects will include a wide range of integrated measures in various sectors aimed at addressing common problems and harnessing local potential.

Our hope is in the new programming period that new opportunities for support and development of the territory will be realized through a combination of measures, creating a synergistic effect between the individual programs and innovative development of the territory. Each operational program, with the exception of the transport connectivity and food program, will have a dedicated resource to support territorial development.

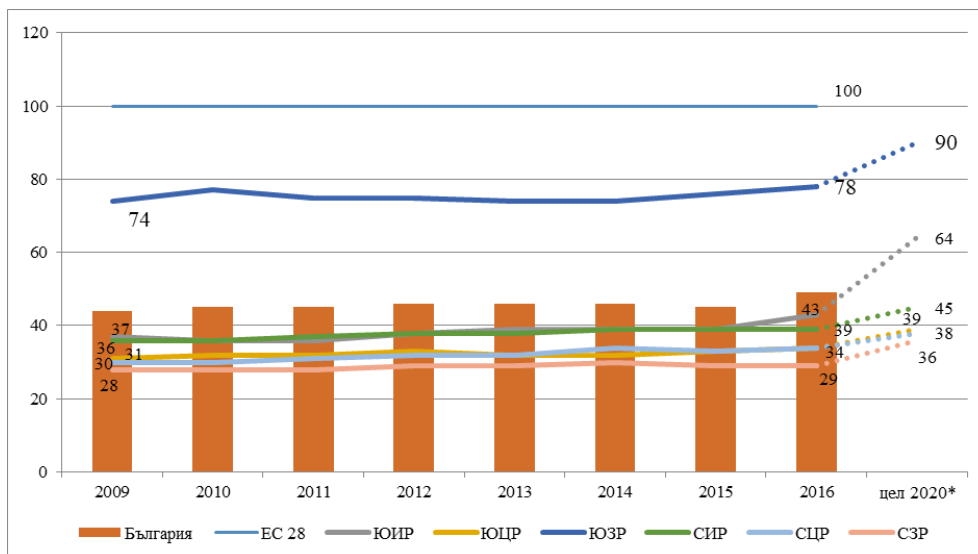
Such an approach would promote cooperation, the creation of innovative networks between cities and the development of urban-rural links, so-called regional connectivity. It is important to reduce the division into urban and rural territories and to move beyond the administrative boundaries of municipalities and individual settlements. Territories outside of large cities are largely faced with the same challenges inherent in rural areas, and their ability to retain or attract people depends largely on their connectivity - both between urban areas and large urban centers (Tanakov, N. 2018). It is for this reason that functional

areas that cover smaller economic centers, surrounding territories and connections with large growth poles should be sought, which we develop through integrated investments based on local needs and potentials.

3. Concept of implementation of integrated territorial investments

Stage 1: Each operational program, with the exception of the transport connectivity and food program, has a dedicated resource to support an integrated territorial development approach, which can also be broken down by region (NUTS 2 level).

Fig. 2: GDP per capita of the EU average 28%

Stage 2: A partnership is created (eg from several municipalities with representatives of business, NGOs, public administration, higher education institutions or hospitals - depending on the type of project to be developed), which prepares an integrated project or project concept for a comprehensive solution for an existing common problem or exploitation of the development potential of the territory. The partnership develops an integrated project with several components, depending on the investment required (eg road, hospital, soft measures to provide shared health care to several municipalities, etc.). Each component is targeted at a specific operational program / financial instrument. The partnership employs a lead partner to represent it before the RSP and relevant MAs.

Stage 3: Lead partner submits project / concept through MIS for review and evaluation by PCP. The DCF evaluates the project on the basis of compliance with the strategy (Regional Spatial Development Scheme) and relevance to achieving its objectives, as well as on the basis of pre-defined and agreed by all MAs evaluation criteria (including contribution to strategy, indicators, etc.). The RSP organizes public hearings and provides public support for the project. The project may be approved or rejected by the PCP. The work of the RSP is supported by the Regional Departments of the MA of the OPRD as well

BUILDING AN INTEGRATED REGIONAL APPROACH IN THE NEW PROGRAMMING PERIOD 2021-2027

as by representatives / experts of the other MAs (in connection with the expert assessments). If necessary, the MA of OPRD provides methodological support to the RSP.

Stage 4: After the principle approval of the project / concept by the RSP, it becomes visible in the MIS for the MA of OPRD, which performs a coordinating function for additional checks for compliance with the rules of the respective programs. The MA of OPRD allocates the project to the operational programs concerned, which carry out verification on the basis of criteria for compliance with the rules of the respective program. Each MA examines the project and in particular the component (s) related to its operational program. Each MA may return the project for modification or modification within its component to ensure compliance with the rules.

Stage 5: Upon completion of the inspections and completion of the project, each MA concludes a contract with the lead partner to finance the relevant component, or concludes a multilateral financial support contract signed by all MAs and the lead partner.

The opportunities and challenges for enhanced territorial governance in Bulgaria come to the fore. It is important to define and understand the broader goals of the government for regionalization, as well as the path that the country plans to follow in the long run. Adopting a mechanism to ensure increased involvement at regional level in the planning and implementation of regional policy actions can lead to a strengthening of the regional dimension of development efforts. It can also lead to the creation of a critical mass of experts, as well as administrative and technical capacity at NUTS 2 level, which could pave the way for successful decentralization efforts in the foreseeable future.

When defining strategic planning, it is important to take into account four "bottlenecks" in Bulgaria's existing territorial governance: centralization, poor local capacity, high local fragmentation and reliance on national reforms by local authorities. Being highly centralized country, regional planning is less sensitive to local needs. However, the decentralization process faces challenges, including low (and uneven) capacity at local level to carry out decentralized political, administrative or fiscal functions. The large fragmentation of local government units also means that local planning and supply are giving up important economies of scale and limiting the ability to coordinate the management of the externalities of activities in each locality (Tsolov, G. 2018). Finally, all settlements rely on the central government to resolve some obstacles in the national economy before their own local activities can reap benefits.

These challenges, in turn, lead to the recommendation of four key considerations for a more successful regional development policy. First, greater decentralization of political, administrative and fiscal responsibilities and powers (as planned by the government) can thus improve the sensitivity of regional planning to local needs. Secondly, it must be calibrated to the capacity and needs of each site and be accompanied by active programs to strengthen local authorities. Third, Bulgaria needs to take advantage of stronger tools to support coordination across municipal and regional borders in order to counteract existing fragmentation. Although the EU offers instruments for the spatial coordination of EU funding, Bulgaria should design institutions appropriate to its own circumstances and then consider how EU instruments may or may not rely on them. It is crucial that decentralization

is accompanied by better coordination between central and local authorities so that local outcomes are not hampered by critical national reforms.

4. Effective implementation of cohesion policy

In its recent report on Bulgaria, the European Commission identified a number of factors for more effective implementation of cohesion policy in Bulgaria. They include:

- Number 1: Further efforts to increase the administrative capacity necessary for the effective administration and implementation of EU funds.
- Number 2: Enhanced capacity of policy-making bodies and strategies that could underpin implementation of the European Structural and Cohesion Funds, improved coordination and exchange of information between administrations.
- Number 3: Strengthened capacity of local authorities to implement integrated territorial development strategies.
- Number 4: Enhanced capacity of beneficiaries, stakeholders, social partners and other bodies to prepare and implement high quality projects and shape policy through public consultation

Positions mentioned above are crucial, but their effectiveness is determined by principles of good practice. When deciding on a strategic approach to decentralization, it is also important for the Bulgarian government to take into account the principles of good practice and lessons learned from regional policy and planning in other EU countries. These include the following:

- First, regional policies and plans should cover national or sectoral processes and all sources of funding opportunities and instruments (not just EU funds);
- Second, regionalization of sectoral expenditure is necessary to increase the effectiveness of territorial interventions;
- Third, decentralization of competences must be followed by sufficient scope for fiscal decentralization to support the local and regional level in pursuing an autonomous, long-term and proactive investment policy aimed at achieving territorial development goals; and
- Forth, Intensive administrative capacity building is paramount for the creation of effective regional institutions.

5. Conclusion

Despite the achieved results of the implemented projects and programs with EU cohesion policy funds, the negative trends in the development of the European regions, which are typical of most of them, continue to develop. This in turn justifies the need for change in the planning and implementation of regional development policy. The European Commission is now opening up new prospects for a change in investment policy. They are expressing the introduction of a new regional approach, which will have the impact of investing in integrated measures tailored to the specificities of the regions and promoting partnerships between municipalities and regions. Strengthening the territorial dimension of cohesion policy through the new Europe for Citizens objective and introducing a more flexible approach to multi-fund financing enables the implementation of a partially or

BUILDING AN INTEGRATED REGIONAL APPROACH IN THE NEW PROGRAMMING PERIOD 2021-2027

wholly concentrated approach to managing programs that address local potential and needs in specific territories.

One of the major components of the territorial priority is the enhancement of the role of regional development councils in level 2 regions. The needs of the present require their potential to be realized so that they can have the necessary capacity to select the most appropriate and significant regional development projects in the specific territory.

We hope that during the new programming period, new opportunities for support and development of the territory will be realized through a combination of measures that create synergistic effects between the individual programs and innovative development of the territory.

REFERENCES

- Botseva, D., (2019). Smart specialization on local level - a new dimension for integrated urban development. *Pirot*. pp 523-528.
- Lyubomirova, V., (2019). Role of social entrepreneurship for sustainable regions. *Pirot*. pp 529-537.
- Vasileva, E., (2018). Genesis and Possibilities for Overcoming the Regional Disparities in Bulgaria Development. *International conference proceeding: Quantitative and Qualitative Analysis in Economics*. University of Nish, Faculty of Economics. pp. 223-229.
- Tsolov, G., (2018). Civic Dimensions of Security as Factors Enhancing Regional Sustainability. *Scientific International Conference: Regional Economy and Sustainable Development*. University of Economics. Varna. *Proceedings of: University of Economics, Varna*. Volume 1. pp.156-166.
- Tanakov, N., (2018). Characterization of Cluster-Region Relation, *Regional Economy of IC-Varna*, Volume 1. pp. 370-379.

ИЗГРАДЊА ИНТЕГРИСАНОГ РЕГИОНАЛНОГ ПРИСТУПА У НОВОМ ПРОГРАМСКОМ ПЕРИОДУ 2021-2027

Abstract: Овај извештај има за циљ да пружи критички преглед новог концепта примене интегрисаног регионалног приступа у новом програмском периоду који је развило Министарство регионалног развоја и јавних радова. У последњим деценијама дошло је до пораста међурегионалних и међурегионалних разлика у Бугарској. Већина бугарских региона идентификована је као заостала у области друштвено-економског развоја, док у Србији три региона имају релативно добре показатеље и главна забринутост је везана за негативна демографска кретања и старење становништва у Бугарској. Главни фокус савремене регионалне политике су Савјети за регионални развој, њихово формирање и функционисање. Они ће бити механизам за укључивање грађанског учешћа у планирање и спровођење регионалних политика.

Keywords: интегрисани регионални приступ, регионална политика, регионализам.

54. BASIC CONCEPT OF A SMART CITY

Margarita Terzieva¹

Abstract: *In the past, smart cities were proposed with the ultimate goal of improving QoL. Improvements in QoL level of citizens are made by including innovative solutions, which reduces social learning restrictions and social participation barriers. Moreover, the modern city councils introduce well-defined social policies to recognize and to employ skilled citizens. Consequently, quality of city service provision is upgraded, while augmenting the QoL and financial state of skilled employees. Ultimately, financial and emotional well-being of both employees and citizens satisfy QoL enforcement. Similar attempts have made in various cities to improve the QoL.*

Keywords: *smart cities, citizen,*

Introduction

The concept of using data within a city environment to inform economic, social and environmental policy decisions is not new. During the Cholera outbreak of 1854 in London Dr. John Snow theorised that the disease was being spread through contaminated water and collected data on the location of pumping stations and nearby cholera deaths [1]. John quickly realised that there were geospatial clusters of death around specific water pumps and despite the scepticism from the local authority, the pumps' handles were removed and the deaths quickly subsided. One of the first attempts to document the Social status of citizens within a city was from Charles Booth, who mapped every street of London between 1889 and 1903 and documented the average "social class" of families on those streets [2]. Even though the maps and associated data capture techniques were considered revolutionary at the time, there is little evidence to suggest they helped inform policy and decisions regarding the city's development. During the 1940's the Los Angeles Department for Planning had developed a computer stamp card system that they hoped could track and analyse all of the properties within the city including information on ownership, number of bedrooms and location [3]. After World War two (1939–1945) there was a growing awareness that the poorly maintained housing stock threatened the prospective health and morals of the city [4], and the planning department while alone could not address this problem. During the 1950s and '60s, the city started to investigate the integration of other data sources such as US census, police department, county assessor, aerial photos and other private and public sources. This exercise was hugely successful in gaining federal funding to support the redevelopment of Los Angeles during the 1950/60/70's. The term "smart city" was coined in the early 1990s to illustrate the ways in which urban development turned to technology, innovation, and globalization (Gibson et al., 1992). It has been used in complex

¹ PhD Student, University of National and World Economy, Bulgaria, m.terzieva1994@abv.bg

information systems that integrate urban infrastructure and services, e.g. buildings, transport, electrical, water, public safety (Harrison and Donnelly, 2011). Although there is no consensus on a definition, there is agreement that in a smart city information/communications technologies (ICT) facilitate management and control over systems. In generic terms, smart city is an urban environment that utilizes ICT and other related technologies to enhance performance efficiency of regular city operations and quality of services (QoS) provided to urban citizens. In formal terms, experts have defined smart city considering various aspects and perspectives. A popular definition states that a smart city connects physical, social, business, and ICT infrastructure to uplift the intelligence of the city. Modern world perceives smart cities as the new urban utopias. Experts claim that smart city is the ideal solution to manage challenges arise with drastic urbanization. Some of the major challenges followed by urbanization are waste management predicament, air pollution, traffic congestion, adverse human health effects, resource scarcity, and infrastructure aging [5]. Urbanization is categorized by the purpose i.e. industrialization-led urbanization and entrepreneurial-led urbanization, in order to provide resilient management. Enhancement of economic growth and interrelation between policy formulation and realization are at the focal point of entrepreneurial urbanization.

Smartness of the city aims on improving the living standards of urban community in terms of economic, social, and environmental aspects. A smart city is worked with a definitive objective of interfacing everything to one another utilizing best in class advancements. This availability will make an immense measure of information which is then used to improve city benefits just as improving nature and personal satisfaction for the residents. Since smart and sustainable city arranging influences everybody, it's essential that we know and comprehend what the advancements associated with structure smart cities of things to come.

- 5G technologies: A ground-breaking system is an absolute necessity required innovation in a keen city for interfacing everything to each other. Specialist organizations are taking a shot at 5G innovations and perceive how they will be useful in driving the smart city systems. 5G innovation resolves the following dimension of availability for businesses and society.
- Sensors: Sensors are in each physical gadget that makes up the IoT environment. A large portion of all that you are in contact with today has sensors which gathers and transmits information to the cloud for preparing. The system of sensors interconnects every one of the gadgets making them flawlessly cooperate.
- Internet of Things (IoT): The Internet of Things (IoT) is the thing that keeps the residents and gadgets associated in the shrewd city. IoT offers the availability of smart gadgets, home machines and services, connected vehicles, smart structures, smart public mobility, smart horticulture, and smart city framework. Everything that is a piece of a smart city should be associated with one another so they can speak with one another as a component of an entirety.
- Artificial Intelligence (AI): Artificial Intelligence (AI) is important to process the information created by the sensors and produce significant data from it or else it would be pointless. Artificial intelligence forms and investigates information created with regards to a smart city, smart stores, smart buildings, smart

agribusiness, and city foundation. Besides, the utilization of Artificial insight permits to have a comprehension of how the city is functioning.

- Robotics: Human-robot applications can influence work, wellbeing, and public activity of the natives in the brilliant urban areas of things to come. Coordinating robots is quickly changing the absolute most mechanically propelled urban areas in the words into brilliant urban areas. Smart Cities, for example, Dubai, Tokyo, and Singapore are instances of how robots, in reality, can co-live with people.

Composition of multiple attributes builds a smart city. Majority of smart city proposals consists of four main attributes i.e. sustainability, QoL, urbanization, and smartness. Few sub attributes are concerned under each attribute. Infrastructure and governance, pollution and waste, energy and climate change, social issues, economics, and health are the sub attributes that come under sustainability. The ability of a city to uphold the balance of eco system in all aforementioned aspects, while serving and performing city operations is known as the sustainability. Emotional and financial well-being of urban citizen indicates the QoL improvement. Urbanization attribute focuses on technological, economical, infrastructural, and governing aspects of the transformation from rural environment to urban environment. The smartness is defined as the desire to improve social, environmental, and economic benchmarks of the city and its inhabitants [6].

While there is not a single solution, there are recurring components in the literature that support the strategic development, implementation and support of a Smart City. The most recurring components can be categorised as technology (software, hardware and platforms), people (education, innovation and creativity) and institutes (government, policy and organisations).

The specific components of technology within a Smart City develop as a graphic user-interface (dashboards, reports, web interface, maps), control systems (common platforms, automatic control elements) and database resources (big data, data warehouse, exchange platforms) [7]. The application of IoT has been proposed as a solution to provide a holistic platform to integrate the cities' services under one technology platform.

The people component is critical to the success of developing a Smart City, but it is often neglected at the expense of technology and strategic development. It is essential to understand the individual's needs within a city but also the needs of the communities, groups and neighbourhoods of the city. A strong focus is required on education that will foster the knowledge and required innovation to develop and operate within a Smart City. These individuals will form smart communities that deploy ICT solutions in a consensus and agreed-upon approach to aid in meeting the requirements of the community. Institutes are essential for providing leadership, governance, guidance and lead the development of the overall vision [8].

Smart Cities and more specifically the deployment of ICT can enhance the democratic process and provide the community with a more dynamic and alternative relationship with institutes. Governance is a significant challenge for the development of a Smart City; some traditional challenges include limited transparency, accountability, isolated city services and lack of human resources. A Smart City and therefore smart governance need to address

these limitations and incorporate collaboration, communication, partnership, leadership and data exchange/integration solutions.

Other key components of a Smart City that are very important are and are improving QoL are:

- Smart Energy - Energy is an essential element to perform any sort of operation. Highly diversified energy sources can be either renewable or non-renewable. Unlike non-renewable sources e.g. fossil fuel, renewable sources i.e. solar, wind, and geo-thermal do not deplete with consumption owing to the nature of regeneration.
- Smart healthcare - The gap between expectation and reality of healthcare is furthered by shortage in resources and superfluous demand. As a solution, smart healthcare systems were introduced to bridge this gap between healthcare demand and supply, while maintaining efficiency, accuracy, and sustainability.
- Smart transportation - Transportation has been a necessity for human from the beginning of civilization. The technological evolution has extended this requirement. Modern transportation mediums are embedded with various communication systems and navigation systems. Thus, each particle of a particular transport type is connected with each other.

Instead of a conclusion

Smart city concept emerged as an application domain of IoT. Among various concepts that utilize ICT in urban environments i.e. digital city, green city, sustainable city, intelligent city, etc. smart city stands out owing to its holistic vision. In other terms, smart city act as a composition of other forms of urban environment management strategies. Smart city is a system that facilitates interoperability among various sub systems to improve the QoL of urban citizens. Even though, smart cities has become a buzzword in modern world, it still faces some serious challenges and issues due to prodigious data processing demands and heterogeneity of connected smart things.

REFERENCES

- Peter Vinten-Johansen, M. R., Brody, H., Paneth, N., & Rachman, S. (2003). Cholera, chloroform and the science of medicine: A life of John Snow. Oxford University Press.
- Booth, C. (1969). Life and labour of the people in London. Macmillan and Company.
- Los Angeles Community Analysis Bureau (1974). State of the City II: a cluster analysis of Los Angeles (City of Los Angeles).
- Housing Authority of the City of Los Angeles (1944). "A decent home: An American right," 5th, 6th and 7th consolidated report. Housing Authority of the City of Los Angeles.
- Borja, J. (2007). Counterpoint intelligent cities and innovative cities universitat oberta de catalunya (UOC) papers. E-Journal on the Knowledge Society, 5.

- Mohanty, S. P., Choppali, U., & Kougianos, E. (2016). Everything you wanted to know about smart cities: The internet of things is the backbone. *IEEE Consumer Electronics Magazine*, 5, 60–70.
- Al-Hader, M., Rodzi, A., Sharif, A. R., & Ahmad, N. (2009). SOA of smart city geospatial management. *EMS 2009 - UKSim 3rd Eur. model. symp. comput. model. simul.* (pp. 6–10).
- Meijer, A., & Bolívar, M. P. R. (2016). Governing the smart city: A review of the literature on smart urban governance. *International Review of Administrative Sciences*, 82(2), 392–408.

OSNOVNI KONCEPT PAMETNOG GRADA

Sažetak: *U prošlosti su predloženi pametni gradovi sa krajnjim ciljem poboljšanja QoL-a. Poboljšanja nivoa QoL građana postignuta su uključivanjem inovativnih rešenja, koja smanjuju ograničenja socijalnog učenja i prepreke socijalnom učešću. Štaviše, savremena gradska veća uvode dobro definisane socijalne politike za prepoznavanje i zapošljavanje kvalifikovanih građana. Shodno tome, poboljšava se kvalitet pružanja usluga u gradu, uz povećanje QoL-a i finansijskog stanja kvalifikovanih zaposlenih. Konačno, finansijsko i emocionalno blagostanje i zaposlenih i građana zadovoljavaju primenu QoL-a. Slični pokušaji su u raznim gradovima poboljšani QoL.*

Ključne reči: *pametni gradovi, građanin,*

55. RESEARCH OF REGIONAL DIFFERENCES IN BULGARIAN POPULATION INCOME

Nikola Tanakov¹

Abstract: *This report examines the theories of how observed income distributions are generated and also provides a brief summary of the statistical distributions used to approximate income distributions. The author also examines the problem of measuring income inequality by region and discusses various proposed measures related to economic inequality. It examines data produced by the NSI in an attempt to link a hypothetical distribution to the actual empirical distribution of income. Ability theory is one of the oldest of all generations of personal income distribution theories.*

Keywords: *population income, regional disparities, population*

Introduction

The purpose of the study is to analyze the factors that influence household consumption in the long and short term. Although it assesses the impact of individual factors, it offers a model for explaining rather than forecasting consumption.

The subject of analysis is the total consumption of households, and in particular the consumption of non-durable goods and services. From a theoretical point of view, the consumption of non-durable goods and services is most often examined in international publications.

The level and dynamics of income in recent years have posed several challenges to income policy. One is the low level of income of the population. Bulgaria is one of the countries in Europe with a relatively low standard of living and incomes. According to Eurostat data, the level of average net household (SPP) income in Bulgaria is about 3 times lower than the average for EU Member States. In recent years, nominal and real household incomes have grown. Despite this positive trend, the incomes of Bulgarian households remain relatively low compared to EU countries.

The challenges posed to income levels in the country require an active policy that will lead, on the one hand, to gradual convergence in income levels with other EU members over the long term, and, on the other, to the creation of effective mechanisms to maintain social balances and especially to help low-income people. Such a policy must be based on clear priorities and objectives. They can be summarized in several aspects (Nikolov 2016):

¹ Assist. Dr. Nikola Tanakov PhD, University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, nikolatanakov@gmail.com

- Increasing the main types of income in line with the economic results achieved. This priority must be a key element of the short and medium term income policy. It is directly related to the improvement of distribution and redistribution relations. This means that the incomes of the population are formed on the basis of the real economic results in the production sphere and the financial possibilities in the budgetary sector. This affects not only wages in all sectors of the economy, but also the level of pensions and social benefits. The latter are related to the effective management and operation of the relevant pension and social funds and budget support.

The possibilities for realizing this priority depend on the dynamics of economic growth and its distribution. With expected GDP growth of 4-5% per year and maintaining existing distribution relationships, revenue growth can be achieved in the order of 3-4% per year. This increase in household income is unlikely to change Bulgaria's position on the EU average. A larger increase in income can be expected as changes in distribution and redistribution relationships. Closer linking incomes to labor productivity will lead to a relative increase in wages, which will, however, be in the medium and long term. It is the surest, structural way of raising incomes without reducing the competitiveness of the national economy.

- Our membership in the EU implies that in the medium term the Bulgarian economy will converge to the average European levels. The strongest pressure should be on price pressures, which will lead to higher inflation. At first, it will further suppress real incomes, and then there will be strong public pressure to raise them. Appropriate government policy can avoid drastic negative changes by creating early conditions for raising incomes. In a structurally justified way, this can be done with investment and increasing competitiveness, but other, short-term measures can be used.
- Our EU membership has also changed the conditions of the labor market. Opportunities for student exchange programs increase competition in higher education and it must increase its quality. Thus, Bulgarian companies and the administration should have more opportunities to hire skilled but also higher paid staff. However, if they do not take this opportunity, it could be to the other extreme that the trained young professionals will seek realization outside Bulgaria. The workforce qualification structure will then deteriorate further, which will affect income. In other words, there is a real risk in the integration of the Bulgarian economy of specializing in labor-intensive, low-skilled industries that create little added value.(Vasileva 2015)

Exposure

The author has selected this set of indicators that illustrate both economic development and its impact on the well-being and standard of living of the local population. The data on total income are the result of the annual national survey of household budgets conducted by the NSI on a random sample of households in the country. For the purposes of this analysis, total income is used, which includes cash income (wage and salary income,

RESEARCH OF REGIONAL DIFFERENCES IN BULGARIAN POPULATION INCOME

pensions, social benefits, transfers from other households, sales income, etc.) and valued in-kind.

Table 1.

	Average annual per capita income, BGN					
Regions	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Northwest	18386	19563	21565	20853	21955	22636
North Central	19335	20260	20917	22270	24062	26986
Northeast	15030	16436	17032	17899	18502	19375
Southeast	15124	16857	17289	18038	18575	19661
Southwestern	22278	24493	24749	26070	26939	28691
South central	19028	20322	21214	21161	22976	24987

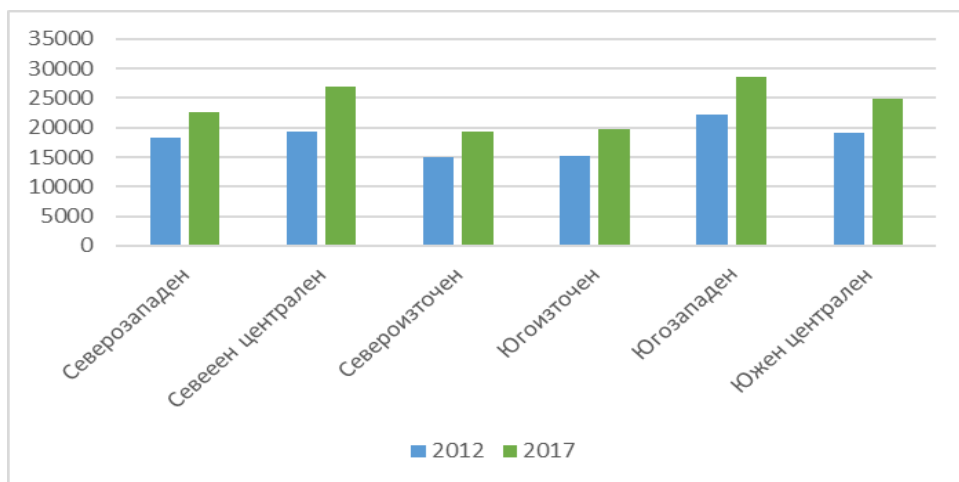
Source: NSI data

The following conclusions can be drawn from Table 1 for the Average annual income per household member, which reaches BGN 28 691. in 2017 and increased by 7.1% compared to 2016 and by 17.1% compared to 2013. The increase in 2017 compared to 2016 is highest in the North Central Region (12%) and Southwestern Region (7.1%). , and the lowest in the South-East region (6%) and North-West region (3.5%).

At the level of the statistical region in 2017, the highest average annual per capita income of the residents of the Southwestern region is BGN 28 691 / person, while the residents of the North-East region are with BGN 19 375 / person or by BGN 9 316 (32, 47%) less.

The income of the persons in 2017 is mainly formed by wages - 54.4%, pensions - 26.5%, self-employment - 6.7%, etc.

figure caption 1: Average annual per capita income, BGN

Source: author's chart

The author of the report also compares the Average annual household income per person in 2012/2017, which is illustrated in Figure 1. There is a positive trend in 2017 compared to 2012 in all districts. It draws the following conclusions about the income of persons in the period 2012-2017, which are:

- In the period under review, incomes increased by 17.1%, maintaining the large differences in average annual incomes per person between the Southwestern region, where they are highest, and the Northwestern region, where they are the highest.
- The income of the persons is mainly formed by the salary (54.4%) and pensions (26.5%).
- Commitments to the Government's revenue-raising program continue to be fulfilled, with education being the most significant in the Education sector.
- The average wage by economic activity, hired under a contract of employment according to NSI data for 2017 increased most in 2012 in the following sectors: Administrative and support activities (67.5%); Manufacturing (41.1%);

The author also makes a percentage ratio by region of income for 2012 with the SPSS statistical program. This is to see how much the average annual household income increases.

Table 2 Percentage ratio for 2012

	Household income					
	Northwest	North Central	Northeast	Southeast	Southwest	South Central
2013/2012	6%	5%	9%	11%	10%	7%
2014/2012	17%	8%	13%	14%	11%	11%
2015/2012	13%	15%	19%	19%	17%	11%
2016/2012	19%	24%	23%	23%	21%	21%
2017/2012	23%	40%	29%	30%	29%	31%
2018*/2012	28%	42%	35%	35%	33%	33%

Source: author's calculation with SPSS based on NSI database

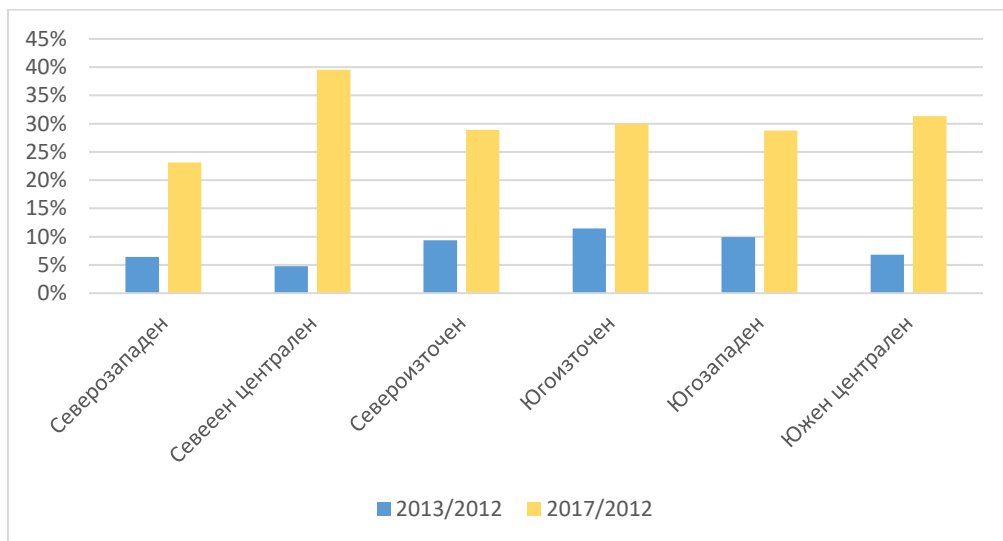
Table 2 shows interesting results from the average annual incomes of households, which increased compared to 2018/2012, with the highest increase in the North Central by 42%, followed by the Northeast and Southeast by 35% each, and with the least increase in revenue in the Northwest Region, with only 28% or 12% less than the North Central Region. For the sake of clarity, the author illustrates the margin with which income increased in 2017 compared to 2012. This increase in income is also due to Bulgaria's exit from the economic crisis that it entered in 2008. It is noted in Figure 2 that the average annual household income in all regions of the country has increased by about three times.

From the results reviewed by the author, it is concluded that poverty and social exclusion continue to pose serious challenges for many EU Member States, but for Bulgaria the problem is particularly serious, since the relative share of people at risk of poverty and living in severe material deprivation is among the highest in the EU and further increases in the years following the crisis. Realized economic growth is not inclusive enough to reduce

RESEARCH OF REGIONAL DIFFERENCES IN BULGARIAN POPULATION INCOME

social inequalities. There is a significantly higher risk of poverty in some of the most vulnerable population groups, such as the unemployed, retired people, the disabled, living in peripheral rural areas.

figure caption 2: Percentage ratio for 2012

Source: Author's chart based on NSI calculations

Income inequality continues to increase and this is supported by the data presented above. Social transfers have a very limited impact on reducing poverty and inequality. Despite the economic and employment recovery in recent years, poverty has continued to rise, albeit to a minimum. According to NSI data, in 2017 the relative share of persons at risk of poverty reached 23.4%, compared to 17.3% on average in the EU. By age groups, the risk of poverty is highest for the population in the 0-17 age group (31.9%) and in the 65+ age group (24.3%). The disparity in poverty and employment rates for people with disabilities is also among the highest in the EU, a sign of weaknesses in social protection and employment measures. The share of the poor in economic activity is highest among the unemployed (54.6%) and the unemployed (32.7%). Worker poverty is also high (11.4%).

A specific group of the population at risk of poverty and social exclusion are the Roma. The concentration of representatives of this vulnerable ethnic group in segregated neighborhoods and districts leads to social exclusion, deterioration of housing and sanitation, problems with infrastructure construction and maintenance, and difficulties in the provision of educational, health and social services. Problems with the slow progress in achieving the Europe 2020 Strategy indicators for social inclusion, poverty reduction and Roma integration also exist in other EU Member States, which the Commission will monitor after 2020, but Bulgaria is among the last in the ranking many of the indicators related to the topic. The proportion of Roma at risk of poverty or social exclusion is estimated at close to 90%. Most Roma are unemployed, inactive or working poor. Two thirds of them do not have completed secondary education. About 7% of Roma children between the ages of 7 and 15 remain outside the education system and many children are not enrolled in

kindergartens. There is a need for functioning mechanisms for the active inclusion of the Roma in the educational system and in the economic and social life of the country.

In 2019, the implementation of the commitments with the Government's program for increasing incomes continues. The minimum wage for the country increases from BGN 510 to BGN 560, the minimum social security income for self-insured persons from BGN 510 to BGN 560 and the maximum social security income for all insured persons from BGN 2 600 to BGN 3 000.

In 2019, the minimum insurance income for registered farmers and tobacco growers will increase from BGN 350 to BGN 400. assistance "of the Operational Program" Growing Regions "2014-2020, co-financed by the European Union through the European Regional Development Fund and the state budget of the Republic of Bulgaria. It is also envisaged to increase by 10% the funds for salaries and salaries of the staff employed under the employment and employment relationships in the budgetary sector, including the funds for social security contributions, based on the position held and the results achieved. For 2019, an increase in the salaries and salaries of staff for elected positions and for those employed in the judiciary is envisaged, for which a mechanism for the formation of salaries is legislated. In the Education sector, the implementation of measures to improve the social status of teaching staff will continue. To this end, an additional amount of BGN 330 million will be provided annually to increase the remuneration of the teaching staff. For 2019, the forecast increase is an average of 20%.

Conclusion

The main conclusions drawn from the analysis of the average annual salaries in the various sectors, statistical and administrative-territorial units are the following:

- In the period 2013–2017, the average annual salary increased by 33.8%. The differences between the highest average annual wages in the Southwestern region and the lowest in the Northwestern Region remain;
- The average annual wages for economic activities in 2017, which are growing at different rates, create additional inequalities. The highest are the salaries of the employees in the sectors "Information and creative product creation, telecommunication products", "Financial and insurance activities", "Production and distribution of electricity and heat and gaseous fuels";
- The lowest levels of the average annual wage remain in the sectors: Hotel and Restaurant and Agriculture and Fisheries. Population income disparities resulting from overall socio-economic development in regions, districts and municipalities create conditions for social inequalities and social exclusion, putting at risk large groups of population in the municipalities mainly from the national periphery

REFERENCES

2. See Vasileva, E. Regional Development Plans (2007-2013) - results and unresolved issues. 2015
- Bhatia, Kul. Real estate assets and consumer spending // The Quarterly Journal of Economics, 102, 1987, № 2, p. 437-444.
- Campbell, John, N Gregory Mankiw. Permanent income, current income and consumption. New York, 1989 (NBER Working paper № 2436)
- Campbell, John, N Gregory Mankiw. The response of consumption to income: A crosscountry investigation // European Economic Review, 35, 1991, № 4, p. 723-756
- Campbell, John. Consumption and stock market: Interpreting international experience" // Swedish Economic Policy Review, 1996, № 3, p. 251-299.
- Campbell, John. Does saving anticipate declining labour income? An alternative test of the permanent income hypothesis // Econometrica, 55, 1987, p. 1249-1274.
- Deaton, Angus. Understanding consumption, Oxford, 1992.
- Duenwald, Christoph, Nikolay Gueorguiev, Andrea Schaechter. Too much of a good thing? Credit booms in transition economies: The cases of Bulgaria, Romania, and Ukraine. Washington, DC, 2005 (IMF Working paper 05/128)
- Econometric modelling of the aggregate time-series relationship between consumers' expenditure and income in the United Kingdom. James Davidson et al. // Economic Journal, 88, 1978, p. 661-692.
- Elliott, J. Walter. Wealth and wealth proxies in a permanent income model // The Quarterly Journal of Economics, 95, 1980, №3, p. 509-535.
- Engle, Robert, Clive Granger. Cointegration and error-correction: representation, estimation and testing // Econometrica, 55, 1987, № 2, p.s 251-276.
- Fernandez-Corugedo, Emilio, Simon Price, Andrew Blake. The Dynamics of consumers' expenditure: The UK consumption ECM Redux. London, 2003 (Bank of England Working paper № 204)
- Fernandez-Corugedo, Emilio. Consumption theory. London, 2004 (Bank of England Handbook in Central Banking, № 23) 34
- Flavin, Marjorie. The adjustment of consumption to changing expectations about future income // Journal of Political Economy, 89, 1981, №5, p. 974-1009
- Georgi Nikolov, State policies and strategies for regional development, Publisher: IC – UNWE, 2016
- Hall, Robert. Stochastic implications of the life cycle-permanent income hypothesis: Theory and evidence // Journal of Political Economy, 86, 1978, № 6, p. 971-987

- Hamburg, Britta, Mathias Hoffman, Joachim Keller. Consumption, wealth and business cycles: Why is Germany different? Frankfurt am Main, 2005 (Deutsche Bundesbank Discussion paper. Series 1: Economic Studies № 16/2005)
- Johansen, Soren. Statistical analysis of cointegration vectors // Journal of Economic Dynamics and Control, 12, 1988, № 2-3, 231-254
- Lettau, Martin, Sydney Ludvigson, Nathan Barczi. A Primer on the economics and time series econometrics of wealth effects: A comment. New York, 2001 (Federal Reserve Bank of New York Staff report series № 131)
- Ludwig, Alexander, Torsten Slok. The impact of changes in stock prices and house prices on consumption in OECD countries. 2002 (IMF Working papers 02/1).
- MacKinnon, James. Critical Values for Co-Integration Tests // Ed. Robert Engle, Clive Granger. Long-Run Economic Relationship. London, 1991, p. 267-276.
- Mihaylova, Gergana. Measuring the financial wealth of the economic agents in the Bulgarian economy // 9th International Conference "Economic transformations in transition, high-income and developing countries: creating catalytic institutions, choosing complementary policies", Zlatni pyasatsi, 20-22 September 2006 (непубликувана).
- Modigliani, Franko. Life cycle, Individual thrift, and the wealth of nations // American Economic Review, 76, 1986, № 3, p. 297-313.
- Rudd, Jeremy, Karl Whelan. A note on the cointegration of consumption, income, and wealth. Washington, DC, 2002 (FEDS Working paper № 53)
- Smith, Penelope, Lei Lei Song. Response of consumption to income, credit and interest rates in Australia. Melbourne, 2005 (Melbourne Institute Working paper № 20/05)
- The time series consumption function revised. Alan Blinder et al. // Brooking Papers on Economic Activity, 1985, № 2, p. 465-521
- Wallis, Kenneth. Seasonal adjustment and relations between variables // Journal of the American Statistical Association, 69, 1974, No. 345, p. 18-31
- Агенция за икономически анализи и прогнози. Икономиката на България през 2005 г., София, 2006.
- Икономически преглед, Г. 3, бр. 2. София, 2006.
- Михайлова, Гергана. Съставяне и анализ на финансова сметка за българската икономика. Система на национални сметки, София, 2004.
- Национален статистически институт. Основни макроикономически показатели 2005. София, 2006.
- Петрова, Петя, Габриела Стоянова, Илиян Георгиев. Приложение на коинтеграционния анализ. Инфлация. Потребителска функция. София, 1996.

ISTRAŽIVANJE REGIONALNIH RAZLIKA BUGARSKOG DOHOTKA

Rezime: Овај извештај испитује теорије о томе како се генеришу посматране расподеле дохотка и такође даје кратак сажетак статистичких расподела које се користе за приближавање расподеле дохотка. Аутор такође испитује проблем мерења неједнакости дохотка по регионима и разматра различите предложене мере у вези са економском неједнакошћу. Испитује податке које производи НСИ у покушају да хипотетичку дистрибуцију повеже са стварном емпијском расподелом дохотка. Теорија способности једна је од најстаријих од свих генерација теорија расподеле личног дохотка.

Кључне речи: приход становништва, регионалне разлике, становништво

56. MODERN METHODS AND STAGES FOR ASSESSMENT AND ANALYSIS COMPETITIVENESS IN THE REGIONS

Ivan Kochev¹

Abstract: *With today's economic development, the growing need for digital transformation and the new Industrial Revolution 4.0, there are a number of examples of businesses making big profits by accurately predicting changes in the competitive environment and planning their internal capabilities, and choosing the right ones. Optimal strategy for increasing the competitiveness of the enterprise. On the other hand, there are numerous examples to the contrary. Therefore, developing and implementing adequate competitive strategies is an important prerequisite for achieving competitive advantages and success in competing with competitors in the market.*

Keywords: *competitiveness, regional policy, region*

Introduction

Managers face the challenge of managing an enterprise's competitiveness in a highly uncertain environment and weakening signals from the competitive environment. This confronts the enterprise's competitiveness management system with significant difficulties related to its information provision with timely, sufficient, reliable and reliable information. In addition, the high risk of unforeseen strategic events, which in turn require management decisions and management actions that go beyond those in the competitive strategy, leads to an objective need to build an effective monitoring system and analysis of the external environment.

In order to minimize the likelihood of such events, it is also necessary to have an adequate system for collecting, processing, analyzing and evaluating information to ensure management decisions related to managing the competitiveness of the enterprise in real time.

One of the main goals of an enterprise's competitiveness management system is to ensure its high level, based on the adequate management of all of these competitiveness factors. In this sense, a fundamental requirement in designing and building an enterprise's competitiveness management system is that it provides for the detection and formation of competitive advantages and the practical implementation of the competitiveness enhancement reserves. Therefore, the main function of the competitiveness management system is to ensure its higher level in the enterprise and to increase its market stability, based on strengthening its position on the industry market. The source for the development

¹ Ivan Kochev PhD Student; Department "Regional Development"-UNWE, Sofia, BG;

of the enterprise competitiveness management system is competition both within the intra-industry microenvironment and from manufacturers and sellers of substitute goods and imported goods.

The external environment of the enterprise competitiveness management system includes the following main components: macro, mesoscale and microenvironment.

The macro environment has an indirect impact on both the system itself and the components of its meso and microenvironment. The macro environment factors are political, legal, international, scientific and technical, socio-cultural, demographic and environmental.

The mesoscale study consists mainly in determining the impact of competition, in the market, on the industry in which the enterprise operates. In a study of the organization and management of small and medium-sized businesses (Kurova V. 2012) it is submitted that the analysis of the factors of this environment helps to determine the intensity of competition in the market. Also, the degree of integration in the industry, the growth rates of the industry market, the presence of strategic customer groups, etc. The components of the mesoscale of the enterprise's competitiveness management system are the specialized infrastructure and the intra-industry competitive environment.

The specialized infrastructure includes:

- production infrastructure, including scientific and technical, engineering and technological intermediaries serving enterprises in the sector;
- social infrastructure, including vocational training and vocational training organizations.

The intra-industry competitive environment is characterized by the interaction between enterprises in the industry and includes: the intensity of competition in the sector market; enterprise specialization and segmentation of the sectoral market; degree of integration in the industry; the presence of strategic competitors; growth rates in the industry market.

Elements of the micro-environment of the enterprise competitiveness management system are: suppliers; consumers; intermediaries at the 'inlet' and 'outlet' of the enterprise, which provide logistical, financial and marketing conditions; competitors in the market offering similar products and / or substitutes.

The components of the external environment of the enterprise's competitiveness management system include 'input', 'output' and 'feedback'.

At the entrance of the system are: the economic resources flowing into it; the control impacts of higher-level systems; unmanageable factors and disturbances that disturb the normal functioning of the system.

At the output of the system are: the production and services of the enterprise; outbound information resources, including feedback. The feedback of the enterprise competitiveness management system is the requirements and recommendations for the products and services of the enterprise from the users entering the system itself or directly to the system entry providers.

MODERN METHODS AND STAGES FOR ASSESSMENT AND ANALYSIS COMPETITIVENESS IN THE REGIONS

The structure of an enterprise's competitiveness management system includes a managed subsystem and a management subsystem.

Since the competitiveness of an enterprise is determined primarily by the competitiveness of its products, the managed subsystem is built on the basis of the product life cycle. The functional blocks of the managed subsystem are: research and development; constructive preparation of production; technological preparation of production; logistics; production; realization; service; recycling.

The management subsystem comprises five functional subsystems: the scientific insurance subsystem; functional management subsystem; target subsystem; organizational and structural subsystem; information technology subsystem.

In terms of object structuring, the management subsystem of the enterprise's competitiveness management system is represented by the entity's entity. It includes the senior management of the enterprise (Nikolov, G. 2016), the heads of functional units of the organizational management structure, the heads of workshops and sections.

The competitiveness of an enterprise, as already noted, is determined by the set of its competitive strengths and weaknesses, which are interrelated and interdependent and act as a system, resulting in a synergistic effect. In this sense, enterprise-level competitiveness management can be seen as a process of generating and maintaining competitive advantages and overcoming competitive disadvantages. Therefore, the main objective of competitiveness management is to create and maintain competitive advantages.

Opportunities to apply good European and global practices to increase the competitiveness of enterprises.

Small and medium-sized enterprises are vital to the EU economy, accounting for over 99% of European businesses and creating two-thirds of jobs in the private sector. In the period 2014-2020, the European Structural and Investment Funds will provide more than EUR 450 billion to Member States to finance employment and growth investments.

Improving the competitiveness of SMEs is one of the 11 thematic objectives of Cohesion Policy 2014-2020. Additional investments will be made by SMEs on other thematic objectives, in particular research and innovation, low-carbon economy and information and Communication technologies . EUR 57.0 billion, or about 20% of the funding from the European Regional Development Fund (ERDF), will be allocated specifically to SMEs. In the period 2014-2020, SMEs are also expected to benefit from the increased use of financial instruments to mobilize additional EU and national and regional funding.

These investments will help SMEs to:

- gain access to financing for investments in the form of grants, loans, loan guarantees, venture capital, etc .;
- benefit from targeted business support, e.g. know-how and consultancy, information and networking opportunities, cross-border partnerships;
- improve access to global markets and international value chains;

- take advantage of new sources of growth, such as the green economy, sustainable tourism, health and social services, including the silver economy and cultural and creative activity;
- invest in human capital and in organizations that provide vocational education and training with a practical focus;
- Build valuable links with research centers and universities to foster innovation.

CONCLUSION

Competition is the process of managing, on the part of market entities, their competitive advantages in order to win or other objectives in the fight against competitors, in order to satisfy objective or subjective needs, within the framework of the legislation in force or in natural conditions. Competition is also a driving force for the development of objects and entities of government and of society as a whole.

At the current stage of economic and social development, companies function and evolve in an extremely dynamic environment that they are called to adapt to. Gradually and increasingly, the era of competition based on industrial and manufacturing processes is being replaced by an era of competition based on technological and information progress.

Competition is one of the most important elements of a market mechanism. It ensures the interaction between market entities and stimulates more efficient economic development. Therefore, the study of the nature and content of competitiveness must be linked to the specific level to which the analysis relates.

More broadly, microeconomic competitiveness is achieved where good strategy and high operational productivity intersect. Competitive advantages are central to the process of forming and developing the competitiveness of an enterprise, both in theory and in practice. Through them, competitiveness itself is manifested. In this way, the relationship between these categories is formed, which is defined as cause and effect. Competitiveness is reflected in the manifestation of competitive advantage.

Competitiveness is a result reflecting the presence of competitive advantages, without which its achievement is impossible. In order to formulate a clear understanding of the mechanism of competitiveness formation, disclosure of its content and internal links, it is necessary to examine the nature of competitive advantages

One of the most important features of an enterprise's competitiveness is its ability to be managed. By changing the nature of the manifestation of the factors affecting competitiveness, an enterprise can manage its level of competitiveness and improve its competitive position in the market. Therefore, the study of factors and their characteristics and impacts is essential for making specific management decisions related to improving the competitiveness at different levels of management - enterprise, region, industry, country.

Establishing the power of their impact, the relationship between them, the conditions formed by their manifestation, their dynamics, the different ways of combining them, is an important prerequisite for determining the strategic and current behavior of a given entity.

MODERN METHODS AND STAGES FOR ASSESSMENT AND ANALYSIS COMPETITIVENESS IN THE REGIONS

The level of competitiveness at the micro level, that is, the enterprises, is a consequence of the influence of various factors. Considering their interconnection and dependence, they can be divided into two main groups - the factors of enterprise competitiveness and the factors of product competitiveness.

The overriding objective of an enterprise's competitiveness management system is to ensure its high level, based on the adequate management of all the above competitiveness factors. In this sense, a fundamental requirement in designing and building an enterprise's competitiveness management system is that it provides for the detection and formation of competitive advantages and the practical implementation of the competitiveness enhancement reserves. Therefore, the main function of the competitiveness management system is to ensure its higher level in the enterprise and to increase its market stability, based on strengthening its position in the industry market.

In this context, the regional sciences are called upon to develop effective mechanisms to overcome such difficulties in order to support business research that generates a significant information resource. By its very nature, the analytical information collected by business research contains assessments of business executives about the past, condition and short-term future of the business environment.

REFERENCES

- Porter, M. The competitive advantage of nations. Classics and Style, S., 2004.
- Porter, M. What is national competitiveness. www.competitiveness.bg. October 2000.
- Porter, M. 1996. What is Strategy ?, Harvard Business Review, XI - XII 96.
- Porter M. International competition. International Relations, 1993.
- Savelyeva NA Managing the competitiveness of the company. Phoenix, Rostov-on-Don, 2009.
- NA Savelyeva Formation of competitiveness at the meso level. RINEU RINH, Rostov-on-Don, 2004.
- Kurova V. Problems of small business. Ed. Langov, Blagoevgrad, 2012.
- Kurova, V. Organization and management of small business. Ed. Langov, Blagoevgrad, 2012.
- Nikolov, G. Darjavni politiki i strategii za razvitie, IK na UNSS, 2016

SAVRŠENE METODE I FAZE PROCENE I ANALIZE KONKURENTNOST U REGIONIMA

Sažetak: Uz današnji ekonomski razvoj, rastuću potrebu za digitalnom transformacijom i novom industrijskom revolucijom 4.0, postoje brojni primeri preduzeća koja ostvaruju velike zarade tačnim predviđanjem promena u konkurentskom okruženju i planiranjem svojih unutrašnjih mogućnosti i izborom pravih . Optimalna strategija za povećanje konkurentnosti preduzeća. S druge strane, postoje brojni primeri za suprotno. Stoga je razvoj i primena adekvatnih konkurentskih strategija važan preduslov za postizanje konkurentskih prednosti i uspeha u nadmetanju sa konkurentima na tržištu.

Ključne reči: konkurentnost, regionalna politika, region

57. U SUSRET REGIONALNOJ (KOHEZIONOJ) POLITICI EU – STRATEŠKI I INSTITUCIONALNI OKVIR

Dipl. Pravnik Dijana Stojković¹
MA Dobrila Sudimac Mratinković²

Rezime: Koheziona politika, poznata i kao Regionalna politika, predstavlja glavnu investicionu politiku Evropske unije, koja doprinosi stvaranju novih radnih mesta, poboljšanju kvaliteta života građana i povećanju ukupnog ekonomskog razvoja kako država članica, tako i EU u celini. Ona je takođe izraz solidarnosti, s obzirom da se podrška usmerava na manje razvijene regione i države članice EU - sa ciljem da se osnaži ekonomska, socijalna i teritorijalna kohezija Unije.³ Rad je baziran na prikazu postojeće i buduće kohezivne politike EU, trenutnog stanja regionalne politike u Republici Srbiji, prikazu ključnih uslova u pravnom, institucionalnom i administrativnom smislu za korišćenje budućih strukturnih i kohezivnog fonda, kao i koraka koje je neophodno napraviti kako bi se blagovremeno pripremili. Istovremeno su analizirane sve prednosti i snage, ali i pretnje i izazovi koji se odnose na celokupan sistem pripreme i sprovođenja kohezivne politike.

Ključne reči: regionalna (koheziona politika), programski period, regionalni razvoj, pravni okvir, administrativni kapaciteti.

Uvod

„Regionalna politika predstavlja investicionu politiku Evropske unije usmerenu na ekonomski razvoj regiona i gradova EU i smanjivanje regionalnih razlika, koja podržava stvaranje poslova, konkurentnost, privredni rast, poboljšanje kvaliteta života i održivi razvoj.“⁴ Ova politika se naziva i koheziona politika jer doprinosi ekonomskoj, socijalnoj i teritorijalnoj koheziji Evropske unije.

Težnja ove politike je da doprinese razvoju svih regiona, posebno onih nedovoljno razvijenih, ali i Evropske unije u celini. Osnovni kriterijum za definisanje razvijenosti regiona je BDP po glavi stanovnika i na osnovu toga regioni u Evropi se dele na: nerazvijene, tranzitne i razvijene regione.

¹ Ministarstvo privrede, Srbija; dijana stojkovic@privreda.gov.rs

² Centar za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga, Srbija; dobrila.sudimac.mratinkovic@centarzarazvoj.org

³ Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije <http://www.mei.gov.rs/srl/fondovi/fondovi-evropske-unije/koheziona-politika/>

⁴ Pojmovnik EU, strana 237

Osnovne karakteristike programskog perioda 2014-2020.

Programski period 2014-2020. karakteriše težnja ka povezivanju strateških ciljeva zemalja članica sa Strategijom Evropa 2020. Ovom strategijom je predviđeno jačanje ekonomskog upravljanja i koordinacije nacionalnih i EU politika kroz godišnji ciklus koordinacije (tzv. Evropski semestar). Evropska komisija analizira ekonomsku situaciju u državama članicama krajem svake godine i na osnovu toga daje preporuke za svaku od zemalja o merama koje treba da preduzme u narednom periodu (efikasnost javne uprave, javne finansije, mere podrške zapošljavanju, reforma penzionog sistema, inovacije, obrazovanje i sl.), kao i strukturnim reformama koje bi trebala da sprovede.

Istovremeno fondovi EU su fokusirani na prioritete koji su predviđeni strategijom Evropa 2020, a to su: inovacije i istraživanja, mala i srednja preduzeća, digitalna agenda, ekonomija usmerena na manju proizvodnju ugljen dioksida, zapošljavanje, infrastruktura i javna administracija. To fokusiranje dalje podrazumeva definisanje ciljeva, kao i načine ostvarenja tih ciljeva, a istovremeno i mogućnost da se 20% sredstava pri kraju programskog perioda usmeri na one oblasti gde je dostizanje ciljeva najpribližnije. 20% sredstava je takođe usmereno na socijalnu inkluziju i smanjenje siromaštva. Ono što je karakteristično za ovaj period je i fokusiranje na održivi urbani razvoj imajući u vidu činjenicu da su u EU veliki doprinos razvoju dali i sami gradovi budući da je 2/3 stanovnika u njima i da doprinose pametnom rastu. Planirano je da se više od polovine sredstava ERDF usmeri na urbani razvoj.

Praveći digresiju važno je napomenuti da je Vlada Republike Srbije je 2019. godine donela Strategiju održivog urbanog razvoja do 2030. godine shvatajući značaj ovakve strategije i značaj urbanog razvoja. U toku je priprema Akcionog plana za sprovođenje navedene strategije.

Osnovne karakteristike programskog perioda 2021-2027.

U svakom programskom periodu se, u skladu sa prethodnim analizama i iskustvima, očekuje kako zadržavanje određenih dobrih rešenja tako i izvesne promene. Za programski period 2021-2027. predviđena je usmerenost Evropskog fonda za regionalni razvoj i Kohezionog fonda na ključne prioritete i to na: inovacije, mala preduzeća, digitalne tehnologije, osavremenjivanje industrije, ekonomiju sa manjom proizvodnjom ugljen-dioksida.

Iako će veći iznos pomoći, kao i do sada, biti usmeren ka nerazvijenim regionima, vodiće se računa i o svim regionima zbog globalnog suočavanja sa problemima industrijalizacije i zapošljavanja. Akcenat će biti stavljen i na zapošljavanje mladih, nivo obrazovanja, klimatske promene, status migranata.

U pogledu pojednostavljenja procedura planiran je lakši pristup sredstvima, manje administracije i blaže provere preduzeća i preduzetnika koji koriste sredstva EU. Planirano je donošenje jedinstvenog pravilnika za svih sedam fondova Evropske unije što će značajno olakšati i tumačenja i primenu, a istovremeno omogućiti i prenos sredstava među programima. Predviđena je mogućnost kontrole na sredini programskog perioda i na taj način mogućnost usmerenja sredstava.

U SUSRET REGIONALNOJ (KOHEZIONOJ) POLITICI EU – STRATEŠKI I INSTITUCIONALNI OKVIR

Koheziona politika 2021-2027. godine usmerena je na lokalne strategije razvoja, a istovremeno i na podizanje svesti o upravljanju sredstvima EU na regionalnom i lokalnom nivou i višim stopama sufinansiranja u cilju povećanja odgovornosti za sprovođenje projekata na ovim nivoima. Istovremeno se predviđa jače povezivanje sa Evropskim semestrom kako bi prioriteti i delovanje bili efikasniji⁵.

U novoj programskoj perspektivi država članica treba da predvidi 6% umesto dosadašnjih 5% sredstava iz Evropskog fonda za regionalni razvoj za urbani razvoj. Fokus je u velikoj meri stavljen na razvoj urbanih, ruralnih i obalnih područja sa posebnim akcentom na digitalizaciju i razvoj pametnih gradova. Istovremeno je predviđena i Evropska urbana inicijativa kojom bi direktno upravljala Evropska komisija sa 500 miliona evra namenjena inovacijama i razmeni znanja i saradnji između gradova u Evropi tako da je tendencija da se vrši povezivanje horizontalno, vertikalno i transnacionalno.

Osvrt na postojeće stanje u oblasti regionalnog razvoja u Srbiji

Zakonom o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“ br. 51/09, 30/10 i 89/15-dr.zakon) definisani su: ciljevi načela, razvrstavanje regiona i jedinica lokalne samouprave prema stepenu razvijenosti, razvojni dokumenti, subjekti, mere i podsticaji i finansiranje regionalnog razvoja.

Na osnovu Zakona doneta je u saradnji sa Republičkim zavodom za statistiku, pored drugih podzakonskih akata i Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica i podela Republike Srbije na statističke (NSTJ) regione. Nivo NSTJ 1 predstavlja Srbija u celini. Nivo NSTJ 2 su: Region Vojvodine, Beogradski region, Region Šumadije i Zapadne Srbije, Region Južne i Istočne Srbije i Region Kosova i Metohije. Nivo NSTJ 3 predstavljaju oblasti odnosno posotojeći upravni okruzi. S obzirom na činjenicu da je država u trenutku stupanja u EU u obavezi da sprovede NUTS klasifikaciju sada se u okviru poglavlja 18. Statistika razmatra usklađenost postojeće NSTJ klasifikacije sa NUTS klasifikacijom EU.

Imajući u vidu činjenicu da postojeći statistički regioni nisu administrativne celine (izuzev Beogradskog regiona i Regiona Vojvodine) teže je bilo uspostaviti mehanizme delovanja i sprovođenja politike regionalnog razvoja na nižim nivoima. Subjekti regionalnog razvoja na nacionalnom nivou su resorna ministarstva, agencije i druge institucije kao i nacionalni i regionalni razvojni saveti. Saveti su trebali da imaju bitnu ulogu u definisanju i praćenju sprovođenja politike regionalnog razvoja, ali je u praksi bilo znatno teže obezbediti njihovo funkcionisanje. Kao značajni partneri na regionalnom i lokalnom nivou identifikovane su i akreditovane regionalne razvojne agencije (ARRA), kancelarije za lokalni ekonomski razvoj, predstavnici civilnog i nevladinog sektora.

ARRA u Republici Srbiji deluju kao katalizator lokalnih i regionalnih potreba i resursa, učestvuju u implementaciji relevantnih nacionalnih politika, programa i projekata na teritoriji svoje nadležnosti, čime praktično predstavljaju most za komunikaciju i koordinaciju razvojnih politika i programa između nacionalnog i lokalnog nivoa vlasti u Republici Srbiji⁶.

⁵ Izvor: Evropska komisija <https://ec.europa.eu>

⁶ Izvor: “Uloga akreditovanih regionalnih razvojnih agencija (ARRA) u procesu pripreme i sprovođenja kohezione politike u Republici Srbiji” Ivan Knežević i Vladan Jeremić

ARRA su neprofitna privredna društva su osnovana za obavljanje poslova iz oblasti regionalnog razvoja. Postojeće APPA su registrovane kod Agencije za privredne registre Srbije u formi društva sa ograničenom odgovornošću. One predstavljaju društvo kapitala koje je pretežnim delom u susvojini osnivača koji su nosioci javne vlasti, odnosno lokalnih samouprava okruga na čijoj teritoriji posluju. Ukupno učešće javnog kapitala uglavnom prelazi 51%. Pravni subjektivitet, specifična svrha osnivanja i upravljačko telo pod kontrolom jedinica lokalnih samouprava pokazuju da ARRA imaju sve karakteristike "Tela osnovanog na osnovu javnog prava" prema članu 2 (4) Direktive 2014/24/ES Evropskog Parlamenta i Saveta (Službeni list Evropske unije L 94. 28.3.2014. Str. 97). Samim tim Evropska Unija, prepoznaje, regionalne razvojne agencije kao organizacije koje su podobne da kroz pripremu projekata apliciraju za razvojna sredstva .

Pošto je od 2011. godine u skladu sa Zakonom o regionalnom razvoju započeo proces akreditacije regionalnih razvojnih agencija one su stekle i formalno-pravnu verifikaciju subjekata regionalnog razvoja na regionalnom nivou.

U Republici Srbiji trenutno postoji 17 ARRA čiji su većinski osnivači jedinice lokalne samouprave i koje svojim delovanjem pokrivaju skoro celokupnu teritoriju Republike Srbije.

Oblast delovanja ARRA je veoma širok, od ekonomskog razvoja, ruralnog razvoja, razvoja ljudskih resursa, pa do razvoja infrastrukture. Oblast rada ARRA se može podeliti na podršku razvoju privatnog sektora i podršku razvoja javnog sektora. U okviru podrške privatnog sektora izdvajaju se: poslovno informisanje, savetovanje, poslovno povezivanje, obuke, dok kroz podršku javnom sektoru ARRA realizuju pripremu Strategija/Analiza/Studija, pružaju profesionalne savete učestvuju i pomažu u procesu upravljanja razvojnim projektima, pružaju podršku ugroženim grupama, realizuju obuke na temu jačanja kapaciteta javnog sektora.

Kada se posmatra uloga i značaj koju po svom položaju u sistemu regionalnog razvoja imaju ARRA sa jedne strane, i sa druge strane ako posmatramo kapacitete mreže razvojnih agencija koje su godinama razvijane, jasno se nameće činjenica da od svih lokalnih i regionalnih aktera ARRA mogu najviše da doprinesu da se umanju nedostatak koordinacije i partnerstva na subnacionalnom nivou kao i između nacionalnog i subnacionalnog nivoa. Takođe, ARRA već godinama rade na identifikaciji i pripremi projekata na regionalnom i lokalnom nivou pa je i ta aktivnost od izuzetnog značaja i može znatno da doprinese povećanju kvaliteta i spremnosti projektnih predloga koji će se finansirati iz Evropskih strukturnih i investicionih (ESI) fondova.

Kancelarije za lokalni ekonomski razvoj takođe predstavljaju značajan faktor razvoja lokalne zajednice. U vršenju svojih nadležnosti, lokalna samouprava obavlja niz poslova koji su bitni za lokalni ekonomski razvoj (Zakon o lokalnoj samoupravi „Sl. Glasnik RS“ br. 129/07, 83/14-dr. zakon, 101/16-dr.zakon i 47/18). Zakon o lokalnoj samoupravi stvara i pravni okvir za saradnju između lokalnih vlasti, privatnog sektora i nevladinih organizacija. Lokalne vlasti, međutim, moraju da uoče svoju lidersku poziciju u stvaranju partnerstva, budući da su one najodgovornije za donošenje i sprovođenje odluka kojima se rešavaju postojeći problemi u zajednici i podstiče njen razvoj. Ipak dve su osnovne strategije podsticanja lokalnog razvoja: Direktna strana investicije, odnosno privlačenje 'stranih' firmi da investiraju, a kroz razne podsticaje koje lokalna vlast daje, kao što su jeftino zemljište, poreske olakšice itd.;

U SUSRET REGIONALNOJ (KOHEZIONOJ) POLITICI EU – STRATEŠKI I INSTITUCIONALNI OKVIR

Podsticanje lokalnih privrednih subjekata i pojedinaca od strane lokalne vlasti da razviju poslove i time ubrzaju ekonomski razvoj zajednice. Prema istraživanju koje je radio Tim za smanjenje siromaštva, Lokalne samouprave najveći broj projekata pripremaju i realizuju u oblastima: energetska efikasnost, zaštita životne sredine, turizam, komunalna infrastruktura i poljoprivreda. Za više od polovine JLS (55,8%) udeo projekata u navedenim oblastima iznosio je preko 31% od svih planiranih i realizovanih projekata. Zabrinjavajuća je činjenica da preko 70% anketiranih JLS nema unapred spremljene projekte i priprema ih isključivo kada je raspisan konkurs, dok 27% anketiranih JLS projekte priprema nezavisno od raspisanih konkursa. Ovaj podatak pokazuje da na lokalnu još uvek nije uspostavljen tzv. project pipeline, već se projekti spremaju na ad hoc bazi⁷. Posle ovakvih rezultata, neminovno se nameće zaključak da je jačanje jedinica lokalne samouprave, posebno kancelarija za lokalni ekonomski razvoj u cilju osnaživanja i unapređenje kapaciteta JLS za upravljanje fondovima EU jedna od prioritarnih aktivnosti u narednom periodu. Svrha kancelarije za lokalni ekonomski razvoj jeste da upotpuni institucionalni okvir za razvoj lokalne zajednice u cilju stvaranja povoljnijih uslova za poslovanje i ruralni razvoj, kreiranja mogućnosti za otvaranje novih radnih mesta, privlačenja investicija, uspostavljanja privatno-javnih partnerstava i pružanje neophodne podrške privredi⁸.

Tamo gde postoji sinergija između lokalnog i regionalnog nivoa, mnogo je jednostavnije odgovoriti na razvojne potrebe zajednice, odnosno regiona. Efikasnost korišćenja fondova je veća jer je olakšana priprema i implementacija projekata regionalnog i prekograničnog karaktera.

Priprema Republike Srbije za kohezionu politiku

Eksplanatorni i bilateralni skringing za Poglavlje 22. Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata održani su tokom 2014. i 2015. godine. Kao rezultat procesa skringinga Evropska komisija je objavila Izveštaj o skringingu sa preporukom da se kao merilo za otvaranje ovog poglavlja izradi detaljan Akcioni plan u kome će se odrediti jasni ciljevi i vremenski okvir za ispunjavanje zahteva kohezivne politike EU. Pravni osnov za izradu ovog plana predstavljala je kohezivna politika EU za period 2014-2020. godine. Plan je usvojen, ali je podložan promenama i fleksibilan, naročito jer će se u narednom periodu oslanjati na kohezivnu politiku za period 2021-2027 godine. Akcionim planom su predviđene mere, aktivnosti, institucije i rokovi za realizaciju predviđenih aktivnosti.

Analizom procesa upravljanja javnim politikama ustanovljen je nedostatak u strateškom i planskom okviru. Potrebno je utvrditi prioritete, tipologiju i klasifikaciju dokumenata javne politike kao i povezanost sa finansijskim planiranjem i budžetiranjem, ali i unaprediti mehanizme za praćenje i evaluaciju efekata dokumenata. Da bi se prevazišli ti problemi usvojena je Strategija za regulatornu reformu i upravljanje javnim politikama za period 2016-2020 sa Akcionim planom za njeno sprovođenje.

⁷ Izvor: "Pripreme za Evropski socijalni fond: analiza kapaciteta lokalne samouprave" Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije.

⁸ Izvor: "Analiza efekata različitih institucionalnih oblika za sprovođenje nadležnosti u oblasti lokalnog ekonomskog razvoja" Marija Žikić, Dejan Mak

Kroz rezultate istraživanja Stalne konferencije gradova i opština ustanovljeno je da prilikom pripreme strateških dokumenata lokalnih samouprava postoje različitosti kako u vremenskom trajanju strategija tako i u pogledu metodologije za pripremanje istih. Tu je potrebno utvrditi jednoobraznost. Istovremeno prilikom utvrđivanja prioritetnih predloga projekata pojedini projekti su bili prioritetizovani po stepenu spremnosti, za druge se lokalna samouprava vodila sopstvenim prioritetima, a određene strategije nisu ni definisale prioritetne projekte. I budžetiranje odnosno sufinansiranje za projekte bilo je različito zbog velikih razlika u budžetima jedinica lokalnih samouprava.

Na bazi Strategije za regulatornu reformu i upravljanja javnim politikama za period 2016-2020. donet je Zakon o planskom sistemu u cilju koordinacije efikasnog i transparentnog sistema planiranja na svim nivoima, efikasnije sprovođenje procesa pristupanja EU i korišćenje sredstava.

Zakonom je predviđeno i donošenje Plana razvoja koji bi predstavljao hijerarhijski najviši dokument za period od najmanje 10 godina. Zbog značaja za njegovo usvajanje je nadležna Narodna skupština. Ovaj dokument sadrži viziju odnosno prioritetne ciljeve razvoja države i regiona, kao i smernice za njegovo ostvarenje. Ovim planom utvrdiće se i politika održivog regionalnog razvoja.

Kao kontinuirana aktivnost sprovodi se i usaglašavanje propisa sa propisima Evropske unije u različitim oblastima: zaštita životne sredine, staništa, infrastruktura, transportne mreže, energetska efikasnost, javne nabavke, javno privatno partnerstvo, državna pomoć, zabrana diskriminacije, rodna ravnopravnost.

Predviđeno je i sprovođenje aktivnosti u cilju uspostavljanja održivog sistema za sprovođenje kohezione politike.

Uredbom (EU) 1303/2013) u članu 123-127 definiše su vrste tela za sprovođenje kohezione politike kao i njihove nadležnosti. Neka od njih su obavezna, a neka se mogu ustanoviti na osnovu procene države članice. Tela predviđena ovom uredbom su:

Koordinaciono telo koje koordinira sprovođenje politike i sarađuje sa EU kao telo koje može opcionalno da se formira.

Upravljačko telo koje je obavezno i na kome je glavna odgovornost za sprovođenje operativnih programa, finansijsko upravljanje, kontrolu i sprečavanje nepravilnosti, javnost i transparentnost i izveštavanje.

Sertifikaciono telo koje je obavezno i koje overava izjave o troškovima u odnosu na raspoloživa sredstva i na osnovu toga podnosi zahteve Komisiji za plaćanje, finansijske izveštaje. Jedno sertifikaciono telo može da bude određeno i za više operativnih programa.

Revizorsko telo koje je obavezno i nezavisno od ostalih struktura. Ovo telo vrši reviziju funkcionisanja sistema upravljanja i kontrole operativnih programa, finansijskih izveštaja sertifikacionog tela.

Posredničko telo koje nije obavezno i kome mogu da se deliraju određeni poslovi upravljačkog i sertifikacionog tela.

U SUSRET REGIONALNOJ (KOHEZIONOJ) POLITICI EU – STRATEŠKI I INSTITUCIONALNI OKVIR

Ovom uredbom uveden je i set teritorijalnih instrumenata sa mogućnošću kombinovanja sredstava iz različitih programa i fondova na određenoj teritoriji.

U ovom trenutku Ministarstvo za evropske integracije je nadleženo za uspostavljanje i razvijanje sistema za buduće korišćenje Strukturnih i Kohezionog fonda. Pored upravljačke funkcije razmišlja se i o koordinacionoj funkciji ovog ministarstva, dok upravljačka funkcija može da bude raspodeljena i između više ministarstava u zavisnosti od broja budućih operativnih programa.

Započeo je i proces pripreme za donošenje Zakona o kohezionoj politici koji bi predstavljao pravni okvir budućeg delovanja u ovoj oblasti i u toku je formiranje Radne grupe.

Sertifikaciono telo kao takvo već postoji u okviru Ministarstva finansija a revizorsko telo predstavlja Kancelarija za reviziju sistema upravljanja sredstvima EU.

Imajući u vidu kapacitete ARRA i njihovo dosadašnje iskustvo u radu na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i internacionalnom nivou, nameće se zaključak da sistem ARRA može itekako da doprinese ostvarenju ključnog cilja, a to je apsorpcija punog iznosa dodeljenih sredstava iz ESI fondova.

Imajući u vidu faze programskog ciklusa upravljanja kohezionom politikom ARRA mogu da imaju sledeće uloge u procesu pripreme i sprovođenja kohezione politike: učešće u procesu programiranja upotrebe ESI fondova; učešće u pripremi i upravljanje instrumentom teritorijalnog razvoja ITI (Integrisane teritorijalne investicije); podrška lokalnim samoupravama u pripremi strateških planova, identifikaciji i selekciji; infrastrukturnih projekata i projekata međuopštinske saradnje; priprema sopstvenih projekata i korišćenje sredstava ESI fondova; učešće u pripremi i sprovođenju obuke ostalih budućih korisnika ESI fondova na regionalnom i lokalnom nivou; učešće u praćenju (monitoringu) realizacije operativnih programa⁹

Uloga kancelarija za lokani ekonomski razvoj u procesu pripreme i sprovođenja kohezione politike se može odnositi, pre svega, na spremnost lokalnih samouprava da odgovore složenijim zahtevima i procedurama u procesu upotrebe ESI fondova. Jačanje kapaciteta JLS je neophodno kako bi obezbedilo efikasno i transparentno korišćenje ESI fondova na lokalnom nivou kada Srbija postane zemlja članica Evropske unije.

Prilikom definisanja institucionalnog okvira biće uzeti u obzir i primeri dobre prakse drugih zemalja novijih članica, ali i već afirmisanih.

Kada govorimo o administrativnim kapacitetima ne postoji striktna regulativa EU koja uređuje ovo pitanje, ali se svakako teži potpunoj pripremi strukture za sprovođenje kohezione politike na taj način što se teži zapošljavanju i motivisanju visokostručnog kadra, konstantnim obukama, ali i obukama krajnjih korisnika sredstava za pravilnu pripremu, podnošenje i sprovođenje projekata naročito složenih projekata koji se finansiraju sredstvima EU. „Administrativni kapaciteti se definišu kao mogućnost i sposobnost

⁹ Izvor: „Uloga akreditovanih regionalnih razvojnih agencija (ARRA) u procesu pripreme i sprovođenja kohezione politike u Republici Srbiji” Ivan Knežević i Vladan Jeremić

nacionalne, regionalne i lokalne administracije da u skladu sa svojim nadležnostima pripremi adekvatne planove, programe i projekte u utvrđenim rokovima, odlučuje o programima i projektima koji su prioritetni u određenim vremenskim periodima, sarađuje sa ključnim partnerima i zainteresovanim stranama u svim navedenim fazama, efikasno izvršava sve administrativne zadatke tokom sprovođenja ovih planova i projekata koje nalaže Evropska komisija i vrši efikasan nadzor nad sprovođenjem, kao i da sprečava nepravilnosti i greške u svim navedenim fazama.“¹⁰

U cilju uspostavljanja buduće strukture bilo je potrebno izvršiti analizu postojećih kapaciteta i tu se pre svega misli na postojeću IPA strukturu koja može da predstavlja odličnu osnovu za nastavak jačanja administrativnih kapaciteta. Pored toga identifikovano je, primenom sektorskog pristupa, dosta kvalitetnih kadrova i van ove strukture. Ono što je ustanovljeno je da treba pojačati edukaciju u oblasti strateškog planiranja i vrednovanja projekata. Osim toga imajući u vidu specifičnu teritorijalnu organizaciju Republike Srbije biće potrebno uspostaviti održivi sistem za sprovođenje ove politike na različitim nivoima.

Strategija reforme javne uprave sa Akcionim planom, kao i Program reforme upravljanja javnim finansijama su svakako značajni polazni dokumenti, kao i sve promene u domenu finansija koje se odnose na planiranje sa projekcijama za naredne godine. Pored toga došlo je do niza promena u propisima koji se odnose na državne službenike. Utvrđen je okvir i kompetencije neophodne za obavljanje poslova na osnovu kojih će se vrednovati rad državnih službenika.

Osnovana je i Nacionalna akademija za javnu upravu čiji je zadatak stručno usavršavanje kadrova ne samo na nacionalnom već i na lokalnom nivou. Lokalne samouprave su kroz Strategiju stručnog usavršavanja zaposlenih u JLS targetirale oblasti koje su neophodne za jačanje administrativnih kapaciteta.

Kako je tekući programski period zasnovan i na Evropskom kodeksu ponašanja i partnerstvu gde pored povezivanja subjekata na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou očekuje i uključivanje socijalnih partnera i civilnog sektora u sve faze programiranja to se očekuje jačanje i ovog segmenta u narednoj programskoj perspektivi.

U tom smislu u ovom trenutku potrebno je koristiti postojeće kapacitete ARRA, kancelarija za lokalni ekonomski razvoj, nevladinog sektora, organizacija civilnog društva i sve druge aktere u cilju povezivanja, jačanja kapaciteta i uključivanja u sve relevantne procese planiranja i sprovođenja buduće kohezivne politike.

Ako pogledamo trenutno stanje kroz prizmu SWOT analize i učešća u sprovođenju politike regionalnog razvoja možemo doći do sledećih zaključaka i to da su: snage: blagovremena priprema, primeri dobre prakse, usklađivanje sa pravnim tekovinama EU, projekti usmereni na jačanje administrativnih kapaciteta; slabosti: nedoslednost, fluktoacija ljudi, nedovoljni kapaciteti; pretnje: nekonzistentnost na putu ka EU, smanjenje motivacije usled događaja na političkoj sceni i EU; šanse: stvaranje jasnog okvira buduće kohezivne politike, dobra koordinacija i sinergija svih subjekata.

¹⁰ Izvor: "Analiza uticaja procesa pristupanja Srbije EU na lokalne samouprave, Analize uticaja procesa pristupanja Srbije EU na lokalne samouprave – Oblast regionalne (kohezivne politike)"

Zaključak

Iako u ovom trenutku ne postoji izvesnost vezana za prijem kako Srbije, tako i drugih zemalja Zapadnog Balkana u EU neophodno je blagovremeno početi sa pripremama za kohezionu politiku. Kako se u budućoj programskoj perspektivi očekuje veća odgovornost na nižim nivoima (regioni, jedinice lokalne samouprave) to je na vreme neophodno obezbediti sinergiju između nacionalnog i nižih nivoa vlasti. Istovremeno je potrebno obezbediti mehanizme za blagovremenu prioritetizaciju i pripremu kvalitetnih predloga projekata, osposobiti i zadržati kadrove na svim nivoima. Iako je priprema za buduću kohezionu politiku izuzetno složen posao ukoliko se na vreme preduzmu adekvatni koraci, obezbedi konzistentnost u sprovođenju aktivnosti moguće je da se pravovremeno reaguje i bude u velikoj meri pripremljen za ulazak u EU, korišćenje mnogo većih sredstava i sprovođenje kohezione politike.

LITERATURA

- Mirić O. (2015) "Analize uticaja procesa pristupanja Srbije EU na lokalne samouprave – Oblast regionalne (kohezione) politike" Stalna konferencija gradova i opština (SKGO)
- Knežević I., Jeremić V, (2019) "Uloga akreditovanih regionalnih razvojnih agencija (ARRA) u procesu pripreme i sprovođenja kohezione politike u Republici Srbiji" RARIS
- Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, "Pripreme za Evropski socijalni fond: analiza kapaciteta lokalne samouprave", (2016) Vlada Republike Srbije.
- Žikić M, Mak D. "Analiza efekata različitih institucionalnih oblika za sprovođenje nadležnosti u oblasti lokalnog ekonomskog razvoja" (2010) Stalna konferencija gradova i opština (SKGO).

MEETING EU REGIONAL (COHESION) POLICY - A STRATEGIC AND INSTITUTIONAL FRAMEWORK

Abstract: „Cohesion policy, also known as Regional Policy, is the main investment policy of the European Union, which contributes to creating new jobs, improving the quality of life of citizens, and increasing the overall economic development of both the Member States and the EU as a whole. It is also an expression of solidarity, given that the support is directed to less developed regions and EU Member States - with the aim of strengthening the Union's economic, social and territorial cohesion“. The paper is based on an overview of the existing and future EU cohesion policy, the current state of regional policy in the Republic of Serbia, the presentation of key legal, institutional and administrative conditions for the use of future structural and cohesion funds, as well as the steps that is needed to be taken to in a timely manner. At the same time, all the advantages and strengths, but also the threats and challenges related to the overall system of cohesion policy preparation and implementation, were analyzed.

Key words: regional (cohesion) policy, programming period, regional development, legal framework, administrative capacity.

58. SPECIFICITY OF TOTAL QUALITY MANAGEMENT IN CONSTRUCTION INDUSTRY

Marija Radosavljević, PhD¹

Đorđe Radosavljević, MSc²

Abstract: *Contemporary trends that include globalization, industry development, accelerated technology development (above all, information), increasingly demanding and informed consumers make the competitiveness a very complex phenomenon, and the achievement of competitive advantage as endless racing. Quality, as a dimension of competitiveness, is characteristic of companies focused on the quality of products and services, in order to meet consumers' expectations and ensure their loyalty. The construction industry would certainly benefit from implementing the Total Quality Management concept. However, the specifics of this industry are precisely the limitations of implementing this concept. The aim of this paper is to highlight these specificities and problems and potentials that implementation of Total Quality Management can cause in the construction industry.*

Keywords: *quality, total quality management, civil engineering, complexity, efficiency.*

Introduction

Ever since promoted by quality gurus and its importance confirmed by the example of Japanese businessmen, quality has become a dominant factor in creating value for consumers and ensuring competitive advantage. However, the introduction of a process perspective in quality management leads to the emergence of total quality management, as a concept underlying the business of successful companies around the world. In this way, quality becomes a significant factor in the competitiveness of enterprises of all economic activities, while in some it plays an even more significant role - a critical factor for competitiveness and business success. Such is the case with construction.

Construction is one of the drivers of Serbian economic development. In the production process, it engages nearly 40 economic activities. Until the 1990s, the construction industry's participation in the export structure, in GDP, in the number of employees, as well as in the number of economic societies, was very important. The nineties were an unfavorable period for the overall economy, which has left the impact on construction. At the beginning of a new century, things seemed to be improving. The construction industry has re-launched, primarily construction of residential buildings. After

¹ Faculty of Economics, University of Niš, Serbia, marija.radosavljevic@eknfak.ni.ac.rs

² Faculty of Economics, University of Niš, Serbia, djordje.radosavljevic@ymail.com

ten years, however, the stalemate began again. The good masters began to disappear, which can be attributed to ignorance of education and development of specific employees (www.industrija.rs). Bearing in mind that the construction industry is work-intensive, its significance is much higher for the reduction of unemployment, and, therefore, more attention should be devoted to its recovery and development.

Quality as competitiveness dimension

The focus on quality implies that the company seeks to create a product design that is fully compliant with consumer requirements, but also continuously ensures that the characteristics of manufactured products and services are compliant with the design. Quality of design and quality of products, but also reliability in terms of their sustainability, contribute that the existing buyers become loyal. In this way, a dual positive effect is achieved, via increasing market participation and via increasing prices, based on constant quality of products and services. High-quality products have loyal consumers, but the quality must be maintained, because competition never sits idly by (Vujičić et al., 2011).

The perception of quality and its role in ensuring the competitiveness of businesses has changed significantly over the past few decades. Consumers, the global market and e-commerce were key drivers of these changes. Specifically, consumers demand high quality products that are easily accessible, which is possible with the popularity and availability of online business. In this way, the role of quality in ensuring the competitiveness of enterprises is given strategic importance, and quality is seen as an imperative that no business should ignore (Withers & Ebrahimpour, 2000).

The fact is that nowadays, the quality is addressed in terms of compliance of the product or services with the procedures and rules, based on standards, which are built in the demands and desires of consumers. However, the concept of quality, as well as the concern of quality of the process realization, but also the quality of the results of the process, come from before the new era, and cannot be said to be a teak of capitalism or consumer society. Namely, in the 15th century before the new era, on the details of Egyptian wall painting, certain activities of measuring and control were recorded (Bošković & Anđelković-Pešić, 2011). In the time of construction of the pyramids, there was defined way of construction and precise measurement instruments contributed to the pieces of stone for pyramids being carved extremely accurately. Also, in the Code of Hammurabi, special attention was given to the builder's punishment if what was built was demolish (Hellman & Liu, 2013).

Total Quality Management: Basic postulates

Total quality management concept is focused on customer satisfaction, but with the provision of satisfaction of all other stockholders, primarily the owners of the company (shareholders), but with motivated and dedicated inclusion of the potentials of all employees.

In order to understand the importance of overall quality management, it is necessary to look back at the basic principles that this concept promotes, which are (Ganapavarapu & Prathigadapa, 2015):

SPECIFICITY OF TOTAL QUALITY MANAGEMENT IN CONSTRUCTION INDUSTRY

- Customer orientation,
- Leadership,
- Employee inclusion,
- Process Approach,
- System Access,
- Continuous Improvement,
- Deciding based on facts,
- Relationships of cooperation with suppliers.

The task of Total Quality Management is to provide a quality product, but via efficient realization of effective processes of the company. This means that quality products come through quality processes. At this point, the quality should be considered during the stage of planning and designing of products and processes, not when their realization begins. That way, the quality will be embedded in your company's processes and products.

Total Quality Management in Civil Engineering

The construction industry is under a lot of pressure: customers with significant and, often variable, requirements (in terms of correction of initial design), the competitors' failure to fulfil the requirements of the consumers, the competitors' frauds, high cost of failure, high cost of inadequate quality... Research conducted by some authors points to two key features of the companies in construction industry, which are the complexity and efficiency of operations (Dubois & Gadde, 2002).

The complexity of construction operations, and, consequentially, the capacity needed to solve the problems arising from it, is impressive. Complexity includes two components. One is connected to uncertainty and deals with elements that are inherent realization of individual tasks and originate from used resources or environment. The second component of the complexity stems from the interdependence of tasks, i.e. their connection and alignment to make the business flow smoothly.

As the most important components, regarding the efficiency of operations, as second key characteristic of the construction industry companies, the following can be identified (<https://reinout.vanrees.org>):

- Accuracy of technical data,
- Assigning work orders,
- Application of the concept just-in-time,
- High price of errors,
- Continuous cooperation with consumers.

The complexity of construction industry is reflected in the definition of quality, because the opinions of the authors, of what is quality, divided. Some argue that the quality represents the fulfilment of consumers' expectations (Kanji & Wong, 1998), others identify it with the reduction of work on the correction of errors and defects (Sui Pheng & Wee, 2001), harmony with the standards of the ISO series standard (Bubshait & Al-Atiq, 1999), completion of the construction project in the time and budget foreseen frames (Gransberg et al., 1999). Some, however, lead the foreign currency "looks good, works well, proudly can

put the name of the company on the object", define quality as fulfilment of expectations and demands of consumers and guarantee of the functionality and accuracy of the facility within the anticipated time period (Hoonakker et al., 2010). In the construction industry, the quality is defined as the satisfaction of the designer's requirements, performers, regulatory agencies and investors, and the term "high-quality construction project" implies that the design is easily understandable and applicable, in conformity with specifications, Economic constructions, easy to implement and maintain and energy efficient (Turk, 2006).

According to a study implemented by the American Society of Civil Engineers – ASCE), quality in construction can be explained in the following way (Arditi & Gunaydin, 1997):

- Fulfilling customer/user requirements in terms of functional adequacy, completion on time and within the budget,
- Fulfilling the requirements of the constructor in terms of providing contractual plans, specifications and other documents prepared enough in detail to enable the development of a competitive offer,
- Fulfilling the requirements of regulatory Agencies (public) in terms of public safety and health, environmental issues, and compliance with the laws, regulations, codes and policies.

Some authors believe that construction failed to adopt concepts and techniques that contributed to the improvement of quality in other industries, such as just-in-time concept, total quality management, supply chain management. They believe that the construction industry would be much more efficient if these tools were to be applied to a more significant extent (Dubois & Gadde, 2002).

The same research shows that construction companies are increasingly adopting the total quality management as an initiative for solving quality problems and meeting the needs of the end consumers, but also for the realization of higher earnings (quality costs are just one of Reason for exceeding the budget). One of the authors, participating the above survey, claims that "if some industry needs to implement the total quality management concept, it is a construction industry" (Hoonakker et al., 2010).

However, given the distinguished characteristics of the construction industry company, and especially the complexity, uncertainty and a large number of stakeholders, during the realization of activities in the construction process, there may be significant deviations from the defined requirements Quality, i.e. from, based on, standards and normative. These deviations can be revealed in different stages of realization of construction project and to show measurable indicators of project activities. Measurable deviation indicators are expressed as quality expenses that are monitored during the project realization process. Quality costs include different cost categories, within different production processes, and may have the character of fixed or variable costs (Dolaček-Alduk et al., 2009). Most of the costs arising from the realization of the construction project are variable character. The exception is directing costs, developer work costs, and site manager. However, quality costs are concealed within other types of expenses, until they are recognized – identified, logged and analyzed. Just one of the characteristics of the construction industry company is the absence of records and analysis of quality costs. The

expenses of the absence of quality can be found among the following categories: Costs of finishing, conflict costs, inadequate management of construction materials, excessive use of certain materials on the site, labour costs spent on to correct errors and others. It is estimated that these costs contribute to exceeding the budget by 5-13% (Dolaček-Alduk et al., 2009). Interest in identifying and reducing these categories of expenses is especially expressed when the market is characterized by sharp competition and the profit tendency of decline. This is in accordance with Crosby's observation that the company's interest in quality is in proportion to the weight of the situation with the decline of profits in the observed period (Sower et al., 2007).

Like businesses in other industries, and in construction industry companies, it is possible to identify four categories of quality costs (Dolaček-Alduk et al., 2009):

- Prevention costs or costs of prevention of deviation in quality – analysis, evaluation and evaluation of the quality of suppliers, development of prototypes, risk analysis, time planning, implementation of occupational safety measures,
- The cost of detection or evaluation costs (examination) of the quality – the cost of evaluation, control and examination, i.e. entry and final control, grades of the quality of the process, maintaining the accuracy of the examination and measuring equipment,
- Expenses of internal observed defects-errors, repeated work, repairs, scrap, analysis of problems, repeated examination and control, wrong calculations,
- Costs of external observed defects – after the handover of the building – costs in warranty period, adjustments to appeals and complaints of customers, discounts, costs of court disputes, loss of market, lost profits.

However, the analysis of quality costs is a practice that has yet to be implemented in construction industry companies. According to some authors, the implementation of tools for improvement of quality and productivity, and specially the analysis of quality costs in construction, is a relatively new field of interest. In any case, there is an effort to implement quality management practices in the construction industry, mainly relying on ISO 9000 and 14000 (Hoonakker et al., 2010).

The purpose of introducing total quality management is to switch from the level of error detection to error prevention, in order to ensure the increase of effectiveness, productivity, market share, and so on. The process approach, which is the basis for the total quality management, and which is contained in ISO standards, is a good basis for systematization of the process in the management of construction projects (Rutešić et al., 2005).

Instead of conclusion

The importance of the quality of the construction is presented in favour of the fact that quality management is one of five key elements of the process of realization of concrete works, in addition to planning of execution, human resources management, process management and management material resources (Blanda et al., 2010). This, in

fact, shows that quality is an inherent building industry, i.e. something that must be achieved, not an option.

Some authors (Hoonakkeret al., 2010) tried to ensure a successful implementation of total quality management by linking it with other, existing construction management systems such as project management, quality assurance plan, quality function deployment, jobsite quality planning. Based on all the above, it can be concluded that the implementation of the total quality management in the construction industry is not simple. As key factors of this fact the complexity of the construction process is highlighted, as well as the lack of standardization and the great number of the stockholders (occupations, professions and organisations) included in the project. Also, the conservative nature of the construction industry can be highlighted as the reason for poor representation of total quality management in this industry. There is not much innovation, and a successful realization of activities is considered an experience.

REFERENCES

- Arditi, D., & Gunaydin, H. M. (1997). Total quality management in the construction process. *International Journal of Project Management*, 15(4), 235-243.
- Blanda, M., Dolaček-Alduk, Z., & Mikulić, D. (2010). Upravljanje kvalitetom pri izvođenju betonskih konstrukcija. *Građevinar*, 62(7), 603-612.
- Bošković, G., & Anđelković-Pešić, M. (2011). *Upravljanje kvalitetom—osnova konkurentnosti preduzeća i privrede*, Niš: Ekonomski fakultet.
- Bubshait, A. A., & Al-Atiq, T. H. (1999). ISO 9000 quality standards in construction. *Journal of Management in Engineering*, 15(6), 41-46.
- Dolaček-Alduk, Z., Radujković, M., & Mikulić, D. (2009). Model upravljanja troškovima kvalitete u građevinskim projektima. *Građevinar*, 61(2), 147-156.
- Dubois, A., & Gadde, L. E. (2002). The construction industry as a loosely coupled system: implications for productivity and innovation. *Construction Management & Economics*, 20(7), 621-631.
- Ganapavarapu, L. K. & Prathigadapa, S. (2015). Study on Total Quality Management for Competitive Advantage in International Business. *Arabian Journal of Business and Management Review*, 5(3), 1-4.
- Gransberg, D. D., Dillon, W. D., Reynolds, L., & Boyd, J. (1999). Quantitative analysis of partnered project performance. *Journal of Construction Engineering and Management*, 125(3), 161-166.
- Hellman, P., & Liu, Y. (2013). Development of quality management systems: How have disruptive technological innovations in quality management affected organizations? *Quality Innovation Prosperity*, 17(1), 104-119.

- Hoonakker, P., Carayon, P., & Loushine, T. (2010). Barriers and benefits of quality management in the construction industry: An empirical study. *Total quality management*, 21(9), 953-969.
- Kanji, G. K., & Wong, A. (1998). Quality culture in the construction industry. *Total quality management*, 9(4-5), 133-140.
- Rutešić, S., Prašević, Ž., & Đuranović, P. (2005). Gledišta o kvaliteti pri upravljanju građevinskim projektom. *Građevinar*, 57(9), 679-686.
- Sower, V. E., Quarles, R., & Broussard, E. (2007). Cost of quality usage and its relationship to quality system maturity. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 24(2), 121-140.
- Sui Pheng, L., & Wee, D. (2001). Improving maintenance and reducing building defects through ISO 9000. *Journal of Quality in Maintenance Engineering*, 7(1), 6-24.
- Turk, A. M. (2006). ISO 9000 in construction: An examination of its application in Turkey. *Building and environment*, 41(4), 501-511.
- Vujičić, S., Vukadinović, S., & Nikolić, I. (2011). Kvalitet kao faktor konkurentske prednosti. *Svarog*, 3, 260-265.
- Withers, B., & Ebrahimpour, M. (2000). Does ISO 9000 certification affect the dimensions of quality used for competitive advantage? *European management journal*, 18(4), 431-443.
- <https://reinout.vanrees.org/thesis/node7.html#img:price.png>
- <https://www.industrija.rs/vesti/clanak/gradjevska-industrija-u-srbiji>

SPECIFIČNOSTI UPRAVLJANJA UKUPNIM KVALITETOM U GRADJEVINSKOJ INDUSTRIJI

Rezime: *Savremeni трендови који укључују глобализацију, развој индустрије, убрзан развој технологије (пре свега, информационе), све захтевније и информисане потрошаче чине конкурентност предузећа веома сложеним феноменом, а постизање конкурентске предности трком без краја. Квалитет, као димензија конкурентности карактеристична је за предузећа фокусирана на квалитет производа и услуга, ради испуњења очекивања потрошача и обезбеђења њихове лојалности. Грађевинска индустрија свакако би остварила benefite имплементирањем концепта Управљање укупним квалитетом. Међутим, специфичности ове индустрије управо представљају ограничења имплементације овог концепта. Циљ рада је истаци ове специфичности и указати на проблеме и потенцијале које имплементација Управљања укупним квалитетом може изазвати у грађевинској индустрији.*

Кључне речи: *квалитет, управљање укупним квалитетом, грађевинска индустрија, комплексност, ефикасност.*

59. POTENCIJALNI MODEL REGIONALNOG RAZVOJA

Izv. prof. dr. sc. Jerko Glavaš, izvanredni profesor¹

Abstrakt: *Teorijskom analizom postojećeg stanja autor naglašava važnost ulaganja u znanje kao temeljni ekonomski resurs posebno u zemljama koje su u kontinuitetu u određenoj ekonomskoj i neekonomskoj krizi. Kontinuiranim istraživanjima u području menadžmenta znanja kreiran je teorijski model koji je prezentiran po prvi puta u ovome radu i predstavlja temelj za buduća istraživanja i potencijalno testiranje u realnom sektoru.*

Ključne riječi: *znanje, ekonomija, konkurentnost, model*

Uvodna razmatranja

U dosadašnjem razdoblju brojne zemlje su prihvatile obrazovanje, znanje i inovacijsku politiku kao novu paradigmu politike gospodarskog razvoja, paradigmu koja kapital i fizički rad zamjenjuje proizvodnjom znanja i njegovom tržišnom primjenom, odnosno inovacijom. Primjerice nazivi poput: *Na znanju utemeljena Estonija, Unaprijeđenje inovativnosti u Poljskoj, Koreja i gospodarstvo znanja, Prema inovativnijoj ekonomiji u Kanadi, Prema društvu znanja u Finskoj* ilustriraju bit inovacijskih programa kojima zemlje diljem svijeta smišljenom i planiranom politikom podupiru proizvodnju i eksploataciju znanja. (Švarc, 2009) Zapravo je od vrlo bitnog značaja koncept inovacijskog sustava i to posebno za „male” zemlje kao što su zemlje u regiji (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina i ostale), koje oskudijevaju istraživačkim i znanstvenim resursima jer se temelji na pretpostavci da gospodarski rast jedne nacije ne ovisi o veličini razvojno-istraživačkih resursa, nego o načinu upravljanja tim resursima i njihova organiziranja, kako na razini poslovnog sustava tako i na nacionalnoj razini

Znanje kao ekonomsko dobro

Ekonomska teorija poznaje četiri inputa, odnosno čimbenika proizvodnje. To su rad, kapital, zemlja i poduzetništvo. Kaže se kako poduzetništvo jest aktivni čimbenik, a ostali su čimbenici proizvodnje pasivni. (Ferenčak, 2003)

Iskustvo zemalja s tradicijom poduzetništva ukazalo je na nužnost kontinuiranosti učenja i značaja interakcija okoline i poduzeća, jer:

- Ljudi i organizacije koje najbrže i najuspješnije uče, dugoročno uvijek pobjeđuju konkurenciju, upravo kroz traženje i iskorištavanje novih mogućnosti,
- Politička, socijalna i ekonomska okolina može ohrabriti ili obeshrabriti potencijalnog poduzetnika,

¹ Ekonomski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska, e-mail: jerko.glavas@efos.hr

- Cijeli obrazovni sustav treba postati osjetljiviji na potrebe i značaj poduzetnika (lerner-centered instruction, just-in-time učenje, permanentna edukacija).

Za razliku od tradicionalnih dobara i usluga, znanje se prema svojim osobinama od njih razlikuje, te se korištenjem znanja ne smanjuje njegova količina. Upravo zakon oskudnosti kao jedan od temeljnih zakona ekonomije i osnova tradicionalnih ekonomskih dobara nije primjenjiv na znanje.

Znanje je neopipljivo i vezano je za misaone procese pojedinca te stoga ne može biti predmetom uobičajenih robnih transakcija poput recimo kupnje ili prodaje. Znanje može sudjelovati u transakcijama koje imaju karakter dijeljenja, s obzirom da nakon obavljene transakcije „predavanja znanja“ sudionici transakcije dobivaju u posjed znanje ukoliko su ga spremni prihvatiti. Ukoliko su i platili da, recimo, putem predavanja ili određene baze podataka dođu do znanja, to ne znači i da će implicitno ili eksplicitno znanje pohraniti u sebi.

Upravo neuspostavljanje tržišta znanja ima za posljedicu dva dodatna svojstva samoga znanja:

- Upravo činjenica da ne postoji određeno tržište znanja znači kako ne postoji niti mehanizam formiranja cijena pojedinih znanja. Vrlo je važno naglasiti *kako znanje ima svoju određenu vrijednost, ali nju nije moguće cjenovno izraziti*. Vrijednost znanja nije lako utvrditi, a njegovo utvrđivanje je moguće tek nakon korištenja.
- *Posjedovanje više jedinica istoga znanja ne povećava ukupno raspoloživo znanje* s obzirom kako je upravo isto znanje moguće proširiti i sažeti što nadalje ovisi o mediju ili načinu pohrane.

Važno je, također, naglasiti da je implicitno znanje najsadržetiji oblik znanja jer je sadržano u umu zaposlenika, a manifestira se kroz zaposlenikove vještine i sposobnosti.

Vrijednost znanja ovisi o kontekstu u kojem se nalazi korisnik znanja i ono ovisi o vrsti znanja koje se koristi:

- *Vrijednost eksplicitnog znanja* moguće je odrediti procjenom vrijednosti koristi koje bi njegovim korištenjem nastale unutar poslovnog procesa.
- *Vrijednost implicitnog znanja* nije moguće utvrditi, a da se prije toga ne pretvori u eksplicitan oblik.

Sveukupne vrijednosti znanja mogu se s vremenom mijenjati ovisno o novim spoznajama i tehnološkim dostignućima.

Usvajanjem znanja dolazi do efekta prelijevanja znanja, te se uz stečeno znanje stječu i dodatne vještine učenja što olakšava usvajanje novih znanja u budućnosti. (Čerić, Varga, 2004) Zbog navedenog efekta korištenje znanja poduzeća često rezultira eksternalijama budući da korisne efekte ne koriste samo vlasnici i nositelji znanja, već i poduzeća i pojedinci iz poslovnog okruženja koji nisu imali nikakve troškove vezane za ostvarenje pozitivnih efekata.

Ovisno o kategoriji i tipu znanja, neka znanja mogu postati suvišna dok neka znanja ostaju dugotrajna i vrijedna imovina unutar poslovnog subjekta.

Znanje kao pokretač promjena

Svako nacionalno gospodarstvo i njena konkurentna prednost ovise isključivo o kvaliteti vlastitih ljudskih resursa. Upotreba navedenih resursa i ulaganje u njihovu kvalitetu glavni su faktori razvoja. Kvalitetan obrazovni sustav, tj. obrazovanje, sudjeluje u povećanju konkurentnosti nacionalnog gospodarstva kroz osiguranje potrebne kvalitete i kvantitete ljudskog kapitala, kao glavnog resursa napretka. U svemu je zapravo ključno obrazovanje koje omogućuje stjecanje znanja, vještina, stavova i vrijednosti potrebnih pojedincu za ispunjavanje radnih i društvenih uloga kroz sve segmente svakodnevnoga života i rada.

Proteklih desetljeća, neopipljiva imovina kao što su znanje, patent i inovacije su identificirani kao ključni izvori bogatstva i napretka. (Garcia – Ayusao, 2003)

Kako znanje potiče nacionalni gospodarski rast i ima značajan utjecaj na buduću nacionalnu vrijednost, tako i inovacije, učenje i bruto društveni proizvod predstavljaju izvor kompetencije i mogućnosti što je ključno za nacionalni ekonomski rast, razvoj ljudskih potencijala i kvalitetu života. (Malhotra, 2003)

Posljedično, zemlje bogate neopipljivom imovinom prednjače u nacionalnom bogatstvu više nego one čija je imovina ograničena na zemlju, rad i kapital. (Malhotra, 2003)

Nadalje, intelektualni kapital nacije zahtjeva definiranje sveobuhvatnog sustava varijabli što pomaže u otkrivanju i upravljanju upravo tim nacionalnim nevidljivim bogatstvom.

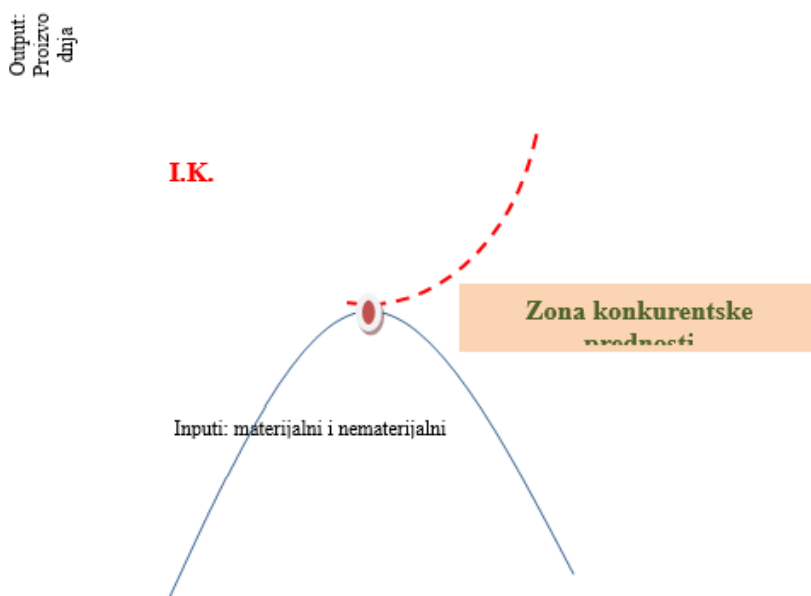
U globalnoj konkurenciji, obrazovni sustav, međunarodna trgovina (razmjena), infrastruktura (transparentnost) i sposobnost prilagodbe čine nacionalnu konkurentnost.

Svaki pojedinac se jednostavno mora naviknuti na novo doba, doba znanja, informacijsko-komunikacijsko doba, vrijeme turbulentnih promjena i potreba za onima koji znaju, onima koji mogu i žele učiti, te onima koji znanje primjenjuju. Upravo se konkurentna prednost nacionalnog gospodarstva temelji na ulaganju u vlastiti intelektualni potencijal kroz sustav obrazovanja što bi trebala biti (i jest) jedna od glavnih strateških odrednica zemalja u regiji (Srbija, Hrvatska, Slovenija i ostale zemlje).

Intelektualni kapital je postao glavni čimbenik proizvodnje i napretka poslovnih sustava i nacionalnih gospodarstava. Specifična, stručna znanja stvaraju prednost nad konkurencijom, profit je jedino mjerilo uspjeha u današnjem globaliziranom svijetu.

Jedino je uvođenjem znanja kao temeljne vrijednosti intelektualnog kapitala, pa i samog intelektualnog kapitala kao resursa moguće postići konkurentsku prednost. (Sundać, Švast, 2009) Na intelektualni kapital ne djeluje Zakon opadajućih prinosa, već Zakon rastućih prinosa (Grafički prikaz 1).

Grafički prikaz 1: Odnos intelektualnog kapitala i Zakona rastućih prinosa

Izvor: Prilagođeno i nadopunjeno prema: Sundać, D., Švast, N., Intelektualni kapital – temeljni čimbenik konkurentnosti poduzeća, Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva Republike Hrvatske, Zagreb, 2009., str. 69.

Naime, rastući granični prinosi postoje kada je granični proizvod dodatno angažirane jedinice promjenjivog čimbenika proizvodnje (rada) veći od graničnog proizvoda prethodne jedinice istog čimbenika. Daljnji rast promjenjivog čimbenika proizvodnje, uz fiksne veličine ostalih inputa, izaziva pojavu opadajućih graničnih prinosa. Ukupni proizvod može i dalje rasti, ali je taj rast sve sporiji zbog činjenice da granični proizvod rada opada.

Opadajući granični prinosi postoje kada je granični proizvod dodatno angažirane jedinice promjenjivog čimbenika proizvodnje (rada) manji od graničnog proizvoda prethodne jedinice istog čimbenika. Prikazana pojava dominira kratkim vremenskim razdobljem, te se naziva i Zakon opadajućih prinosa. Dakle, svaki proizvođač koji povećava jedan input zadržavajući veličine ostalih čimbenika neizmijenjenima, prije ili kasnije, sučeljava se s Zakonom opadajućih prinosa. Kao što povećana potrošnja nekog dobra nužno obara njegovu graničnu korisnost, tako i, ceteris paribus, povećana upotreba nekog čimbenika proizvodnje smanjuje njegov granični proizvod. (Ferenčak, 2003)

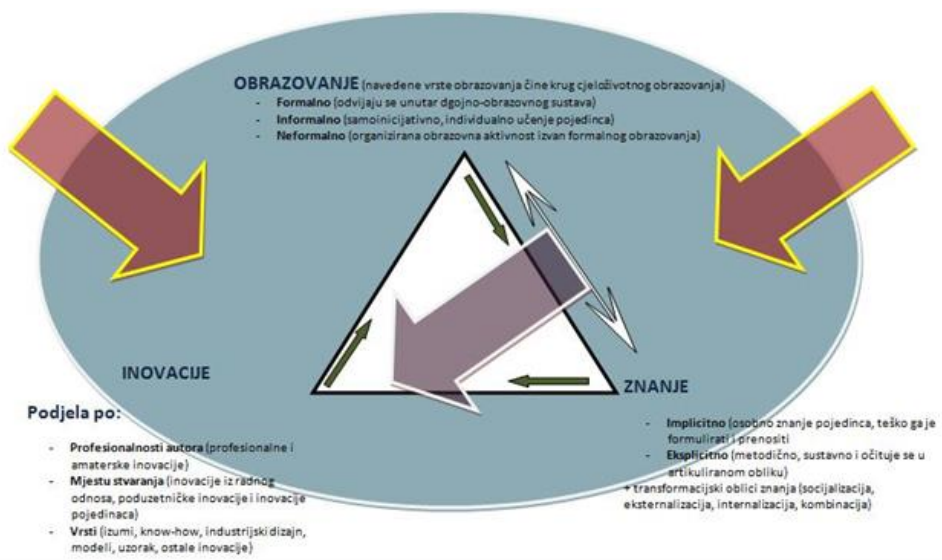
Upravo se pod utjecajem znanosti i tehnologije zadnjih desetljeća razvijaju „high-tech industrije“, s visokim udjelom znanja (i niskim udjelom materijalnih resursa) u finalnom proizvodu. Ključno obilježje navedenih industrija je realno djelovanje Zakona rastućih prinosa. Drugim riječima, u Zakonu opadajućih tj. rastućih prinosa se skriva prilika gospodarstava zemalja u regiji na putu izlaska iz gospodarske krize i općenito krize zapošljivosti, letargije i ostalih stanja. Sukladno svemu navedenom u radu se prezentira teorijski O.Z.I. model.

O.Z.I. model – teorijska postavka modela

Na temelju teorijskih i empirijskih spoznaja u radu se predstavlja teorijski model nazvan O.Z.I. model temeljen na obrazovanju, znanju i inovacijama kao strateškoj odrednici manjih zemalja u unaprjeđenju vlastite konkurentnosti i održanju gospodarske stabilnosti, ali i napretka.

Gospodarstva koja na učinkoviti način koriste intelektualni kapital, znanje, ujedno ljudske potencijale u smjeru gospodarskog rasta i razvoja postaju gospodarstva temeljena na znanju, a društvo utemeljeno na znanju je nusprodukt pretpostavljenog postojećeg gospodarstva.

Slika 1: O.Z.I. model – bazni model na temelju teorijskih spoznaja

Izvor: Izradio autor

Kada je riječ o inovacijama, upravo rastuća važnost inovacija i sposobnost poslovnih sustava i institucija inoviranju ima dalekosežne posljedice po strategiju država. Globalno natjecanje i tehnološki razvoj doveli su do promjena odnosa snaga u međunarodnim tržišnim odnosima pa je inovativnost postala presudno važna odrednica konkurentnosti i faktor uspjeha podjednako razvijenih kao i zemalja u razvoju. Vanjsko je okruženje (regulatorni i investicijski uvjeti, društveni odnosi, poduzetnička kultura itd.) stoga postalo u najmanju ruku jednako važno kao i interni faktori koji utječu na inovativnost u organizacijama.²

² <http://www.inicijativa.com.hr/files/Perspektive-broj-1.pdf> (17.12.2011.)

Temeljno pitanje postaje što političari, poslovni ljudi, znanstvenici i poduzetnici mogu učiniti, zasebno i zajedničkim djelovanjem, kako bi stvorili povoljne opće uvjete i poticajno okruženje za inovativnost (a time i za rast i podizanje konkurentnosti) i 'inovacijski kapacitet' čitavog društva.³

U zemljama regije se već neko vrijeme vode rasprave o tome kako poboljšati nacionalnu konkurentnost te trebamo li utemeljiti svoje gospodarstvo na znanju i inovativnosti. Upravo se sintagma 'gospodarstvo temeljeno na znanju i inovativnosti' koristi kako bi se ukazalo na potrebu promjene dosadašnjeg društvenog i ekonomskog razvojnog modela.⁴

U O.Z.I. modelu se nastoji doprinijeti toj raspravi, analizirajući međuzavisnost varijabli obrazovanja, znanja i inovacija u kontekstu konkurentnosti prikazujući trenutnu poziciju zemalja regije nasuprot poželjnih ciljeva inovacijske i razvojne strategije Europske unije.

Procjenjivati snagu i slabosti neke zemlje na području konkurentnosti i inovativnosti je izazovan posao zbog velikog broja različitih varijabli i zavisnih faktora. Većina raspoloživih modela mjerenja konkurentnosti i inovativnosti zbog toga koristi odgovarajuću kombinaciju statističkih podataka i anketa kako bi se bolje nosili s tom kompleksnošću.⁵

O.Z.I. model prikazuje korelaciju između procesa obrazovanja, znanja i inovacija kao agregata kumuliranih znanja. Naravno, model se temelji na dosadašnjim teorijskim i praktičnim iskustvima, uz nekoliko temeljnih pretpostavki:

- Sustav odgoja i obrazovanja, posebice visokog obrazovanja je temelj za kreiranje gospodarstva znanja uz pravi smjer djelovanja;
- Znanje je glavni izvor konkurentne prednosti nacionalnih ekonomija, regija i europske unije u cjelini;
- Inovacije su strateško oružje za etabliranje u sam vrh svjetskih ekonomija.

Umjesto zaključka

Znanje i inovacije su pokretač gospodarstva i put izlaska iz krize. Prošlo je vrijeme kada su se budžetirali projekti po određenim skalama i mjerilima. Autor ističe da je došlo vrijeme „mašte“, inovacija i financiranja na „slijepo“ pri tome forsirajući projekte koji su detektirani kao ključna odrednica i konkurentna prednost grada, regije, nacije ili zajednice zemalja. Isto se događa i sa poslovnim sustavima. Financiraju se projekti koje još nitko nije pokrenuo ili osmislio, ulazi se u neizvjesnost i rizik u kojem je jedino znanje ono što može presuditi u bespoštednoj tržišnoj utakmici.

Stoga je potrebno učiniti značajne reforme i poticati kreiranje inovacija kroz povećanje ulaganja u znanost i visoko obrazovanje, razvoj poduzetničkih sveučilišta, osnivanje spin-off kompanija, nužnim povezivanjem teorije i prakse (sveučilišta i

3 Radman, G., Preduvjet konkurentnosti i održivog razvoja, u "Perspektive – nove ideje za krizna vremena", Zagrebačka inicijativa, vol. 1, broj 1., Zagreb, 2011., str. 40 – 48.

4 Ibidem.

5 <http://www.inicijativa.com.hr/files/Perspektive-broj-1.pdf> (19.12.2011.)

gospodarstva) kroz realne projekte kojima se osigurava minimalan broj radnih mjesta kao trenutna jedina moguća valorizacija provedbe istih.

Sukladno navedenome, a također prema teorijskim i empirijskim spoznajama inicira se teorijski model koji se temelji na sinergiji tri, već spomenuta, najvažnija čimbenika konkurentnosti manjih zemalja. Riječ je o O.Z.I. modelu konkurentske prednosti u uvjetima gospodarstva znanja kako bi svako pojedino gospodarstvo trebalo, i kakvo će zasigurno postati.

LITERATURA

- Čerić, V., Varga, M. (ur.), Informacijska tehnologija u poslovanju, Element, Zagreb, 2004.
- Ferenčak, I., Počela ekonomike, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek, 2003.
- García-Ayuso, M., Factors explaining the inefficient valuation of intangibles, Accounting, Auditing & Accountability Journal, Vol. 16 Iss: 1, 2003., pp.57 – 69 (dostupno na URL: <http://www.emeraldinsight.com/journals.htm?articleid=869849&show=html> pristup 12.01.2018.)
- Glavaš, J., Uloga znanja u generiranju konkurentske prednosti, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek, 2012.
- Malhotra, Y., Measuring national knowledge assets of a nation: knowledge systems for development (expert background paper), Expanding Public Space for the Development of the Knowledge Society: Report of the Ad Hoc Expert Group Meeting on Knowledge Systems for Development, 4-5 September, Department of Economic and Social Affairs Division for Public Administration and Development Management, United Nations, New York, 2003, 68-126. (dostupno na URL: <http://km.brint.com/KnowledgeManagementMeasurementResearch.pdf> pristup: 15.12.2018.)
- Sundać, D., Švast, N., Intelektualni kapital – temeljni čimbenik konkurentnosti poduzeća, Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva Republike Hrvatske, Zagreb, 2009.
- Švarc, J., Hrvatska u društvu znanja – prijepori i perspektive inovacijske politike, Školska knjiga Zagreb, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2009., str. 13.

A POTENTIAL MODEL OF REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract: *Through a theoretical analysis of the current situation, the author emphasizes the importance of investing in knowledge as a fundamental economic resource, especially in countries that are continually in a particular economic and non-economic crisis. Ongoing research in the field of knowledge management has created a theoretical model that is presented for the first time in this paper and provides the basis for future research and potential testing in the real sector.*

Keywords: *knowledge, economics, competitiveness, model*

60. RELEVANTNOST SIX SIGMA KONCEPTA ZA UNAPREĐENJE POSLOVNIH PROCESA LANACA SNABDEVANJA

Prof. dr Goran Milovanović¹,
Student doktorskih studija, Jovana Stojanović²

Apstrakt: Cilj rada je da se na bazi logički strukturiranih naučnih saznanja, oceni značaj six sigma koncepta kako za identifikovanje procesa lanca snabdevanja u kojima se mogu javiti gubici, tako i za unapređenje kvaliteta tih procesa. U radu će, najpre, biti predstavljene ključne karakteristike i efekti primene six sigma koncepta u lancima snabdevanja. Zatim će biti razmatrani poslovni okviri primene six sigma koncepta u lancima snabdevanja u cilju otklanjanju defekata u njihovim poslovnim procesima. Poslednji deo će sadržati matematičke okvire dizajniranja six sigma lanca snabdevanja.

Ključne reči: six sigma, lanac snabdevanja, poslovni proces, preciznost isporuke.

Uvod

Globalno poslovno okruženje zahteva da kompanije kontinuirano identifikuju i respektuju njegove specifičnosti. Da bi stekle i održale konkurentsku prednost, kompanije moraju stalno poboljšavati poslovne procese. Kompanije to ne mogu postići bez: skraćanja lead-time-a nabavke, optimiziranja nivoa zaliha, povećanja efikasnosti proizvodnje i isporuke proizvoda krajnjim potrošačima i smanjenja ukupnih troškova.

Za poboljšanje performansi poslovnih procesa sve veći značaj ima six sigma koncept. Specifičnosti i poslovni okviri primene ovog koncepta u cilju unapređenja kvaliteta proizvodnih i transakcionih procesa kompanija, biće prezentovani u ovom radu.

Posle prikazivanja značaja six sigma koncepta za identifikovanje i eliminisanje grešaka u poslovnim procesima lanca snabdevanja i unapređenja njihovih performansi, pažnja autora će biti fokusirana na dizajniranje six sigma lanca snabdevanja na podlozi linearnog programiranja.

¹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Republika Srbija,
goran.milovanovic@eknfak.ni.ac.rs

² Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Republika Srbija,
jovana.stojanovic992@gmail.com

Six sigma koncept u funkciji unapređenja performansi poslovnih procesa lanaca snabdevanja

U cilju dostizanja zadovoljavajuće konkurentske pozicije na tržištu, menadžment treba da primeni six sigma principe i tehnike, najpre u kompaniji, a zatim i izvan nje. Da bi to postigo, menadžment treba, najpre, da identifikuje ključne procese unutar kompanije, a zatim da redefiniše celokupnu njenu strategiju. Kada se six sigma principi i tehnike primene izvan kompanije, nastane six sigma lanac snabdevanja, koji teži da opitimizira pružene usluge uz minimiziranje troškova.

Lanac snabdevanja ne može uspešno funkcionisati bez efikasne razmene informacija između članova, racionalnog fokusiranja na krajnje kupce, kontinuiranog poboljšanja procesa i aktivnosti, uspostavljanja partnerskih odnosa i zaključivanja dugoročnih ugovora između članova. Ukoliko menadžeri ne implementiraju six sigma principe i tehnike kao i adekvatne strategije za unapređenje aktivnosti koje dodaju vrednost proizvodu, uz zadržavajuće operativnih performansi na istom nivou, eliminišu šanse za kreiranje dugoročno profitabilnog lanca snabdevanja.

Povećanjem broja kompanija u lancu snabdevanja koje ne implementiraju six sigma principe i tehnike, povećava se verovatnoća narušavanja sinhronizacije njegovih tokova.

Six sigma koncept kompanija Motorola je razvila sredinom osamdesetih godina 20. veka. Cilj ove kompanije bila je analiza procesa proizvodnje i eliminisanja defekata. Otac ovog koncepta je Bil Smit (engl. *Bill Smith*), inženjer kompanije Motorola (<http://www.leansixsigmadefinition.com/glossary/bill-smith/>). Smisao six sigma pristupa Smit je objasnio na sledeći način: „ako želite neki posao da poboljšate, uključite ljude koji na tom poslu rade.“

Six sigma koncept je fokusiran na korišćenje odgovarajućih tehnika i alata kako za analizu poslovnih procesa, tako i za identifikovanje i eliminisanje rasipanja i njihovih uzroka. Cilj je poboljšati kvalitet autputa određenih procesa uklanjanjem uzroka defekata (grešaka) i minimiziranjem varijabilnosti poslovnih procesa (Barac, Milovanović, Anđelković, 2010, str. 325). Implementacija ovog koncepta zahteva korišćenje statističkih podataka kako bi se odredile prosečne vrednosti performansi procesa.

Sama metodologija six sigma može se shvatiti kao specifičan program za unapređenje kvaliteta. Cilj sprovođenja programa je smanjivanje troškova lošeg kvaliteta i defekata na nivo 3,4 DPMO (engl. *Defects Per Million Opportunities*).

Six sigma je standard u merenju kvaliteta. Označava broj defekata u procesu na milion prilika. Na šest sigmi od srednje tačke određeni proces zahteva korekciju. De facto, six sigma sistem meri defekte u procesu i normalizuje ih tako da mogu da se uporede procesi. Primenom six sigma koncepta Motorola je ostvarila uštede od preko 16 milijardi USD (<https://www.isixsigma.com/new-to-six-sigma/history/history-six-sigma/>). Six sigma je danas za veliki broj kompanija širom sveta način poslovanja.

Danas se smatra da je $1,5\sigma$ "standard" za najgori slučaj pomaka srednje vrednosti procesa. Veličina $1,5\sigma$ je rezultat prirodne nestabilnosti procesa. Ukoliko pomak srednje vrednosti procesa oko očekivane vrednosti iznosi $1,5\sigma$, broj vrednosti koje izlaze izvan

RELEVANTNOST SIX SIGMA KONCEPTA ZA UNAPREĐENJE POSLOVNIH PROCESA LANACA SNABDEVANJA

granica uvećava se na 3,4 na milion mogućnosti (3,4 DPMO). Raspon između gornje (engl. *Upper Specification Limit - USL*) i donje granice specifikacije (engl. *Lower Specification Limit - LSL*) predstavlja raspon specifikacije.

Six sigma koncept podrazumeva analitičko ispitivanje procesa koji su usredsređeni na kreiranje i isporuku vrednosti krajnjem potrošaču, kao i na primenu adekvatnih alata i tehnika za uklanjanje grešaka i poboljšanje kvaliteta procesa. Implementiranjem six sigma koncepta organizacija može značajno poboljšati izvršenje poslovnog procesa dizajnirajući i nadgledajući svakodnevne poslovne aktivnosti tako da se gubici i resursi svedu na minimum, uz istovremeno povećanje nivoa satisfakcije potrošača. Za neke autore (Manville et al., 2012, str. 7-20) six sigma je jedan od glavnih pristupa koji dovodi do unapređenja kvaliteta procesa unutar kompanija i organizacija. Takođe, six sigma predstavlja strategiju upravljanja poslovanjem koju kompanije koriste kako bi uticale na poboljšanje kvaliteta poslovnih procesa identifikovanjem i eliminisanjem uzroka nedostataka, pritom težeći da varijacije u procesu proizvodnje svedu na najniži mogući nivo (Wedgwood, 2006).

Nije moguće uspešno implementirati six sigma koncept u kompaniji bez stručnog kadra, podataka o procesima i alata za statističku analizu i poboljšanje procesa. Podaci o procesima se prikupljaju i analiziraju kako bi se utvrdile prosečne razlike u performansama i kvalitetu rezultata (O'Rourke, 2005, str. 14). Six sigma koncept se temelji na pretpostavci da se podaci o performansama procesa mogu predstaviti krivom normalne distribucije. Odstupanja stvarnih pokazatelja procesa od krive normalne distribucije, omogućavaju da se oceni kvalitet tog procesa.

Six sigma koncept organizacija treba da implementira prema **DMAIC** (engl. *Define, Measure, Analyze, Improve, Control*) metodologiji (<https://goleansixsigma.com/dmaic-five-basic-phases-of-lean-six-sigma/>) i kvantificiranim finansijskim ciljevima. Implementiranje koncepta six sigma prema **DMAIC** metodologiji se odvija kroz pet faza. Prva faza je definisanje problema koji treba rešiti. Cilj ove faze je da se performanse poslovnog procesa dovedu na unapred definisani nivo, tj. da se nalaze unutar dozvoljenog nivoa odstupanja. U drugoj fazi se upotrebljavaju odgovarajući merni alati, s ciljem određivanja granica dozvoljenog odstupanja od zadovoljavajućeg nivoa. Tokom ove faze, pravi se mapa procesa i prikupljaju se odgovarajući podaci. Mape procesa se najpre izrađuju na visokom nivou, a zatim se neprekidno dorađuju, s obzirom na to da se konstantno prikupljaju kvantitativni podaci. U ovoj fazi se izrađuju grafičke analize odstupanja, kao što su grafikoni vremenskih serija, Pareto dijagrami i sl. koji prikazuju podatke hronološkim redosledom i menjanje procesa tokom vremena. Prethodni postupak postavlja osnovu za treću fazu, tj. razvoj analitičkih alata radi identifikacije uzroka odstupanja. U četvrtoj fazi se uklanjaju odstupanja uz pomoć ključnih faktora identifikovanih u analizi. U poslednjoj fazi se kontrolišu i prate rezultati iz prethodnih faza, a sve u cilju poboljšanja i sprečavanja ponavljanja uočenih grešaka (O'Rourke, 2005, str. 15-16). DMAIC za osnovu ima PDCA ciklus, ali sa osnovnom razlikom da se odnosi na životni ciklus projekta (isključiva orijentacija na projekte), dok se PDCA, kao alat, koristi specifično u fazi upravljanja.

Primena six sigma koncepta u lancu snabdevanja

Six sigma je sistem kvaliteta procesa. Osnovu ovog sistema čini ocena odstupanja stvarnih pokazatelja procesa od krive normalne raspodele odstupanja. Kvalitet određenog procesa je visok kada se ovi pokazatelji tog procesa nalaze u određenim granicama odstupanja. Jedinica odstupanja, u statističkom smislu, je „sigma“.

Implementacija six sigma koncepta u lancu snabdevanja se realizuje u četiri faze u cilju ispitivanja, analize, unapređenja i standardizovanja poboljšanih poslovnih procesa (Kilibarda, 2005). U prvoj fazi se definiše celokupan lanac snabdevanja od dobavljača do krajnjeg potrošača, sa posebnim osvrtom na utvrđivanje procesa i aktivnosti koje se u njemu obavljaju. Sledeća faza podrazumeva merenje i analizu tih procesa. De facto, za svaki proces utvrđuju se relativne performanse, nedostaci i mogućnosti za grešku. Treća faza je utvrđivanje aktivnosti koje utiču na poboljšanje procesa, primenom adekvatnih metodologija kako bi se identifikovale i, po mogućstvu, eliminisale one aktivnosti koje ne dodaju vrednost. U poslednoj fazi se standardizuju ostvarena unapređenja kvaliteta po pojedinim procesima (Maslarić & Cakić, 2006, str. 189). Motorola je na osnovu rezultata postignutih implementacijom six sigma koncepta, osvojila nacionalnu nagradu za kvalitet (engl. *Malcolm Baldrige National Quality Award*).

U savremenom poslovanju blagovremena isporuka zaliha unutar lanca snabdevanja smatra se važnim indikatorom kvaliteta pružanja logističkih usluga. Lanac snabdevanja ne može biti konkurentan na tržištu ukoliko svi njegovi poslovni procesi nisu usaglašeni. Da bi to postigli, menadžeri kompanija treba da teže da svedu varijabilnost procesa unutar lanca snabdevanja na najmanju moguću meru (Garg et al., 2004).

Maslarić i Cakić su u svom radu izložili jedan od koncepata merenja kvaliteta koji se odnosi na poštovanje rokova isporuke zaliha određenom učesniku u lancu snabdevanja. Polazeći od činjenice da se lanac snabdevanja sastoji iz više procesa, osnovna ideja koju zagovaraju Maslarić i Cakić jeste pronaći način da se zalihe blagovremeno isporučuju između učesnika u različitim fazama lanca snabdevanja (Maslarić & Cakić, 2006, str. 190).

U cilju brze i tačne isporuke zaliha njihovim naručiocima u lancu snabdevanja, potrebno je da postoji visok stepen sinhronizacije među poslovnim procesima – od nabavke sirovina do isporuke gotovog proizvoda krajnjem potrošaču. S povećanjem obima resursa i broja operacija i organizacija u lancu snabdevanja dolazi do povećanja varijabilnosti isporuke zaliha među njegovim članovima. Svojim angažovanjem menadžeri treba da unaprede performanse isporuke zaliha unutar lanca snabdevanja, a time i njegovu konkurentnost i profitabilnost.

Autori Garg et al. uvode novi koncept merenja performanse kvaliteta – „tačnost vremena realizacije logističke usluge“, nazvan six sigma lanci snabdevanja. Six sigma opisuje i kvantifikuje lance snabdevanja po pitanju brze i tačne isporuke i razvija novi pristup za oblikovanje takvih mreža. Osnovna njihova ideja je pravljenje analogije funkcionisanja lanca snabdevanja sa složenim sklopovima (mehaničkim, elektro-mehaničkim, itd.), kod kojih je široku primenu našla statistička tolerancija (Garg et al., 2004). De facto, ovi autori funkcionisanje lanca snabdevanja porede sa složenim sklopovima, kod kojih je široku primenu našla statistička tolerancija unutar mehaničke tolerancije. Složena mreža lanca

RELEVANTNOST SIX SIGMA KONCEPTA ZA UNAPREĐENJE POSLOVNIH PROCESA LANACA SNABDEVANJA

snabdevanja podseća na složeni elektromehanički sklop. Svaki pojedinačni poslovni proces u datom lancu snabdevanja je analogan jednom pojedinačnom podsklopu u okviru kompletnog sklopa. Minimiziranje zastarelih isporuka zaliha unutar lanca snabdevanja može se posmatrati kao minimiziranje nedostataka u elektromehaničkim sklopovima (Garg et al., 2004).

Autori Garg et al., su se opredelili da istraže tri aktuelne oblasti i to: 1) smanjenje varijabilnosti vremena isporuke zaliha između učesnika u lancu snabdevanja, 2) statističku toleranciju, i 3) six sigma koncept (Garg et al., 2004).

Da bi se smanjila varijabilnost poslovnih procesa lanca snabdevanja, potrebno je, najpre, odrediti pokazatelje sposobnosti procesa **Cp** (indeks preciznosti ili indeks potencijala procesa), **Cpk** (indeks sposobnosti) i **Cpm** (potencijalna sposobnost mašine) i definisati relacije između njih. Na osnovu toga, definiše se nova mera performanse vremena isporuke koja se naziva poštovanje rokova (preciznost) isporuke tj. broj pogrešnih isporuka (**PI**) kao dopuna postojećoj meri – verovatnoći tačnosti isporuke (**TI**). Na kraju, **PI** se uključuje u koncept six sigma koji se koristi u dizajniranju kvaliteta u lancima snabdevanja. Six sigma lanac snabdevanja je onaj lanac snabdevanja u kome broj pojavljivanja pogrešnih isporuka (**TI**) nije veći od 3,4 na milion mogućih slučajeva (Maslarić & Cakić, 2006, str. 190).

Dizajniranje six sigma lanca snabdevanja

Dizajniranje lanca snabdevanja sprovodi se kako bi se zalihe između pojedinačnih njegovih učesnika isporučile u periodu koji bi trebalo da se u velikoj meri poklapa sa zahtevanim periodom isporuke zaliha. Garg et al. su respektovali činjenicu da lanac snabdevanja obuhvata veliki broj poslovnih procesa između njegovih članova. Broj poslovnih procesa su označili sa n . Svaki od tih procesa odvija se u određenom periodu – od trenutka kada je učesnik naručio određenu vrstu zaliha do trenutka isporuke iste. Sa x_i su označili vreme isporuke tih zaliha za dati proces i , gde svako x_i predstavlja varijablu sa srednjom vrednošću μ_i i standardnom devijacijom σ_i (Garg et al., 2004, str. 45). Polazeći od navednog, **ukupno vreme isporuke zaliha** između učesnika u lancu snabdevanja (**Y**) može da se predstavi sledećom funkcijom:

$$Y = f(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

Pod pretpostavkom da troškovi isporuke zaliha između učesnika u lancu snabdevanja predstavljaju funkciju srednje vrednosti (μ_i) i standardne devijacije (σ_i), **troškovi isporuke zaliha** između učesnika u celokupnom lancu snabdevanja (**Z**) mogu se predstaviti sledećom funkcijom:

$$Z = g(\mu_1, \sigma_1, \dots, \mu_n, \sigma_n)$$

Svaki učesnik u lancu snabdevanja, kao naručilac određene vrste zaliha u konkretnoj fazi procesa, definiše donju i gornju granicu vremenskog intervala u okviru koga je spreman da čeka isporuku traženih zaliha.

Imajući prethodno u vidu, dizajniranje lanca snabdevanja se može posmatrati kao model linearnog programiranja u kome se postavlja zahtev za utvrđivanjem minimalne vrednosti sledeće funkcije cilja:

$$\min Z = g(\mu_1, \sigma_1, \dots, \mu_n, \sigma_n)$$

uz sledeća ograničenja:

PI za ukupno vreme isporuke $\geq C^*pm$

TI za ukupno vreme isporuke $\geq 6\sigma$

$\mu_1 > 0$

$\sigma_1 > 0$

C*pm je potrebna donja granica za definisanu meru performanse **PI** (Maslarić & Cakić, 2006, str. 191). Rešavanjem postavljenog modela linearnog programiranja dobijaju se vrednosti za parametre x_i svih poslovnih procesa u lancu snabdevanja, a koji zadovoljavaju sva potrebna ograničenja i uslove, odnosno obezbeđuju kvalitet vremena isporuke na nivou od six sigma. To znači da je cilj kompanija u lancu snabdevanja da ostvare sve procese tako da svi parametri svakog procesa imaju najmanju vrednost indeksa preciznosti (potencijala) $C_p = 2$. Pri ispunjanju tog uslova u procesima lanca snabdevanja javlja se manje od 3,4 defekta na milion mogućih slučajeva.

Zaključak

U savremenom poslovnom okruženju pojedini klasični koncepti upravljanja poslovnim procesima kompanija postaju neefikasni. Zato se sve češće pojavljuju koncepti koji omogućuju uspešnije funkcionisanje kompanija. Jedan od takvih je six sigma koncept. U fokusu ovog koncepta su kontinuirana unapređenja kvaliteta. Primenom ovog koncepta kompanije i lanci snabdevanja mogu minimizirati greške (defekte) i rasipanja, smanjiti ukupne troškove i maksimizirati vrednost za potrošače.

Six sigma koncept svoje mesto sve više nalazi u upravljanju lancima snabdevanja. Prikazani model dizajniranja lanca snabdevanja jasno pokazuje da je za dostizanje zadovoljavajućeg nivoa kvaliteta (poštovanje rokova) isporuke, potrebno procese i aktivnosti lanca snabdevanja što više približiti six sigma nivou.

U pogledu stepena iskorišćenja potencijala six sigma koncepta, kompanije u Republici Srbiji su još uvek inferiornije u odnosu na kompanije u razvijenim zemljama. Ipak, menadžeri sve većeg broja kompanija uspešno promovišu principe pomenutog koncepta i pokazuju kako je moguće, bez velikih ulaganja, primeniti six sigma tehnike i alate u cilju unapređenja performansi poslovnih procesa lanaca snabdevanja.

LITERATURA

- Barac, N., Milovanović, G., Anđelković, A. (2010), „Lean Production and Six Sigma Quality in Lean Supply Chain Management.” *Facta Univeristatis, Series: Economics and Organization*, 7(3): str. 319–334.
- Bill Smith. Dostupno na: <http://www.leansixsigmadefinition.com/glossary/bill-smith/> (14. 11. 2019)
- DMAIC – The 5 Phases of Lean Six Sigma. Dostupno na: <https://goleansixsigma.com/dmaic-five-basic-phases-of-lean-six-sigma/> (30. 10. 2019)
- Garg, D., Narahari, Y., & Viswanadham, N. (2004), „Design of Six Sigma Supply Chains.” *IEEE Transactions on Automation Science and Engineering*, 1(1): 38-57.
- iSixSigma-Editorial. Dostupno na: <https://www.isixsigma.com/new-to-six-sigma/history/history-six-sigma/> (25. 9. 2019)
- Kilibarda, J. M. (2005), *Modeliranje performansi kvaliteta logističke usluge*. Doktorska disertacija. Beograd: Saobraćajni fakultet.
- Manville, G., Greatbanks, R., Krishnasamy, R., & Parker, D. (2012), „Critical success factors for Lean Six Sigma programmes: a view from middle management.” *International Journal of Quality & Reliability Management*, 29(1): 7-20.
- Maslarić, M., & Cakić, Đ. (2006), Koncept šest sigma u lancima snabdevanja. Festival kvaliteta 2006. „33. Nacionalna konferencija o kvalitetu”, 10-12 maj. Kragujevac: Asocijacija za kvalitet i standardizaciju Srbije.
- O’Rourke, P. (2005), *A multiple-case comparison of lean Six Sigma deployment and implementation strategies*. Master Thesis. Wright-Patterson Air Force Base, Ohio: AIR Force Institute of Technology.
- Wedgwood, I. (2006), *Lean Sigma: A Practitioner's Guide*. New Jersey: Prentice Hall.

RELEVANCE OF THE SIX SIGMA CONCEPT FOR IMPROVING BUSINESS PROCESSES OF THE SUPPLY CHAIN

Abstract: The aim of this paper is to evaluate the significance of the six sigma concept on the basis of logically structured scientific knowledge, both for identifying supply chain processes where losses can occur and for improving the quality of these processes. First will be presented the key features and effects of applying six sigma concept in supply chains. Next, the business frameworks for applying six sigma concept in supply chains will be discussed to address defects in their business processes. The last section will contain mathematical frameworks for designing six sigma supply chain.

Key words: six sigma, supply chain, business process, delivery accuracy.

61. РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЗАНАТА – ПРОМОЦИЈА И РАЗВОЈ ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА

Асистент Радица Недељковић¹
Доцент доктор Зоран Недељковић²

Резиме: Још је старогрчки филозоф Платон идеалну државу замишљао као такву у којој свако ради посао за који је најспособнији, а то је истакао у свом чувеном делу „Држава“. За овог Сократовог ученика, Платона, друштвени поредак идеалне државе чине три класе: филозофи, војници и произвођачи – занатлије. Пре стотинак година бити занатлија у Србији био је цењен и частан посао. Међутим, појава нових технологија и ново време, поред добрих страна које нам је донело, условило је и одређене негативне појаве, а једна од њих је и изумирање заната. Мали број занатлија, који је данас опстао у овом „глобалном селу“, углавном су препуштени сами себи. Следећи Платонов дух, аутори у раду настоје да укажу да је ревитализација заната неопходна за развој Србије, а посебно пограничних општина. Иако нам ново време намеће нова занимања, а стара потискује и баца у заборав, верујемо да Србија има изванредно талентованих занатлија, само неке треба подстићи, а неке охрабрити да се врате заборављеном путу и тиме допринети развоју пограничних општина.

Кључне речи: Занат, занатлија, пограничне општине, нове технологије, развој.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Ново време и нове технологије су допринеле тиме да људи више не купују ручно прављен накит или ручно прављену одећу, која је имала свој лични печат и истицала индивидуалност међу појединцима. Својим постојањем стари занати подстичу и промовишу поштовање према културној разноликости и креативности. Док се данас на сав глас говори о поштовању различитости, индивидуалности, слободе, мултикултуралности..., сведоци смо да је тога све мање. Данашње друштво карактеришу модернизацијски процеси, који нам сервирају једнолични свет, свет у коме смо сви уформисани, и који нас подстичу на исто размишљање и понашање. Они су веома присутни у нашим животима где нам разни утицају као што су, на пример, глобализација или мас – медији, утичу на нашу свест и стварају нашу свакодневницу обликујући наше животе из дана у дан, све више улазе у интиму и контролишу нас. У делу *Ното есопотикус* Данијел Коен пише да је на глобалном тржишту поново

¹ Филозофски факултет у Косовској Митровици; Србија; radicanedeljkovic91@gmail.com

² Филозофски факултет у Косовској Митровици; Србија; zoramino@gmail.com

завладао дух борбе за опстанак, неодарвинистички поглед на свет је прожео све форме социјалних односа. Нови дух капитализма као да је човечанство вратио у средњи век, ову регресију он описује без длаке на језику: „Глобализација је несумњиво хибридан процес...Али она је, такође, позорница новог глобалног друштва, потпуно умреженог, услед чега избијају нове болести које подсећају на велике епидемије у средњем веку“ (Коен, 2014, п. 119). Државе једним делом успевају да задрже своју самосталност али како би постале “in” у садашњем друштву морају да прихватају процесе који им сервирају велике силе. На пример: под утицајем модернизације али и снажном медијском кампањом иза које стоје велике корпорације свуда у свету, па и у нашој земљи отварају се велики трговински ланци, супермакети, (Метро, Темпо, Идеа....) у којима се најчешће продаје роба сумњивог квалитета. То је за последицу имало пропаст низ малих трговинских и занатлијских радњи које су имале свој шарм, своју посебност, где су се људи знали, често куповали на „вересију“, водили разговори о битним и небитним питањима и сл. чиме се поприлично губи дух који је красио наш народ. Кроз традиционални начин израде производа и специфичности појединих подручја утканих у њих, стари занати негују и чувају посебност и традицију једне државе, пружају појединцима осећај да се препознају као део свог идентитета и културне баштине.

ПОЈАМ ЗАНАТА

Занат је реч арапског порекла (сан`ат) која је у српском језику преузета од турске речи санат, а има значење вештина или знање, мајсторија (Вујаклија, 1980, п. 312). Важна привредна грана старих урбаних насеља или допунско привређивање у сеоским заједницама била је вештина обраде сировина или пружање услуге која лежи у основи сваког заната. Основна карактеристика је израда функционалних и декоративних производа, али и предмета који имају религиозну и духовну димензију (иконопис, израда музичких инструмената и сл.). Занати су обично засновани на традиционалним знањима и технологијама уз употребу природних материјала (дрво, керамика и сл.). Рад и привређивање отворили су човеку путеве прогреса. Време и искуство дали су човеку вештину да „што очи виде, руке ураде“, али и способност да се створи оно што никад нико није створио до тада. У градским срединама занати су се брже развијали и били су у рукама обучених мајстора, који су имали своје радионице и удружења. За разлику од градских, занати на селу су ретко у рукама стручних занатлија, јер се лончарством, плетарством, качарством и другим занатима бавили вештији сељаци, радећи тај посао у слободном времену. Доласком Турака на ове просторе појављују се нови занати оријенталног порекла који су били везани за градове: кујунџије, бравари, штављачи коже (табаци), ћурчије, казази, папучије, бербери, сапунџије, поткивачи, казанџије, сабљари, бозације и халваџије. Обично су сви сродни занати били лоцирани у истој улици (сокаку) која је добијала назив по њима а продаја занатских производа се вршила у радњама и дућанима. За разлику од града, по сеоским насељима био је знатно већи број ковача, воденичара и грнчара, као и осталих занатлија везаних за примитивнији начин живљења. Са развојем занатства у градовима се развила жива трговина. Осим у дућанима, промет занатских производа на недељном пазару или вашару одржаван је у свим градским, па и

сеоским местима. Организација рада у занатској производњи одвијала се уз помоћ мајстора – занатлија, који је водио посао, а за своје помоћнике имао је шегрте и калфе. Шегрт – мајсторски ученик полагао је испит за калфу (мајсторски помоћник), док је калфа полагао испит за мајстора. Калфа је као мајсторски помоћник обично настављао да ради код мајстора код којег је изучио занат. Калфа је за свој рад примао плату као сваки радник у радном односу. Плата је исплаћивана као најамнина од времена или најамнина од комада. Најамнина од времена се одређивала као дневна, месечна, тромесечна, полугодишња и годишња најамнина. Најамнина се повећавала сходно радном искуству калфе. Термин калфа је постојао до краја прве половине двадесетог века када га је заменио термин квалификовани радник. Калфа је, да би постао мајстор, морао полагати испит пред старешинама еснафа (комисија). Кандидат је одговарао на три питања у вези технологије израде предмета и морао је изградити своју рукотворину, коју је процењивала комисија. Када се калфа произведе у мајстора, симболично му је припасана мајсторска кецеља и предато мајсторско писмо. Док је шегрт дете које код мајстора изучава занат, обично га је мајстор примао у договору са родитељима, да га уче занату. Шегрт је радио апсолутно све што му нареди, мајстори су углавном или строги али праведни, а шегрти су се са великим поштовањем и захвалношћу опходили и говорили о мајсторима од којих су учили занат. Док би данас такав рад назвали робовским. У заштити својих права мајстори су, да би ојачали преговарачку позицију, пред властима иступали као удружење занатлија (еснафи, цехови). Удружења занатлија су се бринула о школовању подмлатка, унапређењу заната, о члановима који нису могли више да привређују и решавању спорова између чланова. После Другог светског рата инсистирањем на масовној индустријској производњи и занемаривањем вредности ручног рада, производи старих заната, традиционалне занатске алатке и инвентар појединих занатских радионица постају предмети музејских збирки и тавана. Они на тај начин постају сегмент материјалне културне баштине и сведочанство једног времена које је нестало у свеопштој модернизацији и глобализацији свакодневног живота.

НАЧИНИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ЗАНАТА У СРБИЈИ

Република Србија настоји развити канале дистрибуције за производе и услуге старих заната кроз разне видове подршке, укључујући израду интернет портала подршку учешћу занатлија на изложбама и сајмовима старих заната у земљи и иностранству као и подршку манифестацијама које информишу потрошаче о значају очувања и развоја старих заната. Коришћење интернета за продају и промоцију производа старих заната те повезивање са туристичким организацијама намеће се као начин превазилажења ограничења локалног тржишта. Промотивне акције и презентације о предностима оваквог начина комуникације треба да разбију предрасуде и страхове занатлија те да омогуће њихово укључивање у модерне трендове. Иницијативе за обуку занатлија треба да покрене Комора и друге организације јер саме занатлије у већини имају ограничен приступ информацијама о предностима које доноси Интернет и могућностима да се на овај начин прошире канале продаје. Комуникација са пословним и социјалним мрежама омогућава шире тржиште, побољшање квалитета и дизајна производа кроз иновације и омогућава интернационализацију пословања. На овај начин омогућава се приступ већем броју

потенцијалних купаца и добављача уз смањење трошкова оглашавања, избегавање разних врста посредника и јачање везе са дијаспором која је важан сегмент тржишта за производе старих заната. Суочени са поплавом индустријских производа и глобализацијом туристи нису више задовољни само разгледањем природних лепота, грађевина и куповином производа који нису одраз јединствености те туристичке дестинације већ су у потражи за новим искуствима и аутентичним производима. Креирање атрактивних туристичких дестинација и њихово комбиновање са аутентичним занатским производима и услугама је тренд у туризму и представља кључ за привлачење туриста. Унапређење сарадње занатлија и туристичких организација омогућиће додатну продају производа стварањем специфичне туристичке понуда са јединственом „причом“ за сваку туристичку дестинацију чиме ће се додатно привући туристи, а тиме и тражња за производима старих заната. Тренутно не постоји интернет презентација производа старих заната Републике Србије где би се на једном месту презентовали стари занати. Постојеће презентације (туристичких организација) нису свеобухватне нити садрже све релевантне податке. Успостављањем интернет презентације објединиле би се све информације везане за старе занате те омогућило презентовање занатлија и њихових производа, нарочито оних који су сертификовани што би био значајан искорак у тражењу нових тржишта. За ефикасно учешће у туристичкој понуди а и развоју занатства уопште, врло је важно да све Интернет презентације које су у функцији промоције занатства и туризма буду међусобно повезане и стално допуњаване са новим садржајима. Министарство економије и регионалног развоја је израдило Правилник о одређивању послова који се сматрају уметничким и старим занатима, издати су и одређени сертификати, с којим привредни субјект може да оствари одређене погодности и значајне подстицаје као што су: непостојање обавезе евидентирања промета преко фискалних каса, паушално опорезивање, ниже коминалне таксе за истицање фирме, скраћене процедуре и ниже закупнине за пословне просторе у власништву јединица локалне самоуправе и друго. Министарство трговине и услуга је спровело пројекат *Подршка очувању и унапређењу старих заната у Републици Србији*, те у сарадњи са Етнографским музејом објавило каталог *Стари занати у Србији*. Одржана је и Национална изложба старих заната. Влада Србије је одобрила бесповратна подстицајна средства намењена за набавку опреме. Поред подршке Владе Србије реализовани су међународни пројекти који су финансирани од стране Европске уније: *Стари занати за ново доба* и *Јачање културних и социјалних веза прекограничних општина Бугарске и Србије – Трн и Димитровград*.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Значај старих заната за привредни развој, запошљавање и очување културне баштине није у довољној мери препознат нити одржан што је резултат дугогодишњег запостављања ове област привређивања. Међутим, и саме занатлије су својом незаинтересованошћу, неприлагођеним модерним токовима и неповезивањем, су допринеле стању у коме се сада налазе. Боље организовање предузетника који се бави овим занатом је начин да се занатлије активно укључе у процесе доношења стратешких одлука у погледу развоја, подршке, маркетиншких и промотивних активности на свим нивоима. Недовољно развијена свест о значају старих заната потпомогнута је недовољним промотивним активностима и један је од главних проблема са којима се суочава област привређивања. Потребне су континуиране јавне кампање како би се подигла свест становништва, популарисало занатство односно стари занати, одржавање манифестације регионалног и локалног карактера која су добра прилика за промоцију и продају производа старих заната, затим промоције у школама кроз организовање радионица намењених деци и младима те обуке из плетења, грнчарства и других заната које ће омогућити очување традиције и пренос знања. Јер, како наводи нишки социолог Љубинко Милосављевић „човек без традиције је као риба без воде, гуши се и скапава, а не зна за што“ (Милосављевић, 2014). Такође, неопходна је израда анализа, студија, публикација и стручних радова са фокусом на старе занате и њихово очување које могу значајно утицати на видљивост старих заната као и за израду програма подршке. Због неприлагођавања новим трендовима занати нису атрактивни што је додатно умањило интерес младих за истим, јер не виде перспективу у бављењу старим занатима. Због неприлагођавања новим трендовима занати нису атрактивни што је додатно умањило интерес младих за истим, јер не виде перспективу у бављењу старим занатима. С тим у вези потребно је заинтересовати младе за занатство како би се знање преносило са генерације на генерацију. Очување старих заната није могуће без проширења круга лица који се, професионално или аматерски, баве овим занатима. Европска искуства показују да је подршка државе и других заинтересованих страна неопходна како би се спречило даље пропадање и гашење старих заната. Исто тако, релативно скромна подршка може омогућити смањење незапослености и сиромаштва нарочито у неразвијеним и руралним срединама. Пружање подршке кроз пореске олакшице, гаранције за кредите, подршка за набавку опреме и наступа су само неки видови подршке који могу помоћи одрживост и очување старих заната. подршке за пројекте намењене старим занатима из буџетских сфера. Израда квалитетних пословних планова је предуслов за обезбеђивање финансијске редства а нарочито за аплицирање за средства из европских фондова. Саме занатлије ова знања не поседују, што их оставља далеко од могуће помоћи. Обука из писања пројеката за занатлије, стручне особе у Комори и другим институција за подршку предузетницима мора бити континуирана.

Међутим, оно што посебно желимо да истакнемо, а што сматрамо да је кључно за ревитализацију и опстанак заната, јесте потреба израде стратешког плана који би повезао више делатности које би биле у међусобној функцији. Овде пре свега мислимо на повезивање туризма и занатства. Имајући у виду чињеницу да је туризам у свету у сталном порасту, а посебно је то случај са руралним туризмом, то јесте и реална

могућност за ревитализацију заната. Урбани начин живота, брзина, гужва, обавезе, притискају људе и стварају нервозу код њих. Стога људи који живе урбаним начином живота, све више имају потребу за одмором у чистој незагаженој, руралној средини. То јесте и развојна шанса многих земаља па и Србије, посебно пограничних општина које су због депопулације изазване погрешном стратегијом развоја (форсираном индустријализацијом на штету пољопривреде и села) остале без већине становништва посебно у руралним пределима. Време је да се врати диг селу а давно је нараодна мудрост рекла “само јако село јака држава”. Дакле, осмишљеном туристичком понудом руралног туризма у коме ће стари занати наћи своје право место³ могуће не само донекле ревитализовати старе занате већ и та , за сада бесперспективна и напуштена места оживети.

Такође, израда и промоција руралних туристичких планова у којима ће стари занати наћи своје право место, јесте и један од реалних начина за повезивање пограничних општина. Данас, у глобалном свету ми живимо у многим парадоксима. Један од њих је да су нам често ближи неки народи и људи који су хиљадама километара далеко него ли што су прве комшије, а врло често имајући у виду да су се границе померале, реч је о истом народу. Стога, треба сарађивати, опет имајући у виду да те народе мучи иста брига, бег људи из тих региона⁴ , посебно на обједињавању туристичке понуде и заједничком промоцијом исте. Према томе, обједињена заједничка туристичкоа понуда, посебно руралног туризма, јесте, јесте један од путева и начина прекограничне сарадње, која може бити на обострану корист пограничних општина.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, П. (2017): Миграције у Србији – од огњишта која гасну до региона који гасну. *Друштвено-политичке и економске импликације процеса миграција*, Ниш: Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики”
- Вујаклија, М. (1980): *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета
- Коен, Д. (2014): *Номо економикус*, Београд: Клио
- Кока, Ј. (2016): *Историја капитализма*, Београд: Клио
- Mamford,L.(2009): *Tehnika i civilizacija*, Novi Sad: Mediteran
- Мамфорд, Л.(2010). *Култура градова*,Нови Сад:Медитеран
- Fridman, Ž.(1959): *Kuda ide ljudski rad*. Beograd: Rad

³ У туристичкој понуди гостима у руралном подручју свакако је много значајније и занимљивије да виде и присуствују изради хране (печење хлеба под црепуљом, на пр.) него да конзумирају оно што имају тамо где живе.

⁴ Детаљније видети у раду проф. др Петра Анђелковића - *Миграције у Србији – од огњишта која гасну до региона који гасну*.

REVITALIZATION CRAFTS - PROMOTION AND DEVELOPMENT OF BORDER MUNICIPALITY

Summary: *Even the ancient Greek philosopher Plato envisioned the ideal state as one in which everyone does the work for which he is most capable, and he emphasized this in his famous work "The State." For the students of Socrates, Plato, the ideal social order of the country consists of three classes: philosophers, soldiers and producers - craftsmen. Hundred years ago to be artisans in Serbia was respected and honorable job. However, the emergence of new technologies and new time, in addition to the good side that has brought us has caused certain negative phenomena, and one of them is the extinction of the trade. A small number of craftsmen who today survive in this "global village", are mostly left alone. Following Plato's spirit, the authors of the paper aims to point out that the revitalization of the crafts necessary for the development of Serbia, especially border municipalities. Although our new time imposes new interests, and suppresses the old and cast into oblivion, we believe that Serbia has an exceptionally talented artisans, some should be encouraged, and some encouraged to return forgotten way and thus contribute to the development of border municipalities.*

Keywords: *crafts, artisans, border municipalities, the new technology development.*

62. TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND INNOVATION AS A FACTOR FOR IMPROVING CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL COMPETITIVENESS

Georgi Tsolov, Chief Assistant PhD¹

Radoslav Kostev, PhD student²

Zahariy Stoyanov, PhD student³

Abstract: *The report focuses on the ongoing processes of integration of individual regions into a single European area. Improving interregional cohesion and cooperation is one of the main prerequisites for the implementation of these processes. Within the framework of EU regional policy, cross-border cooperation and the socio-economic effects it creates have a central place in the integration process. One of the key factors for improving cross-border cooperation is the availability of adequate transport infrastructure. The development addresses the potential of Transport Corridor № 10 to improve interregional connectivity. The main objective of this report is to present opportunities for improving cross-border co-operation between Bulgaria and Serbia and enhancing regional competitiveness by building and upgrading the route of Corridor 10, introducing innovations and technologies and maximizing the potential of different modes of transport and transport. their interaction. All this is a prerequisite for establishing a new way of managing transport flows and enhancing interregional cooperation.*

Keywords: *transport corridor, infrastructure, cross-border cooperation, regional competitiveness, innovation.*

Introduction

In today's global world, scientific and technological progress and an economy based on knowledge, new technologies and innovations are central to the development of society. This also applies to regional economies and their interaction. The aim of this development is to systematize the main scientific instruments of regional development by giving a new idea to development and cooperation, by exploiting the potential of the trans-European transport network and the role of innovation in improving connectivity, cross-border cooperation to enhance regional competitiveness. From the review and analysis of some literature sources, good practices in this area and comparative analysis, according to the indicator - World Bank Logistics Performance of some Southeast European countries, we

¹ UNWE, Bulgaria, g_tsolov@abv.bg

² UNWE, Bulgaria, radoslavkostev@abv.bg

³ UNWE, Bulgaria, zaharii.stoyanov@abv.bg

can conclude that all this is a prerequisite for the transformation of an infrastructure corridor № 10 in a modern transport corridor that is in line with contemporary European and global requirements and the needs of civil society and business. Inevitably, the completion of Transport Corridor № 10, the improvement of infrastructure and the introduction of innovation and technology in the South East European transport network will lead to a new way of governance and regional policy in various fields, notably in transnational and transregional European cooperation.

Formation of cross-border cooperation and infrastructure security

In the modern world of globalization, economic interdependence is essential in which all European countries are placed, and this is one of the reasons for the increasing importance of integration processes, as well as of territorial, regional and cross-border cooperation. The aim of EU regional policy is to promote the economic cohesion of regions within the Union by stimulating economic activity and cooperation between regions. Within the framework of EU regional policy, cross-border cooperation is defined as cooperation between and in sub-national regions in the border territories of neighboring countries.

Cross-border cooperation is pursuing goals that would be unattainable for individual countries. Cooperative behavior crosses national boundaries and this is made possible by the nature of the ultimate benefits of this action. We can accept that the manifestation of cross-border cooperation is any special case of cooperative behavior between sovereign states and their representatives (institutions, organizations, legal and / or natural persons), in which benefits are generated for all participants. This achieves a broader and deeper process of co-operation that reflects fundamental values in individual countries.

Regional policy is an investment policy that supports job creation, competitiveness, economic growth, improved quality of life and sustainable development. Regional policy is an expression of the significant principle of EU solidarity towards less developed countries and regions and aims to reduce the significant economic, social and territorial disparities that still exist between Europe's regions.

European territorial cooperation has been developed on the basis of the achievements of European regional economic theory, the diversity of approaches to the imbalances of spatial structure and the tools of modern regional policy. Focused regional analysis and programming activities have led to the following priorities:

- convergence - aimed at supporting growth and job creation in the least developed Member States and regions, creating the conditions for a gradual reconciliation of the socioeconomic indicators of the lagging behind regions and reaching a real approximation (alignment);
- regional competitiveness and employment for restructuring regions / parts of regions seriously affected by industrial decline. Support for entrepreneurship, promotion of economic change in industrial, urban and rural areas, support for mobility and social inclusion are envisaged, such measures to ensure full employment and increase labor productivity;
- territorial cooperation is aimed at fostering co-operation and mutual efforts by regions on issues that are important to them and the Community: the creation

TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND INNOVATION AS A FACTOR FOR IMPROVING CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL COMPETITIVENESS

of transnational and transregional networks to fight long-term unemployment, facilitate integration by improving transport accessibility, etc.;

The positive effects of cross-border cooperation are the result of a lengthy negotiation process, mutual compromises, a broad public debate and the investment of significant resources in support of such cooperation.

Multilateral cooperation between the Parties is developing in the areas of enhancing stability, security and the neighborhood, economic development, humanitarian, social and cultural issues and in the area of justice, the fight against organized crime, the illicit trafficking in drugs and weapons. Cooperation in Southeastern Europe and the Balkans (Nikolov, 2018) aims to create a regional organization of the participating countries to promote cooperation and facilitate their integration into the European area.

One of the main prerequisites for improving cross-border cooperation is the establishment of an adequate transport infrastructure, which reflects on improving accessibility in the border and peripheral territories and connectivity in regional and inter-regional aspects.

In essence, infrastructure does not directly affect the production process, but it does provide connectivity between production, resources and markets. Adequate transport infrastructure is essential for the normal course of economic processes in the regions. It helps to increase the competitiveness of economic operators and territorial units. Transport infrastructure is essential for economic growth, labor mobility and the provision of transport services. The quality of the transport infrastructure influences the localization choice of the companies. The transport infrastructure serves the needs of the national economy by integrating the economic sectors into the individual territorial units, the territorial units themselves and the connection with the international markets. This connection is made by various infrastructure sites: ports, border crossing points, ferry connections, motorways, railways and stations, airports, intermodal centers, etc. Transport activities between the Parties and the provision of appropriate infrastructure for the implementation of these activities shall be possible from international transport corridors. As transport corridors are of great importance, especially for increasing trade between countries and cities along and around the corridor, this accelerates regional development, regional integration and cross-border cooperation, stemming from the effects it creates on the commodity, labor and tourism markets (Crescenzi, 2012).

European transport corridors provide an opportunity for economic and economic development of the countries and regions of Southeast Europe and integration into the European area. Looking at the countries in the region, there are some problems caused by: poor condition of the transport infrastructure, lack of innovations in transport, slow customs processing of goods, lack of utilization of the potential for development of different modes of transport - intermodal transport, etc.

Unlocking the economic potential determines the need for modernization and construction of additional infrastructure, which in turn creates prerequisites for the rational use of the infrastructure corridors. In this direction, it is necessary to improve the links

between cities and the peripheral territories gravitating around the corridors, as well as cooperation between the parties to build a unified transport system (Marguerite, 2018).

Effective trade and transport logistics are key to developing competitiveness among countries around the world.

The region creates very good conditions for transit services, which are essential for its overall development. Southeastern Europe has a very similar logistics development trend.

A comparison has been made of several Southeast European countries, using the Logistic Performance Index - LPI, created by the World Bank, which includes data for 160 countries. According to the calculation methodology, LPI is an interactive benchmarking tool designed to help countries identify the challenges and opportunities they face in implementing their business logistics and what they can do to improve their results. The international LPI is a summary indicator of the logistics sector, combining data for six major productivity components into a single aggregate measure. The six major components of LPI are:

- The effectiveness of customs and border clearance;
- Quality of trade and transport infrastructure;
- The ease of arranging shipments at competitive prices;
- Competence and quality of logistics services;
- Ability to track and track shipments;

Table 1. Logistics Performance Index of Selected Southeast European Countries for 2018

Country	LPI Rank	LPI Score sort ascending	Customs	Infrastructure	International shipments	Logistics competence	Tracking & tracing	Timelines
Hungary	31	3,42	3,35	3,27	3,22	3,21	3,67	3,79
Greece	42	3,2	2,84	3,17	3,3	3,06	3,18	3,66
Romania	48	3,12	2,58	2,91	3,18	3,07	3,26	3,68
Croatia	49	3,1	2,98	3,01	2,93	3,1	3,01	3,59
Bulgaria	52	3,03	2,94	2,76	3,23	2,88	3,02	3,31
Slovak Republic	53	3,03	2,79	3	3,1	3,14	2,99	3,14
Serbia	65	2,84	2,6	2,6	2,97	2,7	2,79	3,33
Ukraine	66	2,83	2,49	2,22	2,83	2,84	3,11	3,42
Bosnia and Herzegovina	72	2,81	2,63	2,42	2,84	2,8	2,89	3,21
Montenegro	77	2,75	2,56	2,57	2,68	2,72	2,58	3,33
N. Macedonia	81	2,7	2,45	2,47	2,84	2,74	2,64	3,03
Albania	88	2,66	2,35	2,29	2,82	2,56	2,67	3,2

Source: World Bank, <https://lpi.worldbank.org/international/global>

TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND INNOVATION AS A FACTOR FOR IMPROVING CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL COMPETITIVENESS

As can be seen from the table, the difference in the indices of the SEE countries is not very large. Almost all countries are in the first half of all 160 countries indexed.

Unlocking the potential of Southeast European countries and their development and integration into the European space, requires the rational and efficient use of transport infrastructure and European transport corridors (INEA, 2018), by building new and modernizing existing road infrastructure, exploiting the potential of all modes of transport, creating of logistics and intermodal centers, implementation of innovations. This would improve the logistics environment and optimize transport processes. This in turn necessitates continuous cooperation between the parties to improve connectivity, exchange of experience, good practices and joint resolution of problems that have arisen.

The importance of Transport Corridor № 10 for enhancing regional competitiveness and cross-border cooperation between Bulgaria and Serbia.

The Pan-European Transport Corridor № 10 (Salzburg - Ljubljana - Zagreb - Belgrade - Nis - Sofia - Plovdiv - Dimitrovgrad - Istanbul) occupies a key place in the network of European transport corridors connecting Europe and the Balkans to the Middle and Far East - a significant proportion of international freight traffic between Europe and Asia Minor. This is a transport corridor, the freight flow of which is predominantly international in nature, but of great regional and local importance. It can be noted here that the section of Corridor №10 through the territory of the Balkan countries, and especially Bulgaria and Serbia, is among the most intensive in international transit flows.

The construction of the route of transport corridor №10 opens new opportunities for the management of transport flows, improvement of regional connectivity, development of the peripheral territories and improvement of cross-border cooperation between Bulgaria and Serbia. The section of the Nis - Kalotina motorway is the last 23 kilometers, completing the Serbian part of the Pan-European Corridor 10, which was recently built and put into operation. On the Bulgarian side, a highway from Sofia to the Serbian border is expected to be built by 2021.

Another important project is the modernization of the railway line in Serbia - from Nis, through Dimitrovgrad, to the border with Bulgaria. The Bulgarian railway section Sofia - Dragoman - the border is electrified but needs modernization. On the other hand, Serbia's largest railway project is expected to be implemented - the one for the Belgrade-Budapest expressway.

Maximizing the potential of Transport Corridor №10 makes it possible to improve cross-border co-operation between Bulgaria and Serbia and to pull the economic development of the regions along it. The use of different modes of transport opens up new possibilities for managing and optimizing transport processes (Petrov, 2019).

Innovation is one of the major economic drivers for promoting employment. Identifying the innovative potential of the regions and focusing on their local strengths, reducing imbalances and increasing competitiveness helps to strengthen sustainability in the context of globalization (ETSI, 2018).

Intellectual specialization is being applied in every region of the European Union, which offers new opportunities for interregional cooperation around shared priorities. This stimulates the strengths of the partners and transforms the European model of growth and integration. Based on collaboration and innovation, smart specialization enables regions and industry to support local traditions, competitiveness and increase the potential for economic growth to support job creation (Tsolov, 2018).

Smart specialization stimulates the transformation of industrial orientation in the regions, which involves making more rational decisions about the environmental factor, thus making sustainable development a key role in the strategy for the development of the target area.

The free movement of persons, goods, services and capital should take place not only in the European area but also in cross-border regions, facilitating cross-border integration. Cross-border economic development strategies for innovation will give top priority to eradicating regional imbalances.

The main pillar of the strategic document is the electronicization of services for citizens and businesses, which, in addition to significantly simplifying the procedures for servicing them, creates the conditions for increasing the investment attractiveness of the region. The integration of the strategic document for smart specialization on the territory of the Nisava district will allow for joint cross-border initiatives between Nis and Sofia.

Part of such an initiative is our proposal to create an intermodal transport hub, incorporating both different modes of transport and innovations in the face of control and quality systems for transport services and security.

Intermodal transport is the transport of people and goods from one place to another, using two or more modes of transport. Intermodality is a prerequisite for increasing the degree of connectivity between different transport networks. The transport network in place must ensure effective links between capitals and major cities in EU countries, ports, airports, border points and other economic centers.

The so-called transport hubs or intermodal terminals are used to transfer passengers and goods from one vehicle to another. These hubs are points of contact between the various modes of transport, covering: stations, bus stations, airports, ports. These terminals are regional transport hubs that have a significant impact on the economic development of the territory.

The proposal to build an intermodal transport hub is aimed at the Nisava County in Serbia. Nis is the second largest city in the country with its 250,000 inhabitants. The main criteria for choosing a location for a transport hub is the crossroads that occupy the area, such as the road and rail junction of the Balkan Peninsula. Another important indicator of choice is the less developed eastern part of Serbia, with the present opportunity a prerequisite for accelerated and sustainable regional growth. The strategically important thoroughfare connecting the Middle East with Central and Western Europe passes through Nis. The city is located 160 km from Sofia and 250 km from Belgrade.

TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND INNOVATION AS A FACTOR FOR IMPROVING CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL COMPETITIVENESS

The creation of the intermodal transport hub will play a major role both in enhancing competitiveness in the region and in enhancing communication, especially given the fact that Niš is part of transport corridor №10.

To enhance regional connectivity with other regions, we envisage the intermodal center to include transport of a new kind, such as the innovative Hyperlup system. It is the fastest, safest and most environmentally friendly mode of transport on several factors.

The first factor is the supersonic speed which can be reached up to 1200 kilometers per hour, which is possible thanks to the system of operation and the route on which it moves. This innovative variant in the transport area is moved by shuttle in low pressure pipes where friction is less. Starting the shuttle requires electricity that will come from the solar panels built on the track structure, after which the movement passes through magnetic fields and a levitation system. Only 5% of the route is required for propulsion, while the rest of the capsule only slides.

Illustration: Presentation of full-scale passenger capsule of HyperloopTT on Puerto de Santa Maria, Spain, 02.10.2018

Source Hyperloop Transportation Technologies: <https://www.hyperloop.global/progress>

The second factor is related to safety, which is due to the fact that the system is not affected by meteorological conditions, and that the likelihood of a catastrophe is deleted because the counter-movement takes place in a separate pipe. In addition, a dedicated safety team has been set up to work with regulatory authorities to identify and implement best practice safety protocols.

The third factor is related to environmental friendliness, which is achieved by optimizing the negative effects on the natural balance, since for the construction of the routes it is not necessary to reshape the earth layer at a construction site, as in the construction of highways. The environmental factor is further enhanced by the zero emissions released by the Hyperlup system.

To date, there are dozens of projects that are planned for the near future, some of which have already been signed with the respective countries and are in a more advanced stage of construction. Some of the projects are:

- The distance from Mumbai to Pyong is currently 3.5 hours and Hyperlup will be 35 minutes. It will be a great pleasure for both passengers and business. India

Government Expected Dividend Expected New Jobs and 36 Billion Socio-Economic Benefits

- The distance from Dubai to Abu Dhabi is currently on average between 1:10 minutes, while with the Hyperlup system it will take 12 minutes. The UAE Government estimates that the investment will return in a period of 8 to 15 years.

There are several projects planned to be built globally that envisage connecting the cities of Los Angeles - Las Vegas, Paris - Amsterdam, Los Angeles - New York. The system has already passed several tests done in the desert near Los Angeles, and the tests have been successful. In Spain, cabins have begun production, the first of which is 32 meters long and weighs 5 tonnes.

The distance between Belgrade and Nis through Sofia by air is 335km, while on the existing infrastructure connections it is 448km, which in the second case will be made in 42 minutes and in the first in 31 minutes. This means that freight and passenger traffic will be executed 10 times faster than currently.

The distance Sofia - Plovdiv is 58km by air and 118km by current roads. With the Hyperlup system the connection can be made in 6 minutes in the first case and in 12 minutes in the second.

The distance Plovdiv - Istanbul is 389km along the current thoroughfares and can be reached in 37 minutes.

Accordingly, the shortest distance between Belgrade and Istanbul will be 80 minutes and 100 minutes in the other.

In today's technological world, innovation is central to the development and implementation of business, regional, national and supranational development strategies. From the analysis made, we can conclude that innovation is a prerequisite for the socio-economic development of the regions.

Conclusion

The modernization and completion of the European transport corridor № 10 on the territory of Southeastern Europe and the Balkans, the introduction of new technologies and innovations by individual countries is a prerequisite for creating favorable conditions for the population and business in the region. This will allow the efficient use of transport infrastructure, the creation of intermodal links, the sustainable development of modern cities, access to international markets and control by local authorities. All this will make countries in the region more attractive to transit traffic and improve the logistics environment.

Creating such an innovative transport and management infrastructure will help to improve the socio-economic life and governance processes at regional level, integrate European regions and improve cross-border cooperation. This will inevitably have an impact on enhancing regional competitiveness and the emerging economic development of the Southeast European area.

TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND INNOVATION AS A FACTOR FOR IMPROVING CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL COMPETITIVENESS

The development provides direction for future research in the field of infrastructure, the trans-European transport network, the introduction of new technologies and innovations, their interaction and their impact on the development of the regions.

References

- Nikolov, G., G. Tsolov, (2018) Geo-economic Factors for Impact on the Black Sea Region, International Scientific Conference: Regional Development and Demographic Flows of Southeastern European Countries, Nis, Serbia.
- Crescenzi R., A. Rodríguez-Pose (2012), Infrastructure and regional growth in the European Union, *Papers in Regional Science*, 91 (3). pp. 487-615.
- Marguerite, 2018., The 2020 European Fund for Energy, Climate Change & Infrastructure. <http://www.marguerite.com/>, Accessed on 6 November 2019.
- INEA, 2018., Connecting Europe Facility., <http://www.ec.europa.eu/inea/>;
- Петров, К., (2019), Геоикономически аспекти на изграждането на Паневропейски коридор 10 и перспективите пред България (Geo-economic aspects of the Pan-European Corridor 10 and prospects for Bulgaria), сп. Геополитика, (6).
- ETSI, 2018. Automotive Intelligent Transport Systems., <http://www.etsi.org>;
- Tsolov, G., E. Vasileva, (2018), European concept of collaborative economy, XXIV Međunarodni naučni skup Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope, Nis, Serbia.
- <https://lpi.worldbank.org/international/global>; World Bank, Accessed on 15 November 2019.
- <https://hyperloop-one.com/>; Accessed on 15 November 2019.
- <https://www.spacex.com/hyperloop>; Accessed on 30 October 2019.
- <http://www.hyperloop.global/announcement>; Accessed on 15 November 2019.
- Национален статистически институт., <http://www.nsi.bg/>; Accessed on 21 November 2019
- European Commission, Intelligent Transport Systems., <http://www.ec.europa.eu/transport/themes/its>; Accessed on 1 November 2019

ИНФРАСТРУКТУРА И ИНОВАЦИЈЕ ТРАНСПОРТА КАО ФАКТОР ПОБОЉШАЊА ПРЕКО ГРАНИЧНЕ САРАДЊЕ И РЕГИОНАЛНЕ КОНКУРЕНТНОСТИ

Abstract: Извештај се фокусира на текуће процесе интеграције појединих региона у јединствен европски простор. Побољшање међурегионалне кохезије и сарадње један је од главних предуслова за спровођење ових процеса. У оквиру регионалне политике ЕУ, прекогранична сарадња и социо-економски ефекти које она ствара имају централно мјесто у процесу интеграције. Један од кључних фактора за побољшање прекограничне сарадње је доступност одговарајуће саобраћајне инфраструктуре. Развој се бави потенцијалом саобраћајног коридора № 10 да побољша међурегионалну повезаност. Главни циљ овог извештаја је представљање могућности за унапређење прекограничне сарадње између Бугарске и Србије и унапређење регионалне конкурентности изградњом и надоградњом трасе Коридора 10, увођењем иновација и технологија и максимизирањем потенцијала различитих видова транспорта и превоз. њихова интеракција. Све је ово предуслов за успостављање новог начина управљања транспортним токовима и унапређење међурегионалне сарадње.

Keywords: саобраћајни коридор, инфраструктура, прекогранична сарадња, регионална конкурентност, иновације.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.1(082)
338:339.137.2(082)
339.9(082)
330(082)

**МЕЂУНАРОДНА научно-стручна конференција Регионални развој и
прекогранична сарадња (3 ; 2019 ; Пирот)**

Zbornik radova = Book of Proceedings / III Međunarodna naučno-stručna konferencija Regionalni razvoj i prekogranična saradnja, Pirot, decembar 2019. = [III International scientific-expert conference] Regional development and cross-border cooperation ; [organizatori konferencije, conference organizers] Srpska akademija nauke i umetnosti, ogranak u Nišu ... [et al.] ; urednici, editors Dragan Kostić, Statty Vasilev Stattev. - Pirot : Privredna komora, 2019 (Pirot : Privredna komora). - 712 str. : ilustr. ; 25 cm

Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 10. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-900497-2-1

1. Костић, Драган Ч., 1956- [уредник]
а) Регионални развој -- Зборници б) Прекогранична сарадња -- Зборници в)
Глобализација -- Зборници г) Привреда -- Конкурентност -- Зборници

COBISS.SR-ID 281443852

ISBN 978-86-900497-2-1

9 788690 049721